

მანიხა ბერიძე ლი ბაკურიძე ზაქარია ფრეხვანიძე

ინგოროური ესკუდები

уменьшить число грузинского населения - будет зна-
рилофцев-христиан и мусульман вместе вятых - будет зна-
чительно больше.

В хозяйственно-культурном отношении села всех трех
районов выглядят отсталыми. Богатейшие природные условия
Саингило пока что не использованы. *განგაბის რაიონის შესახებ*
При этом направляю Вам и другие материалы о Саингило.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
არნოლდ ჩიქობავას სახელობის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
„საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტი“

ინგიდოუნი ესიუდები

I

საქართველოს ლინგვისტური
პორტრეტი

მარინა ბერიძე
ლია ბაკურაძე
ზაქარია ფურცხვანიძე

ინგილოური ეტიუდები I
Ingilo Georgian Studies – I

მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ზაქარია ფურცხვანიძე
Marina Beridze, Lia Bakuradze, Zakhatia Pourtskhvanidze

აღნიშნული პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი HE-21-873). წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი აზრი ეკუთვნით ავტორებს და შესაძლოა არ ასახავდეს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის შეხედულებებს.

This Project has been made possible by financial support from the Shota Rustaveli National Science Foundation (grant N HE-21-873). All the ideas expressed here with are those of the author, and may not represent the opinion of the Foundation itself.

რედაქტორები:
კახაბერ გაბუნია
ნინო შარაშენიძე
მაია ბარიხაშვილი

რეცენზენტები:
ლალი ეზუგბაია
ეკატერინე დადიანი

დამკაბდონებელი
მაკა ცომაია

© მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ზაქარია ფურცხვანიძე

თბილისი 2025

ონლაინგამოცემა

საჩივეი

წინასიტყვაობა 9

1. საინგილო -ქართული ენობრივი კუნძული დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. 19

1.1. მე-17 - მე-18 საუკუნეები - კუნძული იზოლაციის დასაწყისი 22

1.2. ჩრდილო-კავკასიელი ტომების (ლეკების) ექსპანსია -
საზღვრისპირა კუნძულის წარმოქმნისა და იზოლაციის ფაქტორი. 33

1.3. 1783 წლის გიორგიევსკის ტრაქტატი და მიტაცებული ტერიტორიები 41

1.4. რუსული იმპერიის მართველობის პერიოდი - როგორ აღიბეჭდა
ინგილოური კუნძულის ისტორია რუსული ეპოქის მატიანეში? 47

1.5. საინგილო, ინგილო, ინგილოური - ეთნოლინგვონიური პარადიგმის
ჩამოყალიბების დინამიკა ისტორიულ-გეოგრაფიულ კონტექსტში 63

2. ინგილოური ენობრივი კუნძული - ზოგადი ცნობები 111

2.1. ინგილოურის გავრცელების არე. 113

2.2. ინგილოურის შიდა დიფერენცია 113

2.3. ინგილოური დიალექტის დოკუმენტირების ისტორიიდან 119

2.4. ინგილოური დიალექტი ქართული დიალექტების კორპუსში 126

2.5. ქდკ-ის ინგილოური ლექსიკონი 131

3. სახელური ფორმალაშრობის თავისებურებები ინგილოურში 135

3.1. სახელთა ბრუნება 137

3.1.1. ბრუნვათა რაოდენობა ინგილოურში 137

3.1.2. არსებითი სახელების ბრუნება 142

3.1.3. თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელების ბრუნება 143

3.1.3.1. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა
ინგილოურში (მხოლოდითი რიცხვი) 143

3.1.3.2. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა
ქართული ენის დიალექტებში 147

3.1.3.3. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა
ინგილოურში (მრავლობითი რიცხვი). 150

3.1.3.4. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა
ინგილოური დიალექტის ალიაბადურ თქმაში 152

სარჩევი

3.1.3.5.	თანხმოვანფუძიანი სახელების მოთხრობითი ბრუნვა: . . .	155
3.1.3.6.	თანხმოვანფუძიანი სახელების მიცემითი ბრუნვა	158
3.1.3.7.	თანხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი ბრუნვა . . .	168
3.1.3.8.	თანხმოვანფუძიანი სახელების მოქმედებითი ბრუნვა . . .	171
3.1.3.9.	თანხმოვანფუძიანი სახელების ვითარებითი ბრუნვა . . .	173
3.1.3.10.	თანხმოვანფუძიანი სახელების წოდებითი ბრუნვა	182
3.1.4.	ხმოვანფუძიანი სახელების ბრუნვა	183
3.1.4.1.	ხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა	183
3.1.4.2.	ხმოვანფუძიანი სახელების მოთხრობითი ბრუნვა	188
3.1.4.3.	ხმოვანფუძიანი სახელების მიცემითი ბრუნვა.	188
3.1.4.4.	ხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი ბრუნვა	190
3.1.4.5.	ხმოვანფუძიან სახელთა მოქმედებითი ბრუნვა	192
3.1.4.6.	ხმოვანფუძიანი სახელების ვითარებითი ბრუნვა	199
3.1.4.7.	ხმოვანფუძიანი სახელების წოდებითი ბრუნვა	205
4.	ნაცვალსახელები	209
4.1.	პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები	211
4.1.1.	პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები	211
4.1.1.1.	პირველი პირის ნაცვალსახელი მე:	211
4.1.1.2.	მეორე პირის ნაცვალსახელი: შენ	214
4.1.1.3.	თანდებულები პირის ნაცვალსახელებთან (-ზე, -ზე, -თუნ, -გნი, -ებრ //-ებურ)	214
4.1.2.	მესამე პირის ნაცვალსახელები / ჩვენებითი ნაცვალსახელები	217
4.1.2.1.	ჩვენებითი ნაცვალსახელების მხოლოდითი რიცხვი:	217
4.1.2.2.	-გ- ძირის შემცველი პირის / ჩვენებითი ნაცვალსახელები	221
4.1.2.3.	ნაწილაკდართული -გ- ძირიანი ნაცვალსახელები	232
4.1.2.4.	პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ირიბ ბრუნვებში	236
4.1.2.5.	ეს, ეგ, ის ნაცვალსახელები	239
4.1.3.	შენიშვნა აჰი, ჰა, აჰიდ - ელემენტების შესახებ.	241
4.1.4.	ნაცვალსახელები კომპოზიტურ ფუძეებში	242
4.1.5.	ამგე, ემგე, ჰემგე, იმგე - ასეთი	247
4.1.6.	ჩვენებითი ნაცვალსახელი ანს // ანსი -ანსენ	249
4.1.7.	მესამე პირის ნაცვალსახელების მრავლობითი რიცხვი.	250
4.1.8.	დეიქსისი პირის და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ირიბ ბრუნვებში	251
4.1.9.	ჩვენებითი ნაცვალსახელები ირიბ ბრუნვებში	252
4.1.10.	პირის ნაცვალსახელების მესამე პირის ფორმების ირიბი ბრუნვები	253

სარჩევი

4.2. კითხვითი ნაცვალსახელები	260
4.3. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები	265
4.4. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები	267
4.5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები	270
4.6. მიმართებითი ნაცვალსახელები	273
4.7. უარყოფითი ნაცვალსახელები	274
4.8. უკუქცევითი ნაცვალსახე თავი	275
5. ზმნა	277
5.1. პირის ნიშნები ინგილოურში	279
5.1.1. პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი	279
5.1.2. მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნები	287
5.1.3. მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები:	289
5.1.4. მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები -ა, -ო, -ეს, -ნენ	292
5.1.5. პირველი ობიექტური პირის ნიშანი - მ-, გვ-, გუ-, გო-	293
5.1.6. მეორე ობიექტური პირის ნიშანი	294
5.2. ზმნისწინები	295
5.2.1. ზოგადი	295
5.2.2. ზმნისწინთა ვარიანტები ინგილოურში	296
5.2.3. ზმნისწინთა ვარიაციულობის პოზიციური და ფუნქციური ანალიზი	297
5.2.4. ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინების ფონეტიკური ვარიანტები	298
5.2.4.1. ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინები ე ხმოვნის წინ	298
5.2.4.2. ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები უ- ხმოვნის წინ	300
5.2.4.3. ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები ი- ხმოვნის წინ	301
5.2.4.4. ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები ა- ხმოვნის წინ	302
5.2.4.5. ზმნისწინთა ო- ხმოვნიანი ვარიანტების წარმოქმნის მექანიზმი და მათი ადგილი უღვლილების სისტემაში	304
5.2.4.6. მა- და შა- ზმნისწინები	306
5.2.4.7. რთული ზმნისწინები	313

სარჩევი

5.3. თემის ნიშნების გამოყენების ზოგი თავისებურება ინგილოურში.	316
5.3.1. -ებ > -ევ და -ობ > -ოვ თემის ნიშნათა მონაცვლეობისათვის ინგილოურში	316
5.3.2. -ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები	319
5.4. ზმნის აწმყოს ფორმების წარმოების თავისებურებები ინგილოურში.	331
5.4.1. აწმყოს მეშველზმნიანი წარმოება	331
5.4.2. დინამიკური ვნებითების აწმყო.	342
5.4.3. სტატიკური ზმნების აწმყოს ფორმათა წარმოების თავისებურებები ინგილოურში.	349
5.4.4. დგას, ზის, წევს... ჯგუფის ზმნების აწმყოს ფორმათა წარმოება . .	350
5.4.5. „ინვერსიული“ ზმნების აწმყო	350
5.5. უწყვეტლის ფორმათა წარმოება	355
5.5.1. გარდამავალ ზმნათა უწყვეტლის წარმოების თავისებურებები. . . .	355
5.6. გარდაუვალი ზმნების უწყვეტელი	357
5.6.1. თემისნიშნისეული -ვ თანზმონის დაკარგვა -ოდ სავრცობის წინ: .	357
5.6.2. უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმათა წარმოების თავისებურებები	358
5.6.3. უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის -ნენ > -ნე სუფიქსები	361
5.6.4. მიცემითში დასმული ობიექტის მრავლობითის ნიშანი ინვერსიულ ზმნათა უწყვეტელში	362
5.6.5. ეშინიან... ტიპის ზმნათა წარმოების თავისებურება უწყვეტელში . .	362
5.7. აწმყოს კავშირებითის წარმოების თავისებურებები	363
5.8. მყოფადის წარმოების თავისებურება ინგილოურში.	364
5.9. ხოლმეობითი და მრავალჯ ზისობის გამოსატყა ინგილოურში.	382
5.9.1. ყე ნაწილაკი და ხოლმეობითობის გამოსატყა ინგილოურში	382
5.10. პირველი ხოლმეობითი (პირობითი)	387
5.11. პირველი სერიის მიმღებურ (მეშველზმნიან) ფორმათა სინტაქსური ფუნქცია.	394
5.12. მეორე სერიის მწკრივთა წარმოება ინგილოურ დიალექტში	397
5.12.1. წყვეტილის წარმოების ძირითადი განსხვავება კაკურსა და ალიაბათურში.	397

სარჩევი

5.12.2. წყვეტილის -ე და -ი ფორმანტებისა და მხ. რ. მესამე პირის ნიშნების (-ა, -ო) განაწილების თავისებურებისათვის	400
5.12.3. „პირველი ყალიბის“ ზმნები	402
5.12.4. „უნიშნო გნებითებისა“ და უმარცვლოფუძიანი ზმნების წყვეტილი კაკურსა და ალიაბაღურში	403
5.12.5. მრავლობითი რიცხვის წარმოების თავისებურება წყვეტილში	412
5.12.6. მრავლობითობის ჩანართი -ნ სუფქსი ალიაბაღურში:	413
5.12.7. -ევ სუფიქსიან ზმნათა წყვეტილის წარმოება	416
5.12.8. მეორე კავშირებითის წარმოება ინგილოურში	419
5.12.9. მეორე ბრძანებითის წარმოების თავისებურება ინგილოურში	429
5.13. მესამე სერიის ფორმათა წარმოება ინგილოურში.	431
5.13.1. პირველი თურმეობითის წარმოების თავისებურებების შესახებ არსებული მოსაზრებების მიმოხილვა.	431
5.13.2. გარდამავალი ზმნების პირველი თურმეობითების წარმოების თავისებურება.	433
5.13.3. II თურმეობითის წარმოება	449
5.13.4. მესამე კავშირებითი	450
5.14. აქვს და ჰყავს ზმნების თავისებურებები ინგილოურში	451
5.14.1. აქვს (მაქვს, გაქვს) ზმნა	451
5.14.2. აქვს ზმნისგან ნაწარმოები ღინამიკური ფორმების თავისებურება ინგილოურში	458
5.14.3. ჰყავს ზმნის ზმნისწინიანი ფორმები	461

6. ზაქათალის, ბელაქანის, კახის, ჭარ/ჯარისა და საინგილოს შესახებ არსებული რუკების (1572–1945)

ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზი	471
6.1. შესავალი. ტოპონიმები სასაზღვრო სივრცეებში - როგორც ისტორიული წყაროები	473
6.2. მეთოდოლოგია: ისტორიული რუკების სამშროვანი ანალიზი (გეოგრაფიული – ისტორიული – ეპისტემური)	474
6.3. ფაზა I: ადრეული ახალი ხანის მეცნიერული კარტოგრაფია და ანტიკურობისკენ მიდრეკილი სივრცეები (1572)	475
6.4. ფაზა II: ადრეული მოდერნი და ფართომასშტაბიანი რუკები საზღვრების	

სარჩევი

ზუსტი განსაზღვრის გარეშე (მე-18 საუკუნე)	476
6.5. ფაზა III: რუსული ექსპანსია, სამხედრო კარტოგრაფია და პირველი საზღვრის ხაზები (1813–1860)	477
6.6. ფაზა IV: ზაქათალის ოკრუგი და სასაზღვრო სივრცის ფიქსაცია (1860–1864).	478
6.7. ფაზა V: ატლასური სტანდარტიზაცია გვიან მე-19 საუკუნეში (1887)	479
6.8. ფაზა VI: ინფრასტრუქტურა, ინდექსირებადობა და სახელების სიმჭიდროვე 1900 წლისთვის	479
6.9. ფაზა VII: მაღალი იმპერიული ატლასური ნორმირება (1904/05)	480
6.10. ფაზა VIII: მდგრადობა (პერსისტენტობა) მე-20 საუკუნეში (1944/45)	481
6.11. კარტოგრაფიული ხილვადობის ლოგიკა (ადგილი - საზღვარი - ქსელი)	481
6.12. დასკვნა: რუკები როგორც იმპერიული სივრცის წარმოების წყაროები	482
ცხრილების დანართი	483
რუკების წყაროები:	485
დანართი. გამოყენებული რუკები	486
პირთა სახელების საძიებელი	505
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	509
ბიბლიოგრაფია	515

ნინასიტყვაობა

წარმოდგენილი ნაშრომი შეიქმნა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ მხარდაჭერილი სამეცნიერო პროექტით **„დიალექტური კუნძული ტრანსეინიკურ არეალში - ქართული ენის ინგილოური დიალექტი აზერბაიჯანში“**.

პროექტის საკვანძო სამეცნიერო იდეა, მიზნები და მათი განხორციელების გზები განისაზღვრა ქართული ენობრივი მრავალფეროვნების ფართომასშტაბიანი დოკუმენტირებისა და კვლევის კონცეფციით, რომელიც 2004 წელს შეიქმნა ჩვენი სამუშაო ჯგუფის მიერ და საფუძვლად დაედო პროექტს „საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტი“. ამ პროექტის მთავარი შედეგი იყო ორი მილიონი სიტყვის შემცველობის „ქართული დიალექტური კორპუსისა“ და „დიდი ქართული ლექსიკოგრაფიული ბაზის“ შექმნა, რაც კორპუსლინგვისტური პარადიგმის დანერგვის პირველი ცდა იყო ქართულ საენათმეცნიერო სივრცეში და, კერძოდ, დიალექტოლოგიაში.

კვლევითი პროექტის თემა მიემართებოდა **ქართული ენის ინგილოურ დიალექტს** და მოიცავდა საქართველოს საზღვრებს გარეთ - აზერბაიჯანის რესპუბლიკის სამი რაიონის: კახის, ბელაქნისა და ზაქათალის ტერიტორიაზე მოქცეული ქართული დიალექტის - ინგილოურის ფართომასშტაბიან დოკუმენტირებას, სისტემურ კვლევასა და კვლევის შედეგების ინტერნაციონალიზაციას.

საკვლევი საკითხი მნიშვნელოვანია როგორც კუნძულური ენობრივი ერთობების ტიპოლოგიური კვლევის თვალსაზრისით, ასევე კონკრეტულ რეგიონში ქართული ენობრივი და კულტურული მემკვიდრეობის დოკუმენტირებისა და კვლევის, ქართული დიალექტოლოგიის ზოგადი საკითხების შესწავლისათვის.

ინგილოური დიალექტი, ისევე, როგორც ფერეიდნული, უცხოენოვან გარემოში მოქცეული დიალექტური კუნძულია. ის ჩამოყალიბდა ირანის, ოსმალეთისა და ჩრდილოკავკასიური ტომების ხანგრძლივი ექსპანსიის პირობებში, ისტორიული (ბირთვული) პოლიტიკური და კულტურული არეალიდან თანდათანობითი ჩამოშორებით, რუსული თვითმპყრობელობისა და ბოლოს საბჭოთა ნაციონალური პოლიტიკის უკუღმართი პრაქტიკის ფონზე. ინგილოური „ენობრივი კუნძული“ იმავე პერიოდიდან ითვლის თავის ისტორიულ ბედს, რომლიდანაც ფერეიდნული. ამ უკანასკნელის ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ნაკადი სწორედ დღევანდელი საინგილოდანაა გადასახლებული.

ეს ორი კუნძული ერთი ისტორიული ეპოქისა და ერთი ეროვნული ტრაგედიის შედეგადაა წარმოქმნილი, თუმცა ტიპოლოგიურად სხვადასხვა ჯგუფს მიეკუთვნება: ერთი მიგრანტთა შთამომავალთა თემია, მეორე - საკუთარ მიწაზე იზოლაციაში მოქცეული; ერთი ყველა მხრიდან იზოლირებულია და არასოდეს ჰქონია გეოგრაფიული საზღვარი ისტორიულ სამშობლოსთან, მეორე - დარჩა ბირთვულ არეალთან მოსაზღვრე ტერიტორიაზე და ჰქონდა მუდმივი ეკონომიკური, სოციალური, კულტურული ურთიერთობა და პოლიტიკურადაც მის ნაწილად აღიქვამდა თავს დიდხანს, მე-20 ს. პირველ ნახევრამდე; ერთი იყო სრულ ენობრივ იზოლაციაში, ღომინანტი და რამდენიმე უმცირესობის ენის გარემოცვაში (ფარსი, ქურთული, სომხური, თურქული...), მეორეს მუდმივად ჰქონდა კავშირი ქართულენოვან რეგიონებთან; ერთი მოკლებული იყო ბუნებრივს მიგრაციულ კონტაქტებს ისტორიულ სამშობლოსთან, მეორე ჩართული იყო ეკონომიკური თუ საყოფაცხოვრებო მიგრაციის მუდმივ პროცესში.

სწორედ ამიტომ, ინგილოური დიალექტის შესწავლას, ისევე, როგორც ფერეიდნულის შემთხვევაში, ჩვენ მიგუდექით კუნძულური დიალექტოლოგიის თეორიულ წანამდგრებზე დაყრდნობით – იმის გათვალისწინებით, რომ ენობრივი კუნძულის კვლევა არ მოიცავს მხოლოდ ენობრივ საკითხებს და ის ეხება ამ კუნძულის შემადგენელი ადამიანური ერთობის (ჯგუფის, კოლექტივის) ყველა ცხოვრებისეულ გამოვლინებას. კუნძულური კვლევების თეორეტიკოსები წერენ, რომ ენობრივი კუნძულის არსებობის არსი ასიმილაციის პროცესისადმი შეწინააღმდეგებაა, რასაც ის სხვადასხვა საშუალებით წარმართავს.

პარადოქსია, თითქოს, მაგრამ მუდმივი ორენოვნების პირობებში, ენათა კონტაქტის შედეგებისგან სრულიად დაუცველ გარემოში, ძლიერი ასიმილაციური პროცესების ფონზე, ასიმილაციისაგან „გაქცევის“ ეს მძლავრი ტენდენცია მკაფიოდაა გამოხატული ჩვენ მიერ შესწავლილ ორივე დიალექტში.

ყოველივე ამის გამო დიალექტური მონაცემების ტრადიციული მონოგრაფიული კვლევებისაგან განსხვავებით, ჩვენს ნაშრომში დიდი ადგილი ეთმობა ინგილოური კუნძულის ჩამოყალიბების, საუკუნოვანი არსებობისა და განვითარების გარეენობრივ ფაქტორებსაც, რომლებმაც ხელი შეუწყო ამ კუნძულის არსებობას დღემდე და რომლებიც განაპირობებენ მის შემდგომ ბედს.

როცა ამ პროექტის განხორციელებას შევეუდექით, გვქონდა მოლოდინი, რომ მომზადებული პუბლიკაციებით მაქსიმალურად გავცემდით პასუხს ჩვენ მიერ დასმულ ყველა კითხვას.

დავსვით ბევრი კითხვა და ბევრს ვუპასუხეთ.

თუმცა ოთხწლიანმა დაძაბულმა შრომამ და შესწავლილმა ზღვა მასალამ დაგვანახა, რამდენი რამ არის კიდეც გასაკეთებელი და რა დიდი ამოცანებია მომავლის მკვლევართა წინაშე ინგილოური დიალექტური კუნძულის დოკუმენტირების, კვლევის, შენარჩუნებისა და დაცვის მიმართულებით.

შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ ამ პროექტში მომზადებული პუბლიკაციებით დავიწყეთ დიალექტის ფუნდამენტური დოკუმენტირებისა და კვლევის ახალი ეტაპი, დავსვით უამრავი ახალი კითხვა და შევქმენით პლატფორმა 21-ე საუკუნის ახალი დიალექტოლოგიური კვლევებისათვის.

ინგილოურის, როგორც ქართული ენის დიალექტის კვლევას საკმაო ისტორია აქვს. მე-19 ს. 60-70-იანი წლებიდან ქართულ პრესაში ჩნდება საგანმანათლებლო სტატიები საინგილოსა და ინგილოების შესახებ. ამ სტატიებში გამოკრთება ხოლმე ინგილოური დიალექტის მცირერიცხოვანი ნიმუშები ან ტექსტური ფრაგმენტები.¹ დიალექტის სამეცნიერო შესწავლას საფუძველი დაუდო მოსე ჯანაშვილმა, ჯერ კიდეც 1888 წ. გამოაქვეყნა “ივერიამ”. ცნობა მისი “ინგილოური ლექსიკონის”. შესახებ. რასაც მოჰყვა პუბლიკაციები ინგილოთა ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და მეტყველების თავისებურებათა შესახებ. მოგვიანებით დაიბეჭდა ნაშრომი სათაურით „ფარსადან გორგიჯანისძე და მისნი შრომანი“ [ჯანაშვილი 1996], რომელშიც მოგვცა ინგილოური დიალექტის პირველი შეფასებები. ჯანაშვილის ლინგვისტური დაკვირვებები ინგილოურის შესახებ შემდგომში გამოქვეყნდა სათაურით „საინგილო“ კრებულში „ძველი საქართველო“ [ჯანაშვილი 1913]. 1895 წ. ინგილოურ დიალექტს მოიხსენიებს ერკერტი და მის ზოგიერთ თავისებურებაზეც ამახვილებს ყურადღებას². დიალექტის შესახებ შექმნილია რამდენიმე მონოგრაფიული ნაშრომი. ინგილოურს სხვადასხვა დროს იკვლევდნენ: მოსე ჯანაშვილი, ზაქარია ედილი, ვენერა ჯანგიძე, გრიგოლ იმნაიშვილი, როგნედა ღამბაშიძე, ნათელა როსტიაშვილი, ვასილ აბაშვილი, ჰასრათ ჰასრათოვი (ასრათ ომარაშვილი) და სხვ. დიალექტის ცალკეულ თავისებურებებს თავის ნაშრომებში განიხილავდნენ არნოლდ ჩიქობავა, აკაკი შანიძე, ივანე ქავთარაძე, ბესარიონ ჯორბენაძე... შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ დიალექტებს შორის ინგილოური ერთ-ერთი ყველაზე კარგად შესწავლილი და დოკუმენტირებული დიალექტია: გვაქვს გამოცემული ტექსტებიც,

1. ეს მასალები ქვეყნდება ამავე პროექტში მომზადებულ ჩვენს წიგნში „ინგილოური ქრონიკები“.

2. R. Erkert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895.

ლინგვისტური ანალიზიცა და ლექსიკონებიც (როგონდა ლამბაშიძის, ნათელა როსტიაშვილისა და ჰასრათ ჰასრათოვის³), თუმცა, ბოლო ოცწლეულში ქართულენოვანი მონოგრაფიული ნაშრომი ინგილოურის შესახებ არ შექმნილა (ყველაზე ახალი კვლევაა ვასილ აბაშვილის სადისერტაციო ნაშრომი, რომელიც 1994 წელსაა შესრულებული, წიგნად გამოვეცით მისი სიკვდილის შემდეგ, 2005 წ.). ხოლო ის, რაც მანამდეა შექმნილი, არ არის სათანადოდ ცნობილი საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოებისთვის, არ არსებობს ქართველ მეცნიერთა ნაშრომების უცხოენოვანი პუბლიკაციები ინგილოურის შესახებ (თუ არ ჩავთვლით ვენერა ჯანგიძის 1978 წელს გამოცემულ რუსულენოვან ნაშრომს). სამაგიეროდ, ჩნდება უცხოელ ავტორთა სტატიები, რომლებიც ყოველგვარი მეცნიერული დასაბუთების გარეშე განიხილავენ ინგილოურის, როგორც დამოუკიდებელი ენის სტატუსს და ამტკიცებენ, რომ ეს არის ენა ერთ-ერთი ადგილობრივი ეთნოსისა, რომელმაც შუა საუკუნეებში სარწმუნოებად „ქრისტიანობის ქართული შტო აირჩია“ და განიცადა ქართული ენის ძლიერი გავლენა⁴. სხვა უცხოელი ავტორები მიაინიშნებენ ქართულ ენასთან ინგილოურის კავშირს, თუმცა მათ ნაშრომებში ფაქტობრივად “ინგილო“. და “ინგილოური“. ცალკე ეთნოსისა და ენის ფარდ ტერმინებად წარმოგვიდგება. არის საუბარი ინგილოურის წერილობითი ფორმის შექმნაზე, ინგილოურის, როგორც ენის, სკოლაში სწავლებაზე⁵, გამოქვეყნდა კალენდარი (2018წ.), რომელშიც საინგილოში ჩაწერილი ქართული ფრაზეოლოგიზმები ლათინური ასოებითაა ჩაწერილი (პარალელური აზერბაიჯანული თარგმანით), იყო საუბარი ბიბლიური ტექსტების “ინგილოურად თარგმნის“. პროექტზე. იუნესკოს ენათა ინტერაქციულ ატლასზე აზერბაიჯანში გავრცელებულ ენათა შორის ქართული ენა არ არის მო-

3. ეს უკანასკნელი ჩვენი პროექტის მიმდინარეობისას მოვამზადეთ ავტორის გამოქვეყნებული და გამოუქვეყნებელი ნაშრომების მიხედვით.

4. Lea Gerber, “Minorities in Azerbaijan: The Sociolinguistic Situation of Lezgis, Udis, Georgians (Ingiloys) and Talyshs in Azerbaijan- with a Particular Focus on Education“, CIMERA, Geneva, (2007).

5. John M Clifton, The sociolinguistic situation of the Inghiloi of Azerbaijan, 2005 https://www.researchgate.net/publication/228720187_The_sociolinguistic_situation_of_the_Inghiloi_of_Azerbaijan
Sysser E. M. Oral or written? Language attitudes in three Inghiloi villages in Azerbaijan, <https://rodyaz.ru/arhiv/6-2017#syusser-e-m-ustnyj-ili-pismennyj-yazykovaya-situatsiya-v-trekh-ingilojskikh-derevnyakh-v-azerbajdzhane-na-angl-yazyke>

ნიშნული. არც ინგილოურია მოხსენიებული.⁶ მსოფლიო ატლასის (World Atlas)⁷ ვებგვერდზე აზერბაიჯანში გავრცელებულ ენად დასახელებულია ქართულიც, თუმცა ის მოხსენიებულია ემიგრანტთა ენების - ასირიულის, პოლონურის, ბელორუსულის, სპარსულის, თურქულის გვერდით და არა ავტოქთონი მოსახლეობის ენად.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ საგანგებო ისტორიული და პოლიტიკური ვითარების გამო საკითხის აქტუალობა სცილდება ვიწროდარგობრივ ინტერესს. მეზობელი ქვეყანა ტრადიციულად მტკივნეულად ეკიდება საკუთარ ტერიტორიაზე ქართული ინდიგენური კულტურული კომპონენტის იდენტიფიცირებასთან და კვლევასთან დაკავშირებულ ყველანაირ აქტივობას. ეს ეხება ენობრივი მონაცემების შეგროვებასა და კვლევასაც⁸.

ამ ვითარებისთვის საპასუხოდ ჩვენი მიზანი იყო ახალი სამეცნიერო რესურსის შექმნა, ამ რესურსზე და ჩვენამდე შექმნილ ცოდნაზე დამყარებული აკადემიური კვლევა და შედეგების სწორი, მიზანდასახული ინტერნაციონალიზაცია.

ვფიქრობდით, რომ მეცნიერული ანალიზისა და დისკუსიების საფუძველზე ჩამოყალიბებული, ემპირიული მასალით გამყარებული და სანდო ინფორმაცია აუცილებლად უნდა ასახულიყო უცხოურ ინდექსირებულ სამეცნიერო წყაროებში. ამგვარ წყაროებს არგუმენტირებისათვის ხშირად მიმართავენ არალინგვისტებიც, რაც ზრდის მასალის ინტერდისციპლინურ მნიშვნელობას. ინგილოურის შესახებ ასეთი ტიპის სამეცნიერო წყაროს არარსებობა მნიშვნელოვანი დეფიციტი იყო. უნდა ითქვას, რომ ჩვენმა პროექტმა მნიშვნელოვნად ამოავსო ეს ინფორმაციული ვაკუუმი.

პროექტის ფარგლებში მომზადდა რამდენიმე პუბლიკაცია საერთაშორისო

---

6. <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>

7. <https://www.worldatlas.com/articles/what-languages-are-spoken-in-azerbaijan.html>

8. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 60-იან წლებში ვარლამ თოფური, რომელიც სტუდენტურ ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა, დააკავეს, მილიციის განყოფილებაში გადაიყვანეს და იქ მოუხდა ახსნა-განმარტება, თითქმის კონსპირაციულად მოგვიწია მუშაობა 2005 და 2007 წლებში ინგილოური ტექსტების ჩასაწერად ყოფნისას. 2014 წელს ასევე აზერბაიჯანის ხელისუფლების უარის გამო ვერ მოხერხდა ინგილოური მასალის ჩაწერა პროექტის ფარგლებში (ქართული ენა საზღვარგარეთ – ქართული დიალექტები და ლაზური თურქეთში, აზერბაიჯანსა და ირანში). ბოლო პროექტის ფარგლებში ფართო საქსპედიციო სამუშაო არც დაგვიგეგმავს დაკეტილი სახმელეთო საზღვრისა და სხვა ბიუროკრატიული სიძნელეების გამო. მხოლოდ ორჯერ შეეძლოთ წარმოშობით ინგილო მაია ბარიხაშვილის ხანმოკლე მივლინება მასალის გადამოწმების მიზნით.

რეიტინგულ გამოცემებში⁹, წაკითხულ იქნა მოხსენებები საერთაშორისო კონფერენციებზე.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ისევე, როგორც ფერეიდნული დიალექტის კვლევისას, პროექტის მეთოდოლოგიურ საფუძვლად ტრადიციული დიალექტოლოგიის გამოცდილებასთან ერთად კუნძულური ლინგვისტიკის საწყისებიც იქნა გამოყენებული¹⁰. პროექტში დიდი ადგილი დაეთმო ინგილოური დიალექტური კუნძულის ჩამოყალიბების ისტორიული წანამძღვრების კვლევას. შესწავლილ იქნა მე-18 და მე-19 საუკუნეების ღიბდალი საარქივო, ეპისტოლარული და პუბლიცისტური მასალა. მომზადდა ცალკე მონოგრაფია - „ინგილოური ქრონიკები“, რომელიც ხელმისაწვდომს გახდის დიალექტთან დაკავშირებულ ბევრ მნიშვნელოვან დოკუმენტს შემდგომი კვლევისა და ანალიზისათვის.

ჩვენი სამუშაო ჯგუფი ინგილოური დიალექტის დოკუმენტირებას შეუდგა 2004 წელს. ამ წელს გაიშიფრა და გამოსაცემად მომზადდა ჩვენი გარდაცვლილი მეგობრის, წარმოშობით ინგილოს, ვასილ აბაშვილის (კუზიბაბაშვილის) მიერ კახისა და ზაქათალის რაიონში თითქმის 20 საათის ხანგრძლივობის, 22 აუდიოკასეტაზე ჩაწერილი ინგილოური ტექსტები. 2005 და 2007 წლებში საინგილოში მივლინების დროს ვიდუოფირებზე ჩავიწერეთ 60 საათის ხანგრძლივობის ტექსტები და სალექსიკონო მასალა (მ.ბერიძე, მ. ბარიხაშვილი). ტექსტების დიდი ნაწილი სამეცნიერო სტანდარტის დაცვით ადრევე მომზადდა კორპუსული კვლევისათვის, ნაწილმა კი მიმდინარე პროექტის ფარგლებში გაიარა მრავალსაფეხურიანი დამუშავების იგივე ციკლი და ჩაერთო პროექტის ემპირიულ რესურსში. კორპუსული გამოცემისთვის მომზადდა არნ. ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტის არქივში დაცული ხელნაწერი ტექსტი, რომელიც ვინმე ქეთევან ფაჩხატაშვილს, სავარაუდოდ, ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტს, ჩაუწერია. სამწუხაროდ, ჩაწერის წელი ხელნაწერზე მითითებული არ არის.

ინგილოური ტექსტების ყველა მანამდე არსებული აკადემიური პუბლიკაცია ადრევე ინტეგრირდა ქდკ-ში¹¹.

9. M.Beridze, M.Tetradze, Z.Pourtskhvanidze, Ingilo Georgian. Preserving, Losing, Recovering: Linguistic Aspects of Cross-Border Language Contact Situations, Tehlikedeki Diller Dergisi, 13(22), 11-25, 2023.

Z.Pourtskhvanidze, M.Beridze, Script and identity Alphabets, amulets, and anchors, Forthcoming. Identity formation, language and migration dynamics: Minorities in the MENA region and the German diaspora, Language Science Press, 2025.

10. იხ. მ.ბერიძე, ლ. ბაკურაძე, ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტი, 2020.

11. როგნდა ღამბაშიძე [1988], გრიგოლ იმნაიშვილი [1966], გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე [1961].

წინამდებარე გამოკვლევა ეყრდნობა ქდკ-ის ინგილოურ კოლექციას, აგრეთვე მ. ჯანაშვილის, ნ. როსტიაშვილის, პ. ჰასრათოვის ნაშრომებში დამოწმებულ დიალექტურ ინფორმაციას.

კვლევა განხორციელდა ქართული დიალექტების კორპუსის ვრცელ მასალაზე დაყრდნობით. არცერთი მანამდე შესრულებული პუბლიკაცია ინგილოურის შესახებ ამ მოცულობის ლინგვისტურ მასალას არ დაყრდნობია. კორპუსულმა მიდგომამ გამოავლინა, რომ დიალექტის რამდენიმე უმნიშვნელოვანესი თავისებურება მკვლევართაგან სრულებით შეუმჩნეველი იყო დარჩენილი თუმცა ეს თავისებურებები მათ მიერვე ჩაწერილ ტექსტებში იყო დადასტურებული. კორპუსული “წაკითხვით”. შესაძლებელი გახდა ამ ენობრივ მონაცემებში ბევრი ტიპური, მაგრამ ძნელად “ამოსაკითხი”. თავისებურების იდენტიფიცირება.

კუნძულური დიალექტების კორპუსული დოკუმენტირებისა და კვლევის ჩვეულებრივი კონცეფცია გულისხმობს:

1. კუნძულური დიალექტების ტექსტური კორპუსის შექმნას / სრულყოფას;
2. კუნძულური დიალექტების კორპუსული ლექსიკონების შექმნას;
3. კორპუსზე დაფუძნებული მონოგრაფიული გამოკვლევის შექმნას;
4. კვლევის შედეგების ხელმისაწვდომობის უზრუნველყოფას / ინტერნაციონალიზაციას.

აღნიშნული კონცეფციით რამდენიმე სხვადასხვა პროექტის ფარგლებში ფერეიდნულის შესახებ შესრულდა და გამოცა მონოგრაფია, მასალები და დოკუმენტურ-პუბლიცისტური ხასიათის წიგნები¹², მომზადდა ფერეიდნულის ონლაინლექსიკონი¹³, და დაიბეჭდა მის ბაზაზე ავტომატურად გენერირებული ბეჭდური ვერსია, რომელიც ფრანკფურტის წიგნის ბაზრობაზე იყო წარდგენილი სხვა ამავე ტექნოლოგიით შესრულებულ ლექსიკონებთან ერთად¹⁴.

ინგილოურის, როგორც ტრანსეთნიკურ არეალში მოქცეული კუნძულური დიალექტის კვლევაც წარიმართა ამ კონცეფციის ზოგად ჩარჩოში, თუმცა ეს სა-

12. მ. ბერიძე, ლ. ბაკურაძე, ქართული ენის ფერეიდნული ლექსიკონი, 2020; ლ. ბაკურაძე, მ. ბერიძე, ნ. ნახუცრიშვილი, ე. ნაპირელი, მ. ბარიხაშვილი, ფერეიდნული ქორნიკები (პრესისა და არქივის მასალები ფერეიდნში მცხოვრები ქართველების შესახებ), დ. ანფიმიადი, საკანძო სიტყვა “ფერეიდანი“, 2020; ზ. ფურცხვანიძე, *Fereydanishes Paradox (Raizeberichtet von einer Sprachinsel)*, SOLAR-X, Germany, 2018. ნ. ნახუცრიშვილი, მ. ბერიძე, ლ. ბაკურაძე, ირანის ქართველობა ისტორიულ სამშობლოსთან რეინტეგრაციის გზაზე, 2020.

13. <http://corpora.co/#/dictionaries>

14. მ. ბერიძე, ლ. ბაკურაძე, ნ. ნახუცრიშვილი, ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტის კორპუსული ლექსიკონი, 2018.

მუშაო იმით იყო გამორჩეული, რომ მან ერთი პროექტის ფარგლებში მოუყარა თავი კონცეფციის ყველა კომპონენტს და ეს კომპონენტები იყო ურთიერთდამოკიდებული, ურთიერთგანმავითარებელი და ურთიერთგანმსაზღვრელი. ოთხწლიანი დაძაბული სამუშაოს შედეგად შეიქმნა:

- მონოგრაფია ინგლისურ ენაზე („ინგილოურის ექიები“), რომელიც მზადდება დასაბეჭდად ერთ-ერთ უცხოურ გამომცემლობაში;
- მონოგრაფიული კრებული „ინგილოური ქრონიკები“;
- ინგილოური დიალექტის კორპუსული ლექსიკონი (დამყარებული ქდკ-ის ლექსიკოგრაფიულ და ტექსტურ კორპუსებზე. მასში ინტეგრირებულია დღემდე არსებული ყველა ლექსიკონის მასალა, აგრეთვე ჩვენ მიერ მოპოვებული და დაზუსტებული ლექსიკოგრაფიული ინფორმაცია).
- კოლექტიური მონოგრაფია „ინგილოური ეტიუდები“ - ორ ტომად.
- მომზადდა პუბლიკაციები უცხოურ რეიტინგულ გამოცემებში

„ინგილოური ეტიუდები“ ერთ წიგნად იყო ჩაფიქრებული, თუმცა პროექტის ფარგლებში შექმნილი პროდუქციის მოულოდნელად დიდი მოცულობისა და მასთან დაკავშირებული ღრისა და ფინანსური რესურსის შეზღუდვების გამო მივიღეთ გადაწყვეტილება, ამ ეტაპზე „ეტიუდების“ პირველი ტომი გამოვცეთ „ინგილოურ ქრონიკებთან“ და ლექსიკონთან ერთად, ხოლო მალევე გამოვცეთ მისი მეორე ტომი.

„ინგილოური ქრონიკები“ ტრადიციული დიალექტოლოგიის, კუნძულოური და კორპუსლინგვისტიკების დისციპლინურ გამოცდილებას ეყრდნობა.

პირველ ტომში შესულია ვრცელი ისტორიული მიმოხილვა და ენობრივი ანალიზი, რომელიც სახელური და ზმნური ფორმაწარმოების ძირითად საკითხებს მოიცავს.

ისტორიული მიმოხილვა ეყრდნობა საარქივო და პრესის მასალების, აგრეთვე არსებული ქართული და უცხოური ლიტერატურისა და წყაროების ანალიზს. იმის გამო, რომ ამ უზარმაზარ მასალაში თავიდანვე თვალში საცემი იყო ტერმინ „საინგილოსა“ და „ინგილოს“ გამოყენებისას ქრონოლოგიური რეალობის აღრევის ფაქტები, ჩვენ საკუთარი თვალთ შევამოწმეთ ყველა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი წყარო, რომელშიც ჩვენი აზრით, მოსალოდნელი იყო ჩვენთვის საინტერესო რეგიონზე რაიმე ცნობის, განსაკუთრებით კი მისი აღმნიშვნელი ტერმინების გამოყენება. საქართველოს არქივებსა და პრესის ფურცლებზე სამწლიანი ძიებისა და კვლევის შედეგები მონოგრაფიის ისტორიულ ნაწილში მოკლედაა ჩამოყა-

ლიბებული. ნაჩვენებია, რომ ტერმინები „ინგილო“ და „საინგილო“ მხოლოდ რუსული მმართველობის ადმინისტრაციული ტერმინოლოგიური ინვენტარიზაციის შედეგადაა დამკვიდრებული და რომ „ერეკლე მეფე და ინგილო“ ქალი, ქართული ეთნო-სოციალური და პოლიტიკური ცნობიერების რღვევისა და ისტორიული „ამნეზიის“ კიდევ ერთი ტრაგიკული ლეტალია მხოლოდ.

მონოგრაფიის ისტორიულ მიმოხილვაში აღწერილია „ინგილოური კუნძულის“ ჩამოყალიბების მწარე ისტორია მე-19 სს. 60-70-იან წლებამდე. ამ დროს უკვე სულ ოციოდ წლის წინ ჯერ ისევ „კაკ-ელისნელად“ თვით რუსებისგანაც კი წოდებული აწ. უკვე „ზაქათალის ოლქის“ მცხოვრები ქართველები თავს ინგილოებად იხსენიებენ, სამკვიდროს - საინგილოდ და ეთნომობილიზაციის ახალ ტალღას ქართული პრესის ფურცლებზე „ინგილოს“ ფსევდონიმით იწყებენ - ჯერ ღიმიტრი და შემდეგ მოსე ჯანაშვილები.

კუნძულის შემდგომი ბედი შესახებ თხრობა უკვე ლოკუმენტური მასალის მოხმობით არის გაგრძელებული „ინგილოურ ქრონიკებში“ - ასე დავაღწიეთ თავი მონოგრაფიის ისტორიული ნაწილის გაზრდას და დისციპლინური პროპორციის დარღვევას.

ნაშრომის წინამდებარე ნაწილში განხილული იქნება სახელური და ზმნური ფორმაწარმოების საკითხები. როცა მუშაობას ვიწყებდით, ცოტა გვაშინებდა ის, რომ დარგში დაგროვილი საკმაოდ მდიდარი ინფორმაციის შემდეგ ჩვენი კვლევა შესაძლოა, მხოლოდ აღწერითი და კონსპექტური გამოსულიყო. როგორც ხდება ხოლმე, მასალის კორპუსულმა ხედვამ და მასშტაბმა ამ შიშის კვალი ძალევე გააქრო. ჩვენმა კვლევამ უამრავი ახალი ნიუანსი შეიტანა ინგილოური ფორმაწარმოების საკითხებში, რადიკალურად შეარყია ბევრი მოსაზრება ენათა კონტაქტის გადაჭარბებული გავლენის შესახებ, წინ წამოსწია საკითხები, რომლებზეც დიალექტის არცერთ ადრინდელ კვლევაში არაა ყურადღება გამახვილებული, მნიშვნელოვანი ცვლილება შეიტანა პარადიგმულ აღწერებში, გამოავლინა შიდადიფერენციაციულ დონეზე განხილულ სხვაობათა დაზუსტების საჭიროება.

ნაშრომის ყველაზე მნიშვნელოვან დამსახურებად გვეჩვენება არა ის, რაც გაკეთდა, არამედ ის კითხვები, რომელსაც ის აჩენს. დასაწყისში ჩვენ ვთქვით, რომ გვეგონა, ამ პროექტით დასრულდებოდა ინგილოურის მეცნიერული კვლევის ერთი დიდი, თითქმის საუკუნოვანი ეტაპი. პროექტის დასასრულს კი ვფიქრობთ, რომ ეს მხოლოდ დასაწყისია. კვლევამ აჩვენა, რომ უამრავი მოვლენა, რომელიც მხოლოდ ფრაგმენტულადაა აღწერილი და ასახული დღემდე შექმნილ რესურსებში, მოითხოვს საგანგებო, მიზანდასახულ ლოკუმენტირებას და კვლევას. ყოველი

ასეთი საკითხი საზგასმითაა ტექსტში ან სქოლიოში აღნიშნული. იმედი გვაქვს, ნაშრომი იქცევა არა მარტო არსებული ცოდნის სანდო შეჯამებად, არამედ სამომავლო კვლევების რეკომენდაციადაც.

„ინგილოური ეტიუდების“ მეორე ტომში შესულია ფონოლოგია-ფონეტიკის საკითხები, სოციოლინგვისტური მიმოხილვა, ფორმალური მეტყველების ნაწილების, სიტყვაწარმოების, ლექსიკის, სინტაქსური თავისებურებები. იქვე დანართების სახით ქვეყნდება პროექტის ფარგლებში შექმნილი უცხოური პუბლიკაციების ქართული რეზიუმეები ან ვრცელი ქართული ვერსიები.

მონოგრაფიაში გაანალიზებული მასალა მთლიანად ქდკ-ის ტექსტურ ბაზას ეყრდნობა (როგორც ძველ, ისე განახლებულ მონაცემებს). გარდა ამისა, ჩვენ გეყრდნობოდით წარმომავლობით ინგილო ენის კონსულტანტების (ინგილოური დიალექტის მატარებლების) რეკომენდაციებს, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუხდით: ბატონ ჰასრათ ჰასრათოვს, მაია ბარიხაშვილს, მარიამ შიოშვილს, შორენა შაბანოვს და სხვ.

მადლობას ვუხდით სეა და შსს არქივების ხელმძღვანელობას კომფორტული სამუშაო პირობების შექმნისა და ხელშეწყობისათვის.

მადლობა ყველა ქართველ და უცხოელ კოლეგას, ვინც კრიტიკულად ეხმინებოდა ჩვენს აკადემიურ აქტივობას ამ დროის მანძილზე და ამით ჩვენს ნაშრომს მხოლოდ უკეთესს ხდიდა. მადლობა ყველას, ვინც ელოდება მას - წაიკითხავს, კრიტიკულ შენიშვნებს გაგვიზიარებს და, რაც მთავარია, საკუთარ კვლევებში გაითვალისწინებს.

1

საინჟინრო -
ქართული ენობრივი
კუნძული დღევანდელი
აზერბაიჯანის
თერიტორიაზე

ენობრივი კუნძულების ლინგვისტური კვლევები იმთავითვე ინტერდისციპლინურ მიმართებათა ფონზე წარიმართებოდა. კუნძულის ჩამოყალიბების პროცესი ბევრ გარეგან, არალინგვისტურ, ფაქტორზეა დამოკიდებული. თითოეული ეს ფაქტორი კი კუნძულის ენობრივი პროფილის ფორმირებაზე ახდენს გავლენას. კრცელი ისტორიული მიმოხილვა, ზოგჯერ კარგად ნაცნობი და აღწერილი ისტორიული მოვლენების მოხმობა და ერთ „კუნძულურ მონათხრობად“ დალაგება დაგვჭირდა იმისთვის, რომ დაგვენახა, როგორ ხდებოდა საერთო ტერიტორიული, სახელმწიფოებრივი და კულტურული სხეულიდან მისი ორგანული ნაწილის ჩამოშორებისა და დისტანცირების კვალდაკვალ ამ პროცესის ლინგვისტური ასახვა - როგორ არის მისი სხვადასხვა ეტაპი აღბეჭდილი თანამედროვე თუ შემდგომი თაობების ლინგვისტურ ცნობიერებაში. როგორ ჩამოყალიბდა ქართულ ეროვნულ ენობრივ სურათში ეთნოტერმინების - ინგილოსა და საინგილოს მიერ შემოსაზრული ეთნოლინგვისტური „პორტრეტი“.

ნაშრომი არ ისახავს მიზნად, განიხილოს ინგილოთა და საინგილოს ისტორიულ წარმომავლობა-მიკუთვნებულობაზე სპეკულაციურ და ფსევდომეცნიერული მოსაზრებები, რომლებიც ცდილობენ ისტორიული და კულტურული სივრციდან კუთხის ჩამოცილებას და მისი ეთნიკური და ენობრივი იდენტობის არაქართულ საწყისებთან დაკავშირებას. ჩვენ მკითხველთან ერთად „გადავიკითხავთ“ ქვეყნის ოთხსაუკუნოვან ისტორიას და შევეცდებით, როგორც „გარედან“, ისე „შიგნიდან“ დავინახოთ საქართველოს ამ ულამაზესი კუთხის ადგილი როგორც ქართულ, ისე სამეზობლო სივრცულ, ეთნიკურ და სოციალურ სურათში, თვალი გავადევნოთ მისი ენობრივ კუნძულად გარდაქმნის ტერმინოლოგიურ და ცნებით „ანაბეჭდებს“ პროცესის თანამდეგ ისტორიოგრაფიულ აღწერებსა და საარქივო მასალაში.

1.1. მე-17 - მე-18 საუკუნეები - კუნძუდური იზოდაციის დასაწყისი

სპარსეთისა და ოსმალეთის პოლიტიკამ, რომელიც განსაკუთრებულად აგრესიული და დამპყრობლური იყო მე-17 საუკუნის დასაწყისიდან, ძირეულად განსაზღვრა საქართველოსა და კავკასიის ბედი მომდევნო საუკუნეების განმავლობაში და განაპირობა რეგიონის დღევანდელი გეოგრაფიული, პოლიტიკური და ეთნიკური სურათი.

ამ პოლიტიკის შედეგი იყო კავკასიის ხალხთა დიდი მიგრაციები, მათ შორის იძულებითი გადასახლებები თანამდევი ლინგვისტური, სოციოლინგვისტური, კულტურული, ეთნოკულტურული, სოციალური და ა. შ. ცვლილებებით.

ქართული ენობრივი (დიალექტური) კუნძულების ჩამოყალიბება დღევანდელი ირანის, თურქეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიებზე ამ გლობალური პროცესების კვალდაკვალ ხდებოდა.

ინგილოური ენობრივი კუნძულის ჩამოყალიბებაც შაჰ-აბას პირველის დამპყრობლური პოლიტიკის შედეგია. მან არა მარტო გადაასახლა მოსახლეობის დიდი ნაწილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან, უმეტესად კახეთიდან, არამედ ხელი შეუწყო მოსახლეობისგან დაცლილი ტერიტორიების მუსლიმი ტომების მიერ მიტაცებას, დარჩენილი ქართველი მოსახლეობის უმცირესობაში მოქცევას, მშობლიური კულტურული და პოლიტიკური სივრცისგან იზოლირებას და დამცირებულ ანკლავად ქცევას [ბერძენიშვილი 1966: 268; ღუმბაძე 1953: 14]. თუმცა უნდა ითქვას, რომ აღმოსავლეთ კახეთის, ახლანდელი საინგილოს, ტერიტორიაზე დაღესტნელების ჩამოსახლების პროცესი გაცილებით ადრე დაიწყო კახეთის მეფის, ლეონის (1540-1574) მეფობის პერიოდში, იმ დროს, როცა სპარსეთსა და თურქეთს შორის დაძაბული ბრძოლა იყო კავკასიაში ჰეგემონიისთვის, ლეონ მეფე თერგის შამხალს დაუნათესავდა და ავარებს (დაღესტნელებს) მისცა უფლება დასახლებულიყვნენ ფიფინეთში (რომელსაც მოგვიანებით უკვე ჭარის სახელით ვიცნობთ) გარკვეული სამსახურის სანაცვლოდ [ბერძენიშვილი 1944: :7]. ასე რომ, შაჰ-აბასის პროექტის განხორციელებისას მცირე მასშტაბის დაღესტნური დასახლებები აქ უკვე არსებულა. მოგვიანებით მათ გვერდით დასახლება დაიწყო საქართველოდან გადახვეწილმა მოსახლეობამ - როგორც თავადაზნაურობის, ისე დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენლებმა. დაიწყო მიგრანტ ქართველ-

თა ნაწილის ნებაყოფილობითი გაღეკების პროცესი [ბერძენიშვილი 1966: 270; პაპუაშვილი 2013: 130;; ღუმბაძე 1953: 26-28; ჯაფარიძე 1998: 9].

გადასახლებას გადარჩენილი ქართული მოსახლეობისა და ახალმოსახლეების მიერ ჩამოყალიბდა ინგილოური ენობრივი კუნძული საქართველოს, კერძოდ, აღმოსავლეთ კახეთის უცხო ტომთაგან მიტაცებულ ტერიტორიაზე. ეს ტერიტორია მოიცავდა დიდ სავაჭრო ქალაქსა და კახეთის მეფეების რეზიდენციას, ზაგემსა და კახეთის ერთ-ერთი ძლიერი კუთხის, გაღმა მხარის დიდ ნაწილს.

დღეს ეს ტერიტორია აზერბაიჯანის რესპუბლიკის შემადგენლობაშია და მისი ადგილობრივი, ისტორიული კახეთის მკვიდრი, კახელი მოსახლეობა მე-19 საუკუნის 20-იანი წლებიდან რუსულ წყაროებში ოფიციალურად ინგილოდ (Ингилойцы, Энгилойцы, Енгилойцы, Ингило) მოიხსენიება, ხოლო მე-19 საუკუნის 60-იანი წლებიდან უკვე ქართულ ეთნოტერმინადაც იმკვიდრებს თავს. მათ მეტყველებას სამეცნიერო წრეებში ქართული ენის ინგილოურ დიალექტს უწოდებენ, მხარეს კი, სადაც ისინი დღეისათვის რამდენიმე სოფელსა იკავებენ - საინგილოს (Ингило).

ქართველების სპარსეთში გადასახლების შესახებ ცნობებს ვხვდებით ქართულ, სომხურ, სპარსულ, რუსულ და ევროპულ წყაროებში [დეტალურად ამის შესახებ: ბერიძე, ბაკურაძე 2020]. ეს გადასახლებები ერთჯერადი არ ყოფილა და გადასახლების რამდენიმე ტალღაა აღწერილი. ისინი განსაკუთრებით გახშირდა სეფიანთა მმართველობის დროს და წარმოუდგენლად მასშტაბური იყო შაჰ-აბას პირველის მმართველობის პერიოდში.

როგორც უკვე ითქვა, შაჰ-აბასმა ააოხრა აღმოსავლეთი საქართველო - ქართლისა და კახეთის სამეფოები, მთიანეთი. განსაკუთრებით დაზარალდა კახეთის სამეფო, შეიძლება ითქვას, მიწასთან გაასწორა ეს კუთხე, მოსპო - ამოხოცა ან სპარსეთის გზას გაუყენა მოსახლეობა, გააუცაცრიელა დასახლებული ადგილები.

შაჰ-აბას პირველს ლაშქრობების დროს თან ახლდა ისტორიკოსი ისქანდერ მუნში¹, რომელიც თვითმხილველის თვალით აღწერდა საქართველოში

---

1. ისქანდერმუნში (ისქანდერ-ბეგ თორქემანი) -968 (1560/1). სეფიანთა ხანის ისტორიოგრაფი. იყო უშუალო მონაწილე და თვითმხილველი შაჰ-მოჰამედ-ხოდაბენდესა და შაჰ-აბას I-ის მეფობის დროს მომხდარი მოვლენებისა. თან ახლდა შაჰ-აბას პირველს საქართველოში ლაშქრობების დროს. მას ეკუთვნის საისტორიო თხზულება „თარიხ-ე აღამ-არა-მე აბასი“ („ქვეყნის დამამშვენებელი აბასის ისტორია“). ისქანდერ მუნშის ვრცელი და საყურადღებო ცნობები მოეპოვება XVI-XVII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის.

განვითარებულ პროცესებს.

მუნში შთამბეჭდავად გადმოგვცემს სპარსელთაგან აღმოსავლეთ კახეთის (დღევანდელი საინგილოს) ტერიტორიის დარბევისა და მოსახლეობის იძულებით აყრის ამბავს. ის დაუფარავი სიხარულით აღწერს, რა სასტიკად გაუსწორდნენ სპარსელები ქართველებს: „*ღაზიებმა მათი საცხოვრებლები დააქციეს და ქალაქ ზაგემში კვალიც კი არ დატოვეს მოსახლეობისა. ასე მოხდა მთელ კახეთში. რაც თეიმურაზის ბედკრული უწყესობისა და ურჩობისაგან ხოცვა და რბევა, ძარცვა, ტყვევნა და ნგრევა ქვეყნისა და გავერანება სახლებისა და საცხოვრებლებისა კახეთის ქრისტიანებს თავს დაატყდათ, არ გაგონილა ისლამის გაჩენის დროიდან აქამდე...*“ [ფუთუურიძე 1969: 107].

ქალაქ ზაგემთან ერთად მუნში მოიხსენიებს ენისელს და წერს, რომ: „*ენისელების ტომის ერთი ჯგუფი და გუნდი ქართველებისა, რომლებიც ზაგემსა და იმ სანახებში იმყოფებოდნენ, რიც ხვით ორი-სამი ათასი ოჯახი, დახოცვისა და დატყვევება-დარბევის შიშით, გადასახლებაზე დათანხმდა და „უვნებლობის სახლში“ - მაზანდარანში წასვლა განიზრახა...*“ [ფუთუურიძე 1969: 109].

მუნშის ეს ცნობა მოიხსენიებს აღმოსავლეთ კახეთის ცნობილ ისტორიულ ტოპონიმებს, ენისელსა და ზაგემს, გვამცნობს, რომ კუთხე მოოხრდა და ხოცვა-ჟლეტისა და გადასახლების შედეგად გაუდაბურდა. აქვეა ზუსტი მინიშნება მათი გადასახლების ადგილზეც - მაზანდარანზე.

ისკანდერ მუნში ზაგემს სხვა ქართულ სამფლობელოებთან ერთად ახსენებს და მათზე ლევან მეფის მმართველობას ადასტურებს:

„*ლევან-ხანი, კახეთის, ზაგემისა და გრემის მმართველი და ბაში-აჩუკის² მეფე ბაგრატი, რომელიც ხალხში ბაქრათის სახელით არის ცნობილი, ქვეყნის საფარველ სასახლეში მოვიდნენ*“ [ვ.ფუთუურიძე 1969:17].

სხვაგან მუნში კვლავ ახსენებს ზაგემს, როგორც სატახტო ქალაქს: „*რამდენიმე მათმა გამოჩინებულმა კაცმა, რომლებიც კონსტანტინე-ხანის წინააღმდეგ ქართველების ამხედრების მიზეზი იყვნენ, ალექსანდრე-ხანის შვილიშვილები და მეფის იმ ოჯახის მანდილოსნები აიყვანეს და საქართველოს სანახების ***-ში³ წავიდნენ, რომელიც მთების სიმაღლის და გზების სიძნელის გამო ამ ქვეყნის საიმედო თავშესაფარი გამხდარიყო. კონსტანტინე-ხანი დადგა ქალაქ ზაგემში, რომელიც სატახტო ადგილი და იმ სამეფო გვარის სამყოფი*

2. ასე მოიხსენიებს იმერეთს.

3. სამწუხაროდ, ეს ადგილი არ იკითხება.

ფელი არის“ [ფუთურიძე 1969:56-57].

შაჰ-აბას პირველის პერიოდს უკავშირდება გაღმა კახეთის ამ ნაწილში დაღესტნური ტომების მასობრივი ჩამოსახლების დასაწყისიც.

ისქანდერ მუნში საგანგებოდ აღნიშნავს დაღესტნელთა განსაკუთრებულ ინტერესს ამ კუთხისადმი. ნიშანდობლივია, რომ ის ძირძველ მოსახლეობად სწორედ ქართველებს (კახელებს) ასახელებს (მისთვის ამ მიწის ქართულობა და მოსახლეობის წარმომავლობა საერთოდ არ დგას ეჭვქვეშ): „ქართველი მოსახლეობიდან იმ მხარეში აღარავინ დარჩა. რადგანაც ხსენებულ საქართველოს ჩრდილოეთის მხრით დაღესტანი ეკვრის, დაღესტნის ხალხი მუდამ ჩამოდიოდა იქ საყაჩაღოდ და ტყვეები მიჰყავდა. ახლა როცა ის ქვეყანა (კახეთი) ასეთი დაუძლურებული გახდა და დამცავი აღარავინ ჰყავდა, წინანდელზე უფრო მეტი ჩამოდიოდა და ტყვეებს ეძებდა (მოსატაცებლად) [ფუთურიძე 1969:109].

მთიდან დაღესტნელთა „ჩამოწოლის“ პროცესი შეუქცევადი გახდა და მალე აქ დაღესტნური წარმომავლობის მოსახლეობა უმრავლესობაში მოექცა, ადვილად მოერია სასწაულად გადარჩენილ ქართულ მოსახლეობას, დაიქვემდებარა ისინი და დაეპატრონა გავრცელებულ მიწას.

იბრაჰიმ ფეჩევი⁴, თურქი ისტორიკოსი, თავის ჩანაწერებში ასახელებს „საქართველოს მეფეებში სახელგანთქმულ“ ალექსანდრე მეფეს და მას ორი დიდი ქალაქის, ზაგემისა და გრემის, აგრეთვე საქართველოს სხვა პროვინციების სახელოვან ემირად მოიხსენიებს: „*იმავე (986 = 1578) წელს [იხლამის ლაშქარი] ტფილისიდან დაიძრა, გადავიდა მდინარე მტკვარზე და ყაფურწყლის ნაპირას მესამე საღურზე დაბანაკდა. ამ დროს ზაგემ და გრემად წოდებული ორი დიდი ქალაქისა და საქართველოს რამდენიმე პროვინციის სახელოვან ემირს, საქართველოს მეფეებში სახელგანთქმულ და რჩეულ, ზემოხსენებულ ალექსანდრე მეფესთან ამას წინათ სარდლისაგან გაგზავნილი რწმუნებულები მივიდნენ და გულის მოსანადირებლად [თან მიიტანეს] წერილები*“ [ფეჩევი, 1964:42]. სხვაგან ფეჩევი კვლავ ასახელებს ზაგემს და მის მფლობელად ალექსანდრე ხანს ასახელებს: „*ღირსეული სარდლის თბილისისკენ გამგზავრების ამბავი... ზაგემის მფლობელი ლევან ხანის შვილი*

4. იბრაჰიმ ფეჩევის, XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ მნიშვნელოვანი წყაროა ოსმალეთ-საქართველოსა და ოსმალეთ-კავკასიას შორის არსებულ ისტორიულ-პოლიტიკურ ურთიერთობათა საკითხების შესასწავლად. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოს შესახებ ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით გამოცა სერგი ჯიქიამ 1964 წელს.

ალექსანდრე ხანი უწინდელ სარდალს ამ ადგილას შეხვედროდა. ესენი [ქართველები] კვლავ მოდიოდნენ და [ყველაფერს] აკვირდებოდნენ“ [ფეჰრევი, 1964: 61-62].

ჰასან რუმლუ⁵, სპარსი ისტორიკოსი, შაჰ თაჰმასის თანამედროვე, ასევე ადასტურებს, რომ ზაგეში ლევან მეფის სამფლობელოა:

„ცხრაას ოცდაშვიდი (1520/1521) წლის ამბები, ლევან ქართველის ურჩობა და შაჰის ქვეყანაზე თავდასხმა. ალექსანდრეს სადარი ხაყანის მიერ დივ-სულთანთან გაგზავნა ზოგიერთ ამირასთან ერთად ზაგემსა და ლევანის სხვა ოლქებზე თავდასასხმელად“ [ჯიქია 1964: 21].

ჰასან რუმლუ ლევან მეფეს ზაგემისა და გრემის ჰაქიმს (გამგებელს, მმართველს) უწოდებს:

იმ ხანებში ამ სტრიქონების დამწერი, ამირ-სულთან რუმლუს შვილიშვილი ჰასანი, ჩაფანისა და რუმლუს [ტომის] ყორჩიების ერთი რაზმით ურჯულ-ლო [ქართველთა] ერთ ჯგუფს შეხვდა. [მე], (გვ.26) უკნინესმა, და ჩაფანის ერთმა ყორჩიმ, სახელად შაჰ-ყულიმ, შეეუტიეთ მათ, გაგვანტეთ, რამდენიმე კაცი დავჭერით და დავხოცეთ, რამდენიმეც ტყვედ წამოვიყვანეთ და გამოვბრუნდით. ჩვენთან მყოფი დიდად გულადი ღაზიები თავს იკავებდნენ და ნაბიჯს არ დგამდნენ წინ. რჯულის საფარველი შაჰი აყ-შაჰრიდან დაიძრა და თობღიში წავიდა. გზაში ლევანი – ზაგემისა და გრემის ჰაქიმი და საქართველოს ჰაქიმი ბაში-აჩუკი მეფეთა საფარველ სასახლეში მოვიდნენ და განდიდებულ იქნენ ხელმწიფის ალერსით [გვ.25].

მნიშვნელოვანია რუსი ელჩების ცნობები ჩვენთვის საინტერესო რეგიონის შესახებ. XVII საუკუნეში განსაკუთრებით ძლიერდება რუსეთის ინტერესი კავკასიის მიმართ. კავკასია ოსმალეთის, სპარსეთისა და რუსეთის გეოპოლიტიკური მიზნების ცხადი და ფარული დაპირისპირებების პოლიგონი ხდება. ეს დაპირისპირებები დიდ სახელმწიფოებს შორის მძიმედ აისახა საქართველოსა და კავკასიის სხვა ქვეყნების ბედზე. რუსეთში საქართველოს თემაც აქტიურდება და უკვე სულ უფრო ხშირად ჩანან რუსი ელჩები კახეთისა თუ იმერეთის სამეფო კარზე. რუსეთი ამ ელჩობებით საქართველოსა და ოსმალეთს შორის ურთიერთობის პოლარიზაციას და სპარსეთისადმი შედარებით ლოიალური დამოკიდებულების შენარჩუნებას ცდილობს, ამავე დროს, ძვირფასი ბეწვეუ-

5. XVI საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსი, ჰასან რუმლუ, მონაწილეობდა შაჰ-თაჰმას I-ის ლაშქრობაში საქართველოს წინააღმდეგ, მისი ცნობები საქართველოს შესახებ მნიშვნელოვანია XV-XVI საუკუნეთა ირან-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის შესასწავლად.

ლით და უცხო საჩუქრებით თანდათან ინადირებს ქართველ ღიღებულთა გულებს და მონღოლებით ამზადებს ნიადაგს მომავალი, უფრო მნიშვნელოვანი გავლენების მოსაპოვებლად. რუსების ემ ელჩობის მთავარი მისია იყო მეფე თეიმურაზის მოსკოვთან ურთიერთობის ოფიციალური გაფორმება, მათ უნდა შეესწავლათ პოლიტიკური ვითარება საქართველოში, შეეფასებინათ ქვეყნის სოციალური და ეკონომიკური მდგომარეობა, შეემოწმებინათ ღვთისმსახურების აღსრულების წესი და საჭიროების შემთხვევაში, შესწორებაც კი შეეტანათ მასში (...а также досмотр и исправление христианской веры!!!) [პოლიევკტოვი 1937: XXVIII-XXIX].

ამ ელჩობების ანგარიშებში შემონახული ცნობები მრავალმხრივ წარმოდგენას გვიქმნის იმდროინდელ საქართველოზე და აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ადგილზეც საქართველოს ერთიან გეოგრაფიულ და სოციალურ სივრცეში. ჩვენი საკითხისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ამ ელჩობის გეოგრაფიას: ვეროვკინის, ხარიტოვის, ფეოდოსიას, ნიკიფორას, გეგენევისა და ვოლკონსკის ელჩობათა დოკუმენტებში, რომლებიც 1615-1640 წლებს მოიცავს, აღწერილია თეიმურაზ მეფესთან ელჩობა ზაგემში. ზაგემი, მათი აღწერების მიხედვითაც, კახეთის მეფეთა რეზიდენციაა, მიუხედავად იმისა, რომ სპარსეთისგან აოხრებული და გაცამტვერებულია (როგორც კახეთის დანარჩენი ნაწილი).

თეიმურაზი, როგორც ჩანს, შემთხვევას არ უშვებდა ხელიდან, რომ სამეფოს დაკნინება და შევიწროებული მდგომარეობა დაენახებინა რუსებისთვის. ელჩები აღნიშნავენ, რომ მეფე ბოდიშობდა, რომ, არათუ ჯეროვანი საჩუქრების მირთმევა ვერ შეძლო მათთვის, არამედ სათანადოდაც ვერ გაუმასპინდლდა. ბოდიშობდა, რომ სპარსელთაგან დარბევებისა და თარეშის გამო სურსათზეც აღარ მიუწვდებათ ხელი და მხოლოდ «რასაც შეძლებენ, იმას მიართმევენ...»⁶ [პოლიევკტოვი 1937: 330-335].

ის, რომ კახეთის მეფემ ელჩები ზაგემში მიიღო და მათთან ერთად აქ დაესწრო აღდგომის ლიტურგიას ალავერდელი ეპისკოპოსისა და სხვა მაღალი წოდების სასულიერო პირების თანხლებით (პოლიევკტოვი 1937: 298-299), კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ ეს ტერიტორია - ქალაქი ზაგემი მისი შემოგარენით - ამ პერიოდისთვის კახეთის (და, შესაბამისად, საქართველოს) ორგანული ნაწილია. მიუხედავად მტერთაგან დარბევისა და გაპარტახებისა,

6. ცნობისათვის, სურსათის ჩამონათვალი, რითიც რუსებს 5 თვის მანძილზე უმასპინდლდებოდნენ, სულაც არ იყო საბოდიშო.

მისი ტერიტორიული საზღვრების მიმართ ჯერ კითხვის ნიშანი არ გაჩენილა და, ბუნებრივია, ისტორიული ონომასტიკონი და ეთნონიმიზაციის ინვენტარიც „ხელშეუხებელი“ ჩანს.

რუსი ელჩები დეტალურად აღწერენ ქართული მიწების საზღვრებს. ამ საზღვრებშია მოქცეული ზაგემი და ბაზარი.⁷

როგორც ისინი წერენ, „ქართული მიწები საერისთავოდან ალავერდის მონასტრამდე 2 დღის სავალია, ალავერდის მონასტრიდან გრემამდე - ნახევარი დღისა, გრემიდან ბაზრამდე 4 დღის; ხოლო ალავერდის მონასტრიდან მარტყოფამდე, სადაც იზამთრებდა მეფე თეიმურაზი - 3 დღის. ხოლო მიწა ქართული განადგურებულია და ბევრი ადგილი ტყითაა დაფარული, ხოლო დასახლებულ ადგილებზე, არისტოპადან (საერისთავოდან) მატრყოფამდე ამ ადგილებში 40 სოფელია. ხოლო ალავერდის მონასტრიდან გრემამდე აქეთ-იქით 10 სოფელი და გრემიდან ზაგემის ბაზრამდე 30 სოფელი, ხოლო ბაზართან დასახლებულია 30 კომლი“ [პოლიევკტოვი 1937: 331-332].

ელჩები კახეთს ქართულ მიწებად მოიხსენიებენ და დასახლებულ ადგილებს შორის ახენებენ ზაგემს / ბაზარს (მათი სიტყვებით, სატახტო ქალაქს) - აღმოსავლეთ კახეთის, დღევანდელი საინგილოს, კუთვნილ დასახლებებს.

ელჩები აღნიშნავენ მტერთაგან დარბევის მძიმე შედეგებს და ქვეყნის ნგრევისა და გავერანების დასტურად თეიმურაზის სიტყვებს იმოწმებენ, რომელიც მას აღღვამას, 1639 წლის 14 აპრილს ზაგემში გამართულ ნადიმზე მათთვის უთქვამს: „ძველად იყო, რომ გრემიდან ზაგემამდე მოდიოდა 1000 საპალნე აბრეშუმში და ჩვენ ვგზავნიდით ხოლმე იერუსალიმში და გოლგოთაზე შესაწირავად, ოც-ოც და ოცდაათ-ოცდაათ საპალნეს“, ახლა კი ისეთი მდგომარეობა შექნილა, რომ ელჩების ღირსეულად გამასპინძლების საშუალება კი არ გვეძლევაო.

გამომშვიდობებისას მეფის ხელქვეითები ებოდიშებოდნენ თურმე: „*ხომ ხედავთ, ჩვენი ხელმწიფის, თეიმურაზის მიწა გაცამტვერებულია, და შესაფერისი საჩუქრების მოპოვება შეუძლებელია*“ [პოლიევკტოვი 1937:330; ჟორდანია 1963: 141].

ელჩები წერენ, რომ 28 აპრილს, მენელსაცხებლე დედათა კვირეულში, წავიდნენ საქართველოდან, კერძოდ, ზაგემის ბაზრიდან (Из Загени (ასეა) в базару). ელჩებს თავიანთი ცხენებით ორი კერსის მანძილზე (// 10 კერ-

7. ზოგი წყარო ასახელებს ზაგემის ბაზართან ზაგემს ანუ ბაზარს, როგორც ერთ გეოგრაფიულ პუნქტს, ზოგი კი - სხვადასხვა გეოგრაფიულ ერთეულად მიიჩნევს: ზაგემი და ბაზარი.

სის)⁸ მიაცილებდა მეფის მოხელეთა, აზნაურთა, სასულიერო პირთა ამაღლა 30 (//100) კაცის შემადგენლობით.

ამალაში ასახელებენ ბატონ (Боярин) რამაზ ბეის, რუსთველ ეპისკოპოსს (Рузтбел), ხელისუფლების წარმომადგენლებს (Власти), არქიეპისკოპოს ზებედეს (Зебедей) და სხვებს. ერთი დღის სავალზე (29 აპრილს) გაჩერდნენ მდინარესთან, რომელზეც წერენ: ეს მდინარეა ქართული მიწის საზღვარი (ანუ „თეიმურაზის მიწას“ ანუ კახეთის მეფის ფაქტობრივ იურისდიქციაში მყოფ ტერიტორიას იხინი „ქართულ მიწადაც“ მოიხსენიებენ).

„თეიმურაზის მიწების“ საზღვარზე ელჩები მამედ ხან მურზას სამიკიტნოებთან გაჩერდნენ, სადაც მათ ეახლა მამედხანის ძმა რამზე ხანი 20 კუმიჩთან ერთად და აუწყა, რომ ისა და მისი ძმა ხელმწიფის⁹ ყმები არიან და ნაბრძანები აქვთ მათი გამასპინძლება.

29 აპრილს დატოვეს სამიკიტნოები და „თეიმურაზის მიწებიდან“ გადავიდნენ „შაჰის მიწებზე“, სადაც ღამე გაათიეს რიას (ряского) ხანთან, სოფელ ქიშში (პოლიევქტოვი 1937: 335-336).

ორი დღე ლეკების გარემოცვაში (з Лязгинцами) იარეს და მესამე დღეს მიაღწენ ალავერდელი ეპისკოპოსის ცარიელ ეკლესიას „შაჰის მიწაზე“. ეპისკოპოსი სოფელში იყო (Тут в деревне) წასული. თეიმურაზის მიერ ელჩებისათვის გაყოლებულმა „პრისტავმა“, შერმაზანმა მათ ეპისკოპოსისთვის დალოდება სთხოვა. მოგზაურობის მეოთხე დღეს მოვიდა ეპისკოპოსი... [პოლიევქტოვი 1937: 414].

როგორც ითქვა, რუსი ელჩების ეს ჩანაწერები მდიდარ ინფორმაციას შეიცავენ მაშინდელი საქართველოს ეთნო-სოციალური და პოლიტიკური სინამდვილის შესახებ. აქ კახეთის გარდა სხვა ქართული კუთხეების სახელწოდებები დასტურება. ქართლი ელჩების ჩანაწერებში მოხსენიებულია როგორც Карталяя და მას შაჰის მიწებს უწოდებენ (სპარსული გავლენის ქვეშ ყოფნის გამო). ასევე ნახსენებია იმერეთის მიწები Башачинские земли; გურიის მიწები Гурельские земли; სამეგრელო - Дадьян; ზოგადად საქართველოზე საუბრისას კი ტერმინებს Грузинская земля / Грузинское царство [პოლიევქტოვი, 1937: 333-334].

როგორც ელჩების ამ ჩანაწერებიდან ირკვევა, საერთაშორისო პოლიტი-

8. ამ ეპიზოდზე ორ სხვადასხვა ადგილას არის ტექსტში საუბარი (გვ. 335 და გვ. 414), საუბარი. მანძილი და მოქმედი პირების სახელები რამდენადაც განსხვავებულია).

9. თეიმურაზის.

კურ რუკაზე ზაგეში ამ დროისათვის ყოველგვარი ეჭვისა და კითხვის ნიშნის გარეშე კვლავ სატახტო ქალაქია და მისი შემოგარენი „თეიმურაზის მიწებად“ ანუ ქართულ სამფლობელოდ, კახეთის ნაწილად არის მიჩნეული. რუსი დიპლომატები არაერთხელ ხაზგასმით ადასტურებენ ამას თავიანთ ანგარიშებში. ასევე, არაერთხელ იმეორებენ, რომ ქრისტიანული წირვა-ლოცვა ამ მიწაზე ისევ აღესრულება და პოლიტიკური ცხოვრება ქრისტიან იერარქთა მუდმივი მონაწილეობით მიმდინარეობს.

მოგზაური ელჩები ქართული, ანუ „თეიმურაზის მიწების“. საზღვრად მიიჩნევენ მდინარეს, რომლის ნაპირებიდან სამი დღის სავალზე ისინი ლეკებთან (Лезгины) ერთად მიდიოდნენ. მესამე დღეს მიაღწენ ქართველი არქიეპისკოპოსის, ალავერდელის კუთვნილ ცარიელ¹⁰ ქრისტიანულ ტაძარს „შაპის მიწაზე“. ელჩების თქმით, ქართველი სასულიერო პირები შესთხოვნდნენ რუსეთის მეფეს, რომ ისინი მარტო არ დაეტოვებინა განსაცდელში და დაეცვა ყუმიხებისგან [პოლიევქტოვი 1937: 414].

თუ რუსი ელჩების ამ აღწერებს დავეყრდნობით და მათი გადაადგილების რუკას თვალს მივადევნებთ, ნათელი გახდება, რომ ამ დროისათვის (მე-17 საუკუნის პირველი ნახევრისთვის) ელჩები ქართული მიწის საზღვრად კაკისწყალს მიიჩნევენ, ხოლო შაპის მიწად - შაჰ-აბასისგან თეიმურაზისთვის (კახეთის სამეფოსთვის) წართმეულ ტერიტორიას, რომლის მმართველადც გამაჰმადიანებული ვახვახიშვილი დასვა. ეს მიწა, კახეთის განუყოფელი ნაწილი ამ დროისთვის უკვე აღის სასულთნოდ, შემდეგ კი ელისუს სასულთნოდ იწოდებოდა [პაპუაშვილი 2013: 45].

უნდა ითქვას, რომ ტერმინი შაპის მიწა (Шахова земля) ელჩებს გამოყენებული აქვთ ქართლის ტერიტორიების აღსანიშნავადც, სათანადო დაზუსტებით: Карталиния [პოლიევქტოვი 1937:19; 288, 289, 334]. როგორც ჩანს, ამ ტერმინით რუსები მოიხსენიებდნენ ყველა იმ ქართულ მიწას, რომლებზეც შაჰ-აბასის გავლენა ვრცელდებოდა.

როგორც ვნახეთ, ჩანაწერებიდან ცხადი ხდება, რომ რუსთა ამ ელჩობის დროს ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი უპირობოდ განიხილება საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებში, ხოლო ნაწილზე კვლავ

10. ელჩები ქართული საეკლესიო ცხოვრების ერთ-ერთ თავისებურებად მიიჩნევენ, რომ ეპისკოპოსები და სასულიერო პირები თავის მონასტრებში კი არ ცხოვრობენ, არამედ მსახურებისთვის მიდიან და თავად სხვაგან სახლობენ, საერო მოსახლეობასთან ერთად (გვ. 414). სავარაუდოდ, ცარიელ ტაძარში ისინი მოქმედ ტაძარს გულისხმობენ, რომელშიც სასულიერო პირი არ დახვდათ.

არის შენარჩუნებული მემკვიდრეობითი სახელმწიფოებრივი მეხსიერება და ადმინისტრაციული და სასულიერო იერარქიის ლეგიტიმური გავლენაც. ამავე დროს, ჩანს ისიც, რომ ლეკები უკვე მომძლავრებულები არიან ამ ტერიტორიაზე და საკმაო საფრთხესაც წარმოადგენენ ქართლისა და კახეთისთვის.

ქართული ისტორიული საბუთებიც ინახავენ მრავალ ცნობას, რომლებიც ამ ტერიტორიებს უპირობოდ განიხილავენ საქართველოს საზღვრებში.

აღმოსავლეთ კახეთი, მოგვიანებით - ჭარ-ბელაქანი და ელისუ რომ საქართველოს პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ველში განიხილებოდა მე-17 საუკუნის შუა წლებში, ამისი ბევრი საბუთია და მათ შორის ე.წ. „ზურაბაშვილების გუჯარი“. ის კონკრეტულად კახის (იგივე კაკის) შესახებ ინფორმაციას შეიცავს.

გაზეთ დროების 1868 წლის მე-20 ნომერში დიმიტრი ჯანაშვილმა (ფსევდონიმით „ინგილო“. გამოაქვეყნა 1755 წლის გუჯარი, რომელიც უბოძებიან თეიმურაზ მეფესა და ერეკლე მეფეს კახში მცხოვრებ ზურაბაშვილისათვის. გუჯარს წინ ავტორის მოკლე ტექსტი აქვს წამძღვრებული:

ეს გუჯარი მე ვიპოვე ინგილოს სოფელში კახში. ეს ჰქონდა ინგილოს, გვარად ზურაბაშვილს, როგორც არის მოხსენიებული. ამას ის ინტერესი აქვს „დროების მკითხველებისათვის, რომ სრულებით ეთანხმება მეფე ვახტანგის „ქართლის ცხოვრებას“. ამ გუჯარზე ჩვენ გვსურს გაზეთის შემდეგ ნომერში მოვილაპარაკოთ მკითხველთან და ვაჩვენოთ, რომ **1755 წლამდე კაკი ანუ ილისოს სასულთნო ყოფილა ირაკლი მეფის საკუთრება**, როგორც ამტკიცებს ამას ჯერ ეს გუჯარი, მერე ისა, რომ ის თავის სამეფო ტიტულში კაკის ბატონათ იწოდება [დროება: 1868, N20:1-2].¹¹

ჯერ კიდევ 1579 წელს შედგენილ დოკუმენტში - მამულების მფლობელობის განახლების წიგნი ალექსანდრე II-ის სვეტიცხოველისადმი [ძეგლები 1965: 199], აღწერილია ძველი სიგელ-გუჯრებისა და საბუთების შეჯერებით დადგენილი, აგრეთვე ახლად შეწირული მცხეთის მამულების „მძღუარნი და სარგონი“: „*მას ჟამსა, ოდეს ჩუენს საბატონოში მცხეთის მამულებისა შესავლისა და სოფლების მზღუარნი და სარგონნი მეჟმეობით მესამსლურეთა მამულნი და აგარაკნი მიეტაცნეს, მეჟმეობითა და ღმრთის უშიშობითა, მობძანდა წინაშე ჩუენსა ჩუენის სულის მეოხი და შესავედრებელი, ჩუენი ძმა პატრონი კათალიკოზი ნიკოლოზ, და სრულად ერთობილნი მცხეთისმეილნი,*

11. ზურაბაშვილის გუჯარის ტექსტს ვაქვეყნებთ ამავე პროექტში მომზადებულ წიგნში „ინგილოური ქრონიკები“ [მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ნინო შარაშენიძე, 2025].

მცხეთის ძუელნი გუჟარნი და სიგელნი მოიხუნეს. გავსინჯეთ და კეენით მოკითხულნი, რომელიც პირველთ ძველთ ჳელმწიფეთ, ჩუენთ მამათა და პაპათა, დედათა და ბებიათა ჩუენთა სულკურთხეულთ გეერიგებინეს, გეესაზღურნეს და წეეწიონეს, ეგრეთვე ჯერ-ვიჩინეთ, შევსწირეთ და მოვახსენეთ უდაბნონი, მონასტერნი, ეკლესიანი, სოფელნი და აგარაკნი, აზნაური და გლეხნი“. [ძეგლები 1965: 198].

ამ ჩამონათვალში ლაგოდენიდან ერწომდე სწორედ აღმოსავლეთ კახეთის (გარე მხრის გაგრძელების, კაკ-ელისენ-ჭარ-ბელაქნის...) სოფლებია მოხსენიებული: ლაგოდენი - ღანუჯი, რაც მცხეთისა არის; ვარდიანში შვიდი მთელი საკუამლო; ჭარანს ხუთი მთელი საკუამლო; ელისნელში ლერწანი და სოფელი კულენანი; ბაზარს სასახლე, საყდარი და თვრამეტი კომლი ურია და სომეხი; ერწოს მონასტერი ბოჭორმისა, წმიდის გიორგისა, მისის შესავლითა; ამ ჩამონათვალიდან: ღანუჯი, ვარდიანი, ჭარანი¹², ელისნელი, ბაზარი, უმეტესობა სწორედ ჭარ-ბელაქნისა და კაკ-ელისენის სოფლებად გვხვდება.

საინტერესო ცნობას შეიცავს დოკუმენტი, რომელიც აღწერს ქართლ-კახეთის მოსახლეობას 1770 წელს - ქრისტეს აქეთ ჩლო, აპრილის ე [ძეგლები 1965 : 420; კაკაბაძე 1920: 27-28].

დოკუმენტში ჩამოთვლილია ქართლ-კახეთის ქალაქები და კუთხეები, აგრეთვე მოხარკე კუთხეები მოსახლეობის რაოდენობით, ეთნიკური და ზოგჯერ კონფესიური კუთვნილების აღნიშვნით. საგულისხმოა, რომ ჩამონათვალში კახეთის რეგიონი ასეა წარმოდგენილი: „კახეთის ქრისტიანენი მართლმადიდებელნი, ხიზნით, 7000 კომლი. კახეთის სომეხი, 450 კომლი. კახეთის თათარი, კომლი 1000.“

ამის შემდგომ სია ასე გრძელდება: „არს კახეთის მამული ხარაბებს გარდა, რომელნიც ჩვენს ჟამში კიდეც ხარჯს გვაძლევდენ და ამ მცირესა ჟამში ველარ დაგანებეთ, ენისელი ფადარს და სხვანი, რომელნიც ესენი ერთი საპროვინციო იქნება, ქრისტეს მართლმადიდებელნი, სომეხნი და თათარი, კომლი 10.000.“

ენისელისა და ფადარის მოხსენიება ამ ფრაგმენტში სრულიად უდავოს ხდის, რომ „და სხვანი“ აღმოსავლეთ კახეთის იმ გეოგრაფიულ პუნქტებს აღნიშნავენ, რომელთა მართლმადიდებელი (ქართველი), სომეხი და თათარი

12. შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ჭარანიც ამ ტერიტორიას მიეკუთვნებოდა. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ მის კავშირზე ჭართან? როგორც ცნობილია, ჭარის ეტიმოლოგიის ახსნის სხვადასხვა მცდელობიდან არცერთი არაა ბოლომდე გაზიარებული.

მოსახლეობა სულ ცოტა ხნის წინაც კი („ჩვენ ჟამში“ ანუ ერეკლეს ხელმწიფობის დროს) ხარჯს უხდიდა კახეთის მეფეს, მხოლოდ „მცირე ჟამს ველარ დაგანებთ - დაგამორჩილეთო) და ივარაუდება, რომ კვლავაც „ესენი ერთი საპროვინციო იქნება“.

ეს დოკუმენტი კიდევ ერთი წყაროა ჩვენთვის საინტერესო რეგიონის, ისტორიული აღმოსავლეთ კახეთისა და ახლანდელი „საინგილოს“ ტერიტორიის პოლიტიკური მიკუთვნებულობის, ეთნიკური და კონფესიური შემადგენლობის შესასწავლად. ყველაფრიდან ჩანს, რომ მიუხედავად პოლიტიკურად მძიმე მდგომარეობისა, მეფის გავლენის შემცირებისა და უცხოტომელთა მომძლავრებისა, მე-18 საუკუნის ბოლო მეოთხედამდე არც ქართული და არც მეზობელი პოლიტიკური წრეებისთვის ამ ტერიტორიის საქართველოსადმი კუთვნილება ეჭვს არ იწვევს, მხარე ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკურ ორბიტაში რჩება, ის დასახლებულია ქართველებით და სხვა, ასევე ქართული სახელმწიფოსადმი დაქვემდებარებული, ეროვნების წარმომადგენლებით, მათი ერთიანი რიცხვი 10 000-ია - სხვა ქართულ კუთხეებზე ბევრად მეტი. ამ კუთხეზე დროებით დაკარგული გავლენის აღდგენა ერთ-ერთი სახელმწიფო პრიორიტეტია ამ დროისათვის.

1.2. ჩრდილო-კავკასიელი ტომების (ლეკების) ექსპანსია - საზღვრისპირა კუნძულის წარმოქმნისა და იზოლაციის ფაქტორი.

შაჰ-აბასის მიერ დარბეულ და გაუკაცრიელებულ კუთხეს ბუნებრივი დემოგრაფიული აღდგენისა და შიდამიგრაციების ხარჯზე მოსახლეობისა და ეკონომიკის დაბალანსების საშუალება არ მიეცა. ამაში მას ხელი შეუშალა მე-17 საუკუნიდან მზარდმა ექსპანსიამ კავკასიელ მთიელთა, სახელდობრ, ლეკების მხრიდან.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ლეკების პირველი გამოჩენა კახეთის მეფის, ლევანის, მმართველობის პერიოდს უკავშირდება. ლევან მეფემ (1520-1574) ჩამოასახლა კახეთის გაღმა მხარეს, სოფელ ფიფინეთში ლეკები და და დაბეგრა ისინი - კავკასიიდან ყინულის ზიდვა დააკისრა. ასე გაგრძელებულა არჩილ მეფის მეფობამდე. სახელწოდება ჭარის გაჩენასაც ეს წყარო ათარიღებს:

ხოლო მთის ძირს არს ფიფინეთი, სად დასხნა ე` მეფემან ლევან ლეკნი, რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასილამ ყინული, და იყო არჩილამდე ეგრეთ. შემდგომად იწოდა ჭარი და ყვეს სიმაგრე, და იქმნენ სახელოვან ბრძოლათა. შინა [ვახუშტი 1973: 539].

როგორც ჩანს, ამ დროისათვის ლეკების ჩამოსახლება ქართული სახელმწიფო ინიციატივა იყო და ისინიც მორჩილად ასრულებდნენ მოვალეობას - ყინულს ეზიდებოდნენ კავკასიონის მწვერვალებიდან.

ვახუშტი ბატონიშვილი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ფიფინეთი ჭარად იწოდა არჩილის გამეფების შემდგომ [ვახუშტი 1973: 539]. ლევან მეფის მმართველობის დროს კი, მე-16 საუკუნის 70-იან წლებამდე, ამ მხარეში კახთა მეფის ძალაუფლება უპირობო ჩანს. ქვეყანაში მშვიდობაა გამეფებული. ლეკები ვერ ბედავენ გადმოსვლას გაღმა მხარეში, რომელიც, დღევანდელ საინგილოს ტერიტორიასაც მოიცავდა:

„ხოლო ლევან მდიდარი და ქვეყანა აღვსილი იყო მშვიდობით: არამედ უკეთუ კავკასთა ლეკნი ლევანს არა მორჩილებდნენ, გარნა ვერცარას ჰყოფდნენ სავნოს მისა. განა თქმულ არს, რამეთუ ჟამსა ლევანისასა მოუჴდა ლეკი ვინმე დაღესტნისა გაღმა მჴარს და წაიყვანა ზროზა ერთი. ჰსცნა ესე ლევან, შემოიკრიბა იღუმად სჴანი გაღმა მჴარსა შინა და წარვიდა ეტიკითა, ვლო დღე და ღამე, მიუჴდა და შეიჴყრა კაცი იგი დედაწულითა და ქონებითა, წარმოიყვანა და მოვიდა მესამე დღესა მუნავე და მოსწყვდნა ივინი, რათა არა კადნიერ იქმნენ სხვანი კუალად კირთებად კახეთისა“ [ვახუშტი 1973: 574]

ლეკების მასობრივი ჩამოსახლება და მათი ძალაუფლების განმტკიცება ამ ტერიტორიაზე შაჰ-აბას პირველის ლაშქრობას უკავშირდება, სწორედ მისი მხარდაჭერით დასახლდნენ ქართველთა ნამოსახლარებზე მთიდან ჩამოსული ლეკები. მათი რაოდენობა სულ უფრო იზრდებოდა და კუთხეზე ქართული მმართველობის გავლენაც თანდათან სუსტდებოდა. კახეთი არ ეგუებოდა ამ დანაკარგს და მუდამ იბრძოდა დაკარგული დასაბრუნებლად. ამასობაში კი აქ ჩამოსახლებული წახურელი ლეკების რაოდენობა სულ უფრო იზრდებოდა.

XVI-XVII სს-ში საინგილოს ტერიტორიაზე დაღესტნიდან ლეკების ჩამოსახლებას მოჴყვა ადგილობრივი მოსახლეობის შევიწროება და განდევნა. XVIII საუკუნის I მეოთხედში აქ ჩამოყალიბდა ავარიელი ლეკებისა (ჭარი, ბელაქანი, კატეხი, თალა, მუხახი, ჯინიხი) და წახურელი ლეკების თავისუფალი თემები (წახური, ელისუ, სუვაგილი, ყარადულაკი). ქართულ წერილობით წყაროებში მათ ჭარელ ლეკებად მოიხსენიებენ [კვაჭანტირაძე და სხვ. 2012: 210].

ცნობილია, რომ ლეკურ თემებს ეთნიკური ქართველებიც უერთდებოდნენ და ლეკდებოდნენ. ერთ-ერთი საყურადღებო წყარო, რომელიც ასეთ ფაქტებს ადასტურებს, არის კახთა მეფეების, იმამყულისა და თეიმურაზის წერილები ქართლის მეფის, ვახტანგ VI-ისადმი, დაწერილი 1721-1722 წლებში. ამ წერილებში კარგად ჩანს ქართველთა გალეკების სისტემური და მასშტაბური ხასიათი.

კახეთის მეფე დავით II (იმამყულიხანი) ქართლის მეფის, ვახტანგ VI-ისადმი 1721 წ. მიწერილ წერილში ქართველთა გალეკების მიზეზად „მტერობისგან დაღლილი“ გლეხის უიმედო მდგომარეობას მიიჩნევს:

«თქუენც მოგეხსენებათ მრავალჯერ მტრისაგან მოთხრილი და შეწუხებული გლეხი კაცი აღვილად მოტყუვდება. ამათ ლეკის პირი დაიჭირეს და ლეკს მიუდგენ და, რომელიც ლეკს მიუდგენ, ისინი ქუეყანას მტერობენ და ეს საქმე ჯემწიფის დოვლათის საზიანო და ქუეყნების მოსათხრელი არის.»

წერილში კარგად ჩანს მეფის შიში, რომ ქართველთა გალეკების პროცესი შეუქცევადი შეიძლება გახდეს, თუ მშველელი დროზე არ მოვა:

„თუ ამ ქუეყანას ამავე ზაფხულ მშველელი არ მოუვიდათ, ვინც დარჩომილან და ან ვინც გახიზნულან, ესენიც ლეკს პირს მისცემენ...“ [მეგრელიძე 1960: 163].

სამწუხაროდ, ეს პროცესები გრძელდებოდა და იმამყულიხანის გარდაცვალების შემდეგ ახლა უკვე თეიმურაზ მეფე ცდილობს აუხსნას ვახტანგს, რა საშიშროებას უქადის ქვეყანას გალეკება, თუ დროზე არ მიიღეს ზომები. თეიმურაზი 1722 წელს ვახტანგ VI-ისადმი მიწერილ წერილში აღწერს კახელი გლეხების ლეკების მხარეს გადასვლის მასობრივ შემთხვევებს და იმ საფრთხეზეც საუბრობს, რომ ეს პროცესი შეიძლება კიდევ უფრო მასშტაბური გახდეს. თეიმურაზი ითხოვს დახმარებას და ქართველთა გალეკების ამ სახიფათო პროცესის აღკვეთას:

„კახეთის შიგნით სოფლები რომე გალეკდნენ იმათიც ასეთი ფიქრი გვაქვს. ღ[ვ]ითითა და თქუენის ბედნიერობით, რა მაგათს გამობძანებას და კახეთის მოშველებას შეიტყობენ, ისინიც ჩვენკენ მოიწევენ და ვისაც გალეკებისა და აყრის ფიქრი აქვს, ისინიც ამ კახეთის ალაგს ველარ დაგვებენ, ველარც გალეკდებიან, ზოგი შიშით და ზოგი იმედით და ზურგის მობძმით“. [მეგრელიძე 1960: 171].

ქართველთა გალეკების პროცესის სოციალური ხასიათი ეჭვს არ იწვევს მკვლევართა შორის (ბერძენიშვილი 1944: 173; ჯაფარიძე 1998: 12-16 და სხვ.). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გალეკება სოციალური სტატუსის გარ-

და, დაქირავებულ სამხედრო სამსახურსაც გულისხმობდა, კერძოდ, სანაპირო (სასაზღვრო) დაცვას. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეტიმოლოგიურადაც ტერმინი „ლეკი „ საზღვარს უკავშირდება [სულეიმანოვა 2009: 5]. როგორი სადავოც არ უნდა იყოს ეს მოსაზრება, ფაქტია, რომ ქართველთა გალეკების პროცესი დასაწყის ეტაპზე მართლაც განსაკუთრებული სოციალური და სამხედრო კონტექსტით იყო განპირობებული და ყინულით მომარაგებისა და სანაპირო დაცვის უზრუნველყოფის ფუნქცია, თავისუფალ თემთა ჩამოყალიბების კვალდაკვალ პრაგმატულმა საყოფაცხოვრებო მიზნებმა ჩაანაცვლა.

სწორედ ეს იყო წინაპირობა იმისა, რომ შაჰ-აბასის ლაშქრობების შედეგად გავერანბნულ და დაცარიელებულ ქართულ მიწებზე „თავისუფალ“. ლეკთა გაერთიანება ცოტა ხანში სერიოზულ საფრთხედ იქცა არა მხოლოდ ქართლისა და კახეთის, არამედ მთლიანად ამიერკავკასიისთვის. „ახალმოსახლე“. ტომების ამ მიწაზე დამკვიდრებას საფუძველს უმაგრებდა ოსმალეთის იმპერია, რომელმაც ეს მხარდაჭერა 1727 /1728 წელს გაამყარა საგანგებო ფირმანით, რომელიც ლეკებს მიტაცებული მიწაზე და მის მკვიდრ მოსახლეობაზე შეუზღუდავი ბატონობის უფლებას აძლევდა [დუმბაძე 1953: 136, სულეიმანოვა 2009: 1].

კახეთის სამეფოზე ლეკთა თავდასხმები და თარეში არ წყდებოდა, ხოლო 1717 წელს უკვე ვახტანგ VI-ის მმართველობის პერიოდში ლეკები ქართლსაც დაესხნენ თავს [მეგრელიძე 1960: 144].

კახეთისა თუ ქართლის სამეფოს მეფეები ცდილობდნენ ჭარის ლეკების საკითხის მოგვარებას და მათი თარეშის აღაგმვას. ვახტანგ VI შაჰის ბრძანებით ჭარელი ლეკების წინააღმდეგ გალაშქრება აპირებდა, თუმცა შაჰის ბრძანებითვე შეაჩერა ეს ლაშქრობა. ამის მიზეზად ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე სპარსეთის მმართველობაში გაჩენილ შიშს ასახელებს: „თუ მეფემ ვახტანგ ჭარი დაიჭირა, ქუეყანასაც ის დაიჭერსო“ [სეხნია ჩხეიძე 1854:329].

სპარსეთის შემოფოთებას ჰქონდა თავისი საფუძველი: შაჰს თავისმა გარემოცვამ ისე წარმოუდგინა საქმე, რომ ვახტანგს ირანზე გამარჯვების შემდეგ შეეძლო სპარსეთისთვის ზიანის მოტანა¹³ [მეგრელიძე 1960:145].

ასე რომ, ჭარის ლეკური მმართველობის არსებობა ამიერკავკასიაში სიტუაციის ერთგვარი „დამარეგულირებლის“. ფუნქციით ხელს აძლევდა ოსმალეთსაც და სპარსეთსაც. საქართველო მისი გაუთავებელი თავდასხმების

13. დ. მეგრელიძე სარგებლობს ინგლისელი ისტორიკოსის ჰანვეის ნაშრომის თარგმანით, რომელიც დაცული იყო ისტორიის ინსტიტუტში გვ.203-204.

მოგერიებას ანდომებდა ძირითად ენერგიას და ძლიერი საგარეო პოლიტიკის გატარებისათვის ძალა აღარ რჩებოდა.

ჭარელი და ელისუელი ლეკების თარეში ქართლ-კახეთში თეიმურაზ მეფისა და ერეკლე II-ისთვის ერთ-ერთ მთავარ პრობლემად დარჩა. მათი მიზანი იყო სპარსეთისა და ოსმალეთის მიერ განადგურებული სახელმწიფო წეს-წყობილების აღდგენა [ჯავახიშვილი 1919: 13]. მე-18 საუკუნის ბოლომდე ტერიტორიის დასაბრუნებლად და იქ ქართული მმართველობის აღსადგენად სამხედრო და დიპლომატიური მცდელობები არ შეწყვეტილა.

ამ მცდელობათა წყალობით მე-17 საუკუნის ბოლო მეოთხედს ისე მიაღწია ქვეყანამ, რომ, მიუხედავად მრავალმხრივი ზეწოლისა, შეინარჩუნა ბალანსი ორ დიდ აღმოსავლურ სახელმწიფოსთან, ოსმალეთსა და სპარსეთთან ურთიერთობაში, მოიპოვა გარკვეული მხარდაჭერაც სპარსეთის ხელისუფალთაგან და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მისი გავლენის უპირატესობის აღიარებასაც მიაღწია. ქერიმხანთან მოპოვებულმა კეთილგანწყობამ ერეკლე მეორეს განჯა-ერევნის სახანოზე გავლენა და გაერთიანებულ ქართლ-კახეთს ლეკთაგან შევიწროებისგან ოდნავ შემსუბუქება მოუტანა.

სწორედ ამ პერიოდში ქართლ-კახეთის პოლიტიკურ სცენაზე შემოვიდა მანამდე ეპიზოდური, მაგრამ მნიშვნელოვანი მოთამაშე - რუსეთი, რომლის ხელშიც ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო სამხრეთ კავკასიური პოლიტიკის წარმოების მნიშვნელოვანი ინსტრუმენტი გახდა.

დიპლომატიურ და საომარ პასაჟთა ლავირებით ძლივს შენარჩუნებულ და მყიფე წონასწორობა საფრთხეში აღმოჩნდა. რუსეთმა საქართველო მძიმე ალტერნატივის წინაშე დააყენა, აიძულა ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში ჩართვა, ძველ პარტნიორებთან დიპლომატიური ურთიერთობის გაწყვეტა და ერთადერთ გზად რუსეთთან ერთობის არჩევა.

ერეკლე მეფე, რომელიც მანამდე გასაოცარი გამჭრიახობით ახერხებდა ოსმალეთისა და სპარსეთის აგრესიის ფონზე კავკასიაში ქართული ინტერესების დაცვასა და ლავირებას ამდენი საფრთხის ფონზე, ახლა იძულებული გახდა სრულიად ახალ რელსზე გადაეყვანა ქვეყანა.

“საფანგი“, რომელშიც ოსტატურად გააბა რუსეთმა ქართლ-კახეთის სამეფო, მარტივი იყო: ქართველები უნდა ჩაბმულიყვნენ ოსმალეთთან ომში. ამით ერეკლეს ნაგები დიპლომატიური „სამკუთხედი“. - მის ქვეყანაში სტაბილურობის მყიფე, მაგრამ ხანგრძლივი გარანტი, საბოლოოდ ჩამოიშლებოდა. ნიშანდობლივია, როგორ გეგმავდა რუსეთი ამ „ოპერაციას“. გრაფი პა-

ნინი¹⁴ ტოტლებენს ასე უხსნიდა საქართველოს ოსმალეთის ომში ჩათრევის არსს: „უნდა ვიმოქმედოთ ისე, რომ ქართველთაგან შეუმჩნეველად მათ და მათმა მმართველებმა იომონ ისე, თითქოს ეს მათი საკუთარი სულისკვეთებაა (სურვილია მ.ბ.). სინამდვილეში ყველაფერი აქაურმა ხელმძღვანელობამ და განათლებამ (resp: პროპაგანდამ) უნდა წარმართოს. ერთი სიტყვით, სული აქაური უნდა იყოს, სხეული - ქართული“. [ავალოვი 1901: 100-101; ჯავახიშვილი 1919: 50-51].

ერეკლე სიფთხილით ეკიდებოდა „შეჩვეული“. პოლიტიკური პარადიგმის ასეთ მკვეთრ ცვლილებას და გარანტიებს ითხოვდა. ამ იძულებით ომს მისთვის მშვიდობა და ხანგრძლივი პოლიტიკური სტაბილურობა უნდა მოეტანა, ამიტომ იყო, რომ როცა რუსეთის მოციქულმა, ქართველ ჰუსართა პოლკის პორუჩიკმა, თავადმა გრიგოლ ქობულოვმა, ომის დაწყებაზე პანინის წინადადება გააცნო, მან მოითხოვა მის სახელზე იმპერატრიცას საგანგებო სიგელი, რათა პირადად გასცნობოდა მის განზრახვებს. ერეკლემ მოითხოვა მისთვის გაეგზავნათ 5-7 ათასკაციანი რაზმი დასაწყისისთვის, ხოლო შემდგომში, 10-15 პოლკი. ამ პირობით ის მზად იყო გაელაშქრა თურქეთის ქალაქებამდე და თუნდაც „მიფეე-ქალაქამდე“. მიეღწია. ერეკლეს კიდეც ერთი მთავარი მოთხოვნა იყო, მის შესახებ (ანუ საქართველოს ინტერესების შესახებ) ჩანაწერი აუცილებლად შესულიყო შემდგომში რუსეთ-თურქეთის სამშვიდობო ტრაქტატში [ცაგარელი 1891: V; XXV].

ყველაფრიდან ჩანს, რომ ერთადერთი, რასაც ერეკლე თურქეთთან დამოკიდებულების გამწვავების სანაცვლოდ ითხოვს, არის რუსეთისაგან ხანგრძლივი სამომავლო უსაფრთხოების გარანტიები.

1770 წ. 10 აპრილს ერეკლე პანინისადმი მიწერილ წერილში წერს: ჭარელნი ლეკნი და თალაელნი, და ბელაქნელნი, რომელნიც კახეთის მამულში სახლობენ, ახლა აგვეშალნენ, ჩვენ ახალციხეზედ წასვლისათვის...“ [ცაგარელი 1898: 612-63].

ასევე, ქართლ-კახეთის სამეფოსთვის „უსამართლოდ წართმეულ ადგილებად“ არის მოხსენიებული ჭარ-ბელაქანი 1773 წ. აპრილში ქართლ-კახეთის ელჩთა სტატუსით ლეონ ბატონიშვილისა და ანტონ კათალიკოსის მიერ გრაფ პანინისადმი წარდგენილ პირობებში, რომლითაც ერეკლეს რუსეთის მფარველობაში უნდოდა შესვლა. ჭარელ ლეკთაგან მიტაცებული ქართული

14. პანინი ნიკიტა ივანეს ძე (1718-1783) , რუსი დიპლომატი და სახელმწიფო მოღვაწე. ეკატერინე II-ის მმართველობის პირველ პერიოდში რუსეთის საგარეო პოლიტიკის მეთაური.

მამულების დაბრუნება რომ რეალური გაეხადათ, წერილის ავტორები ცდილობდნენ, რომ რუსეთის ხელისუფლება ეკონომიურადაც დაეინტერესებინათ, ამიტომ წერდნენ, რომ დაბრუნებული ადგილებიდან გადასახადები რუსეთის ხაზინას შეემატებოდა: თუ კახეთის მამულები, რომელიც წართმეული აქვს, დაიპყრობს ბედნიერებითა დიდებულებულებისა მისისათა, იმათგანაც თქმულისაებრ თვითოს გლეხის სახლითგან ათოთხმეტი შაური სახელმწიფოდ მიერთმეოდეს ყოველ წელიწადს... [ცაგარელი 1898: 91-92].

რუსულ ისტორიოგრაფიაშიც ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ ერეკლე ითხოვდა ალაზნისგაღმა ლეკებისაგან დაკავებული კახეთის მიწების დაბრუნებას [ბუტკოვი 1869: 119]. „Царь Ираклий просил четырех тысяч войск на российском содержании, для защиты его от неверных и для немедленного завоевания Ахалцихе и отнятия у заалазанских лезгин кахетинских мест, которые они занимают“.

ამ სათხოვარს (პირობას) ერეკლე დაჟინებით იმეორებს მთელი შემდგომი პერიოდის განმავლობაში. მაგალითად, 1882 წ. ეკატერინე II-ისადმი მიწერილ წერილში ორი პუნქტი (მე-4 და მე-5) საგანგებოდ ამ საკითხს ეძღვნება. ერეკლე ადასტურებს, რომ გაიზიარებს რუსეთის პოლიტიკას ოსმალეთისა და სპარსეთის მიმართ; მისთვის მთავარია, ქვეყანას დაუბრუნდეს დაკარგული „ალაგები“. მეოთხე პუნქტად ცალკე გამოყოფს რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობას, ალუთქვამს თანადგომას როგორც დაზავების, ისე საომარი მოქმედებების გაგრძელების შემთხვევაში და ერთადერთი, რასაც ითხოვს, არის ახალციხის, ყარსისა და მათი შემოგარენის დაბრუნება: „ჩვენ არ დაგვეკარგოს!“

(მე-4 პუნქტი) „ვინ რუსეთის ყოვლად მოწყალის კელმწიფის შერიგებული არის, იმისი ჩვენც უთუოდ მეგობარი ვიქმნებით. მაგრამ თუ როდესმე რუსეთის დიდებულის კელმწიფისაგან თურქის სულტანზედ საფარი ებრძანება და იმპერატორობის დიდებულების ჯარი ჩვენ შეგვიერთდება, ჩვენ და ჩვენს ქვეყანას რაც შეძლება გვაქვს, სამსახურზე მზანი ვიქმნებით და არც ჩვენს თავს დავზოგავთ. და მაშინ ამ მოწყალეებს ვითხოვთ, რომელიც ჩვენი სამკვიდრო ქვეყნები არის: ახალციხე, ყარსი და იმის ალაგები, ჩვენ არ დავგვეკარგოს“.

მე-5 პუნქტი ცალკე განიხილავს რუსეთ-სპარსეთის ურთიერთობას, აქაც სრულ თანადგომას უცხადებს რუსეთს და აქაც ერთადერთ რამეს ითხოვს - „ჩვენი მამულების“ დაბრუნებას:

(5) „და თუ როდესმე მათის დიდებულების რუსეთის ყოვლად მოწყალის

ჯელმწიფის საფარი სპარსეთის მკარეს მოხდეს, რაც სამსახური მათის დიდებულებსაგან გვებრძანება, ჩვენ ჩვენის ძალით და შეძლებით მზანი ვართ და სამსახურზე თავს არ დავზოგავთ. მაშინაც ამ მოწყალებას ვითხოვთ, რომელიც ჩვენი მამულები ამ მკარეს ლეკებს უჭირავსთ, იმისი დაჭერა შეგვადლებინონ“ (სათხოვრის წიგნი ერეკლე II-ისა ეკატერინე II-ისადმი | (1782 წ.) [ბეგლები 1965: 445].

ეს მიმოწერა იმპერატრიცასთან იყო სამზადისი რუსეთთან მფარველობითი დოკუმენტის გაფორმებისათვის, რისთვისაც იმპერია გულდაგულ და თავდაჯერებულ პოლიტიკას აწარმოებდა.

ერეკლეს პოლიტიკურ ორიენტაციაზე გავლენის მოხდენას მუსლიმური სამეზობლოს ლიდერებიც ცდილობდნენ. 1769 წ. რუსეთის აგენტის თბილისში ჩამოსვლას ფეხდაფეხ მოჰყვნენ მეზობელი ფაშების შიკრიკები, რომლებიც ერეკლეს სთხოვდნენ, არ ჩარეულიყო რუსეთისა და ოსმალეთის ომში [ავალიშვილი 1901: 111].

ერეკლე ფრთხილობდა და ითხოვდა გარანტიებს. ის კიდევ ერთხელ სწერს პანინს, რომ იმედი აქვს, როცა ყველაფერი მშვიდობით დამთავრდება, საქართველო არ იქნება დავიწყებული [ავალოვი 1901:111].

სულ ცოტა ხანში ნათელი გახდა, რომ ეს გარანტიები კი არა, მზაკვრული და ფუყე დაპირებები იყო. როცა რუსეთმა თავისი ჯარი კვლავ უკან გაიწვია და ქვეყანა პირისპირ შეატოვა მტერს, ერეკლემ უკვე ღიად გამოთქვა საყვედური. 1772 წლის აპრილში პანინისადმი გაგზავნილ წერილში ის წერს: დადგა დრო, როცა ღუმილი აღარ შეგვიძლია ღვთისა და მისი უდიდებულების წინაშე. ვიდრე მის მითითებას მივიღებდით (ომის დაწყების თაობაზე მ.ბ.), ჩვენ სრულ სიმშვიდეში ვცხოვრობდით სულთანთან, ხოლო სპარსელ ხანებთან ზოგთან სიმშვიდე გვქონდა, ზოგისგან კი ხარკსაც კი ვიღებდითო. რაც შეეხებათ ლეკებს (Лезгин), ზოგი ჩვენთან ზავის პირობებში ცხოვრობდა, ზოგი კი, თუმცა თავს გვესხმოდა და ანადგურებდა ჩვენს მამულებს, საქმე ისე გვქონდა დაყენებული, რომ ჩვენი ეშინოდათ და გვიფრთხილდნენო. იმავეს უპატაკებს პორუჩიკი ქობულოვი ყიზლარის კომენდანტს 1769 წელს: ამ ღროისათვის საქართველოში, კახეთსა და იმერეთში არა თუ შინაგანი არეულობა, გარეშე მტრისგანაც კი არავითარი თავდასხმა არ არის, სიმშვიდეაო [ავალიშვილი 1901: 112-113]. ასეთი ძლივს მიღწეული სიმშვიდისა და წონასწორობის ფონზე ჩააბა რუსეთმა საქართველო ომში, მერე კი აკრიფა თავისი გარნიზონი და ქვეყანა მართო დატოვა უკვე გამძვინვარებული მეზობლების პირისპირ. 1977 წლის აგვისტოში პანინისადმი მიწერილ წერილში

ერეკლე II ომამდელ და ომის შემდგომ მდგომარეობას ადარებს და წერს, რომ ის მშვენივრად აკონტროლებდა და აბალანსებდა ურთიერთობას თურქებთან, სპარსელებთან და ლეკებთან. ომმა უამრავი თურქი და ლეკი შეიწირა ქართველების ხელით, ამიტომ ახლა „თურქები პირდაღებული გველებივით გვეკვრიან გარს, სპარსელები მძვინვარე ლომებივით გვიყურებენ და ლეკები კბილებს ილესვენ, როგორც მშიერი მგლები. ყველა შურისძიების გრძნობითაა ავსილი და მიიჩნევენ, რომ ეს ერეკლემ დაარღვია მშვიდობა და არა მათ. თუ ისინი საქართველოს აღგვიან პირისაგან მიწისა, რა ხეირი ექნება ამით რუსეთის იმპერიას? ამიტომ აიღეთ მზრუნველობა აქაურ მართლმადიდებელ ხალხზე. მე და ჩემი ქვეყანა იმედს ვამყარებთ მხოლოდ ღმერთსა და ყოვლად მოწყალე დედოფალზე“. [ავალიშვილი 1901: 114].

ამ მდგომარეობით მივიდა საქართველო 1783 წლის „მეგობრობის“. ტრაქტატამდე.

ქვეყნის საგარეო პოლიტიკა უკვე მთლიანად რუსეთზე აღმოჩნდა იძულებით ორიენტირებული. ამიერკავკასიის ხელახალი გადანაწილების პროცესში ერეკლეს ერთი იმედიღა ჰქონდა დარჩენილი: დაებრუნებინა საქართველოსთვის დაკარგული მიწები. ტრაქტატის დამატებით, საიღუმლო პუნქტებში ეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოთხოვნა იყო, რომელიც მრავალჯერ მოტყუებულ მეფეს და მის ქვეყანას მბჟუტავ იმედს მაინც უტოვებდა, რომ, თავისუფლების სანაცვლოდ, „სამაჰმადიანო“. საქართველოს ამ ორ მტკივნეულ ნაწილს - სამხრეთ საქართველოს და აღმოსავლეთ კახეთს (ახლანდელ საინგილოს) შემოიერთებდა.

1.3. 1783 წლის გიორგიევსკის ტრაქტატი და მითაცებული ტერიტორიები

ბუნებრივია, საქართველო ყოველნაირად ცდილობდა ევროპასთან კავშირს და, ამის კვალდაკვალ, რუსეთის იმპერიაც ასევე ძალისხმევას არ იშურებდა, ამ მცდელობისთვის ხელი შეეშლა. ფელდმარშალმა პოტიომკინმა რუსეთის წარმომადგენელ რაინგსს¹⁵ საგანგებოდ დაავალა ერეკლე მეფისთვის ჩაეგო-

15. გერმანელი ავანტიურისტი მოგზაური, მეცნიერი. მრავალ ქვეყანაში იყო ნამყოფი. 1774 წ. ჩამოვიდა საქართველოში, სადაც ექიმობდა. დაუახლოვდა მეფე ერეკლეს. იცოდა ენები, მათ შორის ქართულიც. გადაიბირა გრიგოლ პოტიომკინმა, რის შემდეგაც რაინგსი გახდა რუსების წარმომადგენელი ერეკლე მეფისა და სოლომონ მეფის წინაშე.

ნებინა, რომ მას რუსეთის თვითმპყრობელისგან ფორმალური მფარველობა ეთხოვა.¹⁶ [ჯავახიშვილი 1919: 24].

იმპერიის ძალისხმევამ ნაყოფი გამოიღო.

რუსეთის იმპერიასა და ქართლ-კახეთის სამეფოს შორის გიორგიევსკში 1783 წლის 24 ივლისს გაფორმდა ტრაქტატი, რომელსაც მფარველობითი ხასიათი ჰქონდა. ქართველთა მხრიდან ხელი მოაწერეს თავადებმა გარსევან ჭავჭავაძემ და იოანე მუხრანბატონ-ბაგრატიონმა, ხოლო რუსების მხრიდან გენერალ-მაიორმა პავლე პოტიომკინმა¹⁷.

ტრაქტატის ძირითად ტექსტთან (პრეამბულა და ცამეტი მუხლი) ერთად დამოუკიდებელ დოკუმენტად გაფორმდა (ცალკე მოეწერა ხელი) საიდუმლო მუხლები (ოთხი მუხლი) [გურული 2016, მაჭარაძე 1983, ავალიშვილი 1901 და სხვ.].

ისევე, როგორც ეკატერინესთან ზემოთ განხილულ მიმოწერაში, 1883 წლის მფარველობითი ტრაქტატის ე.წ. სეპარატულ არტიკულში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა დაკარგულ ტერიტორიებს, რომელთა დაბრუნებას საქართველოს მხარე მოითხოვს იმ შემთხვევაშიც, თუ რუსეთს საომარი მოქმედებები მოუწევს დამპყრობელ ქვეყნებთან (ოსმალეთთან და სპარსეთთან) და მაშინაც, თუკი დაზავებისა და მშვიდობიანი მოლაპარაკებით წარმართავს პოლიტიკას: „დროსა ბრძოლისასა იხმაროსმცა ყოველი შესაძლებლობაი მეცადინეობისა ღონითა საჭურუელისათა. ხოლო დროსა მშვიდობისასა დაზავებისა მიერ უკმოქცევისათვის ქვეყანისა და ადგილთა მტერთაგან ქონებულთა და ძუელადვე სამეფოისა მიმართ ქართლისა და კახეთისა შერაცხილთა - ესენი უკუე დაჰშთებიან სამფლობელოდ მუნებურთა მეფეთა საფუძუელსა ზედა თქმულთა ჰაზრთასა. რომელნიცა ითქუნენ მფარველობისათვის და ხელმწიფებისა ყოვლისა რუსეთის იმპერატორისა“ [ცაგარელი 1898: 109]. „კახეთის შერაცხილ ადგილებში“. იგულისხმებოდა ახალციხესთან ერთად ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნოც.

ერეკლე სახელმწიფო „სარუსეთო“ ხარკსაც კი იღებდა ვალად, ოღონდ რუსეთს საქართველო თავის ისტორიულ საზღვრებში აღედგინა და მშვიდობა მოეპოვებინა ქვეყნისთვის. საქართველოს ისტორიული მიწების - სამცხე საათაბაგოს, უფრო გარკვევით ახალციხის საფაშოს და კახეთის დაკარგუ-

16. ჯავახიშვილი თავად ეყრდნობა ნ. ბუტკოვის ცნობას: Рейнегсу поручено было подвигнуть Ираклия искать формально покровительства самодержицы Российской, на что последовало Высочайшее соизволение [ბუტკოვი 1869: 118].

17. გრიგოლ პოტიომკინის თანაშემწე იყო კავკასიის საქმეებში.

ლი (კაკ-ელისენი, მოგვიანებით - საინგილო) ადგილების მტრისგან განთავისუფლების საბაბოდ კი ფულად გადასახადსა და ყოველწლიურად ორას ფუთ აბრეშუმს სთავაზობდა რუსეთს.

ამ საგანგებო პუნქტების მთავარ და ყველაზე ხმაძალალ თხოვნად ისევ და ისევ იხმის: „მაშინ ამ მოწყალებას ვითხოვთ, რომელიც ჩვენი სამკვიდრო ქვეყნები არის ახალციხე, ყარსი და იმის ალაგები ჩვენ არ დაგვეკარგოს...“, **...მაშინაც ამ მოწყალებას ვითხოვთ, რომელიც ჩვენი მამულები უჭირავსთ იმისი დაჭერა შეგვადლებინონ...**“¹⁸ [ძეგლები 1965:454- 455].

საგულისხმო ცნობას გვაწვდის. ვ. მაჭარაძე თავის ნაშრომში, როცა წარმოადგენს ერეკლე II-ის 1771 წ. 30 დეკემბრის წერილის დედნის მონაცემებს. ავტორი აღნიშნავს, რომ აღ. ცაგარელის პუბლიკაცია, რომელიც ამ წერილის შემდგომ პუბლიკაციებს უდევს საფუძვლად, არ არის ავთენტური ტექსტის სრული ასლი. სახელდობრ: „დოკუმენტის პუბლიკაციაში დამახინჯებულია 3 ძირითადი მუხლი: 1) მუხლს ახალციხის შესახებ ბოლო აქვს მოკვეთილი; 2) მუხლს ჭარის (აღმოსავლეთი კახეთი) შესახებ მოკვეთილი აქვს თავი და ეს ორი მუხლი მექანიკურადაა ერთმანეთთან გაერთიანებული, რაც ტექსტს გაუგებარს ხდის; 3) დამახინჯებულია მუხლი საქართველოში გამოგზავნილი რუსეთის ჯარის მეთაურის უფლებების შესახებ“ [მაჭარაძე 1983: 102].

მოგვყავს სათანადო ადგილი ორივე რედაქციით:

ცაგარელის პუბლიკაცია:

„როდესაც ძალითა და შეწევნითა თ. დ. კორპუსისათა რაც ოსმალთაგან წართმეულს ადგილებს დავიჭერთ ბედნიერებითა თ. დ. ამასაც, როგორც ზემორე დავიწერია, იმ სახით ვამსახურებთ: კომლზე თოთხმეტს შაურს წელიწადში, და იმავე ადგილებიდან წელიწადში აბრაშუმს ორ ას ფუთსა იმ ქვეყნებიდან, და, თუ მეტი შევიძელით, მეტს მოვართმევთ დ. თ.“. [ცაგარელი II: 83].

დედანი: როდესაც ძალითა და შეწევნითა თქვენისა დიდებულების კორპუსისათა, რაც ოსმალთაგან წართმეული მამულები გვაქვს და იმ ადგილებს დავიჭერთ, იმათ მოვართვან ხარჯი თქვენ ყოვლად დიდებულსა ხელმწიფესა, რაც რომ რუსეთის იმპერიაში თავადის ყმა აძლევს, იმისი ნახევარი ხარჯი. თუ რომ კახეთის წართმეული ადგილები დავიჭირებთ ბედნიერობითა თქვენის დიდებულებისათა, ამასაც, როგორც ზემორე დავიწერია, იმ სახით ვამსახურ-

18. წყაროდ მიწერილი აქვს: ცსსა, პოტიომკინის ფონდი, კონა N3, საქმე N6, ფურც.27.

რებთ: კომლზე თოთხმეტს შაურს წელიწადში და იმავე ადგილებიდან წელიწადში აბრეშუმს ორას ფუტსა და იმ ქვეყნებიდან, და, თუ მეტი შევიძელით, მეტს მოვართმევთ დიდებულობასა თქვენსას.

ამ ფრაგმენტების შედარების საფუძველზე ავტორი განმარტავს, რომ ორი პუნქტის მექანიკური გაერთიანების შემდეგ დედნიშეული ტექსტის საგანგებო ხაზგასმა კახეთის წართმეულ მიწებზე გამქრალია და ახალ ვერსიაში აღარ იკითხება არც ის, რომ რომ ერეკლე აბრეშუმით გადასახადს ახალციხის კი არა, არამედ, „კახეთის წართმეული ადგილების“ შემოერთების შემთხვევაში კისრულობდა [მაჭარაძე 1983: 102; ცაგარელი 1898: 84].

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ რუსულ ხელისუფალთა წარმომადგენლებთან მთელ ტრაქტატადელ მიმოწერაში, რომლითაც მეფე დოკუმენტში საქართველოს მთავარ პირობებს აყალიბებდა, არსად არამცთუ არ იყო გამოთქმული უცხო ქვეყნების ტერიტორიაზე პრეტენზია, არამედ ხაზგასმით და პრინციპულად იყო გამოხატული, ასეთის არარასრებობა: „უკეთუ ღმრთითა და ბედნიერობითა თქვენითა რომელიც სხვა მტერის ქვეყანა თქუენი დიდებულების კორპუსის ძალით დავიჭიროთ, იმისი სრულიადი ნება თქუენი დიდებულებისა არის, ჩვენ რაც რამ სამსახურის აღთქმა შეგვეძლო და წყალობის ვედრება გვეჭირებოდა, ის მოვახსენეთ თქუენს იმპერატორობის დიდებულებას და როგორც თქვენ ყოვლად მოწყალის ხელმწიფის ნება იყოს, ეგრეთ დედობრივითა მოწყალებითა განაგოს ყოვლად მოწყალებამან დიდებულებამან თქუენმან“. [ძეგლები: 425].

ეს ყოველივე კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ კახეთის მიტაცებული მიწების დაბრუნება სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი სახელმწიფო ამოცანა იყო ხოლო კაკი და ჭარ-ბელაქანი, მოგვიანებით ზაქათალის ოლქად და „საინგილოდ“. მონათლული (ისიც არაოფიციალურად), საქართველოს ისტორიული, მასთან უწყვეტ კულტურულ კავშირში მყოფი კუთხე იყო.

შეიძლება ცოტა ნაკლებიც კი გვემსჯელა ამ ყველაფერზე, რომ არა არაქართულ სამეცნიერო და საინფორმაციო სივრცეში, განსაკუთრებით აზერბაიჯანელ ავტორთა ნაშრომებსა და აზერბაიჯანულ ვირტუალურ ქსელში, გავრცელებული სრულიად უსაფუძვლო და არაერთგვაროვანი მოსაზრებები საქართველოსადმი ამ მიწების ისტორიული მიკუთვნებულობისა და ამ მიწის ძირძველი მოსახლეობის შესახებ. ჩვენ, როგორც ზემოთაც ითქვა, არ ვაპირებთ პოლემიკას, მაგრამ ვცდილობთ არსებული წყაროებისა და გამოკვლევების მიხედვით შევქმნათ საკვლევი დიალექტის წარმოქმნისა და განვითარების ობიექტური სოციალ-პოლიტიკური და ისტორიული სურათი.

როგორც ვხედავთ, მეოთხე „სეპარატული“. მუხლის ძალით რუსეთი ვალდებული იყო ომის შემთხვევაში (იგულისხმება ომები სპარსეთთან და თურქეთთან) ქართლ-კახეთის სამეფოს დახმარებოდა იარაღითა და სამხედრო ძალით, ხოლო საზავო მოლაპარაკების დროს უნდა ეცადა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოსთვის დაებრუნებინა წინათ მტერთაგან წართმეული ტერიტორიები (იგულისხმებოდა XVI საუკუნიდან ოსმალეთის მიერ მიტაცებული სამცხე-საათაბაგო და XVII საუკუნიდან ირანის მიერ მიტაცებული ჭარ-ბელაქანი (დღევანდელი საინგილო, ახლა უკვე აზერბაიჯანის რესპუბლიკის შემადგენლობაში) [გურული 2016 : 58].

გიორგიევსკის ტრაქტატზე მეფე ერეკლე ტიტულატურაში მოხსენიებულია როგორც მთავარი კაკისა:

ირაკლი მეორე, წყალობითა ღმრთისათა და კეთილნებობითა მეფე ქართლისა, მეფე კახეთისა, მემკვიდრე მფლობელი სამცხე-საათაბაგოსი, მთავარი ყაზახისა, მთავარი ბორჩალოსა, მთავარი შამშადილისა, მთავარი კაკისა, მთავარი შაქისა და მთავარი შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებელი განჯისა და ერევნისა [მაჭარაძე 1983: 153].

კაკის (იგივე ელისუს სასულთნო, ქართლ-კახეთის სამეფოს კუთვნილი და მიტაცებული ტერიტორიის აღმოსავლეთი ნაწილი) მთავრად თავის წარდგენა კიდევ უფრო უსვამდა ხაზს ერეკლეს მთავარ მოთხოვნას - დაბრუნებოდა საქართველოს კუთვნილი ტერიტორიები. კაკსაც და ჭარ-ბელაქანსაც სახელმწიფო დოკუმენტები კახეთის მამულებად, ქართლ-კახეთისთვის წართმეულ მიწებად, ქართლისა და კახეთის შერაცხილად... მოიხსენიებს. საყურადღებოა, რომ ამ გაცხარებულ, თითქმის ათწლიან მიმოწერასა და მოლაპარაკებებში არსად არ არის ნახსენები დღევანდელი საინგილოს ტერიტორია რაიმე სხვა სახელით, თვინიერ კახეთისათვის კუთვნილი (კახეთის შერაცხილი) მიწებისა.

მეფე ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ მის ტახტს იკავებს მისი შვილი გიორგი. იწყება ახალი ეპოქა რუსეთთან საქართველოს ურთიერთობისა. სწორედ ამ პერიოდში შედგა ახალი დოკუმენტი - „ტრაქტატი ანუ პირობები მის, თუ საქართველო რა დაპირებით შეუერთდა რუსეთის იმპერიას“. ეს ტრაქტატი, შესულია პლატონ იოსელიანის წიგნში „მეფე გიორგის ცხოვრებითა“.¹⁹

19. ვიმოწმებთ ზაქარია ჭიჭინაძის [ჭიჭინაძე 1917] და აკაკი გაწერელიას [გაწერელია 1936] გამოცემათა მიხედვით.

როგორც პლატონ იოსელიანი წერს, „1799 წელსა, 23 ნოემბერსა, შედგა ახალი ტრაქტატი შორის პავლე იმპერატორისა და გიორგი მეფისა“ [ჭიჭინაძე 1917: 5]. ახალი ტრაქტატი უნდა გამხდარიყო რუსეთ-საქართველოს უფრო მჭიდრო ურთიერთობის საფუძველი. 1793 წლიდან 1801 წლამდე ქვეყანა გაჩანაგდა, მოსახლეობა განახევრდა და ერეკლეს მეფობის ხანა შორეულ მოგონებად იქცა. გიორგი მეცამეტის მცდელობა, მიეცა რუსეთთან დიპლომატიური ურთიერთობისთვის ორმხრივი შეთანხმების სახე, უშედეგო იყო. რუსეთის სამეფო კარი ფორმალური თანხმობის მიუხედავად, გამალებით ამზადებდა საქართველოს ცალმხრივად მიერთების გეგმას [ავალიშვილი 1901: 135]. მზადდებოდა საქართველოს ახალი ტრაგედია.

ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, რომ ამ ტრაქტატში, რომელშიც ძველი დოკუმენტით გათვალისწინებულ ბევრ მოთხოვნაზე სამარცხვინოდ ითქვა უარი სამეფო ოჯახის პრივილეგიების შენარჩუნების ხარჯზე, მაინც უცვლელად იყო დარჩენილი პუნქტები, რომლებიც საქართველოს მიტაცებული ტერიტორიების დაბრუნებას მოითხოვდა. ჭარულებს ეს დოკუმენტი გალექებულ ქართველებად - „ძველ კახელებად“ მოიხსენიებდა. არც ერთ სხვა დოკუმენტში ასეთი ფოკუსირებული საუბარი კუთხის მოსახლეობაზე არ არის. მიუხედავად ამისა, არანაირი მინიშნება ტერმინ „ინგილოზე“ მასში არა გვაქვს და როგორც ქვემოთ გვექნება ამაზე საუბარი, არც შეიძლება იყოს:

„მოყვანებისათვის მყოფთა მუნ უშიშოებისა მდგომარეობასა შინა, პირველ საქმედ ვრაცხთ ამას, რათა მივიღოთ სახმარი გაბრთხილება მეზობელთა მათ ჭარულთაგან, რომელნიცა შთამომავლობით თვისით არიან ძველნი კახეთისაგანნი და აღვილი იგი, რომელთაცა ზედა დაშენებულ არს აწცა კახეთისა, გარნა მათ შეურაცხ-ჰყვეს ჰსჯული ქრისტიანობისა, და ემორჩილებიან მახმადის ჰსჯულსა, და საშუალ მათსა არს დასახლებულნი ლეკნიცა. ესე ერნი არცაღა მცირედ არიან საშიში და არც რიცხვითა არიან უმეტეს სამი ათასიდგან ვიდრე ოთხი ათასამდე: გარნა ენება მათგან არს ესე პირველისმებრ, რომელ კახეთსა ზედა არიან დიდად მახლობელ და ცხოვრობენ პირის-პირ თვით კახეთისა სამფლობელოსა ქალაქისა ქიზიყისა, და საშუალ მათსა არს მდინარე აღაზანი... ესე ჭარიელნი არიან ესრეთნი, რა იყოს საშინელ საქართველოსათვის, არამედ წარმოღვომილ არიან შესავედრებელად, და სადგურად ყოველთა ლეკთა ავაზაკთა...“. [ჭიჭინაძე 1917: 26, ცაგარელი 1898: 207-დან].

„კახეთის დაკარგული მიწების“ შემოერთების გზად ახალი დოკუმენტის მე-19 მუხლი განიხილავდა ჭარის მუსლიმი მოსახლეობის საქართველოს ტერიტორიაზე გადმოსახლებას, ხოლო ჭარ-ბელაქნის ტერიტორიაზე ქრისტიან ქართველთა განსახლებას [ჭიჭინაძე 1917: 27-28].

1801 წლის 12 სექტემბერს პეტერბურგში გამოქვეყნდა მანიფესტი, რომლის მიხედვითაც ქართლ-კახეთის სამეფო მიუერთდა რუსეთს. ეს მანიფესტი თბილისში გამოცხადდა 1802 წლის 12 აპრილს.

ყველაზე მნიშვნელოვანი, რაც მან წინა დოკუმენტიდან (ტრაქტატიდან) შეინარჩუნა, დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნებაში დახმარების მოთხოვნა იყო.

წინა ტრაქტატის იმავე მოთხოვნასთან დაკავშირებით ჯერ ნაბიჯიც არ იყო გადადგმული.

რა ბედი ელოდა მეორეს?

1.4. რუსული იმპერიის მართვადობის პერიოდი - როგორ აღიბეჭდა ინგიდოური კუნძულის ისტორია რუსული ეპოქის მათიანეში?

რუსული იმპერია თავის დამპყრობლურ პოლიტიკას მიზანმიმართულად და წინასწარ შემუშავებული გეგმით ახორციელებდა. ამდენად, ძალიან მნიშვნელოვანი იყო სიზუსტე ქმედებაში, ამას კი სჭირდებოდა ცოდნა: ცოდნა დასაპყრობი ტერიტორიისა, ხალხისა, მათი ზნისა და ინტერესებისა. ეს იყო იარაღი მთლიანად კავკასიის დაპყრობისა.

1768-1774 წლებში რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ მოაწყო დიდი ექსპედიცია (**გიულდენშტედტის, გმელინის და პალასის მონაწილეობით**)²⁰ რუ-

20. იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (Иоганн Антон (Антонович) Гюльденштетт; *Johann Anton Guldenshtädt*, 1745-1781) გერმანელი მეცნიერი, მოგზაური. პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრი. 1770 - 1771 წლებში იმოგზაურა ჩრდილოეთ კავკასიასა და საქართველოში. ექსპედიციის მიზანი იყო ჩრდილოეთ კავკასიისა და საქართველოს ყოველმხრივი გამოკვლევა-შესწავლა. გიულდენშტედტის სიკვდილის შემდეგ აკად. პ. პალასმა ორ ტომად გამოსცა მისი ჩანაწერები „მოგზაურობა რუსეთსა და კავკასიის მთიანეთში“. ამ ნაშრომში დაცულია ცნობები საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის შესახებ. სამუელ გოტლიბ გმელინი (Самуил (Самуэль) Георг Готлиб Гмелин; *Samuel Gottlieb Gmelin*; 1744-1774) გერმანელი ექიმი, ბოტანიკოსი და მოგზაური. პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის წევრი. 1767-1768 წლებში პალასთან ერთად შემუშავა ექსპედიციის გეგმა. 1768-74 წლებში აკადემიის დაჯილდოებით გმელინმა იოჰან გიულდენშტედთან ერთად შეისწავლა კავკასია (მათ შორის საქართველო), კასპიის ზღვისპირეთი. ტყვედ ჩავარდა დაღესტანში და ტყვეობაშივე გარდაიცვალა. პეტრე სიმონ პალასი (Пётр Симон Паллас; *Peter Simon Pallas*, 1741-1811) წარმოშობით გერმანელი, რუსი მეცნიერი-ენციკლოპედისტი, მოგზაური. პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრი. 1793-1794 წლებში იმოგზაურა სამხრეთში, კოლგისპირეთში, ასტრახანში, კასპიისპირეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში.

სეთის იმპერიაში შემაგალ თუ მომაგალში შესასვლელ ცალკეულ მხარეთა შესასწავლად (მათ შორის საქართველოშიც). ექსპედიცია მიზნად ისახავდა ამ მხარეთა ფიზიკურ, გეოგრაფიულ აღწერილობათა შედგენას, მინერალოგიურ, ბოტანიკურ, ზოოლოგიურ და კულტურულ სიძველეთა შესწავლას [წვერავა და დვალიშვილი: 2008].

სამეცნიერო ექსპედიციების დროს მოპოვებული ცოდნა აქტიურად იქნა გამოყენებული სამხედრო ექსპედიციებში, რომლებიც „ფეხდაფეხ“. მოჰყვა მათ და მერეც - რუსული მმართველობის საბოლოოდ დამკვიდრების შემდეგ. ზედმიწევნითი ცოდნა საქართველოს სუსტი თუ ძლიერი მხარეების, შინააშლილობებისა თუ ერთიანობის იდეის მუხტის, მისი და მეზობელი მხარეების ურთიერთობების შესახებ, მუდამ მარჯვე იარაღი იყო რუსული იმპერიის ხელში და მას აქტიურად და ეფექტურად იყენებდა.

ამიტომ, ვფიქრობთ, მეცნიერებისა თუ სამხედროების მიერ მოპოვებული, გამოქვეყნებული თუ საქმიან მიმოწერაში გაბნეული ინფორმაცია შეძლებისდაგვარად ზუსტი უნდა ყოფილიყო. ეს სახელმწიფო უსაფრთხოებისა და სტრატეგიულ ინტერესებში შედიოდა. საკვლევი რეგიონის ისტორიული გეოგრაფიისა და სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების შესწავლისათვის მნიშვნელოვანი წყარო სწორედ ამ სახელმწიფო მოხელეთა ანგარიშები, პატაკები და წერილებია.

რუსი მოხელეებისა და მოგზაურების მიერ მოპოვებულმა მდიდარმა ინფორმაციამ ჩამოაყალიბა საკმაოდ მყარი სურათი მე-19 საუკუნის დასაწყისის ჭარ-ბელაქნის ადმინისტრაციული, სოციალ-პოლიტიკური და ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ.

1926 წელსა დაწერილი, რუსული არმიის ვიცეპოლკოვნიკის მ. ა. კოცე-ბუს ნაშრომი „ცნობები ჭარის დასახლებების შესახებ“²¹. ნაშრომი მნიშვნელოვან ფაქტებს შეიცავს ადგილობრივი მოსახლეობის, მათ შორის, ქართველებისა და ლეკების შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ეს ჩვენ მიერ აღმოჩენილი პირველი წერილობითი წყაროა, რომელშიც ტერმინი ინგილოა გამოყენებული. ამასთან, ის ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ აქ ცხოვრობენ ყოფილი ქრისტიანები, რომლებიც ქართულ ენაზე საუბრობენ (ტერმინ ქართველს კოცებუ არ ახსენებს, მხოლოდ ქართულ ენას ასახელებს).

21. კოცებუსა და ნაშრომში განხილულ სხვა ავტორთა ნაშრომთა დიდი ნაწილი ან ამ ნაშრომების ფრაგმენტები ქვეყნდება ამავე პროექტის ფარგლებში მომზადებულ კრებულში „ინგილოური ქრონიკები“ [ბერიძე, ბაკურაძე, შარაშენიძე, 2025].

კოცებუ აღწერს ლეკების ხუთ თავისუფალ თემს: ჭარის, ბელაქნის, თა-
ლის, მუხანის (ასეა!) და ჯინიხის თემებს.

1830 წელს თბილისის რუსულენოვან გაზეთ „ტიფლისკიე ვე-
ლომოსტის“ სამ ნომერში N81,82,83 გამოქვეყნდა სტატია სათაუ-
რით: Путешествия Поездка в Джарскую и Белаканскую
области, ხელს აწერს ვინმე З.....ев²² დათარიღებულია 1830 წლის 20 სექ-
ტემბრით.

სტატიის ავტორი კოცებუსგან განსხვავებით 7 თავისუფალ თემს გამო-
ყოფს: ჭარის და ბელაქნის ოლქები იყოფა 7 მაჰალად [Магалъ], ანუ თავი-
სუფალ თემად: ჭარი - 1500 კომლი, ბელაქანი - 600, კატეხი - 340, თალა
- 800, მუხახი - 600, ჩარდახი - 300 და ჯინიხი - 600; სულ 1740 კომლი.

ეს ციფრები, როგორც ავტორი აღნიშნავს, მოიცავს როგორც მეზატონე-
ბის, ისე მიწის მფლობელების რაოდენობას. ამ უკანასკნელს (მიწაზე მფლო-
ბელობის უფლების მქონეებს) წარმოადგენენ ინგილოები [Ингило] და მუ-
ღალები [Муганло]: პირველი 840, მეორე კი - 1137 კომლია.

ჭარის მაჰალში არის შემდეგი სოფლები: მაწეხი, კაბაიდარა (კაბზიდარა),
ყარაჯილი, სუმაილი, დარდაკარი, გოგამი, ჭარი, ზაქათალი;

ბელაქნის: ბელაქანი, წაბლუანი, ჭანდრისხევი და რიხოტალა;

კატეხის: კატეხი, მაწეხი, კალიბულაობა, გუდოვ-ყარა და ტუბ-ნურუჩი;

თალის: თალა და კირგილი

მუხახის: მუხახი, საჰენჩი და ბაზარი

ჩარდახის: ჩარდახი

ჯინიხის: გოდბარახი, მამრეკი, ჯიჟაბახი, მარსიანი, შუღულლო და ლა-
ლაჰამა.

სტატიის ავტორი ცალკე გამოყოფს ინგილოების სოფლების დასახელე-
ბას:

ინგილოების დასახელებები: ალი-აბადი, მასული, ენგიანი, ყორაღანი, შო-
შევანი, ზაგანი, თისმალო, კანდახი და კაჰანახჩი.

როგორც ვხედავთ, აქ ცალკეა გამოყოფილი ენგილო // ინგილოთა დასახ-
ელები, მაგრამ ჭარ-ბელაქნის დანარჩენ, თითქოსდა ცალსახად არაქართულ
თემთა სოფლების დასახელებაშიც ჩანს მათი ქართული წარმომავლობა (წაბ-
ლუანი, ჭანდრისხევი...).

---

22. სავარაუდოდ, იგულისხმება დ. ზუბარევი, რომელსაც თბილისში გამოძავალ რუსულენოვან
პრესაში რამდენიმე წერილი აქვს ჭარ-ბელაქნის შესახებ.

ფონ-კლიმანის²³ ინფორმაციით XIX საუკუნის დასაწყისისთვის ჭარი (Джарское общество) შედგებოდა 8 ავარული დასახლებისაგან: ჭარი, ზაქათალა, გუგამი, დარტუკაზი, სუმალიბი, ყარახაჟიალი, მაწიხი და კებეც-დარა, რომლებშიც შედიოდა 15000 კომლი (дворов). მისი თქმით, ჭარის თემს ემორჩილებოდა და ხარკს უხდიდა ინგილოების (როგორც ის მათ უწოდებს - ადგილობრივი ქართველი მუსლიმები) და მულალების (ძირითადად აზერბაიჯანელები) 21 დასახლება [ხაპიზოვი, 2011: 8-9].

ფ. ფონ კლიმანი ჩამოთვლის როგორც მულალების, ისე ინგილოების სოფლებს (ингелоевские деревни): მულალების: ჩობანქალი, ქემური, პატარა, ლაიჯი, ყარაბარდური, ქერდემური, პადარი, ბაიამატლო, კინდერგალა, ქათაღფარეხი, ლალალო და გოვლარი, აღმალო, ბაბალო, დიდი ლაიჯი.

ალიაბათის, ანუ ინგილოების სოფლები: ალიაბათი, მოსული, ინგეანი, ბერხიანი, თასმალო, ძაგანი, ყორაგენი (ასეა!) და შოთაგარი. სულ 1328 კომლი. ამათგან ყველაზე დიდია ალიაბათი, რომელშიც 360 კომლი ითვლებოდა [ხაპიზოვი 2011: 9].

ამ წყაროების განსხვავებული მონაცემები, კერძოდ, თავისუფალ თემთა განსხვავებული რაოდენობა ან მოსახლეობის რაოდენობის განსხვავება არ ცვლის იმ საერთო სურათს, რომ ლეკებს (ЛЕЗГИНЫ) გაბატონებული მდგომარეობა აქვთ რეგიონში, ხოლო ქართველები, რომელთა ეთნოწოდებად, უკვე ჩვენ თვალწინ, თანდათან ყალიბდება ინგილო, მათ ქვეშევრდომებად ითვლებიან, ქართველების სოფლები კი - საქემქელო (მეხარკე) სოფლებად²⁴.

მე-19 საუკუნის დასაწყისისთვის რუსი ჩინოვნიკები თავიანთ მოხსენებებში ერთხმად და განსაკუთრებული საზგასმით აღნიშნავენ, რომ ლეკთა თავისუფალი თემები ქართულ ისტორიულ ტერიტორიებზე არის შექმნილი. 1831 წელს მაიორი კარგონოვი წერდა:

ეს მხარე უძველესი დროიდან იყო საუკეთესო ნაწილი კახეთისა, ე.წ. კუხეთი. ყველა მოსახლე იყო ქართველი. ჭარის ლეკები (ЛЕЗГИНЫ) გამოვიდნენ ავარიიდან და მიიღეს ეს სახელი აქ დამკვიდრების შემდეგ. აქ ცხოვრების პირველ პერიოდში აიღეს ვალდებულებად კახეთის დაცვა... გარკვეული დროის შემდეგ ჭარელებმა გააძლიერეს კავშირი ერთმორწმუნე თვისტომებთან, ისარგებლეს, რომ სპარსეთმა და ოსმალეთმა კახეთი დაასუსტა და ჭარის მკვიდრი

23. Фон Климан Ф., Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 г. в связи с мюридизмом // Кавказский сборник, Том 15. 1894.

24. აქვე უნდა ითქვას, რომ ლეკებად ქართული თავად-აზნაურები, რომლებიც სხვადასხვა დროს მიემატნენ “თავისუფალ თემებს“. და იქაც მაღალი წოდება ეკავათ.

მოსახლეობა (ქართველები) დაიმორჩილეს, დაიყმევეს.²⁵ არც ინგილოს და არც საინგილოს კარგონოვი თავის აღწერაში არ ახსენებს.

ამ ტერიტორიას ქართულ მიწებად მიიჩნევს 1847 წელს ბელაქნის ოლქის უფროსი კოლობაკინი: შაჰ-აბასის მიერ საქართველოს განადგურების შემდეგ, ლეკები ჩავიდნენ მთიდან და დაიკავეს მთელი ენისელი, როგორც მისი აღმოსავლეთი ნაწილი (ყოფილი ელისუს სასულთნო), ისე დასავლეთი (ყოფილი ჭარის სამფლობელო)²⁶. როგორც ვხედავთ, ეს ავტორი მთელ ტერიტორიას ენისელს უწოდებს და მის შემადგენლობაში გამოყოფს ელისუსა და ჭარს. (მდრ. ივ. ჯავახიშვილის აღწერას, რომელიც ალი-სულთანს, ელისენსა და, ჭარს ცალკე ერთეულებად გამოყოფს [ჯავახიშვილი 1919: 12]).

ფაქტია, რომ ამ პერიოდის (და არა მხოლოდ) პოლიტიკურ თუ საზოგადოებრივ სივრცეში არავინ დავობს იმაზე, რომ ჭარ-ბელაქნისა და ელისუს სასულთნოს ტერიტორია ისტორიულად ქართული მიწებია.²⁷

1801 წ. ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებისა და მისი ფაქტობრივი ანექსიის შემდეგ რუსეთი აგრძელებს სამხრეთ კავკასიაში თავისი გეგმით მოქმედებას. მან კარგად დაუკავშირა საქართველოს ისტორიულად ჩამოყალიბებული მთავარი მიზანი - დაკარგული მიწების დაბრუნება და მასზე პოლიტიკური გავლენის აღდგენა - საკუთარ დამპყრობლურ სტრატეგიას.

კერძოდ, ჭარ-ბელაქნისა და ელისუს სასულთნოს დამორჩილების იმპერიული გეგმა რუსეთმა ტერიტორიების დაბრუნებისაკენ საქართველოს ისტორიულ სწრაფვასა და ტრაქტატით გამტკიცებულ პირობასთან „შეაუღლა“, სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადა ჭარის თავისუფალ თემებს და მათ მომხრე კავკასიურ ტომებს და ამ სისხლისმღვრელ ომში, ვითომდა „გამათავისუფლებელი“. იდეით ჩართო საქართველო. კავკასიის ამ ხალხების სრულ დამორჩილებას რამდენიმე ათეული წელი დასჭირდა, ამ დროის განმავლობაში ლეკები ხშირად ეურჩებოდნენ, ხან უგვიანებდნენ ხარკს, ხან საერთოდ არ უხდიდნენ და ჯანყდებოდნენ, განსაკუთრებით ე.წ. თავისუფალი თემები.²⁸ ელისუს სასულთნოს სულთანი შედარებით მოქნილ პოლიტიკას ეწეოდა, ფარულად თა-

25. ცსსა, ფ..236,დ.2საქ..4.ფ..113-129

26. ცსსა, ფ..236,დ.2.საქ..4.ფ..113-129.

27. Гаджиев, Петрушевскийи Похомов...

28. ცნობები ამის შესახებ შემონახულია თბილისში გამოძავალ რუსულენოვანი ჟურნალის რამდენიმე ტომში: „Акты....

ნამშრომლობდა რუსებთან და, შესაბამისად, წნეხიც ნაკლები ჰქონდა, თუმცა ხარკს ისიც იხდიდა. რუსეთ-სპარსეთის ომის შემდეგ რუსეთმა გაიმყარა პოზიციები, გენერალმა პასკევიჩმა დაიმორჩილა ჭარი და ელისუს სასულთნოსთან ერთად ახალი პირობები წაუყენა. შეიქმნა ჭარ-ბელაქნის ოლქი, რომელშიც შედიოდა ჭარის ყველა სოფელი.

ამ ტერიტორიაზე მანამდე და შემდგომში განვითარებულმა მოვლენებმა კიდევ ერთხელ აჩვენა, რომ ტრაქტატით განსაზღვრული „მიწების დაბრუნება“. ისეთივე მოჩვენებითი სატყუარა იყო, როგორც ყველაფერი სხვა. რუსეთმა ერთხანს „ატრიალა“. შემოერთებული ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო სხვადასხვა სახელწოდებითა და სხვადასხვა შემადგენლობით ქართული მმართველობის ორბიტასთან ახლოს და მერე, როგორც „მეგობრობის პირობით“. დაღებული ყველა სხვა დაპირება, ესეც გააქრო პოლიტიკური მეხსიერებიდან.

რუსულმა მმართველობამ მრავალწლიანი სისხლიანი ომის შედეგად დაიმორჩილა ურჩი კავკასიელები. ჭარ-ბელაქნის „მოთვინიერება“. ჩვეული სცენარით წარიმართა. თუმცა ცხადად გამოჩნდა, რომ თვითმპყრობელის ამ ბრძოლას არანაირი კავშირი შორეულ წარსულში დაღებულ „მეგობრობის პირობასთან“. არ ჰქონდა. ჭარ-ბელაქნის საბოლოო დამორჩილებისას აღარ არსებობდა სამეფო, რომლის წიაღსაც უნდა დაბრუნებოდა საუკუნის წინ მიტაცებული ქართული მიწა.

ამ თითქმის 30-წლიანი სისხლიანი ომის ქრონიკა ასეთი იყო: იმპერიამ 1801 წლიდან, საქართველოს საბოლოო ანექსიის შემდეგ, დაიწყო გავლენის გავრცელება საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე, სადაც იმ დროისთვის ოსმალეთის მხარდაჭერით შექმნილი იყო ლეკთა რამდენიმე თავისუფალი თემი (ჭარ-ბელაქანი) და მის მეზობლად, ასევე, უკვე სპარსეთის შაჰის მიერ დასაკუთრებულ ქართულ მიწაზე, მდებარეობდა ე.წ. ელისუს სასულთნო.

სპარსეთთან ომში ელისუს სულთანმა რუსეთის მხარე დაიჭირა, ჭარი კი რუსეთს დაუპირისპირდა და მის ქვეშევრდომობაზე უარი თქვა.

ბრძოლა დიდხანს გაგრძელდა და მხოლოდ 1828 წელს, რუსეთის იმპერიის მიერ სპარსეთთან ომში გამარჯვების შემდეგ, გენერალმა პასკევიჩმა საბოლოოდ დაიმორჩილა ჭარ-ბელაქანი მმართველობის ახალი პირობებით: შეიქმნა ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი, რომელსაც ოლქის სამხედრო მმართველი განაგებდა. სამოქალაქო საქმეებს კი წარმართავდა დროებითი მმართველობა ორი რუსი და ექვსი ადგილობრივი ჩინოვნიკის შემადგენლობით. შეიქმნა

ოლქის საზინაც.

დამორჩილებული ჭარ-ბელაქნის ახალი ადმინისტრაციული სტატუსი არასტაბილური იყო და თანდათან იკვეთებოდა თვითმპყრობელის ინტერესების კვალდაკვალ:

1840 წელს სპეციალური დადგენილებით დროებითი მმართველობა შეიცვალა, ჭარ-ბელაქნის ოლქი გადაკეთდა მაზრად და მიეკუთვნა საქართველო-იმერეთის გუბერნიას. მაზრა გაყოფილი იყო სამ ნაწილად: ბელაქნის, ენისელის და ელისუს (ეს უკანასკნელი მოიცავდა სასულთნოს ყველა მიწას). შეიძლება ითქვას, რომ ეს არის ჩამოშორებული ქართული მიწების გაერთიანების თარიღი - იმის, რასაც შემდეგ ეწოდა საინგილო.

1842 წ. კიდევ მოხდა ადმინისტრაციული სტატუსის ცვლილება - სამხედრო მინისტრ ჩერნიშევის ბრძანებით, ჭარ-ბელაქნის მაზრა ისევ ოლქად გადაიქცა, ადმინისტრაციული ფუნქციები გადანაწილდა რუსულ და ადგილობრივ მმართველებს შორის და მხოლოდ სისხლის სამართლის საქმეები დარჩა საქართველო-იმერეთის გუბერნიის სათანადო უწყებების გავლენის ქვეშ [ლინევიჩი 1873: 39-42].

1843 წელს ეს ოლქი საბოლოოდ და სრულად ჩამოაცილეს საქართველო-იმერეთის გუბერნიას. მოგვიანებით ჭარ-ბელაქანს შეუერთდა ელისუს სასულთნოც და 1848 წელს შეიქმნა ზაქათალის მაზრა [ლინევიჩი 1873: 39].

ეს ადმინისტრაციული გარდაქმნები საბოლოოდ აშორებდა ჭარ-ბელაქანს საქართველოს პოლიტიკური გავლენისგან.

მხარის და მისი ნაწილების ტერიტორიებითა და სახელწოდებებით პოლიტიკური „ჟონგლირობა“. ამით არ წყდება.

კვლევისას გამოიკვეთა სრულიად ახალი და უცნობი ფაქტი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის: როგორ თვალსა და ხელს შუა ხდება საქართველოს ძირძველი კუთხის - კაკ-ელისენის, როგორც პოლიტიკური, ისე ონომასტიკური „საბოლოო გათქეფა“ რუსეთის მიერ შექმნილ ახალ სამხრეთკავკასიურ სურათში. მხედველობაში გვაქვს ცნობილ „კავკასიის კალენდარში“²⁹ სამხედრო ოლქის შემადგენლობის შესახებ გამოქვეყნებული ინფორმაციები,

29. Кавказский Календарь - კავკასიური კალენდარი გამოიცემოდა ყოველწლიურად თბილისში 1845–1917 წლებში. იგი წარმოადგენს ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვან საცნობარო პერიოდულ გამოცემას რევოლუციამდელი კავკასიის შესახებ. შეიცავს კავკასიის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და გეოგრაფიის ამსახველ მასალებს. კავკასიური კალენდრის ერთ-ერთი პირველი რედაქტორი იყო არქეოლოგი, ისტორიკოსი, რუსეთისა და უცხოეთის მრავალი სამეცნიერო საზოგადოების წევრი ადოლფ ბერჟე (1828–1886).

რომლებიც სათანადო ტერიტორიული, ადმინისტრაციული და ონომასტიკური გადაწყვეტილებების არსებობაზე მიუთითებენ. ამ ცნობებში ჩამოთვლილია ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის პირადი შემადგენლობა. პერსონალის ჩამოთვლისას, 1845 წელს 1946 წლისთვის გამოცემული კალენდრის მონაცემებში ჩანს, რომ ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის შემადგენლობაში **ბელაქნის, ელისუსა და ენისელის** უბნებია გაერთიანებული. ცალკეა თანამდებობა „ზაქათალის პოლიციის კომისარი“.

აქ დასახელებულია თანამდებობები უბნის თავმჯდომარეებისა (засѣдатель): **ბელაქნის** - გუბერნიის მდივანი - ტიმოფეი მელეშკო; **ენისელის** - პეტრე ვაკულსკი; **ელისუს** პრისტავი - კარლ მახოვსკი; ზაქათალის პოლიციის კომისარი - ივან გორბაჩოვი.

1946 წელს 1847 წლისთვის შედგენილ ასეთსავე ჩანაწერში ვკითხულობთ:

ბელაქნის გუბერნიის მდივანი - ტიმოფეი მელეშკო; **ენისელის** - პოდპორუჩიკი პოდარსკი; **ელისუს** მონაკვეთის მმართველი - შტაბს კაპიტანი ჩერნიაკსკი.

1847 წ. 1948 წლისთვის შედგენილ მონაცემებში კი ვკითხულობთ:

ნოვოზაქათალის პოლიციის კომისარი - აგაპონოვი;

უბნის თავმჯდომარეები: **ბელაქნისა** - კორნეტი ოცო-ოლლი; **ენისელისა** - პოდპორუჩიკი რამაზან ალა ალი ოლლი; **საინგილოსი** (Енгилойский) - პოდპოლკოვნიკი იბრაჰიმ ალა ირაფი ოლლი - პოდარსკი.

როგორც ვხედავთ, ორ წელიწადში ზაქათალა „ნოვოზაქათალად, ხოლო ელისუს ოლქი „ენგილოისკით“ არის ჩანაცვლებული³⁰.

ეს დოკუმენტი ნათელს ხდის იმ ფაქტს, რომ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრისთვის (1947 წლიდან) ინგილოდ (საინგილოდ) რუსებმა მოიხსენიეს და, ამავე დროს, ადმინისტრაციულ ერთეულად მონიშნეს ქართული მიწების ის ნაწილი,³¹ რომელიც მე-17 საუკუნეში ალისულტანის, მოგვიანებით კი ელისუს სახელით განაგრძობდა არსებობას და საქართველოსთან საზიარო ისტორიული, პოლიტიკური და კულტურული, აგრეთვე რელიგიური და

30. ამით ცნება ინგილოს, რომელიც ხან ქართველ მუსლიმს, ხან კი უბრალოდ, მკვიდრ ქართველ მოსახლეობას აღნიშნავდა, ტერიტორიული სახელი იმგვარად „მიემავრა“, რომ ამ ეთნონიმის გავრცელების სივრცის მხოლოდ ნაწილს მოიცავდა (დაახლოებით ისე, კახეთი რომ დაეყოთ თელავის, გურჯაანის და კახეთის ოლქებად).

31. შდრ. რუსი მკვლევრებისა და ჩინოვნიკების წინა წლების ჩანაწერები, როცა ინგილოებად მოიხსენიებიან ჭარ-ბელაქნისა და არა ელისუს მცხოვრები ქართველები. იხ. ზემოთ.

ენობრივი მენსიერება არასოდეს დაუკარგავს. ასე რომ, კუთხე, რომელზეც ივანე ჯავახიშვილი წერდა, გარეშე ძალის გავლენით სამ ერთეულად გაიყო: ერთს აღის სასულთნო დაერქვა, მეორეს - ელისენი, მესამეს კი - ჭარიო, თვითმპყრობელის ხელში კვლავ გაერთიანდა, მაგრამ არა ძველ პოლიტიკურ საზღვრებში და ძველი სახელით, არამედ სრულიად მენსიერებაშიორღვეული ახალი ნიშნულებით: ელისუს საინგილო დაერქვა, ელისენი //ენისელი ისტორიულად პარალელური ფორმებიდან ენისელი დამკვიდრდა და ისტორიულ კაკ-ელისენთან კავშირი ოფიციალურ დოკუმენტებში საბოლოოდ დაიკარგა. საგულისხმოა, რომ ოფიციალური მიმოქცევიდან ჭარიც გაქრა და მისი ადგილი, როგორც ჩანს, ნოვოზაქათალამ (ასე ერქვა ზაქათალაში რუსების მიერ აშენებულ ახალ ციხე-სიმაგრეს) დაიკავა. შემდგომში სამიდან ერთი კუთხის, ჭარის ახალი სახელი მთელ რეგიონზე განზოგადდა: ნოვოზაქათალას „ახალი (НОВО)“. კი ჩამოსცილდა სახელწოდებიდან, მაგრამ ახალი ადმინისტრაციული სტატუსი, რომელიც ისტორიული ქართული მიწების შესახებ პოლიტიკური მენსიერების წაშლისკენ იყო მიმართული, შერჩა და კარგადაც „მოერგო“.

ამ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ-ეთნიკურ „აღქმის“ კარგად ასახავს ე.წ. „კამერალური აღწერები“. 1844 წლის აღწერაში ამ მხარის ქართული სოფლები აღწერილია ბელაქნის ოლქის ორ უბანში: ბელაქნის უბანი და ენისელის უბანი.

1859 წელს კი იგივე სოფლები აღიწერება უკვე ზაქათალის ოლქის ენისელისა და ელისუს უბნების ფარგლებში. ეთნიკური მიკუთვნებულება ამ აღწერებში ორი ტერმინითაა განსაზღვრული: ინგილოები („Энгилойцы“) და ქართველები (Грузины, Грузинскаго происхождения) და ორივე ერთდროულად არის ასახული დოკუმენტის სხვადასხვა ველში: პირველი უმეტესად სოფლის დასახელებისას არის მითითებული, მეორე - სპეციალურ გრაფაში, რომელშიც ეთნიკური მონაცემები არის ხოლმე ასახული [ინგილოური ქრონიკები 2025].

ეს მონაკვეთი საქართველო-რუსეთისა და რუსეთ-კავკასიის ისტორიისა ბევრ საინტერესო დოკუმენტს ინახავს ამ პროცესის დეტალების აღსადგენად.

1859 შეიქმნა ზაქათალის ოლქი, რომელსაც გუბერნიის უფლებები ჰქონდა. მან უკვე საბოლოოდ გააერთიანა ისტორიული კახეთ-ჰერეთის მიწები თავის წიაღში და უკვე საქართველოსგან სულ უფრო დაშორებულ ცალკე ნაწილად მკვიდრდებოდა რუსეთის დიდ იმპერიაში.

უნდა ითქვას, რომ რუსი ავტორების ნაშრომებში ამ ტერიტორიის სა-

ქართველსთან ისტორიული კავშირის შესახებ მინიშნებას ვხვდებით ზაქათალის ოლქის შექმნის შემდეგაც. ასე მაგალითად, 1866 წელს გაზეთ „კავკაზში“. გამოქვეყნებულია ა. პოსერბსკის პუბლიკაცია ზაქათალის ოლქის შესახებ. ავტორი ამ ნაშრომში აღწერს ზაქათალის საზღვრებს და მოსახლეობას. ადგილობრივ მოსახლეობაში ასახელებს ინგილოებს: Грузины или Ингелоевцы. შემდგომ კი მათზე წერს: Много видели черных дней те грузины, которые должны были променять название грузинъ на ингилоевцевъ. Будучи уже христианами, отделенные отъ остальной Кахетии р. Алазанью, Алазани древнихъ, - они должны были преклониться передъ грознымъ тогда мечемъ ислама [პოსერბსკი 1866:17].

ცნობილი რუსი სამხედრო ისტორიკოსი, რუსეთის იმპერიაში კავკასიის საკითხების მკვლევარი სიმონ სპრიდონის ძე ესაძეც ამ ტერიტორიას ისტორიულად ქართველებით დასახლებულად მიიჩნევს და ლეკების ჩამოსახლების პერიოდად XVII-XVIII საუკუნეებს ასახელებს. ის უკვე ჭარ-ბელაქნის მემკვიდრე ზაქათალის ოლქზე წერს:

„ზაქათალაში ოლქს ალაზნის კელის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი უჭირავს. მდიდარი ბუნებით დაჯილდოებული, ოდესღაც უგამონაკლისოდ ქართული მოსახლეობით დასახლებული მხარე იყო მშვენიერი, კახეთის დამცავი, კელელი დაღესტნის ხალხების თავდასხმებისაგან, მაგრამ საქართველოს ძლიერი პოლიტიკური დაცემის შემდეგ, XVII და XVIII საუკუნეებში, ლეკებმა (лезгины) სპარსი შაჰებისა და აზერბაიჯანელი თათრების მხარდაჭერით, მთელი რიგი თავდასხმების შედეგად, ჩამოაშორეს ტერიტორია კახეთს, გაანადგურეს ადგილობრივი მოსახლეობის უმრავლესობა, დაეფუძნენ ახალ ადგილებზე, დაიმორჩილეს ქართველი მოსახლეობის გადარჩენილი ნაწილი და დაამყარეს თავისი წესრიგი“³².

იგივე ავტორი ელისუს სასულთნოს საკითხსაც ეხება და წერს:

ელისუს სულთნის მიწაზე ჭარელები შორეული დროიდან დღემდე ფლობენ ორ სოფელს: აღმალოს და ყორაღანს (Алмало и Курагани) [ესაძე 1907: 473].

მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე რუსი

---

32. Историческая Записка объ Управлении Кавказомъ. Томъ I. Составилъ Редакторъ Военно-Историческаго Отдѣла Окружнаго штаба Семень Эсадзе. 1907 წელი]

სამხედრო პირის, გენერლის, რუსეთ-თურქეთის ომის მონაწილის ი. ლინევიჩის ნაშრომი „ყოფილი ელისუს სასულთნო“ [ლინევიჩი 1873]. ეს ნაშრომი დაიბეჭდა 1873 წელს თბილისში გამომავალ კრებულში, „ცნობები კავკასიის მთიელთა შესახებ“. ლინევიჩი დაწვრილებით აღწერს იმ დროისთვის ყოფილი სასულთნოს ისტორიას. ზოგ შემთხვევაში უთითებს წყაროებს, ზოგან არ ჩანს, რას ეყრდნობა მისი მსჯელობა, ზოგ შემთხვევაში ნაივური ისტორიის კვალი ჩანს მის თხრობაში, იშველიებს ადგილობრივების ცნობებს და ეყრდნობა მათ მოწოდებულ ინფორმაციას. თუმცა, ამის მიუხედავად, ნაშრომი მრავალმხრივ მნიშვნელოვანია.

ავტორი თავიდანვე აღნიშნავს, რომ ეს ტერიტორია ისტორიულად ქართული მიწები იყო, რომლებიც გიორგი VIII-მ გაუყო თავის შვილებს - ქართლი, კახეთი, იმერეთი. კახეთი კი დაიყო სამ ნაწილად: კახეთის, ჭარის და ქურმუხის მიწები; ამ უკანასკნელის შემადგენლობაში შედიოდა შემდგომში შექმნილი ელისუს სასულთნოს მთელი სივრცე სამხრეთით მთავარ ქედამდე [ლინევიჩი 1873:2]. ის აგრეთვე ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ უძველესი დროიდან ადგილობრივი მაცხოვრებლები ქრისტიანები იყვნენ და რომ ეს მხარე მოწყვეტილი იყო საქართველოს ხანგრძლივი დროის განმავლობაში [იქვე]. ლინევიჩის ელისუს სასულთნოს შემადგენლობაში დასახლებული აქვს რამდენიმე სოფელი: კახი (Кахъ), ალიბეგლო (Алибегло), მეშაბაში (Мешабашъ), ონჯალო (Онджало), ბაბალო (Бабало), ყორაღანი (Караганъ), შოთავარი (Шатоваръ), ალმალო (Алмало) და სუსკენტი (Сускентъ).

აქედან ჩანს, რომ ბაბილო, ყორაღანი, შოთავარი და ალმალო - ჭარის ლეკების საზღვარზე მდებარე სოფლები - მხოლოდ დანიელ ბეგის თხოვნითა და რუსების თანხმობით გვიან, მე-18 ს. 40-იან წლებში შეუერთდა ელისუს სასულთნოს.

„ლინევიჩის ცნობით, წახურსა და კახში ორი ძმა ბატონობდა, გიორგი და თარაგაი (Тарагай), წახურში - გიორგი და მეორეში - თარაგაი, რომლის სახელსაც ატარებდა ეს დასახლება. ისინი მუდმივად განიცდიდნენ დაღესტნელთა შემოსევებს. ერთ დღესაც თარაგაი გაუნადგურებიათ, ვინც გადარჩა, ტყვედ წაიყვანეს. ამის შემდეგ ეწოდა ამ ადგილს კახი. წახურის ხანის, გიორგისა და მისი მოკავშირის, ხიცის მმართველის, ალი-ბეგის მცდელობით (Хицкого правителя), ხნოვცებმა (Хновцы) დააბრუნეს ტყვე თარაგაიელები და დაუშვეს კახის მმართველობაში. გარკვეული დროის შემდეგ ხიცის მმართველებმა გაანადგურეს წახური, გაყარეს

გიორგი ხანის შთამომავლები და დაუქვემდებარეს თავიანთ მმართველობას. შემდეგ ალი-ბეგმა გააღიათა თავისი რეზიდენცია წახურში და კახ- და წახურის, შემდგომში ელისუს წინამძღვარი. მოსახლეობა გაამუსულ- მანეს, დაიწყო კახის ქრისტიანული მოსახლეობის შევიწროება. კახის ყარაქეში და მისი შვილი მოკლეს და კახი საბოლოოდ შეუერთდა წახურის მმართველობას. სწორედ ამ დროს მიეკუთვნება ლეკების ჩასახლება ბარ- ში და კახის ძალით გამუსლიმება. ბევრი, ვინც არ ინდობა გამუსლიმება, გაიქცა, დანარჩენი კი დიდხანს აღიარებდა ქრისტეს ფარულად [ლინევიჩი 1873: 15-16].

ბარის დაკავების მიზნით ლეკებმა თავიანთი ძალაუფლების გასამყარებ- ლად მოუწოდეს სხვა მუსლიმებს, კახში ჩამოსახლებულიყვნენ. მათ აძლევ- დნენ გაქცეული ქრისტიანების სამკვიდროებს და რადგან შეუძლებელი იყო მათ შორის თანხმობა, ქრისტიანები მოგროვდნენ დასახლების ზედა ნაწილში, ჩამოსახლებული მუსლიმები კი, უმეტესად მუღალები - ქვედა ნაწილში. მი- წებს კი ანაწილებდნენ არა კახელები, არამედ სულთნები და მისი დიდებულე- ბი. ასე რომ, კახი დაიყო ორ, ინგილოურ და მუღალურ, ნაწილად. როგორც ლინევიჩი აღნიშნავს, ბოლო დრომდე შენარჩუნებული იყო ეს დაყოფა [ლინე- ვიჩი 1873: 7].

ეს ნაშრომი საყურადღებოა იმ თვალსაზრისითაც, რომ ავტორს მოუგ- როვებია სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით საყურადღებო ცნობები. აღ- წერილი აქვს ყველა სოფლის სულადობა, მათ შორის - ეთნიკური და რე- ლიგიური შემადგენლობა. ამასთანავე, მოკლედ ჰყვება თითოეული სოფლის წარმოშობაზე:

კახი - ოჯახები: ბეგები - 9 ოჯახი, ლეკები - 23, მუღალები - 77, ინგი- ლოები -130. სულ -239 კომლი [ლინევიჩი 1873: 18-19].

ალიბეგლო - **80 კომლი** უგამონაკლისოდ, მხოლოდ ინგილოები. ამ ად- გილებში XIX საუკუნის დასაწყისში მხოლოდ ტყეები ყოფილა და მოხში- რებული ყაჩაღობაც, სულთან ახმედის ბრძანებით, სხვადასხვა ადგილიდან ჩამოსახლეს ინგილოები, გაკაფეს ტყე და ასე დაედო საფუძველი ამ დასახ- ლებას.

მეშაბაში - ეს სოფელიც ალიბეგლოსთან ერთად შეიქმნა ტყეში არსებული ყაჩაღური ჯგუფებისაგან თავდასაცავად. მეშაბაშის მოსახლეობა **20 კომლს** შეადგენდა. აქაც, უგამონაკლისოდ, ინგილოები ცხოვრობდნენ.

გადმოცემის მიხედვით, სოფელი მეშაბაში ძველ დროში მოგვიანო მეშაბა- შის პირდაპირ, ქურმუხის მარცხენა მხარეს, გაუვალი ტყის წვერზე ყოფილა.

აქ კაკელები (кахицы) ცხოვრობდნენ და ჰქონდათ ქოხები. ახმედ სულთანმა ზემოთქმული მიზეზით ეს დასახლება სოფლად გადააქცია, ჩაასახლა ინგილოები სხვადასხვა კუთხიდან. შემდეგ კი მომხდარა წყალდიდობა, რამაც მოსახლეობა აიძულა, გადასულიყო ქურმუხის მარჯვენა მხარეს - სადაც დაარსდა ახლანდელი მეშაბაში.

ონჯალო, ისიც იმავე მიზეზითა და იმავე დროს შექმნილა. 30 კომლია, დასახლებული იყო მუღალებით.

ბაბალო - მუღალები, 16 კომლი

ყორადანი - ინგილოები, 60 კომლი

შოთავარი - ინგილოები, 27 კომლი

აღმალო - მუღალები 210 კომლი.

სუსკენტი - ლეკები - 15 კომლი, მუღალები -4, ინგილოები -21. სულ 40 კომლი.

სოფელი შეიქმნა XVIII საუკუნის მე-2 ნახევარში, ხან ბაბა ბეგის დროს, სოფელ ამირჯაილოს კუთვნილ მიწაზე. ამირჯაილოს მკვიდრნი უსასყიდლოდ იძლეოდნენ მიწას, მაგრამ ალიაბათიდან და კახიდან მოსულები მიხვდნენ, რომ ჩუქებას ყიდვა სჯობდა, რათა თავი დაეხსნათ მომავალში დაბეგვრისაგან და თავისუფალნი ყოფილიყვნენ. მართლაც, 120 თუმნად იყიდეს ადგილები, გაფორმდა ნასყიდობა, რომლის მიხედვითაც ზუსტად გამოიყო სუსკენტის საზღვრები.სოფელი თავისუფალი იყო ყველაფრისგან 1843 წლამდე, დანიელ ბეგის ქორწილამდე. აქედან უკვე ისინი სულთნის გამგებლობაში გადადიან [ლინევიჩი 1873: 21].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ლინევიჩის ცალკე აქვს გამოყოფილი ელისუს ბეგების სოფლები:

ფესტიელო - 40 კომლი

იბახლო -27 კომლი, აქედან 15 ბეგების, დანარჩენი - მუღალების

კიჩკ-ქოთოქლუ - 15 კომლი, **ინგილოები**

ბეუქ-ქოთოქლუ - 11 კომლი, ინგილო (6), სომეხი (5)

უზუნ-თალა - 5 კომლი, მუღალები

ყარა-თალა - 9 კომლი, მუღალები

ყაზმალიარი - 40 ოჯახი, 17 ბეგების, დანარჩენი მუღალების.

ბეიდარლო - 22 მუღალების.

ამანლო - 12 კომლი მმართველი ოჯახისა

კაისარლო - 19 ოჯახი მუღალების

კიპჩაღი - 9 ოჯახი ბეგებისა და 50 მუღალის

ჯალაირი - 7 ბეგების და 40 მუღალი

დეგმა-დაგელდი - 35 მუღალების

შახლიარი - 20 ოჯახი, შეიხების 5 შთამომავალი, დანარჩენი მუღალები [ლინევიჩი 1873: 26].

ლინევიჩის ცნობებს თუ დავეყრდნობით, მაშინ ინგილოების რაოდენობა ყოფილ ელისუს სასულთნოში განისაზღვრება 359 კომლით (двор); ეს ნაშრომი რამდენიმე საყურადღებო დასკვნის გაკეთების საშუალებასაც იძლევა:

ყოფილ ელისუს სასულთნოში ადგილი ჰქონია შიდამიგრაციებს, მათ შორის ქართველებისაც. ეს მიგრაციები იყო იძულებითი ან ნებაყოფლობითი:

ნშირად მიგრაციის მიზეზი რელიგიური იყო - მუღალების ჩამოსახლების გამო ქრისტიანი ინგილოები სხვაგან გადადიოდნენ საცხოვრებლად (როგორც ეს მოხდა კახში. ალბათ ასეთი მიგრაციების შედეგია, რომ 1878 წელს კრებულში „ცნობები კავკასიელ მთიელთა შესახებ“ ზაქათალის ოლქში ორი კახია დადასტურებული 1000-ზე მეტი მოსახლით: კახ-ინგილო და კახ-მუღალი [ტ. 4, გვ. VIII].

იყო საყოფაცხოვრებო, ეკოლოგიური და სხვა ტიპის მიგრაციები - საცხოვრებელი პირობების გასაუმჯობესებლად, ყაჩაღობის ასალავმად, სხვადასხვა სახის შევიწროების გამო და ა. შ. მოსახლეობა ყიდულობდა მიწას და სახლდებოდა, ან კაფავდა ტყეებსა და უდაბურ ადგილებზე ბინავდებოდა. ელისუს მცხოვრებნი გადადიოდნენ ჭარის ოლქში და იქ მკვიდრდებოდნენ კომპაქტურად. ეს მიგრაციები მასობრივიც იყო და ინდივიდუალურიც.

ლინევიჩის ეს შრომა ანგარიშგასაწევ ცნობებს შეიცავს კუთხის შიდამიგრაციული პროცესების შესასწავლად.

კიდევ ერთი საკითხი ამ ნაშრომთან მიმართებით - ლინევიჩის ნაშრომი გამოქვეყნდა 1873 წელს, ის XVIII და XIX საუკუნის დასაწყისის მოვლენების აღწერისას იქაურ ქართველებზე საუბრისას იყენებს ტერმინს ინგილო, რაც მისი ღროისთვის მიღებული და დამკვიდრებული ტერმინია. როგორც უკვე ვნახეთ, იმ პერიოდისთვის, რომელსაც ავტორი აღწერს და რომელიც მოიცავს, ძირითადად, მე-18 საუკუნის ამბებს, ტერმინი ინგილოს ხსენება არ ყოფილა. ლინევიჩი არც მალავს, რომ ისარგებლა გვიანი წყაროებით, კერძოდ, ნაშრომის მეორე ნაწილში, სადაც საუბრობს ზაქათალის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, სქოლიოში აღნიშნავს, რომ იხელმძღვანელა მასალით, რომელიც გამოქვეყნებულია ზაქათალის სასოფლო-სამეურნეო კომისიის ჟურნალებში, სოფლის სახელწოდებები კი აიღო ჟურნალის მე-6 ტომიდან - Сборник сведения о кавказских горцах.

ზაქათალის სასოფლო-სამეურნეო კომისიის ჟურნალშიც იგივე ტერმინია გამოყენებული, რადგან ეს კომისიაც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში შედგა.

მნიშვნელოვანი ფაქტია, რომ ლინევიჩის ინგილო და ქართველი იდენტურ ცნებებად მიაჩნია. ნაშრომის დასაწყისშივე ის მათ მოიხსენიებს როგორც ქართველებს და ფრჩხილებში მიუთითებს, რომ ისინი იგივე ინგილოები არიან. ამ ეპიზოდში მოსახლეობის რაოდენობაზე საუბრობს და აღნიშნავს, რომ ყოფილ ელისუს სასულთნოში რაოდენობრივად პირველ ადგილზე არიან ლეკები, შემდეგ მოსდევნენ ქართველები (ინგილოები) [ლინევიჩი 1873:1].

ელისუს სასულთნოზე ცნობებს გვაწვდის არნოლდ ზისერმანი, რომელიც კარგად იცნობდა საქართველოს და კავკასიას, დიდხანს იცხოვრა თბილისში, იმუშავა თბილისში, კახეთში, ხევსურეთსა და თუშეთში, ბოლოს კი (1848წ.) ელისუში გადავიდა და იქ ორი წელი დაჰყო ელისუს პოლიციის უფროსის თანამდებობაზე (პრისტავი), თავის მემუარებში აღწერს ელისუს სამთავროს:

„ვიდრე ელისუში ჩემი ცხოვრების შესახებ შემდგომ თხრობაზე გადავიდოდე, ვეცდები მოკლე ნარკვევი მოვხაზო ამ კუთხის შესახებ.

მთლიანად ის სამ ზოლად იყოფოდა: პირველი, ალაზნის მარცხენა სანაპიროდან მთელი ლეზგიური (ლეკეთის) ხაზის გასწვრივ გაჭიმული ტყიან ქელამდე, რომელთანაც გადიოდა დიდი გზა ზაქათალიდან ნუხამდე; მეორე, მთისწინეთი ალაზნისკენ დაშვებული, ქელიდან ჩამომავალი სწრაფი მდინარეების ხეობებით; და მესამე, ნაწილი, რომელიც ქელის იქითა, ჩრდილოეთ მხარეს მდებარეობდა, კასპიის ზღვაში ჩამდინარე ზედა სამურის გასწვრივ. ამ ნაწილს ეწოდებოდა მთიანი მაჰალი (Горный Магал).

დაბლობზე უმეტესი მოსახლეობა თათრები (მულალები) და ინგილოები **ЭНГИЛОЙЦЫ** იყვნენ, ოდესღაც ქართველები, მუჰამედის რჯულზე მოქცეულები; არაბულად ინგი - ახალი, ანუ ახლადმოქცეული, აქედან წარმოსდგება სახელწოდება ინგილოები **ИНГИЛОЙЦЫ**, ანუ როგორც ჩვენთან წერდნენ - **ЭНГИЛОЙЦЫ**. მთისწინეთის აულებში, სამურის პირის მთიან მაგალში მხოლოდ ლეკები (**Лезгины**) ცხოვრობდნენ. პირველები ლაპარაკობდნენ წმინდა თათრული ენით (თურქული ძირის აზერბაიჯანული კილოთი), მეორენი - შერყვნილი ქართულით, მესამენი - საკუთარი კალაზხური კილოთი, თუმცა თათრული ენა ღომინირებდა. ის ყველამ იცოდა. მოსახლეობა სუნიტი მუსლიმი იყო, ინგილოების გამოკლებით - ფანატიკურად მორწმუნენი.

ისტორიული ცნობები, რომლებიც მოვიპოვე, არ იყო ვრცელი, ისინი

გვამცნობდნენ, რომ ხალიფების ღვთისმეტყველებით დასახლებული ეს მხარე მუსლიმ დამპყრობელთა თავდასხმებისა და ადგილობრივ მოთარეშე მთიელთა მხარდაჭერით დაპყრობილ იქნა და მოსახლეობა გაძულდა. შემდგომ მათ შორის ჩამოსახლდნენ ახლომახლო მუსლიმური მხარეების მკვიდრნი და ლეკები და ამათგან შეიქმნა ცალკე სამთავრო... სახელწოდება ილი-სუ (მრავალწყლიანობა) ეწოდა მას ან იმიტომ, რომ ასე უკვე ერქვა მთავარ აულს, ან, საერთოდ იმიტომ, რომ ამ ადგილებში ამდენი წყარო და ნაკადულია.

მე უკვე ვახსენე, რომ აულების მცხოვრებლები ერეკებოდნენ თავიანთ საქონელს გამოსაზამთრებლად ალაზნისპირა ველზე. ეს ადგილები, რომლებსაც თათრულად ყიშლაღი ქვია (გამოსაზამთრებლები, კიშ-ზამთარი) მდებარეობდნენ ალაზნისა და მტკვარს შორის და ქმნიდნენ სამუხის ველს“ [ზისერმანი, 65].³³

როგორც ვხედავთ, მე-18 საუკუნის 50-იან წლებშიც ელისუსა და მისი შემოგარენის ტერიტორიაზე ქართველთა ცხოვრებისა და მათი ამ მიწაზე მემკვიდრეობის შესახებ შეურყეველი შეხედულება არსებობს.

მე-19 ს. 60-იანი წლებიდან საინგილოს თემა განსაკუთრებით აქტიური ხდება ცნობილი „ზაქათალის კომისიის“ შექმნის კვალდაკვალ. წიგნის სპეციფიკისა და მოცულობის განსაზღვრული შეზღუდვების გამო გადავწყვიტეთ, შემდგომი პერიოდის მასალები დოკუმენტურ კრებულში - „ინგილოურ ქრონიკებში“ განვეყენოთ, სადაც საარქივო და პრესის მასალები სრულად ან დიდი ფრაგმენტებითაა გამოქვეყნებული და ახლავს სათანადო რეზიუმეები.

33. ზისერმანის ამ შრომიდან ჩანს, რომ ამ სივრცეში ქართული ტერმინოლოგია ისევ არის შემორჩენილი. ტექსტში ორჯერ არის მოხსენიებული ზისერმანის თანამდებობა (პრისტავი) ქართული სიტყვით: მოურავი (моурав).

როცა ილიკო ორბელიანმა ზისერმანს დაწინაურების შესახებ ამცნო, ესეც უთხრა, მთავარმართებლის დავალებით ადგილობრივების აზრი გამოვიკითხო და „გამოხმაურება ზოგადად, კარგი იყო, მაგრამ ზოგი ჩიოდა, რომ მოურავი (პრისტავი) „ძალიან ფიცხიაო“. ასეც გადავეცი კნიაზსო“.

„ჩემთან მოვიდა ერთ-ერთი მოსამსახურე და წამჩურჩულა: ალაპის გულისათვის, მოურავო, ჩქარა წავიდეთ, აქ ბევრი ყაჩაღი ბრბოში, წაზურშიც დიდი მისვლა-მოსვლა შეინიშნება, თითქოს გროვდება ხალხის ჯგუფები“.

როგორც ჩანს, ამ დღისთვის ადგილობრივ ქართულდა არაქართულ მოსახლეობაში მყარად არის დამკვიდრებული ქართული ტერმინი. ასეთივე, ქართულიდან შესული და დამკვიდრებულია საკლი (Сакля - სახლი).

1.5. საინგილო, ინგილო, ინგილოური - ეთნოდინგვონიმური პარადიგმის ჩამოყალიბების დინამიკა ისტორიულ-გეოგრაფიულ კონტექსტში

დღეს საინგილოდ წოდებული ტერიტორია (აზერბაიჯანულ ლიტერატურაში ის ჩრდილო აზერბაიჯანად მოიხსენიება) ისტორიულად ქართული მიწაა და არც ქართულ პოლიტიკურ და სამეცნიერო სივრცეებში, არც კოლექტიურ მეხსიერებაში, უკანასკნელი სამი საუკუნის განმავლობაში მიმდინარე პოლიტიკური კატაკლიზმების ფონზეც კი, ამ ტერიტორიულ და კულტურულ ფენომენთან იდენტობის წყვეტა არ ყოფილა.

ტერმინი საინგილო ქართულ პოლიტიკურ, კულტურულ და სამეცნიერო სივრცეში გულისხმობს დღევანდელი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთში მდებარე ზაქათალის, ბელაქნისა და კახის რაიონებს. ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართველები ინგილოებად იწოდებიან, მათი მეტყველება კი - ქართული ენის ინგილოურ დიალექტად.

ვიდრე კონკრეტულად გადავიდოდეთ ეთნონიმურ ტერმინ ინგილოს განხილვაზე, რომელმაც საფუძველი დაუდო მისგან ნაწარმოებ გეოგრაფიულ და ლინგვონიმურ ტერმინებს, ვფიქრობთ, აუცილებელია, დავაზუსტოთ იმ ტერიტორიის ისტორიული, გეოგრაფიული და პოლიტიკური საზღვრები, სადაც დღეს ინგილოები ცხოვრობენ.

კუთხის სახელწოდება ან მისი შემადგენელი ნაწილების აღმნიშვნელი ეთნოტოპონიმები როგორც საარქივო მასალაში, ისე ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში, არაერთგვაროვანია. ისინი ხან პარალელურ სინონიმებად მოიხსენიება, ხან ურთიერთდაპირისპირებულ ერთეულებს აღნიშნავენ. ხშირია ტერმინების ანაქრონიულად გამოყენების შემთხვევები, ზოგჯერ მცირე გეოგრაფიული ერთეულის სახელია განზოგადებული უფრო დიდი სივრცის აღსანიშნავად ან - პირიქით. ეს ყოველივე ერთგვარ დაბნეულობას იწვევს და ართულებს სრული სურათის წარმოდგენას. ამიტომ ვცადეთ წყაროებსა და ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში დადასტურებული ეთნოტერმინების თავმოყრა და ერთიან ჭრილში გააზრება.

საინგილოს ან მისი ნაწილების აღსანიშნავად დღეს მიმოქცევაში არსებულ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა ტერმინი გვხვდება:

საინგილო, ჰერეთი, გაღმამხარი, აღმოსავლეთ კახეთი, ჭარ-ბელაქანი, ზაქათალა, ელისუ, ელისენი, კაკი /კახი.

საინგილო - ფეოდალური ხანის საქართველოს მხარე, ისტორიული კახეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი. ძველი ქართული პროვინციის ჰერეთის შემადგენელი ნაწილი. მოიცავს ახლანდელი აზერბაიჯანის, ბელაქნის, ზაქათალისა და კახის რაიონების ტერიტორიას - ასე განმარტავს ენციკლოპედიური ლექსიკონი [ენციკლოპედიური ლექსიკონი 2012: 210].

ნ. ბერძენიშვილი თავის მოკლე აღწერაში³⁴, რომელიც მან ცენტრალური ხელისუფლების საგანგებო დავალებით დაწერა 1951 წელს და მიზნად ისახავდა უმაღლესი ხელმძღვანელობისთვის საინგილოს შესახებ არსებული ინფორმაციის მკაფიოდ და ნათლად მიწოდებას, წერს, რომ საინგილო, ანუ ტერიტორია, რომელიც დასახლებულია ინგილოებად წოდებული ქართველებით, შეადგენს კახეთის აღმოსავლეთის დიდ ნაწილს (მდ. ალაზნის ველზე) და კავკასიის რევოლუციამდელი ადმინისტრაციული დაყოფით შეადგენდა ზაქათალის ოლქს. საინგილოს ტერიტორია შემოქობილია ჩრდილოეთ აღმოსავლეთით კავკასიის მთავარი მთებით. აღმოსავლეთით გადაჭიმულია მდინარე ყანამდე.

ბერძენიშვილი კუთხის სახელწოდებებზე ასახელებს ტერმინებს: საინგილო, კაკ-ენისელი, ჭარ-ბელაქანი, ზაქათალის ოლქი, ელისუს სასულთნო [ბერძენიშვილი 1951: 118].

ეს ტერმინები სხვადასხვა ეპოქის კუთვნილებაა: ისტორიული კაკ-ენისელი მე-17 საუკუნიდან ჭარ-ბელაქანმა და ელისუს სასულთნომ ჩაანაცვლა, ხოლო მოგვიანებით, მე-19 საუკუნის სამოციანი წლებიდან, გაჩნდა ტერმინი საინგილო, რომელსაც სულ ცოტათი უსწრებდა წინ ეთნონიმი ინგილო. თითქმის საინგილოს პარალელურად, მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მხარის ოფიციალურ დასახელებად ჩნდება ზაქათალის მაზრა. ზაქათალის მაზრაში შედიოდა ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო.

ზაქათალის ოლქის საზღვრებს ასე მოხაზავს ა. პოსერბსკი 1866 წელს:

„ზაქათალის ოლქი თავის ახლანდელ საზღვრებში მოიცავს ტერიტორიას ჩრდილო-აღმოსავლეთით - კავკასიის ქედამდე, სამხრეთ-აღმოსავლეთით - კანნი-კუბიზამდე (кروная канава) და ყარა-ჩაიმდე, სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ალაზნიდან შირახის ველამდე, ჩრდილო-დასავლეთით მდინარე ყარა-თუბან-ჩაიმდე.

კავკასიის ქედის მხრიდან ის ესაზღვრება სამხრეთ დაღესტანს და ბეჟი-

34. სრული ტექსტი რუსულ ენაზე და ქართული თარგმანი გამოქვეყნებულია „ინგილოურ ქრონიკებში“.

ტების ოლქს (რომელთან ერთადაც ქმნის ზემო დაღესტანს), სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან - ნუხის მაზრა (ბაქოს გუბერნია), ალაზანი, შირაზის ფერდობის ნაწილით, რომელიც გამოყოფს მას შირაქისგან და სიღნაღის მაზრისგან (თბილისის გუბერნია), და ყარა-თუბან-ჩაი, რომელიც გამოყოფს მას თელავის მაზრისგან.

ოლქის სიგრძე დაახლოებით 140 ვერსია და ფართი 50-60.

ხეობები, რომლებზეც გადის მთის ბილიკები: ელისუს, მუხახის, ჭარის, კაპის-ღარის (კაპის-ღარა - ხეობის კარი) და ბელაქნის. მათ შორის ყველაზე მოსახერხებელია ელისუს ბილიკი. აქედან მიდის გზა ლუჩეკის გავლით და შემდგომ სამურის დინებით ახტზე. [კოსერბსკი 1866: 8].

მოსე ჯანაშვილის განმარტებით: „**საინგილო** შიგნით-კახეთის ნაწილია და, მაშასადამე, მდებარეობს მდინ. ალაზნის ხეობაში. დღეს მას შეადგენს სიღნაღისა და ნუხის მაზრების და აგრეთვე დაღისტნის მომიჯნავე ზაქათალის მაზრა, რომელსაც ჩრდ.-აღმ. მხრით აკყუდებია კავკასიონი, დას.-სამხ. მხრით კი შემორტყმნიან ალაზანი და შავი-მთა, ნაწყვეტი სიღნაღზე მომავალ ცივ-გომბორის კვერნაქისა. სივრცე მისი უდრის 73.78 ოთხკუთხ მილს ანუ 3571.34 ოთხკ.ვერსს“ [ჯანაშვილი 1913 : 4].

საინგილოს ისტორიული ტერიტორიის უფრო ზუსტ აღწერას ვხვდებით მაშინა ღუმბაძის ნაშრომში: *XIX საუკუნის ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით ჭარ-ბელაქანი, ელისუს სასულთნოს ჩათვლით, მდებარეობდა მდ. ყანი-ყობსა (აღმოსავლეთით) და გავაზის-წყალს (დასავლეთით) შორის. სამხრეთ-დასავლეთით მას ჩაუდიოდა მდინარე ალაზანი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით - აგრი წყალი (ალაზნის შენაკადია), ხოლო ჩრდილოეთით საზღვარი გადადიოდა კავკასიონს გადაღმა და ებჯინებოდა ხორავის მთაგრეხილს, რომელიც მდ. სამურის ჩრდილო შენაკადის - ყარა-სამურის სამხრეთით მდებარეობს* [ღუმბაძე 1953: 5].

ამ განმარტების მიხედვით, დღევანდელი საინგილოს ტერიტორია გადადიოდა კავკასიონის ქედის გადაღმა და მისული იყო ხორავის მთაგრეხილამდე, თუმცა, როგორც შემდგომ აღნიშნავს ისტორიკოსი, კავკასიონს ქედის გადაღმა ტერიტორია, ანუ „წახურის მაჰალი“ რუსებმა მეცხრამეტე საუკუნის სამოციან წლებში ჩამოაცილეს ამ მხარეს. მანამდე ჭარ-ბელაქნის სახელით ცნობილ სამხედრო ოლქს, რომელიც საინგილოს ადმინისტრაციულად აერთიანებდა, სახელი შეუცვალეს და „ზაქათალის ოლქის“. სტატუსით მისი საზღვრები კავკასიონის ქედს აქეთ გადმოიტანეს [ღუმბაძე 1953: 6].

თენგიზ პაპუაშვილიც ორი პოლიტიკური ერთეულის - ჭარ-ბელაქნი-

სა (კაკ-ელისენი) და ელისუს სასულთნო - შემადგენლობაში განიხილავს საინგილოს საზღვრებს და აღნიშნავს, რომ მე-17 საუკუნის დასასრულსა და მე-18 საუკუნის დასაწყისში, მას შემდეგ, რაც ეს მხარე საბოლოოდ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ ფარგლებს გარეთ მოექცა მისი სამეზობლო საზღვრები ასე გამოიყურებოდა: ჩრდილოეთი საზღვარი გასდევდა კავკასიონის მთავარ ქედს. ქედს გადაღმა შემდეგი ხალხები ცხოვრობდნენ: სოფელ ბელაქნის პირდაპირ ჭურმუტები, სოფელ კატეხის პირდაპირ კესერუხები, სოფელ ჭარის პირდაპირ - კალალები, სოფელ მუხახის პირდაპირ მიშლიშები, სოფელ ჯინახის პირდაპირ კუსურები, ხოლო ელისუს სულთნის სამფლობელოს გადაღმა კი წახურები. ყველა ეს ხალხი ცნობილნი იყვნენ ერთი საერთო სახელწოდებით - „გლუხოდარები“ [პაპუაშვილი 2013: 70].

ასე გამოიყურებოდა საქართველოსგან ჩამოშორებული კუთხის გეოგრაფიული საზღვრები. რაც ადმინისტრაციულ საზღვრებს - ქვეყნის პოლიტიკური სივრციდან ჩამოშორების შემდეგ შექმნილი ორი დიდი პოლიტიკური ერთეულის - ელისუს სასულთნოსა და ჭარ-ბელაქნის გაერთიანებამ მოგვცა ჯერ ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი, შემდეგ კი ზაქათალის ოლქის სტატუსით „ჩაყლაპა“. ყველა მანამდე არსებული პოლიტიკური სტატუსი ამ ტერიტორიებისა და ტერტორიულადაც მოიცვა მთელი საინგილო - დღევანდელი ზაქათალის, ბელაქნისა და კახის რაიონები.

ისტორიული კაკ-ელისენის ნაცვლად შემოაღნიშნული სახელწოდებების გაჩენა და ტერიტორიის ადმინისტრაციული და პოლიტიკური სტატუსების შესაბამისი ცვლა საქართველოს სახელმწიფოს მძიმე მდგომარეობისა და მეზობელ სახელმწიფოთა მიერ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში წარმოებული თანმიმდევრული იმპერიული პოლიტიკის შედეგი იყო.

ტერმინი საინგილო ქართული სიტყვაწარმოებით შექმნილი ტერმინია. ეთნიკური ჯგუფის სახელიდან სა-ო აფიქსებით ნაწარმოები. მისი ფარდობის რუსული ტერმინია Ингило.

რუსულ წყაროებში ეს უკანასკნელი ეთნონიმიცაა და ადგილის სახელწოდებაც. მხოლოდ გვიან ჩნდება ქართული Саингило-ს გავლენით [კავკასიის კალენდარი 1894:65-67].

ორივე ტერმინი გვიანდელია და ორივე გულისხმობს აზერბაიჯანის ტერიტორიის იმ ნაწილს, რომელიც ისტორიულად აღმოსავლეთ კახეთის, ე.წ. გაღმამხრის ნაწილს შეადგენდა. ხშირად ამ მხარის აღსანიშნავად გვხვდება ტერმინი ენისელიც, ხოლო რაკი კახეთი უშუალოდ ემეზობლებოდა ჰერეთს,

ხშირად კახეთის ის ნაწილი, რომელიც დღეს საინგილოს სახელითაა ცნობილი, ძველი ჰერეთის ნაწილად მიაჩნდათ.

ქართული დიალექტების კლასიფიკაციისას საკვლევი ენობრივი ერთეულის სახელწოდებად დღეს ორი ტერმინი გამოიყენება - საყოველთაოდ დამკვიდრებული ინგილოური და მისი ალტერნატიული ჰერული.

პირველი ამათგან ტრადიციულად დამკვიდრებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში და მიღებულია ამ ენაზე მოლაპარაკეთა ეთნოწოდების (წარმომავლობის სახელის) განზოგადებით მათ მეტყველებაზე (ეთნოგრაფიული ჯგუფის სახელი ინგილო > დიალექტის სახელწოდება ინგილოური), ხოლო მეორე - საქართველოს ისტორიული კუთხის სახელიდან ნაწარმოები წარმომავლობითი სახელია: ჰერეთი > ჰერული. ეს უკანასკნელი ტერმინი სამეცნიერო სივრცეში გვიან გამოჩნდა.

დღეს პარალელურად არსებული იდენტური შინაარსის ტერმინები ინგილოური და ჰერული ბუნებრივად სვამენ საყრდენ ეთნოგრაფიულ ერთეულთა იდენტურობის საკითხსაც, კერძოდ, საინგილოსა და ჰერეთს ერთ გეოგრაფიულ ოდენობად წარმოადგენენ.

ერთი შეხედვით მარტივი და, თითქოსდა, გადაწყვეტილი საკითხები: სად მდებარეობს საინგილო, ვინ არიან ინგილოები და რას წარმოადგენს მათი მეტყველება - ინგილოური - საჭიროებს დამატებით დაზუსტებასა და ისტორიულ შესაბამისობათა დადგენას როგორც ჰერეთი > ჰერული, ისე ამ ტერიტორიასთან ისტორიულად დაკავშირებულ სხვა ტერმინებთან.

ჰერეთი.

(ალბანეთი, ალბანია, ალვანია)

როგორც აღვნიშნეთ, დღეს ხშირია ტერმინების საინგილოს და ჰერეთის სრული გაიგივება, მათი სინონიმური ტოლფასობის დამკვიდრებას ხელს უწყობს როგორც სამეცნიერო წრეებში, ისე ინგილოთა ნაწილში გაჩენილი სურვილი, შეიცვალოს დაახლოებით ორი საუკუნის წინ შექმნილი და სრულიად უსაფუძვლოდ დამკვიდრებული ეთნიკური სახელწოდება, რომელიც ამ ჯგუფს სოციალური მდგომარეობის გამო შეერქვა და რომელმაც განდევნა მისი აღმნიშვნელი ქართული წარმომავლობის სხვა ტერმინები.

როგორია ისტორიული ჰერეთის საზღვრები და რამდენად არის ის იდენტური იმ საზღვრებისა, რომელსაც ჩვენთვის საინტერესო რეგიონის სხვა ეთნოწოდებები შემოსაზღვრავენ?

ქართული და უცხოური ისტორიოგრაფიული წყაროებით ჰერეთი იბე-

რიის აღმოსავლეთით მდებარეობდა და უშუალოდ ესაზღვრებოდა მას. ქვეყანა „ქართველთა მონათესავე ტომებით იყო დასახლებული“. და ქართველებთან ერთიან კულტურულ ველში ცხოვრობდა, მათი ძლიერი გავლენის ქვეშ [პაპუაშვილი 1970: 3]. ამავე დროს, ძველი წყაროები ჰერეთს ალბანეთის საზღვრებში განიხილავენ, მის უკიდურეს დასავლეთ ტერიტორიად. ჰერეთის ისტორია სამი ქვეყნის - საქართველოს, ალბანეთისა და სომხეთის მოსაზღვრედ ვითარდებოდა. ის ჯერ კიდევ ჩვენი წელთაღრიცხვის დაწყებამდე ჩანს ქართულ პოლიტიკურ და კულტურულ ორბიტაში აქტიურად ჩართული.

ერთ-ერთი უძველესი ქართული წყარო, რომელიც ჰერეთს მოიხსენიებს, ლეონტი მროველის თხზულებაა. ქართლის ცხოვრება გვიამბობს ქართველთა და ოსთა მიერ სპარსთა წინააღმდეგ ბრძოლაზე, იმაზე, როგორ მოკლეს სპარსთა ერისთავი და გაანადგურეს სპარსები, სადაც კი ნახეს, ხოლო „რანი და ჰერეთი დარჩა სპარსთა“. [ქართლის ცხოვრება : 13-14]. მიჩნეულია, რომ ლეონტი მროველის ეს ჩანაწერი ჩვ. წ. IV საუკუნეს უნდა გულისხმობდეს (პაპუაშვილი 1970: 116). აღნიშნულია, რომ ლეონტი მროველის ამ ინფორმაციას ერთგვარად ამყარებს ჰეროდოტეს ცნობა, რომ დარიოს პირველის (521-485) მიერ შექმნილ სატრაპიებში ალბანეთის სხვადასხვა ტომებიც შედიოდნენ [პაპუაშვილი 1970: 116]. საგულისხმოა, რომ ლეონტი მროველი რანსა (ალბანეთს) და ჰერეთს სხვადასხვა ერთეულად მიიჩნევს და მათ ერთმანეთთან არ აიგივებს.

წყაროებზე დაყრდნობით ჰერეთის მდებარეობა ასე გამოიკვეთება: ქართლისაგან (ივერიისაგან) მას გამოყოფდა ხაზი, რომელიც იწყებოდა ხუნანთან, გასდევდა მტკვარს რუსთავამდე, აქედან გადიოდა უჯარამამდე, შემდეგ სამების და თურდოს ხევით მიდიოდა ალაზნამდე, აქედან მიჰყვებოდა ალაზნის ზემო დინებას და შტორის ხევით აღებოდა კავკასიონს [მუსხელიშვილი 1966 :15].

ეს საზღვარი უძველესი ვითარების ამსახველია და დღევანდელი კახეთის, საინგილოსა და აზერბაიჯანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს მოიცავს (მუსხელიშვილი 1966: 22-23). ბუნებრივია, პოლიტიკური საზღვრები იცვლებოდა საუკუნეთა განმავლობაში. ჰერეთი, რომელიც, როგორც ითქვა, ქართველთა მონათესავე ტომებით იყო დასახლებული და ალბანეთის დასავლეთ პროვინციად განიხილება უძველეს წყაროებში, მოგვიანებით თანდათან იცვლის პოლიტიკურ საზღვარს და იბერიის (ქართლი) ნაწილი ხდება. ალბანეთის ეთნიკური შემადგენლობა ჭრელი ჩანს. ბერძნულ-ლათინური და სომხური წყაროების მიხედვით ღვინდება, რომ მის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ მა-

დიანიტები, კასპიები, უტიები, კადუსიები, გელები, თალები, აგრეთვე, ალბანეთის დასავლეთ სექტორებში მცხოვრები, ჰერული ტომები: თვით ჰერები, სოჯები, ჭილები და ლბინები [პაპუაშვილი 1970: 79-80]. ჰერული, ანუ ქართველების მონათესავე, ეთნიკურად იბერიის მოსახლეობასთან იდენტობის მქონე ტომები ადრევე იწყებენ ალბანური გაერთანებიდან გამოსვლას და იბერიის აღმოსავლეთი საზღვრის მოსახლეობასთან ინტეგრირებას. „შეიძლება ითქვას, რომ ძვ. წ. II-I სს., როდესაც იწყება ალბანური სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, ჰერული ტომები ამ პოლიტიკური წარმონაქმნის ორბიტაში უკვე აღარ იგულისხმებოდნენ“. [პაპუაშვილი 1970: 118].

სავარაუდოა, რომ სამი სახელმწიფოს საზღვარზე მოქცეული ჰერეთის მოსახლეობის „პოლიტიკური მიგრაცია“. და ამასთან დაკავშირებული კულტურული ასიმილაცია სამივე მიმართულებით განვითარდებოდა. ამიტომაც ლოგიკურია, „რომ ჰერულ ან ჰერთა კულტურის ძეგლებს ვხვდებოდეთ არა მარტო ჰერეთში, არამედ იბერიასა და ალბანიაში“ [აფაქიძე 1959: 272-273].

ასე რომ, „დიდი ჰერეთი“. (ჩვენი სამუშაო ტერმინია მ.ბ.), რომელიც ზოგჯერ მთელ ალბანეთთან არის გაიგივებული (რანი // ჰერეთი // ალბანეთი), და „ქართული წყაროების ჰერეთი“, (პაპუაშვილი), იგივე „საკუთრივ ჰერეთი“. (მუსხელიშვილი), იგივე „ქართული ჰერეთი“. [პაპუაშვილი 1970: 344; კეკელიძე³⁵ 1926: 16], იგივე „ისტორიული ჰერეთი“. [პაპუაშვილი 1970: 262 და სხვ.] სხვადასხვა პოლიტიკურ საზღვრებში მოიაზრება.

არსებობს მოსაზრება, რომ ეს უკანასკნელი - „დასავლეთი ალბანეთი resp. ქართული წყაროების ჰერეთი“. IV - V საუკუნეებში ქართლის სამეფოში შემოდიოდა. თუმცა ყველა უცხოური წყარო არ აღიარებს თუ არ იცნობს ამ დინამიკას და ამიტომ „დიდი ალბანეთის“. საზღვრებს უცვლელ მონაცემად განიხილავს ვიდრე XI საუკუნემდე და ამ საზღვრებში აქცევს ჰერეთს [პაპუაშვილი 1970: 12-13].

წყაროები ცხადყოფენ, რომ „საკუთრივ ჰერეთი“. ამ დროს (XI -XII ს.) ალაზნის გაღმამხარს, ალაზნის ჩრდილოეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს (ახლანდელი საინგილოს ტერიტორიას) ეწოდება და მიმდგამი მთიანეთის დაღესტან-ხუნძეთის გარკვეული ნაწილიც ჰერეთში შემოდის. მე-13 საუკუნეში „ჰერეთს“ უკვე სხვა მნიშვნელობა ეძლევა: იგი ეწოდება

35. კორნელი კეკელიძე ტოლობის ნიშანს სვამს იბერიასა და ჰერეთს შორის და აღნიშნავს: „გეოგრაფიულად და ფონეტიკურად ქართული ჰერეთი უნდა იყოს კლასიკურ მწერალთა იბერია“. მიმომხილველი 1926:16].

ტერიტორიას, რომელიც მოიცავს ჰერეთის ძველ საერისთავოს შაქიანად (გიშ-არიშის ქვეყნიანად) (მუსხელიშვილი 1967: 118, 122; ბერძენიშვილი 1966: 258].

დომიტრი ჯანაშვილი საინტერესოდ „აჯამებს“. ამ ტერმინოლოგიურ ჯაჭვს: „კლასიკოსი მწერლები მთლად ერთიანად ჰერეთს ეძახიან ალბანიას, ხოლო ქართველები ალვანიას, რადგან ძველს დროს ის ეპყრათ ალბანიის მეფეთაც. მაგრამ ალბანია ერქვა მხოლოდ შირვანს, ბაქოს დერბენდს და ტაბასარანს. ხანდის-ხან მას ეპყრა ჰერეთიცა და ყარაბაღიც (ქართულად სევანი, სომხურად ალვანი). ამ შემთხვევაში (ანუ იმ დროს, როცა ეს კუთხეები ალბანეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, უძველეს დროში მ.ბ.) ალბანია განიყოფებოდა სამად: ქართველთა ჰერეთი, სომეხთა ალვანია და საკუთრათ ალბანია, და შეადგენდა ერთს სამეფოს ალბანიას“ [დომიტრი ჯანაშვილი 1901: 376].

მკვლევართა ნაწილი, მათ შორის ნიკო მარი, მიიჩნევდა, რომ ძველი პროვინცია ჰერეთი იყო ფაქტობრივად გაქართველებული ალბანეთი, რომელიც შემდგომ მოექცა კახეთის საზღვრებში.

Въ Албаніи также развѣртывалась борьба халкедонитовъ съ антихалкедонитами, приче́мъ ни тѣ, ни другіе не спасали албанской національности: халкедонитство подготавливало путь къ господству грузинъ, а антихалкедонитство — армянъ. Западная ея часть, такъ сказать грузинская Албанія, **дѣйствительно**, и огрузинилась: это — древняя область Эретія, позднѣе вошедшая въ предѣлы Кахетіи [მარი 1906: 6-7].

როგორიც არ უნდა ყოფილიყო ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიის (ისტორიული დასავლეთ ალბანეთის ანუ ჰერეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა თუ პოლიტიკური ორიენტაცია უძველეს დროს, ფაქტია, რომ თავად ქვეყანა იცვლიდა პოლიტიკურ საზღვრებს საუკუნეთა განმავლობაში და ეს საზღვრები თანდათან ექცეოდა იბერიის (ქართლის) სამეფოს სამემკვიდრეო პოლიტიკური გავლენის ზონაში.

ასე რომ, ტერმინი ჰერეთი, საზღვრებისა და პოლიტიკური გავლენების ცვლის კვალდაკვალ, პოლისემანტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბდა. წყაროები მე-12 - მე-13 საუკუნეებისთვის ამ ტერმინით იცნობენ და აღნიშნავენ სხვადასხვა ტერიტორიულ თუ პოლიტიკურ ერთეულს:

1. ჰერეთის ძველ საერისთავოს
2. ჰერეთის საერისთავოს შაქიანად (მე-13 საუკუნიდან)

3. ჰერეთს ძველი მნიშვნელობით - მთლიანი ალბანეთის სინონიმად [მუსხელიშვილი 1967: 120; 127-128).

ნ. ბერძენიშვილი წერს, რომ მონღოლების შემოსევის შემდეგ საქართველომ დაკარგა საყმაღნაფიცო ქვეყნები და თავად „საკუთრივ საქართველო“ მონღოლთა მოხარკე ქვეყნად იქცა. საკუთრივ საქართველოს ფარგლებში ჰერეთთან ერთად გიშ-არიშის ქვეყანაც შემოდიოდა, ანუ ისინი (ჰერეთი და გიშ-არიში) საქართველოს ორგანული ნაწილი იყო და არა „სატელიტი“ კუთხეები. მონღოლების ბატონობის ხანაში საკუთრივ საქართველოს თანდათან ჩამოსცილდა საარიშიანოს აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც „შაქის სახანოდ“ იქცა. ამ ქვეყნის მკვიდრი მოსახლეობა იმ დროს, და დიდხანს ამის შემდეგაც, ისევ ქრისტიანული იყო, პოლიტიკური გარემო ხელს უწყობდა მის თანდათან გამუსლიმებას [ბერძენიშვილი 1966: 259]

ამ ეპოქის აღსაწერად გამოყენებული ტერმინები ქართული ჰერეთი და საკუთრივ საქართველო კარგად გამოხატავენ ისტორიული პროცესების შედეგად საქართველოს შეცვლილ საზღვრებსა თუ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ თუ ისტორიულ ბმას ეთნიკური ქართველებით დასახლებულ მიწებთან და, მიუხედავად იმისა, რომ ჰერეთის საზღვრები კვლავაც არასტაბილურია, გვიან საუკუნეებამდე მნიშვნელოვანი კონცეპტუალური ცვლილება საქართველოს (იბერიის, კახეთის...) წიაღში ჰერეთის ეთნოკულტურული და პოლიტიკური ინტეგრირებულობის საკითხში არ დასტურდება.

ის, რომ ტერმინი, ერთი მხრივ, აღნიშნავდა საქართველოსა და ისტორიული ალბანეთის პოლიტიკურ გავლენაში სრულიად სხვადასხვა ეპოქაში შემაჯავლ სხვადასხვა ტერიტორიას, მეორე მხრივ კი - მთლიანდ ძველ ალვანიას - ალბანეთს, აგრეთვე ის, რომ ამ ტერიტორიის დიდი ნაწილი დღესაც სხვა სახელმწიფოს შემადგენლობაშია, წარმოქმნის ბევრ, ზოგჯერ პროვოკაციულ და არამეცნიერულ მოსაზრებას. სახელდობრ, არის ტენდენცია, განზოგადდეს მისი უძველესი სინონიმური მნიშვნელობა (ჰერეთი = ალვანია, ალბანეთი) და ეჭვქვეშ დადგეს ჰერეთისა და ჰერების საქართველოსთან ეთნიკური და კულტურული მიკუთვნება.

არის საპირისპირო ტენდენციაც - გაუთანაბრდეს ისტორიული ჰერეთის ერთ-ერთი უძველესი ტერიტორია (ახლანდელი საინგილო) ჰერეთის ისტორიულ საერისთავოს მისი სხვა ნაწილების გარეშე.

დღევანდელი საინგილოს მოსახლეობის წარმომადგენლები დიდი ხანია ითხოვენ და ცდილობენ საკუთარი კუთხური იდენტობის აღსანიშნავად დაამკვიდრონ ტერმინები: ჰერეთი, ჰერული, ჰერები - რაც, რასაკვირვე-

ლია, შესაძლებელია. არაერთი მაგალითი გვაქვს იმისა, როცა უფრო მსხვილი ტერიტორიული ერთეულის სახელი მის ერთ-ერთ ნაწილს შერჩენია და პირქით. ასე მაგალითად: მესხეთი ისტორიულად მოიცავდა სამცხეს, ჯავახეთს, ტაოს, კლარჯეთს, ერუშეთს, სპერს... დღეს კი მხოლოდ სამცხის სინონიმად გვაქვს შემორჩენილი.

მიზეზი, რის გამოც არ ვცვლით დამკვიდრებულ ტერმინოლოგიას, არის ის, რომ თავიდან ავირიდოთ მიზანდასახული არათანმიმდევრული დასკვნები ტერმინების - ალბანეთის და ჰერეთის არაერთგვაროვანი ქრონოლოგიური მიმართებების გამოყენებით და არ მივცეთ „საზრდო“. სეთ ფსევდოიმენიერულ თვალსაზრისებს, რომლებიც, მაგალითად, ითხოვენ ინგილოურისთვის დამოუკიდებელი ენის სტატუსს და ამტკიცებენ, რომ ეს არის ენა ერთ-ერთი ადგილობრივი ეთნოსისა, რომელმაც შუა საუკუნეებში სარწმუნოებად ქრისტიანობის ქართული შტო „აირჩია“. და განიცადა ქართული ენის ძლიერი გავლენა, ლაპარაკობენ ინგილოების „ძალადობრივ ქრისტიანიზაციაზე“. და „ქართველიზაციასთან“. მათი ბრძოლის ისტორიას წერენ და ა.შ. [ალიევა 2019; გაჯიალი 2007; ხალაევი, მურთაზაევი 2021; ალიევი 2021 და სხვ.).

საგანგებო ისტორიული და პოლიტიკური ვითარების გამო საკითხის აქტუალურობა სცილდება ვიწროდარგობრივ სფეროს. მეზობელი ქვეყანა მტკივნეულად ეკიდება საკუთარ ტერიტორიაზე ქართული კულტურული კომპონენტის იდენტიფიცირებასთან და კვლევასთან დაკავშირებულ ყველანაირ აქტივობას. ეს ეხება ენობრივი მონაცემების შეგროვებასა და კვლევასაც. ისტორიული ფაქტებისა და წყაროების ინტერპრეტაცია ჯერ ისევ მიზანმიმართულად არაობიექტურია. ამიტომ არ მივიჩნიეთ მიზანშეწონილად ჩვენს ნაშრომში ტერმინ „ჰერეთის“. ისტორიულად ჩამოყალიბებული მნიშვნელობის დავიწროება.

აღმოსავლეთი კახეთი. სავარაუდოდ, ტერმინოლოგიური აღრევის თავიდან ასაცილებლად მე-20 საუკუნის ისტორიოგრაფიაში დღევანდელი საინგილოს აღსანიშნავად მკვიდრდება ტერმინი „აღმოსავლეთი კახეთი“. [ბერძენიშვილი 1966; პაპუაშვილი 1959; დუმბაძე 1953...]

გაღმა მხარი. წყაროების მიხედვით კახეთის ისტორიული ტერიტორია გაღმა მხარი, აგრეთვე, აღმოსავლეთ კახეთი (ახლანდელი საინგილოს ტერიტორია. იგივე კაკ-ელისენი) და ჰერეთი ერთმანეთთან ტერიტორიულად დაკავშირებული მიწებია, მაგრამ არ ფარავენ ერთმანეთს. გაღმა მხარი არის

კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომლის ნაწილი, მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, შედიოდა ისტორიული ჰერეთის შემადგენლობაში (მოიცავს ახლანდელი ლაგოდეხის, ყვარლისა და ნაწილობრივ თელავის ტერიტორიებს), ასევე ისტორიული ჰერეთის ნაწილებად გამოდის ელისენი და ელისუ /კაკი (აღმოსავლეთ კახეთი). ანუ ისტორიული ჰერეთი აერთიანებს გაღმა მხრის ნაწილსა და კაკ-ელისენს. ვახუშტი ბატონიშვილი იმ მიწებს, რომელთაც ახლა ჩვენ აღმოსავლეთ კახეთს, ანუ საინგილოს, ვუწოდებთ, კაკ-ელისენად მოიხსენიებს [ვახუშტი 1973: 539], მისივე ცნობით, ნეკრესელ ეპისკოპოსს „აქუს დროშა სასპასპეტო, და არიან სადროშონი მისნი გაღმა-მჰარნი ელისენით და მეძარჯუნე [ვახუშტი 1973: 545], რაც იმას ნიშნავს, რომ „აღმოსავლეთ კახეთი, ისევე, როგორც გაღმა მხარი საქართველოს პოლიტიკური და საეკლესიო სივრცის ნაწილია.

გიულდენშტეტის 1772 წლის ჩანაწერებში ასევე მოხსენიებულია გაღმა მხარი: „კახეთის გაღმა მხარი მდებარეობს ქიზიყის ზემოთ, ალაზანზე“ [გიულდენშტეტი 1962: 264] - აღნიშნავს ის, თუმცა იქვე ამატებს, რომ მეტი ცნობების მოცემა ამ კუთხის შესახებ არ შეუძლია.

საგულისხმოა, რომ გიულდენშტეტი კახეთის საზღვრების განხილვისას საუბრობს ლეკებით დასახლებულ მხარეზე - ჭარზე, რომელიც ადრე საქართველოს (კახეთს) ეკუთვნოდა, მაგრამ ახლა „გათავისუფლდა“. მოგზაური არაფერს ამბობს ჭარის „გათავისუფლებულ“. მიწაზე ქართული მოსახლეობის არსებობაზე, თუმცა იმდროინდელი ჭარის ტერიტორიის სოფლებს კახეთის სოფლებს მიათვლის და არბოშიკის, მირზაანისა თუ სხვა სოფლების გვერდით ასსენებს ბელაქანს, კატეხს, ჭარს, თალას, გულგულას და სხვ.

ვახუშტი ბატონიშვილი კაკ-ელისენის გეოგრაფიულ საზღვრებს ასე ახასიათებს:

კაკისა და ელისენისათვის. ხოლო აწ კვალად ვიწყებთ ალაზნის შესართავიდან. სად არს ხორანთა, მას ქვეით დიდს ალაზანს მოერთვის გიშის წყალი, რომელი გამოსდის კავკასს, კულმუხსა და ცერეთს შორის, და მოდის გიშამდე ჩდილოდამ სამჯრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლით. არამედ გიში არს მთის ძირს, რომელი იყო საერისთო წუქეთის, და ეკლესია დიდი გუნბათიანი, და იჯდაცა ეპისკოპოზი, მწყემსი ელისენისა, წუქეთისა და შაკიხის. არამედ მიუხუნა შააბაზ კახეთს და ჰყო სასულთნოდ, და ამას ეწოდა წუქეთი და აწ უწოდებენ ალის-სულთნად.

ამ ტერიტორიების აღწერის დროს ვახუშტი ბატონიშვილი ასსენებს სოფლებს: ფიფინეთს (ჭარს), მოსაბრუნს, ყარაღაჯის.

ბატონიშვილს ცალკე აქვს გამოყოფილი აღწერა გაღმა-მჯრისა და შიგნით-კახეთისათვის.

ამ თავს იწყებს ბელაქნის წყლის შესართავიდან, საუბრობს მაჭის ხეობაზე და აღნიშნავს, რომ ეს ადგილები ლეკთა მიერ აოხრებულია. შემდეგ კი კახეთის საზღვრებს ვრცლად აღწერს:

ხოლო კვალად ბელაქნის წყლის შესართავს ზეით მოერთვის ალაზანს მაწის წყალი. გამოსდის ხუნჯახსა და ამას შორის კავკასს, მოდის ჩდილო-აღმოსავლეთს შუადაღმოსავლეთით სამჯრეთს შუა. ამ ვეგზედ არს, მთასა შინა, თოღა, სასახლე მეფეთა, ფრიად მშუენგარე ზაფხულს. ამას ეწოდა მაჭი. აქ ეყრების ჯევი სხუა, მოდის აღმოსავლიდაღმოსავლეთად. გამომდინარე მისევე კავკასიდაღმ. ამ ვეობათა ზედა ყოფილა შენობა კაცთა სიმრავლით, არამედ შემდგომად შააბახისა ლეკთა მიერ ოჯერ არიან [ვახუშტი 1973: 543].³⁶

ქართულ ისტორიულ წყაროებში დღევანდელი საინგილოს გარეგნული ნაწილის სახელწოდებად გვხვდება აგრეთვე **ელისენი/ენისელი**.³⁷

ელისენი/ენისელი³⁸

სპარსი ისტორიკოსი, **ისქანდერ მუნში** შაჰა-აბასის გადასახლებების აღ-

36. ვახუშტის ამ რეგიონის ორი რუკა აქვს შექმნილი - 1734 და 1745 წელს. ორივე რუკაზე დღევანდელი საინგილოს ტერიტორია კახეთის სამეფოშია შეტანილია ელისენის სახელით არის მონიშნული. ტექსტში ნახსენები კაკი (კაკ-ელისენი) ბატონიშვილს რუკაზე არა აქვს არც ტერმინად გამოყენებული და არც საზღვრები აქვს კაკსა და ელისენს შორის დაზუსტებული. პირველ რუკაზე ბელაქანი და მისი მიმდებარე ტერიტორია გაღმა მხრისთვისაა მიკუთვნებული და მის უკიდურეს საზღვარზეა მონიშნული. სასაზღვრე ზოლი გაღმა მხარსა და ელისენს შორის გატარებული აქვს სოფ. ღანუხთან. 1745წ. რუკაზე ბატონიშვილი აზუსტებს საზღვრებს და ბელაქანი უკვე ელისენის ტერიტორიაზე აქვს მონიშნული. აღსანიშნავია, რომ კაკის (ელისუს სასულთნოს) ტერიტორია კახეთის სამეფოს ფარგლებში კი არის მოქცეული, მაგრამ არ არის ელისენის შემადგენლობაში და არც ცალკე სახელწოდებით არის გამოყოფილი [ხელნაწ. 2079 და სსცია, ფ.1446, საქმე 105].

37. არ უნდა ავკერიოს კახეთის ენისელში.

38. ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიურ ლექსიკონში მითითებულია ქართული წყაროები, რომლებშიც ნახსენებია ენისელი: ქც.4:608.10,19; ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (ქც.544 სქ2, 608.10,19); XVI-XVII სს-ის ისტორიული საბუთები (დოგ. საქ. სოც. ისტ.; ...

იოანე ბაგრატიონის „ქართლ-კახეთის აღწერა (ბაგრატიონი 1986:83); იოჰან გიულდენშტედტის „მოგზაურობა საქართველოში (1962,33); კარლ კონის „ბრძოლის ველზე გასვლა“ (1981:233,245).

ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიურ ლექსიკონში აღნიშნულია, რომ „კახეთის რეგიონის სოფელ ენისელის სახელწოდება დაკავშირებულია საქართველოს ისტორიული მხარის, პერეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილის, ელისენის სახელთან.

წერისას ახსენებს ენისელს.³⁹

ვახუშტი ბატონიშვილი აღწერს ელისენის საზღვრებს და მის სამხრეთ საზღვრად მიიჩნევს ალი-სულთნის საზღვარს (დღევანდელი კახის რაიონს):

ბოეთანს ერთვის ალაზანს ბელაქნის წყალი. ამ წყალსა და გიშის წყალს შორის, ალაზნამდე და კავკასამდე, არს **ელისენი**, არამედ აწ ქურმუხს აქეთი, და არს ადგილი ესე ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, კენახ-ხილითა, რამეთუ ტყენიცა სავსე არიან ხილითა. ნადირნი, პირუტყენი, ფრინველნი მრავალნი. აბრეშუმი, ბრინჯი, ბამბა მრავლად. განა ჰავითა ცხელი, ხაშშიანი ზაფხულს. არამედ მთის კერძნი კეთილ-აგარაკოვანნი და მშვენი. ხოლო ზამთარს კეთილ-ჰაოვანი, თბილი, უთოვლო, უყინულო. მზღვრის ელისენს: აღმოსავლით მთა კავკასი, კულმუხსა და მის შორის, სამკრით ალის-სულთნის საზღვარი, ჩდილოთ წყალი ბელაქნისა, დასავლით ალაზანი. ხოლო ბელაქნის წყალი გამოსდის ხუნზახსა და ამას შორის კავკასს, მოდის აღმოსავლიდამ დასავლეთად. აქ, მთის კალთას, არს ციხე მაკაბელი და სასახლე მეფეთა, რომელსა ეწოდა პირველ ნოხპატო. აქ აღაშენა მეფემან არჩილ ციხე და ეკლესია შვენიერი, უგუნბათო, და არს აწცა. ამ წყალს ამ ციხესთან მოერთვის სხვა ჯევი, ეგრეთვე გამომდინარე და მომდინარე, და არს ადგილი ესე ფრიად კეთილი აგარაკი და მაგარი. აწინდელთა ჟამთა დაეშენნენ ჭარელნი, განა მოსრნა ივინიცა შანადირ, და აწ ოჯერ არს [ვახუშტი 1973: 540-541]

იოანე ბატონიშვილის „ქართლ-კახეთის აღწერა“. ასევე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ამ კუთხის შესახებ.

იოანე ბატონიშვილი ცალკე გამოყოფს ენისელს და ჩამოთვლის მის შემადგენლობაში შემავალ სოფლებს, რაც კუთხის ზუსტი გეოგრაფიული იდენტიფიცირების საშუალებას იძლევა.

ქ. ენისელს რაც მიეწერება სოფლები სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საეკლესიო, არიან ესენი:

ქ. ბელაქანი

ქ. მაკაბანი⁴⁰

ქ. კატეხი

39. **ენისელების ტომის ერთი ჯგუფი და გუნდი ქართველებსა**, რომლებიც ზავეშსა და იმ სანახებში იმყოფებოდნენ, რიც ხვით ორი-სამი ათასი ოჯახი, დახოცვისა და დატყვევება-დარბევის შიშით, ვადასახლებულნი ღათანხმდა და „უგუნებლობის სახლში“ - მაზანდარანში წასულა განიზრახა...**(თოფურიძე 1969: 114)**

40. მაკაბელი

ქ. ბოთანი [ბოეთანი]

ქ. ღანუნი⁴¹

ქ. მაწეხი

ქ. ვარდიანი

ქ. ფიფინეთი ან ჭარი

ქ. ზაქათალა

ქ. პატარა ჭარი⁴²

ქ. წინუბანი [წილუბანი]

ქ. თალა

ქ. ჩარდახი

ქ. მუხრახი

ქ. კოსორი

ქ. ჯინიხი⁴³

ქ. ბაზარი

ქ. მოსაბრუნი

ქ. ფადარი

ქ. იქნა ჯამი ამ სოფლებისა [იოანე ბატონიშვილი 1986:72].

იოანე ბატონიშვილს ზაგამი და ალიბეგლი⁴⁴ შამშადილის სოფლებში აქვს შეტანილი, რაც ან მისი შეცდომა უნდა იყოს, ან სეხნია ტოპონიმების არსებობას გვაგვარულებინებს [იოანე ბატონიშვილი 1986: 61].

ალი-სულთნის სასულთნო / ელისუს სასულთნო. ვახუშტის მიერ ნახსენები ალი სულთნის სასულთნო, ყოფილი წუქეთი, ალექსანდრე მეფის მიწა ყოფილა, რომელიც მისგან „გამოუთხოვია“ შაჰ-აბას პირველს, გადაუცია გამაჰმადიანებული ქართველი ღიღებულისთვის, ვახვანიშვილისთვის, და უწოდებია ალის სასულთნო.

იტყვიან მივიდა ვახვანისშვილი წინაშე შააბაზისა, ქორონიკონსა ჩუპზ, ქართულსა სოე, გამოჰმადიანდა, და, მოსვლასა ერევანს მიუღო ალექსანდრეს და დასუა სულტნად იგივე აქა [ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 539].

1909 წელს პროფესორმა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა გამოსცა ტრაქტატი „სა-

---

41. განუხი

42. დ. ჯანაშვილი ახსენებს დაბლა ჭარს

43. ჯინიხი ნახსენებია როგორც თემი

44. ალიბეგლო

ქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარისა“. ამ სამეცნიერო გამოცემაში წარმოდგენილია ორივე რედაქცია ამ ტრაქტატი-სა⁴⁵.

ტრაქტატის პირველ რედაქციაში ალის სულთანის აღწერა მე-10 ნომრი-თაა წარმოდგენილი, ხოლო მე-11 ნომრად აღწერა ჭარის ხეობისა, ჯინი-ხისა და თალისა. მეორე რედაქციაში კი ორივე მეორე ნომრითაა წარმოდ-გენილი. თუმცა ამ წყაროს ორივე რედაქციაშიც საუბარია იმაზე, რომ ალის სულტანი კახეთის მეფის ერთი მთავარი იყო და შემდეგ განუდგა:

„ალის სულტანი, რომელიც ძველად კახეთის მეფის ერთი მთავარი არის და კახის სულტნად სახელდებული, და დროთა შაჰბაზ პირველისათა გამაჰმა-დიანებული, და გამდგარი კახეთის სამეფოსაგან, და ესეცა აღმოსავალით ძევს კახეთზე“ [მელიქსეთ-ბეგი 1935:24].

ალის სულტანის საბატონო რომ იგივე ელისუს სასულთნოა, ამაზე ისიც მეტყველებს, რომ სხვა ადგილას, მეომრების რაოდენობაზე საუბრისას, მისი მოსახლეობა ჭარელებთან ერთად ნახსენებია როგორც ელისუელები: „ელი-სო-ჭარელთ შეუძლიათ გამოიყვანონ 5000-6000 მეომარი“ [მელიქსეთ-ბეგი 1935:25]

რაც შეეხება ჭარის, ხეობის, ჯინიხის, თალის და ბელაქნის აღწერას, აქაც ხაზგასმულია, რომ ეს კახეთის მიწაა⁴⁶:

თალის ხეობა, ჯინის ხეობა და ბელაქნის ხეობა, ესენი უბატონონი არიან და ამათი ხალხი ვაკის რაიათი თარაქამაა, რომელშიაც იპოვებიან მცირედნი ქრისტიანენი, ზოგნი მართლმადიდებელნი ფარულად და ზოგნი სომეხნი არიან გაცხადებულად, ძველად ეს ადგილები სულ კახეთის სამეფოს ნაწილები არიან

45. პირველი შედგენილი 1769 წლის 14 ივნისს, გამოცემულია პროფესორ ალ. ცაგარელის მიერ (1801 წ. 26 სექტემბერი), მეორე რედაქცია კი დავით რექტორისეულია იმავე საუკუნის ოთხმოციან წლებში შედგენილი, რომელსაც მოუღწევია ჩვენამდე ორ ხელნაწერად.

46. ამავე ტრაქტატში შაქის სახანოსთვის მიძღვნილ თავში ასევე ხაზგასმითაა ნათქვამი, რომ „ძველთაგან ესე ადგილი იგი კახეთისა სამეფოს ნაწილი ყოფილა და ძალით წაურთ-მევით მახმადიანთაგან დროთა შაჰბაზ პირველისა სპარსეთის კელმწიფისათა. მას შინა მსახლობელნი არიან მრავალნი ქრისტიანენი სომეხნი ცხადად და ქართველნი ფარულად, მახმადიანთა შიშითა“ [გვ.23]. გამომცემელი ამ ნაშრომის ღირებულებას ასე აფასებს: „ვახუშტის გეოგრაფიის შემდეგ ე.წ. „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“ როგორც ქრონოლოგიურის თანმიმდევრობით, ისე ქვალიტატურის, ე.ი. თვისობრი-ობითის ღირსებით, მეორე ნაწარმოებია ძველი ქართული ლიტერატურის საუნჯეში. ამასთანავე ერთადერთი ძეგლია ქართულენაზე, რომელიც შეიცავს მასალას ამიერ-კავკასიის ისტორიის, მეორეს მხრივ, მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის“ [საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა 1935: 3].

და მახლობელს ჟამებში მრავალჯერ უმსახურიათ კახეთის მეპატრონეთათვის, და ეს ადგილები მოოხრებულა შაჰბაზ (ასეა!) პირველისა დროთა, და ამ მოოხრებულს ადგილებზედ ზოგი თათარი თვითონ დაუსახლებია შაჰბაზს და ზოგნი ლეკნი თვითონ გარდმოსახლებულან და დაშენებულან. ამათ დაღისტანის იალბუზზედ უყუდიათ ზურგი და ძალიც იმათგანა აქუსთ. შიგა და შიგ ეს ქვეყნები ხან შემორიგებულნი არიან ჩვენთან და ხან აშლილნი. შამახიდან ბელაქნამდის მრავალჯერ ჩვენს მტერობაზედ ერთნი ყოფილან; და დაღისტანის ძალს გარდა შეუძლია ამ ძირობასა მეომრის კაცის გამოყვანა ხუთის ექუსის ათასისია: ესენი სულ კახეთის მიწაში სახლობენ და ქისიყის ასე ახლოს მეზობელნი არიან, რომ სოფლით სოფლადმდე ზოგი ოცდაათი ვერსი არის და ზოგი ოცდახუთისა, და არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასულებელი, ტყიანი, მრავალწყლიანი და მაგარი [მელიქსეთ-ბეგი 1935: 25].

ნათელია, რომ ჭარის, ჯინის და ბელაქნის ხეობა - ეს ენისელია, იგივე ელისენი; ეს ორი ტერმინი სინონიმურია და ფონეტიკურ სახესხვაობებს წარმოადგენს. სამწუხაროდ, ზოგიერთ დაღესტნელ მკვლევარს ელისენი და ენისელი სხვადასხვა ერთეული ჰგონია, **ელისენსა და ელისუს** ერთად განიხილავს და ამ უკანასკნელს მიიჩნევს ძველი ელისენის ნაწილად, ხოლო ენისელი ალიაბადისა და მისი მისადევარი სოფლების ერთიან სახელწოდებად მიაჩნია [აიტვეროვი, ხაპიზოვი: 2011].

ელისუ არასოდეს ყოფილა ელისენის შემადგენელი ნაწილი, ელისუ ელისენტან ერთად, ანუ იგივე კაკ-ელისენი, მოგვიანებით გაერთიანდა ზაქათალის ოლქის სახელით. ამ შეცდომის მიზეზი ელისენისა და ელისუს ფონეტიკურ / ბგერობრივი მსგავსება უნდა იყოს. ზაქათალის მაზრა რუსებმა მე-19 საუკუნეში ენისელითა და ელისუს სასულთნოს ტერიტორიას უწოდეს. თუმცა ეს ორი, ისტორიულად ქართული კუთხე ყოველთვის მკაფიოდ იყო ერთმანეთისგან გამიჯნული, ისტორიამ ისინი ერთმანეთის გვერდით, მაგრამ განსხვავებული გზით ატარა, ვიდრე რუსული იმპერია ერთ მაზრად გააერთიანებდა⁴⁷.

ტერმინი ინგილო (საინგილო). ტერმინები ინგილო და საინგილო მე-19 საუკუნის 70-80-იანი წლების პრესაში თანდათან აქტიურდება და საუკუნის

47. ამავე პროექტის ფარგლებში შექმნილ „ინგილოურ ქრონიკებში“ ვცადეთ თავი მოგვეყარა იმ დოკუმენტისთვის, რომლებიც საინგილოსთან დაკავშირებულ ეთნონიმებისა და ადგილის სახელწოდებების ცვლის დინამიკის შესახებ მასალას შეიცავს. საკითხის უფრო ფართო კვლევასთვის ეს მასალა საუკეთესო საბაზისო რესურსი შეიძლება იყოს.

დასასრულისთვის ისინი იმდენად პოპულარული ხდება საინგილოდან გამო-
სულ მოღვაწეთა, დიმიტრი და მოსე ჯანაშვილების ნაშრომების გამოსვლის
კვალდაკვალ, რომ საქართველოს საზოგადოებას „ავიწყდება“. მხარის ისტო-
რიული სახელი და ის მხოლოდ სპეციალისტ ისტორიკოსთა ნაშრომებშია
რჩება.

საუკუნის ბოლოს იქმნება საანბანო წიგნისთვის განკუთვნილი მოთხრობა
იაკობ გოგებაშვილისა „ერეკლე მეფე და ინგილო ქალი“. მოთხრობას საფუძ-
ვლად უდევს მანამდე ცნობილი ამბავი ოლონდ ქიზიყელ (ზოგი ავტორის და-
ზუსტებით - ვაქირელ) და არა ინგილო ქალზე⁴⁸.

ავტორმა მთავარ პერსონაჟად ინგილო ქალი შემოიყვანა და შექმნა მარ-
ტივი, ადვილად აღსაქმელი და პატრიოტული განცდის აღმძვრელი სიუჟეტი:
ძლევაძმოსილი მეფე, უცხოური თავსაბურველით მოსილი, საქართველოს მი-
ტაცებულ კუთხეში, საინგილოში მოგზაურობს, მას მორალურ გაკვეთილს
აძლევს და ტრადიციების ერთგულებაზე მიუთითებს ინგილო გოგონა.

თითქმის საუკუნის განმავლობაში წერა-კითხვის მცოდნე ყველა ქართვე-
ლისთვის ამ მოთხრობამ ალბათ დაასრულა ტერმინ ინგილოსა და საინგილოს
კონცეპტუალიზაცია: საინგილო არის საქართველოსგან ჩამოშორებული ნა-
წილი, იქ პატრიოტიზმით სავსე, მხნე და თამამი ხალხი ცხოვრობს, საინგი-
ლო საქართველოს ძველი კუთხეა. მეფე ერეკლეს დროსაც ქვეყანას მჭიდრო
ურთიერთობა ჰქონდა ამ კუთხესთან და ა. შ⁴⁹.

ამგვარი კონცეპტუალიზაცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ დიდი მეცნიე-
რი ივანე ჯავახიშვილი წერს: „როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმოსავლეთ
საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ჭარი და ბელაქანი, რო-
გორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძა-
ხიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803წ. დაიღო საინგილომ
ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ კი 1830 წ. იყოს შემოერთებუ-
ლი“. [ჯავახიშვილი 1919:13].

როგორც აღვნიშნეთ, ჩვენ მიერ მოძიებულ დიდძალ მასალაში არავითარი
საბუთი, იმისა, რომ მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედამდე ჭარ-ბელაქანს

48. ვახტანგ სიღამონიძე, ტასოვაქირელი, საქართველოს ქალი, N12, 1966; ნიკოლოზ გამრეკელი, სულგრძელობა საქართველოს მეფის ირაკლი მეორისა, ცისკარი, 1858.

49. საინგილოსთან მეფე ერეკლეს კავშირი ხალხური მეხსიერების ნაწილი იყო, ენისელის მხარე მის სამოურავოდ ითვლებოდა. სავარაუდოდ, სხვა ბევრი ამბავიც იქნებოდა ამ კავშირის ამსახველი. მით უფრო ძნელი დასაჯერებელია, რომ ტერმინი ინგილო და საინგილო მის დროს არსებულიყო და მის სახელთან არასოდეს ხსენებულიყო.

საინგილოს უწოდებდნენ, არ გვხვდება. 1826 წლიდან ტერმინი ინგილო რუსულ საბუთებში ჩნდება, ქართულენოვან მიმოქცევაში ის უკვე მოგვიანებით, ჭარ-ბელაქნის საბოლოოდ დაპყრობისა და რუსეთის სრულ მფლობელობაში მოქცევის შემდეგ იჩენს თავს. კიდევ უფრო გვიან ჩნდება „საინგილო“. 1898 წელს წერს ალექსანდრე ხახანაშვილი, რომ „ეთნოგრაფიული ერთეული, რომელიც მიესადაგებოდა ინგილოებად (ИНГИЛОЙЦЕВ) წოდებულ ამ განსაკუთრებულ (ОСОБУЮ НАРОДНОСТЬ) ხალხს, დადასტურებულათ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ არ არსებობს.“ [ხახანაშვილი, 1898].

მე-19 საუკუნის ბოლოს ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიას ქართულენოვან სივრცეში უკვე დაბეჯითებით ჰქვია საინგილო, მის მცხოვრებლებს - ინგილო, ხოლო მათ ქართულ მეტყველებას - ინგილოური, რომლის მეცნიერული შესწავლა სწორედ ამ პერიოდში იწყება საინგილოდან გამოსულ მკვლევართა მიერ.

რაც უფრო ინტენსიური ხდება პრესასა თუ სამეცნიერო პუბლიკაციებში საინგილოს თემა, მით უფრო მყარად და უკრიტიკოდ მკვიდრდება ეს ტერმინები საზოგადოების ცნობიერებაში.

ჩვენი ნაშრომის ერთ-ერთი მიზანი იყო იმის გარკვევა, საიდან მოდის ტერმინი ინგილო და საინგილო და როდიდან ჩნდება და მკვიდრდება ქართულ საზოგადოებრივ თუ სამეცნიერო სივრცეში.

სოციალური მოვლენა, რომელსაც მოგვიანებით სახელი ინგილო დაუკავშირდა, ჭარის თავისუფალ თემში საქმეშეყო ვალდებულების განსაკუთრებული ფორმა იყო, რომელიც, სავარაუდოდ მე-18 საუკუნის დასაწყისისთვის უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ამ მოვლენის ბიძგი უნდა გამხდარიყო 1727 წელს ოსმალეთის სულთანის საგანგებო ფირმანი, რომლითაც მან ჭარელ ლეკებს კახეთისგან მიტაცებული ქვეყანა საბოლოოდ დაუმტკიცა. ეს იყო ტერიტორია გავაზის წყლიდან ყაფუჩაიმდე (ხოლო ყაფუჩაიდან ყანი-ყობამდე ქართული მიწები უკვე ელისუს, იგივე ალისულთანის სამფლობელოში იყო). ნ. ბერძენიშვილი წერს, რომ სწორედ ეს ფირმანი გახდა ლეკური უბატონო თემების „მემატონედ“. ქცევისა დაპყრობილი ქართული სოფლების მოსახლეობის ყმად ქცევის იურიდიული საფუძველი. ამის შემდეგ „დაპყრობილი ქართული სოფლები ჭარელებმა მძიმედ დაბეგრეს, ამავე დროს, მათ თანდათან აიძულეს ქართული გლეხობა, მაჰმადიანობა მიეღოთ. აი ამ დამორჩილებულ - დაბეგრილ გლეხს ეწოდა ინგილო⁵⁰ განსხვავებით

50. საზვასმით უნდა აღინიშნოს და ამაზე ტექსტშიც არის საუბარი, რომ არავითარი ტერმინი ინგილო ამ მოვლენის კვალდაკვალ 100 წლის განმავლობაში არ იხსენიება არცერთ ჩვენთვის ნაცნობ წყაროში.

ტერმინ ლეკისგან, რომელშიც უპირატესად მებატონე ან თავისუფალი იგულისხმებოდა დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ ვინ იყო ის წარმოშობით: ავარიელი, წახურელი თუ ქართველი (გალეკებული)“. [ბერძენიშვილი 1966 (1953): 273-274].

როგორც ვხედავთ, ავტორი ახალი სოციალური დამოკიდებულების სახეს (ლეკებისაგან ქართველი გლეხობის დაბეგვრას) მე-18 საუკუნის პირველი ნახევრით ათარილებს და ინგილოთა - გადასახადის გადამხდელთა ამ ეთნოსოციალურ ჯგუფსაც ამ დროს წარმოქმნილად მიიჩნევს.

ამავე დროს, ავტორი ტერმინებს ინგილოსა და საინგილოს მე-19 საუკუნეში დამკვიდრებულად მიიჩნევს და წერს, რომ ტერმინი საინგილო ახალია, შექმნილია მე-19 საუკუნეში და ინგილოებით დასახლებულ ქვეყანას ნიშნავს. ინგილო კი მე-19 საუკუნეში ეწოდა ამ ქვეყნის ქართველ მოსახლეობას (უფრო ზუსტად, მოსახლეობის ნაწილს) [ბერძენიშვილი 1966: 253].

მაშასადამე, გამოდის, რომ მე-18 საუკუნის პირველ ნახევარში ჩასახული სოციალური მოვლენის ტერმინოლოგიური კონცეპტუალიზაცია ერთი საუკუნის შემდეგ მომხდარა?! თუ მანამდეც იყო ტერმინი ინგილო?

თუ ასეა, მაშ რაღას ნიშნავს ავტორის პირველივე განაცხადი ამ სტატიაში, რომ ტერმინები საინგილო და ინგილო ახალია და მე-19 საუკუნეს ეკუთვნის?

სამწუხაროდ, ქრონოლოგიური კავშირი ჭარ-ბელაქანში წარმოქმნილ სოციალურ ურთიერთობებსა და მის ამსახველ ტერმინოლოგიურ სისტემას შორის არც ქართულ და არც უცხოურ ლიტერატურაში გამოკვეთილი არ არის. ჭარ-ბელაქნის თავისუფალ თემთა წარმოქმნა გაცილებით ადრე დაიწყო და, როგორც ითქვა, მე-18 საუკუნის პირველ მეოთხედში იქ უკვე ჩამოყალიბდა მმართველობის განსაკუთრებული ფორმა. საზოგადოება მმართველ და დამორჩილებულ ფენად დაიყო. ეთნიკური ქართველები ორ სხვადასხვა ფენას მიეკუთვნებოდნენ: ერთნი მაღალი წოდების, „ბატონთა“. კლასის ან „ავისუფალთა „რიგებში იყვნენ, მეორენი - დაბალი წოდების, საკუთარი მიწის უქონელი, „მუდმივი მემკვიდრეობითი კრედიტორები“. იყვნენ, რომლებიც მძიმე ‘საქეშქელო“. გადასახადს უხდიდნენ თავიანთ მებატონეებს. ასევე გაბატონებულია მოსაზრება, რომ საქეშქელო ვაღდებულების მქონე გლეხობა ორი ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენელი იყო - ქართველებისა და მუღალებისა. ქართველებს ეწოდებოდათ ინგილო, საიდანაც წარმოდგა სახელწოდება საინგილო, ხოლო მუღალები მონღოლთა შთამომავლები იყვნენ. მოგვიანებით, როგორც აღნიშნავენ, მუღალს უწო-

დებდნენ ყველა მებეგრეს, მათ შორის, ქართველებსაცო [ბერძენიშვილი 1966 (1953): 274].

თითოეული ეს მოსაზრება მყარად არის დამკვიდრებული როგორც სერიოზულ სამეცნიერო ლიტერატურაში, ისე საცნობარო-ენციკლოპედიურ ინფორმაციაში და ეჭვმიუტანლად და საყოველთაოდ არის გაზიარებული.

მიუხედავად ამისა, გადავწყვიტეთუფრო ღრმად ჩაგვეხედა ტერმინების - ინგილო, საინგილო - წარმოშობისა და დამკვიდრების სურათისთვის და მათი დადასტურების დოკუმენტური დასაბუთება მოგვეძებნა.

მე-17 საუკუნემდე (როცა ეს კუთხე საქართველოსგან ჩამოშორებას იწყებს) ეს ტერმინი არც მოსალოდნელი იყო და არც დასტურდება არცერთ ისტორიულ წყაროში. არ იცნობს მას არც გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ლიტერატურა, არ გვხვდება სულხან-საბას არც თხზულებებში და არც ლექსიკონში. არ არის დამოწმებული „დავითიანში“⁵¹, არ ახსენებს ამ ტერმინს ვახუშტი ბატონიშვილი, თუმცა ჰერეთისა და აღმოსავლეთ კახეთის შესახებ საკმაოდ მდიდარ ცნობებს გვაძლევს⁵². იგივე უნდა ითქვას იოანე ბატონიშვილის, პაპუნა ორბელიანის, ანტონ კათალიკოსისა და სხვათა ნაშრომებზე. დეტალურად შევისწავლეთ მე-17 საუკუნის რუსული ელზოებების ამსახველი მიმოწერა. ინგილოს ან საინგილოს ხსენება იქაც არ არის. არ გვხვდება ტერმინი არც ჩვენთვის ხელმისაწვდომ ოფიციალურ დოკუმენტებში - სიგელებში, ნასყიდობის ან ნაჩუქრობის წერილებსა და სხვა ამ სახის წყაროებში.

ყველგან, სადაც ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზეა საუბარი, მე-17-მე-18 საუკუნეების ავტორები ისტორიულ ტერმინებს მოიხმარენ და არსად არ ჩანს ანარეკლი იმისა, რომ „გაღმა მხრის“. ან „კაკ-ელისენის“. ქართველებს რაიმე სხვა წოდება ჰქონდეთ.

როგორი სურათია მოგვიანებით, უკვე საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ? როგორც ცნობილია, რუსეთის კავკასიური ლაშქრობებიდან ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სწორედ ჭარ-ბელაქნისა და მთლიანი დაღესტნის დასამორჩილებლად ბრძოლა იყო.

ზემოთ საუბარი იყო ტრაქტატის განსაკუთრებულ მუხლებზე, რომელთაგან ერთი სწორედ მიტაცებული ქართული მიწების, მათ შორის, აღმო-

51. იგულისხმება სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“, მისივე „მოგზაურობა ევროპაში“ და სხვა ნაწარმოებები, დავით გურამიშვილის „დავითიანი“, იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“ და ა.შ.

52. იხ. ზემოთ, გვ.73-75.

სავლეთ კახეთის, იგივე გაღმამხრის, დაბრუნებას ეხებოდა. ჩვენი საკითხისთვის მნიშვნელოვან ვითარებას ასახავს 1801 წლის ნოტა, რომელიც პეტერბურგში მყოფმა ქართველმა ელჩებმა რუსეთის მთავრობას მიართვეს (Апрель, 1801, Нота врученная министерству грузинскими послами) [ცაგარელი 1998: 195]. განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა დოკუმენტში ჭარელთა თემას. საგანგებოდაა ხაზგასმული, რომ ჭარელები ძველი კახეთის შთამომავლობისანი არიან და კახეთისავე კუთვნილ მიწაზე სახლობენ. ამჟამად ქრისტიანობას განსდგომიან და საშიშროებას უქმნიან საქართველოს. რიცხვით 3-4 ათასს არ აღემატებიან. ქვეყნის უსაფრთხოებისთვის ჭარელთა საკითხის გადაჭრას ელჩები პირველ ამოცანად მიიჩნევენ (იხ. ზემოთ, გვ. 32).

გენერალ კნორინგის შემცვლელად მთავარმართებლის პოსტზე გამოგზავნილი ინფანტერიის გენერლის, თავად ციციანოვისათვის მიცემულ ინსტრუქციაში რუსეთის ხელმწიფე, ალექსანდრე I არ შეხებია მეგობრობის ტრაქტატის პუნქტების აღსრულების საკითხებს. მისი ინტერესი სხვა იყო: ქართული სამეფო სახლის წარმომადგენლებისაგან საქართველოს „გაწმენდა“. და სომხეთის მმართველ და საეკლესიო წრეებში რუსეთისათვის დასაყრდენის მომზადება.

მხოლოდ ამ დავალებების შესრულების შემდეგ შეუდგა ციციანოვი ჭარბელაქნის პრობლემას. ხელმწიფისადმი მიწერილ წერილში ის ხაზს უსვამდა, რომ ეს მიწები ოდითგან ეკუთვნოდა საქართველოს და სულ რაღაც 70 წელია, ქვეყნის დასუსტების გამო, გამოსულია მისი დაქვემდებარებიდან⁵³ [Утверждение...1901: 48; 69].

ციციანოვის მიერ ჭარ-ბელაქნის დამორჩილება შეფასდა, როგორც საქართველოსთვის კუთვნილი ტერიტორიების დაბრუნება: Так было возвращено Грузии ся древнее достояние“. [Утверждение...1901: 76].

თავად ციციანოვი მოგვიანებით გრაფ კოჩუბეის სწერდა, რომ ჭარის შემოერთება იმდენად მნიშვნელოვანი არ იყო რუსეთისთვის, რამდენადაც საქართველოსთვის. ეს საქართველოს საზღვრების აღდგენას შეუწყობს ხელსო.

ეს უფრო ზედაპირული ეიფორიული განცხადებები იყო, ვიდრე ალბულის

---

53. Утверждение русскаго владычества на Кавказе. К столетию присоединения Грузии к России. Время Кнорринга, Цицианова и Гудовича. 1801—1809; Тип. Я. И. Либермана, 1801-1901

ვალდებულების შესრულების რეალური ანგარიში. ციციანოვის მმართველობის წლებში ჭარ-ბელაქნის ვითომდა „დაბრუნება“. მხოლოდ კარგად გათამაშებული ფარსი იყო, რაც მალევე გამოაშკარავდა. საქართველოს ინტერესი, რომელიც ტრაქტატით იყო განსაზღვრული და რომლის განხორციელებითაც უნდა დაწყებულიყო, წესით, საქართველო-რუსეთის შემდგომი ცხოვრება, მაინცდამაინც მთავარ ციციანოვის გეგმებში არ ყოფილა. ჭარის შემოერთება მისთვის დერჟავული ღირსების საკითხი იყო. ის არწმუნებდა ხელისუფლებას, რომ კავკასიელებს მხოლოდ ძალით უნდა ელაპარაკო. ამიტომ შეცვალა წინამორბედის პოლიტიკა. დაყვავებისა და საჩუქრების ნაცვლად მე იქით დავადე ბეგარა ჭარელებსო, მოახსენებდა ის ხელმწიფეს.

ციციანოვის მმართველობის პერიოდი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩვენთვის, რადგან სწორედ ამ პერიოდში გააქტიურდა ჩვენთვის საინტერესო რეგიონის თემა, ეს კი ნიშნავს, რომ მიმოწერასა და ოფიციალურ დოკუმენტაციაში უნდა ასახულიყო მხარის როგორც სოციალ-პოლიტიკური, ისე ეთნიკური სურათი და, ბუნებრივია, რომ ამ ტექსტებში მხარის მოსახლეობის აღმნიშვნელი ეთნოტერმინოლოგიაც ვეძიოთ.

მნიშვნელოვანი წყარო ჭარ-ბელაქნის საკითხების შესწავლისას არის ციციანოვის წერილი ჭარ-ბელაქნის ერთ-ერთ ბელადთან, მამედ ხასან-ხანთან. წერილი დათარიღებულია 1803 წლის 21 მარტით. წერილში ციციანოვი ჭარ-ბელაქნელთაგან მორჩილებას და ხარკის გადახდას მოითხოვს. შეახსენებს, რომ ჭარისა და ბელაქნის მიწები ოდითგანვე ეკუთვნოდა ქართულ სამეფოს და 80 წლის განმავლობაში არ შეწყვეტილა საქართველოზე თავდასხმა და მოსახლეობის ძარცვა. დაუფარავად ეუბნება, რომ გადაწყვეტილი ჰქონდა ჭარელთა და ბელაქნელთა დამორჩილება ან აღგვა პირისაგან მიწისა, მაგრამ აერიდა სისხლისღვრას. ახლა კი ჭარელებს უყენებს პირობებს, რომელთა შესრულებაზეც არის დამოკიდებული, იქნება თუ არა მშვიდობა მათ მიწაზე [აქტები II : 6; N 1383].

ამ პირობათაგან საყურადღებოა მეხუთე პუნქტი, რომელიც ავალდებულებს ჭარ-ბელაქნელებს, რომ გადაუხადონ ხარკი აბრეშუმით რუსეთს ზუსტად ისე, როგორც უხდიდნენ ძველ დროში საქართველოს მეფეებს. ამავდროს, ციციანოვი პირობას იძლევა, რომ არ ჩაერევა მათ შინაურ საქმეში და მმართველობის ფორმებში, რაც იმას ნიშნავს, რომ საქართველოს მეფეებთან (ერეკლე მეორე და გიორგი მეცამეტე) პირობის შესრულებას და საქართველოს კუთვნილი ტერიტორიების დაბრუნებას რუსები არც კი ფიქრობდნენ. მათი მიზანი იყო ჭარელების დამორჩილება, რუსეთის ქვეშევრდომად ქცე-

ვა და არა საქართველოს საზღვრების აღდგენა. ჭარ-ბელაქნის ქართველებსაც რომ ისევ საქმეშეყო სოფლებად უტოვებდა, ნათლად ჩანს თავისუფალი თემის წამომადგენელთა პასუხში, რომელიც სავარაუდოდ მისივე კარნახით დაიწერა და, ფაქტობრივად, ციციანოვის ცნობილი ხუთპუნქტიანი მოთხოვნის განვრცობას წარმოადგენდა.

ამ „რესკრიპტის“, ანუ ციციანოვის წერილის პასუხად შექმნილ დოკუმენტში ჩვენთვის საინტერესოა მე-9 პუნქტი. რომელიც პირდაპირ ასახელებს ჭარ-ბელაქნის ქართულ მოსახლეობას, მოიხსენიებს მათ ადგილობრივ ქართველებად და არსად არ ახსენებენ ტერმინს „ინგილო“. ჩვენი თხოვნით მთავარმართებელმა მოგვცა თანხმობა, რომ ალიაბათის ქართული სოფლები, რომლებიც ძველი დროიდან ჩვენს თემში შემოდიან, დარჩნენ ჩვენს მმართველობაში ძველი უფლებითა და წესებით; ჩვენ კი ჩვენი მხრიდან ვალდებულებას ვიღებთ ქრისტიანული სარწმუნოების თავისუფლად გატარებაზე, არ გავუწიოთ მათ არავითარი წინააღმდეგობა, ისევე როგორც თქვენი კანონით გვენიჭება ჩვენ ძველებურად ჩვენი ღმრთისმსახურების წესი შეუზღუდავად. / По просьбѣ нашей главнокомандующій благоволилъ дать намъ общаніе Али-Абадскія Грузинскія деревни, съ давняго времени въ общества наши включенныя, оставить въ управленіи нашемъ на прежнихъ правахъ и обычаяхъ; а мы съ своей стороны обязываемся въ свободномъ отправленіи христіанской вѣры не чинить имъ никакого препятствія, равно какъ и по вашему закону объявляется вамъ полная свобода выполнять по прежнему обрядъ нашего богослуженія безпрепятственно [აქტები, ტ.2, დოკ. N1387: 686-687]. დოკუმენტის ხელნაწერი ინახება საქართველოს ეროვნულ ისტორიულ არქივში. ხელნაწერი ორენოვანია. ის რუსული და ოსმანური თურქული პარალელური ტექსტითაა წარმოდგენილი. უკვე ნახსენებ „ინგილოურ ქრონიკებში“ ვაქვეყნებთ ამ დოკუმენტის ფრაგმენტს. საგულისხმოა, რომ იქ, სადაც რუსულ ტექსტში საუბარია ალიაბათის ქართულ სოფლებზე, ოსმანური ტექსტი ალიაბათის გურჯებს ასახელებს. ეს კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ტერმინი ინგილო ამ დროისთვის არამცთუ ქართულ, არამედ არც ლეკურ თუ აზერბაიჯანულ სივრცეშიც არ არის აქტუალური.

როგორც ზემოთ ვთქვით, ხელმწიფის რეკომენდაციებში ციციანოვის მთავარმართებელად დანიშვნისას არავითარი მინიშნება ჭარ-ბელაქნის შესახებ ტრაქტატის პუნქტის შესრულებაზე, ტერიტორიის დაბრუნებაზე ან

ქართველი მოსახლეობის უფლებათა დაცვაზე არ ყოფილა⁵⁴.

ჭარ-ბელაქნის შემოერთება რუსეთის მმართველობაში მის მოქცევას გულისხმობდა. 1803 წელს, როცა ციციანოვმა ჭარ-ბელაქნის შემოერთება დაიწყო ტრაქტატის ყველაზე მნიშვნელოვანი პუნქტი უკვე ფეხქვეშ იყო გათელილი - ქართლ კახეთის სამეფო გაუქმებული იყო. ციციანოვმა ტერიტორია ქართული მოსახლეობით დაუტოვა ჭარ-ბელაქანს, მმართველობის ძველი წესით - საქმეძელო მებეგრედ, ფაქტობრივად, თავისუფალი აღმსარებლობა და ღვთისმსახურების აღსრულების წესიც ძველი დაუტოვა, თუ შედეგებს გავითვალისწინებთ: მიუხედავად ამ დაპირებისა, სწორედ წერილში მითითებული „ალიაბათის ქართული სოფლების“. გამაჰმადიანება წარიმართა ინტენსიურად, რადგან დღეს იქ ქრისტიანები აღარ ცხოვრობენ. საგულისხმოა, რომ ჭარ-ბელაქნელი დიდებულების ეს წერილი მიუთითებს ამ ტერიტორიაზე არა მხოლოდ ქართულენოვანი, არამედ ქრისტიანი ქართველი მოსახლეობის უეჭველ არსებობაზე. ასევე ის, რომ ამავე წერილის მე-7 პუნქტში ლაჰარაკია ელისუს სამთავროს ჭარ-ბელაქანთან ერთად შემოერთებაზე. ჭარ-ბელაქნის ბელადები ატყობინებენ ციციანოვს, რომ ელისუს თათარი სულთანი ალი სულთანი და მის დაქვემდებარებაში მყოფი ხალხი ჩვენთან ერთად იღებს ქვეშევრდომობას მორჩილების ყველა შემოთავაზებულ მუხლზე და თავისი ბეჭდით ადასტურებენ ამ მორჩილებასო. ელისუს სამთავროს შემოერთება, რასაკვირველია, გამოიწვევდა ელისუს - კაკის ქართველობის შემოერთებასაც და, ფაქტობრივად, დაქუცმაცებული ქართული მიწების გაერთიანებას. ამაზე უკვი ვთქვით ზემოთ. აქ უბრალოდ ხაზი გვინდა გავუსვათ, რომ ახალშემოერთებულ ქართულენოვან სოფლებზე რაიმე ანგარიშგაწევის თუ დამატებითი უფლებების მიცემაზე ხაზგასმული არაა წერილში. კონფესიური თავისუფლების შესახებ ჩანაწერი მხოლოდ ალიაბათის ქრისტიან ქართველობას შეეხება⁵⁵.

54. Утверждение русского владычества на Кавказе. К столетию присоединения Грузии к России. Время Кнорринга, Цицианова и Гудовича. 1801—1809 ; Тип. Я. И. Либермана, 1801-1901

55. Сосѣдственнаго, союзнаго и всегда дружественнаго съ нами Элисуйскаго Татарскаго султана Али султана и весь подвластный ему народъ включаемъ въ вѣрноподданство наше Е И В по всѣмъ статьямъ повинностей вашихъ и Высочайше дарованнымъ намъ преимуществамъ, для утверждѣнія коихъ присланные отъ народа и султана Элисуйскаго повѣренные Молла юзбаши, Шокалы-юзбаши оглы и Мирза-Хусейн оглу вообще съ повѣренными Джарскаго народа скрѣпили сіе постановленіе своими печатмн и участвовали въ присягѣ на вѣрноподданство Е И В. (იქვე).

ერთ-ერთი თავის პატაკში ციციანოვი წერს, რომ ჭარის პროვინციაში 29 დასახლება იყო, აქედან 6 დიდბულების, ხოლო დანარჩენი - მათი ქვეშევრდომებისა და მათთან დამორჩილებულებისა. ელისუს სასულთნოს შემოერთებამ, როგორც ვთქვით, ქართული სოფლების რაოდენობა გაზარდა შემოერთებულ მიწებზე [აქტები, ტ.2, 1387].

ციციანოვისადმი ბელადების წერილი პირველი ტექსტია, რომელშიც ღიად არის ნახსენები არა მხოლოდ მიტაცებული მიწები, არამედ ამ მიწებზე მოსახლე ქართველები. საგულისხმოა, რომ ტერმინ ინგილოს გამოყენება, თუკი ეს ტერმინი ამ დროს უკვე არსებობდა, ბუნებრივი იქნებოდა და ჭარელებიც ქრისტიან ქართველებს კი არა, ინგილოებს ახსენებდნენ, თუნდაც პარალელურ ტერმინად, როგორც ეს ამ ტექსტის სხვა პატაკში გამოყენებისას უკვე თითქმის ორი ათეული წლის შემდეგ დასტურდება.

ციციანოვის ამ გადაწყვეტილებამ დაამძიმა ქართული სოფლების მდგომარეობა მიტაცებულ ტერიტორიაზე. ქართველები - ფაქტობრივად, სადავო და სამომარი მდგომარეობის პირობებში გათავისუფლებული მეხეგრეები, კვლავ ძველი წესითა და უცვლელი სოციალური სტატუსით დაუბრუნეს ჭარბელაქნელებს თავის მმართველობაში.

ამ სოფლების ტრაგიკული ბედი კარგად ჩანს მოგვიანებით, უკვე დიმიტრი ორბელიანის მიერ შედგენილ პატაკში ივანე გუდოვიჩისადმი⁵⁶, პატაკი დათარიღებულია 1806 წლის 8 დეკემბრით, N476, დაწერილია სოფელ ალიაბადის ბანაკში [აქტები III 1869: 320. N587].

თავადი ორბელიანი ახსენებს დასახლებებს: ალი-აბადს, მოსულს, ზემოს, თასმალოს, ზაგანს, ლალა-ფაშას, კონდახს, ისმალაურს და ენგიანს. მოსახლეობას მიიჩნევს იქაურ მკვიდრ ქართველებად, რომლებიც დაიყვანეს ჭარელებმა, ორბელიანი ითხოვს ნებართვას, გაუწიოს მათ მფარველობა...

ვასრულებ რა ჩემთვის მონიჭებულ უფლებას ამოვიღო ჭარის მოსახლეობისგან გადაუნდელი ხარკი და დავსაჯო, როგორც კი მივიღე ბრძანება, გავემგზავრე რაზმთან ერთად. ჩემმა მისვლამ თავიდან ისე შეაშინა ისინი, რომ დატოვეს სახლები, მამული და შეეფარნენ გამოქცეულს ცოტა ხნით, შემდეგ, როცა გაიგეს ჩემი იქ მისვლის მიზეზი, სოფლის უფროსები, წარჩინებულებთან ერთად წარდგნენ ჩემ წინაშე და პატიება მთხოვეს, აღიარეს დანაშაული, რომელიც მკაცრ სასჯელს იმსახურებდა. მე ვაგრძნობინე, რომ შეიძლება გვეპატიებინა, თუ ხარკს გადაიხდიდნენ. მათ მართლაც მოიტანეს გარკვეუ-

56. ივანე გუდოვიჩი (1741-1820) კავკასიის მთავარმმართველი 1806–1809 წლებში.

ლი ნაწილი, ხოლო დანარჩენი მომავლისთვის გადადეს (по временам), რაზეც გვაუწყებს, რომ ელისუს სულთანს დარჩა 2,010 ჩერვონეცი შესაკრებად, რომლის მოსატანადაც ითხოვს მცირე დროს, მისი ხალხი ასე სწრაფად ვერ გადაიხდის ამ თანხას ფულით, რადგან არ გააჩნიათ, ნაწილი (მოსახლეობის) კი განადგურებულია ქიზიყელთაგან, რაზეც მე უკვე მოგახსენეთ 3 დეკემბრის N 420 პატაკში, ამბობენ, რომ ის პირადად მოიტანს ამ თანხას 6,228 ჩერვონეცი და 2რ. და 20 კაპ. და აბრეშუმს ელისუს ქვეშევრდომებისგან 4 1/2 ბათმანი თითოეული სოფლის უფროსისგან, ... ზემოთ თქმულის მიხედვით, მაქვს პატივი მოგახსენოთ 1) ჭარის მოსახლეობა არ დავსაჯეთ სათანადოდ იმ მიზეზით, რომ მათ არამართო არ გაუბედიათ შეიარაღებული ხელი აღმართათ ჩემი იქ ყოფნის პერიოდში, არამედ, იმიტომაც, რომ იმდენად გალტაკებული არიან, დიდხანს ვერ დადგებიან ფეხზე. მთელი ჩემი ლაშქრობის განმავლობაში უკმაყოფილებაც კი არ გამოუხატავთ იმის გამო, რომ რაზმები შედიოდნენ მათ სახლებში და მათ თვალწინ იტაცებდნენ უკანასკნელს, რაც მათ გააჩნდათ⁵⁷.

2) ამ მოსახლეობას [ჭარელებს] გარყვნილებისა და თავხედობის საკმარისად ჰყოფნიდა ის, რომ თითქმის მთელი საქონელი და სურსათი, (რომელსაც ისინი ხარკად იღებდნენ და ახლა რუსეთისთვისაც უნდა მიეცათ), მათ ჰქონდათ ალი-აბადის (Али-Абад) სოფლის მაცხოვრებლებისგან: მოსული (Мосули), ვერხაია (Верхая), თასმალო (Тасмало), ზაგანი (Загани), ლალა-ფაშა (Лала-паша), კონდახი (Кондахи), ისმალაური (Исмалаури) და ენგიანი (Энгіани), აგრეთვე საქართველოდან გამოქცეულებისგან - ივრის თათრებისგან (Иор Татар), რომელთა შესახებ მე უკვე მაქვს თქვენგან თანხმობა. აღნიშნული სოფლების მოსახლეობა ჭარელების მიერ დაყმევებული, არიან თავიანთ ადგილზე დარჩენილი ქართველები, რომლებიც საქართველოს სამეფო გვირგვინს ეკუთვნოდნენ. ჭარელებისგან იმდენად შეავიწროებულები, რომ ვერც კი შეიგრძნეს მათგან გათავისუფლება, დაკარგეს ქრისტიანული რელიგია. იყვნენ მსხვერპლი და ითმენდნენ მათგან ტირანias, ძარცვასა და ძალადობას. ახლა ერთხმად ითხოვენ თუნდაც მცირე თანაგრძნობას და მონობის უღლის შემსუბუქებას და უმეცრების იმ უფსკრულიდან გამოსხსნას, რომელმაც დაახშო ქრისტიანობა.

მე წარმოვადგენ რამდენიმე სოფლიდან უხუცესს თქვენ წინაშე... ზემოთ

57. აქ, სავარაუდოა, რომ იგულისხმება ძირითადად კუთხის ქართველი მოსახლეობა, რომელიც იყო აქ ძირითადი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის მწარმოებელი და გადამხდელი.

აღნიშნულის საფუძველზე თუ თქვენი აღმატებულების ნება იქნება მივიღოთ ქვეშევრდომებად და თუ სურვილი იქნება მდინარე ალაზნის ნაპირზე შევქმნათ რეღუტი კოდორის ფონზე (переправа), ან სადაც მოსახერხებელი იქნება. იქნებ გამოგზავნოთ ინჟინერი, რომ იმ რეღუტმა დაიცვას ხალხი დაღესტნი-საგან და თავიანთი ბატონებისგანაც. ამის გაკეთებით, ვფიქრობ, შემცირდება დაღესტნელების მოძრაობა საქართველოსკენ, მათი მიწების გავლით დაღესტნელების საქართველოში შემოჭრა, რომ არაფერი ვთქვათ ჭარელებზე. ხოლო მათთვის [ჭარელებისთვის] ამ გლეხების წართმევით, წავართმევთ მათ საშუალებას დაღესტნელების მიმხრობისას, რადგან ჭარელებთან ყოფნის დროს ყველა საარსებო საშუალებას იღებდნენ დასახელებული შევიწროებული ქართველებისგან [აქტები III 1869: 320. N587].

ეს პატაკი საყურადღებოა რამდენიმე თვალსაზრისით:

ფაქტობრივად, რუსული მმართველობის დროინდელი ერთ-ერთი პირველწყაროა ჭარ-ბელაქნის ქართველობის შესახებ; ჩამოთვლილია ქართული სოფლები; ხაზგასმულია, რომ ქართველები ადგილობრივი მოსახლეები არიან და გვიან მოექცნენ ჭარელების ბატონობის ქვეშ, ისინი უკვე მუსლიმები არიან ან მათი სარწმუნოება ძალიან შერყეულია; მოსახლეობა ითხოვს დახმარებას. თავადი ორბელიანი შუამდგომლობს ხელისუფლებასთან, რათა მან მიიღოს ზომები ქართველების ჭარელ მებატონეთაგან გასათავისუფლებლად.

საყურადღებოა, რომ ორბელიანი სთავაზობს ციციანოვს ქართველებით დასახლებული ტერიტორიის განსაკუთრებული სამხედრო დაცვის ქვეშ მოქცევას და, ფაქტობრივად, მის ქცევას საქართველოს სასაზღვრო ციხე-სიმაგრედ (ორი რეღუტის - სამხედრო თავდაცვითი ობიექტის) აშენებას. საყურადღებოა მისი დასაბუთება, რომ გარდა სამხედრო სტრატეგიული მნიშვნელობისა, ამ ფაქტს ექნება უფრო კონკრეტული პრაქტიკული მნიშვნელობაც - ჭარ-ბელაქნის შემოერთების ომში დაღესტნელთა მიმხრობა შეფერხდება, რადგან ამისთვის საჭირო გადასახადებს მხოლოდ ქართველი გლეხებისგან იღებენ და მეომარ მხარეს მნიშვნელოვანი მატერიალური რესურსი მოაკლდება.

ფაქტია, რომ ალიაბათის სოფლების მოსახლეები იწოდებიან ქართველებად; არსად არ არის მათ აღსანიშნად ნახსენები ტერმინი ინგილო, არც ადგილის და არც მოსახლეობის აღსანიშნავად, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ეს ტერმინი ამ დროისთვის ჯერ ან არ არსებობს, ან ძალიან ვიწრო წრეში არსებობს, არაქართულ გარემოში და მას ოფიციალურ მიმოქცევაში არ იცნობენ.

როგორც ვხედავთ, ტერმინი ინგილო არ გვხვდება მე-18 საუკუნეში, ის არ არის გამოყენებული არც მხატვრულ და არც ისტორიოგრაფიულ წყაროებში,

არ იხსენიება ოფიციალურ დოკუმენტებში, დიპლომატიურ ან პირად მიმოწერებში, აღწერებსა თუ სხვა სახის მასალებში. არ გვაქვს ის დადასტურებული მე-18 საუკუნის ბოლოსა და მე-19 ს. დასაწყისის თემატურად ყველაზე აქტუალურ ტექსტებში: საერთაშორისო შეთანხმების დოკუმენტებსა და მაღალი იერარქიის ხელისუფალთა და მოხელეთა მიმოწერებში, რომლებიც უშუალოდ ეხება რეგიონს და მის მოსახლეობას.

მე-19 საუკუნის პირველი ტექსტი, რომელშიც ტერმინი ინგილო დასტურდება, არის კოცებუს 1826 წ. დათარიღებული ნაშრომი. ზემოთაც გვქონდა საუბარი, რომ ნაშრომი მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს ჩვენთვის საინტერესო რეგიონის შესახებ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რომ ის არის ჯერჯერობით პირველი ჩვენთვის ცნობილი წყარო, რომელიც ტერმინ „ინგილოს“. გამოიყენებს ადგილობრივი მოსახლეობის აღსანიშნავად.

დოკუმენტის მნიშვნელობისა და ინფორმაციულობის გამო მოვიყვანთ ვრცელ ამონარიდს:

ადგილობრივი მაჰმადიანები, რომლებიც მოსახლეობის 2/3-ს შეადგენენ ჭარის სამფლობელოში და თათრულად ლაპარაკობენ, ლეკები (ლეზინები) არიან, რომლებსაც შემოუნახავთ კავკასიის ყველა მთიელისთვის დამახასიათებელ ჩვევათა თავისებურება: ისინი ვერაგები, ცბიერები, შურიძმაძიებლები არიან, მიდრეკილი უსაქმურობისა და ქურდობისაკენ, უნდობლები, ქრისტიანების მიმართ სასტიკები, მამაცები და თავგასულები გაუნათლებლობისაგან.

ყოფილი ქრისტიანები, ახლა კი სხვებისგან გამორჩეულები სახელით - ინგილო, არიან შრომისმოყვარე, კეთილზნიანი. მშვიდობისმოყვარენი და ძალიან უხალისოდ და მეტიც, ძალდატანებით მონაწილეობენ დარბევებსა და ძარცვაში. თითქმის ინგილოთა ნახევარი ფარულად ქრისტიანობას აღიარებს, მაგრამ ბელადების მიერ სოფლებში დაყენებული მოღვანელები მკაცრად აიძულებენ მუსლიმური წეს-ჩვეულებების დაცვას. ინგილოთა სოფლების მეთაურები ხშირად მარწმუნებდნენ, რომ რუსული ჯარის პირველივე მყარად გამოჩენისას მიიღებენ მამა-პაპათა კანონს და მეჩეთის ადგილას ეკლესიას ააშენებენ. ინგილოები ქართულად ლაპარაკობენ (Народ ингило говорит грузинским языком). მართალია, მთელი სოფლები, რომლებიც ვაკეზეა განფენილი, ინგილოდ იწოდებიან, მაგრამ მათგან უნდა გამოიყოს უფრო გვიან ჩამოსახლებული, თათრულად მოლაპარაკე და მუჰამედის რჯულის აღმასრულებელი სოფლები.

ჩამოთვლის თათრულ სოფლებს და განაგრძობს: ყველა მცხოვრები დანარ-

ჩენი სოფლებისა, ინგილოა. ისინი ყველანაირად გაურბიან თათრებთან თანაცხოვრებას. ისინი არავითარ შემთხვევაში არ ათხოვებენ თავის ქალიშვილებს არა მარტო თათარ ქვეშევრდომზე, არამედ ბატონზეც კი. მართალია, მრავალცოლიანობა მაჰმადიანებში ნებადართულია, მაგრამ ინგილოები მას არ მისდევენ.

როგორც ვხედავთ, მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედში ტერმინი უკვე დასტურდება, თუმცა ჯერ ის ნამდვილად არ არის უალტერნატივო და დომინანტური.

პირველი ქართული წყარო, რომელშიც ჩვენ ტერმინი ინგილო მოვიძიეთ, არის ცნობილი საზოგადო მოღვაწის, იოანე ხელაშვილის ეპისტოლური არქივი⁵⁸. იონა ხელაშვილი (1872-1837) ქიზიყში (სოფ. ვაქირი) დაიბადა, თუმცა მცირეწლოვანი წამოვიდა თბილისში, შემდეგ კი 1805 წ. ფარნავაზ ბატონიშვილთან ერთად დატოვა საქართველო. 1812 წ. იქ დაამთავრა სასულიერო სასწავლებელი და სიცოცხლის ბოლომდე - 1937 წ.-მდე პეტერბურგში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა. მსახურობდა კარისმოდვრად ქართველ ბატონიშვილებთან.

1827 წლის 12 აპრილს სოლომონ დოდაშვილისადმი გაგზავნილ წერილში იოანე ხელაშვილი ახსენებს ტერმინს ინგილო:

დასასრულ უუფრიადეისად ტფილისა ცრემლებითა შეგთხოვ და გუედრი მღალაღებელი, რათა განზრახუა კეთილი ჩემი და შენი აღთქმისამებრ შენისა აღასრულო, სიღნაღისა ქალაქსა შინა ესე იგი პანციონი დანერგო რაოდენისამე კლასებისა სასწავლოდ მუნებურისა ერისა ყრმათა და ინგილოთა და უტოთი⁵⁹ და ვართაშენისა და აღაბათისა⁶⁰. *რომელნი წყურიელობენ ქრისტიანობასა და სწავლასა შვილთა თვისისთასა და თვით ეღიენიცა (ასეა!) მოქენეობენ შვილთა თვისთასა აღზრდასა სამოქალაქო სწავლებითა* (1827 წლის 12 აპრილის წერილი იონა ხელაშვილისა სოლომონ დოდაშვილისადმი, N 126) [ხელაშვილის არქივი 2000: 245].

როგორც ვხედავთ, ბერი იოანე თავის სულიერ შვილს, სოლომონ დოდაშვილს შესთხოვს სიღნაღში სასწავლებლის გახსნას, სადაც ისწავლიან „მუნებური“, ანუ ადგილობრივი ბავშვები, აგრეთვე ინგილოთა (ინგილოების),

58. იონა ხელაშვილის ეპისტოლური არქივი (1809-1835 წ.წ.) შეადგინა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და შენიშვნები დაურთო გულნარა ლეღაბრიშვილმა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000.

59. უღების

60. სავარაუდოდ, კორექტურული შეცდომაა, უნდა იყოს: აღაბათისა.

უტების (უღების), კართაშენისა და ალიაბათის მკვიდრთა (ერის) შვილები.

1828 წლის აპრილში კვლავ სოლომონ დოდაშვილისადმი მიწერილ წერილში, რომელშიც თავის სულიერ შვილს სპარსელთა მიერ საქართველოს აოხრებაზე სწერს, ახსენებს ინგილოს, უკვე, როგორც ტექსტიდან ჩანს, მხარის და არა წარმომავლობის სახელის მნიშვნელობით: რომელთა მისაფუძველადმდე დაარღვიეს ქალაქი ჭუეთისა და გაღმა ბაზარი ინგილოთი და მშუენიერი გრემი და ალვანი და თრიალეთი (1828 წლის 1 აპრილის წერილი იონა ხელაშვილისა სოლომონ დოდაშვილისადმი, N 197) [ხელაშვილის არქივი 2000: 396].

საგულისხმოა, რომ ამავე არქივში სოლომონ დოდაშვილი ჭარ-ბელაქანს იყენებს იმავე ტერიტორიის აღსანიშნავად: იოანემ ძმისწულმან თქვენმან, მთხოვა თქვენთან გამოსტუმრება, უკეთუ მიბრძანებთ წარმოვგზავნი. მქისიყმი სიმრთელე გახლავსთ, გარნა ტფილისში, განჯაში და ჭარბელაქანში გაჩნდა ხოლერა, რომელიც ხოცს მრავალსა მჰსწრაფლად (1830 წლის 7 აგვისტოს წერილი სოლომონ დოდაშვილისა, იონა ხელაშვილისადმი, N 990) [ხელაშვილის არქივი 2000: 498].

ძნელი სათქმელია, ტერმინი ინგილო არის იოანე ხელაშვილისთვის ნაცნობი და საქართველოდანვე გაყოლილი ტერმინი, თუ ის მისთვის უკვე ბუნებრივი და უფრო „ახლობელი“. რუსული პოლიტიკური გარემოდანა ათვისებული (1805 წლიდან ის რუსეთშია. სამშობლოდან წასვლიდან ამ სტრიქონების დაწერამდე უკვე 22 წელია გასული). ასეა თუ ისე, უფრო ძველი დადასტურება ქართულენოვან წყაროებში ტერმინ ინგილოსი ან არ გვაქვს, ან საძიებელია.

საყურადღებოა, რომ პასკევიჩის ერთ-ერთ დოკუმენტში რომელიც, 1830 წ. არის შედგენილი და 1878 წ. გამოქვეყნებული (აქტები VII, 1878 წ.), ციტირებულია პავლე ციციანოვისადმი და ჭარ-ბელაქნელების ცნობილი გზავნილი, რომელზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი და რომელშიც მე-9 პუნქტი ადგილობრივი ქართველების სტატუსს განსაზღვრავდა, ციტირებულია „დაზუსტებული“. ვარიანტით და იქ, სადაც ქართველები არიან მოხსენიებული, დამატებულია ფრჩხილებში - ინგილო: „ალიაბათის ქართული სოფლები (ინგილო)“. Въ заключенномъ въ 1803 году съ Джарцами мирномъ трактатѣ, по 9-му пункту, они, между прочимъ, обязались Алиабадскія Грузинскія деревни (Ингелой) оставить свободными въ отправленіи христіанской вѣры (აქტები, VII 1878: 520 (N1011).

რასაკვირველია, შემოწმების გარეშე რომ დავყრდნობოდით მხოლოდ ამ

წყაროს, სრულიად კანონიერი იქნებოდა გვეთქვას, რომ არა მხოლოდ 1830 წელს, არამედ 1803 წელსაც, რომელსაც ციტირებული პასაჟი ეხება, ტერმინი ინგილო უკვე არსებობდა, თუმცა ჩვენს საკითხზე მუშაობის დროს იმდენად ბევრი უზუსტობა შეგვხვდა წყაროების დამოწმებისა და ინტერპრეტაციის მხრივ, რომ წყაროთა გადამოწმება სავალდებულო სამუშაოდ ვაქციეთ, ძიება არ შეგვიწყვეტია და მართლაც: ზემოთ ხაზგასმით იყო აღნიშნული, რომ ჭარ-ბელაქნელების ციციანოვისადმი გაგზავნილ წერილში ტერმინ ინგილოს ხსენება არ არის, 1866 წლის გამოცემის მიხედვით. არ არის ის არც პასკევიჩის მიერ ორიგინალურ ტექსტში ციტირებისას (АКТЫ 1) და ჩნდება მხოლოდ 1878 წლის გამოცემაში.

შესადარებლად:

1830 წ. (1866 წლის გამოცემის მიხედვით):

По просьбѣ нашей главнокомандующій благоволилъ дать намъ общаніе *Али-Абадскія Грузинскія деревни*, съ давняго времени въ общества наши включенныя, оставить въ управленіи нашемъ на прежнихъ правахъ и обычаяхъ; а мы съ своей стороны обязываемся въ свободномъ отправленіи хрстіанской вѣры не чинить имъ никакого препятствія, равно какъ и по вашему закону объявляется вамъ полная свобода выполнять по прежнему обрядъ нашего богослуженія безпрепятственно (აქტები, ტ.2, დოკ. N1387: 686-687).

1878:

Въ заключенномъ въ *1803 году съ Джарцамц* мирномъ трактатѣ, по 9-му пункту, они, между прочимъ, обязались *Али-абадскія Грузинскія деревни (Ингелой)* оставить свободными въ отправленіи хрстіанской вѣры (აქტები, 7 N 1011).

1871-1888 (დუბროვინი 1866): По просьбѣ нашей главнокомандующій благоволилъ дать намъ общаніе *Алеабадскія Грузинскія деревни*, съ давняго времени въ общества наши включенныя, оставить въ управленіи нашемъ на прежнихъ правахъ и обычаяхъ; а мы съ своей стороны обязываемся въ свободномъ отправленіи хрстіанской вѣры не чинить имъ никакого препятствія, равно какъ и по вашему закону объявляется вамъ полная свобода выполнять по прежнему обрядъ нашего богослуженія безпрепятственно [დუბროვინი 1866: 501].

სწორედ ასეთი მცდარი ვარიაციით მოხვდა ეს დოკუმენტი 1901 წელს გამოცემულ წიგნში Утверждение русскаго владычества на Кавказе. К столетию присоединения Грузии к России. т.1 1801-1901 გვ.75-76.

ამ დოკუმენტზე საუბრისას გამოყენებულია ტერმინი ინგილო და არა ალი-აბადის ქართული სოფლები, როგორც ეს იყო ავთენტურ ტექსტში: *“Съ своей стороны князь Циціановъ далъ торжественное обѣщаніе сохранить обществамъ ихъ права и преимущества, не вмѣшиваться во внутреннее ихъ управленіе и оставить за ними всѣ принадлежавшія имъ ингилойскія селенія съ тѣмъ чтобы лезгины никого не стѣсняли христіанской вѣры”*. [Утверждение ... 1901: 75-76].

აღწერილი ფაქტები ტერმინის „უკანა ქრონოლოგიით“. დამკვიდრების და სამეცნიერო და საზოგადოებრივ სივრცეში მცდარი ქრონოლოგიური სურათის შექმნის საუკეთესო მაგალითია.

როგორც ვხედავთ, ტერმინ ინგილოს გამოყენების „დამკველება“. და უკანა თარიღით მისი გამოყენება აქტიურად დაწყებულია მე-19 საუკუნის შუაწლებიდან. ძნელი სათქმელია, ეს იყო პოლიტიკური ხასიათის საცენზურო ჩანაცვლება თუ რეგიონის სწორი იდენტიფიკაციის მიზნით დამატებული დაზუსტება. პირველ თვალსაზრისს აქვს არსებობის უფლება, რადგან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ისტორიული კაკ-ელისენისა და ჭარ-ბელაქნის სახელწოდებათა ცვლა რუსულ ადმინისტრაციულ სისტემაში სწორედ „ინგილო, საინგილოს“. სასარგებლოდ გადაწყდა (იხ. ზემოთ). ადმინისტრაციული ერთეულის ოფიციალური სახელის გამოყენება წინა პერიოდის დოკუმენტაციაში ტერმინთა დასაზუსტებლად სრულიად ბუნებრივი მოვლენაა და ესეც დასაშვები ვერსიაა. ასე იყო თუ ისე, მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ტერიტორია უკვე ამ სახელით იყო ცნობილი, მისაღები და ერთადერთი არა მხოლოდ ოფიციალისა და სხვა ეთნიკური ჯგუფებისთვის, არამედ თვით ამ ტერიტორიაზე მოსახლე ქართველებისთვის (რწმენის განურჩევლად) და, მეტიც, ქართული საზოგადოებისთვის, რომელსაც ვის-ვის და უნდა „ხსომებოდა“. ამ კუთხის საკუთარი, ხანგრძლივი ისტორიის მქონე ეთნო-სოციალური და ლინგვისტური სურათის კონცეპტუალური მოდელი.

ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და მწერალი გრიგოლ ორბელიანი უშუალო მონაწილე და ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერსონაჟი იყო მე-19 საუკუნეში ამიერკავკასიაში განვითარებული მოვლენებისა. 1842 წლიდან ავარიაში (და-

ლესტანში) იბრძოდა მთიელთა წინააღმდეგ, 1843 წლიდან კი ავარიის მმართველი გახდა და თავის თავს „ავარიის ხანად“ მოიხსენიებდა. ბუნებრივია, რომ მის ნაწერებში, განსაკუთრებით, საქმიან მიმოწერაში გვხვდება, როგორ აისახა ამ რეგიონის გეოგრაფიული და ეთნოწოდებები.

ამ მხრივ ფრიად საინტერესოა მისი წერილი, ცნობები ლეკების შესახებ, რომელშიც ავტორი ჭარ-ბელაქნის სოფლების მოსახლეობას ჩამოთვლის. ამ ჩამონათვალში შეტანილია ქართული სოფლები (ალიაბათი, ვერხვიანი, თასმალუ, ზაგამი), რომლებიც ვარსკვლავებითაა მონიშნული, ხოლო სქოლიოში შენიშვნაა, რომელშიც ის იყენებს ტერმინს ინგილო: ვარსკვლავები ნიშნავს ინგილოს სოფლებს, რომელნიცა უწინ ქართულნი იყვნენ (ავტორის შენიშვნა) [ორბელიანი 1959: 296-297].

გრიგოლ ორბელიანის წერილებში რამდენჯერმეა ინგილო ნახსენები. უმეტესად ის რუსულ ტექსტში გვხვდება:

N (192) K[нязю] Воронцову. Марта 16 дня 1851. Закаталы / თავად ვორონცოვს, 16 მარტი, 1851 წ. ზაქათალით, Третьего дня учинена в Постапинских лесах огромнейшая облава из 1500 чел[овек] Энгилойцев, 150 Грузин, партизанской команды, 5и рот пехоты и Белоканских жителей / გვ.8 სამის დღის წინ პოსტაპინის ტყეებში 1500 ინგილომ, 150 ქართველმა, პარტიზანთა რაზმმა, 5 ქვეითმა ასეულმა და ბელაქნის ბინადრებმა განახორციელეს უდიდესი აღვა [ორბელიანი 2013: 6-8].

К[нязю] Воронцову 2-го июня 1851. Закаталы / Хотя не очень христiянски выразилось первоначальное вступление Энгейлойцев в Христiянство, но оно радует меня и обещает много в будущем. / თუმცა არცთუ ქრისტიანულად მოხდა ინგილოთა პირვანდელი გაქრისტიანება, მაგრამ მე მახარებს იგი და მომავალშიც ბევრს კარგს გვიქადის [ორბელიანი 2013: 18-19].

Николай Ивановичу Вольфу 2-го Июня 1851. Закаталы / ნიკოლაი ივანოვიჩ ვოლფსა, 2-ს ივნისს 1851. ზაქათალით. / В новоокрещённых Энгейлойцев, коих число возрасло до 200 душ, нашли мы верных защитников этого края; и они уже успели, во имя Религии, пролить и свою кровь, и кровь врага. / ახლად მონათლულ ინგილოებში, რომელთა სული 200 სულამდინ გაიზარდა, ჩვენ ამ მხარის საიმედო მცველები აღმოვაჩინეთ; და მათ უკვე მოასწრეს რელიგიის სახელით დაედვარათ სისხლი თვისიც და მტრისაც [ორბელიანი 2014: 20-21].

К[нязю] Воронцову. 3го августа, 1851. / Число окрестившихся Энгилейцев возросло до 1170 душ. Князь Амилахваров с похвальною ревностью занимается этим делом. / მონათლულ ინგილოთა რიცხვი 1170 სულამდინ გაიზარდა. თავადი ამილახვარი საქებარი თავგამოდებითაა ჩაფლული ამ საქმეში [ორბელიანი 2013: 33-35].

Его Сіят[ельс]тву Князю М.З. Аргутинскому Долгорукому. / Милостивый Государь Князь Моисей Захарьевич. Даниель-Бек имел намереніе напасть на сел. Ках, истребить Энгелоевцев, принявших в прошлую осень Христіанскую веру, и ограбить тамошній базар; но единодушное действіе жителей, при помощи наших войск, заставило горцев бросить свое намереніе и вернуться в горный магал, куда они успели увезти только самую незначительную добычу, в Элисуйском ущеліи ими захваченную. / დანიელ ბეგს განზრახული ჰქონდა, დასხმოდა სოფ. კახს, გაეჟლიტა ინგილოები, რომელთაც გასულ შემოდგომაზედ ქრისტიანული სარწმუნოება მიიღეს, და გაედარცვა იქაური ბაზარი; მაგრამ მოსახლეობის ერთსულოვანმა მოქმედებამ, ჩუენის ჯარების დახმარებითა, მთიელები აიძულა, უარი ეთქვათ თავიანთ განზრახვაზედ და დაბრუნებულიყვნენ გორნის მაჰალში, სადაც მათ მოასწრეს წაღება სრულიად უმნიშვნელო ნაძარცვისა, რომელიც დაიტაცეს ელისუს ხეობაში. [ორბელიანი 2013: 128]

Церкви в Кахе и Кохогане, надеюсь, окончатся до осени, к великой радости Энгелуйцев, даже не принявших ещё Святое Крещенію. / ეკლესიები კახსა და კახოგანში, ინგილოელთა სასიხარულოდ, რომელთაც ჯერაც არ მიუღიათ წმინდა ნათლობა, ვიმედოვნებ, შემოდგომაზე დასრულდება [ორბელიანი 2014: 28-29].⁶¹

ტერმინი ინგილო ქართულად დაწერილ წერილებშიც დადასტურდა. მაგალითად, დიმიტრი ჯორჯაძისადმი მიწერილ წერილში გრ. ორბელიანი წერს: რვა სული ინგილო თავიანთის ცოლ-შვილით განვასპეტაკნე წმინდა ემბაზით. აი, ჩემო საყვარელო დიმიტრი, აქაური ამბავი [ორბელიანი 2014: 425].

უნდა აღინიშნოს, რომ გეოგრაფიულ სახელად ორბელიანი საინგილოს არ იყენებს.

რუსულმა მმართველობამ მე-19 ს. 70-იანი წლებში (1869 წ.) შექმნა ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისია. „ზაქათალის კომისია“ სწავ-

---

61. გრ. ორბელიანის წერილების თარგმანები გამომცემელს ეკუთვნის.

ლობდა ზაქათაღის ოლქში არსებულ საადგილმამულო ურთიერთობას იქ სა-
რეფორმო ღონისძიებების გასატარებლად. ამ კომისიამ თავი მოუყარა მეტად
მნიშვნელოვან მასალებს ჭარ-ბელაქნისა და მისი ქართული მოსახლეობის
შესახებ [დუმბაძე 1953: 49; დუმბაძე 1948: 481-482]⁶². ზაქათაღის კომი-
სიის მუშაობის წლებში “ინგილოსთან“. დაკავშირებული ტერმინოლოგია
აქტიურად “ტრიალებს“. რუსულ ოფიციალურ დოკუმენტებსა და საცნობა-
რო ლიტერატურაში, აქტიურად გამოიყენება ჯერ რუსულენოვან და მოგვიან-
ებით ქართულ პრესაშიც. ტერმინი სხვადასხვა სახითაა წარმოდგენილი:
Ингило, Энгило, Енгило - გვხვდება როგორც გეოგრაფიული სახელის
(კუთხის) აღსანიშნავად, ასევე წარმომავლობის სახელადაც, თუმცა ადრე-
ვე ჩნდება წარმომავლობის სახელებად Ингилой, Энгилой, Енгилой ან
Ингилойцы, Энгилойцы, Енгилойцы.

მე-19 საუკუნის ბოლოს ჩნდება კუთხის სახელად ქართული «საინგილო».
შდრ. საუღო (ჯანაშვილი)⁶³.

საყურადღებოა, რომ მე-19 საუკუნის მიწურულისთვის ქართული ტერმი-
ნი იმდენად გამყარებულია, რომ რუსულ ვერსიაც გვხვდება: са-ИНГИЛО
[კავკასიის კალენდარი 1894:65-67].

ტერმინ ინგილოს წარმომავლობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. ნაწი-
ლი მკვლევრებისა ამ ტერმინს საკუთრივ ქართული წარმომავლობისად მიიჩ-
ნევენ, ნაწილი კი უცხოენოვნად და იზიარებს აზრს, რომ ის ახალმოქცეულს,
დაბრუნებულს, მორჯულებულს... ნიშნავს. აზერბაიჯანულ სამეცნიერო ლი-
ტერატურაში არის, უფრო შორს მიმავალი თვალსაზრისიც ტერმინის 2000
წლიანი დაძველებისა და ინგილოთა ერთ-ერთ არაქართულ ეთნოსთან, კერ-
ძოდ, გელებთან იდენტიფიცირების მცდელობით.

ყველაზე პოპულარული ამ თვალსაზრისითავე ტერმინის უცხოურ წარ-
მომავლობაზე მითითებაა (არაბული, თურქული...). ამ ეტიმოლოგიის პირ-

62. კომისიამ მთელი ორმოცი წელი იმუშავა და მიუხედავად იმისა, რომ კეთილსინდისიერად
აგროვებდა ფაქტებს და ინფორმაციას კრებდა სამიწათმოქმედო რეფორმისათვის, საქმე
ბოლომდე არ მიუყვანია და მხოლოდ 2015 წელს მოხერხდა აქ საქმეშელო მიწათმოწყობის
გაუქმება [ედელი 1997: 98].

63. ტერმინი «საინგილო» გვხვდება გაზეთ «დროების» 1866 წლის N43,44-ში დაბეჭდილ
წერილში. ხელმოწერა არ აქვს, არ ჩანს ვისი დაწერილია, თუმცა, სავარაუდოდ, ეს
წერილი დიმიტრი ჯანაშვილს უნდა ეკუთვნოდეს, რადგან კარგად იცნობს იქაურ წეს-
ჩვეულებებს, ცხოვრებასა და ინგილოურ კილოს. ტერმინი საუღო მოსე ჯანაშვილს
აქვს გამოყენებული.

ველწყარო და ავტორი უცნობია, ის განსაკუთრებით ბეჭდითად მეორდება მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან როგორც რუსულ, ისე ქართულ წყაროებში.

ტერმინის არაქართულ წარმოშობაზე მსჯელობს და მის მნიშვნელობად „ახალმოქცეულს“. ასახელებს 1866 წ. კავკასიის კალენდარში გამოქვეყნებულ წერილში ა. პოსერბსკი. როცა ის ადგილობრივ მოსახლეობას აღწერს, ასახელებს ჭარელ ლეკებს, მონღოლებს და ქართველებს. ხოლო როცა კონკრეტულად ქართველებს ეხება, ინგილოსა და ქართველს პარალელურ ტერმინად წარმოადგენს და ტერმინს ინგილო, როგორც ვთქვით, განმარტავს, როგორც ახალმორჯულებულს: - ქართველები ან ინგილოები - დღევანდელი ზაქათალის ოლქის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ტომებს შორის, მას შემდეგ, რაც ის დატოვეს ალბანელებმა, რომელთა შესახებაც საუბრობს სტრაბონი, პირველები იყვნენ ქართველები; მისი თქმით, მრავალი შავი დღე უნდა ენახათ ქართველებს, რომ სახელწოდება ქართველი გაეცვალათ ინგილოზე. ინგილო (ახალმოქცეული/ новообращенный) [პოსერბსკი 1866: 17].

ეს ვერსია - ახალმოქცეულის, მნიშვნელობით ტერმინის ახსნა თანდათან მკვიდრდება მე-19 საუკუნის ქართულ პრესაში. 1866 წლის დროების 43-ე და 44-ე ნომერში დაბეჭდილია ვრცელი სტატია ინგილოების შესახებ. სამწუხაროდ, წერილი ხელმოუწერელია, თუმცა თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ავტორი კარგად იცნობს ამ კუთხის ისტორიას, ყოფასა და პრობლემებს და მასთან ერთად ინგილოურ კილოს, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს დიმიტრი ჯანაშვილი უნდა იყოს, მით უფრო, რომ ამავე გაზეთის წინა ნომერებში (1866 N39-42) დაბეჭდილია დიმიტრი ჯანაშვილის ორი ვრცელი სტატია საინგილოს საკითხებზე და ორივეს ავტორი ასევე დიმიტრი ჯანაშვილია ფსევდონიმით - ინგილო. წერილში ლაპარაკია „ინგილოს“. ეტიმოლოგიაზეც: საინგილო - ინგი - ახალი (თათრულიდან), ახალმოქცეული, ვახუშტის სიტყვით ერქვა - ელისენი. [დროება 1866, N44].

კიდევ უფრო გვიან დიმიტრი ბაქრაძე დაბეჭდითებით აღნიშნავს:

ეჭვი არ არის, რომ ინგილოები ზაქათალის ოლქის უძველესი მოსახლეობის ნაშთს წარმოადგენენ. ეს სახელწოდება მოდის თურქული სიტყვა „ენგიდან“. («енги»), აქედან «енгилав», ახალმოქცეული. ქართველების მიერ გადაკეთებული „ინგილო“. - არც ისე ძველი სახელწოდებაა. ის არც ძველი ქართველი მემკვიდრეების, არც ვახუშტისთვის ნაცნობი არაა (Бесспорно, что ингилойцы составляют остатки древних обитателей Закавказского округа. Название это происходит от тюркского сло-

ва «енги» новый; отсюда «енгилав» новообращенный, переделанное грузинами в «ингило» — название не очень старое, ибо оно неизвестно ни грузинским летописцам, ни Вахушты [ბაქრაძე 1890: 252].

ამ ვერსიას იმეორებენ ხახანაშვილიც [ხახანაშვილი 1898] და სხვა ავტორებიც, რომელთა ჩამოთვლა და ციტირება არ არის არსებითი საკითხისათვის.

მეორე თვალსაზრისი ტერმინის ქართული წარმოშობის შესახებ ასევე საკმაოდ ძველია. მას ავითარებს მოსე ჯანაშვილი, რომელიც არ ეთანხმება არსებულ ვარაუდს ინგილოს უცხოენოვან წარმომავლობაზე, არც მის მნიშვნელობას - ხელახლა მოქცეულს, გადარჯულებულს - იზიარებს, თუმცა, როგორც მიუთითებს, ადრე თვითონაც არამცთუ ამ აზრზე იყო, არამედ თითქმის ამ თვალსაზრისის პირველწყაროდაც კი ასახელებს თავს: „ინგილო- იენგილო. ამ სახელს ჩვენ და ჩვენ შემდეგ სხვებიც ხსნიდნენ თათრული სიტყვიდან ჰენგი - მერმე, შემდეგ, ჰენგილა - მერმის, ჰეგილდან - ხელახლა. ინგილო, ვითომ ხელახლა მოქცეული, გადარჯულებულიო. ავტორი წერს, რომ ეს ახსნა „ცოტა არ იყოს, აჩქარებულია“.

მოსე ჯანაშვილი თავისი ახალი თვალსაზრისის დასასაბუთებლად იმოწმებს, რომ საინგილოში არის სოფელი ჰენგიანი, არის მდინარე აგრი. აღნიშნავს, რომ საინგილოს ბევრი სოფლის სახელი დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით სამეგრელოში, გავრცელებულ სახელწოდებებს ემთხვევა და ცდილობს, ტერმინი ინგილო, ისევე როგორც ნუხი, ქართველურ მასალას დაუკავშიროს. სახელდობრ, აღნიშნავს: „ყველა ამის გამო „ინგილო „ ჩვენ მიგვაჩნია იგივე ინგირად, ანუ ეგრელად ანუ იმ ხალხად, რომელსც ბერძნის მწერლები (მე-V ს. ქრ. წ.) იხსენიებენ ფოთ-სამეგრელოს მოსახლედ და უწოდებენ ჰენიოხად ე.ი „მეეტლედ“, მეჰუნედ“. ..

ავტორი ნაბუქოდონოსორის ან შემდგომი პერიოდის გადასახლებაზეც საუბრობს და საბოლოოდ დაასკვნის, რომ „ასეა თუ ისე, ჰენგიანი (სოფ.) უნდა ნიშნავდეს სა-ჰენგებოს, „სამორძლო“ - „სამაზონკო“ ‘ ქვეყანას“ [ჯანაშვილი 1910: 41].

მოსე ჯანაშვილი კი წერს, ჯერ მე და ჩემს შემდეგ სხვებიც ინგილოს თათრულიდან წარმომავლობაზე ვწერდითო, მაგრამ ეს ტრადიცია, გაცილებით ძველი ჩანს. როგორც ვნახეთ, პოსერბსკი 1866 წელს, დიმიტრი ჯანაშვილიც მოსე ჯანაშვილამდე ბევრად ადრე ამ საკითხს ეხებიან და მე-19 ს. მეორე ნახევრისთვის ეტიმოლოგიაში, რომ ეს სიტყვა მოქცეულს, დაბრუნებულს, მორჯულებულს ნიშნავს, ეჭვი არ შეაქვთ.

ამ თვალსაზრისს ბოლო დრომდე იმეორებენ ახალი თაობის მეცნიერები ჩანგაშვილი, 1970; ოქრუაშვილი 2014 და სხვ.].

საგულისხმოა, რომ ენათმეცნიერები, რომლებმაც ინგილოური დიალექტის თავისებურებები იკვლიეს, ამ ტერმინის ეტიმოლოგიას წინასიტყვაობაშიც კი არ შეხებიან, არც დაუდასტურებიათ და არც უარუყვიათ არსებული შეხედულებები (გრიგოლ იმნაიშვილი, როგნედა ღამაბაშიძე, ვენერა ჯანგიძე, ვასილ აბაშვილი, ივანე ქავთარაძე, შოთა ძიძიგური), არ არის ამ საკითხზე მინიშნება არც ზაქარია ედილის ნაშრომში „საინგილო“.

ბესარიონ ჯორბენაძე თავის „ქართულ დიალექტოლოგიაში“. გ. ჩანგაშვილს იმოწმებს და წერს: გამაჰმადიანებულ ქართველს „იანგილო“ ერქვა, რაც თურქულად ნიშნავს „ახალი“ „ახლადმორჯულებული“; აქედან „ინგილო“, ხოლო კუთხის სახელწოდებად „საინგილო“ (გ. ჩანგაშვილი) [ჯორბენაძე 1989: 338].

ინგილო / ენგილოს ქართულ წარმომავლობაზე წერს მამია ღუმბაძე. ის მიიჩნევს, რომ ტერმინი ინგილო მოდის „ენისელიდან“. მისი აზრით, ინგილო „ენგილო“ ენისელის მკვიდრ ქართველთა დიდი ნაწილის გამუსლიმების მაჩვენებელია; ამის შემდეგ და ამის გამო უნდა გაჩენილიყო „საინგილო“. მკვლევარი მსჯელობას ამყარებს იმით, რომ „ენისელის სოფლები წარმოადგენდნენ გაბატონებულ ლეკთა მიერ დამონებულ სოფლებს, რომლებიც უმთავრესად მკვიდრი ქართველი-ინგილოებით იყვნენ დასახლებულნი [ღუმბაძე 1948: 557].

ქართული წარმომავლობისად თვლის ტერმინს ისტორიკოსი თ. პაპუაშვილიც და აღნიშნავს, რომ ინგილო წარმოშობილი უნდა იყოს ერთ-ერთი ქართული სოფლის „ჰენგიანის“ სახელწოდებიდან, თუმცა აქვე აზუსტებს, რომ ინგილო არის არა ეთნიკური, არამედ სოციალური შინაარსის ცნება [პაპუაშვილი 2013:29] . ჰენგიანიდან ტერმინის წარმომავლობას იზიარებს ასრათ ომარაშვილიც [ომარაშვილი 1972:123]⁶⁴.

ტერმინ ინგილოს სოციალურ ხასიათზე საუბრისას ნ. ბერძენიშვილი აშკარად გამოყოფს შინაარსში „დამორჩილების“. (შესაბამისად: მოქცევის, მორჯულების...) სემანტიკას, თუმცა არ აკონკრეტებს, ზუსტად რომელ პერიოდში „იწოდა ინგილოებად“. მოსახლეობის ეს დამორჩილებული ნაწილი, კონკრეტულად საკვლევი ტერიტორიის რომელი სეგმენტის მოსახლეობას შეეხო და ა. შ. (იხ. ზემოთ).

64. იგივე ასრათ ჰასრათოვი.

მკვლევრის აზრით, როცა ლექებმა დაიპყრეს ქართული მიწები, დაიმორჩილეს ქართველი გლეხები ფეოდალური ექსპლუატაციის მძიმე პირობებით. სწორედ ეს, ჰერეთის ქრისტიანების დამორჩილებული ნაწილი იწოდა ინგილოებად, განსხვავებით იმ ქართველებისგან, რომლებიც შეერწყნენ დაღესტნიდან ჩამოსახლებულებს, რომლებსაც დოკუმენტების ოფიციალურ ენაზე უკვე უწოდებდნენ ლეკებს. ასე რომ ტერმინ ინგილოს (ზუსტად ისე, როგორც ტერმინი მუღალები - რომლებიც მოგვიანო პერიოდში გამოვიდნენ ჰერეთის მოსაზღვრე აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან) აქვს არა იმდენად ეთნიკური, რამდენადაც სოციალურ მნიშვნელობა [ბერძენიშვილი 1966: 274; 1951: 10].

ტერმინ ინგილოს წარმომავლობისა და ქრონოლოგიის საკითხი აქტუალურია აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში, რომელიც აქტიურად ამკვიდრებს აზრს, რომ ტერმინი გაცილებით ადრეა შექმნილი და რომ წარმომავლობაც სხვა აქვს. ასეთი მიდგომის მაგალითია ტერმინის დაკავშირება ერთ-ერთი ძველი ირანული ტომის, გელების სახელწოდებასთან.

ამ თვალსაზრისით, ინგილოები ეთნიკური ქართველები კი არ არიან, არამედ ძველი ალბანეთის მკვიდრნი, ირანული ტომების, გელების შთამომავალნი და მათი სახელიც აქედან აქვთ აღებული [გეიბულაევი 1986: 80-82].

ამ თვალსაზრისზე მდგომი „ავტორები“. ინგილოთა ქართველობის „მიტის“ უკავშირებენ რუსეთის იმპერიისა და საქართველოს „დიდ ტყუილს“. და ტერმინების –ინგილოსა და საინგილოს „ქართველიზაციისა და ქრისტიანიზაციის“. ძალმომრეობით ფაქტად განიხილავენ [ხალაევი, მურთაზაევი, 2021: 85-86].

სამეცნიერო ნაშრომების ფურცლებიდან ყოვლად არაარგუმენტირებული თვალსაზრისი, რომელიც ინგილოებს გელების შთამომავლად აცხადებს და მათ ქართულენოვანებას იძულებითი „ქართველიზაციის“. შედეგად მიიჩნევს, პოპულისტური მედიის სივრცეშიც გადავიდა. ასე მაგალითად, აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ბაქოს საერთაშორისო მულტიკულტურალიზმის ცენტრის გვერდზე⁶⁵ ატვირთულია სტატია სახელწოდებით „ინგილოები“, რომელშიც ეთნოკულტურული მრავალფეროვნების კუთხით განხილულია ინგილოთა წეს-ჩვეულებები, ტრადიციები. ამ სტატიაში ინგილოების ეთნიკურ ჯგუფს კაკასიის ალბანეთის ეთნოსად მიიჩნევენ, გელების შთამომავლებად და მიაჩნიათ, რომ ბოლო ორი საუკუნე ქართული და რუსული ისტორიოგრაფია ამა-

65. <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/1649/ingiloytsy.html>

ხინჯებდა რეალობას, როცა მათ მუსლიმ ქართველებად მიიჩნევდა:

„ეთნიკური ისტორია ინგილოების - ალბანური ტომების კავშირში შემაკვლი გელების ტომის გადარჩენილი მემკვიდრეებისა - წინასწარგანზრახვით მახინჯდებოდა თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში მე-19 საუკუნის რუსულ და ქართულ ისტორიოგრაფიაში ინგილოები წარმოდგენილი იყვნენ, როგორც „ქართველი მუსლიმები“ და არა როგორც გელები, რომლებმაც ისლამი მიიღეს. ამ კონცეფციის მომხრეთა მიერ ეთნოსი გამაჰმადიანებულ ქართველებად არის აღიარებული, რაც დაფუძნებულია იმაზე, რომ გამაჰმადიანებამდე ინგილოები ქრისტიანები იყვნენ და ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტზე საუბრობდნენ. ეთნონიმი ინგილო ინტერპრეტირდება როგორც „ახალი გზა“, ანუ „ის, ვინც ისლამს იღებს“. ის ფაქტი, რომ ეთნონიმი „ინგილო“ პირველად წერილობით წყაროებში მე-18 საუკუნის ბოლოს ჩნდება⁶⁶, დაკავშირებულია მათ მიერ ისლამის მიღებასთან ამ პერიოდში⁶⁷“. - ამცნობს მკითხველებს ვებგვერდი.

ეს პოზიცია მიზანმიმართულად ზიარდება ინტერნეტსივრცეში და უკვე საკურორტო-სარეკლამო საიტებზე ჩნდება ინფორმაცია, რომ ინგილოები გელების შთამომავლები არიან. მაგალითად, ერთ-ერთ ასეთ გვერდზე ატვირთულია სტატია: „ინგილოები - ხალხის წარმოშობა“, რომელშიც, მართალია, ერთ-ერთ ვერსიად ინგილოების ქართველობასაც განიხილავს, მაგრამ აქცენტს აკეთებს მათი გელებიდან წარმოშობაზე და აღნიშნავს, რომ ეთნონიმი შეიქმნა გელ - ძირზე (ტომის დასახელებაზე) ტერიტორიული მთლიანობის აღმნიშვნელი „ენ“ სუფიქსის დამატებით.⁶⁸

რასაკვირველია, თვალსაზრისი, რომ ინგილოები ირანული ტომის, გელების შთამომავლები არიან, ყოველგვარ საფუძველსაა მოკლებული. ზემოთ არაერთი წყაროს მითითებით იყო ნაჩვენები, რომ ქართული მოსახლეობა ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან სახლობს. სტრაბონთან მოხსენიებული გელების ამ მოსახლეობასთან რაიმე კავშირი არანაირი წყაროთი არ დასტურდება. სამაგიეროდ, ბერძნული, ქართული, სომხური არაბული, ლათინური, ოსმალური და დასავლეთევროპული წყაროებით **XVIII საუკუნის დასაწყისამდე აზერბაიჯანელთა წინაპრები ამჟამინდელი საინგილოს ტერიტორიაზე**

66. ეს წყაროები, სამწუხაროდ არა აქვთ ავტორებს მითითებული.

67. Ингилойцы: тайна происхождения народа <https://travelask.ru/articles/ingiloysy-tayna-proishozhdeniya-naroda>

68. <https://travelask.ru/articles/ingiloysy-tayna-proishozhdeniya-naroda>

ჯერ კიდევ არ ცხოვრობდნენ და მთელი ეს მიწა-წყალი ადმოსავლურ ქართული ტომებით, კახებით და ჰერებით იყო დასახლებული [პაპუაშვილი 2013: 49].

ტერმინების ინგილოსა და საინგილოს შესახებ აზრთა სხვადასხვაობის მიზეზი ისიც არის, რომ ხშირად ისინი ქრონოლოგიურად შეუსაბამო კონტექსტებში გამოიყენება თვით ქართულ ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში, რაც კიდევ უფრო აბუნდოვანებს რეალურ სურათს და სინამდვილის არაცალსახა გააზრების საფუძველს იძლევა.

მაგალითად, ნ. ბერძენიშვილი წერს: „... განა მე-18 საუკუნის ფაქტი, „საინგილოს“ გაჩენა იმავე კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე არ აიხსნება?“, მაგრამ არ აზუსტებს, საუბარია მხოლოდ ფაქტზე თუ ტერმინის დამკვიდრებაზე? თუ ფაქტზეა საუბარი, რას გულისხმობს „საინგილოს გაჩენაში“? - გამუხლიმებული ქართული მოსახლეობის გაჩენას კაკ-ელისენის ტერიტორიაზე? თუ ტერმინ „საინგილოს“ გაჩენას და დამკვიდრებას? - რასაკვირველია, პირველს, მაგრამ მსგავსი კონტექსტები უნებურად ამკვიდრებს განცდას, რომ ტერმინი საინგილო გაცილებით ძველია, ვიდრე სინამდვილეში.

როგორც ზემოთაც ვნახეთ, ვახუშტი ბატონიშვილი ტერმინ „საინგილოს“ არ იცნობს (სხვათა შორის, არც სოფელ ჰენგიანს, რომლისგან ნაწარმოებდაც მიიჩნევს ზოგი მკვლევარი ინგილოს), არც ინგილოს.

არ ჩანს ეს ტერმინი მე-18 საუკუნის დასასრულის ქართულ პოლიტიკურ მიმოწერაში, მათ შორის ერეკლე მეორის წერილებში რუსეთის სახელმწიფო მოხელეებისადმი.

არ ჩანს ტერმინი ინგილო არც 1803 წელს გენერალ ციციანოვის მიერ შედგენილ საზავო ხელშეკრულებაში, რომელიც ავალდებულებს ჭარ-ბელაქნელ მთავრებს „ალიაბათის ქართული სოფლების“ ტრადიციული მართვის გარანტიების შექმნას, მათ უფლება ეძლევათ, ისარგებლონ ძველებური სამოხარკეო სისტემით და აიღონ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობისგან ხარკი იმ პირობით, რომ ხელშეუხებელი იქნება მათი ქრისტიანული მისწრაფებანი, რიტუალების და ტრადიციების აღსრულების წესი.

დოკუმენტში არსად არ არის ნახსენები ტერმინი ინგილო, თუმცა თითქმის საუკუნე-ნახევრის შემდეგ ამ წერილის პერიფრაზირებისას მამია დუმბაძე წერს: „რუსეთის მთავრობა გამოექომაგა საინგილოს ქართველობას და მოითხოვა, რომ ლეკებს ხელი არ შეეშალათ ინგილოებისათვის ქრისტიანული სარწმუნოების თავისუფლად დაცვაში...“ . რატომ? ხომ არც ინგილო და არც საინგილო, როგორც ტერმინები, ამ დროს პოლიტიკურ მიმოქცევაში არ

არსებობდა? ხომ არანაირი საბუთი იმისა, რომ თუნდაც ზეპირ მიმოქცევაში იყო ეს ტერმინები არ გვაქვს?

საარქივო და ისტორიოგრაფიული მასალების კვლევამ აჩვენა, რომ ისტორიული წყაროების მოხმობისას ან საკვლევ რეგიონზე მსჯელობის დროს ასეთი მიდგომა მიღებული პრაქტიკაა, რომელსაც შეიძლება პირობითად ვუწოდოთ „უკანა თარიღით იდენტიფიცირება“: ხშირად ტერმინები „ინგილო“ და „საინგილო“ გამოყენებულია თანამედროვე იდენტიფიკაციით, მაშინ, როცა არც წყაროს დედანში და არც განსახილველ ეპოქაში ეს ტერმინი არ არის დამოწმებული და არც საგულებელი.

ამა თუ იმ მოვლენის სტერეოტიპული კონცეპტუალიზაციისა და ასეთი კონცეპტუალიზაციაზე დამყარებულ საენათმეცნიერო ანალიზზე (სტერეოტიპულ პარადიგმაზე) ადრეც გვქონია საუბარი [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 520).

ტერმინ ინგილოს სტერეოტიპული კონცეპტუალიზაცია იმდენად შორსაა წასული, რომ ავტორები თან აღნიშნავენ, რომ ტერმინი მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარშია წარმოშობილი და თან აბსოლუტურად შეუზღუდავად იყენებენ მას უძველესი დროის ვითარების აღწერისას, იშვიათად ფრჩხილებში სინონიმური ტერმინის მითითებით (აღმოსავლრეთ კახეთი, კაკ-ელისენი...), უფრო ხშირად კი - მხოლოდ საინგილოსა და ინგილოებზეა საუბარი.

მაგალითად მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე წერს: „აღმოსავლეთ კახეთის გამაჰმადიანება (და გალეკება) დაიწყო შაჰ-აბასის შემდგომ, მაშასადამე, XVII საუკუნიდან. ახლად გამაჰმადიანებულ ქართველებს (აქ კახელებს) „ინგილოებს“. უწოდებდნენ. აქედანაა აღმოსავლეთ კახეთის ახალი სახელწოდება - საინგილო“. [ჯაფარიძე 1998: 2]. ხომ შეუძლებელია ამ ციტატის წამკითხველმა, საქმეში ღრმად ჩაუხედავმა მკითხველმა XVII საუკუნეში ჩასახული მოვლენა ქართველთა (კახელთა) გამაჰმადიანებისა და „გალეკებისა“. დაამოწმოს ტერმინ ინგილოსა და საინგილოს წარმოშობას? არადა ამ ორ მოვლენას შორის არც მეტი არც ნაკლები - ორი საუკუნეა, რომლის განმავლობაში არც ქართულ, არც არაქართულ წყაროში „ინგილო“. არ გაკრთება და ქართველ ისტორიოგრაფთა ღიდი ნაწილიც, სრულიად გარკვევით და ცალსახად აღნიშნავს, რომ მე-19 საუკუნემდე ტერმინი არ არსებობდა.

ავტორი არაერთხელ იმოწმებს 1801 წელს რუსეთის სამეფო კარზე მყოფ ქართველთაგან ხელმწიფისათვის წარდგენილ ნოტას, რომელშიც ჭარულთა ქართულ წარმომავლობაზეა საუბარი [ჯაფარიძე 1998: 6, 14]. ეს ამონარიდი მართლაც მრავლისმთქმელია (იხ. გვ 32), რადგან სად, თუ არა იმ დოკუმენ-

ტში, რომელიც ჭარ-ბელაქნის მოსახლეობას, მის ისტორიულ ბედსა და მომავალს ეხება, უნდა ასახულიყო ამ დროისათვის არსებული სოციალურ-ეთნოგრაფიული ტერმინოლოგია, კერძოდ ხსენებულიყო რაიმე ფორმით „ინგილო“. და „საინგილო“, თუკი ასეთი ტერმინები თუნდაც ზეპირ მიმოქცევაში არსებობდა.

ასე რომ, საინგილოსთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიური ინვენტარი უმეტესად ქრონოლოგიური შესაბამისობის პრინციპის დარღვევითაა გამოყენებული და ეს იწვევს გარკვეულ ბუნდოვანებას. ნიკო ბერძენიშვილის მიერ ნახსენები „საინგილოს გაჩენა“ მე-18 საუკუნეში სინამდვილეში აღნიშნავს ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში ქართველთა უუფლებო სოციალური ფენის გაჩენას და არავითარი კვალი ტერმინისა საინგილო ამ პერიოდში ჯერჯერობით არ ჩანს.

როგორც ვნახეთ, ის არ დადასტურდა არც 1803 წელს ციციანოვსა და ჭარ-ბელაქნის დიდებულებს შორის კონკრეტულად ამ თემაზე გამართულ სერიოზულ პოლიტიკურ მიმოწერაში. ტერმინი ინგილო არ ჩანს გენერალ ორბელიანის 1806 წლით დათარიღებულ პატაკშიც, რომლის მთავარი თემაცაა „ალიაბათის სოფლების ქართველი მოსახლეობის“ მდგომარეობა.

ჩვენ მიერ შესწავლილ მასალაში ტერმინი „ინგილო“ (Ингило, Ингилойцы) პირველად ჩნდება 1826 წელს მ. კოცებუს ანგარიშში. ტერმინი Ингило კოცებუსთან გამოიყენება უფრო კუთხის სახელად, ხოლო Ингилойцы - ამ კუთხის მკვიდრი (коренные) მოსახლეობის ეთნოწოდებაა. ამავე დოკუმენტში ავტორი დიდ ადგილს უთმობს იმაზე მსჯელობას, რომ ჭარ-ბელაქანი არის ისტორიული კახეთის ჩამოშორებული ნაწილი.

თუ მივიღებთ თვალსაზრისს, რომ „ინგილო“ „ახალმოქცეულს“, „მობრუნებულს“ ნიშნავს, მისი ეთნოტერმინად განზოგადების არსებულ ახსნებს, როგორც ითქვა, დიდი წინააღმდეგობა ახლავს. შესაძლოა ტერმინის დამკვიდრების სქემა ასე წარმოვიდგინოთ:

ჭარ-ბელაქნის შემოერთების მცდელობა 1803 წელს წარუმატებელი აღმოჩნდა. ხელშეკრულებით განსაზღვრული ქართველთა ხელშეუხებლობა, განსაკუთრებით, მათი რელიგიური შემწყნარებლობა ქალაქებზე დარჩა და, პირიქით, გააძლიერა ზეწოლა, რის გამოც მოსახლეობა იძულებული ხდებოდა ქრისტიანობაზე უარი ეთქვა.

საქეშქელო სოფლების მკვიდრნი, რომლებიც 1803 წლის ხელშეკრულებამ დატოვა ჭარ-ბელაქნელ მმართველთა დაქვემდებარებაში, ეთნიკური ქართველები არიან. მათი ნაწილი იძულებით იყო გამაჰმადიანებული.

სავარაუდოდ, „მობრუნება“, „ახალმოქცევა“ - რომელიც ამ მხრის ქართველების ახალ ეთნიკურ წოდებას დაედო საფუძვლად, მათ რელიგიურ მოქცევას კი არ აღნიშნავდა, არამედ მათზე ბატონობის შენარჩუნებას, მათ სოციალურ „დაბრუნებას“ ძველი სტატუსით - საქმშეწელო გლეხად.

ჩვენი აზრით, ეს თვალსაზრისი იმსახურებს განხილვას. მით უფრო, როგორც ცნობილია, გამაჰმადიანებული ქართველი დიდებულები ამ კუთხეში იწოდებოდნენ ლეკებად და არა ინგილოებად. ინგილო კი მხოლოდ გადასახადის გადამხდელი, არაფრის მქონე, უფლებებზე ზღუდული მოსახლეობა იყო.

ასე რომ, ინგილო - როგორც ეთნოსოციალური ტერმინი, ერთი მხრივ, დაუპირისპირდა „მულას“ (არაქართველ, მაგრამ სოციალურად თანაბარი მდგომარეობის ფენას) და, მეორე მხრივ, ლეკს (სოციალურად მაღლა მდგომს, თუნდაც ქართული წარმომავლობის მქონეს).

ინგილო, რომ სოციალური ტერმინია, ამას ყველა წყარო ერთხმად ადასტურებს. ამ ტერმინით გვიან სახელდებული ჯგუფი სოციალურად ჭარბელაქნელ დიდებულთა მეხარკე იყო ბევრად ადრე, ვიდრე ამ სახელს შეარქმევდნენ. ახალი „წოდება“ მათ უნდა მიეღოთ ხანმოკლე „თავისუფლების“ შემდეგ, 1803 წლიდან, როცა რუსეთის მთავრობამ გადაწყვიტა, ჭარბელაქნის მიმართ პოლიტიკის შერბილება, საქართველოს მიმართ ტრაქტატით აღებული ვალდებულებების უგულებელყოფა და იმის ნაცვლად, რომ ქართული მიწებისა და მოსახლეობის დაბრუნებაში დახმარებოდა ქვეყანას, ჭარბელაქნელ დიდებულებს ქართველებზე ყველა წინანდელი უფლება აღუდგინა. ყოვლად მყიფე და ზერელე „პირობით“: ამ დათმობის სამაგიეროდ არ შეეშალათ ხელი ქართველებისთვის საკუთარი ტრადიციებისა და რელიგიური რიტუალების განხორციელებაში. 1806 წ. გენერალი ორბელიანი თავის პატაკში წერს, რომ ეს ხალხი (ადგილობრივი ქართველები), იმდენად იყვნენ შევიწროებული ჭარბელებისაგან, რომ „ვერც კი გაბედეს თავისი თავისუფლების გააზრებაო“ (Не смели сообразить о волности своей) (აქტები, 1806, 320).

ტერმინის წარმოშობასთან დაკავშირებით ბოლო დროს გაჩნდა მოსაზრება, რომ ინგილო შესაძლოა არაბულ „ინჯილს“ - სახარებას უკავშირდებოდეს [ბალიშვილი, კაჭარავა 2023]. სამწუხაროდ, ეს თვალსაზრისი მხოლოდ თეზისის სახითაა გამოქვეყნებული და ავტორების არგუმენტაცია და წყაროები არაა ცნობილი. ვფიქრობთ, დასაშვებია ამ ვარაუდის არსებობაც: თუკი შესაძლოა, სახარება კონფესიურ სიმბოლოდ გადააზრიანებულიყო, შესაძლოა ის ზოგადად ქრისტიანის აღმნიშვნელად განზოგადებულიყო მუსლიმურ სამყაროში (იხევე, როგორც „სომეხი“ გაუტოლდა ქრისტიანს ირანში ან „ფრან-

გი“ - კათოლიკეს საქართველოში).

ეს ეტიმოლოგიები ჯერჯერობით მაინც ვერ ჩაითვლება გამჭვირვალედ და აუცილებლად მოითხოვს დამატებით კვლევას. ასე რომ:

1. ტერმინი „ინგილო“ საბუთებში დასტურდება გამაჰმადიანების დაწყებიდან კარგა ხნის შემდეგ (1826 წ.) და ბევრად ადრე გამაჰმადიანებულ ინგილოთა ხელახლა მოქცევამდე (ინტენსიური პროცესი 50-იანი წლებდან)⁶⁹;
2. ინგილო ჯერ ერქვა ჭარ-ბელაქნის ტერიტორიაზე მოსახლე ქართველებს (დაბალი ფენის წარმომადგენლებს), ამავე ტერიტორიაზე მცხოვრები გამაჰმადიანებული ქართველი დიდებულები ლეკებად იწოდებოდნენ (სხვა ეთნიკური წარმომავლობის ჯგუფებთან ერთად);
3. ტერმინ „ინგილოს“ გაჩენა ქრონოლოგიურად ყველაზე „ახლოს“ დგას ქართველ მოსახლეობაზე ჭარ-ბელაქნის მმართველობის აღდგენის თარიღთან (1803 წ.).

სავარაუდოდ, სოციალურ-ეთნიკურ საფუძველზე წარმოქმნილმა ამ ტერმინმა ერთხანს იარსება ჭარ-ბელაქნის თემში, როგორც სოციალური ჯგუფის ახალმა მეტსახელმა. რუსული მმართველობის ოფიციალურ დოკუმენტაციაში მან ალბათ ჭარ-ბელაქნელთა ეკონომიკური ხასიათის ანგარიშებიდან (საგადასახადო საბუთებიდან და საქმიანი მიმოწერიდან) შეაღწია. მოგვიანებით ტერმინმა გაიძლიერა ეთნიკური შინაარსი და როცა 1830 წლიდან ჭარ-ბელაქანს ელისუს სასულთნოც (იგივე კაკი /კახი) შემოუერთდა და ისტორიულად მთლიანი კაკ-ელისენი რუსეთის მფლობელობაში კვლავ გაერთიანდა, ეწოდა Ингило, ხოლო მის მთელ მოსახლეობას, განურჩევლად რე-

69. საყურადღებოა, რომ მე-19 საუკუნის 70-იან წლებშიც კი, როცა ქართულ სივრცეში უკვე მკვიდრდება ტერმინები ინგილო და საინგილო, ინგილოს პარალელურად დიმიტრი ჯანაშვილი იყენებს „ჭარს“. ეს მიუთითებს ტერმინთა არასტაბილურობაზე, ამასთან, მიანიშნებს იმაზე, რომ „ჭარი“ ამ დროისთვის ქართულ ეთნონიმურ და ონომასტიკურ ინვენტარში მოიაზრება. ის ქართული სახელწოდებაა [დროება, 1868, N 21]. ამასთან დაკავშირებით სხვა წყაროს მოშველიებაც შეიძლება იმავე საუკუნის საგაზეთო პუბლიკაციებიდან, კერძოდ, „ივერიის“ 1882 წ. მე-11 ნომერში ვკითხულობთ: „ჩვენი მამა-პაპური სახელოვანი სიმღერა ჭარელოო ჭაა და ჭარელო ბიჭო, ჭარელო და!...“ მიზუზუნებდა ყურში. „ჰაი, ერთი პატარა ჭარელო და შეება დიდსა ჭარელოს“, „თოფები და თოფები ჩაახალესაჰო“ არ მშორდებოდენ ყურიდან ამ ჩვენ უწინდელ მრავალ ომებში გათქმულ ციხეზე ქართული შემოდახილი...“. ამ საგაზეთო პუბლიკაციის სახელწოდებაა „მგ ზავრის წერილები საინგილოსა და ქიზიყზედ“. სიმღერის სრული ტექსტის ძიებამ ჯერჯერობით ნაყოფი არ გამოიღო, ვერცერთ ფოლკლორულ ბაზაში მას ვერ მივაგენით. ამ ფრაგმენტიდანაც აშკარაა, რომ ჭარი (მაღალი ჭარი და დაბალი ჭარი, იგივე დიდი ჭარი და პატარა ჭარი ადგილის სახელებია) ქართული კულტურული სივრცის ნაწილია. ეს ფრაგმენტი ცალკე კვლევის საგანია და ამ სახითაც დიდი სიმდიდრე და შენაძენი გვეგონია ქართული ფოლკლორის ისტორიისათვის.

ლიგიური მიკუთვნებულობისა - Ингилойцы.

ქართულ სივრცეში ტერმინი ინგილო მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხე-დამდე უცნობი ჩანს. საგულისხმოა, რომ ის რუსულ საინფორმაციო და ადმინისტრაციულ სივრცესთან დაკავშირებულ ქართველ ავტორებთან გვხვდება (იოანე ხელაშვილი 22 წლის წინ რუსეთში წასული ემიგრანტია, გრიგოლ ორბელიანი - სამხედრო პირი და ფუნქციონერი, რომელიც ძირითადად ოფიციალურ, რუსულენოვან მიმოწერაში იყენებს ტერმინს).

ეთნიკურმა ტერმინმა წარმოშვა გეოგრაფიული ტერმინი: ინგილო > საინგილო, რომელიც, სავარაუდოდ, გაცილებით გვიან არის გაჩენილი უკვე მას შემდეგ, რაც ტერმინი „ინგილო“ ქართულ პოლიტიკურ სივრცეშიც „მოშინაურდა“.

მიუხედავად ამ ტერმინოლოგიური კატაკლიზმებისა, ამ ორ ჯგუფს - კაკისა და ალიაბადის სოფლების მოსახლეობას - არასოდეს დაუკარგავს ისტორიული მეხსიერება საერთო წარმომავლობის შესახებ, ეჭვქვეშ არ დამდგარა მათი ქართველობის საკითხი, ხოლო 1830 წელს რუსული მმართველობის ქვეშ კაკ-ელისენის გაერთიანებამდეც ის ითვლებოდა საქართველოს მიტაცებულ ერთიან ტერიტორიად და მასზე უფლების აღდგენის კანონიერი სურვილი საქართველოს სულ ჰქონდა.

ინგილოური დიალექტის შესახებ მე-19 საუკუნის ბოლომდე არანაირი ცნობა არ მოგვეპოვება. ხანგრძლივი იზოლაციის გამო ამ დროისათვის კუთხის მეტყველება უკვე საკმაოდ არის დაცილებული კახურს, რომლის განშტოებასაც ის წარმოადგენდა.

ალბათ ყველაზე ზუსტი ტერმინი ამ რეგიონის აღსანიშნავად იქნებოდა „აღმოსავლეთ კახეთი“. ამ ტერმინს აქტიურად იყენებენ როგორც ქართველი, ისე არაქართველი ისტორიოგრაფები (ბერძენიშვილი, ღუმბაძე, პეტრუშევსკი...), თუმცა, ვფიქრობთ, ანგარიში უნდა გავუწიოთ ტრადიციას, საერთაშორისო სივრცეში ტერმინის გავრცელებას, აგრეთვე იმას, რომ „აღმოსავლურ კახური“ არ არის მოხერხებული ტერმინი დიალექტის აღსანიშნავად და ის უფრო შიდადიფერენციულ ტერმინს - თქმას - შეესაბამება.

ვფიქრობთ, საკვლევი დიალექტის აღსანიშნავად ქართული ენის დიალექტების კლასიფიკაციისას ტერმინად უნდა დავტოვოთ ქართული ენის ინგილოური დიალექტი. ინგლისურ ტერმინად ჩვენი პროექტის ფარგლებში გამოვიყენებთ და დავნერგავთ Ingilo Georgian (ინგილოური ქართული), როგორც ეს გავაკეთეთ ფერეიდნულისთვის (Fereidany Georgian).

ამით ვამთავრებთ ისტორიულ მიმოხილვას.

წიგნის სპეციფიკის გამო ჩვენ აღარ შეგვხვებოდა მე-20 საუკუნის დასაწყისისა და საბჭოთა პერიოდის მოვლენებს და საინგილოს ბედის საბედისწერო განვითარებას საბჭოთა პერიოდში.

1921 წლის პოლიტიკურმა გარიგებამ რომელიც პოლიტიკური ვაჭრობა უფრო იყო, ვიდრე სახელმწიფოთა შორის ტერიტორიული საკითხის სამართლიანი გადაწყვეტა, ნარიმანოვ-მახარაძის მიერ ხელმოწერილი დოკუმენტით საინგილო სამუდამოდ ჩამოაშორა საქართველოს ადმინისტრაციულ და კულტურულ სივრცეს. სამწუხაროდ, ახალგაზრდა პირველი რესპუბლიკის ხელმძღვანელობამ ვერ გაიაზრა ამ კუთხისადმი სათანადო პასუხისმგებლობა და ვერ შექმნა იურიდიული საფუძველი შემდგომში მისი დაცვისათვის.

ნამდვილი კუნძულური იზოლაცია საინგილოსთვის ამ დროს დაიწყო. პარალელურად გაგრძელდა და გაძლიერდა საპროტესტო ძალისხმევა კუთხის ამ უსამართლო გასხვისების გადაწყვეტილების წინააღმდეგ.

მიუხედავად იმისა, რომ ეს პერიოდი საკმაოდ ვრცლად არის აღწერილი საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, ჩვენ შევისწავლეთ პრესისა და არქივის დიდძალი მასალა ამ ეპოქისა, რომელსაც უზარმაზარი მნიშვნელობა აქვს ინგილოური ენობრივი კუნძულის ფორმირებისა და განვითარების ისტორიის შესასწავლად. ამ მასალიდან ზოგიერთი პირველად ქვეყნდება. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მასალა, რომელიც გასული საუკუნის 40-50-იან წლებში ამ კუთხისადმი უმაღლესი საბჭოთა და რესპუბლიკური ხელისუფლების დამოკიდებულებას ასახავს. ამ ნაწილს ჩვენ „ინგილოური თემის საბჭოთა კულისები“ დავარქვით. ისევე, როგორც ეს ფერეიდნისა და ტაო-კლარჯეთის საკითხთან დაკავშირებით მოხდა [ბერიძე, ბაკურაძე, 2020], ამ პერიოდში შეიქმნა მრავალი საინტერესო დოკუმენტი ადგილობრივ და საბჭოთა სახელისუფლებო ვერტიკალში მიმოწერის სახით, დაგროვდა საგანგებოდ შეკრებილი და შემოწმებული სტატისტიკური და დემოგრაფიული ინფორმაცია. მთელი ეს მასალა შესაბამისი რეზიუმეებით ქვეყნდება ამავდროულად ფარგლებში მომზადებულ კრებულში: „ინგილოური ქრონიკები“ [ბერიძე, ბაკურაძე, შარაშენიძე, 2025].

2

ინგილის ენობრივი კუნძული – ზოგადი სნობები

2.1. ინგიდლოურის გავრცელების არე

ინგილოური დიალექტი ამჟამინდელი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის სამ რაიონშია გავრცელებული, ესენია:

- კახი: კახი (/კახ-ინგილო), ალათემური, მეშაბაში, ალიბეგლო, ქოთუქლო (/ქოთოქლო), ყორაღანი, თასმალო, ზაგამი;
- ზაქათალა: ალიაბადი (ალიაბათი), მოსული, ენგიანი /ჰენგიანი;
- ბელაქანი: ითითალა.

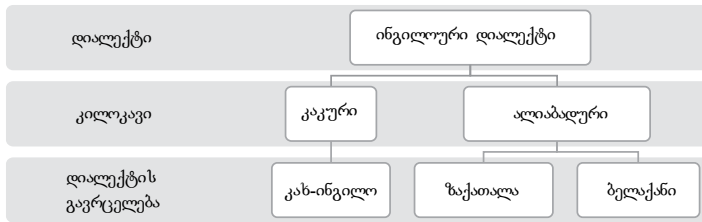
გარდა აზერბაიჯანისა, ინგილოები კომპაქტურად ცხოვრობენ საქართველოში, დედოფლისწყაროს რაიონის სოფ. სამთაწყაროში. ეს არის საინგილოს ცნობილი სოფლის, ყორაღანის მოსახლეობა, რომელიც მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში, საბჭოთა პერიოდში აიყარა და დასახლდა საქართველოში.

სურათი 1. ინგილოური დიალექტი აზერბაიჯანში.

2.2. ინგიდლოურის შიდა დიფერენცია

დიალექტში ორ თქმას გამოყოფენ: კაკურსა და ალიაბადურს. კაკური კახის რაიონის სოფლების მეტყველებას მოიცავს, ალიაბადური კი - ზაქათალისა და ბელაქანის რაიონების რამდენიმე სოფლის მეტყველებას აერთიანებს.

გრ. იმნაიშვილის მიხედვით, პირველში შედის კაკის, ალათემურის, მეშა-ბაშის, ალიბეგლოს, ქოთუქლოს, ყორაღნის, თასმალოსა და ზაგამის, მეორეში კი - ალიაბადის⁷⁰, მოსულის, ენგიანისა⁷¹ და ითითალის მეტყველება [იმნაიშვილი 1947: 08; იმნაიშვილი 1966: 9].

აღნიშნულია, რომ ამ სოფლების მეტყველებაში დიდი განსხვავებაა, ისე, რომ ხშირად ურთიერთგაგებინებაც კი უჭირთ [იმნაიშვილი 1966: 9].

ინგილოურის პირველ სამეცნიერო შეფასებად მიჩნეულია მოსე ჯანაშვილის მცირე ცნობები, რომლებიც მან ფარსადან გორგიჯანიძის შესახებ ნაშრომს დაურთო (დამატება: კაკ-ელისენში შეკრებილი სიტყვები, რომელთაგან ზოგი აღარ მოიპოვება ქართულს ლექსიკონში და ზოგი გადასხვაფერებით იხმარება. ქართველები და ქართული ენა) [ჯანაშვილი: 1996]. იგივე მოკლე მიმოხილვა, უფრო განვრცობილი მან 2013 წ. „ძველ საქართველოში“ გამოაქვეყნა [ჯანაშვილი 1913: 50-276], მანამდე კი იგივე წერილი ცალკე წიგნად გამოსცა [ჯანაშვილი: 1910]⁷².

ავტორი ეხება კაკ-ელისენ-შაკიხ-წუქეთის (ნაწილია ზაქათალისა და ნუხის მაზრებისა) მოსახლეობას, რომელთა შორისაც გამოყოფს ქართველებს

70. ავტორი ძველი ტრადიციით ალიაბათს უწოდებს.

71. სოფელ ენგიანში დღეს ქართული მეტყველება აღარ ისმის. ქართულმა ენამ ამ სოფელში კუნძულური „მილევის“ პროცესი, სამწუხაროდ, ბოლომდე გაიარა. ენგიანში 1844წ. კამერალური აღწერით ყველა მაჰმადიანია. მათ ეთნიკურ წარმომავლობად „თათარი“ უწერიათ, თუმცა 1859 წლის აღწერაში სოფლის მოსახლეობა მთლიანად ქართველად არის აღწერილი. კამერალური აღწერების შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხ. „ინგილოურ ქრონიკებში“ (ბერიძე, ბაკურაძე, შარაშენიძე, 2025).

72. 1910 წლით დათარიღებულ წიგნს, „საინგილოს“ დართული აქვს სარდაქციო შენიშვნა: „ამოღებულია საქართველოს საისტორიო და ეთნოგრაფიული კრებულის „ძველი საქართველოს“ II ტომიდან“. აკაკი შანიძის ცნობილი რეცენზია მოსე ჯანაშვილის ამ ნაშრომის შესახებ „ძველი საქართველოს“ ტექსტს ითვალისწინებს და ჩვენც აქაც და ამის შემდეგაც ნაშრომს „ძველი საქართველოს“ პუბლიკაციის მიხედვით მივუთითებთ.

(ინგილოებს), აღნიშნავს, რომ მათი დიდი ნაწილი მაჰმადიანია, ნაწილი კი - ქრისტიანი.

ქართველების (ინგილოების) საერთო რიცხვი დაახლოებით 13 500 სულია. ისინი ქართულად ლაპარაკობენ.

მათ გვერდით აქ ცხოვრობენ „შაკიხლები“-უდები, რომელთა რიცხვი 1,000 სულზე ცოტა მეტია და წუქეთლები – წაჯურლები, რომელნიც რამდენიმე სოფლად მოსახლობენ წაჯურსა და კაკ-ელისენში, უდების ენა ამ წაჯურლების ენის მონათესავეა; იგინი მართლ-მადიდებელნი არიან და გურჯიებად იწოდებიან; წაჯურლებიც აგრეთვე მაჰმადიანობენ.

ჯანაშვილი არ საუბრობს ინგილოური დიალექტის შიდადიფერენციაციაზე და თავისი ნაშრომის მიზანს ასე ახასიათებს: „აღნიშნავ ადგილობრივ კერძობას კაკ-ელისნის ქართულისას“ [ჯანაშვილი 1896: 88]. ანუ მისთვის ზაქათალისა და წუხის მაზრებში მცხოვრებ ქართველთა, ანუ ინგილოთა, მეტყველება არის ერთიანი ენობრივი მონაცემი, რომელსაც აღნიშნავს ტერმინით: კაკ-ელისენის ქართული. როგორც ვხედავთ, ავტორი ირიბად ახასიათებს კუთხის ენობრივ სიტუაციასაც. საყურადღებოა, რომ ნაშრომში რატომღაც არ ვხვდებით რაიმე ცნობას დიალექტის შიდადიფერენციაციაზე, ასეთი ინფორმაცია არ გვხვდება არც 1913 წლის პუბლიკაციაში, რომელშიც ენობრივი მიმოხილვის ნაწილი უკვე განსხვავებული სათაურითაა წარმოდგენილი და კაკ-ელისენის ქართულის ნაცვლად ინგილოთა ლოლათი აქვს გამოყენებული ინგილოური დიალექტის შესაბამის ტერმინად [ჯანაშვილი 1913: 221].

ის, რომ ჯანაშვილს ინგილოურის შიდადიფერენციაცია უყურადღებოდ დარჩა და თუნდაც მოგვიანებით არ შეეხო ამ საკითხს, მით უფრო გასაკვირია, რომ კუთხის მეტყველების არაერთგვაროვნება უკვე იყო აღწერილი და მინიშნებული სხვა მკვლევართა თუ პუბლიცისტთა ნაშრომებში.

ჯერ კიდევ 1866წ. „დროების“ 44-ე ნომერში ანონიმი ავტორი მიუთითებს ინგილოთა მეტყველების არაერთგვაროვნებაზე და წერს: „ენა? ინგილოს ენაც ლეკურათ არის მიქცეული. თქვენ რომ იმისს ლაპარაკს ყური მიუგდოთ, ასე იფიქრებთ, ლეკი ამტვრევსო ქართულს. ხან და ხან ზოგიერთს ასოს ის ისე გამოხსოვამს, რომ ჩვენს ანბანში შესაფერს ნიშნებს ვერ ვპოულობთ. ქართულს წმინდათ ლაპარაკობენ მხოლოთ ალიბეგლოელები; დანაშთენის ინგილოების ენა ძნელათ ესმის ქართველს“.

1867წ. გაზეთ „დროებაშივე“ გამოეხმაურა დიმიტრი ჯანაშვილი ამ პუბლიკაციას. მან გააკრიტიკა ავტორი ინგილოთაგან ქართული ენის ცოდ-

ნის არასწორი შეფასებისთვის, თუმცა დიალექტის შიდადიფერენციაციის უტყუარი არსებობა მანაც დაადასტურა: „ყველაზე კარგათ ქართულს ლაპარაკობენ ალიბადელები. მაგრამ 43 №-ში „დროება“ შეცდომით, ამბობდა ვითომც ქართულ ყველაზე კარგათ ალიბეგლოელები ლაპარაკობდნენ. ტყუილია. თათრულს ენას სწავლობენ, რადგან ის მაზრაში ძლიერ გამოსადგება. ამის გამო თათრული ენა ყველამ იცის. ექვსი წლის ყმაწვილი იმდენს შეიძლებს, რომ პასუხი მოგცეს, თუ კი ამ ენაზე რასმე ჰკითხავ. ინგილომ იცის ენები: ქართული, ლეკური, თათრული და თითოთოროლა სომხური და რუსულიც“.

ალ. ხახანაშვილი 1898 წ. საინგილოს არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ გამოქვეყნებულ ნაშრომში გამოყოფდა ზემო და ქვემო საინგილოს მეტყველებას და მათ შორის განსხვავების ზედაპირულ შეფასებასაც იძლეოდა: „მეტყველება ზემო საინგილოში, რომლის ცენტრია კაკი, შეიცავს ძველი ქართულის თავისებურებებს, რომელიც გასაგებია თანამედროვე ქართველისთვის. ეს მეტყველება XVII ს. სპარსელებისგან კუთხის დაპყრობის გამო ვერ განვითარდა (საქართველოს) სხვა პროვინციებთან ერთად. ქვემო საინგილოს სოფლები ალიბადის მეთაურობით (790 კომლი) ლაპარაკობს წმინდა ქართულ ენაზე, ქიზიყური დიალექტისთვის დამახასიათებელი თავისებურებებით, ბოლოში -ყე (-qe) ნაწილაკის დართვით“ [ხახანაშვილი 1898]⁷³.

არნოლდ ჩიქობავა ფერეიდნულთან დაკავშირებით შეეხო ინგილოურის საკითხს და საკმაოდ ვრცლად მიმოიხილა დიალექტთან დაკავშირებული ისტორიული და ენობრივი საკითხები, თუმცა შიდა დიფერენციაციის შესახებ მას არაფერი უთქვამს [ჩიქობავა 1927: 221].

ინგილოური დიალექტის პირველი შიდადიფერენციაციული აღწერა გრიგოლ იმნაიშვილს მიეწერება [ძიძიგური 1970: 13].

გარდა იმისა, რომ ინგილოურს ორად ყოფს, გრ. იმნაიშვილი უფრო ქვედა იერარქიის ერთეულებსაც ასახელებს. მისი თვალსაზრისი გაზიარებულია მომდევნო თაობის მკვლევართა უმრავლესობის მიერ⁷⁴. საგულისხმოა, გრ. იმნაიშვილი მკაფიოდ არ ასახელებს დიფერენციაციის იერარქიული საფეხურის შესატყვის ტერმინებს. თავის დისერტაციაში წერს: ინგილოური დია-

73. ინგილოურის მეცნიერული კვლევის არცერთ ეტაპზე -ყე ნაწილაკის მქონეობა შიდადიალექტური დიფერენციაციის ნიშნად არ დაფიქსირებულა - ეს ნაწილაკი ინგილოურის ორივე თქმისთვის არის დამახასიათებელი.

74. იყო აღიაბათურისა და კაკურის ცალკე დიალექტებად გამოყოფის ცდაც, მაგრამ ეს თვალსაზრისი სამეცნიერო წრეებში არ არის გაზიარებული.

ლექტი იყოფა ორად [იმნაიშვილი 1947: 08] - ავტორი არ ასახელებს ქვედა იერარქიის აღმნიშვნელ ტერმინს, ისე ჩამოთვლის: კაკურად და ალიაბადურად⁷⁵. შემდგომ ის მიმოიხილავს კაკურისა და ალიაბადურის გავრცელების რეგიონებს (იხ. ზემოთ). მხოლოდ ამის შემდეგ ჩნდება „კაკურის“ გვერდით საზღვრული „კილოკავი“: „კაკური კილოკავის ყველაზე ღიდ ერთეულს წარმოადგენს თვით კაკის ანუ კახ-ინგილოს მეტყველება“.

მაშასადამე, გრ. იმნაიშვილი, კაკურსა და ალიაბადურს კილოკავებად (ქვედალექტებად) განიხილავს.

შემდგომ იერარქიულ საფეხურად ავტორი განიხილავს თქმებს, თუმცა კაკური კილოკავის შიდა განსხვავებებზე საუბრისას ის ამ ტერმინს არ ახსენებს. გამოყოფს კაკური კილოკავის კახ-ინგილოურ და ალიბეგლოურ მეტყველებას (თქმას). ამასთან აღნიშნავს, რომ ამ თქმების ფარგლებშიც მკაფიოდ იკვეთება დანაწევრება: თვით კაკის უბნებს შორისაც კი შეიმჩნევა დიფერენცია (კახის თავში ამბობენ: მივაქომ, მიაქომ, მიაქომს... ბოლოში კი - მჟაქ, მიაქ, მიაქს) [1947: 010; 1966: 10].

ასევე არაერთგვაროვანია ალიბეგლოს წრის სოფლების მეტყველება. ისინი თან ერთმანეთთან სიახლოვეს იჩენენ (მაგალითად, მაწარმოებელ სუფიქსებში -ბ თანხმონის შემცველობით ვ-ს ნაცვლად), თან ავლენენ გარკვეულ თავისებურებებს და ღღემდე ინარჩუნებენ ამ განსხვავებას.

ქცევათა იერარქიულ დონეზე დიალექტი დეტალურად შესწავლილი არ არის. კუთხის წარმომადგენლები მიუთითებენ, რომ ცალკეული სოფლების და უბნების მეტყველება მათთვის სრულიად იდენტიფიცირებადია სხვადასხვა ნიშნით: ფონეტიკური, გრამატიკული, ლექსიკური, ინტონაციური... თავისებურებით. კონკრეტული ნიშნების დასახელება მათ უჭირთ ან, ძირითადად, თემის ნიშანთა ვარიაციულობასა და რამდენიმე ლექსიკური ერთეულის დასახელებას ახერხებენ, თუმცა ქცევურ განსხვავებაზე მაინც დაბეჯითებით მიუთითებენ. თუ შევადარებთ გრ. იმნაიშვილის მიერ აღწერილ ვითარებას, ამ მხრივ, შეიძლება ითქვას, რომ დიალექტში მდგომარეობა არ შეცვლილა და შიდადიფერენციაციის ოთხი დონე, დიალექტი > ქვედალექტი (კილოკავი) > თქმა > ქცევა, ინგილოურ დიალექტში ისევ ფიქსირდება ამ დიალექტის

75. სამეცნიერო ლიტერატურაში სოფლის სახელადაც და დიალექტის აღმნიშვნელადაც ალიაბათი, ალიაბათურია დამკვიდრებული. პარალელურად ალიაბადი გამოიყენება [ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია და სხვ.]. იმის გამო, რომ გეოგრაფიული პუნქტის ოფიციალური სახელწოდება ალიაბადია, ჩვენს ტექსტში (და არა ციტატებში) ყველგან გამოვიყენებთ ამ ვარიანტს: ალიაბადი.

მატარებელთა მიერ⁷⁶.

ალიაბადურში ავტორი თამამად ასახელებს სამ თქმას: „ალიაბადური კილოკავი იყოფა სამ თქმად: ალიაბადის, მოსულისა და ითითალის თქმად. ისინი ურთიერთისაგან ცოტათი განსხვავდებიან. სამივე განიცდის ქართული კილოების გავლენას და ღიდად განსხვავდება კაკურისაგან“ [იმნაიშვილი 1947: 013; 1966: 13].

მაშასადამე, ინგილოური დიალექტის შიდადიფერენციაციის ასეთი სურათი იკვეთება:

დიალექტი: ინგილოური

კილოკავი: ალიაბადური და კაკური

თქმები:

ა) ალიაბადური კილოკავის:

ალიაბადის თქმა (ალიაბადი)

მოსულის თქმა

ითითალის თქმა⁷⁷.

ბ)კაკური კილოკავის

ა) კაკური თქმა (კახი (იგივე კახ-ინგილო), ალათემური, მეშაბაში)

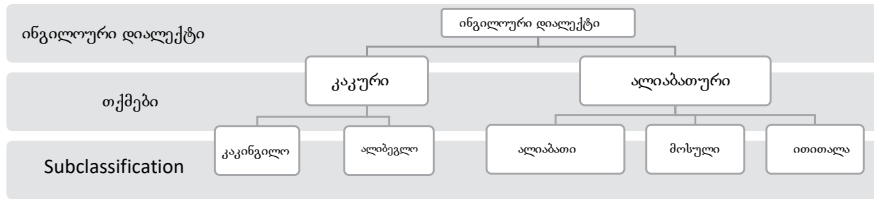
ბ)ალიბეგლოური (ალიბეგლო, თასმალო, ზაგამი, ქოთოქლო, ყორაღანი (სამთაწყარო⁷⁸).⁷⁹ (იხ. სურათი 2.).

76. დიალექტური შიდადიფერენციაციის ქცევის საფეხური საერთოდ ნაკლებად სისტემურადაა ქართულ დიალექტოლოგიაში ნაკვლევი და, ძირითადად, ეპიზოდურ ხასიათს ატარებს. ქცევური თავისებურებების ფიქსაცია და მდგრადობა ძირითადად „თვითგამიჯვნის ტენდენციის“ მოქმედების შედეგია და ყველა ამ რიგის ენობრივი მოვლენის აღნუსხვა და კვლევა მნიშვნელოვანია. ასეთი კვლევა ხანგრძლივ საველე სამუშაოს და სპეციფიკური მეთოდოლოგიის გამოყენებას მოითხოვს, რისი საშუალებაც ამ პროექტის ფარგლებში, სამწუხაროდ, არ მოგვეცა. ინგილოურის და, ზოგადად, ქართული დიალექტების მცირე იერარქიული საფეხურის კვლევა მომავლის საქმედ მიგვაჩნია.

77. ავტორი არ უთითებს, რომელს შეიძლება ჰენგიანი მივაკუთვნოთ. დღეს ამ სოფელში ქართულად აღარ ლაპარაკობენ.

78. ყორაღანში ქართულად აღარავინ ლაპარაკობს, სოფლის ქართველი მოსახლეობა 1930 წ. საქართველოში, კახეთის საზღვრისპირა სოფელში, სამთაწყაროში გადასახლდა. აქ აგრძელებს მცირე დიალექტური კუნძულაკის სახით არსებობას.

79. პროექტის ფარგლებში ჩატარებულმა მცირე გამოკითხვამ აჩვენა, რომ თანამედროვე სურათი ამ დიფერენციაციისა არ შეცვლილა. გამოკითხულები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ თქმის ფარგლებში ქცევური განსხვავებები არსებითია. განმასხვავებელი ნიშნების ჩამოთვლა უჭირთ, თუმცა ამბობენ, რომ ეს სხვაობა გარჩევადია და მათთვის სხვა ქცევის მატარებლის იდენტიფიცირება სირთულეს არ წარმოადგენს. მაგალითად, ერთმა ახალგაზრდა მოქმედმა გვითხრა, რომ ალიბეგლოელის მეტყველება ალათემურელისგან დაახლოებით 40% განსხვავებებს შეიცავს, თუმცა ერთი ნიშანიც ვერ დაასახელა ამ განსხვავებისა. კაკური და ალიბეგლოური

შემდგომი თაობის მკვლევართა ნაშრომებში გაზიარებულია ეს კლასიფიკაცია.

2.3. ინგილოური დიალექტის დოკუმენტირების ისტორიიდან

უნდა აღინიშნოს, რომ სამეცნიერო მიზნებით და მეცნიერული მეთოდოლოგიით ინგილოურის დიალექტოლოგიური ტექსტური და ლექსიკოგრაფიული მასალის შეკრება გასული საუკუნის ორმოციანი წლებიდან დაიწყო - ახალგაზრდა მკვლევრების გრ. იმნაიშვილის (ხელმძღვანელი არნოლდ ჩიქობავა) და როგნედა ღამბაშიძის (ხელმძღვანელი აკაკი შანიძე) საგანგებო სამეცნიერო მივლინებით, თუმცა გარკვეული წარმოდგენა დიალექტის ენობრივ თავისებურებებზე ქართულ საზოგადოებაში მე-19 საუკუნის 70-იანი წლებიდან უკვე იქმნებოდა სხვადასხვა პუბლიცისტური არხით.

ზემოთ მოვიყვანეთ ციტატა 1866 წ. „დროების“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული სარედაქციო წერილიდან რომლის ავტორიც ინგილოთა მეტყველების ნიშნებსაც ახასიათებს. აღნიშნავს ბგერითი შედგენილობის განსხვავებაზე (ზოგ ბგერას ისე გამოთქვამენ, რომ ჩვენს ანბანში შესაბამის ნიშნებს ვერ ვპოულობთო. გარდა ამისა, სხვა თავისებურებებსაც ჩამოთვლის: „...ერთი ეს, რომ ისინი აჩქარებით საუბრობენ; მეორე ეს, რომ სიტყვებს შემოკლებით ხმარობენ; ხევსურები და ფშავლებიც კი ამოკლებენ, მაგრამ ისე არა. თუ ხმოვანის ასოთი თავდება სიტყვა, იმას ისინი ჰკვეცენ. ძილს თურმე სულ არ

თქმების გასარჩევად დაასახელა სახელობითი ბრუნვის ნიშნის მქონეობა, აგრეთვე „ჩი-ღის“ // „ჩეის“ (სჩადის) ვარიანტების არსებობა. მსგავსი ნაივური კლასიფიკატორები თვითგამიჯვნის პროცესის აუცილებელი ნაწილია და სხვა კილოებშიც დიდი მდგრადობითა და ანტიანთროპოლოგიური ძალით გამოირჩევა [ბერიძე, 1998].

ხმარობენ: ძიას ნაცვლათ იტყვიან ზია. ძველის სამღთო წერილის სიტყვებიც მრავალი ისმის აქაურს ენაში. შემოგვაქვს მაგალითათ რამდენიმე ინგილოური ფრაზები:

„ფოთლივით გოც ხვრივებს (გვაკანკალებს). რიშხანს გვექცევია. (რიშხანი თათრულია - ღაგეცინიან) - მე ხუალ მივდივარ ქურმუხის საყდრის სანახელ. იქ ჩონ მოსვლამდინ კაი წკენ გააკეთ. თბილ-თბილ შეხვრეტ ღიახ კაი იქნებ. იქ მოსულას უკან დაჰი (თათრულია) რაიმს აღარ გააკეთებელ ვართ. ერთჯა დაასხდომელ ვართ, ქეიფ გაასწეველ ვართ. იქ ქეიფს გასწევას უკან ერთსაც ღოიზინებთ, მემღან (მასუკან) შევსხდებით ცხენებზედ, ცხენების ჭენებ-ჭენებ და ღვინის ლევ-ლევ გურულთუითი (კიჟინით) მუვალთ. - მე ჩემ თავ მოკლა მინდ, რახანც რუმ ჩონს ელქას (თათრ. - მამულს) ემაგრ უპატრონოს ჰხოდავ.“

ეს ზედაპირული აღწერაც კი უამრავ ინფორმაციას გვაწვდის ინგილოური დიალექტის შესახებ: სპეციფიკური ბგერითი სისტემა, საუბრის ტემპი, ინტონაციური ელიზია (სიტყვების შემოკლება), ინტენსიური დეზაფიკატიზაცია, არქაიზმების სიუხვე - აი, ის მცირე, მაგრამ მკაფიო ნიშნები, რომლითაც დიალექტი ხასიათდება. საგულისხმოა, რომ განსაკუთრებითაა ხაზგასმული სოფელ ალიბეგლოს მეტყველების განკერძოებულობა დიალექტის სხვა ერთეულებისგან და განსაკუთრებით იმის აღნიშვნა, რომ ისინი „ქართულს წმინდად ლაპარაკობენ“. ალიბეგლოს ასეთი განკერძოება მხოლოდ ლინგვისტური მასალით არ დასტურდება. დღესაც კი ალიბეგლოელი (ალიბეგლუელ) კაკელისაგან განსხვავებული იდენტობით აღიქმება, მიუხედავად იმისა, რომ კაკისა და ალიბეგლოს მეტყველება ინგილოური დიალექტის კაკური თქმის ქცევური ვარიაციებია.

კაკელი დღესაც თავის თავს „ჰენგილავს“ უწოდებს, მაგრამ ალიბეგლოელს - ალიბეგლუელს. იდენტობის ასეთი მარკირება მხოლოდ საკუთარ თავსა და ალიბეგლოელთან აქვს (ჩვენ ვიყავით, ჰენგილავები და ალიბეგლოელებიო, იტყვიან), სხვა შემთხვევაში, ყველა ინგილოური სოფლის მცხოვრებს, მათ შორის ალიბეგლოელსაც - „ჰენგილავს“ უწოდებენ. ამგვარი დიფერენცია შიდა მიგრაციული პროცესების ანარეკლია. მოვლენა შესასწავლია სხვა სოფლების მკვიდრთა მაგალითებზეც. საგანგებო ჩაღრმავებული კვლევა ამ საკითხზე ჩვენ ვერ შევძელით, თუმცა ეს ერთი ფაქტიც ბევრის მთქმელია.

როგორც ცნობილია, ალიბეგლო გვიან შექმნილი სოფელია. „ზაქათალის

კომისიის“ ჟურნალში ვკითხულობთ: „საუკუნის⁸⁰ დასაწყისში მთისწინეთის ზოლი ელისუს სასულთნოში გაუვალი ტყეებით იყო დაფარული, რაც აძნელებდა მიმოსვლას და ლეკებსა და სხვა თავდასხმელებს ყაჩაღობასა და სულთნის სამფლობელოს ძარცვას უადვილებდა. ამის გამო სულთანმა აჰმად-ხანმა ამ ტყიან სივრცეებში რამდენიმე დასახლება დააარსა. მიიხმო როგორც საკუთარი, ისე მოსაზღვრე სამფლობელოებიდან მითითებულ ადგილებზე მსურველნი, რომელთაც სთავაზობდა შეღავათებს. უმეტესად ახალმოსახლეებს ეკისრებოდათ მცირე გადასახადი და პირველივე საჭიროებისას შეიარაღებული რაზმის გამოყვანა. ერთ-ერთი ასეთი დასახლება იყო ალიბეგლო, რომელსაც შეადგენდა აჰმად-ხანის მოწვევით საკუთარი სურვილით გადმოსული 25 ოჯახი კახიდან, ბაგლარიდან, თასმალოდან და სხვა სოფლებიდან“.

ეს ისტორიული ეპიზოდი, განსაკუთრებით ის, რომ ალიბეგლო „ღია ზონად“ იქცა მიგრაციისთვის, გვაფიქრებინებს, რომ ამ სოფლის მეტყველების თავისებურებაც შეიძლება მიგრაციული პროცესის შედეგად განვიხილოთ. საკითხი შესწავლას მოითხოვს. ჩვენ ვიმუშავეთ მე-19 საუკუნის საარქივო დოკუმენტებზე, ნაწილს ვაქვეყნებთ ამავე პროექტის ფარგლებში მომზადებულ წიგნში - „ინგილოურ ქრონიკებში“ [ბერიძე, ბაკურაძე, შარაშენიძე 2025].

„დროებისაკე“ მომდევნო წლის 47-ე ნომერში დაიბეჭდა ღიმიტრი ჯანაშვილის სტატია „წარსული და მიმავალი ინგილოების ცხოვრება“. სტატია გაგრძელებებით ქვეყნდებოდა გაზეთის რამდენიმე ნომერში. სტატიაში ავტორი ინგილოური დიალექტის თავისებურებებსაც ეხება და სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით საინტერესო მონაცემებსაც გვაწვდის:

„ინგილოები შთამომავლობით არიან ქართველნი. მათ ქართველობას ამტკიცებს მათი ენა. ბუნებითი ენა ინგილოებისა არის ქართული, მაგრამ იმას მიუღია, მათ მღვდმარეობის და გვარად, სხვა, განსხვავებითი ქართული ენისაგან, ხასიათი. აი მკითხველო, მათი ქართული ენის ნიმუში: „მე მივდ, შენც ჩემს უკან მალე მოი; დეგემაც ტყეში წავდეთ - ერ წყვილ კევრ გამოილოთ. კალობეთ კევრები არ გოქ, რას შაამბელვართა? მაშინ ბეილლაჯ დარჩომას, ეხლითავ თადარიქ გავწიოთ, კაის. ამმეშა სხვიბეთ კევრების მოთხოვნითაც ბეიბურ გავხდით. სხვიბეთ მინნათ ქნას, ჩონივ მინნათ გავწიოთ კაის; ამმეშა სხოიც არ გოგმართავს.“ სწორეთ ამ გვართ (ასეა!) ლაპარაკობენ ესენი თავიანთ ოჯახობაში. ყველაზედ კარგათ ქართულს ლაპარაკობენ ალიბადე-

80. მე-19 ს. იგულისხმება.

ლები. მაგრამ 43 №-ში „დროება“ შეცდომით, ამბობდა ვითომც ქართულ ყველაზე კარგათ აღიბეგლოელები ლაპარაკობდნენ. ტყუილია. თათრულს ენას სწავლობენ, რადგან ის მაზრაში ძლიერ გამოსადეგია. ამის გამო თათრული ენა ყველამ იცის. ექვსი წლის ყმაწვილი იმდენს შეიძლებს, რომ პასუხი მოგცეს, თუ კი ამ ენაზე რასმე და ჰკითხავ, ინგილომ იცის ენები: ქართული, ლეკური, თათრული და თითოთოროლა სომხური და რუსულიც.“

ამავე სტატიის სხვა ნომრებში ღიმიტრი ჯანაშვილი კიდევ მოიხმობს ინგილოური დიალექტის დამახასიათებელ ფორმებსა და ლექსიკურ ერთეულებს, გვაწვდის საინტერესო ფაქტებს მაშინდელი ენობრივი სიტუაციის აღსადგენად.

„ვკონებ, მეტი არ იქნება, რომ აქ მოვიხსენიოთ ისიც, რავკარათ მოიხსენებენ ხოლმე ინგილოები თავიანთ მიცვალებულებს, რადგან ეს არის ერთი მავნებელ ჩვეულებათაგანი. ამათში არის შესანიშნავი აბრამის ტაბლა, ინგილოურათ „სულჰური“

„ჩვენ ერთხელ გადგვიჭუტებია და მეორეთ ვერ ავლოკავთ.“ ამბობენ ინგილოურათ“ [დროება, 1867, N 48].

„ამასობაში ერთი მეორეს შაებმის და ბოლოს ერთ-ერთი აჯობებს. ჯობნება იმაში მდგომარეობს, რომ ესენი მოწინააღმდეგე აშუღების სიმღერას ეუბნებიან ერთმანერთს თათრულს ენაზე, რომელიც მათ გაგონით აქვთ დასწავლული, და მაშინ, თუ ქოროლლის უჯობებია თავის სიმღერაში მოჯიბრე ვერიხნუმასათვის, ეხლაც ის აჯობებს. ხალხი ყურს უგდებს, ამისაგამო მღერალი როდესაც გაათავებს, მაშინ დაიძახებს: „გამგონნი ღმერთმან აცოცხლოს,“ ახლა ისინი შემოსძახებენ: „ჰი.... ი. გაუმარჯო...ო...ოს.“ ზოგი ერთი უფრო ნიჭიერი ინგილოურს ენაზედაც მღერის. სასიამოვნოა სმენა, როდესაც ისინი ერთმანერთს ეჯიბრებიან, სხედან და ქეიფს ეწევიან.

ზოგნი გამხმარ ცხვრის ხორცსაც (ლორს, ინგილოურათ - ყახაჯს), მიართმევენ ნეფეს.

ამათ ვენახებში დგას ვაზები: რქაწითელი (ინგილოურათ: მელაკუდა), ცვიანი (ინგილოებათ: თხლაფა), მერანდო, საკმელა, ქიშმიშა ყურძენი, საფერავი და ქიჩი ემჯავი ანუ განჯური ყურძენი [დროება, 1967, N 49].

ამ მცირე ფრაგმენტებიდანაც აღდგება დიალექტური დისკურსის მკრთალი კონტური, რომელიც, შესაძლოა, დიდი სურათის აღდგენისას მნიშვნელოვან დეტალად იქცეს.

შედარებით ვრცელ ენობრივ დახასიათებას გვაძლევს „დროებაში“ 1883

წელს „წიწას“⁸¹ ფსევდონიმით გამოქვეყნებული სტატია. „საქმეს უჭირებს კაცს მეტადრე ინგილოური გრამატიკა“ - წერს ავტორი და ჩამოთვლის დიალექტის მთავარ თავისებურებებს, როგორიცაა: ღეზაფრიკატიზაცია, ვ-სა და უმლაუტიანი ხმოვნების მქონებლობა, ბგერის ან მარცვლის დაკარგვა, სახელობითი ბრუნვის ნიშნის არქონა. აქვე ის იძლევა ზმნური და სახელური ფორმაცვალების რამდენიმე მაგალითს. ამ პუბლიკაციაშიც მოტანილია მცირე ტექსტური ფრაგმენტი ინგილოური დიალექტის ნიმუშად:

„ერთხელ შენ (მე) და ჩემ ზმაე⁸² თაშ წეუველით. აი, ოლან (ყმაწვილო), ერთიც ნოხით (ვნახოთ, დავინახით) რუმ (რომ) ერთ დიდ ირემ მოდის; ვესროლ თოფ: შიგ გულშიო! აიქავ (იქვე) ღეეცა. მაშინავ (იმავე წამს) გავ-ჯადით. შიშადით ცეცხლ დავანთით. წოდებ ავაგით. გაზღომამდინ ვჭომით. ზაღლებიც დავაზღევით. დანარჩომიც ოიკიდით (ავიკიდეთ), შინ მოეტანით. აგე თოვლ მოდიოდა რუმ ბარდნიდა! ღედა ჩემმა ჯორც დააჟირიმა (ლორად ნაჭერი-ნაჭერი დასჭრა), დაამარილა აყარზე (ჩარდახზე) დაჰკიდა და გაახმო (ზოგი იტყვივს გაავმო). ვალლაე (ღმერთმანი) ზამთარი გასუღინჟა (გავლაძლის) აი ჯორც გოგსტო (გვეყო). ირმის ტყავ სეუმეხ კარაპეტას სამ მანეთათ მივყიდით“. მოგვიანებით მოსე ჯანაშვილმა, როგორც ზემოთაც ითქვა, რამდენჯერმე გამოაქვეყნა ინგილოურის, როგორც ის უწოდებდა, „აკ-ელი-სენის მეტყველების“ ან „ინგილოური ლოლათის“ შესახებ მოკლე მიმოხილვა. სწორედ ამ მიმოხილვას უძღვნა აკაკი შანიძემ თავისი ცნობილი რეცენზია [შანიძე 1913-1914: 344-357].

გრ. იმნაიშვილისა და როგნედა ღამბაშიძის მივლინება საინგილოში დიალექტის დოკუმენტირებისა და მეცნიერული შესწავლის გეგმის ნაწილი იყო. 1947 წელს გრიგოლ იმნაიშვილმა დაიცვა დისერტაცია ინგილოურის ძირითადი თავისებურებების შესახებ, ხოლო 1966 წელს გადამუშავებული სახით წიგნადც გამოსცა.

როგნედა ღამბაშიძემ დისერტაცია 1949 წელს დაიცვა. გამოქვეყნდა მისი რამდენიმე სტატია. წიგნად ეს შრომა არ გამოქვეყნებულა და, რამდენადაც გასაოცარი არ უნდა იყოს, შემდგომი თაობის არც ერთ ასე თუ ისე მნიშვნელოვან დიალექტოლოგიურ გამოკვლევაში მისი დასკვნები და შედეგები მსჯელობის საგანი არ გამხდარა. სადისერტაციო ნაშრომის სათაური არც

81. „წიწა“ მოსე ჯანაშვილის ფსევდონიმია

82. e - ა, eu - უმლაუტიანი ო - ისევე დავტოვეთ, როგორც ტექსტშია. სპეციფიკური ბგერების გადმოცემის ისტორიაც რომ არ დაგვეკარგა.

მკვლევრის პროფესიულ ბიოგრაფიაში იყო მითითებული. ყოველივე ამის გამო 75 წლის შემდეგ „აღმოჩენილი“ დისერტაცია ჩვენი პროექტის ფარგლებში დაუბრუნდა სამეცნიერო სივრცეს⁸³. წინამდებარე ნაშრომში მაქსიმალურად ვეცადეთ, არა მხოლოდ სხვადასხვა ლინგვისტური ფაქტის ანალიზისას არ დაგვეტოვებინა როგნედა ლამბაშიძის ნაზრევი ყურადღების მიღმა, არამედ მაქსიმალურად აგვესახა მისი საილუსტრაციო მასალაც, რადგან, სამწუხაროდ, მკვლევრის მიერ მოპოვებული მასალის მხოლოდ მცირე ნაწილია გამოქვეყნებული. ვაპირებდით დისერტაციის წიგნად გამოცემას - ახალი სამეცნიერო აპარატით, საძიებლებით, ქართული და ინგლისური ვრცელი რეზიუმეებითა და წინასიტყვაობის დართვით, თუმცა მეცნიერის ოჯახის გადაწყვეტილებით ამ განზრახვაზე ხელი ავიღეთ. იმედი გვაქვს, დისერტაციის ბეჭდური ვერსია მალე შეიქმნება და ეს ძვირფასი ნაშრომი შეავსებს მისთვის სამართლიანად განკუთვნილ ნიშას ქართული დიალექტური სამეცნიერო ლიტერატურის თაროზე.

როგნედა ლამბაშიძის ინგილოური ძიებები 60-იანი წლებისთვის დასრულდა. მისი კვლევების სამეცნიერო მიმართულება შეიცვალა. მხოლოდ სამ ათეულზე მეტი წლის შემდეგ, 1988 წელს გამოიცა ქართული დიალექტური ლექსიკოგრაფიის ერთ-ერთი გამორჩეული ნიმუში - „ინგილოური ლექსიკონი“. ინგილოურ ლექსიკონზე მუშაობა ავტორმა ახალგაზრდობაშივე დაიწყო. ვარლამ თოფურია ამაზე საზგასმით მიუთითებდა რ. ლამბაშიძის სადისერტაციო ნაშრომის რეცენზიაში. რეცენზენტის თქმით, დისერტანტს ლექსიკოგრაფიული სამუშაო წარმოშობით ინგილო არჩილ ჯანაშვილთან⁸⁴ ერთად უწარმოებია.

83. „ინგილოურ ქრონიკებში“ ვაქვეყნებთ ამ საკითხთან დაკავშირებით გაცილებით ვრცელ ინფორმაციას [ბერიძე, ბაკურაძე, შარაშენიძე 2025].

84. არჩილ ჯანაშვილი მოსე ჯანაშვილის ძმისწული იყო, ცნობილი მეცნიერი, საზოგადო მოღვაწე, საინგილოს გულმხურვალე ჭირისუფალი. მისი წერილები გასული საუკუნის 40-50 იანი წლების საკავშირო და რესპუბლიკურ სახელისუფლებო იერარქებთან „ინგილოურ ქრონიკებში“ ქვეყნდება. 1944 წ. დათარიღებულ ერთ-ერთ წერილში ჯანაშვილი კანდიდ ჩარკვიანს სწერს, რომ წლების განმავლობაში მუშაობდა ინგილოურ ლექსიკონზე, რომელიც უკვე მზადაა დასაბეჭდად. სამწუხაროდ, ამ ლექსიკონის ხელნაწერს ვერც ოჯახში და ვერც არქივებში ვერ ვერ მივაგენით. ერთადერთი იმედი, რომ ეს მნიშვნელოვანი ნაშრომი უკვალოდ არ დაკარგულა, არის ის, რომ ვიფიქროთ, ის იქნებ რაიმე სახით იყოს ასახული ქალბატონი როგნედას შრომაში. იმ დროს მიღებული იყო სხვადასხვა ტექსტური თუ ლექსიკოგრაფიული მასალის შესყიდვის პრაქტიკა. ენათმეცნიერების ინსტიტუტში დღესაც ინახება ასე შეძენილი მასალები. თუმცა თავად ავტორი ლექსიკონის წინასიტყვაობაში მასალის წარმომავლობაზე არ მიუთითებს. არჩილ ჯანაშვილი 1985 წელს გარდაიცვალა და ამ ლექსიკონის გამოსვლას არ მოსწრებია.

ინგილოური დიალექტის კვლევასა და დოკუმენტირებაში მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო წარმოშობით ინგილო მკვლევრის, ნათელა როსტიაშვილის, მიერ ჩაწერილი მასალები და მისი „ინგილოური ლექსიკონი“. ახალგაზრდა მკვლევარი ნაადრევად გარდაიცვალა 1973 წ. მისი ლექსიკონის გამოცემა მხოლოდ 1976 წ. მოხერხდა [როსტიაშვილი 1976].

ვარლამ თოფურიამ 60-იან წლებში მოაწყო სტუდენტური ექსპედიცია საინგილოში. ამ ექსპედიციის მასალები გამოქვეყნებული არ არის⁸⁵.

1978 წ. გამოვიდა ვენერა ჯანგიძის მონოგრაფია ინგილოურის შესახებ. ავტორი აღმოსავლეთმცოდნე იყო და ძირითადად ენათა კონტაქტების დისციპლინური პლატფორმიდან იკვლევდა დიალექტს. ის ეყრდნობოდა მხოლოდ გამოქვეყნებულ მასალას. საველე სამუშაო და, შესაბამისად, დიალექტის დოკუმენტირება ამ შრომის ფარგლებში არ შესრულებულა.

დღეს არსებული მონაცემებით, ინგილოური დიალექტის დოკუმენტირება განახლდა ვასილ აბაშვილის მიერ 80-90-იან წლებში ჩაწერილი ტექსტებით. ამ მასალის საფუძველზე შეიქმნა მკვლევრის საკანდიდატო დისერტაცია. ვასილ აბაშვილი (კუზიბაშვილი) 2004 წ. გარდაიცვალა. მისი დისერტაცია, აგრეთვე 22 აუდიოკასეტაზე ჩაწერილი ინგილოური ტექსტები (კაკური და ალიაბადური) ჩვენ გამოვეცით (მარინა ბერიძე, მაია ბარიხაშვილი) 2005 წელს.

2005, 2007, 2012 წლებში პროექტის „საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტის“ ფარგლებში ვიმუშავეთ საინგილოში და მოვიპოვეთ მრავალსაათიანი ტექსტური და ლექსიკური მასალა. სხვადასხვა დროს ეს მასალა გაიშიფრა, დამუშავდა ლექსიკოგრაფიულად ან დაარქივდა. როგორც ჩვენი, ისე მანამდე მოპოვებული და გამოქვეყნებული მასალის უდიდესი ნაწილი გამოქვეყნებულია ქართული დიალექტების კორპუსში (ქდკ).

85. ამ ექსპედიციის შესახებ ქ-ნ დამანა მელიქიშვილის მონათხრობს ვეყრდნობით. მისი თქმით, ექსპედიციის მუშაობას ადგილობრივი ხელისუფლება სერიოზულად აფერხებდა და აზერბაიჯანის მილიციამ ბატონი ვარლამ თოფურია დააკავა კიდეც. ექსპედიციის მასალების მოძიება (თუ ასეთი ისევ არსებობს) და შესწავლა, მნიშვნელოვანი შენაძენი იქნება ინგილოური დიალექტოლოგიისთვის.

2.4. ინგილოური დიალექტი ქართული დიალექტების კორპუსში

ქართული დიალექტური კორპუსი (ქდკ) 2006 წლიდან იქმნება. მასზე მუშაობა - კონცეფციის შემუშავება და სატესტო ვერსიების დამუშავება 2003-2004 წელს დავიწყეთ, როცა საფუძველი დაედო მრავალწლიან პროექტს „საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტი“.

კორპუსში შესულია როგორც გამოქვეყნებული ინგილოური ტექსტები, ისე ჩვენ მიერ ჩაწერილი და გამოსაცემად მომზადებული მასალა. სასურველი ინფორმაციის მისაღებად კორპუსის მომხმარებელს ემსახურება პლატფორმა „დიდი ქართული დიალექტოლოგიური ბაზა და დიალექტების ელექტრონული ატლასი -GEDA“, მოკლედ - „ქართული დიალექტური კორპუსი -ქდკ“.

პლატფორმა ოთხი ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი ქვეპლატფორმისგან შედგება: დიალექტური კორპუსი; დიალექტური ლექსიკონები; დიალექტური ტექსტების ბიბლიოთეკა; მიგრაციული ინფორმაცია საქართველოსა და მის ფარგლებს გავრცელებულ დიალექტებზე.

ინგილოურის შესახებ ინფორმაცია ინტეგრირებულია და იძებნება პლატფორმის ყველა სექტორში.

მთავარი ლინგვისტური ინფორმაცია ინგილოურის შესახებ იძებნება სექტორში „კორპუსი“.

იმისათვის, რომ დავიწყოთ ძიება ინგილოური მასალის მოსაპოვებლად, გადავდივართ „კორპუსის“ ნაწილში შესაბამის ველში და ვირჩევთ ინგილოურ დიალექტს:

კორპუსში ძიების საყრდენი ერთეულია სიტყვა. ამასთან, მუშაობს სიტყვის ფრაგმენტით ძიების ფუნქციაც და შესაძლებელია მოძებნოს სასურველი მასალა მთელი სიტყვის, მისი დასაწყისისა და დაბოლოების მიხედვით, აგრეთვე ყველა ის სიტყვა, რომელიც საერთოდ შეიცავს საძიებო ელემენტს. მაგალითად, თუ თქვენ გინდათ მოძებნოთ ყველა სიტყვა, რომელიც იწყება მაგ ფრაგმენტით:

ან შეიცავს მას:

სიტყვის მოძიების შემდეგ, ამ სიტყვაზე დაწკაპუნებით შეგვიძლია ვნახოთ ამ სიტყვის გამოყენების ყველა კონტექსტი. მაგალითად, თუ ავირჩევთ

სიტყვას „აიმაგ“, ვნახავთ, რომ ის მთელ კორპუსში 87 კონტექსტითაა დადასტურებული:

კონტექსტში საკვანძო სიტყვაზე, ან სათაურზე დაწკაპუნებით კი ჩვენ შეგვიძლია ვიხილოთ მთლიანი ტექსტი და ამ ტექსტის სხვა მახასიათებლები: ჩაწერის ადგილი, მთქმელი, ჩამწერი და სხვ.:

პლატფორმაზე მუშაობს სხვა ფილტრებიც (თემატური, პერსონალური, გეოგრაფიული, ლინგვისტური მახასიათებლების მიხედვით), რომლებიც დეტალურადაა აღწერილი კორპუსის ინსტრუქციულ ბლოკში და აქ აღარ შევჩერდებით.

ბიბლიოთეკის სექცია იმავე ტექსტურ კოლექციაზეა დაყრდნობილი, თუმცა აქ სიტყვა კი არა, ტექსტია ძიების მთავარი ერთეული. შესაბამისად, ძიების ველებიც რამდენადმე განსხვავებულია. ეს სექცია მნიშვნელოვანია იმით, რომ აქ შესაძლებელია ინგილოური დიალექტის ტექსტების წყაროების მიხედვით გაფილტვრა. შესაბამისად, აქ შეიძლება ნახოთ ინგილოური დიალექტის შემდეგი ტექსტური კოლექციები:

გრიგოლ იმნაიშვილი - ქართული ენის ინგილოური კილო, 1966 (დართული ტექსტები);

როგნედა ღამბაშიძე - თსუ შრომები XXXb-XXXb1, 1947;

ქართული დიალექტოლოგია - 1966წ.

ქეთევან ფაჩხატაშვილი - ტექსტი ხელნაწერია, არ არის დათარიღებული, სავარაუდოდ, გასული საუკუნის 70-80-იან წლებშია შესრულებული. ტექსტი ინახება არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში.

ვასილ აბაშვილი - 1982-1988 წლებში ჩაწერილი მასალა, გამოცემული 2009 წ.

მაია ბარიხაშვილი, მარინა ბერიძე - 2005- 2013 წწ. კოლექცია.

ძიების მაგალითი:

სასურველი წყაროს არჩევის შემდეგ მომხმარებელი მიიღებს ამ გამოცემის ყველა ტექსტს:

დეტალური ძიება ამ სექციაშიც არის სხვადასხვა მახასიათებლით შესაძლებელი (თემატური, პიროვნული, გეოგრაფიული).

როგორც კორპუსულ, ისე საბიბლიოთეკო ძიებაში, შესაძლებელია საძიებელი ინფორმაციის რუკაზე ნახვა. მაგალითად, აიმაგ ფორმის

გავრცელების რუკა ასეთია:

ხოლო ინგილოური ტექსტების რუკაზე გადანაწილების რუკა ასე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ:

თითოეული ყვითელი რგოლის უკან არის ტექსტის ჩაწერის ზუსტი ადგილი. მაგალითად, თუ „გაგყვებით“ რგოლს ნიშნით -45, ერთ-ერთ საბოლოო შედეგად მივიღებთ ალიაბაღს (41):

შემდგომ საფეხურზე შესაძლებელია უკვე ყველა იმ ტექსტის ნახვა, რომელიც ალიაბაღშია ჩაწერილი.

თითოეული აღნიშვნის უკან ღვას კონკრეტული ტექსტი და სათაურზე დაწკაპუნებით მომხმარებელი აქაც ნახავს სრულ ტექსტს:

ასეთია ქართულ დიალექტურ კორპუსში ინტეგრირებული ინგილოური ტექსტური მასალის ძიებისა და კვლევის ინფრასტრუქტურის მოკლე აღწერა. უფრო დეტალურ დახასიათებას აქ აღარ შევუდგებით, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მომავალში იგარაუდება მოკლე აუდიო- და ვიდეომასალის კარტოგრაფიულ სისტემაში განთავსება, რათა ქართულენოვანი სოფლების მეტყველების ნიმუშები უფრო მკაფიოდ იყოს დოკუმენტირებული და ხელმისაწვდომი როგორც ქართველი, ისე უცხოელი მომხმარებლისთვის.

2.5. ქდკ-ის ინგილოური დექსიკონი

ქდკ-ის ინგილოური ლექსიკონი იქმნება სპეციალურ რედაქტორში, რომელიც აერთიანებს დამრავალდონიანი ლინგვისტური და ენციკლოპედიური ინფორმაციით ამდიდრებს როგორც არსებულ ლექსიკოგრაფიულ წყაროებს, ისე ქდკ-ის ტექსტებიდან და სხვადასხვა მასალიდან ამოკრებილ ლექსიკურ ინფორმაციას.

ქდკ-ის ინგილოურ ლექსიკონზე დაყრდნობით მომზადდა „ინგილოური დიალექტის კორპუსული ლექსიკონი“, რომელიც ამ წიგნის პარალელურად

იბეჭდება და მის დეტალურ აღწერას წინასიტყვაობაში იხილავს მკითხველი. აქ მხოლოდ ქდგ-ის ლექსიკონში ინგილოური მასალის მოძიების შესაძლებლობებს შეგვხვებით მოკლედ:

ქდგ-ის ლექსიკოგრაფიული კონცეფცია არაერთხელ გვაქვს აღწერილი (აქ ლიტერატურას ჩავწერ). რა სახის ინფორმაცია შეიძლება მიიღოს ამ რესურსით ინგილოურის მკვლევარმა თუ სხვა დაინტერესებულმა პირმა? პირველი, ეს არის, რასაკვირველია, კონკრეტული სიტყვის ძიება - მთელი სიტყვის ან მისი ფრაგმენტის, ლემის (მთავარი სალექსიკონო ფორმის) ან გრამატიკული და ფონეტიკური ვარიაციებით. ძიების ყველა ამ შესაძლებლობის განხილვას აქ ვერ შევძლებთ, თუმცა ძიების ლოგიკა თავად სისტემის ინტერფეისშიც საკმაოდ ნათლად იკითხება.

სალექსიკონო ერთეულის მრავალდონიანი ლინგვისტური ანოტირების წყალობით შესაძლებელია ძიება ცალკეული ან კომბინირებული მახასიათებლებით: გრამატიკული (მეტყველების ნაწილის მიხედვით), სემანტიკური (რომელ სემანტიკურ ჯგუფს მიეკუთვნება), სტრუქტურული (მარტივი სიტყვა, შესიტყვება, ენკლიტიკა, კომპოზიტი...), წარმომავლობის (ნასესხობა თუა და რომელი ენიდან) და ა.შ. ასევე შესაძლებელია ლექსიკოგრაფიული წყაროს მიხედვით ძიება, ძიება ლექსიკონის მარჯვენა - განმარტებით ნაწილში და ა. შ.

სიტყვის (ან სიტყვის ფრაგმენტით ძიება). ვეძებთ დედ ძირის შემცველ ყველა სიტყვას როგორც ლემებში (მთავარ სალექსიკონო ფორმებში), ისე - ვარიაციებში:

ვეძებთ გ- თანხმოვნით დაწყებულ ყველა არსებით სახელს (არჩეულია: სიტყვის ძიების ველში -გ; სიტყვის ფრაგმენტი - „იწყება“; გრამატიკულ მარკერებში - არსებითი სახელი (N)):

ვებზე გ თანხმდებით დაწვებულ ყველა ნასესხებ სიტყვას:

ვებზე ტროპულ ლექსიკას შენ ძირის შემცველ სიტყვებში:

ვებზე მცენ ძირს სალექსიკონო სტატიის მარჯვენა ნაწილში:

და ბოლოს წყაროებზე:

ქდკ-ის ინგილოურ ლექსიკონში ინტეგრირებულია:

როგნელა ღამბაშიძის, ნათელა როსტიაშვილისა და ჰასრათ ჰასრათოვის ლექსიკონები და სალექსიკონო მასალები (ღამბაშიძე 1988; როსტიაშვილი 1978; ჰასრათოვი 2024), აგრეთვე ქართული დიალექტოლოგიური კორპუსის ლექსიკოგრაფიული ბაზის მონაცემები, რომელიც მოიცავს როგორც ტექსტურ, ისე ლექსიკოგრაფიული კითხვარით მოპოვებულ ლექსიკას. ლექსიკოგრაფიული წყაროების მასალა სტრუქტურირებული და მარკირებულია ქდკ-ის სალექსიკონო რედაქტორის კონცეფციის შესაბამისად. ინფორმაცია გაერთიანებულია სალექსიკონო სტატიების სხვადასხვა დონეზე - მასალა ემატება და მდიდრდება განმარტების, ილუსტრაციის, გრამატიკული და ფონეტიკური ვარიანტების, შიდა ბმულებისა და გრამატიკული და სემანტიკური მარკირების ველებში.

ასეთია მოკლედ ინგილოურის ყველაზე მასშტაბური ტექსტური და ლექსიკოგრაფიული რესურსის - ქართული დიალექტური კორპუსის შესაძლებლობები დიალექტის თავისებურებების დოკუმენტირებისა და შესწავლისათვის. ეს რესურსი განუწყვეტლად ვითარდება და ივსება.

წინამდებარე ნაშრომი, ისევე, როგორც ჩვენს პროექტში შესრულებული სხვა პუბლიკაციები, ამ რესურსის პრაქტიკული გამოყენების კონკრეტული მაგალითია.

3

სახელური
ფორმანაჩემობის
თავისებურებები
ინგოლოური

3.1. სახელთა ბრუნება

ინგილოურში, ისევე, როგორც ქართული ენის ყველა სინქრონულ თუ დიაქრონულ ვარიაციაში (ქართული ენის დიალექტებში, ძველ ქართულსა და სტანდარტულ (სალიტერატურო) ენაში, ყველა სახელური მეტყველების ნაწილი (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ნაცვალსახელი, რიცხვითი სახელი) იბრუნვის. სახელთა ბრუნებაში განსხვავებანი სალიტერატურო ქართულთან და დიალექტებთან ძირითადად (თუმცა, არა მხოლოდ) მორფო-ფონემატური ცვლილებების შედეგადაა წარმოქმნილი.

ქართულსა და მის ყველა დიალექტში (ასევე ძველ ქართულშიც) ბრუნების ტიპს განაპირობებენ ფონეტიკური ფაქტორები:

1. ფუძის დაბოლოება (ხმოვანფუძიანი / თანხმოვანფუძიანი);
2. კვეცა (ხმოვანფუძიან სახელებში);
3. კუმშვა (თანხმოვანფუძიან სახელებში).

ამ სამი მოვლენის სხვადასხვაგვარი „გათვალისწინება“ ბრუნვის მოდელის არჩევისას, მორფემულ საზღვრებზე მომხდარი სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესები, აგრეთვე თანდებულებისა და ნაწილაკების თავისებური გამოყენება, განაპირობებენ ბრუნების სისტემის მრავალფეროვნებას ქართული ენის დიალექტებში.

ინგილოური დიალექტი ქართულენოვანი გარემოდან ისტორიული იზოლაციისა და ქართულისათვის მეტად სპეციფიკურ - კავკასიურ და აღმოსავლურ ენობრივ გარემოსთან ხანგრძლივი კონტაქტის გამო - განსაკუთრებულად მდიდარია ფონეტიკურ ნიადაგზე გაჩენილი ნაირსახეობებით. ეს მრავალფეროვნება სახელთა ბრუნებაზეც აისახება.

3.1.1. ბრუნვათა რაოდენობა ინგილოურში

ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელიც ინგილოურში ბრუნების შესახებ კვლევებში გამოიკვეთა, ეს არის ბრუნვათა რაოდენობა.

გრ. იმნაიშვილი მიიჩნევდა, რომ „ძირითად ბრუნვებს გარდა ინგილოურში გვქვს მეორეული ბრუნვები, რომლებიც წარმოშობილია თანდებულიანი და უთანდებულო ძირითადი ბრუნვებისაგან [იმნაიშვილი 1966: 94]. მან ინგილოურში ქართული ენის ბრუნვათა სისტემისათვის დამახასიათებელი 7 ბრუნვის გარდა (სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაობითი, მოქ-

მედებითი, ვითარებითი, წოდებითი) გამოყო სამი არაპირითადი ბრუნვა: სადაობით-გამოსვლითი, ნათესაობით-გამოსვლითი და ნათესაობით-მიმართულებითი [იმნაიშვილი 1966: 92]. არაპირითად (იმავე მეორეულ) ბრუნვებს გრ. იმნაიშვილი ჯერ კიდევ თავის სადისერტაციო ნაშრომში გამოყოფდა [იმნაიშვილი 1947: 181 და სხვ.].

გრიგოლ იმნაიშვილის მსგავსად და, შესაძლოა, უკვე ხელმძღვანელის გავლენითაც⁸⁶ როგნედა ღამბაშიძეც გამოყოფს დამატებით ბრუნვებს, თუმცა ამაზე საგანგებო მსჯელობა მის ნაშრომში არ არის. წოდებითი ბრუნვის შემდეგ ის აგრძელებს ბრუნვათა აღწერას და 32-ე, 33-ე და 34-ე პარაგრაფებად გამოყოფს: ნათესაობით-გამოსვლით (კაციზგნით > კაციზგნი / კაციგნი), სადაობით-გამოსვლით (კარშიდთი, ცხენზედთი, კისერთან...) და ნათესაობით-მიცემით ბრუნვებს (ღამისა, ყონალისა...) [ღამბაშიძე 1949: 126-127].

არაპირითადი ბრუნვების გამოყოფის საკითხი ქართულ ენათმეცნიერებაში აკაკი შანიძემ შემოიტანა. მან გამოყო ე.წ. ლოკალური ბრუნვები, რომლებიც სახელთან თანდებულების შერწყმითა და მათი ფონეტიკური სახეცვლილების შედეგად მიღებულად მიიჩნეოდა, თუმცა ეს თვალსაზრისი ოფიციალურად მან მხოლოდ 1953 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში გამოთქვა, მაშინ, როცა ორივე დისერტაცია ინგილოურის შესახებ დასრულებული იყო. შესაძლოა, დისერტანტების გადაწყვეტილებაზე ირიბი გავლენა მანამდე გამოთქმულმა თვალსაზრისმა მოახდინა [შანიძე 1953: 74-75].

შანიძემ ბრუნვის ფორმებად მიიჩნია ყველა ის თანდებულებიანი ფორმა, რომლებშიც თანდებული „შეეზარდა“ ფუძეს და ამის გამო გარკვეული ცვლილება განიცადა (ფუძემ ან თანდებულმა).

1. გამოსვლითი: ქალაქიდან < ქალაქით-გან
2. მიწვევითი: ქალაქამდე < ქალაქად-მდე
3. სადაობითი: ქალაქ-ში <- ქალაქს-ში და ქალაქზე < ქალაქს-ზე

გამოსვლითს, მიწვევითსა და სადაობითს საერთო სახელად აკ. შანიძემ „ლოკალური ბრუნვები“ უწოდა.

შესაბამისად, ლოკალურმა ბრუნვებმა მოიცვა მანამდე თანდებულებიანი ბრუნვებად სახელდებული ფორმების: -გან თანდებულებიანი მოქმედებითის, -მდე-თანდებულებიანი მიმართულებითისა და -ში - და -ზე-თანდებულებიანი მიცემითის შინაარსი.

ამ თვალსაზრისზე აზრთა სხვადასხვაობა იმთავითვე გაჩნდა ქართულ

86. როგნედა ღამბაშიძემ დისერტაცია აკ. შანიძის ხელმძღვანელობით დაიცვა 1949 წ.

ენათმეცნიერებაში. არნოლდ ჩიქობავამ ეს კლასიფიკაცია არ გაიზიარა.

1961 წ. გამოქვეყნებულ სტატიაში მან მოკლედ მიმოიხილა თანდებუ-
ლიან ბრუნვათა საკითხი ქართულში. ის შეეხო ქართული ენის ქვესისტემე-
ბისა და ქართველურ ენათა ვითარებასაც. ამ მიმოხილვაში ავტორმა აჩვენა,
რომ თანდებული ქართულში უშუალოდ ერთვის ბრუნვის ფორმას, რის გამოც
ხშირია ფონეტიკური ცვლილებები ან სახელის ფუძისა, ან თანდებულისა.
ამასთან, აღნიშნა, რომ ქართველურ ენათაგან, ზანური შედარებით ღარიბია
თანდებულებით, რაც წინდებულთა სიმრავლით კომპენსირდება. ქართული და
სვანური კი თანდებულების მრავალფეროვნებით და გამოყენების მხრივ ერ-
თმანეთთან ახლოს დგას.

ქართული ენის მთის კილოებში თანდებულის ფორმას ბრუნვის ნიშანიც
შეიძლება დაერთოს (სოფელშით, ქარქაშიგით, ცხენზეთ...). გარდა ამი-
სა, შესაძლებელია, ერთ სიტყვასთან ორი თანდებულიც გექონდეს (სოფლის
პირშიამდი | პირ-ში-ა-მდი). ორი თანდებულის ერთად გამოყენება ჩვეულებ-
რივია სვანურისთვისაც (იმოწმებს ვ. თოფურიას). [ჩიქობავა 1961: 198].

არნ. ჩიქობავამ მხარი დაუჭირა ვარლამ თოფურიას თვალსაზრისს, რომ
ლაკურის ბრუნვათა კლასიფიკაციისას გამიჯნულიყო ძირითადი და თანდე-
ბულიანი ბრუნვები. ამით, როგორც ავტორი ამბობს, დაძლეულ იქნა „ფანტას-
ტიკური მრავალფეროვნება“ და ბრუნვის ფორმაცა და მასთან შერწყმული
თანდებული თუ ზმნისართიც სათანადოდ კვალიფიცირდა [ჩიქობავა 1961:
199].

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ არც ქართულმა სალიტერატურო ენამ, არც
მისმა არქაულმა ვარიანტმა (ძველი ქართული) არ იცის ორმაგი თანდებულის
დართვა, ზმნისართები (ქვეშ, გვერდით, უკან...) სახელის ფუძეს არ ერთვის
ბრუნებისას, ცალკე სიტყვებია. რაც შეეხება თანდებულებს (-თვის, -კენ,
-ზე, -ში, -გან...), ისინი ძველ ქართულში ზმნისართებივით ცალკე სიტყვად
შეეწყობოდა ბრუნვის ფორმას (მთასა ზედა, წყალსა შინა...) და ფონეტიკურ
ცვლილებასაც არ განიცდიდა შესიტყვების არცერთი წევრი „და თუ ახალ
ქართულში თანდებულის ბრუნვაში დაჩრდილულია ამოსავალი ვითარება
(წყლიდან, წყალში, მთამდე...) ძველი ქართულის ჩვენება, ქართული ენის
ისტორიის გათვალისწინება მომხდარ ცვლილებებს სრული სიცხადით აღ-
გვიდგენს“ [ჩიქობავა 1961: 199].

ამიტომ, არნ. ჩიქობავას აზრით, სწორია, რომ ქართული ტრადიციული
გრამატიკული აზროვნება იმთავითვე უთანდებულო ბრუნვებს გამოყოფდა
ძირითად ბრუნვებად. ასეთივე ტრადიცია გააგრძელა საუნივერსიტეტო მეც-

ნიერებად და ნიკო მარისა და აკაკი შანიძის ადრეულ ნაშრომებშიც ტრადიციული შვიდი უთანდებულო ბრუნვაა გამოყოფილი [მარი 1908; შანიძე 1930: 22].

მხოლოდ „ქართული გრამატიკის საფუძვლების“ 1953 წლის გამოცემით შემოიტანა აკაკი შანიძემ თანდებულის ბრუნვათა საკითხი. მკვლევარმა ბრუნვის ფორმებად მიიჩნია ყველა ის ფორმა, რომლებშიც თანდებული „შეხორცებულია“ ფუძესთან და ამის გამო გარკვეული ცვლილებაა მომხდარი თანდებულის ან ფუძისა.

ასეთი ცვლილება სამ ბრუნვაში მოხდა: მიცემითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში, რის შედეგადაც სამი ახალი, ე.წ. ლოკალური ბრუნვა მივიღეთ: სადაობითი, გამოსვლითი და მიწვევითი [შანიძე 1953: 74]. ლოკალური ბრუნვების ნიშნებად ა. შანიძემ გამოყო ფუძესთან მიერთებული და ზოგჯერ ფონეტიკურად სახეცვლილი თანდებულები: 1. სადაობითისთვის: -ზე და -ში; 2. გამოსვლითისთვის: -იდან, -დან; 3. მიწვევითისთვის: -ამდის (-აღ-მდე / -აღ-მდის > -ამდე / -ამდის) [შანიძე 1953: 74-76].

არნოლდ ჩიქობავას აზრით, ამ ახალ თეორიას სინათლე არ შემოუტანია საკითხის კვლევაში, თუ მანამდე სამეცნიერო პოლემიკა ბრუნვათა რაოდენობის გამო ქართულში შეეხებოდა იმის გარკვევას, 6 ბრუნვაა თუ 7 ქართულში (წოდებითი უნდა ჩათვალოს თუ არა ბრუნვად?), ამ წიგნმა დასვა ახალი კითხვა: 6 ბრუნვაა თუ 10 ქართულში?

ამ კითხვაზე პასუხი არნ. ჩიქობავამ ამავე წერილში ასე ჩამოაყალიბა: „ქართულ სალიტერატურო ენას იმდენივე ბრუნვა აქვს ამჟამად, რამდენიც იყო გამოყოფილი 1930 წ. აკ. შანიძის „ქართულ გრამატიკაში“: შვიდი, თუ წოდებითსაც ჩავთვლით, — ექვსი, თუ წოდებითის თავისებურებას ანგარიშს გავუწევთ. ათი კი, ვფიქრობთ, არა. თანდებულებს: -ზე, -ში, -გან, -მდე ბრუნვის ნიშნებად ვერ მივიჩნევთ“ [ჩიქობავა 1961: 209].

არაძირითადი ბრუნვები ქართული ენის დიალექტების ბრუნვათა სისტემის აღწერისას არ არის გამოყოფილი არც მოგვიანო პერიოდის მკვლევართა ნაშრომებში [ჯორბენაძე 1989; 1998; გოგლაშვილი და სხვ. 2016].

-ზეითი, -შიგაითი⁸⁷, -გნი.... ტიპის თანდებულები რთულ თანდებულებად არის განხილული და არაძირითად ბრუნვათა გამოყოფის მიზეზად არ არის

87. ეს ფორმა სარვეზითაა დასახელებულ ნაშრომში დაბეჭდილი, ციტირებისას სწორი ვარიანტი გამოვიყენეთ.

მიჩნეული⁸⁸ [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 131].

რთული თანდებულების საკითხი ქართული ენის დიალექტებსა და სვანურში საგანგებოდ განიხილა კახა გაბუნიაძე. მისი აზრით, მიუხედავად არსებითი სტრუქტურული განსხვავებისა, ქართველურ ენებში რთულ ზმნისწინთა სისტემის ჩამოყალიბებას ერთი საფუძველი უჩანს. რაც შეეხება თვალსაზრისს, რომ რთული ზმნისწინები მთის კავკასიურ ენათა, კერძოდ, ნახურის გავლენის შედეგი უნდა იყოს [უთურგაიძე 1966: 77], ავტორი მიიჩნევს, რომ ქართველურ ენებში მოვლენის პრინციპული ერთგვარობა, იძლევა საფუძველს, ვიფიქროთ ამ ენათა (ქართველური და ნახური) ისტორიულ მიმართებაზე და არა პირდაპირ გავლენაზე [გაბუნია 1989: 54].

არ არის გაზიარებული არც ინგილოურში არაძირითად ბრუნვათა გამოყოფის საკითხი და მიჩნეულია, რომ დიალექტში, ისევე, როგორც ქართული ენის სხვა ქვესისტემებში, სახელთა ბრუნების სისტემა 7 ძირითადი ბრუნვით უნდა აღიწეროს [აბაშვილი 2005: 76-82].

რაც შეეხება ე.წ. არაძირითად ფორმებს, ისინი მართლაც მორფოსინტაქსური და მორფონოლოგიური პროცესების მიჯნაზე არიან წარმოქმნილი და უფრო გრამატიკალიზაციის ნიმუშებია და არა ფორმაწარმოებითი მოდელები.

მაგალითები, რომლებიც არაძირითადი ბრუნვების ნიმუშად განიხილება ავტორებთან, ამ შთაბეჭდილებას ტოვებს: ქუასთან, ქედრიზთან... კარშიდთ... იქითყენი.

ყველა ამ მაგალითში თანდებულებიანი ფუძე (ქუასთან, ქედრიზთან, იქითყენ, კარში...) ადგილის გარემოებებია. ამათგან „კარში“ ფორმა უკვე დიდი ხანია გრამატიკალიზებულია და აღნიშნავს არა კარს (door), არამედ სივრცეს - „გარეთ“.

ინგილოურისთვის თანდებულებიანი სახელების საყრდენ ფუძედ გამოყენება და -ით (> -ი) მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნით გაფორმება ერთ-ერთ მთავარ თვისებადაა გამოყოფილი.

ეს მოვლენა დამახასიათებელია საერთო ქართველურისთვის, გვხვდება ქართული დიალექტების უმრავლესობაში, მათ შორის არა მხოლოდ შედარებით არქაულ, აღმოსავლურ დიალექტებში, არამედ დასავლურშიც.

აღნიშნულია, რომ „ქართული ენის მთის დიალექტებში (ხეცსურულ-

88. 1.7. თანდებულები ქართული ენის დიალექტებში (აღმოსავლური დიალექტები), ავტორი: გ.ცოცანიძე.

ში, თუშურში, მოხეურში) ჩვეულებრივი მოვლენაა თანდებუიან ფორმა-თა გართულება -ით, -ივ, -თან, -ად (||-ა-მდე) ფორმანტებით; სახლ-ში-ით, სახლ-ზე-ით, სახლ-ს-თან-ით, ნახევარ-ში-ა-მდე და მისთ. ნიშანდობლივია ანალოგიური ტენდენცია სვანურშიც: თხმიმ-მი-იშ „თავ-თან-ის“, ხოხმრა-მ-თეშ-დ „უფრო პატარისაკენისად“ (ვ. თოფური, თ. უთურგაიძე) [ჯორბენაძე 1995: 41]. ასევე, **გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ნახურ ენებთან კონტაქტს უნდა გაეძლიერებინა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში ისეთი მოვლენაც, რომელიც წარმოშობით საერთო-ქართველური ჩანს. კერძოდ, -ზე, -ში, -თან, -გან თანდებუიან სახელთა გართულება -ით, -ივ, -ად || -ა-მდე მორფემებით: სახლ-ში-ით, სახლ-ზე-ით, სახლ-ს-თან-ით, სახლ-ის-გნით || სახლ-ის-გნ-ივ, ნახევარ-ში-ა-მდე... ბრუნვათა ამგვარი წარმოება თავს იჩენს ნახურ ენებშიც. მაგალითად, ბაცბურშია: ხენ-გო-რენ „ხესთან და იქიდან, ხესთანით“, ხენ-მაქ-რენ „ხეზე და იქიდან, ხეზეით“. .. (თ. უთურგაიძე).“** [ჯორბენაძე 1995: 64, იმოწმებს თედო უთურგაიძეს].

ასე რომ, ინგილოურის ბრუნვათა სისტემის დახასიათებისას ჩვენც ვიფარგლებით 7 ბრუნვის (სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაობითი, მოქმედებითი, ვითარებითი, წოდებითი) აღწერით, ხოლო თანდებულების თავისებურებანი ცალკე იქნება განხილული, მათ შორის რთული თანდებულებისა, რომლებიც „არაძირითადი“ ბრუნვების გამოყოფის საფუძვლად იქცა ზოგიერთ მკვლევართან.

3.1.2. არსებითი სახელების ბრუნება

არსებითი სახელები ინგილოურ დიალექტში, ისევე, როგორც ქართულ ენასა და მის ყველა ქვესისტემაში, იყოფიან თანხმოვანფუძიან და ხმოვანფუძიან სახელებად. ეს კი, როგორც ითქვა, სხვა ფაქტორებთან ერთად განსაზღვრავს სახელთა ბრუნების ტიპს. უცხო ენიდან შემოსული (ნასესხები) არსებითი სახელები, იმის მიხედვით, ხმოვანზე ბოლოვდება მათი ფუძე თუ თანხმოვანზე, ირჩევენ ბრუნების სათანადო მოდელს. არსებით სახელებს უტოლდება და ფორმაწარმოებით პარადიგმებს არსებითი სახელის მსგავსად იწარმოებენ ცალკე მდგომი ნაზმნარი და სხვადასხვა დერივაციული საშუალებით წარმოქმნილი (მასდარი, მიმღეობა, დანიშნულების, წინა ვითარების, წარმომავლობის, ხელობის...) სახელები. ასევე არსებითი სახელის მსგავსად იბრუნვის ცალკე მდგომი ზედსართავი და რიცხვითი სახელები და ზოგიერთი ნაცვალსახელიც.

3.1.3. თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელების ბრუნება

3.1.3.1. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა ინგილოურ-ში (მხოლოდითი რიცხვი)

სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში თანხმოვანფუძიან სახელთა ბრუნვის ნიშანთა ვარიანტებად გამოყოფილია **-ი** და **-0**. ამათგან, სალიტერატურო ქართულში მხოლოდ **-ი** გვაქვს, დიალექტთა ერთი ნაწილი კი სახელობითში წარმოადგენს გაუფორმებელ ფუძეს, ბრუნვის ნიშანი იკარგება. ყველა ამ დიალექტში **-ი** და **-0** ნიშნების გამოყენება ვარიაციულია და შეპირობებულია პოზიციურად [ჯორბენაძე 1998; გოგოლაშვილი და სხვ. 2016 და სხვ.].

ინგილოური ზედმიწევნით მიჰყვება ქართული ენობრივი სისტემისთვის ჩამოყალიბებულ სურათს. სახელობითი ბრუნვის გაფორმება შიდადიალექტური დიფერენციაციის ერთ-ერთი საფუძველიცაა, კერძოდ, კაკური და ალიაბადური კილოკავების გამოყოფის ერთ-ერთი არგუმენტი ისიც, რომ სახელობითი ბრუნვის ნიშნად კაკურში გვაქვს **-ი** და **-0**, ალიაბადური კი ბრუნვის ნიშანს მუდამ ინარჩუნებს და სახ. ბრუნვა წარმოადგენილია **-ი** ნიშნით.

ინგილოურის ეს თავისებურება პირველი ენობრივი ნიშანია, რომელიც მოსე ჯანაშვილმა დიალექტის („კაკ-ელისენის ქართულის“, შემდგომში „ინგილოთა ლოდათის“ დასახასიათებლად გამოყო. სწორედ ამით დაიწყო კაკ-ელისენის „ადგილობრივ კერძობათა“ აღწერა: ყველა სიტყვას, რომელსაც სამწერლო ენაზე ბოლოს უზის „ი“, ეს „ი“ ეკვეცება, ვითარცა: ცხენ, ღორ, ირემ და არა ცხენი, ღორი, კაცი და სხ. [ჯანაშვილი, 1996: 88-89].

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ კაკურში, ისევე, როგორც ქართული ენის ზოგიერთ სხვა დიალექტში, თანხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითი ბრუნვის ნიშნის ვარიაციულობა პოზიციურადაა შეპირობებული.

ავტორები გამოყოფენ [იმნაიშვილი 1947: 165; იმნაიშვილი 1966: 84; ღამბაშიძე 1949: 93-94] და ტექსტური მასალაც ადასტურებს ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნების შემდეგ პოზიციებს:

1. ნაწილაკებისა და -ვით თანდებულის წინ:

ც- ნაწილაკი: ადგილ-ი-ც

ეს ქალ გაათხუეველ ადგილიც ერ შორს ყოფილ⁸⁹.

89. მაგალითებს, რომლებიც ქართული დიალექტური კორპუსიდანაა მოხმობილი, წყაროს არ ვუთითებთ. საჭიროების შემთხვევაში მკითხველს შეუძლია გადაამოწმოს კორპუსში.

შდრ.: ადგილ

სახლი პატრონმა უთხრა: ჩონ ადგილ არ გოქავ.

-გ ნაწილაკი (-გ < -ო; სხვათა სიტყვის ნაწილაკია): გრლივ
სადთი მეპოვნასავ შაჰმარ გრლივ?

შდრ. გრლ

ამ მესამე ღამე ჩასხმაში გრლ მოდს შიგადთი.

-ვი (< -ვით) თანდებული: ანგელოზ-ი-ვი, ეხლანდელ-ი-ვი

გაფადა ტყავ, გომოვდა ერ ანგელოზ, ანგელოზივი ქალ.

განა ეხლანდელივი ემე კი არ ეყო.

შდრ.: ეხლანდელ

წყალ არ ნაქნარ დრო ეყო, წაღან სა ეყო ეხლანდელ წყლევ.

2. „და“ კავშირის წინ:

და კავშირით შეერთებული ორი სახელიდან ერთ-ერთი, და კავშირის მომ-
დევნო, სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი, მეორე კი - და
კავშირის წინ - ბრუნვის ნიშნით (აქ ი- ხმოვანს ერთგვარი სადემარკაციო
ფუნქცია აქვს, ენკლიტიკის თავიდან ასაცილებლად):

ყოფილ, არ ყოფილ ერ ბებერი და ერ ქალ [ქდკ]

ცხენი და ყუშ ამყონიაც / ყუში და ცხენ ამყონიაც [იმნაიშვილი 1947:
161].⁹⁰

ე ღეკაცი და კაც მასლათ ჩედიან [ღამბაშიძე 1949: 95].

ქდკ-ის მასალებში საკმაოდ დაიძებნა „და“ კავშირით შეერთებული თან-
ხმოვანფუძიანი სახელები. ამათგან, არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა ორივე
სახელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, ისეთიც გვხვდება, როცა ორივე სა-
ხელი ბრუნვის ნიშნითაა გაფორმებული.

ფუძე + ფუძე

(კაკური):

ღეკაც და კაც წევენ კიღბან ს, გააქონ, ფადტონ.

ღეკაცევიბე ზედმეტად იყო ყურზენ, თაფლ და კარაქ.

ორ ჯარ არის, ერთი წითელ, იმი ნაწოლ ადგილში ბალახ არ ომოდი ს, ერ
ჯარ კი მიდის, აღარ მოდის – ცეცხლ და კომლ.

90. გრ. იმნაიშვილისა და როგნელა ღამბაშიძის დისერტაციების საილუსტრაციო მასალა ქარ-
თული დიალექტების კორპუსში ჯერჯერობით არ არის ინტეგრირებული, ამიტომ ვუთითებთ
პირველწყაროს.

ის ჰალა // დალა მასლოლი, მალრუფელ და მაშრუფელ ამას სიჭმელი.

დაა, არჩილ და დესონ ფრონტში დადლუკა.

გახსნა, დაინახა ყიზილ და გუშუშ, მაგონდა ნუმ [=რუმ] ჩემ მამას ყიზილ ანარწყავ ბაკან აქავ.

თავ და ერ ფალირ კაც.

მოდოდა ქალი ოქახში ორმოც დედაკაც და ორმოც მამაკაც.

მარტოდ ერ კაც და ერ დეკაც ყოფილან.

დეკაც და ქალ სურცხული წინ არ გამდნენ.

კაც და დეკაც მიდიოდნენ გზაზე.

ბრუნვისნიამნიანი ფორმა + ფუძე

(კაკური)

ყოფილ, არ ყოფილ ერ ბებერი და ერ ქალ.

ჩონ გოქონდა, ნაბდები და ჟიჟიმ ეყო, სხო რამ

დეკაცი და კაც მასლაათ ჩედიან, ამბოვენ:

ერგან ხედავს, ერ კამეჩი ტყავზე ორ კაც-დეკაც წონან, კაცი და დეკაც ორ წონან.

პოტუმ წასულ, კუჭაშვილი წასულ, ჩონ გვარიანეც ბვრ რყენ იმ დროზე, ოთარანეც, ოთარანევი და ტარტარეც.

ეხლა თუთან ფამილიაში ტარტარიანევი და ოთარანეც ბევრი.

ბერ ბებერი და ბერ კაც კეპთევიან ყოფილ.

წაღან იყო გრიპის წამალი სიმფაზოლი და ნოუსუმფა **ზონ**.

კდრვ, ლამაზა ე ბერკაცი და ბებერ ჰაც იმ ქალმა უთხრა, ჰემაგ აკეთევენ.

– ტად ქალი და მამიდი ქალ ვართ, გაიგი?

– წელში ორჟე ბაირამ: ყურბან ბაირამი და ორუჟ ბაირამ.

გადად ებნევაყ: ცოტა წყალი და პურ მამცით.

ერ ვარი და ერ ღორ დოგიკარგი.

თბილი და სქელ წინდევ იყო.

ორივე სახელი ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი:

ამე ეყო, თათრული ეყოყე დაა, რუსული და თათრული.

ახლა შააქუჩე ბევრი ხახი და ნიორი!

იყიდა ნიორი და ხახი.

მეცოცება ჟალაბობა შერი და ჩიფლაყი.

გავდნენ დედაკაცი და კაცი. ერთმანერთ უთხრეს: მის მინგავარ?”

ყოშმები და დოსტაშნაები.

ქალის თარაფით მონასული ბიჭები და ის დადრბი იქ დაჰჩებიან.

ბიჭი და ქალი თავის სახში ჩებიან, ისერ ყოუმები მიდიან თავის სახში.

დეკაცი და კაცი დაა, მიდიან.

დედაკაცები და ყმაწულები მიდიოდნენ საზადნთან.

3. ბრუნვის ნიშანი დაცულია შედგენილ შემასმენელში. ის მთლიანად დაკარგული დამხმარე ზმნის საკომპენსაციო ფუნქციას იძენს და, ფაქტობრივად, „მეორეულ მორფოლოგიზაციას“ განიცდის - უკვე სახელობითის ნიშნის ფუნქცია კი არ აქვს, არამედ დამხმარე ზმნის შინაარსის გადმოცემია:

შაკამანზულ ცხენი, ყანთარაღა რამ, თავისი. / შეკამაზული ცხენია, თავისი მათრახით და რამით.

ე ბროწოლიც იმისთანა ბროწოლი, რუმ კდობოდეს, რო ადამიან კდობოდეს, აჭამო აღარ კდობ, ცოცხლდებ. / ეს ბროწეულიც იმისთანა ბროწეულია.../.

3. ბრუნვის ნიშანი დაცულია კითხვით კონსტრუქციაში:

ველებ ჰათარ გაქონდა, ველები? /ხელები როგორ გქონდა, ხელები?

როგორც ვხედავთ, ი- ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნება თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობით ბრუნვაში ხშირად პოზიციურია: „და“ კავშირიან მიმდევრობებში ის ერთგვარად ინტონაციურად „აწონასწორებს“ შესიტყვებას და ენკლიტიკისგან იცავს მოკლე სიტყვას, ამ შემთხვევაში, და კავშირს.

-ი ბრუნვის ნიშანი ზოგჯერ „მეორეული მორფოლოგიზაციის“ შედეგი ჩანს, სახელდობრ, ა) კითხვით წინადადებაში, ვფიქრობთ, ის ჩაკითხვის ნაწილაკის ფუნქციით რჩება ბ) შედგენილი შემასმენლის გადმოცემისას - დაკარგული ზმნური ნაწილის კომპენსაციას ემსახურება.

არ ჩანს დამაჯერებელი სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ -ი-ს გამოვლენა პაუზას უკავშირდება [აბაშვილი 2009: 83]. პაუზად, ზოგადად, მიიჩნევა წინადადების ან მისი სასვენი ნიშნებით გამოყოფილი სტრუქტურული ერთეულისა თუ განკერძოებული გამოთქმის საზღვარი, რომელიც გრაფიკულად სასვენი ნიშნით გადმოიცემა. ზეპირი მეტყველებისა და სინტაქსური პაუზა ზოგჯერ (ხშირად) არ ემთხვევა ერთმანეთს. ვასილ აბაშვილი წერს, რომ ნულოვანი გაფორმება თანხმოვანფუძიან სახელებში მხოლოდ „პაუზის არქმონე სახელებში“ ანუ იმ შემთხვევებში აქვთ, როცა სახელს არ მოსდევს სინტაქსური ან ინტონაციური პაუზა, მაგრამ საილუსტრაციოდ წარმოადგენს მაგალითებს, რომლებიც საწინააღმდეგოს აჩვენებენ: ერ შულ, ერ ყმაწულ არ გოგაჩნი [აბაშვილი 2009: 83]. ქდკ-ის ტექსტური ბაზაც ამას ადასტურებს:

ჰა, იჭერს ბიჭ [ცხენს], ამბოვს [ცხენი]: ბიჭო, გამიშ, წავდე, ამბოვს. /ჰო, იჭერს ბიჭი ცხენს, ამბობს: ბიჭო, გამიშვი, წავიდე, ამბობს/.

მივ აი დეკაც, პურ დანაკარ დეკაც. / მიდის ეს დედაკაცი, პურის დამკვერელი დედაკაცი/.

თუ პაუზა ასეთი მყარი პოზიციას სახელობითი ბრუნვის რეალიზაციისთვის, მაშინ ამ პაუზების წინაც (რომლებიც მძიმითაა აღნიშნული და ექსპრესიული საუბრის დროს აქ პაუზა კიდევ უფრო გამოკვეთილია, ვიდრე სალიტერატურო ქართულში) უნდა გვქონოდა სახელობითი ბრუნვის ნიშანი: შუღ-ი და არა შუღ; ბიჭი და არა ბიჭ, დეკაცი და არა - დეკაც.

ხმოვანფუძიან სახელებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშნის გამოვლენა პაუზის წინ მართლაც არის დამახასიათებელი ქართული ენის ზოგიერთი დიალექტისთვის. თანხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითი ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა-გამოვლენა ინგილოურში არ ჩანს იმავე რიგის მოვლენა და უფრო სტერეოტიპული აღწერის ისეთივე ნიმუშია, როგორზეც ადრეც გვქონია მსჯელობა - მკვლევარი ჩამოყალიბებული აღმწერი პარადიგმის მიხედვით ხედავს ამა თუ იმ მოვლენას და ანალოგიით აკეთებს სტერეოტიპულ დასკვნას, რომელიც ხშირად შეუმოწმებლად ხვდება სამეცნიერო მიმოქცევაში [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 520-521; ბერიძე 2019, ბერიძე 2023].

3.1.3.2. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა ქართული ენის დიალექტებში

ქართული ენის დიალექტებიდან თანხმოვანფუძიანი სახელის სახელობით ბრუნვაში ნულოვანი აფიქსაცია აღმოსავლეთის მთის დიალექტებს ახასიათებს, სახელდობრ, თუშურს, ფშაურსა და ხევსურულს.

აღნიშნულია, რომ ალომორფების განაწილება დამოკიდებულია იმაზე, სახელი ცალკე დგას თუ წინადადების რომელიმე მყარი კონსტრუქციის (შესიტყვების) წევრია. თუშურ დიალექტში თანხმოვანფუძიანებთან სამი ალომორფია წარმოდგენილი: სრული -ი , ო (მოკლე -ი) და -0.

ეს ალომორფები ასე ნაწილდება:

(1) -0 : „როცა ფრაზაში ნახმარ სახელს ფიქსირებული პაუზა არ მოსდევს, ე.ი. სიტყვა დახურულ პოზიციაშია წარმოდგენილი, იქ სახელობითი ბრუნვის ნიშნად -0-ა წარმოდგენილი, როგორც ხმოვან, ისევე თანხმოვანფუძიანებთან“ [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 63].

ცხვა ყოჩად კაც ყოფილიყუ. ძეს კაც მოსრულიყუ საჯარეშია'დ (ქდკ. თუშ.).

(2) - Ἰ : მოკლე -ი თანხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითი ბრუნვის ნიშნად გვაქვს პაუზისწინა პოზიციაში:

წინა ნაპირით უკვენა ნაპირამდ თვალს ვერ გაცწვენდ კაც (ქდკ. თუშ.).

იშვიათად, ტექსტებში მოკლე -ი (ἰ) სახელობითის ნიშნად გვხვდება არა-პაუზისწინა პოზიციაშიც. სავარაუდოდ, ეს ზოგჯერ მხოლოდ ტექსტის ჩაწერის რედაქციული გადაწყვეტილების შედეგი უნდა იყოს. ზემოთაც ვთქვით, რომ მეტყველების აქტის დროს მთქმელის მიერ სხვადასხვა კომუნიკაციური ეფექტისთვის გამოყენებული პაუზა არ ემთხვევა სინტაქსურ პაუზას. ტექსტის რედაქტირების დროს, მით უფრო, თუ ეს ხელით ჩაწერილი ტექსტია და აუდიო ან ვიდეოვერსია არ ახლავს, უპირატესობა სინტაქსური კონსტრუქციის სწორად გადმოტანას ეძლევა. უახლესი ტექნიკური საშუალებებით ჩაწერილი ტექსტებიდანაც კი ძალიან მცირე ნაწილში თუ იქნება ზეპირი მეტყველების ინტონაციური თავისებურებები აღნიშნული. ასე, რომ თუშურ ტექსტებში დადასტურებული მაგალითები, როცა მოკლე -ი (ἰ) უპაუზო პოზიციაში ვლინდება სახელობითი ბრუნვის ნიშნად, შეიძლება ზოგჯერ წესს კი არ არღვევენ, პირიქით, ამყარებენ მას. ფაქტია, რომ არასინტაქსური (არაკლაუზური) პაუზაც ისევე უწყობს თანხმოვანფუძიან სახელებში სახელობითი ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნებას, როგორც სინტაქსური. ამ საკითხს ექსპერიმენტული კვლევა სჭირდება და თანამედროვე ქართული დიალექტოლოგიის ერთ-ერთ საკვლევ პრიორიტეტად შეიძლება ჩაითვალოს. მე-20 საუკუნის 60-იანი წლებიდან არსებული აუდიოჩანაწერების სათანადო ტექნოლოგიური დამუშავების შემთხვევაში, ასეთი კვლევისათვის მდიდარი მასალა შეიძლება შეიქმნას.

თუშურის მაგალითები, მოკლე-ი უპაუზო პოზიციაში:

ეს კაც წინააღმდეგ წავიდა'დ იძულებულ გაჰადეს.

ის თაფლიც კარების პირშიავ დეცლვარა'დ დამრქ ეს კაც უთაფლოაქ.

(3) -ი (სრული -ი) გაჩნდება ნაწილაკების ან სხვა ენკლიტიკურად მიბმული ელემენტების წინ:

ხალხიც სუ გაცწვენეტავ – კაცნ, დიაცც-ყმაწვილნ.

ქალებიც აღარ ეძლი ხისოელთად: ხისოივ ნაპირ ადგილიავ.

სამხრობისად გამოიდეს ილქურელნ, კარგადაცევი, ერთ ცხრა-ათ სულამდინას დიდნი'დ წვრილნ.

(4) ხშირად თანხმობანფუძიან სახელებთან მოკლე -ი-ს შენარჩუნება და-კარგული მეშველი ზმნის საკომპენსაციო საშუალებაა თუშურშიც, ისევე, როგორც ინგილოურში:

მძცშე გარევ ავდარ, ავდარ, ავდარჲ, თან ქარჲ, ქარიშხალჲ. /მოუშვა კვლავ ავდარი, ავდარი, ავდარია, ქარია, ქარიშხალია/.

გარდა თუშურისა, ბრუნვის ნიშნის მოკვეცა, როგორც ვთქვით, ახასიათებს ხევსურულსა და ფშაურს.

მთის კილოთაგან მოხეური და მთიულური არ იცნობენ ამ მოვლენას. არ ახასიათებს ის არც ფერეიდნულს, რომელსაც საკმაოდ ბევრი საერთო აქვს ინგილოურთან. ივარაუდება, რომ მიგრაციის ერთი დიდი ტალღა ფერეიდნში ახლანდელი საინგილოს ტერიტორიიდანაც უნდა იღებდეს სათავეს [ბერიძე, ბაკურაძე: 2020].

ფშაური:

ერთ კაც ამდგარა და უთქომის: თქვენაო ერთ დიდ გულა და ერთ ტიკ მაჭარ ჩამისხითო.

წასულა ის კაცი'დ გზაგასაყარჩი დამჯდარა.

ხევსურული:

ერთ კაც წავ ჯვარჩი მეკვლედ.

არცკინ არ გაიგებდ იმას, არც ქალი'დ არც კაცი.

აღსანიშნავია, რომ ხევსურული სრულ ხმოვანსა და ნულოვან გაფორმებას უპირისპირებს ერთმანეთს, როგორც ფრაზის ინტონაციური დაბალანსების საშუალებას: კაც ვარი / კაცი ორ [არაბული 1981: 122-123].

როგორც ვხედავთ, ინგილოური თანხმობანფუძიან სახელთა სახელობითი ბრუნვის წარმოებით უახლოვდება მთის კილოებს - თუშურს, ხევსურულსა და ფშაურს.

ჩამოთვლილი ოთხი დიალექტის მიხედვით, ასეთი სურათი იქმნება:

თანხმობანფუძიანი სახელების სახელობითის ბრუნვის ნიშანს ქართული ენის მთის სამ დიალექტსა და ინგილოურში ფაქტობრივად, დაკარგული აქვს მორფოლოგიური ღირებულება. ის გვხვდება:

ა) სადემარკაციო ფუნქციით (ნაწილაკებთან)

ბ) საკომპენსაციო ფუნქციით, შედგენილი შემასმენლის სახელურ ნაწილთან, ზმნური შემადგენლის სრული დაკარგვის შემდეგ

გ) ინტონაციური დაბალანსებისათვის - პაუზების წინ (კაც ვარი / კაცი ორ).

ხევსურულში, ფშაურსა და თუშურში -ი ნიშნის გამოვლენისთვის გან-

მსაზღვრელი ჩანს პაუზისწინა პოზიცია [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 63; 65; 66]. ალბათ ამ ზოგადი სურათის გამოა, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, ვ. აბაშვილი სრული -ი ხმოვნის გამოვლენას პაუზისწინა პოზიციით ხსნის, მის მიერვე წარმოდგენილი საილუსტრაციო მასალა და ქდკ-ის ინგილოური ტექსტები კი აჩვენებს, რომ პაუზისწინა პოზიცია ინგილოურში ვერ იცავს ბრუნვის ნიშანს დაკარგვისაგან. თანხმობანფუძიან სახელთა სახელობითი ბრუნვის გამოყენების წესი სამ მთის დიალექტსა და ინგილოურში აშკარად ავლენს საერთო ტენდენციას - მორფოლოგიური ელემენტის ფუნქციურ ცვლილებას და მისი ინტონაციური ფუნქციით გამოყენებას.

3.1.3.3. თანხმობანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა ინგილოურში (მრავლობითი რიცხვი)

მრავლობითი რიცხვის ფორმები (როგორც თანხმობანფუძიანი, ისე ხმობანფუძიანი სახელებისა) -ევ // -ებ სუფიქსიანი პარალელური წარმოებით არის წარმოდგენილი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ კაკურსა და ალიაბადურს შორის ერთ-ერთ მთავარ განსხვავებას ქმნის მრავლობითის -ებ და -ევ სუფიქსების გამოყენება. სახელობრ, აღნიშნულია, რომ -ებ უმეტესად ალიაბადურისთვისაა დამახასიათებელი, -ევ - კაკურისთვის.

სხვადასხვა მკვლევარი ამ მოვლენას სხვადასხვაგვარად აზუსტებს: ვასილ აბაშვილს -ებ სუფიქსი, გარდა ალიაბადურისა, კაკის რაიონის სოფლების -ქოთოქლოსა და ალიბეგლოს მეტყველების თავისებურებადაც აქვს გამოყოფილი (აბაშვილი 2009: 93); გრიგოლ იმნაიშვილი წერს, რომ კაკისა და ქოთოქლოს მეტყველებაში -ევ სუფიქსია გავრცელებული, „მეტად იშვიათია“ ის ალიაბადურში (ალიბეგლოს შესახებ არ მიუთითებს) [იმნაიშვილი 1966: 31-31]; როგნედა ღამბაშიძე: კაკურ კილოკავში, გარდა სოფელ ალიბეგლოსი, -ებ სუფიქსი გვაქვს ალიბეგლოს მეტყველებაში (კაკის რაიონი), ალიაბადურში სისტემურად -ებ-იანი წარმოება გვაქვს და მხოლოდ სპორადულად გვხვდება -ევ [ღამბაშიძე 1949: 81].

სახელობით ბრუნვაში -ებ/-ევ დაბოლოებიანი ფუძეები ერთნაირად იქცევიან და ზუსტად იმეორებენ მხოლობითის ვითარებას: იმავე პოზიციებში და იმავე ფუნქციით აქაც გვაქვს -0 /-ი ალომორფები წარმოდგენილი.

ქდკ-ის ტექსტების მიხედვით -ევ სუფიქსიანი წარმოება -ებ-იანის პარალელურად საკმაოდ ბუნებრივი ჩანს ალიაბადურ მეტყველებაშიც:

ზაღლევი შიშიბე, ზაღლევი ყბაშ ვეყავით (ალიაბადი).

ვირვლევ ვამბოვთ იმაზე. კარევი მაშინ არ ყოფილა, კარევ (ალიაბადი).
ო, ჰივე ტრევი (ტარები მ.ბ) (მოსული).

ერჟურად დაალევენო ბატევემა თავ ზეითყენ არ ასწიანო (მოსული, ზაქა-
თალა)

როგორც ხმოვანფუძიანი, ისე თანხმოვანფუძიანი სახელების მრავლო-
ბითის ფორმები, ისევე, როგორც თანხმოვანფუძიან სახელთა მხოლობითი
რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმები, სახელობითში კარგავენ ბრუნვის
ნიშანს და ფუძის სახით არიან წარმოდგენილი: კაცევ, ქალევ, კატევ, ხეევ...
ქალეზ, კაცეზ, ხეეზ, კატეზ...

ცხრილში მოცემულია თანხმოვანფუძიან სახელთა მხოლობითისა და თან-
ხმოვანფუძიან და ხმოვანფუძიან სახელთა მრავლობითის სახელობით ბრუნ-
ვათა დაბოლოება ქართული დიალექტების მიხედვით.

N	დიალექტი / სახ. ბრ. ნიშანი	თანხმოვანფუძიანი სახ. სახელობითი (მს./ მრ)
1	ინგილოური	-0 / -ი
2	ქართლური	-ი
3	კახური	-ი
4	სამცხურ-ჯავახური	-ი
5	ხევსურული	-ი / -0
6	თუშური	-0 / Ĩ / -ი
7	ფშაური	-ი / -0
8	მოხეური	-ი
9	მთიულურ-გუდამაყრული	-ი
10	იმერული	-ი
11	ლენხუმური	-ი
12	რაჭული	-ი
13	ფერეიდნული	-ი
14	აჭარული	-ი
15	გურული	-ი
16	კლარჯული	-ი
17	შავშური	-ი
18	ტაოური	-ი

3.1.3.4. თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა ინგილოური დიალექტის ალიაბადურ თქმაში

როგორც ითქვა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ალიაბადურის ერთ-ერთ სპეციფიკურ ნიშნად მიიჩნევა, რომ თანხმოვანფუძიანი სახელები არასოდეს მოიკვეცენ სახელობითი ბრუნვის ნიშანს. ეს თვისება მხოლოდ და მხოლოდ კაკურის (კახის რაიონის სოფლების მეტყველების) დამახასიათებლად მიჩნეული.

და კავშირით შეერთებული სახელობითი ფორმების მაგალითები კორპუსის ტექსტებში ნაკლებად შეგვხვდა, თუმცა ორივე ტიპის შემთხვევები გვაქვს:

როცა ორივე სახელი ბრუნვის ნიშნითაა:

ამას ერ დეკაცი და ორ ქალ ქონია (ალიაბ.).

როცა ორივე სახელი ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი:

კაცი და დედაკაცი გადაჟიდნენ (ალიაბ.).

ალიაბადურში ქართული დიალექტური კორპუსი ფუძის სახით წარმოდგენილ სახელებს სხვა შემთხვევებშიც ადასტურებს:

ეს ბალშავიკ მოდიოდა. ბალშავიკ მოდიოდა, ბალშავიკებ მომდა თუ აღარ, არ ვიცი! – ჰევაშ, ბალშავიკი... ჰა, ბალშავიკი მოდიოდა, მაშ! ჰა, თუღლქუა, თუღლქუ მოდიოდა. თუღლქუა ადგია, ენგლისი მოდიოდა. ესენ დაგიბრუნდა, თუღლქუა. თუღლქუ დაბრუნდა, თავი ადგილა წავდა. ესენი ვეღარ – ბალშევიკი ვეღარ შომოვდა იქე, გაიგია? აქ მოვდა ბალშევიკი [ქდკ - ჩაწერის ადგილი ალიაბადი, მთქმელი: აბდულ ასრათოვი-ალავერდიოლი, ჩაწერის წელი 2005].

როგორც ვხედავთ, ერთისა და იმავე პიროვნების ტექტში, მეტიც, ერთ წინადადებაში, არის როგორც სრული, ისე, ბრუნვისნიშანმოკვეცილი სახელობითის ფორმები: ბალშევიკ / ბალშევიკი, ისენ / ისენი [ქდკ, ალიაბადი, აბდულ ასრათოვი-ალავერდიოლი, 2005].

ბექმაზებ:

– სხლი ბექმაზებ. იმას ვაქეთევდით [ქდკ, ალიაბადი, მთქმელი უცნობი, 2007]

ბეწებ:

– ეეგ ბეწები მოდის არა, თუ? – არ, არ, ბეწებ არ ამოდის, იგრიხება დაა [ქდკ, ალიაბადი, მერი შაბანოვა, 2007].

ბინებ // ბინევ:

ციმარ ბინებ იცია? ... ჰა, ჰა, ჰა უგე ფასთური, იქითყენ წეველნეთ. იქით-

ყენ წეველნეთ. ფასთურ ბინევ გომონშით [ქდკ, აბდულ ასრათოვი, 2005].

გორდებ-მერდებ:

ეხლა სრუ ბავშვები წითლა გაპწითებიაყე გორდებ-მერდებ ფსელში [გო-გარჩინა ახმედოვა, მოსული, ზაქათალა, 2005].

ხეებ:

-ჭერამი, არა? —იმაშინ ჰიგე ღუდრიან ხეებ ბევრი ეყო [ზაურ შაბანოვი, ალიაბადი, 2007].

კევრებ:

ზედე კევრები ეყო, უგე კევრები. ჰიგი კევრები, ჰიგი. ჰიგისენი იყო. ჰიგი კევრები, ერ წყულ კევრებ ღვას ჩონსა [ბალად შაბანოვი, ზაქათალა, ალიაბადი, 2005].

კავშირებ:

ისეთი შეხედულება იყო, რო თითქოს რა ვიცი, მოღალატეს ემეს გიყურებენ, თითქოს ნდობა არ იყო ერთმანეთში. ამიტო არ იყო კავშირებ მაინც [მთქმელი შაბანოვი ზაურ, ზაქათალა, ალიაბადი, 2007].

ამხანაგ:

ის ფერმის გამგე რომ შავაწუხე, იმასთან ამხანაგი იყო, ემე ჰქვიანდა მაგაა... მოკდო. —ჰოვ, ნაისა იმასთან ამხანაგ იყო.⁹¹ [შაბანოვი ზაურ, ალიაბადი, 2007].

მიუხედავად იმისა, რომ ალიაბადური კილოკავის ახალ მასალაში აშკარად შერყეულია წესი, რომლის თანახმადაც თანხმომავუძიანი სახელი ყოველთვის დაირთავს ბრუნვის ნიშანს სახელობითში, მაინც აშკარად ჩანს, რომ ეს მოვლენა ახალია. ის არის კოდური ვარიაციის შედეგი და მის რეალიზაციას ხელს უწყობს საუბრის აქტში კაკური კილოკავის წარმომადგენლის მონაწილეობაც (სალიტერატურო კოდის მატარებელთან ერთად).

ვფიქრობთ, ამავე დროს საქმე გვაქვს ჟირმუნსკისეულ ე.წ. „გათანაბრების“ პროცესთანაც, რომელიც დამახასიათებელია დიალექტური კუნძულისთვის ზოგადად და მიმართულია შიდადიფერენციაციის შესუსტებისკენ და ერთიანი კონინეს ჩამოყალიბებისკენ. კუნძულებისთვის დამახასიათებელი „სწორება“ სალიტერატურო ენაზე და შიდადიალექტური „გაწონასწორებისკენ“ სწრაფვა ინგილოურის ახალ მასალაში სხვა მოვლენებთან დაკავშირებითაც ხშირად გვხვდება [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 209-210; Жирмунский

91. ტექსტში 7-ჯერაა სიტყვა „ამხანაგის“ სახელობითი ბრუნვა გამოყენებული, ამათგან მხოლოდ ერთხელ - ფუძის სახით. 2007წ.

1929: 190-196].

წარმოვადგენთ შედარებით ვრცელ ტექსტურ ფრაგმენტს, იმისათვის, რომ პარალელურ წარმოებათა პროპორცია კარგად გამოჩნდეს:

ჩამწერი: ვასილ აბაშვილი; ჩაწერის წელი: 1988; ჩაწერის ადგილი: ალია-ბადი; მთქმელი: მურადა ალიშაძე.

საზგასმულია: თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელები, რომლებიც სახელობითის ბრუნვის ნიშანს ინარჩუნებენ;

გამუქებულია: ფუძის სახით წარმოდგენილი თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელები.

ჩონთუნ მუშიოვდით, ვვნავდით, თმწავდით, პურ ყმდმდმთ, გუთანდ, ულაყი გოქონდა, ვვნიდით, ლმწავდით. სულ მოვნა, ხუსუსობა ეყო. ნალოკი არ ეყო, ქონი არ ეყო. ნიკალად დროდ ეყო ისე. ეხლა თავრობად მოვდა, მემრე იქნა: ეს ჯორცი, ეს ნალოკი, ეს ქონი მემრე მოვდა ესენი. ეხლა მოვნა, მომკა აღარ არი ღა. წაღან კომლა [=კომლად] ვნავდნენ, ჩალთუქი ითესებოდა, ფეჭვი ითესებოდა, პური ითესებოდა.

[აქ კითხვით ერთეება ჩამწერი - ვასილ აბაშვილი] – ჩალთუქ ჰადსა?⁹²

[პასუხი:] - ჩალთუქ ჰოქთონ დოგითე სია, მოგიმკია, ველი გოგილეწია, წაღან სრუ ეყო. ჩალთუქი ექად ეხლა გავდა. [ვასილ აბაშვილი] – ადრე რით ვნავდითა მიწად? ჰო, ჰო თავი დროზე, მაშ?! [ვასილ აბაშვილი] – რითა, რითა? ჰო, გუთნით ვვნავდით, თმწავდით ველით. [ვასილ აბაშვილი] – გუთან ჰადსა?

[პასუხი:] - გუთან აღარ არი წაღან კომლა [=კომლად] გუთანი ეყო, სრუსთან. სიპტა ეყო ხის გუთანდი, მალე, ლაფ მალე. ხე ეყო იმაშინ, გუთანი არ ეყო, მარტო ხე ეყო. მემრე ხისი თვალები ეყო, კინა არ ეყო. მემრე ნიკალად დროზე... გომოვდა გუთანი. კინად სრუ აბევრდა. სიპტა სრუ ხისი ეყო. მოვნა-ჰაჩაჩა ეყო, იმითაც ვვნავდით, თმწავდით.

[ვასილ აბაშვილი] - ტანსაცმელი რად გეცვათა?

[პასუხი:] - ტანსმელი? ეყო ეგრე, არ ეყო. ბეჟადი ეყო ბეზადი ეზახოდნენ, ეყო, ეგე კად ტანსმოზ არ ეყო. შალი შარვალი ეყო. ბურჯადლები შალ მოვ.... ყმდლოვდით პურზე, თეთრი არ ეყო, იმაშინ ფული არ მუშიოვდა მარ-

92. ვასილ აბაშვილი კაკური კილოკავის წარმომადგენელია, ამიტომაც ის არსებით სახელს ფუძის სახით წარმოთქვამს.

ტო პური. თხილი არ იყიდებოდა, კაკალი არ იყიდებოდა იმაშინ.

[ვასილ აბაშვილი] - ქალმევ გეცვავა?

[პასუხი:] - ქალმები, ჰოვ! სრულ ქალმანი ეყო, ჰო. ზროხის ტყავი გაახმოვ, დაჰკუწავ, გაჰფხეკავ, წყალში დააღბოვ, მემრე დაავრტტავ და იმი [=იმიტო] ღბდი გმოდი ს. შექმნო უნდა, თავით ბოლომდინ შექმნო უნდა, უნდა შექმნო, ჩაიცო უნდა.

როგორც ვხედავთ:

ა) სახელობითი ბრუნვისნიშნის ფორმები დომინანტურია;
ბ) ჩამწერის რეპლიკა შეიძლება ჩავთვალოთ პროვოკაციად ბრუნვის ნიშნის ჩამოცილებისათვის: ჩალოუქ, გუთან.

გ) ჩამწერის რეპლიკა (ბრუნვისნიშნის ფორმით) საპასუხოდ არ ცვლის მთქმელის „გადაწყვეტილებას“ გამოიყენოს „არაკანონიკური“, უბრუნვისნიშნო ფორმა: ტანსაცმელი / ტანსმოზ⁹³.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ თანხმომანფუძიანთა სახელობითი ბრუნვის ჩვენება - -0 / -ი ალომორფების გამოვლენა, შესაძლოა მომავალში აღარ იყოს კაკურისა და ალიაბაღურის კილოკავებად გამოყოფის ისეთი მყარი და შეურყეველი ნიშანი, როგორც ის ნახევარი საუკუნის წინ იყო. კუნძულური კონინგაციის გზაზე ეს ნიშანი უკვე რამდენადმე შერყეულია კაკურის სასარგებლოდ.

ინგილოურის შემდგომმა კვლევებმა უნდა აღწერონ ამ პროცესის დინამიკა. ჩვენი მასალა მოკრძალებული წვლილი იქნება საკითხის დიაქრონიული შესწავლის საქმეში.

3.1.3.5. თანხმომანფუძიანი სახელების მოთხრობითი ბრუნვა:

თანხმომანფუძიანი სახელები მოთხრობითი ბრუნვის წარმოებისას განსაკუთრებულ თავისებურებას არ გვიჩვენებენ. -მა ბრუნვის ნიშანი, რომელიც უცვლელადაა წარმოდგენილი როგორც სალიტერატურო ქართულში, ისე დიალექტთა უმეტესობაში, ინგილოურშიც შენარჩუნებულია.

საგულისხმოა, რომ ინგილოური, რომლის კაკურ თქმაშიც სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი, როგორც ვთქვით, სისტემურად იკარგება და ბრუნვის ფორმა ნულოვანი აფიქსით წარმოგვიდგება, არ კვეცს -მა ბრუნვის ნიშანს

93. აქ შესაძლოა ისიც თამაშობს გარკვეულ როლს, რომ შეკითხვა სალიტერატურო ფორმას იყენებს. ტანსაცმელი არ არის დამახასიათებელი ინგილოურის არცერთი კილოკავისთვის. მთქმელი მას “უპირისპირებს” არა საკუთარი კილოკავის, არამედ უფრო „დომინანტური“ კოდის ფორმას. შესაძლოა, ესაა სწორედ კუნძულური კონინგაციის ცოცხალი პროცესი?

თანხმოვანფუძიანებთან და ამით მნიშვნელოვნად განსხვავდება მთის დიალექტებისაგან, რომლებთან დიდ სიახლოვეს მრავალი ნიშნით ავლენს, მათ შორის, ზემოთაღწერილი სახელობითი ბრუნვის წარმოებითაც.

ასე რომ, თანხმოვანფუძიან სახელთა მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი -მა ინგილოურის ორივე თქმაში უცვლელადაა შემონახული.⁹⁴

სწორედ იმის გამო, რომ სალიტერატურო ენის მონაცემისგან არ განირჩევა, მკვლევრებს თანხმოვანფუძიანთა -მა ბრუნვის ნიშანზე განსაკუთრებული ყურადღება არა აქვთ გამახვილებული თავიანთ ნაშრომებში. სამაგიეროდ, აღნიშნულია მოთხრობითის ორმაგი ნიშნის შესახებ [იმნაიშვილი 1966: 94;⁹⁵ ღამბაშიძე 1949: 98 ; აბაშვილი 2005: 85].

საყურადღებოა, რომ ავტორები საუბრობენ მოთხრობითი ბრუნვის „ორმაგ ნიშანზე“, თუმცა მხოლოდ რ. ღამბაშიძე აკონკრეტებს, რომ ეს ნიშანი მხოლოდ და მხოლოდ თანხმოვანფუძიან სახელებთან ჩნდება [ღამბაშიძე 1947: 98].

ქდკ-ის ტექსტებში არსებით სახელთა მოთხრობითი ბრუნვის ეს ვარიანტები არ ჩანს. მათ შორის, არც იმ ავტორთა მიერ ჩაწერილ ტექსტებში, რომლებიც ორმაგ ნიშანს თავის აღწერებში აქტიურად განიხილავენ (იმნაიშვილი, აბაშვილი, ღამბაშიძე), თუმცა საილუსტრაციო მასალა დადასტურებული აქვთ საკუთარ ნაშრომებში: იმ კაც-მა-მ უჩივლა, ამ კაც-მა-მ უთხრაო, ამ კაც-მა-მ თქო, ვარ-მა-მ დაჰგრუმა, ქაჩალ-მა-მ თქო, შაჰ-აბას-მა-მ თქო, ყოშუნებ-მა-მა [იმნაიშვილი 1966: 94], ქალმამ, ყალმაყალმამ, მოზობოლმამ, კაცმამ, ქალებმამ, ყულმამ, ღევმამ, ვეზირმამ, ხალმამ, ზმებმამ, შუღმამ, ჰეკიმამ, ბიჭმამ, ერთმამ, ბებერმამ, ყულმამ [ღამბაშიძე 1947: 98]⁹⁶ გ. აბაშვილიც წერს, რომ ინგილოურის ერთ-ერთი თავისებურებაა მოთხრობითი ბრუნვის ორმაგი წარმოება და გრ. იმნაიშვილის მაგალითებს იმოწმებს [აბაშვილი 2009: 85].

ამ ავტორთაგან გრ. იმნაიშვილი მოთხრობითი ბრუნვის ორმაგ ნიშანს

94. ქდკ-ის ინგილოურ ტექსტებში დამოწმებული ერთადერთი ხმოვანმოკვეცილი ფორმა - ღეღაქემ (ღეღაქემ მითხრა: მოჲ, იდარაშ გეზახიან - მითხრა.) შესაძლოა ჰეზიტაციის მაგალითი იყოს (დაიწყო და აღარ დამთავრა სიტყვა). ამავე ტექსტში რამდენჯერმეა გამოყენებული ფორმა - ღეღაქემმა. მონაცემების დასაზუსტებლად ტექსტების გარდა გამოყენებულია გამოკითხვის მეთოდიც.

95. საღისერტაციო ნაშრომში [იმნაიშვილი 1947] ბრუნვათა სისტემის აღწერისას საერთოდ არა აქვს ეს ბრუნვა ცალკე განხილული.

96. გრ. იმნაიშვილის მაგალითები ცალკეული ფორმებია, რ. ღამბაშიძისა კი - კონტექსტებით. აქ მოვიტანეთ ყველა დამოწმებული ფორმა.

მხოლოდ ალიაბადურის კუთვნილებად მიიჩნევს, რ. ღამბაშიძე კი აღნიშნავს, რომ ის ახასიათებს კაკურსაც, თუმცა ალიაბადურთან შედარებით იშვიათად გვხვდება.

განსხვავებულია მოვლენის ახსნაც, გრ. იმნაიშვილი მიიჩნევს, რომ „ინგილოურში (ალიაბადურში) მოთხრობითი ბრუნვის ეს ორმაგი ნიშანი გამოწვეული უნდა იყოს ფსიქოლოგიური ფაქტორით: სუბიექტი (მოქმედი) რომ უფრო აქტიური ჩანდეს, მსმენელის ყურადღება გაამახვილოს სუბიექტის მოქმედებაზე“ [იმნაიშვილი 1966: 94]. უფრო დამაჯერებელი ჩანს რ. ღამბაშიძის თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც -მამ დაბოლოება ძველი ქართულის -მან უნდა იყოს (-მამ < -მან) [ღამბაშიძე 1949: 99].

-მან > -მამ პროცესი ნაცვალსახელებში სრულიად ბუნებრივი და ხშირია ინგილოურსა და ქართული ენის თითქმის ყველა დიალექტში: იმან > იმამ...

მოთხრობითის ორმაგი ნიშანი ქართული დიალექტებიდან ფერეიდნულშია დადასტურებული. ფერეიდნულში მოვლენა გაცილებით „ცოცხლადაა“ შენარჩუნებული. ეს ქდკ-ის მასალებითაც აშკარად ჩანს. ორმაგი ბრუნვის ნიშანი ერთნაირად დაერთვის ყველა თანხმოვანფუძიან სახელს – არსებითს, ზედსართავს, რიცხვითსა და ნაცვალსახელს: ბიჭმამ, ბოინელებმამ, ბოინელმამ, გელმამ, დედაკაცმამ, დერვიშმამ, ვაზირმამ, მეჩობნებმამ, მუცელმამ, პატრონმამ, სიძემამ, სიხარულმამ, სომხებმამ, ღმერთმამ, ყათელმამ, ყეინმამ, ყორმამ, შაჰაბასმამ, შულმამ, ჩიტმამ, ცხენმამ, ძაღლმამ, ძმებმამ, ძოღებმამ, ხაღმამ, ხანმამ, ხუმსრელებმამ, ჯარმამ, ჰაიდარამამ... (როგორც ვხედავთ, ფერეიდნულში ხმოვანფუძიანი სახელის მოთხრობითიც გვხვდება „ორმაგი“ ბრუნვის ნიშნით ნაწარმოები). ამებმამ, ემებმამ // ემემამ, ერთმამ, თითნენმამ, იმამამ, სუმამ, სუნმამ... აღსანიშნავია, რომ ეს ფორმა ძირითადად სოფელ დაშქესანაში ჩაწერილ ტექსტებში დასტურდება. თითო-ორი ფორმა გვაქვს სხვა სოფლებში დადასტურებული:

მარტყოფი: ერთმამ

ახჩა: ჰაიდარამამ

ჯაყჯაყი: გელმამ, დედაკაცმამ, მეჩობნებმამ, ჩიტმამ

თორელი: ღმერთმამ

ყველა დანარჩენი ფორმა დაშქესანაშია ჩაწერილი. ძნელი სათქმელია, რა უნდა იყოს ამ მოვლენის მიზეზი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ის ე.წ. ქვემო ფერეიდნულის თავისებურებადაა აღწერილი. მარტყოფი და ჯაყჯაყი არ ეკუთვნის პირობითად გამოყოფილ იმ ენობრივ წრეს, რომელსაც ქვემო ფერეიდნულად მოიხსენიებენ. საკვლევია, ორმაგი ბრუნვის ნიშანი ამ სოფლებ-

ში გავლენის შედეგია თუ საერთო ტენდენციის გამოვლინებასთან გვაქვს საქმე? უნდა ითქვას, რომ „დაშქესნურ“ ტექსტებში ორმაგდაბოლოებიანი მოთხრობითის გვერდით ჩვეულებრივად დასტურდება მოთხრობითის სტანდარტული ფორმებიც: ბოინელებმა, ღარვიშმა, გულმა, ღელაკაცმა, დაშქესნელმა, ქართველებმა, ყმაწილებმა... ხშირად ეს პარალელიზმი ერთი მოქმედის მეტყველებაში იჩენს თავს [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 389-390].

ცნობილია, რომ ფერეიდნული კუნძულის ჩამოყალიბებაში ინგილოთა მიგრაციულ ნაკადსაც უნდა ჰქონდეს წილი, ამიტომ, არაა გასაკვირი ასეთი მსგავსება. დაშქესნას წრის სოფლები უფრო ძველი მიგრაციული მარშრუტის ჩანან, ვიდრე მარტყოფს წრისა. შესაძლოა მიგრაციული მარშრუტების დასადგენად -**მამ** წარმოების მოთხრობითი ერთ-ერთი მახასიათებელიც აღმოჩნდეს.

მოთხრობითის ორმაგი აღნიშვნის მაგალითია მესამე პირის კითხვით ნაცვალსახელზე -**მა** ბრუნვის ნიშნის დართვა: მინმა [აბაშვილი 2009: 85].

მესამე პირის ნაცვალსახელში მოთხრობითი ბრუნვის -ნ ნიშნის ნაცვლად -მ გვაქვს: ამამ, ემამ...

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ინგილოური თანხმოვანფუძიან სახელთა მოთხრობითი ბრუნვის წარმოებით, ერთი მხრივ, მისდევს სალიტერატურო ქართულს და ემიჯნება მთის დიალექტებს, რომლებსთვისაც დამახასიათებელია ბრუნვისნიშნისეული ხმოვნის მოკვეცა (კაცმ, ქალმ...), მეორე მხრივ კი, ფერეიდნულთან ერთად ქმნის განსაკუთრებულ ჯგუფს, რომელსაც, როგორც ჩანს, შემოუნახავს არქაული ნაცვალსახელური წარმოშობის ელემენტი -მან მოქმედებითის საწარმოებლად (მღრ.: ძვ. ქართული: კაცმან, ქალმან...), ფონეტიკურად სახეცვლილი -**მამ** ფორმით.

3.1.3.6. თანხმოვანფუძიანი სახელების მიცემითი ბრუნვა

ქართულსა და ყველა მის დიალექტში მიცემითი ბრუნვის ნიშანი როგორც ხმოვანფუძიან, ისე თანხმოვანფუძიან სახელებში არის -ს. თუმცა, ქვესისტემები ამ ბრუნვას სხვადასხვა მოდიფიკაციით წარმოადგენენ და ხშირად თანხმოვანფუძიანებისთვის (როგორც არსებითი, ისე ყველა ბრუნვადი სახელისთვის) -ს ბრუნვის ნიშანს მისი ნულოვანი ალომორფი ჩაანაცვლებს ხოლმე.

როცა ხმოვანფუძიან სახელებთან დაკავშირებით ამავე საკითხზე მსჯელობს, ბესარიონ ჯორბენაძე აღნიშნავს, რომ ბრუნვის ნიშანთა ალომორფების ამ ვარიაციულობას თავისი აკრძალვები აქვს: კერძოდ, იმ შემთხვევაში,

როცა სახელობითი -ი > -ე (ძმა-ი > ძმა - ე), არ დაიშვება მიცემითში -ს > -ე; და, პირიქით, თუ მიცემითში -ს > -ე (დედა-ს > დედა-ე), მაშინ სახელობითში -ი > - ე გამოირიცხება; ბუნებრივია: თუკი ერთსა და იმავე სისტემაში განხორციელდებოდა -ი > -ე და -ს > -ე პროცესი, მოხდებოდა სახელობითი და მიცემითი ბრუნვის ფორმათა აღრევა.

დიალექტები იმით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ ერთი და იმავე მორფოლოგიური სისტემის სხვადასხვა ნაირსახეობათაგან ერთ-ერთს ამკვიდრებენ [ჯორბენაძე 1989: 14-15].

ბ. ჯორბანიძის წიგნში ამ საკითხზე მსჯელობისას მხოლოდ ხმოვანფუძიან სახელთა მაგალითია მოყვანილი. რა ვითარება გვაქვს მიცემით ბრუნვაში? წესით ეს კანონზომიერება თანაბრად უნდა იყოს ასახული თანხმოვანფუძიან სახელებშიც: აქაც გამოიყოფა წარმოების ორი მოდელი: -ს და -ი ალომორფების ვარიაცია. დიალექტების ნაწილში მხოლოდ -ს ვარიანტია წარმოდგენილი, ნაწილში -ი-ს ენიჭება უპირატესობა და -ს ვარიანტი მხოლოდ მავრცობი ხმოვნის წინ გაჩნდება, ხშირად კი გვაქვს არამოტივირებული ვარიაციულობა და ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი შეიძლება ორივე ფორმა შეგვხვდეს: -ს ბრუნვის ნიშნითაც და ნულოვანი სუფიქსით - ფუძის სახითაც.

სწორედ ასეთი ვითარებაა ინგილოურში: აღნიშნულია, რომ ნულოვანი სუფიქსით თანხმოვანფუძიანთა მიცემითის წარმოება იშვიათია. ბრუნვის ნიშანი უმეტესად წარმოდგენილია. ამასთან, კაკური უფრო მეტად იცავს ბრუნვის სრულ ფორმას, ვიდრე ალიაბადური [იმნაიშვილი 1966: 85].

აღნიშნულია, რომ ზოგჯერ ერთ წინადადებაშიც კი გვაქვს პარალელური წარმოება: მარილს წყალში გააღწოვ, ლამაზა ცომს მოჰხელავ, გომოჰქნი // გემოჰქნი, დაახწევ, ზედაც ერ მუჭა ფქულ მაყრი [ჯორბენაძე 1989: 350].

გრიგოლ იმნაიშვილი წერს, რომ ამ მოვლენას კაკურში უფრო იშვიათად გვხვდებით, ვიდრე ალიაბადურში [იმნაიშვილი 1947: 166], ხოლო როგნედა ლამბაშიძე, მიიჩნევს, რომ მოვლენა ერთნაირად ახასიათებს ორივე კილოკავს და მიცემითის ნიშანი ორივეგან „ხან იკარგება და ხან კი შერჩენილია“ [ლამბაშიძე 1949: 99].

რ. ლამბაშიძის დაკვირვებით -ს ბრუნვის ნიშნის გამოვლენა კანონზომიერია და არა შემთხვევითი. -ს შენახულია ყოველთვის, როდესაც:

1. მიცემითში დასმული სახელი სუბიექტია (ე.ი გარდამავალ ზმნათა მესამე სერიაში)

2. მიცემითში დასმული სახელი ირიბი ობიექტია.

ხოლო, როცა მიცემითში დასმული სახელი პირდაპირი ობიექტია, ბრუნ-

ვის ნიშანი შეიძლება დაიკარგოს, შეიძლება - არა [ლამბაშიძე 1949: 99].
ეს კანონზომიერება თითქმის შეურყეველია კაკური კილოკავისთვის.
კაკური კილოკავის მაგალითები: ⁹⁷
[როგნედა ლამბაშიძე 1947: 99-100]

(1) მიცემითში დასმული სახელი ირიბი ობიექტია

(და ყოველთვის -ს ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი):

დათს: დათს ხტრვ ტყუთ⁹⁸.

ეშმაკს: დედა ამბოვდავ, ეშმაკს თუ ესროვნ, არც კი ხტრვავ.

ზაღლს: ჩონბე შიჭმელ პურ არ გოქ, ზაღლს რად ოჭამოთა?

კაცს: ერ კაცს ფურ მოჰკლომი.

ბებერს: ბებერს აცხრუებს სიცივი.

ქალს: ქალს ზინავ ყოფილ.

დედაკს: დედაკს ხათირ აკლდევ.

(2) მიცემითში დასმული სახელი სუბიექტია (და ყოველთვის -ს ბრუნ-
ვის ნიშნითაა წარმოდგენილი):

დეკაცს ჰეჩრამ არ გამქითევი⁹⁹.

ყმაწულს დაუწყუ სწავლაღ.

ქაჩალს ცხორ მოუყონივ.

დომნახი ზაღლს ქალითავ.

თავი მაზლი და კაც ყაჩაღევს მომკლავყ.

დოლდაშევს უჭამიავ.

ერ კაცს ამკიდევი ერ დიდ მეშუკ პურ.

ქალს დევ ფლავ შიჭმელა არ გამშომ.

დევს სამდეფა დაუთლუ.

97. იმის გამო, რომ როგნედა ლამბაშიძის მიერ ჩაწერილი ინგილოური ტექსტების მხოლოდ მცირე ნაწილია გამოქვეყნებული, ხოლო დისერტაციის წიგნად გამოცემა, რასაც ვგეგმავდით, გარკვეული მიზეზების გამო ვერ მოხერხდა, ვეცდებით, მაქსიმალურად სრულად წარმოვადგინოთ მისი საილუსტრაციო მასალა, როგორც საკვლევი რესურსი.

98. ტყუედ უნდა იყოს, დისერტაციის ტექსტის მცდარი ჩანაწერი უცვლელად გადმოვიტანეთ.

99. როცა საგანგებოდ არ არის აღნიშვნა (ალიაბად.), მაგალითები კაკურის ნიმუშებია.

(3) მიცემითში დასმული სახელი პირდაპირი ობიექტია

(-ს ბრუნვის ნიშანი იკარგება):

დედა იწყოს ტირილ.

შენ შუღლ თუ კად ლამაზ სახლ დამიდგამს, ად მაშინ ქალს მოქცემ.

ტანაჩი ხედავს, ხალყ ერთ ბრინჟ ყიღლოვს, ერთ ჳორც ყიღლოვს, ერთ
ქონ ყიღლოვს.

შენ ზმევიბე დიად ფინ ზარალ საქნეკარ.

თოზიბეკ ჳორც ჳამს.

ქაჩალიც იმათ ყურ ჳრის.

ცხენეკ წყალ არ ლეკენ.

კაც წოდ წოვს.

გადას წინ დანაგარჟეკ პურ, ნაზუქ, ვაშლ, თხილ, კაკალ ყოფენ.

ბებერ პოვნოვს ერ ლამაზ ნაფოტ.

იმ ქალს ერ ოთად აზლეკენ.

მე ყორ დააკლრვარ.

დამზორვარ, ნოხო, მინ აღაგეკსა ე სახ-კარ!.

მე მისაც რამ ვოზლეკ, იმათ ერ ნიშან ვოდრეკ.

მიცემითში დასმული სახელი პირდაპირი ობიექტია

(-ს ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებულია):

გადეკ გზაზე ჳყრიან სიძინდს.

პატარა ჳმად ქალს თხოძლოვს.

ფაჳჩად აღეკს თავი იშკაფს.

ჩობან ცხორს აზჟეკს.

დეკ თითს იდრვს ყბაში.

ზმეკ კარეკს აღეკენ.

მე წამალს გააქითეკარ.

კაც ლეკეკს აგდეკს.

ესენ ჟორს იწერენ.

აქეთეკენ ქორწილს.

კაკურის მაგალითები კორპუსის ტექსტებიდან:

(1) ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებულია:

ყმაწულს OI:

ყმაწულს ასწავლევენ წინდა მოქსოვნა.

ყმაწულებს OI:

ყმაწულე გაჩნდნენ, ამაგრ ჩვეულებრივა ჰუეკლით ყმაწულებს.

სახლიდიც // სახლიდიდს, კაცს OI:

ყმაწულ ნაყოლ დეკაცი სახლიდიც // სახლიდიდს, ან კიდე თავი კაცს ნათესავე მომლოცენ.

წოდს, ქეილას OD:

აგეკდა წოდს, ნაყელავი წოდს, სწომდა. ღორი ქეილას ვაქეთევლით, ჰემაგ წოდს ჰჭომდით.

ქობს OD:

მოლლამ წაღა ე ქობ. გამდა ერ კურიად, ორ კურაიად, მეზობელს აღარ უბრუნევს ქობს.

თეთრს OD:

ერგან ქურდ კაცეც თეთრს იყოფენ.

წყალს, ქინზს OD; ქალს OI:

ქალს OI ერდლე ამირწყდეც, წყალს ასხამს, ქინზ ომოდის, ქალ ქინზს კრეფავს ხორაგში ყრის.

(2) ბრუნვის ნიშანი დაკარგულია:

მუგუზ OD:

ჭმასუკან დგევ არაბოლლის მუგუზ კრავს (კახი, 1945-46).¹⁰⁰

ნაყიშებ OD:

ნაყიშებ, ჰამჟურ ნაყიშებ OD ჩელიოდითყა, სახელებ ნუმარ გაგონდებ? (2005)¹⁰¹.

ბრინჟ. კოვზ OD:

ბრინჟ რუცხავთ ცოტა ფქჟლსაც ყრუთ, ე ორ კოვზ OD, ჰყრუთ (2005).

კოლხოზ:

100. ხედავს ფურ დოვკლავე - შულზე ჟავროვს ცეცხლიან მუგუზს ოსრუქს. გადა მუგუზს ააქს, მირბის სოფელში. (იმავე ტექსტიდანაა, მაგრამ სხვა ზღაპარია). ამ მაგალითებში ჩაწერის წელსაც ვუთითებთ საგანგებოდ.

101. მაია ბარიხაშვილის შეკითხვა, ინგილოურის (კაკურის) მატარებელი ლინგვისტის, 2005 წ. ჩაწერილი.

სახში არ ქონდა, კოლხობ¹⁰² ქონდა თუთან, მიწად ცალკ თესავდა, იქ ეყო, ჰოვ (2005).

მიზეზ OD:

მიზეზ პოვლომდა, რა ვიცი, ჰა გითხრო? პოვლომდა თუთან: შენ ქათამ ნუ გოდმოდის, შენ ყმაწულ ნუ მოდის, შენ ყმაწულს OI მე არ საყურუარ (2005).

/მიზეზს პოულობდა, რა ვიცი, რა გითხრა? პოულობდა თვითონ: შენი ქათამი ნუ გადმოდის, შენი ყმაწვილი ნუ მოდის, შენს ყმაწვილს მე არ შევხედავ (მივხედავ)/.

შენიშვნა: საინტერესოა, რომ ინტერვიუერი კითხვით „აწვდის“ -ს ბრუნვისნიშნით ვერსიას: რაზე გეჩხუბებოდა, რა მიზეზს გიძებნიდა? - დიდი ალბათობით, „თავისუფალი ალტერნატივის“ პირობებში მთქმელს ასევე უნდა გამოეყენებინა ბრუნვისნიშნით მოუკვეცი ფორმა, მაგრამ ის „ირჩევს“ ლექსიკურად ეკვივალენტურ დიალექტურ ვარიანტს (პოვლობს) და პირდაპირ ობიექტსაც „თავისუფლად“, სრულიად გაცნობიერებულად აცილებს ბრუნვისნიშნის. ასევე გაცნობიერებულად შეინარჩუნებს ამ ნიშნის ირიბ ობიექტთან იმავე წინადადებაში.

ტანსმუზ OD:

შენ დედანთა წად მე შენ ტანსმუზ ჩააცმევარ /ტანსაცმელს ჩავიცვამ/. მართლაც ქოსატყუილად დეკაცი ტანსმუზს იცომა (1945-46).

ოჟად OD:

ოვ, მეორე დღე მამათილი წომდა, ჩონთან ადათ¹, მეორე დღეზე მამათილი წავდეს გარაქ იმ ჩემ დედან ოჟად დავზახას(2005).¹⁰³

კოტმან, ბალახ OD:

ბალახს ვოგრიევთ აქ სიმაღლეზე, იმას ვეზახით ჩონ კოტმან. —ჰოვ, კოტმან. იმას ვეზახით კოტმან, იქ ვოგრუქევთ, მრლნი კაცევ გაქონ. ახლა სათუქვამბოვთ, ჰა ვიცი, მე, თქონ ჰა ამბოვთ? სათუქვამბოვთ, დგმენ მაღლა და დაბლა-თი გადის, დაბლა ფართო, მაღლა მიწრო. ჰოვ, იქ აგრუქევენ. ემე აყარ კეპტევ, კალხობი დროზე ფერმა ეყო, ზროხა ეყო, იქ აგრუქევდნენ ბოვრ ბალახ (2005).

დაკატყვის მერე ბალახ მობრუნევაას, ბალახ დაგრუქევაას, კოტმან ვომბოვთ, ჰა ვიცი მე? (2005).

102. ე.წ. ინვერსიული ზმნაა. გრამატიკული ირიბი ობიექტია, თუმცა -სიკარგება. შესაძლოა შეხვედრის მოვლენა ამ ტიპის ზმნებთან.

103.

(3) ორივე შემთხვევაა დადასტურებული ერთად - ბრუნვისნიშნის და ბრუნვის ნიშნის გარეშე:

თხილ, სმინდ, ჩალთუქს OD:

თხილ ვოგროვედით, სმინდ ჯრჩავდით, ჩალთუქს ჰოჭბავდით, იმას ლოწავდით, ბჟვრ საქმე კეჰტეოდა, ვოგრუჟედით, ჰოვ (2005).

ბრინჯს, ბრინჟ, ნიგოზ OD:

ფაყლას ხარშავ, მერე ბრინჟს ჰყრი, იმ წონში ბეთ. ბრინჟს ჰყრი, მაიხარშევ ბრინჟ დაა, ახლა ქნილ თქმაში ნიგოზ ჰყრუთ (2005).

ქერქ, კაკალ, ქერქს OD:

იმაშინ კეჰტეოდა ქერქ ამბოვდენ, ტყუან კაკალ. კაკლი ზირ ეყო, ემეს, არ ისხამდა, კაკალ არ ისხამდა. იმის ქერქს ხრუდით, მოაქონდით, იმით ყოლავედით (2005).

ბრინჟ, შაჭმელს, ფლავ, ნიგოზ, ლებანს OD:

ბრინჟ წმენდავდით, კეჰტეოდა სუფთა ბრინჟ. მივაქონდით, ვაქეთევდით შაჭმელს. ... ჩონ ფლავ ვამბოვთ, ჰა ვიცი მე, ფლავ ვოქეთევდით, შეჭამად ზის, იმა ვოქეთევდით, ჩაშრობილა ვამბოვთ, კაკლით, იმას ვოქეთევდით. ... ჩაშრობილი არის, ფაყლა - ლობიო. ფაყლაში, ფაყლას ხარშავ, მერე ბრინჟს ჰყრი, იმ წონში ბეთ. ბრინჟს ჰყრი, მაიხარშევ ბრინჟ დაა, ახლა ქნილ თქმაში ნიგოზ ჰყრუთ. ... ჩვენ დინგში ნაყავთ იმას, ლებანს. დინგში ნაყავთ ლებანს, მარილით რამით ვანელევთ, ყრუთ ბანკევში (2005).

ყონალევ, ყონალევს OD:

ყონალევ მაყონევართ. კაცევს ყონალევ წოვეონიყ, წასულან შინ. ხედენ, დეკაცევს ჰეჩრამ არ გოვქითევიყ: - ყურდელ გოგმეგზავნა თქონბე სათქმელა. დეკაცევ ამბოვენ: არც ყურდელ დოგინახი, არც ჰეჩრამ გოგოქითევი - რად ვიცოდითა ჩონ, თქონ ყონალევს მაყონეხართავ (1945-46).¹⁰⁴

რაც შეეხება ალიაბადურ კილოკავს:

როგორც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, ალიაბადურში -ს ბრუნვის ნიშანი, ისევე, როგორც კაკურში და სხვა ქართულ დიალექტებში,

104. ენობრივ ასისტენტებთან გადავამოწმეთ, ხომ არ არის პირდაპირ ობიექტთან მიცემითის -ს ნიშნის გამოვლენა სულიერი /უსული ან ვინ/რა ჯგუფის სახელების გარჩევასთან დაკავშირებული. აღმოჩნდა, რომ არა: -ს /-ი თავისუფლად მონაცვლეობს ვინ ჯგუფის სახელებთანაც: ქალ(ს) მალავს, ყმაწილ(ს) ბანავს, ცხენ(ს) აჭენევს, ცხორ(ს), ტავარ(ს) / ცხვარს/, აზოვებს, ქათამ(ს) ყლეფავს: ე ქალ ქათამს /ქათამ ყლოფავს; ე კაც ქათმს საკენკ / საკეკს უყრის; ე კაც ქალ(ს) თხოვლოვს, ნიშნავს...

ხშირად მონაცვლეობს -0-თან, თუმცა ეს მონაცვლეობა თავისუფალია და არ ასახავს ისეთ კანონზომიერებას, როგორც კაკურს ახასიათებს:

ალიაბადური - მიცემითში დასმული პირდაპირი ობიექტის ნიშანი დაკარგულია: მეთევზე თევზევ იჭერდა; კაცი ზაღს მიათრევდა; ერთმერთ ხოცავდნენ; მოლა ღიად აწუხევს ხაღს, ქალ ერ ქიშმიშ კპოვნოვს...

ალიაბადური - მიცემითში დასმული ირიბი ობიექტის ნიშანი დაკარგულია: დევ ფაყი გომბთელდა; შაჰ ხაბარი მიჰცეს; იბრაჰიმა ამ ზმებ გაჰყოყე; შენ ერ კინა გააცხელი, ბაყაყ დაადევ...

ალიაბადური - მიცემითში დასმული სუბიექტის ნიშანი დაკარგულია: ჰე-ქიმ ღეეწერა; ამ კაც მეეჭრა ერ საკერებელი; ხაღს ულაპარაკნია; თავი ვირი ჟანავარ უჭამია...

ქართული ენის დიალექტებში თანხმოვანფუძიანი სახელების მიცემითი ბრუნვის ალომორფები ცხრილის სახით ასე წარმოგვიდგება:

N	დიალექტი / სახ. ბრ. ნიშანი	თანხმოვანფუძიანი სახ. სახელობითი (მხ./ მრ)	თანხმოვანფუძიანი სა. მიცემითი
1	ინგილოური	-0 / -ი	-0/ -ს
2	ქართლური	-ი	-0 / -ს(ა)
3	კახური	-ი	-0 / -ს(ა)
4	სამცხურ-ჯავახური	-ი	-0 / -ს(ა)
5	ხევსურული	-ი / -0 / Ĭ	-ს ¹⁰⁵
6	თუშური	-0 / Ĭ / -ი	-ს
7	ფშაური	-ი / -0	-ს
8	მოსეური	-ი	-ს
9	მთიულურ-გუდამაყრული	-ი / -0	-ს
10	იმერული	-ი	-0/-ს(ა, ე)
11	ლეჩხუმური	-ი	-0 / -ს(ა, -ე)
12	რაჭული	-ი / (-0)	-ს
13	ფერეიდნული	-ი / -0	-ს
14	აჭარული	-ი / -0 (ქობულეთ.)	-ს
15	გურული	-ი	-ს

105. შეიძლება -ს დაიკარგოს, როცა ზმნიშელის ფუნქციითაა გამოყენებული [ჯორენაძე 1989: 231]

16	კლარჯული	-ი	-0 / (-ს)
17	შავშური	-ი	-ს
18	ტაოური	-ი	-0 / (-ს)

თუ ცხრილს დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ ქართული ენის დიალექტებში თანხმოვანფუძიან სახელთა ნულოვანი სუფიქსით გაფორმებული მიცემითი ბრუნვა იმათ აქვთ უფრო სისტემურად, რომელთა სახელობითიც მხოლოდ და მხოლოდ სრული სახით, ბრუნვის ნიშნით არის წარმოდგენილი და არ უშვებს ნულოვან ვარიანტს, ანუ აქაც, ისევე, როგორც ხმოვანფუძიანებში, იკვეთება მიმართება: სახელობითი -ი /-ჲ - მიცემითი -0; სახელობითი -0 - მიცემითი- -ს.

ფერეიდნული დიალექტის შესახებ ვწერდით: „არსებითი სახელი მიცემით ბრუნვაში -ს ბრუნვის ნიშანს დაირთავს. ნულოვანი ალომორფით ნაწარმოები მიცემითი, რომელიც ასე დამახასიათებელია ქართული ენის ბევრი ადმოსავლური კილოსთვის, მათ შორის, კახურისა და ქართლურისთვის, ფერეიდნულისათვის უცხოა. ამ მხრივ ფერეიდნული კიდევ ერთხელ ადასტურებს ქართული ენის დიასისტემაში გამოვლენილ მნიშვნელოვან კანონზომიერებას: ერთსა და იმავე დიალექტს ქართულში არ ახასიათებს სახელობითი და მიცემითი ბრუნვის ნულოვანი ალომორფით გაფორმება, რაც იმას ნიშნავს, რომ თუ სახელობითში გვაქვს ფუძის სახით წარმოდგენილი ფორმა, მიცემითში აუცილებლად გვექნება ბრუნვისნიშნის წარმოება, ხოლო თუ მიცემითში თუნდაც პარალელური ფორმით დასაშვებია ფუძე, სახელობითი ბრუნვის ნიშნით იქნება წარმოდგენილი. შდრ.: კახური, სამცხურ-ჯავახური, ქართლური... – დიალექტები, რომლებიც მიცემითში -ს ბრუნვის ნიშანს კარგავენ, ხოლო სახელობითში -ი-ს ინარჩუნებენ: კაც-ს – კაც-ი... და ხევსურული, ინგილოური... რომლებიც სახელობითს ბრუნვის ნიშნის გარეშე „ამჯობინებენ“, ხოლო მიცემითში შენახული აქვთ -ს ნიშანი“ [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 390].

ჩვენს ამ ციტატაში „ინგილოურის“ მოქცევა, როგორც ვხედავთ ზემოთ მოყვანილი მაგალითების მიხედვით, არ იყო ზუსტი. ასევე, აქ არ გვქონდა დაზუსტებული, რომ აქამდე სახელობითისა და მიცემითის ამგვარი მიმართება მხოლოდ ხმოვანფუძიანი სახელებისთვის იყო შენიშნული [ჯორბენაძე 1989: 15], ჩვენმა მასალამ კი იგივე წესი თანხმოვანფუძიანებთანაც გამოავლინა.

თანხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითის და მიცემითი ბრუნვების ალო-
მორფების ცხრილში ერთადერთი დიალექტია ინგილოური, უფრო ზუსტად,
ინგილოურის კაკური კილოკავი, რომელსაც ორივე გრაფაში უზის ნულოვა-
ნი სუფიქსი, ანუ სახელობითსა და მიცემითში დასაშვებია გაუფორმებელი
ფუძის სახით არსებობდეს სახელი. თუმცა, ნულოვანი აფიქსაცია მიცემით-
ში არ არის ნებისმიერი, არც პოზიციურად შეპირობებული - ის აქტანტური
როლების მიხედვით განარჩევს სახელებს და ჩვენს ხელთ არსებულ მასალა-
ში მკაცრად არის განსაზღვრული მისი გამოვლენის შემთხვევები - მხოლოდ
პირდაპირი ობიექტის აღმნიშვნელ სახელებთან.

რატომ დგას ინგილოურის კაკური კილოკავი ასე განკერძოებით სხვა ქარ-
თული დიალექტებისგან?

იქნებ ის, იმის გამო, რომ მოსწყდა ბირთვულ კულტურულ და ენობრივ
არეალს და კუნძულური იზოლაციის პირობებში განაგრძო განვითარება, ამ
საერთო კანონზომიერებასაც ვეღარ „აკონტროლებს“ და სხვა გზით განაგრძო
განვითარება?

ვფიქრობთ, რომ სწორედაც საერთო და სისტემური კანონზომიერების გა-
მოვლინებაა ის სურათი, რომელიც ინგილოურში შეიქმნა. საერთო ტენდენ-
ცია, გაერჩია სახელობითი და მიცემითი ბრუნვის ფორმები და დაეცვა ში-
ნაარსობრივი აღრევისაგან, ინგილოურმა განსხვავებული გზით შეძლო: მან
აქტანტური როლებით განასხვავა სახელობითისა და მიცემითის პოზიციები.
ირიბი ობიექტის აუცილებელი მარკირება დიალექტების იმ წრისთვის, რო-
მელსაც ინგილოური მიეკუთვნება, დამახასიათებელია (-ყე ნაწილაკით ირი-
ბი ობიექტის აღნიშვნა ფერეიდნულში, კახურში...), ინგილოურში ირიბი
ობიექტის გადმოცემის ალტერნატიული საშუალებაცაა აღწერილი: -ბე ნაწი-
ლაკით ნაწარმოები [როსტიაშვილი 1964].¹⁰⁶

როგორც მასალამ აჩვენა, ინგილოურის მხოლოდ კაკურ კილოკავში და
მხოლოდ პარალელურ ფორმებად გვხვდება გაუფორმებელი მიცემითი პირდა-
პირ ობიექტად. ეს ნიშნავს, რომ მოვლენა შედარებით ახალია და, იმის გამო,
რომ კილოკავში ირიბი და პირდაპირი ობიექტების მარკირებული გარჩევის
სხვა საშუალებები შენარჩუნებულია, მიცემითის -ს ნიშნის დაკარგვის საერ-
თო ტენდენცია ამგვარად აისახა: სახელობითისა და მიცემითის ოპოზიციამ

106. ამ საკითხის სათანადო ადგილას კვლავ შევეხებით, თუმცა აქაც აღვნიშნავთ, რომ ნ.
როსტიაშვილის მიერ -ბე ნაწილაკიანი ნათესაობითის ფორმების მიცემითის ფორმებთან
გათანაბრება მხოლოდ იმის გამო, რომ ეს ფორმები მიცემით ბრუნვას ჩაანაცვლებენ, არ
მიგვაჩნია მართებულიად.

ყველგან დაცულია საერთო ქართული სისტემა: -0 სახელობითში - -ს მიცემითში, ხოლო პირდაპირი და ირიბი ობიექტების ოპოზიციის დაშვებულია ნულოვანი ფუძე ირიბ ობიექტთან პარალელური ფორმის სახით: -ს (OID) - -0/-ს (OD).

ალიბადური კილოკავი კი მისდევს ყველა დანარჩენ ქართულ დიალექტს: ის სახელობითში -ი ბრუნვის ნიშანს ინარჩუნებს თანხმოვანფუძიანებში, ამიტომაც „თავისუფალია“ მიცემითის წარმოებისას და იყენებს ორივე ალომორფს ზუსტად ისე, როგორც სხვა დიალექტები (აუცილებლად ნაწილაკებისა და კავშირის წინ, თავისუფალი ვარიანტით სხვა შემთხვევებში).

3.1.3.7. თანხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი ბრუნვა

თანხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი ბრუნვა ქართული ენის დიალექტებში წარმოდგენილია -ის/-იჰ/-ი ალომორფებით [ჯორბენაძე 1998: 552].

ინგილოურში, ისევე, როგორც ქართული ენის თითქმის ყველა დიალექტში -ი ალომორფია გაბატონებული. მოვლენა ჯერ კიდევ მოსე ჯანაშვილს აქვს დადასტურებული [ჯანაშვილი 1913: 232] და ინგილოური მთლიანად იმეორებს ქართული კილოების ტენდენციას: -ის ბრუნვის ნიშნის -ს ელემენტი იკარგება როგორც ცალკემდგომ სახელებთან, ისე თანდებულებიანებთანაც, მთლიანად გამქრალია კომპოზიტებში და თავს იჩენს მავრცობი ხმოვნებისა და ნაწილაკების წინ, აგრეთვე პოსტპოზიციური წყობისას. გარკვეულ შემთხვევებში ნათესაობითი ბრუნვა ფუძის სახითაც არის წარმოდგენილი, ასე რომ, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ალომორფებად ინგილოურში გვხვდება -ის (//იზ), -ი და -0.

მოსე ჯანაშვილი ამათვან -ი და -ის-ს ადასტურებს.

ჯანაშვილის მაგალითები: მამიშულ, ბიზიშულ, ჩიტბახალა (ასეა, ჩიტბახალა უნდა იყოს), ხიზირში (ხის ძირში), ცხენიმგრლ...¹⁰⁷, მამი მინდორ, ტანი კბილ... შულ მამადისი, შულ კაციდისი¹⁰⁸, თავ ცხენისი [ჯანაშვილი 1913: 232].

107. აქ ე უმლაუტიანი უწერია ავტორს მაშინდელი ტრადიციით. ყველა სხვა მსგავს შემთხვევაშიც უმლაუტიანი ე ჩანაცვლებული იქნება უმლაუტიანი ო-თი. განმარტება არა აქვს სიტყვისა. ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ცხენის გველი - ფერით წითელი და მეტად შხამიანია.

108. იმ მიმდევრობა აქ (და ყველა სხვა შემთხვევაშიც) არტიკულაციურ სპეციფიურობაზე უნდა მიუთითებდეს და მას ი-ს გამოვლენის ბუნებრივ პოზიციად ვერ მივიჩნევთ. ვიმოწმებთ ავტორისეული ვარიანტით.

პოსტპოზიციური მსაზღვრელ-საზღვრული ინგილოურში იშვიათია, როგორც წესი, მსაზღვრელი წინ უსწრებს საზღვრულს [იმნაიშვილი 1947: 167], ასეთ შემთხვევებში მსაზღვრელი საგრცობს დაირთავს და -ის ბრუნვის ნიშანი უცვლელადაა დაცული. ასევე სრულადაა ის წარმოდგენილი ნაწილაკების წინ და მავრცობ ხმოვანთან ყოველთვის, მიუხედავად პოზიციისა:

ბეგისი: ბეგისი, უფროსისი ქართული ჭკუანი იქნება (ალიაბად.).

ყმაწილებისი: წოაკითხ, ეხლა ყმაწილებისი დედ-მამა იცოდინების, ეგ-რეა თუ არ? (კაკ.).

ქაჩალისი: ხედავ, შიგ დაწერულ: ქომბაჲ ქაჩალისი (ალიაბად.).

ყურზნისი: ყურზნისი ბექმაზ ვაქეთევდით (ალიაბად.).

ასევეა: შეშინებისი, კერხისი, ბატისი, ბეგისი, ზალისი, სიმინდისი, საჩუქარებისი და სხვ.

შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად წარმოდგენილი ნათესაობით-ში დასმული სახელი -ის ბრუნვის ნიშანს სრულად შეინარჩუნებს, თუ საზღვრული წინ უძღვის:

ღორ ჩემ არა, მოზობლ-ის-ი /ღორი ჩემი არაა, მეზობლისა/.

მაგრამ თუ წყობას შევცვლით, -ის ბრუნვის ნიშანი აღარ გამოიყენება და მხოლოდ -ი გვექნება:

ჩემ მოზობლ-ი ღორი /ჩემი მეზობლის ღორია/ [იმნაიშვილი 1947: 170].

-ის ბრუნვის ნიშანი სრული სახითაა წარმოდგენილი -ყენ თანდებულის წინ:

მეორე დღეს აი მოსულიყენ საათ ათისყენ, რუასყენ, ცხრასყენ მომდნენ წამიყონეს.

მარსნი გზით ალათემურისყენ წანასულ ცხენი ეყო დაა.

მოვ კაკისყენ, აქათყენ.

ზოგ მაღალისყენ გადახორწა.

-ის ალომორფი -იზ ფონეტიკური ვარიანტითაა წარმოდგენილი -გან თანდებულის წინ: იმიზგნი, კაციზგნი...

ნათესაობითში დასმული მსაზღვრელი სახელი, როცა საზღვრული წევრი სახელია, ნაწილობრივ შენარჩუნებული ბრუნვის ნიშნით - ი ალომორფითაა წარმოდგენილი:

ქაჩალმა შლაფკაჲ მოჰჰადა, ქოსას მისცა, უთხრა: ჰა ესიც შენ ერ ბისტი ადგილზეავ.

გომოჟდა სახლი პატრონ. შეველ შინ. იმ სახლი პატრონმა თქო

თავი ახალ პატრონ ყარიშულლუ დადბარეს.
ვერცხლი ბეჭდებ იყო, მათ?

ხოლო, როცა ნათესაობითში დასმული სახელი დაერთვის სახელმწიფოს - მასდარს ან მიმღეობას და თავად უბრალო დამატებაა, კაკურში ის ძირითადად -0 ალომორფით - ფუძის სახითაა წარმოდგენილი და მხოლოდ იშვიათი შემთხვევები გვაქვს, როცა ნაწილობრივ შეკვეცილი ბრუნვის ნიშნით, -ი დაბოლოებით გვხვდება:

-0:

თოფ სროვნად, კაც მოკდომად; ქორწილ გათიევას უკან; მუცელ ატკიევად; შულ დაზინევას უკან; წამლევ გაქითევად; სიზმარ ლაპარაკს უკან; მარილ ჩაყრად; უშკოლ გათიევას უკან; ფეცსმოზ შანაკერ; თეთლ ანაპარ; თევზ დანაჭერ კაც; დეკაც მანაყონს ბეძრ რამ-მამ უნდ; ნაღილ ნათქომ; კაც დაჭერელა; კაკალ მაპარელა; ფულ გამაღეველა; ქალ მაყონელა; ბაკან მინდ თეთრ აარწყოლა.

-ი: ქალი თხოვნად, შულუ დაკარგიზენი, ნაბადი გაქეთევას... [ლამბაშიძე 1949: 108].

ალიბადურში ასეთ შემთხვევებში, როგორც წესი, -ი (<-ის) ვარიანტია წარმოდგენილი:

ქალი თხოვა, ხორაგევი გაქეთება...

ალიბადურში ასეთი გარჩევა განსაზღვრებისა და უბრალო დამატების გადმოცემისას არ გვაქვს და ორივე შემთხვევაში მხოლოდ ნაწილობრივ შეკვეცილი ბრუნვის ნიშანი გამოიყენება -ი ალომორფის სახით:

პური ჭამა, წყალი მოღება, ხორაგევი გაქეთება, იმართი პატრონი, ნაღილი მქნელას, ხახი მაპარლა, ქაღაზი მანაღებ, წყალი მაღებელა... [ლამბაშიძე 1949: 108].

მაშასადამე, ინგილოურში თანხმოვანფუძიან სახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ყველაზე ხშირი და ბუნებრივი წარმოებაა -ი ალომორფიანი წარმოება. რის გამოც უკუშმველი სახელების სახელობითი და ნათესაობითი ემთხვევა ხოლმე ერთმანეთს ალიბათურში. კაკურში ამგვარი დამთხვევის საფრთხე არ არის, რადგან სახელობითი უმეტესად ფუძის სახითაა წარმოდგენილი (იხ. ზემოთ).

კაკურში უბრალო დამატების ფუძის სახით წარმოდგენაც არ ქმნის პარადიგმულ აღრევას, რადგან ცვლილება სინტაქსური დამოკიდებულების მყა-

რი მარკერია და მხოლოდ ამ ერთადერთ კონსტრუქციაში გვხვდება¹⁰⁹.

3.1.3.8. თანხმოვანფუძიანი სახელების მოქმედებითი ბრუნვა

თანხმოვანფუძიანი სახელების მოქმედებითი ბრუნვა ინგილოურში **-ით** // **-დთ**, **-ი** ალომორფებითაა წარმოდგენილი. ისევე, როგორც ნათესაობითი ბრუნვის **-ის** ნიშანი, **-ით** ყოველთვის შენარჩუნებულია მავრცობი ხმოვნის წინ. საგულისხმოა, რომ ავტორები ბრუნვის მაწარმოებელი ფორმანტების აღწერისას **-ითი** /**-დთი** დაბოლოებაში ბოლო **-ი** ხმოვნის მავრცობ ფუნქციაზე არ მიუთითებენ და მას ბრუნვის ნიშნის ნაწილად განიხილავენ (დეტალურად იხ. ქვემოთ, ხმოვანფუძიან სახელთა მოქმედებითი ბრუნვა).

ჩვენი აზრით, ბოლოკიდური **-ი**, რომელიც აშკარად მავრცობი ხმოვანია, უნდა გამოიყოს და ბრუნვის ნიშნის გავრცობილი ფორმა ალომორფად არ უნდა იყოს განხილული. შესაბამისად წარმოვადგენთ მაგალითებს ქდკ-დან:

-ით-ი

კორცხი გულითი ბანდით, სვარცხლითი ემე ვჩიდიოდით, ჩომდიოდა.

—*ჰაზირ ვამბოვ ვედრებითი.* —ვედრებით, ვა? —ჰოვ, ვედრებითიც მოჰ-ვტანდით.

მიორე დღეს იმა ქალი თარაფითი მოუდოდნენ

აი, წნავდნენ თითებითი, ბევრ რამები იყო.

—*შავს კაკლი კარაჭითი... შავს ლებავდით.*

რამდენ კაც დადჭირესა პარტიამე ილაპარიკ, ლაპარიკითი?

ნადითი კაჭავნენ მენავვეს.

ით-ა:

ჰესადამ ველარ მივდ, თოლევეითაც ველარ ხოდავ აბური.

მოუნა-ჰაჩაჩად ეყო, იმითაც ვვნავდით, თოსავდით.

ერ თოლიან სახლ¹, მიწაიან, ერ გორდითაც ერ თოლ¹.

სულთ რად შორ სოფლევეითაც მოდიან მად სულზე.

გადად ებნევ: შენგნითაც ჩემზე ველდაშ არ იქნევავ, მილის.

-ით/-ი ალომორფების პარალელურ გამოყენება დადასტურებულია ინგი-

109. სხვათა შორის, ინგილოურში სინტაქსური კონსტრუქციის „ამომცნობი“ როლი გრამატიკული ომონიმის დროს საგრძნობია. ამიტომაც არის დაშვებული ამაღნი ომონიმური ფორმა ბრუნვის პარადიგმაში (მაგ. სახელობითისა და მიცემითის, სახელობითისა და ნათესაობითის და ა. შ.).

ლოური დიალექტის ორივე თქმაში. ვასილ აბაშვილი მავრცობიან ფორმასაც -ითი ცალკე აღმორფად განიხილავს. უცნაურია, რომ თანხმობანფუძია-ნებთან ბრუნვის ნიშნის ნახევრადშეკვეცილი ვარიანტი -ი, რომელიც ინგილოურის ერთ-ერთი სპეციფიკური თავისებურებაა, გრ. იმნაიშვილს ცალკე ვარიანტად არა აქვს განხილული და მხოლოდ ზოგადად აღნიშნავს, რომ „ზოგჯერ გამოსვლითი ბრუნვა თანმოკვეცილიც შეიძლება იყოს“. [ლამბაშიძე 1949: 116; იმნაიშვილი 1947: 174; აბაშვილი 2009: 89].

-ით (ქღკ):

ჰემაგ აზლევდით. დაა ქორწილიც უწყვოდით. ი ნალრა-ყავალს უკრავდენ, მრვლან ფეყით ოჰყონდით, მოვიდოდით.

აბრაშუნით უგეძმას ვაქეთევდით: კელს ვაქეთევდით, ქამრები არ ეყო, იმაშინ კაცებიბედდაც.

—ალიაბადით ვარ, აზერბაიუნით ვარო-მეთქი. გაიგია. აზერბეჟნით ვარ-მეთქი. —საითიო? —*მე ვჰთქი: ალიაბადით!*

ალაზანზე წეველ, ალაზნით ვერ გედველნეთ, იქითი წეველნეთ ეგრე, ფასთუს იცია, ფასთუს?

ზოლი სტილით, ზოლის ამბით ახალწლოვი ხუთ დღი შემდეგ იწყეოდა წყალკურთხოვად.

-ი (ქღკ):

კოჭოზ იგრევ ადგილით მემესხლიტა, ჯელევში ცხრუეგვად დამიწყო. არ ვიშიში იყო, თუ სიცივი, ვერ შოძმაგრ კოჭოზ.

დილლაზე ადგა, თავის ყაზილებ გამნალებ ჯმად გადგა, ბლუნი-ბლუნი¹¹⁰ წამდა, კი არ ჟდებ, მალეფთავ ამდგარ, ეტარებ. ად ბლუნი-ბლუნი გომოდს.

პირსახოც პირზე ხურავდით, გზაზე შიპროვ-შიპროვ, დაკრი-დაკრი მიჰყონდით ზალითავ სახში დაა ვოგდედით.

ურში ვზიდავთ კალოში ჯელეშლეუს.

ურში მივდიოდით თუთანაც, იმაშინ სა ეყო მაშინ?

აექ ჩემ ჰემაგ გაშრლევა, ველი ქათამ გაშმასუკან ე თინად ჩემამკარდა,

ლდელ ხაჩ რამ უსომს, ნათლიაც ველი იჭერავს

110. ფორთხვით.

თბილისში ქნის, ფეცი ეტარებ ყოფილ: –ჩემზე ფეცი ღირსავ.
ბორტაოდ მაშინზე... ახლა მაშინი¹¹¹ მივდიოდით, შოფერ ეყო კაც.
ლამაზა ემითავ თოფი კლავს. თოფი კლავს, ეს ქობში აგდევენ გააყლოფე-
ლა.

სხვა წყაროების მაგალითები:

ჩემ ველი მოკლად არ იქნევ; მე ცხენი მოსუვარ; ამ ათ მანითი ყიდლოვს პა-
ლოში და ტყავ; შიმშილი დადვოცევიტ; გადად სიცილი მოკლო; ველი მოწეუტ,
მემეც; შენ თავ ემ ტამსმოზი წაყონად არ იქნევ; იბრაჰიმა დაამბეს ქენდირი;
ქენდირი დამამბით, შიგ ჩამოწოდეთ; წავიდა წყალზე, პრახუნი მოდივოდა...
[დამბამბიძე 1949: 116].

ყოშუნი ყოცავს; ზოგ ცხენ წიხლი, ზოგ ყბით ვოცავს; ცხენ იჭერს ყბი;
შენ ტირვად გული არ გამდის; კისრი კუდევდით სამ მეტრო აღს; ფეცი მოვ-
და; ამას ისტამბულით, დაღესტნით ხაბარი მოჰდის; ვარც გგმოლევაში, ცერთ
ვერცხლი თავით იჭერს... [აბაშვილი 2009: 89].

როგორც ვხედავთ, სახელობით ბრუნვასთან გრამატიკული ომონიმია
მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებსაც ექმნება, როცა ბრუნვის ნიშანი ნაწი-
ლობრივ მოკვეცილი სახითაა წარმოდგენილი. თუმცა ეს ომონიმია შეიძ-
ლება წარმოიქმნას ალიაბადურში, სადაც სახელობითი ბრუნვა თანხმოვან-
ფუძიანებში -ი ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი, კაკურში ამგვარი დამ-
თხვევა არ გვექნება:

ალიაბადური:

სახ. სახლ-ი

მოქმ. სახლ-ი(თ)

კაკური:

სახ. სახლ

მოქმ. სახლ-ი(თ)

3.1.3.9. თანხმოვანფუძიანი სახელების ვითარებითი ბრუნვა

ვითარებითი ბრუნვა ინგილოურის ორსავე კილოკავში, როგორც წესი, -ა
ალომორფითაა წარმოდგენილი.

-ა ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად გამოიყოფა ძველ ქართულშიც და ქარ-

111. მაშინი თანხმოვანფუძიანია ინგილოურში.

თული ენის სხვა დიალექტებშიც. ერთი თვალსაზრისით მისი ზუსტი შესატყვისია მეგრული -ო (ლაზურში, როგორც ცნობილია, ვითარებით ბრუნვას არ გამოყოფენ, ან მხოლოდ მის ისტორიულ ნაშთებზე მიუთითებენ [ჩიქობავა 1936: 51; ქირია და სხვ. 2015: 25]) სხვა თვალსაზრისით -ა სუფიქსი -დ თანხმოვნის დაკარგვის შედეგადაა მიღებული: -ა < -ად [კიზირია 1946: 332; იმნაიშვილი 1957: 379-380]. მოსე ჯანაშვილს თავის მცირე მიმოხილვაში ვითარებითი ბრუნვის მაგალითები არა აქვს განხილული და არც ამ მხრივ დიალექტის მთავარი თავისებურება - -ა სუფიქსიანი წარმოება არა აქვს აღნიშნული.

ინგილოურში ვითარებითის მაწარმოებლად ასახელებენ: -ა, -ად// -დ და -ნ ალომორფებს [იმნაიშვილი 1947: 178; იმნაიშვილი 1966: 90, ლამბაშიძე 1949: 122, აბაშვილი 2009: 90-91].

აღნიშნულია, რომ -ა და -ად (> -ათ) ალომორფები თანხმოვანფუძიან სახელებთან გვხვდება, -დ - ხმოვანფუძიანებთან. თუმცა აღნიშნულია ისიც, რომ -ად მხოლოდ სპორადულად გვხვდება თანხმოვანფუძიანებთან და ხმოვანფუძიანებთანაც შეიძლება -დ დაიკარგოს და ვითარებითი ბრუნვა ფუძის სახით იყოს გადმოცემული [იმნაიშვილი 1966: 90]. ასე რომ, უფრო ტიპური ინგილოურისთვის არის ან -ა სუფიქსით ნაწარმოები ვითარებითი, ან - გაუფორმებელი ხმოვანი ფუძე და როგორც როგნელა ლამბაშიძე აღნიშნავს, ზოგჯერ თანხმოვანფუძიანი სახელიც შეიძლება იყოს ოდენ ფუძით წარმოდგენილი ვითარებით ბრუნვაში: უნდომურ, ურუსულ... [ლამბაშიძე 1949: 125].

ლამბაშიძე პირველად -ა სუფიქსს მიიჩნევს, თანხმოვნიან ვარიანტებს კი - გვიან გაჩენილად [ლამბაშიძე 1949: 122].

იმნაიშვილიც -ნ და -ად ვარიანტებს სხვადასხვა ენობრივი წრის კუთვნილებად მიიჩნევს არნ. ჩიქობავას მსგავსად (იხ. ქვემოთ) და არა ფონეტიკურ ვარიანტებად, -ად > -ა პროცესის შედეგად, თუმცა ვრცელ მსჯელობას ამის შესახებ არ იწყებს და ამ ერთეულთა ქრონოლოგიურ მიმართებაზე საუბარსაც თავს არიდებს.

ვიდრე მაგალითების განხილვაზე გადავიდოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ვითარებითი ბრუნვის წარმოებასთან დაკავშირებით მცირე მიმოხილვა.

თანამედროვე ქართულში ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად -ად / -დ გვქვს, პირველი თანხმოვანფუძიან სახელებს დაერთვის, მეორე - ხმოვანფუძიანებს. -ა მაწარმოებელი მხოლოდ ზოგიერთ ფორმაუცვლელ სიტყვაში ივარაუდება, უკვე ფუძესთან შეზრდილი: ჩქარა, ნელა და ა. შ.

ქართული ენის დიალექტებში **-ად/ -დ** ფორმანტი ძირითადად დაყრუებული სახითაა წარმოდგენილი: **-ათ /-თ** სახით.

ქართული დიალექტებიდან მთის დიალექტებში დასტურდება ბრუნვის-ნიშნის წარმოება:

ხეცსურული:

სადილა დააცხოვენ კეცეულებს;

ადვილა საშოვარია;

ყანის სამკალა შააგრობენ ქალ-ვაჟთ;

წინ-წინ შუელა გამჟღელს დაგაკვლევთ კურეტს;

დედმამათ ჩემა ძალად დაიჭირესაც ლიშანიც.

ფშაური:

ეხლა ეს ყინჩა გამამყვება;

ის ლამაზა იუბნებს;

კარგა გაილეწება;

ბაღლ რარიგა დაძკარგევ.

თუშური:

თუშურაყ ყველს აკეთებენ რაყგვერც ძროხის, დაგრევ ცხვრის ზისას;

პირველაყ ზეს (-რძეს) გონთ (-კარგად) გასწურვენ (თუშური).

ასევე აღნიშნულია, რომ ქართული ენის დიალექტებში **-იან** სუფიქსიან სახელებს უმთავრესად (**ად>**)-ა სუფიქსი დაერთვის ვითარებითში: ცოლ-შვილიან-ა [ჯორბენაძე 1998: 558].

ძველ ქართულში ვითარებითი ბრუნვის **-ა** და **-ად/-დ** ნიშნები გვაქვს და-დასტურებული. ისინი თანამედროვე ქართულისაგან რამდენადმე განსხვავებულიადაა განაწილებული:

თანხმოვანფუძიანებთან შეიძლება -დ-ც შეგვხვდეს: ჩორდ, ქართლ ქალაქდ...;

-ა ალომორფი გვხვდება **-ეთ, -ით** აფიქსებით ნაწარმოებ ტოპონიმებთან და მომავალი დროის მიმღეობებთან: ჯოჯოხეთა, სომხითა, სადიდებელა...

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა ვითარებითი ბრუნვის წარმოშობის თაობაზე, აკაკი შანიძე **-ად /-დ/-ა** ალომორფებს **-ად** სუფიქსის დაშლის შედეგად მიღებულ ვარიანტებად განიხილავს, არნ. ჩიქობავა კი მიიჩნევს, რომ **-ა** და **-დ** მაწარმოებლები ცალკე სუფიქსებია და მხოლოდ

მოგვიანებით მათი გაერთიანებით მივიღეთ -ად მაწარმოებელი. მკვლევარი საერთო ქართველურ ღონეზე განიხილავს საკითხს და წერს, რომ თავდაპირველად ორი სუფიქსი გვქონდა – -ა და -დ, ამათგან -დ და მისი შესატყვისი -თ, გვხვდება ქართულშიც, მეგრულშიც და სვანურშიც, ხოლო -ა და მისი შესატყვისი -ო გვაქვს ქართულსა და მეგრულში, სვანურში კი – არა. „... -ა ფორმანტი დაუხვდა -დ ფორმანტს, თანხმონით დაბოლოებულ ფუძეებთან და -დ-ს მოცილეობა ამგვარ ფუძეებთან (ბეთლემ ტიპი), მისი დამარცხებით გათავდა. ეს ცხადყოფს -ა სუფიქსის სიძველეს.... ეს ორი აფიქსი ქართველურ ენებში ორ სხვადასხვა ენობრივ ფენას განეკუთვნება“ [ჩიქობავა 1937: 22].

-ა სუფიქსი -ად-ის ფონეტიკურ ვარიანტად (-დ ელემენტის დაკარგვის საფუძველზე მიღებულად) არის მიჩნეული მკვლევართა მიერ [ჯორბენაძე 1998: 558], თუმცა ზოგჯერ არ არის დაზუსტებული ამ ფორმათა ურთიერთმიმართება და მოვლენა მონაცვლეობად არის განმარტებული: „ვითარებითი ბრუნვის ნიშნისეული -დ, როგორც წესი, არ ყრუვდება [ხევსურულში]. ზოგჯერ შეინიშნება -ად //-ა მონაცვლეობა: ადვილა („ადვილად“), სულწუხა („სულწუხად“)..." [ჯორბენაძე 1989: 231].

ქართულის ვითარებაა ვითარებითი ბრუნვის წარმოების მხრივ მეგრულში. აქ -ა და -ად სუფიქსების ზუსტი შესატყვისები -ო და -ოთ (<ოდ) აწარმოებენ ვითარებითის ფორმებს.

მეგრულის ვითარებითი ბრუნვის (იგივე გარდაქცევითი / ვნებითი) შესახებ საუბრისას მკვლევარები -ო და -ოთ (შდრ. -ა და -ად) ფორმანტებს ფონეტიკურ ვარიანტებად განიხილავენ, კერძოდ, ისინი -ო-ს -ოთ ფორმანტის ფონეტიკური ცვეთისა და -თ თანხმონის დაკარგვის შედეგად მიღებულად მიიჩნევენ [კარტოზია და სხვ. 2010: 115; ქირია და სხვ. 2015: 52].

ვითარებითის ოდენხმოვნიანი ბრუნვის ნიშნის წარმოებით ინგილოური ყველაზე ახლოს მეგრულთან დგას.

მთის კილოებში შემორჩენილი ზემოთაღწერილი შემთხვევები, ფორმაუცვლელ ლექსიკურ ინვენტარში -ა / -ად ვარიანტების ან მხოლოდ -ა-ს არსებობა, ძველი ქართულის ვითარება აშკარად გვიჩვენებს, რომ ვითარებითი ბრუნვის ფორმანტების ჩამოყალიბების ამ დიდ სივრცულ და ქრონოლოგიურ სურათში ინგილოურს განსაკუთრებული ადგილი უკავია და წარმოადგენს ცოცხალ და უტყუარ ისტორიულ დასტურს იმ ვითარებისას, რაც თანამედროვე ქართულსა და მისი დიალექტებისთვის მხოლოდ ეპიზოდური დადასტურებებით არის აღსადგენი. ზანურთან - ქართველური ერთობის ამ ნაწილთან სიახლოვე - მოვლენის სიძველესა და ავთენტურობაზე მიუთითებს დიალექტში.

ასე რომ, ინგილოურში თანხმოვანფუძიანთა ვითარებითი ბრუნვის ყველა-ზე გავრცელებული მაწარმოებელია -ა სუფიქსი:

მაგალითები როგნელა ღამბაშიძის დისერტაციიდან:

ემ კაცს ე გადად თავიბე შულა ოყონი;
გადად ემ ქალს დეკაცა აჰყონს;
გორც მოზობლა ჰქონიაყ ერ ბებერ;
მეც ვიყავ ყონაღა;
ნაფოტ ინსნა იქცევის;
პატარა ზმად ნახოერ ინსნა, ნახოერ ყოჩა ჩევის;
ეეხლა მე მაჭაკლა მივდივარ ფაჰჩაღსა;
შენ ნახოერ კაპეკა ჯორც გინდა?
სიკტა ურუსულა მელაპარიკა... მევლან თათრულა მითხრა.
შეველ შიგ, დოღწყევ ლაპარიკ ჰენგილაურა.
ყოფილ ერ ღარიბა ნაცხოვრ მეტანედ.
ამან, ღმერთო, ერთ რაიმე გადამაქცივეს, ტკბილა.
ჩონ ფინთა გორჩონობოღა (ალიაბად.).
შენც უნდა ედქე ჩემთან ერთა იცხოვრონდა (ალიაბად.).
დესმალთ დაიწინდა კარგა ღამაზა (ალიაბად.).
მე იბრაჰიმა უქნელა ვერ დამდგები (ალიაბად.).
უმასლათნელა ერ რამ ვერ უტყუ.
დააზებნელა, ყი ზილ წააღეველა.
ადმაგ ნოხიანა, უგამწმენდელა, ქელლაზე წამადცო.
წამალი წააღებელა (ალიაბად.).
მე გამააცდელა ჰყუროდი (ალიაბად.).
სალაპარიკლა მე იჟაზა არ მამცა.
საჩივლელა წავდა [ღამბაშიძე 1949: 122 -123].

მაგალითები ქდკ-დან:

მეცუტქულედ შულ ვარ, ამბოვს, თავიბე შულა // შვილად ოვეონი.
სესხა // სესხად მოდიოდნენ, არ ვაზლევდი.

ა, ღმერთო, ამბოვს, პირ ჩმამვარდეს, ერ რამა მამაქცივ, ამბოვს, მამამ-თილმა... მამამთილმა ნუ ღამინახას.

ე ღმერთიც ემაგ იგევს, ღიდ გეჟა აქცევს, ვითომდა გეჟში მალავს თავი კაცი თავს.

მაგი ჟანავარ ღელა ვატირ მე, ამათხრევარ, ორმოფთი, დაწოვარავ, ნაცრა გადავაქცევარავ!

პატრა ზმაღ ღამი გაათენებლა გადაქცევი-გადაქცევი იმ ზოლ ცუტქულში წამლა.

აქ მოდიან ყოფილ ჭარი ბეგებ მაჟაათ აალებელა. მაჟაათ აალებელა მოს-მლაში აქ ჭამადც ყოფილ სოფლიზგან სირადთი.

ქდკ-ში მრავლად იძებნება მიმღეობური ფუძეების ვითარებითი ბრუნვის ფორმები:

აადგომელა, აალებელა, ააღელა, ამააშოველა, გააბანელა, გააზარდელა, გაათენეველა, გაათიბელა, გაათონელა, გაათხრელა, გააკლეველა, გააკურთხელა, გააღელა, გაამსუბუქებელა, გაასლელა, გაასხლელა, გააქექელა, გააქურდელა, გააღებელა, გააყიდელა, გააყლწფელა, გააყრელა, გააწვენელა, გააჭრელა, გადაასლელა, გადააყრელა, გადმაასლელა, გაზარდელა....

როგორც შენიშნულია, გაცილებით იშვიათია **-ად** ფორმანტიანი წარმოება და ის გვიან გაჩენილად არის მიჩნეული ინგილოურში. ამგვარი მაგალითები ცოტაა და მით უფრო საჭიროა მათი სამეცნიერო ყურადღების არეალში მოქცევა, ამიტომ როგნელა ღამბაშიძის ყველა მაგალითი აქ გადმოგვაქვს:

გარაქ შენ ჩემ თავ შულად ამიყონო.

ე ღეკაც ზიმედ კეჭტევის.

ფაჰჩად ნაქნარ იმან-იხტარ ვერანად იქცევ.

ფაჰჩას აბელითავ შულუბე ზმად ომყონი.

თავი უჩიტელ თხოვნაში ღეკაცად... ამ უჩიტელს დევორიბე ... ბეჭედ მეე-ცა¹¹².

ქართული დაღექტური კორპუსი გვაწვდის **-ად** ფორმანტიანი წარმოების ნიმუშებს, თუმცა, ამ მაგალითების უმეტესობა აშკარა ინოვაციაა და სალიტერატურო კოდის ძლიერი გავლენითაა გაჩენილი. კონტექსტებისა და ტექსტების ანალიზი ამის თამამად თქმის საშუალებას იძლევა.

112. ხმოვანფუძიან სახელთა მაგალითები იხ. ქვემოთ.

-ად მაწარმოებლიანი ვითარებითის ფორმები ამ მასალაში რამდენიმე ჯგუფად შეიძლება დავყოთ:

(1) წარმოდგენილია პარალელური ფორმები, რომელთაგან -ა სუფიქსიანი წარმოება დომინანტურია. მაგ. ფორმა წრულად ერთადერთხელ გვხვდება კორპუსში:

წრულად: მაქონს იმა წრულად უკუწავს (ალიაბად. 2005).

ყველა დანარჩენი შემთხვევა -ა ფორმანტითა წარმოდგენილი:

სიპტა კუწავ წრულა ყაფიითი, უყრი (კაკ. 1980).

კუწავდით ფურცელ წრულა, ვუყრიდი, ზარდავდით დაა! (ალიაბად. 2005).

ყოველად დროზე რა ჰჩიდიოდი, როგო კეპტებოდა? ჰიგის წრულა ილაპარიკ (კაკ.2005)

ჰიგი გაპარა დაჰკაფავ, გაიგი, დაჰკუწავ წრულა (ალიაბად. 2005)..

აი ნელდ სინკერს მოჰჭრიაან, იმას ქერქენ დანით წრულა, ჰუყრის (ალიაბად. 2005).

წუქსქულ, წრულა, წყალია ოვქი გომოჰწეული (ალიაბად. 2007)..

(2) -ად ფორმანტიანი ფორმები, უბრალოდ, ციტატებია ქართულ სალიტერატურო ენისა, მხატვრული ნაწარმოებებიდან, ან მთქმელის საავტორო ლექსები:

მაგალითად, ფორმა მონად დადასტურებულია ინგილო სახალხო მთქმელის დიანოზ ნადირაშვილის ტექსტში:

დამბნელებოდეს იმ დღეს თვალები,
რომ არ მენახა ეგ შენი სახე,
გულში გამიჩნდა ცეცხლის ალები,
იმ დღიდან როცა მე თქვენა გნახე.
ძნელი ყოფილა ალი ჰირველი,
სიყვარულისა გულში რომ ელავს და
ახალგაზდას ის იმორჩილებს,
მონად რომ გახდის,
ფეხებქმ თელავს.¹¹³

113. ვრცელი ფრაგმენტი მოვიტანეთ დასამოწმებლად, რათა გვეჩვენებინა, რომ პოეტურ ტექსტში თითქმის მთლიანად სალიტერატურო ენის ნორმები, სინტაქსი და სტილისტიკა დაცული. მხოლოდ იშვიათად გაკრთება ხოლმე დიალექტური ფორმა. მაგალითად „მომკალე“ ფორმა ამავე ლექსის ბოლო სტრიქონში: ის შემდეგ ტირის გული და სული, სულიერ ვარდო, შენ გენაცვალე! ან მანუგეშე და შემობრალე, ან დამკარ დანა, ჩქარა მომკალე!

მონა ინგილოურ დიალექტში არ გამოიყენება. მისი მნიშვნელობით გვაქვს სიტყვა ნოქარ.

წილად: მხატვრული ტექსტის ფრაგმენტიდან, კერძოდ ილია ჭავჭავაძის ლექსიდანაა, რომელიც ჩართულია იროდიონ გაჯიშვილის ტექსტში:

ერთ ბედ ქვეშა ვართ ლაბავ მე და შენ, წილად გვარგუნეს შავი მიწა ჩვრნ.

ასეთი მაგალითები ბევრი არაა, მაგრამ მათი გათვალისწინება და სწორი შეფასება ზოგადი ობიექტური სურათის წარმოსადგენად აუცილებელია.

(3) ლექსიკურ ინოვაციას მიჰყვება წარმოების თავისებურებაც, მაგალითად ფორმაუცვლელი სიტყვები: მეტწილად (ბევრ), აუცილებლად, პირნათლად, სხვანაირად (სხოჯურა), პირველად (სიპტა), მაგიერად (კოლა = კვალად), პირადად... ოფიციალური ლექსიკა, რომელიც საბუთებითა და საქმიანი მიმოქცევის სხვადასხვა არხით მკვიდრდება: სასწავლო ნაწილად, ღირეპტორად, ეკონომიურად...

ასე რომ, დიალექტურ ლექსიკასთან უმეტესად დიალექტური გრამატიკული ნორმა დაცული, ინოვაციურ, სალიტერატურო ენიდან ახლად შესულ ლექსიკას კი გრამატიკული ფორმაც სალიტერატურო მიჰყვება:

ძალიანად: – ობოლ გაზარდუვარ მაგრა, ძალიანად. - დიალექტის ნორმით ამბობს დიალექტურ ლექსიკურ ერთეულს (მაგრა), ხოლო „ძალიან“, რომელიც სალიტერატურო ენის ფორმაა და უცხოა დიალექტისთვის, ვითარებით ბრუნვაშიც სალიტერატურო ფორმით გამოიყენა.

ცუდად:

ენლა პირზე რო ეტყუ, ცუდად იცავს.

ზოგ ცუდად გახდა, ზოგმა ვერ შეზლო.

უნდა იყოს: ფინთა იცავს, ფინთა იქნა... აღსანიშნავია, რომ „ფინთა“ 10 კონტექსტითაა წარმოდგენილი და არცერთი „ფინთად“ არ დასტურდება კორპუსში. ეს სიტყვა უკვე შესიტყვების ფორმულის წევრია და -ად დაბოლოება მასთან დიალექტურ კოდს მთლიანად დაარღვევდა.¹¹⁴

ასევეა:

ცოლად: მინ გაგირიგაყა თქონზე? - დედაჩემმა, დედაჩემმა წავიდა, მაიყონა დედაჩემმა ცოლად.

ქალის თხოვის შინაარსი დიალექტში გადმოიცემა „დეაკ“ ლექსიკური ერთეულის და „მოყვანა“ ზმნის შესიტყვებით. ცოლი ინგილოურში არ

114. გვაქვს ერთადერთი „ფინთად“ - მავრცობი ხმოვნის წინ.

გვაქვს. ამ კონტექსტის დიალექტურ შესატყვისში იქნებოდა: „დეკაცა მაი-
ყონა“. შდრ.: ერთ სადრიმ თუთან თავიზე დეკაცა წაფყონა (ქდკ).

საგულისხმოა, რომ ქდკ-ში ერთხელაც არსად გვხვდება „ცოლი“ სიტყვის
ვითარებით ბრუნვად *ცოლა.

ვითარებითი ბრუნვის -ად და -ა წარმოება ერთმანეთის გვერდით გვხვდე-
ბა სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით ყველაზე „ემანსიპირებული“
მთქმელების ტექსტებშიც:

მოსატანად, შესანახად, დასაღევად, მაგრამ – სპეციალურა:

ნებისმიერ ემე, რომელიც იყიდება წყლი შესანახად, წყლი მოსატანად
[მოსატა] და დასაღევად და საჭმლისათვის ხო ახლა ჩვენთან უმ თეფშეც იხ-
მარევ, იმნაირა ხმაროვენ სპილენძი ჭურჭელ, რომელიც წელიწადში ერ-
თხელ კალავდნენ სპეციალურა – წმინდად ყოფილიყოს.

ასევე ერთ პატარა ტექსტურ ფრაგმენტში გვხვდება ერთმანეთის გვერ-
დით ჩვეულებრივად, ჩეულებრივ:

ჩვეულებრივად ქსოვნენ, ამას მისღვენენ, ჟარევ აქონდა, ჟარა, რომელ
დღესაც შემორჩენილ საჩეჩელ, ჟარა ჩვეულებრივ [...] რომ მისღვენდნენ, ას-
ტაენენ რო ჟტყჟან იმ ჟარაზე... –იხვენენ ფეხეზე, როგორც – პართიკა-
სავით – აი ესე იხვენენ ფეხეზე. ნაქსოვ ეყო სპეციალურა, ორ სანტიმეტრ
სიგანეთი გზელ. ემაგ იხვენდნენ ზედ. მერე ჩვეულებრივ ბაღევს ამბოენ დაა,
ბაღევ – შნურუკეკე რუმ არის რუსული.

(4) მომავალი დროის მიმღეობის მაწარმოებელი ფორმანტი ინგილოურ-
ში, როგორც წესი, ს- თანხმოვნის გარეშეა წარმოდგენილი: წაასლეღი,
გააკეთევეღი... ყველაზე ხშირად ვითარებითი ბრუნვის ფორმები სწორედ
მიზნის გარემოებად გამოყენებული მიმღეობების სახით გვხვდება: წაასლე-
ლა, გააქეთეველა... როცა სალიტერატურო ქართულის წარმოების მიმღეო-
ბას იყენებს მთქმელი, ვითარებით ბრუნვასაც „ალიტერატურულებს“, ანუ
სიტყვაწარმოებით ინოვაციას მიჰყვება გრამატიკული ფორმის წარმოების
თავისებურებაც: გამოსაცვლეღად - გამაცვლეღა; გასარეკად - გარეკეღა; გა-
საჯმოზად - გააჯმოვეღა; დასაღევად - დააღევეღა; დასამაღად - დაამაღეღა;
დასაცავად - დააცეღა; დასაწნეღად - დააწნეღა; დასახმარებლად - დაახმარე-
ვეღა / დაამარებეღა; გააშრობლად - გააშრობეღა...

(5) გარდაქცევითობის მნიშვნელობით გვაქვს გამოყენებული -ად ფორ-
მანტიანი ვითარებითი ერთ შემთხვევაში:

ქუვად: აძქ ქუვად იქცევა, ემე კეპთევა.

გვაქვს რამდენიმე შემთხვევა, „ქცევა“ სემანტიკის ზმნის ამ მნიშვნელობით გამოყენებისა:

რამე: ამან, ღმერთო, ერთ რაიმე გადამაქცივეს [ლაშაშიძე 1949].

გეჟა (გეჯა): ე ღმერთიც ემაგ იგევეს, ღიდ გეჟა აქცევეს, ვითომდა გეჟში მაღავს თავი კაცი თავს. ამბოენ, პატარზალ გეჟა კუბაკანად მაქცევიკა.

რამა: აგე რამა [=რამად] მამაქციკ, ამბოვს, ჰემ არვარგ ხალჟ კელში არ ჩამაგდო!

ასე, რომ, გარდაქცევითობის ფუნქციითაც თანხმოდანფუძიან სახელებთან ინგილოურისათვის ორგანულია -ა ფორმანტიანი ვითარებითი და -ად ფორმანტი აქაც ინოვაციური ჩანს (მიუხედავად იმისა, იყო თუ არა ის ამოსავალი ფორმა -ა ფორმანტისთვის /-ა <-ად).

3.1.3.10. თანხმოდანფუძიანი სახელების წოდებითი ბრუნვა

აღნიშნულია, რომ წოდებითი ბრუნვის წარმოების თვალსაზრისით განსაკუთრებულ თავისებურებას ინგილოური არ გვიჩვენებს თუმცა, ისიცაა აღნიშნული, რომ ზოგჯერ თანხმოდანფუძიანი საზოგადო სახელებიც, ისევე, როგორც საკუთარი - ფუძის სახით არიან წარმოდგენილი: „ეს ბრუნვა არაფერ თავისებურებას არ გვიჩვენებს, გარდა იმისა, რომ ზოგჯერ თანხმოდანფუძიანი სახელები არა დაირთავენ ბრუნვის ნიშანს და ფუძის სახით არიან წარმოდგენილი: ად ჰაქიმ; ჯან, ქაჩალ, მაგრამ არამდენადაც ეს შეეკვეცა, უმთავრესად, საკუთარი სახელებისთვისაა დამახასიათებელი, ამიტომ აქ ლაპარაკი თავისებურების შესახებ სალიტერატურო ქართულთან შედარებით არც კი შეიძლება“ [ლაშაშიძე 1949: 125].

რამდენადმე განსხვავებულია ნ. როსტიაშვილის თვალსაზრისი, რომელიც წერს, რომ: ინგილოურ კილოში წოდებითი ბრუნვა ჯერ კიდევ არაა ჩამოყალიბებული და სახელს უძღვის ან მოსდევს მიმართვის ხმოვანი: ოო ღეკაც // ოო ღეკაცო, ოო ღედა [როსტიაშვილი 1958: 285].

ასე რომ, თანხმოდანფუძიანი საზოგადო სახელები წოდებით ბრუნვაში ან სალიტერატურო ქართულის მსგავსად -ო დაბოლოებითაა წარმოდგენილი, ან იშვიათად, შეიძლება შეგვხვდეს ფუძის სახით, საკუთარი სახელების მსგავსად:

– კაცო, რაბე არ მიიდახარ?

– მურყანო, გამარჯოვა!

ქალო, ად ქალო. ერ სიმღერად იმღერივ!

– ჟამათო! ეს ხაბარი მოსულია, კად ხაბარი.

– ჩემო შვილო, ვარდის გულო,
ჩემო შვილო, ვარდის გულო,
დადსმინ შულოო, დადსმინ
დედად გიმღეროდა ტირილი თქმით,
არა, არ გესმის, ად შულო?
არა არ გესმის, ად შულო?
დადსმინ, შულო, დადსმინ.

წოდებითი ბრუნვა ფუძის სახით:

ზღები ებნებიან: ჟან, კუტუშ, ნუ მიჰდიხარ, ერთხელ ზღივჰალი გეკეხ-
წივეთ კუტუშას, კითხენ: კუტუშ, რეზე შენ შიშას არ აგრუევ?

ჩიტ მივ ბებერთან, ამბოვს: ჟან ბებერ, აჰან, ბებერ!

მრვლანი ჩიტ ბებერიზე ამბოვს: ბებერ, ამბოვს, ჩემ ეკალ მემეც, ამბოვს,
ეხლა მე მივაქ, მივდ.

ფუძის სახით წარმოდგენილი წოდებითი ნაკლებად წარმოდგენილი ტექ-
სტებში, თუმცა უფრო ხშირია ზეპირ საუბარში. ექსპრესიული მიმართვის
დროს, ის ხშირად გამოიყენება ოჯახის წევრებს შორის: ჩემ ქალ! ჩემ შუღლ...

3.1.4. ხმოვანფუძიანი სახელების ბრუნვა

3.1.4.1. ხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვა ერთ-ერთი მყარი ნი-
შანია ქართული ენის დიალექტების დასახასიათებლად. საქმე ის არის, რომ
განსხვავებით ძველი ქართულიდან, სადაც ხმოვანფუძიან სახელებთან გა-
მორიცხული იყო ბრუნვის ნიშნის გამოყენება, დიალექტების დიდ ნაწილში
გვაქვს -**ა** ან -**ი**, რომლებიც, როგორც წესი, პარალელურ ფორმებად გვხვდე-
ბა დიალექტებში და მათი გამოვლენა პაუზასთან არის დაკავშირებული:
პაუზისწინა პოზიციაში გვაქვს სრული -**ი**, ხოლო სხვაგან - უმეტესად -**ა**.
თუმცა ხმოვანფუძიანი სახელობითის ნულოვანი და -**ა**/**-ი** ფორმანტებით
გაფორმება არ არის საკმარისი ამ მხრივ დიალექტების ვითარების აღსა-
წერად, მნიშვნელოვანია ისიც, რომ დიალექტები, რომლებიც ხმოვანფუ-
ძიან სახელებში -**ი**/**-ა**-ს გამოავლენენ, ასევე განიყოფებიან ორ ჯგუფად:
ერთი მხრივ, დიალექტები, რომლებიც ყველა ხმოვანფუძიან დაურთავენ
ბრუნვის ნიშანს, ოღონდ პოზიციურად განსაზღვრავენ -**0** // -**ი(ა)** დაბოლოე-

ბის ადგილს - პაუზისწინა პოზიციაში -ი(ღ), სხვაგან – -ო, მეორე მხრივ კი – დიალექტები, რომლებიც მხოლოდ სახელთა გარკვეულ ჯგუფებს დაურთავენ ამ დაბოლოებას, ოღონდ ყველანაირ პოზიციაში (პაუზის წინ და მის გარეშე) [ბერიძე 1994; ჯორბენაძე 1989; 1998 და სხვ.].

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „სავარაუდოდ, ხმოვანფუძიან სახელთა ბრუნვის ნიშანი დიალექტებში ფონეტიკური და ინტონაციური ფუნქციით არის გამყარებული. არ არის გამორიცხული, რომ ის წარმოადგენდეს უკვე-ცელი ან ინტენსიური ხმოვნის იოტიზებული დამართვის შედეგს ისევე, როგორც თუშურში, სადაც ე არის მკვეთრი დამართვის ნიშანი და მას მიიჩნევენ უკვეცელობის თანამდეგ მოვლენად“ [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 365].

ხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითი ბრუნვის წარმოება ინგილოური დიალექტის კილოკაურ სხვაობათა გამოყოფის ერთ-ერთი ნიშანცაა: კაკურში, რომელშიც, როგორც ვნახეთ, თანხმოვანფუძიანთა სახელობითი ბრუნვა უმეტესწილად ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, ხმოვანფუძიანი სახელები დაირთავენ -ღ ნახევარხმოვანს, რომელიც -ი-სგან მიღებულად მიიჩნევა და სამეცნიერო ლიტერატურაში, ტრადიციულად, ბრუნვის ნიშნადაა კვალიფიცირებული, თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მიგვაჩნია, რომ ის ინტონაციური ხმოვნითი დანამატი უნდა იყოს წარმოშობით. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ კაკურში, სახელობით ბრუნვაში -ღ დაერთვის ხუთივე ხმოვანზე დაბოლოებულ ხმოვანფუძიან სახელებს.

ინგილოურის კაკური კილოკავი ამ თავისებურებით დიალექტთა იმ ჯგუფს განეკუთვნება, რომელიც ხმოვანფუძიან სახელებს -ღ (-ი) ხმოვანს დაურთავს ნებისმიერ შემთხვევაში და ზოგი სხვა დიალექტისგან განსხვავებით არ განასხვავებს სახელებს ფუძის ხმოვნისა (მაგალითად, -მხოლოდ -ა-ზე ფუძედაბოლოებული სახელები) ან ლექსიკური ჯგუფის (მხოლოდ ნათესაობის აღმნიშვნელი ან მასთან გათანაბრებული ლექსიკა) მიხედვით.

მართალია, -ღ მიჩნეულია -ი ხმოვნიდან მიღებულად [ლამბაშიძე 1949: 96; იმნაიშვილი 1949: 83], -ი ხმოვნიანი ვარიანტი, ისე როგორც ეს სხვა დიალექტებშია დამოწმებული პაუზისწინა პოზიციაში, არ არის განხილული და არც ტექსტებშია დადასტურებული. არცერთი შემთხვევა არა გვაქვს დღეისათვის დადასტურებულ მასალაში ისეთი, რომელშიც ხმოვანფუძიანი სახელი -ი ხმოვნით იყოს წარმოდგენილი.

ჩვენი აზრით, ინგილოურის ვითარება კიდევ ერთხელ ადასტურებს მოსაზრებას, რომ ქართულ დიალექტებში -ღ ხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითში არის ინტონაციური დანამატი, მისი -ი ვარიანტი კი პაუზის წინ

მახვილის გავლენითაა მისგან მიღებული და არა პირიქით (-ა > -ი და არა -ა , -ი) [ბერიძე 1994].

როგორც ითქვა, მკვლევრები აღნიშნავენ, რომ -ა ხუთივე ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებს შეიძლება დაერთოს.

როგნედა ღამბაშიძე:

(1) საზოგადო სახელები

ა:

არც ჩაცმად, არც ჭმად, არც დახურად, არც კად ცხოვრევად, არ გოკლი.

გადაბ მაღლოვად უთხრა.

არც ხმად ამაღლა, არც ჰეჩრამ.

ე:

დიდ შუღლ... კად მენადირედ გომოსულ.

ამ ფაჰჩაალულში ერ გამათეველ საქმედ ვარდეგ.

ამბოვენ, მარტო ჩიტი ზედ არ იყოავ.

საქმედ, მეზროხედ...

უ:

შენ ქალ თახსირრუდ ყოფილ

ზუზუდ, ნიშანზუდ...

ო:

ერ ღროდ ქნილ.

საღმოდ კეჰტევ.

Ö:

ორ თრდ გადის.

დათს ხტრვ ტყუთრდ

ღუნრდ, რზრდ...

Û:

თუღქუდ, სურუღლუდ...

ი:

ტაიდ (დედის ძმა), ყადნათასიდ (სიმამრი), ილხიდ (ჯოგი), ფაიტონჩიდ, ბოსტანჩიდ, ალვეერჩიდ (ვაჭარი).

(2) საკუთარი სახელები: ბარბაროდ, მაროდ, ზინად, წიწაკოდ, კეკემ, პეტიდ...

ქართული დიალექტური კორპუსის მასალებიდან:

ორანად, აბელად, ბიზად, ბიჟობად, ბოზოვად, გათეთრევად, გათიბად, გერდედად, გერმამად, დანად, ვასილად, ვასტანიად, ვაშკაცოვად, ზროხად, თავყურად, თუთად, იშფიშკად, კაბად, მამად, ოლიჩკად, პატრად, ჟერგად, ჟეფად, სიტყუად, ტაბლად, ფაფაჭყელად, ქონევად, ქუევად, ღდლოვად, შეშად, ჩოვად, ცხონენევად, ძმად, წრლად, ჭიად, ჰაჩიჩად, ვმად... ბუდედ, სიზედ, სიმწარედ, ტყუედ, ტყედ... მარხოდ, მასიკოდ, მიწროდ, ნინოდ, ორმოდ, სამხტოდ, უთმოდ, ქოცოდ, ღუნოდ, ჭკოდ... ოლუდ, ალიბუგლუდ, ზუზუდ, ნიშანუდ, ჟადუდ, ქუთუქლუდ, შუშუდ...

თჷლქიდ (მელა), თამბი (სასჯელი), ნადიდ, სჷრჷლიდ, ქეჩიდ (დედალი თხა), ყამჩიდ (მათრახი), ჰარაწიდ (სასმელი ჭურჭელი), ჰაყივერდი (საკუთარი სახელია) ...¹¹⁵

ამ მაგალითებიდან ცალკე მსჯელობას იმსახურებს ი- ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები, რომლებიც, ავტორების თქმით, ასევე დაირთავენ -**ი** -ს სახელობითში.

ქართული ენისა და მისი დიალექტების ხმოვანთა სინტაგმატური მოდელის მიხედვით -ი მდებარეობს არაკანონიკურია. როგორც წესი, ხმოვანთკომპლექსის დიფთონგიზაცია პროგრესული დისიმილაცია ღიაობის მიხედვით, ანუ ხმოვანთკომპლექსის მეორე წევრის დავიწროება არაიდენტურ კომპლექსებში ხდება მიმდევრობისას ფართო+ვიწრო (აი > ად, უი > უდ და ა. შ.) ხოლო იდენტური კომპლექსები (გარდა ეე და ოო) კომპლექსებისა, შერწყმის გზით იცვლებიან. რაც შეეხება შუა რიგის იდენტურ კომპლექსებს, ისინი კი განიცდიან დისიმილაციას, მაგრამ სხვა მიმართულებით - ვიწროვდება წინამავალი ხმოვანი: ეე > იე (ტყეები > ტყიები); ოო > ოო > ვიო (გოგობა > გოგობა > გოგვიობა) [ძიძიგური 1946; ბერიძე 1994].

ჩვენი ვფიქრობდით, რომ -ი ამ ფორმებში მხოლოდ აკუსტიკური ეფექ-

115. ქდკ-ს მაგალითების სრულად ნახვა შესაძლებელია კორპუსში ფრაგმენტული ძიებით, შესაბამისი დაბოლოებებით.

ტის გადმოსაცემადაა გამოყენებული ავტორების მიერ „ნამდვილი იოტი“ ამ ფორმებში ქართული ენის ხმოვანთა ფონოტაქტიკური მოდელის მიხედვით არ უნდა ყოფილიყო მოსალოდნელი. თუმცა ხმოვანი ჩანაწერის აკუსტიკურმა ანალიზმა აჩვენა¹¹⁶, რომ იმ მიმდევრობა ინგილოურში დადასტურებული ფაქტია. ასე რომ, -ი ხმოვანზე დაბოლოებული სახელებიც ამ დიალექტში ხშირად ავლენენ დ-ს.

როგორც უკვე ვნახეთ, თანხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი კაკურში ვერ ძლებს (გარდა განსაკუთრებული შემთხვევებისა). ჩვენი აზრით, უცხოურიდან შესული -ი ხმოვანფუძიანი სახელის ფუძისეული -ი რომ „დაცული“ ყოფილიყო, დიალექტში მას განსაკუთრებული მახვილიანი არტიკულაცია ჩამოუყალიბდა, ერთგვარი დამართვა -ი ხმოვნისა, რომელიც მას მოკვეცისგან (რაც ლექსიკური ერთეულის მნიშვნელობის დაბნელებას გამოიწვევდა გარკვეულ შემთხვევებში) იცავს.

მაშასადამე, კაკურ კილოკავში ხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითში ფონეტიკურ (ინტონაციურ) ნიადაგზე გაჩენილია -ე, რომელიც სხვა დიალექტებისაგან განსხვავებით სრულ -ი-ს არ გვაძლევს არც უპაუზო და არც პაუზისწინა პოზიციაში; ა, ე, უ, ო ხმოვნებთან, აგრეთვე, უმლაუტიან ხმოვნებთან ის დადმავალ დიფთონგს ქმნის, რაც შეეხება -ი-ზე დაბოლოებულ სახელებს, სადაც თითქოს არ იყო მოსალოდნელი იოტის გაჩენა, ის ძირითადად უცხო ენიდან შემოსულ -ი ხმოვანფუძიან სიტყვებში ჩნდება, ვფიქრობთ, რომ ფუძისეული ხმოვნის შესანარჩუნებლად (რათა -ი ხმოვანფუძიანი სახელი თანხმოვანფუძიანის სახელობითისგან იყოს გარჩეული, ფუძისეული -ი ბრუნვის ნიშნად არ იყოს გაგებული და არ მოიკვეცოს). იშვიათად ქართული -ი ფუძიანი სიტყვებიც გვხვდება ინგილოურში და ისინიც -იმ დაბოლოებით - როგორც ჩანს, ნასესხები ლექსიკის გავლენით იმ მიმდევრობა ინგილოურისთვის დასაშვები გამხდარა.

რაც შეეხება ალიაბადურს, აქ ისევე, როგორც თანხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითში, ხმოვანფუძიან სახელებშიც გვაქვს ზუსტად ის ვითარება, რაც სალიტერატურო ქართულში - ხმოვანფუძიანი სახელების (როგორც საკუთარის, ისე საზოგადოსი) სახელობითი აქ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი.

116. მასალა პროგრამა „პრატიკა“ გამოყენებით გაანალიზა პროექტის ახალგაზრდა მონაწილემ, ზურაბ ოქროპირიძემ.

3.1.4.2. ხმოვანფუძიანი სახელების მოთხრობითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიანი სახელები ინგილოურში რაიმე თავისებურებას არ გამოავლენენ მოქმედებით ბრუნვაში. ისინი, როგორც სალიტერატურო ქართულსა და ღიალექტთა უმრავლესობაში, -მ ბრუნვის ნიშანს დაირთავენ. მავრცობ ხმოვნად ხმოვანფუძიანთა მოთხრობითში -ა მავრცობი გვაქვს: დედამაც, თავრობამაც, მამამაც, ჰენძინამაც, საბამაც, პაპამაც... მამამაც, მამიდამაც...

3.1.4.3. ხმოვანფუძიანი სახელების მიცემითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიან სახელებთან, ისევე, როგორც ეს გვექნა თანხმოვანფუძიანებში, მიცემითი ბრუნვის ნიშანი შეიძლება დაიკარგოს. ამასთან, ალიაბადურში ის მთლიანად იკარგება, კაკურში კი შესაძლოა -მ-ს სახით დარჩეს [ღამბაშიძე 1949: 104, იმნაიშვილი 1966: 85]. აღნიშნულია, რომ ზოგჯერ ინგილოურში მიცემითის -ს ნიშანმა შეიძლება -ჰ მოგვცეს: იმაჰაც, რაჰ... „მოლა ტაფ, რაჰ ჩელი [აბაშვილი 2009: 87]

მიცემითი ბრუნვა ქართულ ღიალექტებში ვარიანტების სიმრავლით გამოირჩევა: -ს /-ჰ/ -მ / -მჰ/ -მჰს /-0. როგორც აღნიშნულია, ეს სიმრავლე „ერთი და იმავე ფონეტიკური ტენდენციის შედეგია (ნაპრალოვანი თანხმოვნის დასუსტება და სრული დაკარგვა)“, დამახასიათებელია აღმოსავლური ღიალექტებისთვის, რომლებშიც ამ პროცესის სხვადასხვა საფეხურია წარმოდგენილი [ჯორბენაძე 1998: 550].

მიცემით ბრუნვაში -ს ბრუნვის ნიშნის -მ-დ დასუსტება დამახასიათებელია ქართული ენის კახური ღიალექტისთვის, ხოლო სრული დაკარგვა ახასიათებს სამცხურ-ჯავახურს, ტაოურს და ეპიზოდურად შეინიშნება სხვა ღიალექტებშიც [ბერიძე: 1994; ჯორბენაძე 1998: 550; გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 478; 621-625; 839 და სხვ.]; ინგილოურში ვასილ აბაშვილის მიერ დამოწმებული -ჰ მიცემითში ანალოგს პოულობს სამცხურ-ჯავახურში. ვფიქრობთ, უფრო დაბეჯითებული კვლევა მეტ მასალას მოგვცემდა ღიალექტებში მიცემითი ბრუნვის ნულოვან ან -ჰ თანხმონით წარმოდგენილ ფორმებზე, თუმცა დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებულ აკადემიურ მასალაში ამ ვარიანტების განაწილების სურათი რამდენად ზუსტია, ამის თქმა ჭირს. მაგალითად, ინგილოურის პარადიგმებში საერთოდ არ არის აღწერილი მიცემითი ბრუნვის აღნიშნულ თავისებურებებზე და მხოლოდ -ს ნიშანია წარმოდგენილი ამ ბრუნვის მაწარმოებლად [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 505-506], ეს ინფორმაცია სრულად არც ბესარიონ ჯორბენაძის ნაშრომებშია ასახული. ის მხოლოდ ერთ მაგალითს ასახელებს ხმოვანფუძიანი სახელის მიცემითში -ს

> -*ე* პროცესის დასტურად [ჯორბენაძე 1989: 350], ხოლო -*ჰ* ვარიანტის შე-
სახებ არაფერია ნათქვამი. ბუნებრივობა, ის ნაშრომები, რომლებსაც მკვლე-
ვარი ეყრდნობოდა, ამ ვარიანტს არ იცნობენ. საგულისხმოა, რომ გამოცემულ
ტექსტებში -*ჰ* დადასტურებულია.¹¹⁷

ასევე გადასამოწმებელია სხვა დიალექტების მონაცემებიც და მიცემითი
ბრუნვის ამ მნიშვნელოვან თავისებურებაზე დამატებითი, მიზნობრივი მასა-
ლის მოპოვება საჭირო საერთო სურათის შექმნისათვის და მოვლენის გეოგ-
რაფიული მატრიცის შესადგენად.

საგულისხმოა, რომ ინგილოურში ქართულ დიალექტურ კონტინიუმში
მიმოქცევადი პროცესის ორი სხვადასხვა საფეხურია წარმოდგენილი: მიცე-
მითი ბრუნვის სრული დაკარგვა ალიაბადურში (სამცხურ-ჯავახურისა და
ტაოურის მსგავსად) და მისი დასუსტებული ვარიანტი -*ე* (კახურის მსგავ-
სად).

ამ შემთხვევაშიც, იმისათვის რომ მაქსიმალურად იყოს ხელმისაწვდო-
მი შემდგომი კვლევისათვის, სრულად წარმოვადგენთ როგნედა ღამბაშიდის
სადისერტაციო ნაშრომის საილუსტრაციო მასალას ხმოვანფუძიან სახელთა
მიცემითი ბრუნვის ფორმებისათვის:

ქღკ-ს მაგალითები:

-*ე*:

დილლა*ე* (დილას): დილა*ე* (Nom) კეჰთეოლა, დილლა*ე* (Dat) ახლა
ბუჰტუ*ე* მუზობლებს ოზლევდით. უუ-უუ-უუ! - აიმა*ე*.

რა*ე* (რას) : აიმა*ე* გრუვდონენ, ახალზლევა*ე*, რა*ე* ეზახონენ.

კუკლა*ე* (კუკლას): აჰონ ორი პრავიზონკა*ე*, ერთი*ე* კუკლა*ე* (Nom) , ერ
გადა*ე* კუკლა*ე* (Dat) იჩრის ჯარქ*ე*, პალტოქ*ე*, მეორე გადა*ე* ყურის: კოტი,
კოტი კოტმატი.

ზროხა*ე* (ზრხას): ღამაზა ქალ ალაგევს სახლ-კარ, წყალ მაალ, ზროხა*ე* და-
ხედავს, ბუთუშმრამში უჟერევს.

-*ჰ*:

ალაჰვერდი*აჰ*: იმ ალაჰვერდი*აჰ* //ალაჰვერდი*აჰ* რა*ე* აკლი*აჰ*? იმას დიდ მენა*ჰ*
აჰ, დიდ

ემაჰ თავზე დაასხმელნი, ემაჰთავ მააკლენი.

117. ღამაზა ცოშს მოჰხელავ, გომოჰქნი // გემოჰქნი, დაახწევ, ზედაც ერ მუჰა ფქულ მაყერი,
სუფრა // სუფრაჰ დაჰხურავ: თბილა იქნეს*აჰ*, კადგორა მალე აფუვდეს*აჰ* (ქღკ. ქართული
დიალექტოლოგია, 1961, ჩაწერილია 1953 წ. ნ. როსტიაშვილის მიერ) .

რაპ: მე რაპ გათხუევად რადსა პურ ჭმადსა, ნაჭამ რადმია, რადსა, თავში ვერ ვარღევ.

სუფრაპ: მაყრი, სუფრა // სუფრაპ დაჰხურავ: თბილა იქნესავ, კადგორა მალე აფუვდესავ.

ასე რომ, ხმოვანფუძიან სახელთა მიცემითი ბრუნვის ნიშნად ინგილოურში დასტურდება: **-ს /-ჰ/-ჲ /-0**.

ჩვენი მასალა ნაკლებად იძლევა სტატისტიკური კვლევის საშუალებას, თუმცა, როგორც ზემოთაც ვთქვით, აღნიშნულია, რომ ალიაბაღურში უფრო -0 გვაქვს, კაკურში კი -ჲ.

ინგილოური აქაც არ გადის საერთო ქართული ენობრივი სივრცის ჩარჩოებიდან. როგორც აღნიშნული იყო ზემოთ, ყველა ეს ვარიანტი სპირანტი -ს-ს ფონეტიკური გარდაქმნის პროცესის განსხვავებული საფეხურებია, რომლებიც სხვადასხვა დიალექტში გვაქვს დამოწმებული. და საგულისხმოა, რომ ის აჩვენებს არა მხოლოდ უშუალო მეზობელი დიალექტის თავისებურებას (კაკური - კახური), არამედ, გეოგრაფიულად მაქსიმალურად დაშორებული დიალექტების ვითარებასაც ასახავს (ალიაბაღური - სამცხურ-ჯავახური, ტაოური...).

3.1.4.4. ხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიანი სახელების ნათესაობითი ბრუნვის თავისებურებებს ქართული ენის დიალექტებში ორი მთავარი მონაცემი განსაზღვრავს: სახელის ფუძე (კვეცადია თუ არა სახელი) და ბრუნვის ნიშანი (რომელი ვარიანტითაა ის წარმოდგენილი). ხმოვანფუძიან სახელთა მაწარმოებლად ინგილოურში გვაქვს: **-ი < -ის); -ჲს // -ჲ**.

ამათგან -ი დაერთვის შეკვეცილ ფუძეებს, **-ჲს // -ჲ** კი - შეუკვეცავ ფუძეებს.

ბოლომდე შეკვეცილი ბრუნვის ნიშანი ხმოვანფუძიან სახელებთან ან მისი -ჰ ვარიანტი, როგორც ეს, მაგალითად, სამცხურ ჯავახურში გვაქვს, ინგილოურს არ ახასიათებს.

აქვე უნდა ითქვას, რომ ინგილოურში, ისე როგორც ფერეიდნულში [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 376], კვეცადი სახელები გვხვდება როგორც შეკვეცილი, ისე შეუკვეცავი სახით:

ქდგ-ის მასალა:

შეკვეცილი:

ზმი (ძმის): თავი ზმი ქალევ მოსულან, მამიდა სანახელა. ამ ზმი ქალს
რტყუჲს მაშო ეყო სახელ (კაკ).

მამი: დანიშნულ ქალ ზუთ წელს, რქს წელს მამი ოჟახში დადგებოდა
(კაკ).

ლუნი: გოდმოვ ნეფესთანით ერ კაც, ადღევს ქათამსაც, ლუნი კუჭულასაც
ველში (კაკ).

ხი: ხი ზურკოვ დააგრუვა, მაღლა, დედას აჭამა (კაკ).

ტყი: ტყი შუაზე ეყო, ტყეში ეყო (ალიაბად.).

შეუკვეცავი:

გადად (გადას): ჰოვ დაა, ი გადად გასლაში გმოსულ // ჰოდა, იმ ბიჭის გას-
ვლისას (გასული რომ იყო), გმოსულა.

ფაჰჩად (ფაჰჩას): წამდა. წასლაშიავ წამდა წოროა ფაჰჩად კარზე.

დედად, მამად (დედის, მამის): ჰა ერთხელ, ორჯე, დედად, მამად თურ დარა-
ზირვით, ღა ქალს აზღევდნენ.

ფაჰჩად: ეს ფაჰჩად ღეკაც, ფაჰჩად შუღლი ღეკაც იგევს, ჰიგინ-ჰიგინა თავი
ნოქროვ ზგავნის, ამბოვს:

ზმად: ე სემა ზმად შინადთი გაჲგდიყ.

ახლა შუა ზმად ნაბათ მოჲლა.

შიშად: ჩონ ტყეში მივდით შიშად მაატანლა.

გადი: იმ გადი პატრონმა რად გითხრა?

გადი: ადვნიტ შააჲდუნეს ცხენზე, წაჲდნენ გადი სახში.

სიფთა ზედ გაჲდა გადი შანაკმანზ დოლდაშ.

გადი მამამ პატარზალ ჩემადყონა ცხენით. შემოჲდა ზეთ კარზე.

გათეთრევად: თორნედ გათეთრევად თქმაში მართლა თეთრ კი ნუმ არ კეჰ-
ტევ.

ბუხარად: მამალს ბუხარად თავზე აჲდონავს.

ოდენ **-დ-ით** გაფორმებული ნათესაობითი ბრუნვა ხმოვანფუძიანი სახე-
ლებისა, მთლიანად ემთხვევა ხმოვანფუძიანთა სახელობით ბრუნვას კაკურ
კილოკავში და განსხვავება მხოლოდ კონტექსტითაა შესაძლებელი [აბაშვი-
ლი 2009: 88]. სახელობითისა და ნათესაობითის აღრევა აქაც, როგორც ეს
ნულოვანი აფიქსით გაფორმებულ სახელობითსა და ნათესაობითზე მსჯე-
ლობისას აღვნიშნეთ, გამორიცხულია კონსტრუქციის განსხვავებულობის

გამო: სახელობითი ბრუნვის ფორმები ზმნურ შესიტყვებებს აწარმოებენ ძირითადად, ხოლო ნათესაობითისა - სახელურს ან სახელზმნურს. სწორედ კონსტრუქციული მარკირების ხარჯზე არის დაძლეული გრამატიკული ომონიმია ამ ფორმებშიც, რაც დასაშვებს ხდის პარადიგმის ომონიმური წევრების არსებობას.

3.1.4.5. ხმოვანფუძიან სახელთა მოქმედებითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიანი სახელები მოქმედებით ბრუნვას ინგილოურში იწარმოებენ **-ი /- ი და -ით მაწარმოებლებით.**

ამათგან -ი შეკვეცილ სახელებს დაერთვის, -ით – შეუკვეცავ სახელებს.

-ი ფუძეშეკვეცილ ხმოვანფუძიან სახელებს დაერთვის, ისევე როგორც თანხმოვანფუძიანებს:

სიმართლი, ინსნოვი: ე ჟედღ გადად და ბერკაც თავი სიმართლი და ინსნოვი გადარჩნენ.

სიცივი: ბებერს აცხრუვეს სიცივი.

წაკითხი: წიგნ წაკითხი შაქწუხდ.

შაბერი: ერ შაბერი ბუთუში თავ დაავოცევარ.

სიმზიმი: ქელლას ველარ ჰწევდა ზეჰთყენ ქებევი სიმზიმი.

გზი: ჰემენ გზი წასლზვარა ევლახში?

სიცივი: არ ვი, შიში იყო თუ სიცივი, *კერ შადმაგრ კოჭოზ.*

ბზი: ერ ბზი სავსო ღიდ მეშუკ.

დეკაც ბიჟოვი¹¹⁸ ავად ვდეკ.

[ღამბაშიძე 1949: 118].

- ი ბოლოუკვეცილ ხმოვანფუძიან სახელებთან გვხვდება. ამ ვარიანტს მხოლოდ ვასილ აბაშვილი აღწერს. როგნედა ღამბაშიძე არა მხოლოდ არ იცნობს ასეთ ვარიანტს, არამედ კატეგორიულად აღნიშნავს, რომ უკვეციელმა სახელებმა არ იციან შეკვეცილი ბრუნვის ნიშანი, არც სრული და არც ნაწილობრივი *[ღამბაშიძე 1949: 118].*

ვასილ აბაშვილი ერთადერთ ილუსტრაციას გვაძლევს ამ ვარიანტისთვის: აში, მაი მანალბ ზედთი, რად იქნება? *[აბაშვილი 2009: 88].*

---

118. ბიჟოვად- ეშმაკობა, გაიძვერობა.

ქდე-ში დადასტურებული შემთხვევები აჩვენებს, რომ უკვეცელ ხმოვან-ფუძიანებთან ბრუნვის ნიშნის ცვლათა მხოლოდ ზმნისართებთან, უკვე გრამატიკალიზებულ ფორმებთან, გვაქვს:

აქად: ჰა აქად ხედავს, იქიდ ხედავს, ერ თოლ ადნად ყოფილ მაგისიც, ერ ინ-სან შააზრომელი, ერ პატრა თოლ ადნად ყოფილ.

ადქად: ჰა, ადქად ჩომოდის, ჩომოდის გოლ, გაა, მივ.

ექად: ალიბეგსაც უთქომ: გათათრდით მიწად მოგცეყ, თუ არ, გადთ ექად!

საგულისხმოა, რომ ერთსა და იმავე ტექსტში, ზოგჯერ ერთ წინადადებაშიც კი, გვხვდება როგორც შეკვეცილი, ისე შეუკვეცავი ბრუნვის ნიშანი:

უგექად: ახლა უგექად შუავამბით ურმები ტყეში წევკელნეთ.

უგექადთი: იმაშინსუკან ე ბალშავიკი რუმ მომდა, ბალშავიკი რუმ მომდა, მე უგექადთი ჩონ ყაჩყუმი იქნა.

შიგადთი: ამ თოლი შიგადთი გომოდის ერ წითელ ცხენ, წითელ ტონ, ჩონ ტონს ვეზახით, წითელ ცხენ, წითელ ტონ, წითელ საცმელ ზედ, ბიჭიბე.

შიგად:ეს მიდის, ამათ შიგადთი ზრობ. შავ ცხენ, შავ ტონ ვილაცა მოვდა, ხედენ ესენიც. ამათ შიგად ზრობ.

ზედ: დედაკაცმა იმერ მჭრულებიის ჯორცი ტალერკაზე ზედ-ზედ დაალაგა, შედხისი ჯორცი ქრშ, ფლავი ზედ.

ზედთ: მჭრულებმა ნახეს, მართლა ქრშად ტალერკაში ჯორცია, ზედთ ფლავია.

როგორც ვხედავთ, პარალელური წარმოება საკმაოდ აქტიურია. მიუხედავად იმისა, რომ გრამატიკალიზაციის პროცესი აშკარაა და განხილული ფორმები ზმნიზედებია, ბრუნვის ნიშნად -დ-ს გამოყოფა მაინც დასაშვები გვგონია, თუნდაც გრამატიკალიზაციის ისტორიის სათანადო აღწერისათვის.

-დთ: (ქდე-დან)

დედადთ დაბადებაშ, ამბოვს, შენ დაბადებუხარ ქალ.

ყურულ-ყურულ ეტარეგოდნენ არაბოლლიეგ, დევადთ.

აი თორნედთ ამადლეგ.

წაღან მუჭადთ ეყო აემაგ ჭმად.

ხშირად მოქმედებითი ბრუნვის ფორმები მავრცობი -ი ხმოვნით არის წარმოდგენილი.

თუმცა -ი ხმოვნის მავრცობ ფუნქციაზე ბრუნვის ნიშნების აღწერისას ავტორები არ ამახვილებენ ყურადღებას და მას ან -ით //-დთ ბრუნვის ნიშნის

გვერდით, პარალელურ მაწარმოებელ აფიქსად განიხილავენ, ან უბრალოდ ამბობენ, რომ ბრუნვის ნიშანი დაირთავს -ი ხმოვანს. მაგ., გრ. იმნაიშვილი წერს: „ბოლოხმოვნებიანებთან კი -ით იქცევა ით და ბოლოში დაერთვის -ი. მაგ.: დაბეს ცხენი ზუადით, ზუზუდით, ღანადით, ყინვადით...“ [იმნაიშვილი 1966: 88]. მხოლოდ ვასილ აბაშვილი აღნიშნავს, რომ -ი მავრცობი ხმოვანია, რომელიც ბრუნვის ნიშნის განუყოფელ ნაწილად იქცაო [აბაშვილი 2009].

როგორც ვთქვით, როგნედა ღამბაშიძესაც -დით დაბოლოება ბრუნვის ნიშნის პარალელურ ვარიანტად აქვს განხილული: „ბოლოუკვეცელმა სახელებმა არ იციან ამ ბრუნვაში არც ნაწილობრივი, არც სრული შეკვეცა ბრუნვის ნიშნისა, აქ სრული დაბოლოება გვაქვს მუდამ ან: -დთ, ანდა -დით.

ასეთსავე დაბოლოებას ლებულობენ აგრეთვე ის ფუძეკვეცადი სახელები, რომლებიც ინგილოურში ზოგჯერ არ იკვეცებიან.

კურკოდით: აემ კურკოდით ჩამყლაპი.

საღმოდით: საღმოდით ჰეჩსადამ არ მივდ.

ყამჩიდით: ერთიც მოღის წითელ ცხენ, ზედაც კაც წითელ ტონით, წითელ ყამჩიდით.

ბზედით: ტყავ გაგვდი, ბზედით ოავსევ.

ნაღრა-ზურნადით: აქ ქორწილს ჩედიან სამ დღე ნაღრა-ზურნადით.

ბავალადით: არწივ მომდა თავი ბავალადით.

დახურვადით: ფაჰჩად ემ თავი ფეღლივნეკს კად ჭმადით, კად დახურვადით ინახამს ყოფილ.

შიშადით: ღანთეთ ერთ ორმოც ურემ შიშადით ცეცხლ.

დოვლადით: ერ კაც ერ დოვლადით იბერევ.

კუჭულადით: თუთან კუჭულადით ლევს ყოფილ, ამათ ესტაქანი ალევივნეკს.

თავაჰყადით: ე ქაჩალ დევი ზედთ მანაწოვნ გადა ყოფილ, თავაჰყადით, მინნათით აბრუნებს (ალიაბად.) [ღამბაშიძე 1949: 118].

ვასილ აბაშვილიც -დით დაბოლოებას ცალკე ალომორფად გამოყოფს ხმოვანფუძიანებთან [აბაშვილი 2009: 89].

იმის გამო, რომ -ი მავრცობიან ვარიანტს ცალკე ალომორფად განიხილავს და ის მხოლოდ უკვეცელ ხმოვანფუძიან სახელთა დამახასიათებელ ფორმანტად მიაჩნია, როგნედა ღამბაშიძე სრულიად არამართებულად შენიშნავს: „ხშირად ბოლოკვეცადი სახელები, ზოგჯერ თანხმოვანფუძიანებიც, ბოლოუკვეცელთა ანალოგიით (ხაზგასმა ჩვენია) ლებულობენ ბრუნვის ნიშნის შემდეგ -ი-ს:

ტირილითი გაზღომას უკან მოვლენ.

შენ ექ მუშოვითი ჰეჩრამ ვერ მაღვევ.

ყარამლევი დაყენვეითი ჩონ მაგა ვერ ღოდჭერთ“ [ლამბაშიძე 1949: 118].

რასაკვირველია, სრულიად გაუზიარებელი თვალსაზრისია. არავითარი ბოლოკვეცადების გავლენა არა გვაქვს და ეს არის მავრცობი ხმოვნის წინ სრული -ით ბრუნვის ნიშნის დადასტურება აღნიშნული ჯგუფების სახელებში – თანხმოვანფუძიანებსა და კვეცად ხმოვანფუძიანებში.

გარდა ამ ფორმებისა, რომლებსაც გამონაკლისად მიიჩნევს, მკვლევარი წარმოადგენს -ა ხმოვანფუძიან სახელთა მოთხრობითი ბრუნვის მაგალითებს, რომლებშიც ფუძისეული -ა ხმოვანს იმსგავსებს ბრუნვის ნიშნისეული -ი> -ი:

ემი ჭმიდთი ინსნიბე რაუმ იქნეს, ერ ხივა რადმი.

ჰემ ბიჟოვიდთი ჰემენ ერდეფა გააზომეხარა?

ქალ აგე ლამაზ ყოფილ, იმი სილამაზევიდთი¹¹⁹ აქაუროვად ნათდეკ ყოფილ.

ჩანთევიდთავ; გაწეენიდთავ; სროენიდთავ; დანახიდთავ; ჭმიდთავ [ლამბაშიძე 1949: 119].

როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ეს -ი არის ბრუნვისნიშნისეული -ი (<-ი) -ს გავლენით ასიმილირებული -ა ხმოვანი [ლამბაშიძე 1949: 119].

-აი > -იი ასიმილაციური პროცესი ქართული დიალექტების მხოლოდ დასავლურ ნაწილშია დღემდე დადასტურებული და ის შუალედურ საფეხურსაც გულისხმობს: -აი > -ეი > -იი. აჭარულსა და თუშურში კი პროცესი კიდევ უფრო შორს მიდის და იდენტური ხმოვნების შერწყმით გრძელ ხმოვანს ვიღებთ [ძიძიგური 1946]. აღმოსავლურ დიალექტებში -აი კომპლექსი, რომელიც ღიაობის უკიდურესი საფეხურის ხმოვნებითაა წარმოდგენილი (ყველაზე ფართო -ა და ყველაზე ვიწრო -ი), როგორც წესი, ცვლილებას არ ექვემდებარება. რ. ლამბაშიძე თავის ნაშრომში ფონეტიკური თავისებურებების განხილვისას -ი ხმოვნის მასიმილირებელ ძალაზე ინგილოურში არ საუბრობს [ლამბაშიძე 1949: 34] და არც კორპუსი ადასტურებს ასეთ შემთხვევებს პრეფიქსულ მორფემებში.

119. ავტორი წერს, რომ ესენია ფორმები, „რომლებიც -ა ნაცვლად -ი-ს აჩვენებენ ფუძის ხმოვნად“, თუმცა სილამაზევიდთავ, ჩანთევიდთავ - ფორმები -ა ფუძიანი სახელებისგან არაა ნაწარმოები და ამ რიგში შეცდომით არის მოხვედრილი.

ერთადერთი მაგალითი, რომელიც შესაძლოა **-აი > -იი** პროცესის შედეგად იყოს მიღებული, არის ჩიის **< ჩეის < *ჩაის < (ს)ჩადის**. აქ შუალედური **-ეი** საფეხური დადასტურებულია, რაც მოქმედებითების ზემოთგანხილულ ფორმებთან არ გვაქვს, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში.

ვფიქრობთ, მკვლევრის მიერ მოყვანილი მაგალითები უკვეცელი კი არა შეკვეცილი ფორმებია: ჭმით, ბიჟოვით... მით უფრო, რომ როგორც ვნახეთ, ამ მაგალითებში სხვა თანხმოვანფუძიანი ფორმებიც აქვს შემორჩენილი ავტორს (სილამაზევიდთავ, ჩანთევიდთავ). იქნებ ეს სულაც არაა შეცდომა და **-იით** დაბოლოება ამ ფორმებში ხმოვანფუძიან უკვეცელთა ანალოგიითაა გაჩენილი, ინტონაციური კომპენსაციისათვის.

-იი მიმდევრობა მოქმედებითის ფორმებში ქღკ-ში სულ რამდენიმეჯერაა დამოწმებული. მათ შორის, როგორც ძველ, „ქალღმის მატარებელზე“ ჩაწერილ მასალაში, ისე ვასილ აბაშვილის აუდიოტექსტებში, რომელიც ჩვენ გავშიფრეთ მკვლევრის გარდაცვალების შემდეგ. ამასთან, პარალელურად იმავე ტექსტებში დადასტურებულია გაცილებით მეტი შემთხვევა, როდესაც იგივე ფორმები მხოლოდ -ი ხმოვნით არიან წარმოდგენილი.

ყველაზე მეტი მაგალითი იქით ზმნიზელის ფორმებია, რომლებიც მოქმედებითი ბრუნვის **-იით** სუფიქსითაა წარმოდგენილი (გამოსვლითობის ფუნქციით) და **-ღან** თანდებულიან ფორმებს უტოლდება:

-ათი ფრაგმენტი ჩვენს ხელთ არსებულ მთელ მასალაში დასტურდება სულ 15 შემთხვევაში:

იქიითი -14

იქიით -1.

ამათგან ნაწილი (6 შემთხვევა) მხოლოდ ბეჭდურად არსებული ტექსტებიდანაა, როგორც ვთქვით:

იქიითი: ამმა სადაა, ვასილ ემ ჰარადწარადში გადახორწნილ, ერ ხი ბუთალზე დამჟღარ, იქიითი არსენას ვჰად ექცევ (ქღკ, ლაბაშიძე);

იქიითი: პატარზლის აქათი და იქიითი კეჰტებიან დაღები (ქღკ, იმნაიშვილი)

იქიით: დეკაციბე მაავლელა წანასულ ქალწულ ქალევ კარევზე ჟღევიან, იქიითი ხორგს აწღჟან დეკაცს (ქღკ. იმნაიშვ.).

იქიითი: იქიითი აღგევ, თუთან წავ (იმნაიშვილი).

იქიითი: ის იქიითი წავ შინ (ქღკ. იმნაიშვ.).

იქიდან გზაში ჩავარდნენ (ქდკ. იმნაიშვ.).

უფრო მეტია ასეთი ფორმები ვასილ აბაშვილის მასალაში:

ჰემაგ, მრვლან იქიდან, ეხლა საბჭო კავშირ რუმ მოდიოდა, ნიკოლოზ ფაჰჩად გადმაგდეს თახთ [თახთით].

აკში მიდიოდა იქიდან, თურმენი გზა შოვკრიაყ, მოვკლავყ.

ე დაიჭირა არაბოლლიებ, ჩამაყჩო ამათ კოლა არაბოლლიებ დაჰკიდა იქი-
თი, ღავოცა ორნიმითავ.

ე ქალი ხედავს იქიდან, ხედავს ბიჭითავ მოკლეს, ქმარითავ.

ზგავნის ვეზირევ, გადას მოყონინევს იქიდან.

იქიდან მოყოლევულ ჩონ, ყორალნი პირამდინ მიწად არის. ჩონ ყორალნი
მიწად.

ექადთი ემ ჟიღირ გამნასულსაც უვეჩავდა, იქიდან ჰემაგ განავარსაც.

ესე იგი, წამსწოლ აღარ ბრუნდევ იქიდან. ისეთ ადგილში ასახლევნენ
და, ვეღარ ბრუნდევდა იქიდან.

აქადთი აზერბაიჯნელები არ გოხედრებენ, იქიდანც ქართულებ არ გოხედ-
რებენ ჩონ. ე გლეხი ღაჩომივართ.

ვასილ აბაშვილის მასალაში მოქმედებითი ბრუნვის კიდევ სამი ფორმა
დასტურდება:

შექიდან: მიფრინავს! ხუთ წუთში ექადთი, შექიდან ზაქათალად მივ,
ხუთ წუთში!

კარშიდან: ზალო, ამბოვს, წად, კარშიდან წყალ მალ, ალა!

ყადჩიდან: სიპტა კუწავ წრულა ყადჩიდან უყრი, მეგლნი ალა პიწა გაზრდა-
ში წალდი [=წალდით] კუწავდი.

როგორც ვთქვით, კორპუსში დადასტურებულია ამ ფორმათა პარალელუ-
რი ვარიანტები, ე-ს გარეშე:

იქითი მოდის ად მეზობლებთან¹²⁰ (!), მოდის უკანი, ჟდებ. ოგექ საათ-
შიც სურათ არის.

ერ დრომდინ ერ დროზე ისიც იქითი თუთანავ გოვშო დიდ მოსემ ბაჟითავ.
ასევეა:

შექი - ქალაქის სახელია. კორპუსში კიდევ ორი ფორმაა ასეთი დამოწმე-

120. ამ ფორმაშიც ზუსტად ის გაგრძელებული ი იმის. დაკარგული ხმოვნის საკომპენსაციო
დაგრძელება უცხო არ არის ქართული ენის დიალექტებისთვის. ოდესმე შესაძლებელია კორ-
პუსის ხმოვანი მასალა დამუშავდეს და შესაძლებელი გახდეს ინტონაციური ანოტირება.
დღეისათვის კი მხოლოდ ტენდენციების აღწერა შეგვიძლია.

ბული (ორივე ჩვენი საკუთარი მასალიდან):

მიდიონენ, შექითი – არ ეყო ექ პურ-მურ, ხორბალ, ჩონთან სა ეყუა? – შექითი ტანსაცმელ ყიდლობდა, მიაქონდა, ქედში ყიდიდა (ქდკ, ბერიძე, ბარინაშვილი).

ეს მაგალითები ჩვენ მიერ ჩაწერილი და გაშიფრული მასალიდანაა და შესაძლოა, ჩვენი სუბიექტური აკუსტიკური აღქმის ბრალი იყოს, თუმცა სხვა ფორმების ალტერნატიული ვერსიები ძველ ტექსტებშიც გვაქვს:

ყმაწულს ჩუპე მოჰჭრა ყაფითი (ქდკ, იმნაიშვილი).

ემ დროზე კარშითი ხედენ ამათ (ქდკ, ლამბაშიძე).

ფაქტია, რომ -ი-ს შემცველ ფუძეზე მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნის დართვისას მიღებული ფორმების ალტერნატიული ჩაწერა წინა ტრადიციისთვისაც დამახასიათებელია. ასე რომ -ი-ით/-ი-ითი ფორმებში **ი** მორფოლოგიურ ელემენტად ვერ ჩაითვლება. ვფიქრობთ არტიკულაციის სპეციფიკურობის მანიფესტირებას ემსახურება ამ ფორმებში.¹²¹

როგორც აღვნიშნეთ, ასევე საეჭვო ჩანს როგნელა ლამბაშიძის ვარაუდი ჭმიდითი, ბიჟოვიდითი, სილამაზევიდითი ჩანთევიდთავ, გაწეენიდთავ, სროენიდთავ, ღანახიდთავ, ჭმიდთავ ფორმებში -ა ფუძისეული ხმოვნის რეგრესული ასიმილაციის შესახებ. ვფიქრობთ, რომ აქ ხმოვნიან ფუძეს კი არა, უკვე შეკვეცილს დაერთო -ით სუფიქსი: ჭმ-ით-ი, ბიჟოვ-ით-ი, სილამაზევ-ით-ი¹²², ჩანთევ-ით-ავ, გაწეენ-ით-ავ, სროენ-ით-ავ, ღანახ-ით-ავ.

ვფიქრობთ, ამ ფორმებში შეკვეცილი ხმოვნის ისეთივე დაგრძელება უნდა გვქონდეს, როგორც ხშირია დიალექტებში ერთმარცვლიანი სახელების დაგრძელებისას, ან ერთმარცვლიანი სახელების შეკუმშვისას: რძლიები, ქმრები (სამცხ.ჯავახ.) და სხვ.

1940წ. ჩაწერილ მასალაში გვაქვს ერთადერთი ფორმა, რომელიც ბოლოში -თ ელემენტითაა წარმოდგენილი: იქი-ითით გზაში ჩავარდნენ.

სხვა მაგალითი არა გვაქვს და თუ ეს ფორმა შემთხვევითი არ არის, მაშინ შეიძლება დავუშვათ, რომ განხილულ ფორმებში მოქმედებითის ორმაგი მაწარმოებელი გვაქვს: იქ-ი(თ)-ი(თ) > იქ-ი-ით* და ზოგჯერ: იქ-ი-ი* (მდრ.: იქი-ი).

121. დიალექტის შემდგომი დოკუმენტირების დროს აუცილებლად იქნება გასათვალისწინებელი, როგორ მიდგომას აირჩევს მკვლევარი ასეთი შემთხვევების აღსაწერად.

122. ეს ფორმა საერთოდ არ უნდა იყოს აქ განხილული. ეს არის სილამაზე-ითი/ითი, სადაც ვ განვიტარებულობ ხმოვანთა შორის.

მოქმედებითი ბრუნვის ერთ-ერთ ფუნქციად ინგილოურში -თან თანდებუ-
ლით ნაწარმოებ ადგილის ზმნიზელებზე ღართვით გამოსვლითობის გამოხატ-
ვაა:

ემათანი // ემათანით წასულაში ე ფაჰრა ებნებ: დედექ, ამბოვს, კლავ
შაგიხუო!

გოდმოვ ნეფესთანით ერ კაც, ადღევს ქათამსაც, ღუნი კუჭულასაც ჯელში,
ღადზახევს (ქდკ, იმნაიშვილი).

თავი დეკაც მინაცემ ბეჭედს აგღევს კარევთანი.

ექადთი ემ ჟილირ გამნასულსაც უვეჩავდა, იქიფთი ჰემაგ განავარსაც. ოვ
ემესთან, იღარასთან წყალ.

პირველ ღაბადებამ ვამბობდი, აი ქმართანი გაასლევარ, მე აღარ ვიცოც-
ხლებ,

—ჰაა, ყაჩაღა სანდროდც გასულ, იმათანი გაცალკავებულ.

მაღლა ბოდნთირთან¹²³ თახტა დელოყ ხორბალზე, თავზე ეემაგ, იქ გავა-
ქონდით, იქი ჰუშობდით.

იქითი მოღის ად მეზობლებთან¹²⁴, მოღის უკანი.

—ამითავ, ახლა ჩემთანი ჰანზეც არ მივ. მარგო ჰანზე არ წახუდო! მარგო
ჰანზე არ წახუდო!

ჩემთანი ყმაწულ მაიპარეს, ქალ გაა წაიყონეს.

—წეველით, უგე ხიდთანი გედველით, ფერ რამ არ მაქ, შემეშინდა დაა.

3.1.4.6. ხმოვანფუძიანი სახელების ვითარებითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიანი სახელების ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად გამოყოფილია
-ა, -დ, -ნ და -ო [ღამბაშიძე 1949: 122; იმნაიშვილი 1966: 90; აბაშვილი
2009: 91] ალომორფები. ზოგჯერ ბოლოხმოვნიან სახელთა ვითარებითში
შეიძლება გაჩნდეს -ი [ღამბაშიძე 1949: 122; აბაშვილი 2009: 91].

123. ბოდნთირ - სახლის სახურავი.

124. ასე გვაქვს შეტანილი ვასილ აბაშვილის წიგნში. ვტოვებთ, როგორც ბეჭდური წყაროს
კუთვნილებას, თუმცა, ჩვენი მომზადებული ტექსტია 2005 წელს, მაშინ ამ საკითხებზე
ამდენი ყურადღება არ შეგვიჩერებია. -ით > -ი პროცესის შედეგად მიღებულ ამ ფორმებში
ნამდვილად ისმის განსხვავებული აგუსტიკის -ი ხმოვანი, უფრო გრძელი ხმოვნის მსგავსი,
ოღონდ არა მკვეთრი დამართვისა, როგორც ეს თუშურშია. ამიტომაც დაგვიწერია ორი ი.
სხვა შემთხვევების მოსმენისას ეს ფეექტი დასტურდება, რაც კიდევ ერთხელ ამტკიცებს,
რომ თანხმოვნის დაკარგვის საკომპენსაციოდ ხმოვნის ინტონაციური დავრძელება დამა-
ხასიათებელია ქართული ენის დიალექტებისთვის. ჯობდა, აქ იოტი დაგვეწერა სხვა
შემთხვევების მსგავსად.

-ა ხმოვანს ხმოვანფუძიანთა ვითარებითის მაწარმოებლად მხოლოდ რ. ღამბაშიძე განიხილავს. მასვე საილუსტრაციოდ მოჰყავს მეტად საინტერესო შემთხვევები ამგვარი წარმოებისა:

მე მეზროხეა დაადგომევარ;

მე ტანაჩია დაადგომევარ;

მე ქეჩია გადააქცევარ;

ღმერთო, ერ ზეა გადამაქცივ;

მეკლნი მისწავლნი, თუარდემ აღვერჩია კი არ დავბადეუვარ [ღამბაშიძე 1949: 122].

მსგავსი მაგალითები არც გამოქვეყნებულ ტექსტებში და არც ჩვენს მასალაში არ დასტურდება.

არცერთ სხვა მკვლევარს არა აქვს შენიშნული აგრეთვე -ა ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელთა ვითარებით ბრუნვაში ხმოვანთგამყარის ფუნქციით დ-ს განვითარებაზე¹²⁵. ამასთან მკვლევარს პროცესი დადასტურებული აქვს როგორც ერთი სიტყვის ფარგლებში, ისე შესიტყვების წევრების მიჯნაზე:

მე შენ თავ ზმად ააყონევარ¹²⁶;

მე შენ თავ ღად ააყონევარ;

მე კუდაბაკანადა გააქცევარ;

ემ გადას ჩომჩად აქცევს;

ე სახლ განაცრდეს, ჩალადა მადნქცივას [ღამბაშიძე 1949: 123].

ეს მკვლევრის უმნიშვნელოვანესი დაკვირვებაა და მხოლოდ მისი წყალობითაა დოკუმენტირებული, თუმცა ბოლომდე არ მისდევს ანალიზს. მიუხედავად იმისა, რომ სიტყვის ბოლოს ვითარებითი ბრუნვის ფორმაში იოტს თავად აფიქსირებს მომდევნო ა- ხმოვნით დაწყებულ სიტყვებთან (იხ. მაგალითები), რამდენიმე აბზაცის შემდეგ იმავე ტიპის მაგალითებს მოიხმობს და წერს, უცნაურია, მაგრამ ფაქტია, რომ ზოგჯერ -დ სუფიქსის ნაცვლად -დ გვაქვსო და მოჰყავს ზუსტად ისეთივე მაგალითები, როგორიც ზემოთ: მემზანაგევ თავიან თავს მასხარად ანადგევს თლუან; ჰათამა თავისთან ზმად ადყონა [ღამბაშიძე 1949: 124]. აშკარაა, რომ ამ მაგალითებშიც, ზუსტად ისე, როგორც ზემოთ განხილულებში, იოტი ორ ა-ს შორის ვითარდება. იმის გამო, რომ ინგილოუ-

125. ორ ა-ს შორის დ-ს გაჩენა ტიპური მოვლენაა ქართული ენის მთის დიალექტებისთვის [ჯორბენაძე 1998].

126. მე შენ ძმად ავიყვან.

რი მეტყველება საუბრის სწრაფი ტემპით და, შესაბამისად, ენკლიტიკისკენ მისწრაფებით გამოირჩევა, შეიძლება ჩაგვეთვალოს, რომ სიტყვათა მიჯნაზეც, მოქმედებს იგივე წესები, რაც სიტყვის შიგნით და ჩნდება ხმოვანთგამყარი დორა-ს შორის, როგორც ეს დამახასიათებელია ქართული ენის დიალექტებისთვის (შდრ.: მთიულური - „მოგეწყინაა < მოგეწყინა?“). ეს ახსნა სრულიად ლოგიკური იქნებოდა, რომ არა ქდგ-ში დადასტურებული მაგალითები, რომლებიც აჩვენებენ, რომ ვითარებითში იოტის გაჩენა მხოლოდ ა - ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებს როდი ახასიათებს:

ე ქალ-ვაშკაც ლამაზად ამთონ იხმალევის, ამთონ იხმალევის, იმ ხუთითავ ჰკლავს.

შენ მასხარად მიგდევა, ჰაბე იცინია?

მესამედ ქნაში დაა ემედ ვოზლევი, ხრალ.

ე ქალ კიდე მესამედ მივ, ემ ბერკაცთან.

როგორც ვხედავთ, ამ მაგალითებიდან მხოლოდ ერთია ა- ხმოვნის მიმდევრობას რომ აჩვენებს, დანარჩენებში არანაირი ხმოვანთგამყარის პოზიცია არ იქმნება, ამიტომაც დასაშვებად მიგვაჩნია ვიფიქროთ, რომ ეს იოტი შესაძლოა, სწორედაც დაკარგული -დ თანხმოვნის საკომპენსაციოდ იყოს გაჩენილი ხმოვანფუძიანთა ბოლოს. აკი, იშვიათად -დ ბრუნვის ნიშანიც გვაქვს ტექსტებში:

ე დეკაც ზიმედ კეჰთევის.

ფაჰჩას აბელი თავ... თავი შაღსბე ზმად აწყონი.

დეკაც ფეყზიმედ ყოფილა.

ფაჰჩაი ნაქნარ იმან-იხტიარ ვერანად იქცევ [ლამბაშიძე].

-დ ნიშნიანი ვითარებითი, როგორც აღვნიშნეთ ზემოთაც, ავტორებს გვიან გაჩენილად მიაჩნიათ. თუმცა, ვფიქრობთ, რომ ასევე აქვს არსებობის უფლება ვარაუდს, რომ -ა სუფიქსი -ად-იდან მომდინარეობდეს: -ად > -ა, ხოლო ხმოვანფუძიანებთან -დ ნიშნის დაკარგვის კომპენსაციისთვისაა იოტი გაჩენილი.

ყოველ შემთხვევაში -იან სუფიქსით ნაწარმოებ სახელებთან -ად სუფიქსს ვარაუდობენ ამოსავლად: ყოჩიანად, ბავშვიანად [აბაშვილი 2009: 90]. ეს ფორმები ქართული ენის თითქმის ყველა დიალექტშია გავრცელებულია და -ად სუფიქსიანი წარმოების პარალელურად გვხვდება [ჯორბენაძე 1998: 558].

ვითარებით ბრუნვაში ხმოვანფუძიანებთან დ-ს გაჩენა ფონეტიკური (ინტონაციური) მოვლენაა. მსგავსი მოვლენა უნდა იყოს სახელობითში მისი გაჩენაც. მოგვიანებით -დ სახელობითში მორფოლოგიურ ელემენტად ჩამოყა-

ლიბდა და დღეს მას ბრუნვის ნიშანთა რიგში განვიხილავთ. საქმე გვაქვს ფონეტიკური პროცესის მორფოლოგიზაციასთან. პირობითად, ალბათ შეიძლება, ვითარებითის ერთ-ერთ „მაწარმოებლად“ -მ-ც მივიჩნიოთ.

-ნ მაწარმოებელი ვითარებითში უჩნდება -ობა (> -ოვა) სუფიქსით ნაწარმოებ, მიზნის გარემოებად გამოყენებულ საწყისებს. მიზნის გარემოების ვითარებითი ბრუნვით გამოხატვა ბუნებრივია ძველი ქართულისთვის და ეს ფუნქცია მას შენარჩუნებული აქვს ქართული ენის მთის დიალექტებშიც.

ძველი ქართული:

მოვიდოდეს წარტაცებად მისა (ი.6.15).

გამოვიდა მთესვარი თესვად (მ. 4, 3).

ნუ ჰგონებთ, ვითარმედ მოვედ დავსნად სჯულისა (მ.5.17) [შანიძე 1976: 156].

რაც შეეხება -ობა სუფიქსით ნაწარმოებ საწყისთა ვითარებით ბრუნვას ამ ფუნქციით, ასეთი შემთხვევა ქართული ენის პირველსავე წერილობით ძეგლში გვხვდება: და ამცნო მსახურსა მას და ნუმცა ვინ შევალს ხილვად მისა“. და თვთ ნადირობად წარვიდა.

თანამედროვე ქართულში ეს ფუნქცია მთლიანად დანიშნულების სახელთა ვითარებითა ბრუნვამ ჩაანაცვლა (სა-ნადირ-ო-დ წავიდა). ქართული დიალექტები ორივე შესაძლებლობას ინახავენ. როგორც ითქვას, ინგილოურის ვითარებას მხარს უჭერს მთის დიალექტების მასალა. მაგ. აღ. ჭინჭარაული წერს: „-ობ სუფიქსიანი ნასახელარი ზმნის მასდარი ვითარებით ბრუნვაშია დასმული და მყოფადის მიმდებარის როლში გამოდის: ...შეშობად მიოლ (= შეშის გასაკეთებლად მივდივარ), ... ნადირობად ყოფილიყვნეს (= სანადიროდ ყოფილიყვნენ), ჟალაფთ მწყემსობად წამლაღეს, გორ-გურთ ვადოკებ ცხვარსაო. ამ ფუნქციით ზოგჯერ წმინდა ფუძეც ჩანს გამოყენებული: თვალჭრელო ჩვენო აბულეთაო, ნადირობ არ იყვებო? (ეთნ., III, 19.2). შესაძლებელია, აქ ვითარებითი ბრუნვის ნიშანიც იყოს დაკარგული [ჭინჭარაული:1960: 59]. აქვე მკვლევარს მოჰყავს ფშაურის მაგალითები, სადაც ასევე ბრუნვის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი ვითარებითი ბრუნვის ფორმები: ...ჯერ არ წავსულვარ პურობა; სინიკო იყო-დ იობა, წამოსულიყვნენ თიობა“. ინგილოურში -ობა /-ოვა სუფიქსიან საწყისებს -ნ ბრუნვის ნიშანი მოუდით -დ-ს ნაცვლად. ქართულში -დ / -ნ ელემენტების ვარიაციულობა სხვადასხვა მორფოლოგიურ ინვენტარშია დადასტურებული, ამაზე აქ არ შევჩერდებით.

ფაქტია, რომ ინგილოურს ქართული ენის უძველესი ფენის თავისებურება აქვს შემონახული ამ ფორმებით. მაგალითები მოგვყავს როგნელა ღამბაშიძის მასალიდან:

მე დილანჩიუვან მივ;

მე შენთავ¹²⁷ დილანჩიოვან გემეზგავნა თუ მაჭეკლოვან?

ნადიროვან წომდა;

შენთან ქურდოვან // ქურდუან არ წავალ;

მამად დიად ღაქესიბეულ ყოფილ, ჩავარდნილ ყარაჩიოვან;

მენავეს აყენებს თავი შუთთან... კეზიროვან;

გადადთავ... დემურჩიღსთან შეგირდოვან მივეცი;

ემ გადას თიფლისში ზგავნის ზროხი ღოხტუროვან;

თულევ ყარაულოვან იდგენ;

ღმერთ ე კაც ფაჰჩიოვან აყენევს;

მამად მიდის ფიჩხოვან;

სოფლელეზ დილითავ პურუან მიდიანყ;

ყმაწულევ ცოცხოვან მიდიან [ღამბაშიძე 1949: 125].

როგნელა ღამბაშიძე აღნიშნავს, რომ ზოგჯერ სახელებიც კი შეიძლება შეგვხვდეს ამ წარმოებით:

მამად მიდის ფიჩხოვან.

სოფლელევ დილითავ პურუან მიდიან.

ყმაწულევ ცოცხოვან მიდიან.

მკვლევრის მიერ მოყვანილ ამ მაგალითებში კვლავ ინფინიტიური შინაარსის ფორმებია. ეს არსებითი სახელების კი არა, სახელიდან ნაწარმოები მასდარების ვითარებითის წარმოების მაგალითებია. ეს ფორმები იმითაა საყურადღებო, რომ -ობა> -ოვა სუფიქსი ინგილოურში გაცილებით შეუზღუდავად აწარმოებს მასდარულ (საწყისურ) ფორმებს: ფიჩხოვად (ფიჩხზე სამუშაოდ წასვლა), პუროვად (პურზე სამუშაოდ წასვლა), ცოცხოვად (ცოცხზე სამუშაოდ წასვლა)... აქ ისეთივე მასდარებია, როგორებიცაა: შეგირდოვად, კეზიროვად, ქურდოვად...

ქდკ-ის მასალაში დასტურდება შემდეგი ფორმები: კოტიოვან, მაჭაკლოვან, ნოქროვან, ნადიროვან, ნათლიოვან, ოვჩიოვან, ყარამლოვან, ჰენგოვან.

მსგავსი ფორმები დასტურდება ფერეიდნულშიც, რაც მოვლენის არქაუ-

---

127. თავ ნაცვალსახელის შემცველ სიტყვებს ჩვენი გადაწყვეტილებით ერთად ვწერთ. ღელანში ცალ-ცალკეა: ჩემ თავ.

ლობაზე და იმ არეალურ ერთიანობაზე მიუთითებს, რომელიც მთის დიალექტებსა და ფერეიდნულ-ინგილოურ კუნძულებს შორის იკვეთება:

ფერეიდნულის მაგალითები ქდკ-იდან:

შიქლოზ წაიდითყე და, გაისროლიანყე და მოკლიანყე;

ერთველ დილობად გაიგიტყე, რო ჭალანა ქესი მოსულა;

ნადირად წასვლა (სანადიროდ წასვლა).

თუ შეეაჯამებთ ინფინიტიურ კონსტრუქციაში მიზნის გარემოებად წარმოდგენილი ვითარებითი ბრუნვის ფორმების თავისებურებას, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ინგილოური მიჰყვება ძველი ქართულისა და დიალექტების ერთი ნაწილის ჩვენებას და მიზნის გარემოების გამოსახატად იყენებს ვითარებით ბრუნვაში დასმულ ინფინიტიურ კონსტრუქციას; სხვა დიალექტებისგან განსხვავებით ამგვარ კონსტრუქციაში ინგილოური -ნ ფორმანტით ნაწარმოებ ვითარებით ბრუნვას იყენებს.

უნიშნო ვითარებითი. ზოგჯერ შეიძლება ვითარებითი ბრუნვა საერთოდ უნიშნოდ იყოს წარმოდგენილი:

არსენად უნდომურ-უნდომურ დგევის;

დააწყო ურუსულ ღეროვად;

კაცმა არ ვი, ურუსულ რა ილაპარაკა;

მე წინდას მტკიც ჰქნუ, შენ კი ბოშა [ლამბაშიძე 1949: 124].

ქდკ-ის მაგალითები:

შავ ფარჩა დაადევ აემჟურ, ემჟორა დაადევ, ზილშიდა.

ჩონ ფაჰჩად ვეზახით, ენგილაურ ვამბოვ დაა. [ვასილ აბაშვილი] —ჰოვ, ენგილაურ თქუ!

გაჰ თათრულ ჰობნევ, გაჰ ჩონევურ.

უნიშნოდ წარმოდგენილი ვითარებითი ბრუნვაც არ არის უცხო ქართულში (სწორედ ასეთი ფორმების გრამატიკალიზაციის შედეგად უნდა გვქონდეს მიღებული ხელდახელ, ერთხელ... ტიპის ზმნიზედები).

ინგილოური მთლიანად აგრძელებს ქართულენოვან სივრცეში ვითარებითი ბრუნვის წარმოების ისტორიულად ჩამოყალიბებულ სურათს და გამოავლენს ყველა ტენდენციას, რაც კი ამ ფორმას გაუვლია უძველესი ქართულიდან დღემდე: ოდენ -ა სუფიქსით წარმოება, -დ /-ად, -ი (იოტირებული დამართვა ფუძისეული ან ფორმანტისეული ხმოვნის შემდეგ, ან -იოტის გაჩენა დაკარგული თანხმოვნის საკომპენსაციოდ), -ნ (//-დ) სუფიქსი.

როგორც ვხედავთ, ინგილოური მთლიანად იყენებს ქართული ენისთვის დამახასიათებელ ინვენტარს ხმოვანფუძიან სახელთა ვითარებითი ბრუნვის

გამოსახატავად: -ა, -დ, -ად, -0. გარდა ამისა, მასდარების ვითარებით ბრუნვას (მიზნის გარემოების ფუნქციით) აწარმოებს **-ნ** სუფიქსით. ნარიანი ვითარებითი ენის უძველეს ფენას უნდა გამოხატავდეს, კერძოდ, -დ /-ნ ფორმანტთა პარალელური ფუნქციონირების ფაქტს ენაში (რისი კვალიც ვნებითის წარმოებაშიც აისახა¹²⁸).

3.1.4.7. ხმოვანფუძიანი სახელების წოდებითი ბრუნვა

ხმოვანფუძიან სახელთა წოდებითი ბრუნვა -ვ ბრუნვის ნიშნითაა გაფორმებული, ისევე, როგორც ძველ ქართულსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგ დიალექტში (კახურში, მთის დიალექტებში...). ან, უფრო ხშირად, ფუძის სახითაა წარმოდგენილ

ად, გადავ, მოდ ექ!

ამან, დედავ, ჟან მამავ, ნუ მტრავ! [აბაშვილი 2009: 92].

ოვ კაკშ ნაქნარ ეკლესია ჰეჩბეთ ვერ ვიც, მაია!

ასეთია სახელთა ბრუნების სურათი ინგილოურში.

ბრუნვა	ბრუნვის ნიშანი ინგილოურში	ბრუნვის ნიშანი სხვა ქართულ ქვესისტემებში
სახელობითი	-ი; -ე; -0	-ი; -0; -ე, -ი
მოთხრობითი	-მა; -მ, -მ//¹²⁹; -მა-მ	მან, -მა, -მ// ^{-ნ} , --მ// ^{-მ}
მიცემითი	0; -ს	-ს; -ჰ; -მ(//მს, -მჰ), -0, -ც
ნათესაობითი	-ის (//იზ), -ი, -0.	-ის; -ი (-იჰ, -იჲ¹³⁰, -იჟს, იჟზ, -იჟწ); -ს; -ჰ; -ჲ (//მს, -მჰ), -ზ, -0
მოქმედებითი	-ით // -ით, -ი	-ით, -იდ, -ით, -ი, -ა, -თ//^{-დ}
ვითარებითი	-ა (//^{-მა}), -ად(ა-თ)//^{-დ(-თ)}; -0, -ნ	-ად//^{-ათ}; -დ//^{-თ}; -ა; -ად, -აი
წოდებითი	-ვ, -ო, -0	-ვ, -ო, -0

როგორც ვხედავთ, მორფოლოგიური ინვენტარი ინგილოურისა და

128. ზოგი მკვლევარი ძვ. ქართ. ვნებითის პარალელურ წარმოებაში -დ>-ნ პროცესს ვარაუდობს და მოვლენას დისიმილაციით ხსნის (აკ. შანიძე), ზოგი - იმთავითვე უშვებს პარალელურ წარმოებას და -ნ /-დ თანხმოვანთა შემცველ ფორმანტებს დამოუკიდებელ ერთეულებად განიხილავს [თოფურია 1953, 525].

129. იმან // იმამ

130. აქ ე, როგორც აღვნიშნეთ, წინა ხმოვნის ინტენსივობის ნიშანია და არა ფონეტიკურად შეპირობებული ბგერა ე.

დანარჩენი ქართული დიალექტებისა თითქმის იდენტურია.

როგორც აღრეც აღვნიშნავდით, სახელთა ბრუნების (არსებითი, ზედსართავი, ნაცვალსახელი, რიცხვითი) სისტემა ქართული ენის დიალექტებში ერთიანია და ამას ინგილოურის მასალაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს. მიუხედავად ამ ერთიანობისა, განსხვავება დიალექტებს შორის მნიშვნელოვანია და სწორედ სახელთა ბრუნების თავისებურებაა ის ერთ-ერთი ფაქტორი, რომელიც დიალექტის სპეციფიკურობას განსაზღვრავს და დიალექტთაშორის „მიჯნებს“ წარმოქმნის როგორც „თვითგამიჯვნის“, ისე ასიმილაციური პროცესების მიმდინარეობისას.

განსხვავებას დიალექტებს შორის ქმნის: ბრუნვის ნიშანთა ფონეტიკური ვარიაციულობა, რედუქციის ქონა-არქონა, რედუქციის ხარისხი, რედუქცირებადი ფუძეების განსხვავებულობა და რედუქცირებადი და არარედუქცირებადი ფუძეების ვარიაციულობა დიალექტის შიგნით, ხმოვანფუძიან სახელთა კვეცა-უკვეცელობა, სემანტიკის, პრაგმატიკის, ინტონაციის გავლენა მორფოლოგიურ პროცესებზე და სხვ. სწორედ ამიტომ, მიუხედავად იმისა, რომ ბრუნვითა რაოდენობა, ბრუნების ტიპები და მორფოლოგიური ინვენტარიც თითქმის საერთოა დიალექტებისთვის, ვარიაციულობა ბრუნების სისტემაში არსებითია და ის არის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მახასიათებელი დიალექტის მატარებლის „თვითშეფასებისას“. შესაბამისად, ამ თავისებურებათა შენარჩუნება თუ დათმობა კოდების ცვლისა და კოდური გადართვის პროცესში არსებითი და გააზრებული ენობრივი მანიპულაციაა დიალექტის მატარებლისათვის [ბერიძე 1998]. ინგილოური სახელის ბრუნების თავისებურებათა გამოვლენა და აღწერა ჩვენს ნაშრომში სწორედ დიასისტემური პანორამის რაც შეიძლება სრულად წარმოსადგენად წარიმართა.

სახელთა ბრუნებაში გამოვლენილი სპეციფიკური ნიშნები უმეტესად მთლიანად თავსდება ქართული დიასისტემური მოდელის ფარგლებში, ზოგჯერ კი გვაქვს ამ სისტემისგან დაშორების ტენდენცია, რასაც აგრეთვე ქართულ მასალაში შეიძლება მოეძებნოს ახსნა, ან კუნძულური იზოლაციის პერიოდში, სხვადასხვა მიზეზით, მათ შორის, ენათა პირდაპირი ან ირიბი კონტაქტის შედეგად იყოს გაჩენილი.

მაგალითად, ინგილოური, ერთი შეხედვით, არღვევს ქართულ დიალექტებში დამკვიდრებულ წესს, რომ სახელობითისა და მიცემითის ბრუნვისნიშანმოკვეცილი ვარიანტები ერთ დიალექტში არ გვხვდება. ეს „აკრძალვა“, ცხადია, ამ ფორმათა სინტაქსური გამჭვირვალობის დასაზღვევად - სახელობითი და მიცემითი ბრუნვის აქტანტების აღრევა რომ არ მოხდეს სინტაქ-

სურ ღონეზე. იმით, რომ ინგილოურის ზემოთგანხილული ვითარება, როცა ამ ბრუნვის ფორმები შეიძლება ერთ პარადიგმაში შეგვხვდეს ბრუნვის ნიშნის გარეშე, ზოგადი აკრძალვა თითქოს დარღვეულია, თუმცა, მთავარი კანონზომიერება შენარჩუნებულია: პირდაპირი და ირიბი ობიექტები სხვა საშუალებითაა გარჩეული. ინგილოურმა კუნძულურ იზოლაციაში ამ დანიშნულებით ნაწილაკების გამოყენება გააძლიერა (იხ. ზემოთ: მიც. ბრუნვა). ასეთი მაგალითები სხვაც იყო ზემოთ განხილული.

4

ნაცვადსახელები

ნაცვალსახელთა სისტემა ინგილოურ დიალექტში ძირითადად ქართულ ლექსიკურ ფონდთან საერთო ინვენტარითაა წარმოდგენილი, თუმცა იშვიათად გვხვდება ნასესხები ფორმებიც.

4.1. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები

პირის ნაცვალსახელები, ისევე, როგორც მთელ ქართულ დიასისტემაში, სამივე პირის ფორმებითაა წარმოდგენილი. ძირეული მასალა მთლიანად ქართულია, ვარიაციულობას ფონეტიკური ნაირსახეობები ქმნიან.

I პირი	II პირი	III პირი
მხოლოდითი რიცხვი		
მე/მენ	შენ	ის//ისი, ეს//ესი, ანს // ანსი, ჰიგი // იგი, ეგ//ჰეგ
მრავლობითი რიცხვი		
ჩვენ/ჩონ	თქვენ/თქონ	ანსენ/ისენ/ისენი, ესენ/ესეენ/ესენი

4.1.1. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები

4.1.1.1. პირველი პირის ნაცვალსახელი მე:

პირველი პირის ნაცვალსახელი მე, ინგილოურ დიალექტში ზოგჯერ გვხვდება მენ ფორმით. ეს თავისებურება პირველად აღნიშნული აქვს მოსე ჯანაშვილს. ის წერს: “პიროვანი ნაცვალსახელი მე მოთხრობითში იღებს ნ-ს მაშინ, როდესაც შეხვდება მეორე პირის ნაცვალსახელს: მენ და შენ ერთა წამდეთ“[ჯანაშვილი, 1913: 232].

მოგვიანებით ამ საკითხს ეხებიან როგნედა ღამბაშიძე და გრიგოლ იმნაიშვილი. როგნედა ღამბაშიძე მიიჩნევს, რომ მენ ფორმა გვხვდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ პირველ პირს მეორე პირის ნაცვალსახელი მოსდევს: მენ და შენ... ერთმენტს მიგვაგართ... [ღამბაშიძე 1949: 128].

გრიგოლ იმნაიშვილიც მიუთითებს, რომ ეს ფორმა გამოიყენება უმეტესად მაშინ, როცა ის მეორე პირთან ერთად იხმარება: მენ და შენში მინ ღონიერი... [იმნაიშვილი, 1966:71].

საყურადღებოა, რომ ქართულ დიალექტურ კორპუსში ინტეგრირებულ ინგილოურ ტექსტებში მენ ფორმა გვხვდება არა მხოლოდ აღნიშნულ შემთხვევებში, არამედ მესამე პირთანაც, რომელიც შეიძლება გამოხატული

იყოს ნაცვალსახელითაც და არსებითი სახელითაც. გამოყენების სიხშირის თვალსაზრისით ვერ ვიტყვით, რომ მხოლოდ (ან უპირატესად) მეორე პირის ნაცვალსახელითან ერთად გვხვდება ეს ფორმა, როგორც ამას როგნელა ღამბაშიძე და გრიგოლ იმნაიშვილი აღნიშნავენ:

მენ და მეორე პირი (შენ):

მენ და შენის დაშორება, ვადარალო!

ისენ იქ დაჰჩნენ, მენ და შენც ექ.

ამ ქალს უთხარ: მეთქი, ბუთუშმ წომდნენ, ერ მენ და შენ ღორჩით აი ბალა, ა მოდ, ჩონც წომდეთ!

მენ და შენ სურათ გოდოლოთა-მეთქი. სურათ, დეიდა, სურათ.

მენ და შენ წევეთ. ისიც ვერ ეტარებ, შრბ მალე. მეთქი, წევეთ მენ და შენ, ოჟალ გაჩნო, უგე დეკაციც ჩონებურ სახლიც გაჩენო, დეკაციც გაგაცნო, მზლან მარტო წასლენხარა?

მოდ ჰიგინა ემ კილბანში ჩადვ, თუარდემ მენ და შენ თავ საჟეკელიავ.

მენ და მესამე პირი:

მენ და ამი მამად მოვდით კახი.

მენ და ქმარი ერთმეთ შეყვარება არ¹³¹.

მენ და ჩემ დაქალი შემეველით, ჰუჭინევთ კარ არ ილევ, ჰუჭინევთ კარ არ ილევ.

ცხოვრევად კადგორა ზგოწყო მენ და ჩემ დედამთილს.

ჩავარდ იმი ჯელში. იმამაც ულაყ გოყურინა მენ და თავი შუღლს ერთა.

იქა, ზოდავ... აიქა მენ და მე ორ ზმად... [სამ ზმ] ორ ძმად ღარჩო, იესონ, მე, ბიზად ერთა ჰჭომდით ფლავ.

მენ ფორმა გამოიყენება ასევე ცალკე, სხვა რომელიმე პირის მითითების გარეშე:

სალაპარიკნელ რამ არ, ჰა უმ ვილაპარიკო, მენ ამ ჭკუაზე უმ ვიარო!

მოყვანილი მაგალითები ნათელს ხდის, რომ პირველი პირის ნაცვალსახელის მენ ფორმას გამოყენების გაცილებით დიდი არეალი აქვს, ვიდრე ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღწერილი. ბოლო წინადადება იმის დასტურით, პირველი პირის ნაცვალსახელის -ნ- ლეტერმინატიანი ვარიანტის გამოვლენა აუცილებლობით არ არის დაკავშირებული შერწყმულ წევრთა (მენ და შენ) არსებობასთან. საგარაუდოდ, ღამბაშიძისა და იმნაიშვილის ასეთი დას-

---

131. როგორც ითქვა, მესამე პირი ნაცვალსახელითაც შეიძლება იყოს წარმოდგენილი და არსებითი სახელითაც.

კვნა მოსე ჯანაშვილის მცდარმა მინიშნებამ განაპირობა.

მენ // **მენა** ფორმით პირველი პირის მხოლოდითი რიცხვის ნაცვალსახელი დღესაც გავრცელებულია ქართული ენის ბევრ დიალექტში:

მენ:

მენ მოვიტანუა, მეკითხებია, ჩემო ნინუაჲ“? [შანიძე, 1984:359].

მენ იმეებს ამოვლალავ, თხა-ცხვრებსა, ჳბუებსა, მემრე წამუალ [ქდკ, ფშაური].

მენ თუ ერთხელ გავიგონებდი, ის აღარ დამავიწყდებოდა [ქდკ, ფშაური].

წადითო და ის ბერიკაცი გეტყვითო, **მენ** რაც უთხარო და იმან რაც მიპასუხარო [ქდკ, მთიულურ-გუდამაყრული].

მენ ცხელ ჳურს შავატან ხოლმე ან ყველსა ან კიდენ კომოდტოს მწნილსა [ქდკ, ერწო-თიანური].

მენ და მათია დავდიოდით საწყემსოში [ქდკ, თიანური].

მენ როცა ჯილდოები მაძივა, მაშინა თქოდი, მაშინ იცინოდი. - მარო, ამაიაროდი შენაცა [ივრისხეური ფშაური].

მენ და ერთი კაცი გაგვზანეს: წადით და ნახეთ, თათრი ჯარმა გზა გადაგვიჭრა თუ არაო? [ქდკ, ჯავახური].

თუგინდ შემჭამოს, მენ უნდა მოვიყვანო! [ქდკ, სამცხე-ჯავახური, უდე].

მენ რუმ აბდალი ვიყო, ლივერს გესროდი; შენ ხუმ არ გაქო?! [ქდკ, აჭარული, ქობულეთური].

მემრე უნცროსმა ძმამ უთხრა: მენ წავალ მაგ მოუსავლელ გზაზედო [ქდკ, შიგნიკახური, მატანი].

მენ/მენა ფორმა პირველი პირის ნაცვალსახელისა, რომელიც საქართველოს ბევრ დიალექტშია გავრცელებული, ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო ძველი ქართულისათვის. არნ. ჩიქობავა ვარაუდობდა, რომ მე-ნ(ა) უნდა ყოფილიყო პირველი პირის ნაცვალსახელის პირველსახე. მას ნა გამოყოფილი აქვს როგორც სადეტერმინაციო ელემენტი [ჩიქობავა 1936: 73].

მენ ფორმა ინგილოურში სრული ფორმით არის შემონახული სიტყვაში: ჳირიმენ. ამაზე გრ. იმნაიშვილიც მიუთითებს [იმნაიშვილი, 1966:71]

მაგალითები ქდკ-დან:

მაღ სახელის ჳირიმენ, მაღ ქარამათის ჳირიმენ... მაღ სახელის ჳირიმენ!

ღმერთის სახელის ჳირიმენ, ყმაწულიც თანდათან იზდოდა.

თქო, —დავბრუნდეთ კაცო, —თქო, ეს ამის სახელი ჳირიმენ, —თქო, ეს სა მივდიოთა, ოღლუშად დააცემელი, დააფათრელი, დავბრუნდეთ.

ისევე როგორც მთელ დანარჩენ ქართულში, პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები მე და შენ უბრუნველია, მათ ენაცვლება ჩემ და შენ ფორმა სხვადასხვა თანდებულთან კომბინაციაში.

4.1.1.2. მეორე პირის ნაცვალსახელი: შენ

შენ ნაცვალსახელი დიალექტის ორსავე კილოკავში უცვლელია. მავრცობ ხმოვანსა და ნაწილაკებსაც ისევე დაირთავს, როგორც ქართული ენის ყველა სხვა სისტემაში:

მეფემ გადცინა, თქო: შენ რად ხარა, შენ გამნაცხოვ პურ რად იქნევა?! (კაკ.).

თქო: ვაი, დედაგატირეულ, - თქო, ხედავ შენა, - რად მექცევია, შენვო - თქოთ, ვილაცაზე, ვილაცას თუ წყევლის, ამბოვნენ, - შენვო კიღბანო შუდ კარს ნუ მეეწეებავო (ალიაბად.).

ზოგი მებნებოდა: შენ სახს დააწუვართ, ზოგი - შენ თავსაც, ქალი თავსაც მააკლუვართვო, თუ შენ ნიშანი უკან არ დააბრუნევო (ალიაბად.).

ასევე ქართულ დიასისტემას მისდევს შენ > შე პროცესი მიმართვის ფორმებში და ორსავე კილოკავში გვაქვს თანხმონამოკვეცილი შენ ნაცვალსახელის შე ვარიანტი:

შე დილაგზე არ გააწევნელოო (ალიაბად.).

რა გატირებს, შე მამაზაღლო-მეთქი (კაკ.).

შე ჭკილ არ გააგზელებელოვო (ალიაბად.).

4.1.1.3. თანდებულები პირის ნაცვალსახელებთან (-ზე, -ბე, -თუნ, -გნი, -ებრ //-ებურ)

ჩემ და შენ ფუძე თანდებულებთან კომბინაციებით ისეთივე ფუნქციით გამოიყენება, როგორიც მათ აქვთ სალიტერატურო ქართულსა და მის სხვა დიალექტებში.

ყურადღებას იპყრობს ჩემ და შენ ფუძის -ზე თანდებულთან ერთად გამოყენების რამდენიმე შემთხვევა, სადაც -ზე თანდებული -თვის თანდებულის ფუნქციით გვხვდება:

ჩემ + ზე

დედამთილი მადც უკერავდაყე, იმაშინ სა ეყო ჰეგ ახალ-ახალი ჩაცმა, უკერავდაყე. ჩემ კაც დაჰვდიდაყე, ჩემ ზმას აცომდაყე, იმა არ აქავო. ჩემზე უგეე აქ გომოვჰოთხოვდი და-ზმა ახლა აქ მოგროვდა.

მე საწყალს, მეშინიანდა. ვიცოდი, თავ ასწევითავ პირში შამაახედნელი, საცნოველი, გაატყრომელი ჩემზე ერ ორ სილლაღ.

ტურად წასულ ფურთან: ამან, ფურო, ჟან, ფურო, ჩემზე ზედ მამცო! ბებრიბე მიტცო [ქდვ, კაკური, შოთა ზეინალაშვილი, 1945].

ყულოშვილ მიშა არის ახლაც ცოცხალი, თბილისში კეჭთევ, ექიმ. ეგ ჩემზე წიგნიც გემეგ ზავნა მაგა [მასიკო ბაბაჯანაშვილი, 2005, კაკური, ქოთოქლო].

როგორც ვხედავთ, **-ზე** თანდებულიანი ნაცვალსახელი თავისი ფუნქციით ენაცვლება **-თვის** თანდებულიან ფორმებს. ეს კარგად ჩანს მოყვანილ მაგალითებში.

ინგილოურში **-თვის** ნაცვალსახელის ნაცვლად, მისი ფუნქციით გვხვდება ნასესხები **-ბე თანდებული**:

წად, ჩემბე ბალას მადლ! - თქო ფურმა.

ჩემბე ქალ მინ მააცემელია?

ჩემბე ჰემბე დაღშილულ მინ საქნელია?

ჩემბე ბეჭედ მადლ!

ძალზე საინტერესოა ერთ ზღაპარში დადასტურებული **-ზე** და **-ბე** (თვის) თანდებულიანი ფორმების გამოყენება -თვის თანდებულის მნიშვნელობით:

ტურად წასულ ფურთან: ამან, ფურო, ჟან, ფურო, ჩემზე ზედ მამცო! ბებრიბე მიტცო. წად, ჩემბე ბალას მადლ! - თქო ფურმა. ტურად მიდის ყოროლჩისთან. ამან, ყოროლჩი, ჟან, ყოროლჩი, ბალას მამცო! დერ, ჩემბე ქალ მაყონ! - მოდის ქალთან: ამან, ქალო, ჟან, ქალო, მოხუდო, შენ თავ წოდყონო, ყოროლჩიბე მიტცო! დერ, ჩემბე ბეჭედ მადლ! - მიდის ზარგალჩისთან: ამან, ზარგალჩი, ჟან, ზარგალჩი, ჩემბე ბეჭედ მამცო! დერ, ჩემბე ჯორც მადლ! - მიდის კურტთან: ამან, კურტო, ჟან, კურტო, ჩემბე ჯორც მამეცო! დერ, ჩემბე საკენკ მადლ! - მიდის ღინგჩისთან: ამან, ღინგჩი, ჟან, ღინგჩი, ჩემბე საკეკნ მამეცო!

ჩემზე ... მამცო /ჩემბე მამცო / ჩემბე ... მამეცო! - ორივე, ჩემბე და ჩემზე, ფაქტობრივად, იგივეა, რაც მე მომეცი... მე მომცე... ამის შემდგომ ტექსტში უკვე მთლიანად **-ბე** თანდებულიანი ფორმებია გამოყენებული.

ასეთივე სურათია **-ზე** თანდებულიანი მეორე პირის ფორმის გამოყენების დროს:

ჰალაღიქნეს ჩემ მანაცემ ყორ შენზე, მართლააც გულებდ ვაშკაც ყოფიხარავ.

ქეჩიბ თუთან გაცოცხლდებ, შენზე შაჰად გომოვ.

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებთან **-თვის** თანდებულის ფუნქციით **-ზე** თანდებულის გამოყენების შემთხვევები ქართულ ლიტერატურაში კოოპუსში ქართული ენის სხვა ლიტერატურებშიც გვხვდება.

მხოლოდ შენ ჩემზე უკითხავი ისე არ უნდა შესულიყავიო. ის ბლუზა

ჩემზე ღმერთის მოცემული იყო და რაფერ უნდა იქ შესლა, მე გასწავლიდიო [ქდკ, ზემოაჭარული].

ის გერჩექ ცოცხალია თუ? რაფერ'ნა ვიცხოვრო მარტვაიო, ტიროდა. ჩემზე ქალ არ მეიყუნდიო? [მუჰაჯირული-ზემოაჭარული, ინეგოლი].

ფევზე გაღვედილი ქალამნები და ტანზე საფიოქროში მოქსოვნილი შალიდამ შეკერებული შალგარი მეცუა, მქონდა. ზუბუნი არ ვიცოდი, არ მღირსებია, ჩემზე შეკერილი. სხუანების გამონაცუალი მეცუა [შავშურ-იმერხეული, შოლტიხევი].

მე ღოხტური რას მიშველის, გულში ტყვია დევსო. მამითვინ ნაყიდი ცხვრები ჩემზე დახოცესო, – ხეს ტოტები დამტვრევიყო, ვაი, დედავ, რააო? [შინიკახური, მატანი].

სიამრსაც ზოვლი უყუარდა ჩემი თავი; ჩემზე სულ მაყრიდენ [ლივანური, ტრაპენი].

მოვა ამ ბიჭთან და ეტყვის, რომ ასეთი წინადადებამ შენზე მოცემული [ქდკ, ზემოაჭარული].

საქართველო, შენ იცი და შენ გინახავ ომები, საქართველო, შენზე ღრილა სისხლები [ქდკ, ფერეიდნული].

ჩემ-ბე, შენ-ბე:

(ბე - აზერბაიჯანულიდან ნასესხები თანდებული -თვის თანდებულის მნიშვნელობით).

ჩემზე ქალ მინ მააცემელია? - ებნევ კაც.

ჩემზე ჰემგე დაღშილულ მინ საქნელია?

შუღ წლის თავზე ერთ ჩემზე მააცემეხარ, ერთ შენი.

შენზე // შენზეთ არ მცალიან. ღმერთმა მითხრა: შინ მალე წად, შენზე ყისმათ მააცემევარავ.

შინ მალე წაივ, შენზე // შენზეთ ყისმათ შაახზრდევარავ.

მეორე დღე მოდ, მე შენზე სათქმევარ, რადც ვათამნევ.

გვაქვს აღნიშნულ ფორმათა პარალელურად თვის თანდებულის -თუნ ვარიანტის გამოყენების შემთხვევებიც:

შუღლო, შენ იმჟურა ინსანთან ველდაშუად ქენ, რემენიც შენთუნ ზმოვას გაგიწევს.

წად, ჩემთუნ ხანი ქალ მოჰთხოვ.

ჩონთუნ მუშიოვლით, კვნავლით, თოზავლით, ჰურ ყუღუღუთ.

ჩემგნი / ჩემზგნი (=ჩემგან); შენგნი / შენზგნი; ჩონგნი / ჩონზგნი; თქონგნი / თქონზგნი

თერთმეტ წლი ღიდ ვარ ამაზე მე. [მეუღლე] - ჩემგნი პატა ღიდი.

რა გინდაყა თქონ ჩემგნი ?

იმას ნუ ართომ, ჩემზგნი წადლ! - ჩემგან

იჟერევაო ჩემგნი ცხოვროვაო ღაიჟერიო.

ფქჟლ ჩემზგნი იქნეს, საფანელ შენზგნი იქნეს!

მე შენგნი ლაფ მაგრა მეწყინევ.

ჰეგენ მამაშორიყ, გადაყარიყ, თუარდემ შენგნი გოვღივარ.

გაღა ებნევ: შენგნი ჩემბეთ ველღაშ არ იქნევაკ.

შენგნი ჩემბე ზმაღც იქნევ, ველღაშიც.

ზლევს ამბოვს, ებნევაყ: თქონგნი ღიღლ მაღლოელ ვარ მე. ამაზე, რუმ ჩემ შინ არ ქნაში მოღით, სახლ-კარ მიღაგმევთ, წყალსაც მააქთ, პურსაც აკრავთ, შინმელსაც მიხარშავთ, ბითიმრამ ჰაზირ ჩედთ, მიით.

ერ ორ წელსაც იქ ჟმუშავ, მრვღანი ჩონგნი ზორბაევ გომოვნენ, ჩონ გოგიყონეს ღაა.

ედ აქ უგე ღაც ჩონ გაგათხოვეთ ჩონგნი.

აღარ ეყო წყალი ჩონგნი ღაა აიტანეს ექ ჩალთუქ, აღარ გოგაკეთებინეს.

ჩემებრე // ჩემებურა; ჩონებურა:

ისნები ღაჰჩნენ ჩემებრე პატრაები [ალიაბად.].

-ეე, ღელა ვატირე-მეთქი, გამიშუთ ერთი ღავტრიალო ჩემებურა-მეთქი [კაკ.]

- ჩონებურა თქუ!

4.1.2. მესამე პირის ნაცვალსახელები / ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ნაცვალსახელთა ამ ორ ჯგუფს ერთად განვიხილავთ, რადგან როგორც ცნობილია, ისინი მასალობრივად ერთსა ღა იმავე ფორმებს მოიცავენ [შანიძე 1980: 42-43].

4.1.2.1. ჩვენებითი ნაცვალსახელების მხოლოდითი რიცხვი:

ის /ისი, ეგ, ეს, ანს // ანსი, ჰიგიი / იგი, ჰეგ / ჰეგე

ის / ისი:

ინგილოურ ტექსტებში გაცილებით მეტი კონტექსტი გვხვდება ის ფორმის გამოყენებით, თუმცა პარალელურად გვაქვს ისი ფორმაც. გრ. იმნაიშვილი ისი ფორმას, რომელსაც უპირატესად ალიაბადურის თავისებურებად მიიჩნევს, ახასიათებს, როგორც ნაცვალსახელის ძველ, „სრულ“ ფორმას და ანალოგიისთვის იგი ნაცვალსახელზე მიუთითებს. იქვე წერს, რომ ალიაბადურში „ზოგჯერ ეს (<ესე) ნაცვალსახელი სახელობითის (ესი) ფორმითაც გვევლინება; მაგ. ესი დარჩებოდა ცარიელი; ბებერმა გააგა ესი...“ [იმნაიშვილი 1966: 98]. ავტორი მსჯელობას აღარ აგრძელებს. არ განმარტავს, თუ ესი სახელობითის ფორმაა, მაშ რომელი ბრუნვის ფორმაა ეს //ესე, თუკი ის „ზოგჯერ“ სახელობითის ფორმით გვხვდება?

გფიქრობთ, ესე, ესი ფორმები, ისევე, როგორც ისი, ჩვეულებრივი მავრცობიანი ფორმებია, ისეთივე, როგორც ესა ფორმაა სალიტერატურო ქართულსა და სხვა ქართულ დიალექტებში.

ორივე ეს ფორმა გვხვდება როგორც პირის, ისე ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით:

ის:

ის - პირის ნაცვალსახელი	ის - ჩვენებითი ნაცვალსახელი
ეხლა უნდა კიდე წაუღე, ნოხო, რას მებნების ის.	ის კაცი, მაჭაკალი, მუა ბიჭის სახში.
ის არ მოუღა, მე როგო ჩქნუა // ჩქნო?	ქალის თარაფით მონასული ბიჭები და ის დედები // დედობი იქ დაჰჩებიან.
ჩემ ბიზამ ის თქო: სამას მანათ თეთრ მადცემს, ხუთ ყათ ტანსომოსაც იყიდის.	ჩემ პაპად ოთხმოცწლის იყო. ის მის ლაპარიკ ქართულა იყო.
ის ბერებ ნაჟდომ ადგილ ყოფილ.	ყველა ეხლა ის ქორწილი ფორმევ ქნილეყოს, გაჩრვდით, პა ვიცო.

ისი:

ზოგჯერ მავრცობი ი ნაცვალსახელს შერჩება დაკარგული -ც ნაწილაკის ან დამხმარე ზმნის ფუნქციური კომპენსაციისათვის:

ისი - პირის ნაცვალსახელი:	ისი - ჩვენებითი ნაცვალსახელი (/ისი, ისი(ც)):
ჩემ ბორჯი ¹³² არა, თუნდა გაჩდეს, თუნდა ნუ, ჩემ პური მე მინდა. - ებნებოდა ისი (აღიბად.).	თამბაქო, სიმინდი, ისი თხილი ბაღიც კეპტევიდა კოლმეურნეოვი ვაგრუევიდოთ (კაკ.).
დარჩებოდა ისი. დადარიბდებოდა (აღიბად.).	- არმუდინ ფაჰჩა ისი სხალი ემე ბატონ, იმასთან უნდა წავიყონოვ (კაკ.).
თხილი ფუთო ოთხ აბაზა მამეცე, პურიც, ტანსმოსიც მოქცე. - ებნებოდა ისი (აღიბადური).	
ერთი მენახა! ნახო, როგორ მომატყეუებს ისი... (აღიბად.).	
კარგა ინახავს. წყალში ინახავს, მაგრამ მალე ფუჭდება წყალი, ისი არ ფუჭდება (აღიბად.).	
ისი ებნებოდა: ოთხ აბაზა მამეცე, პურიც, ტანსმოსიც მოქცე (აღიბად.).	
გაიზდა ი დეკევილიც, იქნა ფურ. ისი დაიზო მეკენი კეღემ (კაკ.).	

კორპუსის მონაცემებით პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით გაცილებით მეტია ისი ვარიანტი, ვიდრე ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით. ამასთან, ისი შეიძლება შეგვხვდეს როგორც ზმნის წინ, ისე მის მომდევნოდ, ზოგჯერ ერთსა და იმავე ტექსტშიც, ერთსა და იმავე მოქმელთან, რისი მაგალითიცაა ცხრილში წარმოდგენილი პირველი ილუსტრაცია: ებნებოდა ისი / ისი ებნებოდა.

გრიგოლ იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ ისი ფორმა შემორჩენილია უმეტესად აღიბადურ თქმაში. თუმცა, კვლევამ გვიჩვენა, რომ კაკურ თქმაშიც არაა უცხო მისი გამოყენება. ასე რომ, ისი ნაცვალსახელის გამოყენება ინგილოურის შიდადიფერენციაციული განსხვავების მაგალითად მართებული არ ჩანს.

132. ვალი, ვალდებულება.

ეს / ესი:¹³³

ეს - პირის ნაცვალსახელი	ეს- ჩვენებითი ნაცვალსახელი
ეს ფიქიროვს, თავიან ზროხადსებურ, ნოხო, აქაურ ზროხასაც ერეურა ზოლ აქავე?	ქალის მამა ებნება: ჩემ შუღლიბედთ ეს ქალი მამეცე!
კაცო, რა გიქნია ეს, რა ამბავია?	მევერდეფა ეს შუღლის მამა აღარ წავა
ეს შინ წამდეს!	ეს ხონი ამ ქალის ყუდაბის მოღებულა.
ეს თუ სახლი პატრონმა გააგა, აღარ გამიშოვს თავიანთა კელემ!	ეს ყმაწულები ამ ურემს გაჰლზნ ბიჭი სახში, იქ ღაცლიან.
ეს მე ვერ გაგაგდ!	ეს ხაბარი მოსულია, კად ხაბარი მოსულია.
ეს წავ, ჰანზე, მობრუნდე, მოვ უკან.	მარტო ცარიალი მიდიან ეს ბიჭი და ქალი.
ეს სულაც ყურ არ აქცევს, ჰენბეთ ყურაგდება არ აზღევს ამათ.	ეს დიდ ზმა მიდის თავი ზმებთან.

ესი:

ესი - პირის ნაცვალსახელი	ესი - ჩვენებითი ნაცვალსახელი
მონასულ წელი რომ იქნებოდა, მომდიოდა. შომომდიოდა სახში, მაგერუებდა, რაც ქონდა: ჩალთუქი, პური, ქერი, წაღტანდა, წამდიოდა. დარჩებოდა ესი ცარიალი.	ჩემ ბიზად ეყო, ესი ბიზად, ბასტანში მუშოვდა.
მეეფუფგუნენ სამნმა, ქუა აჰწივეს, დიდ ქუა. აჰწივეს შიგად // შიგადთ ბაყყ გომოვდა. თქო: ესი დაა, ჩემ ყისმათ ესი.	ჰად, ესი ბიზა ტკბილ, წარეი ჰაშ გუნდა, ჰამეშა ემაგ ამბოვხარა, ჩონ ტკბილ გუნდ!
ამ გადებმა დადგენ, ლაპარიკობდენ ერთმეთს: ესი, – ის ამბოვს, – ირინეს დედაას.	ესი შუბლია, ესი ყაშებია.... –ესი - ლოყები, ესი - ღოდალები.
ესი მაგარ კაც ყოფილ, ჩვენთვის.	ჰოვ, ესი ქუსლია.
მისია ესი?	
ესი ჩემ მოქსოვნილია.	

133. აქაც და ყველგან კილოკავს ვუთითებთ განსაკუთრებულ შემთხვევაში - როცა შიდადი-ფერენტიაციული სურათისთვის არის ეს განმსაზღვრელი. სურვილის შემთხვევაში ყველა კონტექსტის ნახვა შესაძლებელია კორპუსში.

ეს ნაცვალსახელის ეს ვარიანტიც ორივე დიალექტში გვხვდება, როგორც კაკურში, ისე ალიაბათურში. ფუნქციური გამოყენების შეფარდება აქაც იგივეა: გაცილებით მეტი შემთხვევაა პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით გამოყენებისა, შედარებით ნაკლებად გვხვდება ჩვენებითობის ფუნქციით.

4.1.2.2. -გ- ძირის შემცველი პირის / ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ჩვენებითი ნაცვალსახელების კვლევას საკმაოდ დიდი ისტორია აქვს. ამ საკითხებს ეხებოდნენ თავის დროზე ვ. თოფური, არნ. ჩიქობავა, ა. მარტი-როსოვი, ბ.ფოჩხუა, ნ. ჩართოლანი და სხვ.

ამ კვლევათა საფუძველზე გამოყოფილია ქართული ენის ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემაში გამოყენებული სამი თანხმონური ძირი: ორი სახელობით ბრუნვაში [ს, გ] და ერთიც ირიბ ბრუნვაში [მა]:

ს- : ესე / ესა / ესი, ისი

გ- : ეგე/ ეგა /ეგი, აგი, იგი.

მა- : ამა / ემა, იმა [ჩართოლანი, 1985:63].

როგორც ნ. ჩართოლანი აღნიშნავს, -ს- ძირიანი ჩვენებითი ნაცვალსახელები დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოსთვის, დასავლეთ საქართველოდან - ზემოიმერულისა და რაჭულისათვის, -გ- ძირიანი კი, დასავლეთ საქართველოსთვის. გამონაკლისია ინგილოური კილო [ჩართოლანი, 1985:69].

ინგილოურშიც ს- ძირიანი სისტემაა, თუმცა აქ არის რამდენიმე ფორმა, რომელიც დიალექტში მეორე სისტემის პარალელურ არსებობაზეც მიგვითითებს.

ნელი ჩართოლანი ინგილოურში გამოყოფს -გ- ნაცვალსახელური ძირის შემცველ ფორმებს და აღნიშნავს, რომ მათგან ნაცვალსახელის ფუნქცია მხოლოდ ერთს - ჰიგიდ ფორმას აქვს შენარჩუნებული, ხოლო დანარჩენები: ჰიგი, ოგი, ოგის ფორმები, არ მიაჩნია ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციისად და მათ ნაწილაკებად განიხილავს [ჩართოლანი, 1985:74].

ჰიგი ფორმა ჯერ კიდევ მოსე ჯანაშვილის გამოქვეყნებულ ტექსტებში გვხვდება ორი კონტექსტით, თუმცა ბოლოს, სალექსიკონო მასალაში ის არ არის შეტანილი. აკაკი შანიძე მოსე ჯანაშვილის „საინგილოზე“ დაწერილი რეცენზიის თანდართულ ლექსიკონში, სხვა „გამოტოვებულ“ ლექსიკურ ერთეულებთან ერთად, ჯანაშვილისავე ტექსტებიდან ადასტურებს ჰიგე ფორმას, თუმცა არ განმარტავს მას და მხოლოდ კითხვის ნიშანს უწერს,

როგორც მისთვის საინტერესო და ყურადღების გარეშე დატოვებულ და დაუზუსტებელ ლექსიკურ ერთეულს.

აი, ეს კონტექსტები:

– *მაშ როგო გეგონა, კაც ჰემგე რადმი ჰიგი!* ღონეზედ მეტ ჭკოდ აქ, მოვერ-ვება აქ [ჯანაშვილი, 1913:186].

– *ჰემგა გებნებოდი, ჰიგი!* პატრა კაცს ჰემთონი ჭკოდ, მოვერვება აქ, შულო! ჰეგენ ოლუზებს ამაგდებენ, მაგათ კი – ქონდრი-კაცები! [ჯანაშვილი 1913: 203].

ამათგან ერთს (მეორეს) სქოლიოში ახლავს ავტორის განმარტება: “ე მა-გას გეუბნებოდი, ეგე!”

აშკარაა, რომ აქ ჰიგი ნამდვილად ნაწილაკია: აი, აგე, ეგე...

პირველი წინადადება არაა განმარტებული. თანამედროვე ინგილოურის-თვის ენის კონსულტანტი მას ასე განმარტავს: „აბა რა გეგონა, კაცი მასეთი რამეა, აგე! ღონეზე მეტი ჭკუა აქვს, მოხერხება აქვს. ეგენი ოლუზებს ამოაგ-დებენ, შვილო, მაგათ კი - ქონდრის კაცები“.

როგორც ვხედავთ, ამ კონტექსტშიც ჰიგი ნაწილაკის მნიშვნელობითაა გამოყენებული.

ნ. ჩართოლანი იმოწმებს როგნედა ღამბაშიძის ჯერ კიდევ გამოუქვეყნე-ბელი ლექსიკონის მასალას და აღნიშნავს, რომ მკვლევარი ჰიგი ფორმას გან-საზღვრავს როგორც ჩვენებით ნაწილაკს, რომელიც დაერთვის ნაცვალსახე-ლებსა და ზმნისართებს და აძლიერებს მითითებას [ჩართოლანი 1985: 72].

როგნედა ღამბაშიძის 1988 წელს გამოქვეყნებულ ლექსიკონში ჰიგი ფორ-მა ჰიგე-ს ფონეტიკურ ვარიანტად არის განხილული: „ჰიგე, ჰიგი, იგე, იგი იგივეა, რაც ოგე (სხვა სიტყვებთან შერწყმისას მათ ზოგჯერ ბოლო ხმოვანი ეკვეცებათ). - ჩემ ზმაჲ ჰიგე ემ ქალი ნაქნარ ყოფილ (ეს საქმე აგე ამ ქალის ნაქნარი ყოფილა); ჰიგი გრლი თავ მოჰკლა, ჰი! იქვე მითითებაა „ოგგე, უგე“ ფორმებზე; ოგგე, თავის მხრივ, ყველა თავისი ვარიანტით, განმარტებულია, როგორც: „იგივეა, რაც ოგე“. აი, სწორედ ოგე-ს განმარტებისას გვაძლევს ავტორი სალექსიკონო ერთეულის სრულ გრამატიკულ მახასიათებელს: ოგე, ოგი (ჩვენებითი ნაწილაკი). აგე, აი. (წინ დაერთვის ნაცვალსახელებსა და ზმნიზედებს და მათთან შერწყმულად იხმარება. შერწყმისას ნაწილაკის ბო-ლო ხმოვანი ზოგჯერ იკარგება)“.

როგორც ჩანს, ამ მასალაზე მიუთითა როგნედა ღამბაშიძემ ახალგაზ-რდა მკვლევარს ლექსიკონის გამოცემამდე. რაც შეეხება დისერტაციას, იქ მკვლევარი არ განიხილავს ჰიგი ფორმას - არც ნაცვალსახელებში და არც

ნაწილაკებში მას ეს ლექსიკური ერთული განხილული არა აქვს. იმ გულ-მოდგინე სკრუპულოზურობის ფონზე, რომლითაც ის დიალექტის სხვა თავისებურებებს აღწერს, გასაკვირია, რომ ის სადისერტაციო ნაშრომში საერთოდ არ ეხება -გ- ძირის შემცველ ნაწილაკებს, რომლებიც საკმაოდ დეტალურად აქვს აღწერული ლექსიკონში.

ჰიგი ფორმას გრიგოლ იმნაიშვილი იგი ნაცვალსახელის ვარიანტად აღწერს. განიხილავს პირის ნაცვალსახელად, ყოველგვარი ალტერნატიული ვარაუდის გარეშე. აღნიშნავს, რომ გვხვდება რთული ფორმითაც და შეკვეცილითაც (**ჰიგი // იე // ი**). იქვე მოჰყავს მაგალითები: ჰიგი ზოლ ნუ აქომ! ჰემგე რადმი ჰიგი; ერ დლე იე შულებ მამას ეტყუან... იმ ქალმა დაიბარა ი უსტად, ი ზმებიც ამბოვენ... [იმნაიშვილი 1966: 98]. როგორც ვხედავთ, იგი // ჰიგი // იე // ი პირის ნაცვალსახელების ფონეტიკურ ვარიანტებად აქვს განხილული ავტორს.

გასილ აბაშვილი ნაცვალსახელებისა და ნაწილაკების კლასიფიკაციას ცალკე არ ეხება, თუმცა მის ტექსტებში ჰიგი ფორმა დადასტურებულია.

როგორც ვხედავთ, ავტორთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა ჰიგი (< იგი) ფორმის გრამატიკული სტატუსის შესახებ - ღამბაშიძე და ჩართოლანი მას ცალსახად ნაწილაკად მიიჩნევენ, გრ. იმნაიშვილი კი - ნაცვალსახელად.

გრიგოლ იმნაიშვილი თავის წიგნში ორჯერ იმოწმებს ამ მაგალითს: ჰიგი ზოლ ნუ აქომ! - ერთხელ დასახელებულ ციტატაში და მეორედ მაშინ, როცა სინტაქსურ თავისებურებებს განიხილავს: „ზოგჯერ ჩვენებითი (resp. პირის) ნაცვალსახელიც არ ეთანხმება ბრუნვაში საზღვრულ სახელს: მაგ., ჰიგი ზოლ ნუ აქომ (კაკი); ეს ჟანავარმა ცხრობი ჭამა (ალიბათი) და სხვ.“ [იმნაიშვილი 1966: 135].

სამწუხაროდ, მის გამოქვეყნებულ ტექსტებში ეს მაგალითი ვერ დავადასტურეთ.

-გ- ნაცვალსახელური ძირის შემცველი ნაწილაკები თავისი ფონეტიკური ვარიანტებით საკმაოდ პროლექტიულია ინგილოურში. ეს მკაფიოდაა ასახული ტექსტებშიც და ლექსიკონებშიც. ამჟამად ჩვენ წინაშე დგას კითხვა: რამდენად აქვს საფუძველი გრ. იმნაიშვილის მოსაზრებას ჰიგი (< იგი) ერთეულის ნაცვალსახელური ფუნქციის შესახებ ინგილოურში? როგორც აღვნიშნეთ, მის წიგნში გამოქვეყნებულ ტექსტებში ჰიგი ვერ დავადასტურეთ.

სამწუხაროდ, ტექსტების დამუშავების დროს ამ ლექსიკური ერთეულის გრამატიკული ომონიმია არ გავითვალისწინებია და მათი გრაფიკული ან

პუნქტუაციური მარკირება არ მომხდარა¹³⁴. ზოგჯერ ძნელია კონტექსტით გაარჩიო, ნაცვალსახელთან გვაქვს საქმე თუ ნაწილაკთან, ეს ხშირად ინგილოური დიალექტის მატარებელ ენის ასისტენტებსაც უჭირთ, თუმცა, შემთხვევათა დიდ ნაწილში ჰიგი ფორმის ნაცვალსახელური შინაარსი აშკარად ჩანს. ასევე ბევრ შემთხვევაში უეჭველია, რომ ის ნაწილაკის ფუნქციითაა ნახმარი:

ჰიგი ნაწილაკის ფუნქციით:

ჰიგესენ ილაპარაკით ჰიგი, ჰათარ ჩიდიოდითა?! /აი ის ილაპარაკეთ, აი, როგორ აკეთებდით?/.

ჰიგი თუთან ჰწერავს ჰემან. /აი, თვითონ წერს მანდ/.

ჰიგი ჰემანდ ეყო. /აი, მანდ იყო/.

ჰიგი ჰიგეს ჰათარ წკეპავყა? /აი იმას როგორ წკეპავ?/.

ჰიგი შენბედ წა. /აი, შენთვის წადი/.

ჰიგი ე ქალი. მამიყონეს. /აი, ეს ქალი მომიყვანეს/.

ჰიგი ჰემაგ გათავდა. /აი, ეგრე გათავდა/.

იმას აქეთ დაა, დამასახლა დედაჩემმა. - დავბერდიო, - თქო, ჰიგი ე ქალი მამიყონეს. / იმის შემდეგ არა, დამასახლა დედაჩემმა. - დავბერდიო, - თქვა, აი, ეს ქალი მომიყვანეს/.

ჰიგი ნაცვალსახელის ფუნქციით:

ა) ჰიგი ჩვენებითი ნაცვალსახელია:

კედემ დედამთილმა დაიბარა, ჰუთხრა რუმ: მოდ კედემ ერ თარ ქენ, გამირიგივ, ჰიგი გოგო გუწდავ, მოგეწონავ, გოგირიგივ! —ჰუთხრა. /ისევ დედამთილმა დაიბარა, უთხრა, რომ: მოდი, კიდევ ერთი გაიჭირვე, გამირიგე, ის გოგო გვინდაო, მოგვეწონაო, გაგვირიგეო/.

ტყეში დაამალულა. —დაამალულა. ჰიგი ღრუმ ლელეებშ, რამში იმალებიან ყოფილ. /ტყეში დასამალად. - დასამალად. იმ ღრმა ტყეებში, რამეებში იმალებოდნენ/.

სამ დღე ჰიგი ლეიკათი წყალ ვასხამდით, მრვლან თავდებოდა. /სამი დღე იმ სარწყავით წყალს ვასხამდით, მერე თავდებოდა/.

ად სიმიზარად მამად, ჰიგი საფროდ მამად, *ორიც მინ ეყუა ა, ღმერთო? ორ კაციც სხო ეყო კედემ*. /აი, სიმიზარას მამა, იმ საფროს მამა (ან: ის საფროს მამა), *ორიც ვინ იყო, ღმერთო?*/.

134. როგორც, მაგალითად, ეს გავაკეთეთ „და“ ნაწილაკის სხვა ომონიმიური მასალისგან გამოსარჩევად და ის ჩავწერეთ ორი „ა“ ხმოვნით: დაა.

ჰიგი სამ ქალ იდგა, სამიც - ეხლა ერთ წავდა —ორ ქალ მიდგას. /ის სამი ქალი მყავდა, სამიც - ეხლა, ერთი წავიდა - ორი ქალი მყავს/.

ჰიგი¹³⁵ ერ შაშიკ ვეზახით ჩონ, ტრისტანი მაგი სახელ, ჩონ შაშიკ ვეზახით. შინდომი [//შინდგომი], ჰიგი ერთ გუდგას. სამ დიის გადაჲ ჰიგი ერთ ეყო. /აი, ერთი შაშიკ ვეძახით ჩვენ, ტრისტანია მისი სახელი, ის ერთი გვყავს. სამი დის ერთი ბიჭი ის ერთი იყო/.

მაგასაც ჰიგი სახელები ეყო... ჰიგი სახელეჲ ამბოვდნე. / მაგასაც ის სახელები იყო, იმ სახელებს ამბობდნენ/.

ჩემ ჰიგი სამიც ბავშვები, ეჲ აქ უგე დაც ჩონ გავათხოვეთ ჩონგნი. /ჩემი ის სამი ბავშვი, ეი აქ ის დაც ჩვენ გავათხოვეთ ჩვენგან/.

ჰიგი მომენტები ქნილ დაჲ. /ის მომენტები ყოფილა, რა/.

აი ზაქათალაში კალონში, კალონში მუელე, ჰიგი კალონში ჰიგი ნაყარზე რქს თო დავამთავრე, ჰიგემა¹³⁶ გამიშოს. /აი, ზაქათალაში კოლონიაში, კოლონიაში მოვედი, კოლონიაში იმ ჯერზე(?) ექვსი თვე რომ მოვთავსე, აი იმათ (?) გამიშვეს.

იჲ სიზე დიას კადს. აჲს იმი სიზედს. მე მოდყონ, ჰიგი სახლიც ის დგამს. / ის სიძე ძალიან კარგია. ის იმის სიძეა. მე მოვიყვანე, იმ სახლსაც ის დგამს.

ჰიგი კამეჩები ეყო, ჯარები ეყო. / ის კამეჩები იყო, ხარები იყო/.

ჰიგი პირის ნაცვალსახელია¹³⁷:

ნაგახტან მომდა, ჰიგე ოინ იქნა ჩემზე. აჲ ერ კად ნალილი. ჰიგი დადწერებ, ლაჲ კად... ეს დაჲ, ერდენა ისტორიას. /უცბად მოვიდა, ის ოინი დამემართა, აი, ერთი ზღაპარი. ის დადწერება, ძალიან კარგია... ეს რა, ერთი ისტორიაა/.

- ა მინადორ პატა, ჰიგი ომლი ემე შიგ წერავს გადგი. ჰიგეს შიგ წერავს. /-ა, მინადორა ბიცოლა, ის აუღია ამას შიგ წერს, გაიგე. იმას შიგ წერს/.

- ემე, ანწლი ქეილას უწოთებდითყა, დეიდა? —არ, ჰიგი ვერ გამიგია. /ისა, ანწლით თავს უწითლებდით ხოლმე, დეიდა? - არა, ის არ გამიგია/.

ქდც-ის მიხედვით ჰიგი ფორმა ზმნიზელის ფუნქციითაც შეიძლება შეგვხვდეს:

135. ამ წინადადებაში პირველი ჰიგი ნაწილაკის ფუნქციითაა, შემდგომი ორი კი - ნაცვალსახელია.

136. ლექსიკონებში ეს ფორმა არაა. ჰიგემ, ჰიგემა - აი, მან; აი, მაგან. ფორმის მნიშვნელობა დასაზუსტებელია ადგილზე. კორპუსში ერთადერთი შემთხვევაა, შესაძლოა, იდიოლექტია?

137. ამ ფუნქციით ჰიგი შედარებით ნაკლებად გვხვდება.

ჰეჩრამ, შაჰხედავს, გადა, ჰიგი ლამაზა წონან. /არაფერი, შეხედავს, ბიჭო, ისე ლამაზად წვანან/.

როგორც ვხედავთ, ჰიგი ინგილოურში გვხვდება, როგორც:

ა) ნაწილაკი;

ბ) ჩვენებითი ნაცვალსახელი;

გ) პირის ნაცვალსახელი;

დ) ზმნი ზედა.

ცხადია, ამოსავალი მნიშვნელობა ნაცვალსახელური უნდა ყოფილიყო. შემდეგ, გრამატიკალიზაციის გზით უნდა მიგვეღო ნაწილაკისა და ზმნი ზედის მნიშვნელობები.

გრამატიკალიზაციის ამგვარი გზა ს- ძირიან ნაცვალსახელებსაც უნდა ჰქონდეს გავლილი. სწორედ -**ეს** ნაცვალსახელიდან, მისი „ცვეთისა“ და გრამატიკალიზაციის გზით უნდა იყოს მიღებული **ე** ნაწილაკი: **ე**, ის კაცი მოვიდა... ნაცვალსახელური ძირების ნაწილაკებად ჩამოყალიბების საკითხი ცალკე კვლევის თემაა და დიალექტების მონაცემები ამ მხრივ ბევრ საინტერესო მასალას შესძენს ამ საკითხის კვლევას.

კიდევ ერთი მომენტი, რაზეც აუცილებლად უნდა გამახვილდეს ყურადღება ჰიგი ფორმაზე მსჯელობისას, ის არის, რომ პირის ან ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით გამოყენებისას, ის არ იცვლება ირიბ ბრუნვებში: ჰიგი ლევაკით წყალ ვასხამდით / იმ სარწყავით წყალს ვასხამდით/ - სხვა მაგალითები იხ. ზემოთ.

საგულისხმოა, რომ ქართული ენის დიალექტებში პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების „გაცვეთილი“ ანუ თანხმოვანმოკვეცილი ვარიანტებიც ირიბ ბრუნვებში „გაქვევებული“, უცვლელი ფორმით რჩებიან: ი კაცი, ი კაცმა, ი კაცს... ე კაცი, ე კაცსა, ე კაცისთვის...

ჰიგიდ/იგი

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჰიგიდ-ს, განსხვავებით ჰიგი ფორმისგან, ნელი ჩართოლანი ნაცვალსახელად მიიჩნევს. მისი ვარაუდით, ის მიღებულია ჰიგისე ფორმისგან: ჰიგი [„აი“] + ის. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ აქაც ჰიგი-ს ნაწილაკის ფუნქცია აქვს, ხოლო მითითებითი ნაცვალსახელის როლში ის ნაცვალსახელი გამოდის [ჩართოლანი, 1985: 73].

როგნედა ღამბაშიძეს ლექსიკონში აქვს ჰიგიდ ნაცვალსახელი შეტანილი და მას განმარტავს, როგორც ის, იგი, იმ ნაცვალსახელების ფარდ ერთეულს. წყაროდ მიუთითებს გიგინეიშვილის, თოფურიას, ქავთარაძის „ქართულ დიალექტოლოგიას“.

ქართული დიალექტური კორპუსის ინგილოურ ტექსტებშიც ჰიგიი გვხვდება ჩვენებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით და ისიც, მხოლოდ „ქართული დიალექტოლოგიის“ ტექსტებში:

ახლა ჰიგიი ტუმარაში კუტუშა დევი ვბოს აგდებს და ზეფთი კიდებს (ალიაბად.) /ახლა იმ ტომარაში კუტუშა დევი სბოს აგდებს, ზევიდან კიდებს/.

ბიჭმა ჰიგიი პატრა ადგილი მოუნა (ალიაბად.). /ბიჭმა ის პატარა ადგილი მოხნა/.

კორპუსში, ჩვენ მიერ 2007 წ. ჩაწერილ მასალაში ერთი ჰიგიი ფორმაცაა დადასტურებული, არაა გამორიცხული, რომ ჩაწერის უზუსტობაა და აქაც იოტი ისმოდა. ჩაღრმავებული კვლევის პირობებში ჩანაწერი უნდა შემოწმდეს სათანადო ტექნოლოგიური ინსტრუმენტის გამოყენებით.

ჰიგიი რიჩკომათ თხილი ყოროლი ეხლა, წაღან აღარ ეყო, არც ყოროდ ეყო იგრევ, აჩოდ მინდორ ეყო (კაკ.) /ის რიჩკომათ¹³⁸ თხილის ნაკვეთი როა ახლა, აღრე არ იყო, არც ნაკვეთი იყო, ისევე ტიალი მინდორი იყო/.

როგორც ვხედავთ, ჰიგიი ნაცვალსახელიც, ისევე, როგორც ჰიგი, ირიბ ბრუნვებში არ იცვლება: ჰიგიი ტუმარაში / იმ ტომარაში. განხილული მაგალითებიდან ის ჩვენებითი ნაცვალსახელია. ასევე ჩანს ენობრივი ასისტენტების გამოკითხვიდანაც.

ნელი ჩართოლანის თვალსაზრისი ჰიგიი ფორმის წარმოქმნის თაობაზე გასაზიარებელი ჩანს - ინგილოურში ის ნაცვალსახელი ხშირად ი სახითაა წარმოდგენილი (იხ. ქვემოთ). ამ შეკვეცილ ნაცვალსახელურ ელემენტს უნდა ერთვოდეს უკვე ნაწილაკადქცეული ჰიგი ფორმა: ჰიგიი < ჰიგიი < ჰიგიი + ი (<ის).

იმავე პრინციპითაა ნაწარმოები ჰიგის და ჰიგეს ფორმები, რომლებშიც იმავე ჰიგ(ი) ნაწილაკის შემდეგ -ის, -ეს ნაცვალსახელები სრულადაა შენარჩუნებული.

ჰიგის და ჰიგეს საკმაოდ არის დოკუმენტირებული ტექსტებში და, როგორც წესი, პირის ნაცვალსახელება.¹³⁹

ნაწილაკის დართვით პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების გართულება თითქმის ყველა ქართულ დიალექტს ახასიათებს. ინგილოური ამ ტიპური

138. ადამიანის საკუთარი სახელია.

139. ჰიგიი // ჰიგიი ფორმები პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით ტექსტებში ვერ დაგვადსტურეთ, თუმცა ალბათ საგულეებელია მათი ამ ფუნქციით გამოყენებაც. დიალექტის მომავალმა მკვლევრებმა ეს საკითხი უნდა გაითვალისწინონ.

თავისებურებითაც მიჰყვება საერთოქართულ ტენდენციას:

ჰიგის / ჰიგისენ; ჰიგეს / ჰიგესენ - აი + ეს (შდრ. ღიალექტ.: აეს, ეეს, იეს; აესენი, ეესენი, იესენი):

ჰიგის:

-ყოვილა დროზე რა ჰჩიდიოდი, როგო კეჰტებოდა? ჰიგის წრულა ილაპარაკ. /ყვავილის დროს რას აკეთებდი, როგორ ხდებოდა? აი ის წვრილად ილაპარაკე/.

უჟი დაიყო ჩონ, ჩემ დი ოჯახში ქადაგება, გააგზელა კედემ, აგისხნოყ მინდა ჰიგის. /უკვე დაიწყო ჩვენი, ჩემი დის ოჯახში ქადაგება, გააგრძელა კიდევ, აგისხნათ მინდა აი ის/.

ჰიგისენ:

-ჰიგისენ უთხარ შენ! /ისინი უთხარი შენ!/.

ედ ზაღლ გოვში მინდორში, ზაღლი რაქთონ მიწასაც დატარებს, ჰიგისე(ნ)¹⁴⁰ სრუ მოჰანე. /ეს ძაღლი გაუშვი მინდორში, ძაღლი რამდენ მიწასაც მოივლის, ისინი სულ მოხანი/.

ჰიგეს: ჰიგეს არის ჰემ ცხრა ზმად დი ცრომლრე.

-ჰიგეს ამბოვსო, ე-ორ ლექს თქუ, ჩაჰვეწერუავ.

-მოვლან, მოვლან ბაბო, მოჰყევ აბა ჰიგეს, ჰათარ გინდოდაყა ერთმეთითავ.

-“: ად-ღად“. რამ ექცეოდი, ჰიგეს თქუ, ჩაწერას, ჰასა რუმა? ღაარც ხონელ ჰა არისა უმ?

ჰიგესენ: -ცხორში ეტარებ ყოფილ ნიკო ბიზა, ნადირობაან, ჰიგესენ მოჰყო. /ცხვარში დადიოდა ნიკო ბიძა, სანადიროდ, აი ისინი მოჰყევი/.

ათ კაჰეკიანებ ეყო წაღან. ჰიგესენ ყრიან ამაგ ერ მუჭა. /ათკაჰეკიანები იყო უწინ. იმათ ყრიან ერთ მუჭას/.

შენიშვნა: რაც შეეხება თავად იგი ნაცვალსახელს, ფშვინვიერი შემართვის გარეშე, ცალკე არ გამოიყენება. ტექსტებში გვხვდება მხოლოდ როგორც ნაწილაკის შემადგენელი ნაწილი: ესე იგი. ეს ნაწილაკი გამოიყენება, პაუზის შესავსებად, ფილერად. სავარაუდოდ, ახალი ნასესხობა უნდა იყოს:

ერ ღელაკაც ბეგი ქალ ყოფილ, ბატონი ქალ, ესე იგი, ბეგი ქალ ყოფილ.

ესე იგი, ეხლა ას ორმოც წელ კეჰთევ ემ საყდრის დადგამად.

ნუ მიესაჟა გედარ-გელმაზ, ესე იგი, მუღმივ კატორღად.

140. აღიბადურში ხშირად იკარგებან თანხმოვანი. ვიმოწმებთ მაია ბარიხაშვილის ინფორმაციით. ტექსტებში სხვა მაგალითები არ არის.

გ-ძირიან ნაცვალსახელთაგან ინგილოურში ასევე აქტიურად გამოიყენება
ეგ // ჰეგ //ჰეგი. ჰეგ

როგნელა ღამბაშიძის ლექსიკონში ჰეგ ნაცვალსახელი განმარტებულია,
როგორც -ეგ.

ქდგ ინგილოურ ლექსიკონში შესაბამისი მაგალითებიცაა წარმოდგენილი:
ე ზედ გოლმა დალივა, ჰეგ, ვიც, ავლუიან. /ეს რძე გველმა დალია, ეგ ვი-
ცი, შხამიანია/.

ერ ენიან რადმი, ჰეგივ, მაგი ენასთან ენერთ ვერ მოვავ. /ისეთი გრძელე-
ნიანი ვინმეა ეგო, რომ მაგის ენასთან ვერცერთი ვერ მოვაო/.

ჰეგ მისგნი მოგილია? /ეს ვისგან მოგიტანია?

ქართული დიალექტური კორპუსის ინგილოურ ტექსტებში ჰეგ ნამდვი-
ლად ნაცვალსახელის ფუნქციით გვხვდება:

ჰეგ ჩაავარდნი, თავ-ფეყ ჩაავარდნი, თავ-ფეყ მოვლი ამაც.

ჰეგ ვინ გდი, კაცო, სადაურელ ემეჟსა ღორია, ჰეგ მათშორით, ჰეგ როგორ
ხემწიფე იქნება?! ოტყუან: შესტომით დაჟდა ჰეგ, მევრე გომშით!

წავეთ, ჰე ცეცხლთან, ნოხო მინაა ჰეგ, სადაური რა არის.

ჰეგეც იქითყენ წავდა, მეც ექეთყენ.

ჰეგი

ეს ფორმა ინგილოურ ლექსიკონებში ცალკე არ იყო გამოყოფილი, თუმცა
ტექსტებში გვხვდება. ამ ფორმის (ნაწილაკის გარეშე) სულ 6 კონტექსტია
დადასტურებული. ამათგან ნაწილი სახელობითი ბრუნვის ნიშნის შენარჩუნე-
ბის პოზიციაში (ძირითადად, დამხმარე ზმნის საკომპენსაციოდ) დასტურდე-
ბა. გარდა ამისა, -ი ბრ. ნიშანი ყველგან შენარჩუნებულია ნაწილაკების წინ:
ჰეგიც (17 კონტექსტი); ჰეგივ (6 კონტექსტი);

თუმცა გვხვდება ისეთ „ნეიტრალურ“ პოზიციებშიც, რომლებშიც არაა
მოსალოდნელი მავრცობის გაჩენა ან მავრცობის ფუნქციით ბრ. ნიშნის შე-
ნარჩუნება (ჰეგი იყო, ჰეგი მითხრა...).

წარვაღვენთ ამ კონტექსტებს¹⁴¹:

141. სამომავლოდ ჰეგ //ჰეგი ფორმების ვარიაციულობა დამატებით მიზანდასახულ კვლევას
საჭიროებს ელიციტაციის მორგებული მეთოდოლოგიით.

„ნეიტრალური“ პოზიცია	დამხმარე ზმნის საკომპენსაციო პოზიცია	ნაწილაკის წინა პოზიცია
კაი თავროუაჲსა ჰეგი? /კარგი მოვარობაა ეს?/.	ჰეგი დაა, სხო არაფერ. /ესა რა, სხვა არაფერი/.	ჰეგიც არ იშოვებოდა. /ესეც არ იშოვებოდა/.
კაცი ტამსუზი ახალუხი იყო, ჩოხა იყო, ჰეგი იყო, ზევიდან ჩასაცმელ. /კაცის ტანსაცმელი ახალუხი იყო, ჩოხა იყო, ის იყო, ზევიდან ჩასაცმელი/.	ყიზ-ყალა ნაღილ ჰეგი. /ყიზ-ყალას ნაღილი ესაა/.	იმ დროზე ჩემ ჩანაყარი ჰეგიც. /იმ დროს ჩემი ჩაყრილია ესეც/.
ჰეგი ღობტურმა ეხლა მითხრა. /ეგ ექიმმა ახლა მითხრა/.	გაარა, იმი საჭმელ ჰეგი, ემე თუთის ხე. /თუთა, იმის საჭმელი ესა, აი, თუთის ხე/.	ჰო, ღელა, ჰეგიც წორ ამბო! /ჰო, ღელა, ამასაც სწორს ამბობ/.
		ორ კაპეკ ნავავი შიგაი მიპოვნი, ჰეგიც გამმართო! /ორი კაპიკი ნავავში ვიპოვე, ისიც გამომართვა/.
		ღელას არ წომყონი დაა, ჰეგიც ჰენგილავიავ. /ღელას არ წაუყვანია, ესო ინგილოლო/.
	ჰე ზურა, ე მაგარ შულ ჰეგი. აი ზურა, აი, მაგარი შვილი ეგ არის/.	თქო: წაყონით ჰეგიც, ღელას მეეცითავ, არ იქნებისავ. /თაქვა: წაიყვანეთ ეგო, ღელას მიეცითო, არ იქნებაო.
	მოვლან შაღება, რამ ჰათარ ჩილიოდნენა? ჰეგიც ილაპარაკით./მერე შეღებას, რამეს როგორ შერებოდნენ? ეგეც ილაპარაკეთ/.	

მიუხედავად იმისა, რომ ჰეგი ფორმა პოზიციური შეპირობებულობის გარეშე გაცილებით იშვიათი დადასტურებითაა წარმოდგენილი, მისი გამოყენების ეს ორი შემთხვევა ამ ფორმის კანონიკურობაზე ეჭვს არ ტოვებს. ვფიქრობთ, მომავალ კვლევებში საჭიროა მოვლენის მიზანდასახული ლოკუმენტირება და სათანადო შფასება.

ეგ ნაცვალსახელის განხილული ფშვინვიერი ვარიანტის გვერდით ინგილოურ ტექსტებში დასტურდება ეგ/ეგი ფორმები:

ეგ:

ეგ ბიჭია, ის კარგა იცოდინებსო.

ეგ ცოტა რაღსა? აგე აქაც არისავ, მააბრუნებს.

მინაა ეგ? მინმა ჩამადგონა ერებ ის?

ამბოვს, გამააცდევარ მაგი ყისმათ, ნოხო, მართალია ეგ, ტყუილია?

ეგი:

ეგი წყალ მოღრვად ლაფ კაფსავ ამბოვენ.

ეხლა არეულ დაა. ჩონ ჩონეკ ვოცავთ. ეგი ამბავებ. სხო რალა ვილაპარი-კოთ, მითხარ!

ინგილოურ დიალექტის ნაცვალსახელთა სისტემა მკაფიოდ ასახავს ქართული ენისთვის დამახასიათებელი დიალექტურ მიმართებებს, აქაც ისეთივე სამწვევრა სისტემაა, როგორიც თანამედროვე ქართულისთვისაა დამახასიათებელი: პირველ პირთან ახლოს მყოფი საგანი: -ეს; მეორე პირთან ახლოს მყოფი -ჰეგ/ეგ; პირველი პირისგან შორს და მესამე პირთან ახლოს მყოფი -ის / ჰიგი / ჰიგიდ.

ნ. ჩართოლანის თვალსაზრისით, **-გ-** ძირიანი ფორმები ქართულში შემორჩენილი უნდა იყოს იმ დროიდან, როცა სამის ნაცვლად ორწევრა სისტემა ბატონობდა ქართულში, აქეთა - პირველ პირთან ახლოს და იქითა - მესამე პირთან ახლოს [ჩართოლანი 1985:85]. როცა ორი პარალელური პარადიგმიდან, იგულისხმება **-ს** ძირიანი და **-გ-** ძირიანი ჩვენებითი ნაცვალსახელები, ინგილოურში, როგორც ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტში, იმძლავრა **-ს-** ძირიანმა ფორმებმა და გაბატონდა, **-გ-** ძირიანი ეგ/ჰეგ ნაცვალსახელის ფუნქცია გადააზრიანდა და ნაცვლად პირველ პირთან სიახლოვისა, აღნიშნა მეორე პირთან სიახლოვე, ისე როგორც ეს სალიტერატურო ქართულში მოხდა. ჰიგი/იგი კი კვლავ მესამე პირის სიახლოვის აღმნიშვნელად დარჩა.

როგორც ზემოთაც ვნახეთ, ინგილოურში ხშირია ნაცვალსახელებზე ნაწილაკის დართვა. **გ-** ძირიანი ნაცვალსახელის (იგი) გრამატიკალიზაციის შედეგად მიღებული ჰიგი ნაწილაკდართულ **-ს** ძირიან ნაცვალსახელებზე ((**ჰიგის**, **ჰიგეს**, **ჰიგიი** /**ჰიგიი**) ზემოთ გვქონდა საუბარი. ასევე ხშირია ა, ე ნაწილაკების დართვით გართულებული ნაცვალსახელები (როგორც **-გ**, ისე **-ს** ძირის შემცველი):

ეგ:

ეეგ / ჰეეგ / ეეგი / ჰეეგი / - აი ეგ, აი ეს

ჰაისა ეეგ? / რა არის აი ეგ?!

ეეგ ბეწები მოდის არა თუ?

ჰეეგ გააჩუმრ, ბევრ ნუ ლაპარიკოვს/აი ეგ გააჩუმე, ბევრს ნუ ლაპარაკობს.

ეს:

ეეს - აეს

ეე ყმაწულ მისია?/ აი ეს ბავშვი ვისია?
 ეეს მინაა? / აი ეს ვინაა?
 ეე ქალ ყრუვია? / აი ეს ქალი ყრუა?
 ამ:
 ეემ / ჰეემ / აამ - აი ამ
 ეემ კაცმა რად გითხრაა?/ აი ამ კაცმა რა გითხრა?
 ეე ლუნოს ზმრი თამ ჰკრავს/ აი ამ ღვინოს ძმრის გემო ღაჰკრავს.
 ჰეემ დროზე კარ გაღვევულ, ემ სახლი პატრონ შმოსულ/ აი ამ დროს კარი
 გაღებულია, ამ სახლის პატრონი შემოსულა.
 ეემ კაცმა თქო.
 ამ:
 აამ კაცს დერდ არ ჰქონი/ აი ამ კაცს დარდი არ ჰქონია.
 ე:
 ჰეე ყმაწულევს პატრონევ არ აქოყა? / ამ ყმაწვილებს პატრონი არ ჰყავთ?
 ამბოვს: ჰეე კაცს ღვესხენით, მაგი რამ არა.

4.1.2.3. ნაწილაკდართული -გ- ძირიანი ნაცვალსახელები
 გრიგოლ იმნაიშვილი გამოყოფს ოგი, უგე, ოგე, ომგემ, ოგემგე ნაცვალსახელებს და მიიჩნევს, რომ ისინი ნაცვალსახელისა და შორისდებულის „შეხორცებითა“ წარმოქმნილი. მოჰყავს მაგალითები როგორც კაკური, ისე ალიაბადური კილოკავიდან:

ოგი ჟამათ! ხედავა? ოგი ჟამათ მე დამღევს (კაკი).
 ოგი ადგილ გოჩრნე (ალიაბათი); უგე ის ჯეე გაწმინდ (კაკი); უგე იმბე დარჩომილა (ალიაბად.); ოგე, ი კაც; ოუგემ ქალ; ოგემგე კაც. [იმნაიშვილი, 1966:99].

შორისდებულის ჩვენებითობის ნაწილაკის ფუნქციით გამოყენების თაობაზე ვრცელი მსჯელობა გვაქვს თავში, რომელიც სპეციალურად ნაწილაკებს ეძღვნება. აქ მხოლოდ წარმოვადგენთ მკვლევრის თვალსაზრისსა და მასალას.

ვნახოთ, როგორაა ასახული გრ. იმნაიშვილის მიერ ჩამოთვლილი ეს ნაცვალსახელები ლექსიკონებში:

როგნედა ღამბაშიძის ლექსიკონში ოგი ფორმა მთავარი სალექსიკონო ფორმის, ოგე-ს პარალელურ ვარიანტადაა წარმოდგენილი და განმარტებულია ასე: (ჩვენებითი ნაწილაკი) აგე, აგერ, აი. წინ დაერთვის ნაცვალსახელებსა და ზმნიზედებს და მათთან შერწყმულად იხმარება, შერწყმისას ნაწილაკის ბოლო ხმოვანი ზოგჯერ იკარგება [ღამბაშიძე 1988]. მკვლევრის

მიერ სალექსიკონო ილუსტრაციებად წარმოდგენილ ყველა მაგალითში ოგე მართლაც ნაწილაკის ფუნქციითაა გამოყენებული. სადისერტაციო ნაშრომში რ. ღამბაშიძე არც ნაწილაკების და არც ნაცვალსახელების განხილვისას არ ახსენებს ამ ერთეულებს, მისი თვალსაზრისი მათ გრამატიკულ სტატუსზე მხოლოდ ლექსიკონშია გაცხადებული.

ნათელა როსტიაშვილი ოგე ფორმას ოგი-სთან აგზავნის (იხ.ოგი), ხოლო ამ უკანასკნელს ასე განმარტავს: აგერ, აი ის. ილუსტრაციები როსტიაშვილის განმარტებას არ ახლავს, თუმცა აშკარაა, რომ ის გამოყოფს ამ ფორმის ორსავე ფუნქციას: ნაწილაკისა და ნაცვალსახელის. იქვე მკვლევარი წარმოადგენს: ოგეს, ოგის (აგერ ის), ოგე, ოგვი, ოგევე, ოგევი, ოგვის, ოგეეს, ოგევის, ოგეეს ფორმებს. ყველას მათ აგზავნის შესაბამისად ოგი // **ოგე (აგერ, აი ის)** და ოგის // **ოგეს (აგერ ის)** ფორმასთან, ანუ ყველასთან ამოწმებს მათ ნაცვალსახელურ მნიშვნელობას.

როგნელა ღამბაშიძის ლექსიკონი თავს უყრის ოგი /ოგე / უგი / უგე /ჰუგე/ ჰუგი ნაწილაკების -ეს / -გ ნაცვალსახელთან და მისი ირიბი ბრუნვის ფორმებთან ენკლიტიკის შედეგად მიღებულ ნაცვალსახელებსაც:

ოგეს, ოგეეს, ოგეესენ, ოგის, ოგეის, ოგემ, ოგეამ, ოგეეგ, ოგეემ, ოგეემას, ომგემას, ოგეემი, ოგემი, ოგეემიევი, ოგეემი(თ), ომგემი(თ), ომგეემი(თ), ოგეემი(ს), ომგემი(ს), ომგეემი(ს), ოგემაგამ, ოგემამ, ოგემი, ოგეემი, ოგმი, ოგეე, ოგვი, ოგევე, ოგევი, ოგეეს, ოგვის... უგე, უგი, ჰუგე, ჰუგი, უგეამ(ს), უგეამ, უგეამამ, უგეემამ, უგემამ, უგეამი(თ), უგეემი(თ), უგემი(თ), უგეამი(ს), უგეის,უგეიენ, უგესენ, უგეეს, უგეე, უგეეგ, უგეემ, უგეემაგამ, უგემაგამ, უგეემამ, უგეემა(ს), უგეემი(თ), უგეესენ, უგემ, უგემა (უგემას), უგეემი(თ), უგის, უგმი (უგეამის)...

ასევე ფართოდაა ღამბაშიძის ლექსიკონში წარმოდგენილი ჰიგე ნაწილაკის ენკლიტიკით წარმოქმნილი ნაცვალსახელები. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჰიგი-ც მას ნაწილაკად აქვს განმარტებული, ისევე, როგორც ოგი. მის ვარიანტებად ასახელებს: ჰიგი, იგე, იგი. ამ ნაწილაკების დართვით ნაცვალსახელებზე იწარმოება ახალი ნაცვალსახელები:

ჰიგემ, იგემ, ჰიგიემ (აი ამ, აი ემ), ჰიგემაგამ, ჰიგემამ, ჰიგიმამ, ჰიგიმგამ, იგემაგამ, იგემამ (აი მაგან), ჰიგემაგი, ჰიგემგი, იგემაგი, იგემგი, იგმაგ (აი ეგ, აი მაგი).

როგორც ვხედავთ, მკვლევართა ერთი ნაწილი კატეგორიულად უარყოფს ნაცვალსახელურ შინაარსს ოგი // ოგე ფორმებთან (ღამბაშიძე, ჩართოლანი), გრ. იმნაიშვილი - მხოლოდ ნაცვალსახელებად განიხილავს მათ, ნ. როსტიაშ-

ვილი კი ხედავს და აღნიშნავს მათ ორივე ფუნქციას: ნაწილაკისა და ნაცვალსახელის.

როგორია ამ მხრივ ქღკ-ის მონაცემები?

არც ლამბაშიძისა და არც იმნაიშვილის ტექსტებში, არც 1961 წელს გამოცემული „ქართული დიალექტოლოგიის“ ინგილოურ კოლექციაში ჩვენთვის საინტერესო ფორმები არ გვხვდება. გვიან (1982 წლის შემდეგ) მაგნიტურ და ციფრულ მატარებელზე ჩაწერილ მასალაში ისინი საკმაოდ მკაფიოდ არიან დოკუმენტირებული.

ამ მასალის მიხედვით დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ოგე / ოგი და მისი ფონეტიკური ვარიანტები (უგე/ უგი, ჰუგე/ჰუგი) გვხვდება როგორც ნაწილაკის, ისე ნაცვალსახელის ფუნქციით. ეს გრამატიკული ომონიმია კონტექსტურადაა გარჩეული და ზოგჯერ ერთი და იმავე მთქმელის არამცთუ ერთ ტექსტში, არამედ ერთ აბზაცშიც კი შეიძლება შეგვხვდეს ორივე მნიშვნელობით.

ოგე (ნაცვალსახელი):

ერდენა ითხოვს, რუმა მოვდეს ფადიშამ, მოვდეს, ჩონსა, იმღეროს მე ხარუ მიაცემივარო. ოგე ხარუი მივცეთ, ერჟე იმღეროს. /... ის ხარჯი მივცეთ, ოღონდ იმღეროს/.

ოგე ბიზაშუღს თუ რამ ეყინას, ზმებიც ყიდლობნენ. /ის ბიძაშვილი თუ რამეს იყიდდა, ძმებიც ყიდულობდნენ/.

ყმაწულ არ ჰუშობდი, ოგე ყმაწილითავ აგე შოღნახ, ჰა თქუა? /...ის ყმაწვილი ისე შევინახე.../.

-**ოგე** დეკაც ნახჩევანდი, თათარი. /ის დედაკაცი ნახჭევანელია, თათარი/.

თურმენი ოგმაშინ იქ დღესი [დღისით] რაიც კეჰტებ, აი კაკში რაიც არის, ერპირი ცემს, ოგე კაც. /თურმე აი მაშინ, იქ დღისით რაც ხდებოდა, აი კაკში რაც არის, ყველაფერს გადასცემდა ის კაცი/.

მაგა გონი, ოგე დიდ ღად გონი ჩემთავ. /... ის დიდი და ვგონივარ/.

თურმენი საათ ყარაშოღლა მომპარი, წომღი ოგე მამაზალს, ოგემ კაცს. /... წაუღია იმ მამაძაღლს, აი იმ კაცს/.

ღოღჯირ, პირ დავბან, ოგე წყალ ჩათქა, პირ იგრ მააბრუნა - მოკლო, გავ, წავლა./დავიჭირე, პირი დავბანე, ის წყალი ჩაყლაპა, პირი ასე მოაბრუნა - მოკვდა. გავიდა, წავიდა/.

ოგე წკლუნტ მივაქონდით, იქ დიდ ორმო მტგატხრა, შიგ ჩოგატყრა წკლუნტ, წყალ გოგატმო. /ის სკლინტი მიგვქონდა, იქ დიდი ორმო მოგვეტხრა-

რა, შიგ ჩაგვეყარა სკლინტი, წყალი გაგვეშვა/.

ოგე (ნაწილაკი):¹⁴²

ანქ ბალინციაშ ჩემთავ ღომნახი, ოგე აქ ღომნახი, მაგა მოჰწონები. /...
აგე იქ დაუნახავს.../.

ნიკო ბიზად, ოგე ჩონთან ნაქნარ მალე ღობტურ... ზროხი ექიმ ეყო. /ნიკო
ბიძა, აი, ჩვენთან ადრე ექიმი იყო/.

ოგი (ნაცვალსახელი)¹⁴³:

-აი, შენ რუმა შენ დად რუმ გათხოვდა, ოგი სახლ ჰათარ შაინარჩუნი? ოგის
ბუთუმრამ უთხარ!

უგე:

ეს ფორმა 143 კონტექსტითაა დადასტურებული კორპუსში. გვხვდება
ორივე ფუნქციით. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ერთი მთქმელის ტექსტი-
დან ფრაგმენტს, რომელშიც ერთ მოკლე ფრაზაში გვხვდება ორივე მნიშვნე-
ლობა:

უგე (Part) იმათგან ერ მამალზე ოციდაათ მამალ ომყონი. მევერე დლე კე-
დემ იმათგან ერ მამალზე ოციდაათ მამალ ომყონი. მევერე დლე კედემ შომ-
ჭიდები. ახლა ყვრხ მამალ ომყონი. ერ ქოსად მოსულ, უთქომ: უგე (Pron)
მამალ – შენაჭიდებ მამალ – მე მამყიდ!

უგი (ნაცვალსახელი):

აი, ხალხ გამათეულიყო: უგი რად მოდის, უგი რად მოდისავ! /აი, ხალხი
გაკვირებული იყო: ის რა მოდის, ის რა მოდისო!/.

იმ ალსაც ყმაწულებითავ ომსტენი, ეს წომყრევენევი, უგი ნემს წომყრე-
ნევი. /იმ ალსაც ბავშვები შეუცდენია, ეს წაუყრევენებია, ის ნემსი წაუყრე-
ნებია/.

უგი (ნაწილაკი):

-უგი ჰიგეს თქუო! /აი, ის თქვიო/.

ჩონ სახლი ოოვქ ეყო, უგი წაღან რუმ ისხედით. /ჩვენი სახლი აი იქ იყო,
აგე, წელან რომ ისხედით/.

მაგალითები ბევრია და ყველა ფონეტიკური ვარიანტის ილუსტრირება,
ვფიქრობთ, არ არის საჭირო, მთავარია, რომ ქდკ-ის ტექსტური კორპუსი

142. რადგან ამ ფორმების ნაწილაკის ფუნქციით გამოყენება ეჭვს არ იწვევს, შედარებით ნაკლებ
მაგალითს ვიმოწმებთ. ტექსტებში მათი გამოყენება საკმაოდ ხშირია.

143. კორპუსში მხოლოდ ერთი ფორმაა დამოწმებული, როგორც ჩანს, უფრო სხვა ფონეტიკურ
ნაირსახეობებს ეძლევა უპირატესობა.

ადასტურებს, რომ განსახილველი ფორმები ინგილოურში დღემდე პროდუქტიულია ორივე ფუნქციით - ნაწილაკისა და ნაცვალსახელის, ამასთან ოგე / ოგი და მისი ვარიანტები ნაცვალსახელის ფუნქციით გვხვდება მხოლოდ ჩვენებით ნაცვალსახელად და არასოდეს პირის ნაცვალსახელად (!).

ხოლო ენკლიტიკური ფორმები, რომელიც ოგე/უგი // უგე / უგი // ჰუგე/ჰუგი, აგრეთვე იგე /იგი // ჰიგე / ჰიგი ნაწილაკების -ეს, -ის, -ეგ¹⁴⁴ ნაცვალსახელებზე დართვით მიიღება, ყოველთვის (!) პირის ნაცვალსახელება:

ოგის:

აი, შენ რუმა შენ დად რუმ გათხოვდა, ოგი სახლ ჰათარ შაინარჩუნი? ოგის ბუთუშმრამ უთხარ!

-ოგეს ჰათარ ეყოავ, ბუთუშმრამ ჰათარ კორავდითავ?

ოგეს ეყო ჩემ ნიშანუ.

ოგეს მიაქონდნენ, მიაქონდნენ ოგექ, ყმაწულიც ოქ პირზე.

წაღან დედად-მამა რაც ეტყოდა ოგეს ეყო დაა.

ოგექ საათშიც სურათ არის. ოგეს მადჰარავს, საათ ყარაშოლლა ადლებს, წავ.

ადმწორა ლოკმად, ოგემ ტკბილ ჩესთან ოგეს თქამს.

წიქარადს, ადგავ ღორზე დაჟდავ, წავდავ. მე ოგეს ვიქენ.

თებერვალშ დაბადებუულ - თებროდ დოვდებიაყ, ოგეს აღამესებ მაგონდებ, დიდ ზმად ჰეემაგ.

ალავერდზეც მივ იქ, საქართველოშ მივ, ალავერდში. მუდამ, მუდამ, ჰარ კურუას, თოში ერთხელ. თბილის საყდრებში მოღის ოგეს.

დად მაქონდა დიდ, ბუთუშ მთავარ დად ეყო, სიპტანდელ უგის ეყო, მრღან ი ზმა ეყო.

ჰადც მოქცა, უგეს უთხარ!

4.1.2.4. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ირიბ ბრუნვებში

პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების ნაწილაკიანი ფორმები მკაფიოდაა გარჩეული ირიბ ბრუნვებში: ამ, იმ ნაცვალსახელის შემცველი ფორმები: ოგემ, უგემ, ოგეამ, უგეემ ... და მისთ. - ჩვენებითი ნაცვალსახელებია. ქართული დიალექტების კორპუსში უგემ ფორმის 44 კონტექსტია ასახული.

144. უგეგ, უგეგე ფორმები მხოლოდ ლექსიკონებშია დადასტურებული. ტექსტებში არ გვხვდება. მომავალში საჭიროა მიზანდასახული დოკუმენტირება და კვლევა მისი გამოყენების შემთხვევებისა და გამოვლენის პირობებისა.

ყველა შემთხვევაში ის უგამონაკლისოდ არის ჩვენებითი ნაცვალსახელი. ოგემ ფორმის 16 კონტექსტიც მხოლოდ იმავე მნიშვნელობას ადასტურებს:

ღამედს, ერ დროზე უგემ ცეცხლისყენ მიდის დაა.

ჰმ, მესამე (/მესამედ) გაატარეს ხალხ, კედემ უგემ ქაჩაღს მართყა.

მთონ იტრიალებს, იზოვნის უგემ კაცს, წავ, კედემ იმი ჯარზე დაჟდებ.

გაიგი ეხლა, უგემ ფაჰჩად დედად თელი დაა, იმიზე ღუა უნდა მისცენ დაა: ოგემ კაც მაგიგნი შეეშინდა. სოფლი გააგდა, ოგემ¹⁴⁵ თათრითავ.

თურმენი საათ ყარაშოღლა მომპარი, წომლი ოგე მამაზაღს, ოგემ კაცს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ, ძირითადად, დიალექტში ჩვენებითი ნაცვალსახელის -ე ხმოვნითი ირიბი ფორმებია გაბატონებული. ამაზე როგნელა ღამბაშიძეც შენიშნავს თავის ნაშრომში და წერს, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელები ყველაზე მეტ განსხვავებას გვიჩვენებენ, კერძოდ, -ეს ნაცვალსახელი, ირიბ ბრუნვებში ყოველთვის -ე ხმოვნითაა წარმოდგენილი, ისევე, როგორც კახურშიო¹⁴⁶ [ღამბაშიძე 1949: 128].

დეიქსისის თვალსაზრისით ისეთი სურათი გვაქვს ნაწილაკიან ფორმებში, რომ ლაბიალურ კომპონენტიანი (ე.წ. ჩვენებით შორისდებულიანი)¹⁴⁷ ნაცვალსახელები მესამე პირთან აკეთებენ მიმართებას (ოგეს - აი ის, ოგემ - აი იმან...).

ქართული დიალექტების კორპუსში დადასტურებულია ორად-ორი ფორმა, როცა უგე ნაწილაკი იმ ნაცვალსახელურ ფორმას დაერთვის. ორივე ერთი მთქმელის, ალიაბადელი შორენა შაბანოვას ტექსტშია გამოყენებული:

ბითოვ ჩონ ცხრა და-ზმანი გაწოლილნი ვიწევნეთ უგემ ოთახში. /ყველანი ჩვენ, ცხრა და-ძმა გაწოლილი ვიწექით აი იმ ოთახში/.

უგემასაქაჩონ გოდოგტერებიან. /აი იმის შემდეგ ჩვენ აქ გადაგვმტერებიან/.

უნდა ითქვას, რომ სხვა არცერთ ალიაბადურ ტექსტში მსგავსი მოვლენა არ გვხვდება და თვით ამ მთქმელთანაც არაერთხელაა დამოწმებული უგემ-ნაცვალსახელური ძირი და თვით ნაცვალსახელიც:

145. საყურადღებოა, რომ ოგემ// უგემ ფორმა ერთი მთქმელის მეტყველებაში თითქმის თანაბარი შეფარდებითაა გამოყენებული, არანაირი ფონეტიკური გარემო ვარიაციულობის მოტივირებისა არჩანს. იხ. ქდკ, **დიალექტი**: ინგილოური, კაკური; **ჩაწერის ადგილი**: ალიბეგლო, **გამოცემა**: მარინა ბერიძე, მაია ბარიხაშვილი, ინგილოური ტექსტების ხელნაწერი კოლექცია –2005 – 2013; **მთქმელი**: გმლაგარ ბარიხაშვილი, სათაური: ჰიმაზეაც ღამაგრულ დაჰრომივარ.

146. აქ იმოწმებს გ. დათუკიშვილის დისერტაციას, „ქართული ენის კახური დიალექტი“, გვ.81. ამ დისერტაციას და ცნობებს მისი ავტორის შესახებ ჯერჯერობით ვერ მივაგენით.

147. ვრცლად ამ საკითხზე მსჯელობას იხილავთ წიგნის მეორე ნაწილში, ნაწილაკების თავში.

ესლა ჰიგე ქართულ კაცი რომ მომდა, ჩონ რამეს არ ვიცოდით, ერჟე უბრალოდ ბრჟმა-ბრჟმა რწმენა მიგელა და უგემა მიჰყებოლით დაა, მუსულმნებ ვეყავნეთ. /... ბრმა-ბრმად რწმენა მიგველო და აი იმას მიგვევებოლით რა, მუსლიმები ვიყავით/.

აუცილებლად გვეჩვენება სამომავლო მიზანდასახული კვლევა ამ მიმართულებით: როგორია ჰიგი / ჰიგე-ს და ოგი/ოგე-ს რიგის ნაწილაკებით ნაწარმოებ ნაცვალსახელებში დეიქტური მიმართებები? რომელი ნაცვალსახელება ამ ნაწილაკებთან დაკავშირებული და აქვთ თუ არა მათ შენარჩუნებული დეიქტური მიმართებების განსხვავების ფუნქცია?

ჯერჯერობით კი, ჩვენ ხელთ არსებული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ოგი-ს რიგის ჩვენებით ნაწილაკებთან (პირობითად ვუწოდოთ მათ ჩვენებითი შორისდებულის შემცველი: ოგ + ეგ) ემ, რომელიც -ეს ნაცვალსახელის ირიბი ფორმა ინგილოურსა და ბევრ სხვა დიალექტში (მდრ.: ეს / ამ) და წესით უნდა განსხვავებდეს დეიქტურ მიმართებებს, კერძოდ, უნდა ასახავდეს პირველ პირთან მიმართებას, ერთგვარად „განეიტრალებულია“ დართული ნაწილაკის მიერ და ეს ფუნქცია მთლიანად აქვს მისთვის „გადაბარებული“. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ოგემ, ოგემამ, ოგემის, ოგემით... ფორმები (მათი ფონეტიკური ვარიანტები) გამოხატავენ ყოველთვის მესამე პირთან მიმართებას.

მაშ როგორ ხდება პირველ პირთან დეიქსისის გამოხატვა ნაწილაკიან ფორმებში?

ამ ფუნქციას იგი // ჰიგი /იგე //ჰიგე ნაწილაკიანი იგივე ემ ნაცვალსახელური ძირის შემცველი ფორმები იღებენ თავზე:

[ლამბაშიძე 1988]: ჰიგე, იგემ, ჰიგიემ აგე ამ, აი ამ.

[როსტიაშვილი 1978]: ჰიგემ მაგ, აი მაგ.

როგორც ვხედავთ, ლამბაშიძე ხაზს უსვამს პირველ და მეორე პირთან დეიქტურ მიმართებას, როსტიაშვილი კი - მეორესთან.

განსხვავებულ ვითარებას აღწერს ალიბადურისთვის ჰასრათ ჰასრათოვი. ის ჰიგემ ფორმას განმარტავს ასე: ჰიგემ//იგემ//ჰიგემ - აგე იმ. ჰიგემ კაცთან წახოლ, ისი წაყონია. ჰიგემ. იგემ, ჰიგემ (ლამბ.).

როგორც ვხედავთ, ავტორი იმოწმებს როგნელა ლამბაშიძეს, მაგრამ ფორმას განმარტავს მესამე პირთან დეიქტური მიმართების მნიშვნელობით. მოხმობილი ერთი მაგალითი ნამდვილად არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ფორმა მესამე პირთან დეიქსისად იყოს გააზრებული: „აი იმ კაცთან წახვალ, ისიც წასაყვანია“. ასეთია ამ წინადადების შინაარსი.

დაბეჯითებით ამის მტკიცება არ შეიძლება, მაგრამ იმ მწირი სურათით,

რომელსაც გვაძლევს ჩვენ ხელთ არსებული მასალა, შეიძლება ითქვას, რომ ემ ნაცვალსახელური ძირი ჰიგი და ოგი წრის ნაწილაკებთან დეიქტურ მიმართებას არ გამოხატავს და ამ ფუნქციას „გადასცემს“ ნაწილაკს: ოგი / ოგე და მისი ფონეტიკური ვარიანტები - მესამე პირზე მიმართებას გამოხატავს და იგი/იგე - პირველსა და მეორე პირზე.

საკითხი რთულია. აჩენს ბევრ კითხვას. ამ ნაწილაკებისგან წარმოქმნილია ნაცვალსახელების გარდა ზმნიშედებიც. დეიქსისის თავისებურება გამო-
წვლილვითაა შესასწავლი და ეს ერთ-ერთ ძირითად სამომავლო პრიო-
რიტეტად გვესახება ინგილოური დიალექტის კვლევაში.

4.1.2.5. ეს, ეგ, ის ნაცვალსახელები

ეს, ეგ, ის ნაცვალსახელები, გვხვდება როგორც უცვლელი, ისე შეკვეცილი ფორმით.

ეს /ე გ ნაცვალსახელების შეკვეცილი ფორმა შეიძლება ორი ვარიანტით შეგვხვდეს - ფშვინიერით და ფშვინვის გარეშე: ე /ჰე.

ის ნაცვალსახელი კი ი ან იდ სახით გვხვდება.

ე (ქღკ - 1042 კონტექსტი) //ჰე (ქღკ - 224 კონტექსტი):

ე მამად ერთხელ ავად ჯდევის.

დილლაზე ღამეჟლა მელამ ე ქათამ გაყლჟფა, ჭამა.

სადითაც გინდ, ჰე ქათამ მიპოვნ, ჰე ქათმი კოლა შენ ქალ მემეცივ.

დიდ ზმას მოჟკითხნი // მოჟკითხი: ჰე ღეკაც სადთი იქნა? სემასაც უთქომ:
კდარზე ცოცხალს ცლჟან.

ი (ქღკ - 274 კონტექსტი) /იდ (ქღკ - 2 კონტექსტი)

ი:

ი მილიციონერი გააჩერა, ი ექიმიც გააჩერა.

შჟდ წელს მემღნი ი კაც დაბრუნდა.

ი თევზ დიად ჯჟუღაბ-ჯჟუღაბ ოდნებს ჩედიოდა.

ჰა, ი წყალიც იმისთანა გაცხელებულ, დუღს. ამბოვს: ეხლა დააკარ.

ი ყონად ილჟხევს, ფიქიროვს: სა ვარა?

ეხლა ი ბეგი ქალი შჟლ აზლევს ანლა იმა ხათირ აკლდებ.

იდ:

იდ შენ ბიზად რაბე არ კეთტევისა რაზიდ? (1953წ.)

ერ დლე იდ შჟლებ მამას ეტყჟან: მამა, შენ ჩონ თავ გოგაცალკავ!(1940წ.)

ქდკ, დიალექტი: ინგილოური (კაკური) ჩაწერის ადგილი: ალიბეგლო; გამოცემა: ვასილ აბაშვილი (კუზიბაბაშვილი), ქართული ენის ინგილოური დიალექტი; ჩაწერის წელი: 1987; მთქმელი: სოლომან ბარიხაშვილი, სათაური: ნარვალა (ზღაპარი).

ამ ტექსტში 12-ჯერ არის დადასტურებული ი - მხოლოდ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით (ი ბეგი, ი ღვერუშ, .ი წყალიც, ი წყალ, ი ოთხ თოლ (2), ი ცხენ (2), ი სიზეებ, ი მეორე ფეხათ, ი გადაც, ი ფაჰჩად).

ამავე ტექსტში დადასტურებული ის ფორმა, უკვე მხოლოდ პირის ნაცვალსახელად:

ჰაა, შუდ წელ იქნა, ეხლა მასლელ დროდს, ის წააყონელა.

ამ ნარვალას გზაზე რუმ შეშად დამჭრელებმა ჰუთხრეს, ის გაახსენდა გულში.

იმათ, რო დავოცა, იმათ მეთაური დადჭირა, ფაჰჩად, ის მაღყონა უკანაყ.

მემღნი უთხრეს: ერ პატრა გადადს, თუ საცოდნელი, ის საცოდნელი (1945).

მინც იმ შავ ტავრის გულს გამაღლებს, თოლებზე მაღსომს, თუ ის ბრიმადს, გაჰსწორდების (1940).

ზუსტად იგივე მდგომარეობა გვაქვს ე / ეს ნაცვალსახელებთან: ე ყოველთვის, უგამონაკლისოდ ჩვენებითი ნაცვალსახელია, ეს - პირისა. ერთი მთქმელის ტექსტში ეს განსხვავება ყოველთვისაა ასახული.

ეს ფიქიროვს, თავიან ზროხადსებურ, ნოხო, აქაურ ზროხასაც ერჟურა ზოლ აქაავ?¹⁴⁸

ამბოვს: ღელა, ეს რაბებთა?¹⁴⁹

ასე რომ, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს / ის ნაცვალსახელების შეკვეცილი და შეუკვეცავი ფორმები ინგილოურში მკაფიოდ ინაწილებენ გამოყენების სფეროებს: შეკვეცილი ი //იი / ე//ჰე ფორმები მხოლოდ ჩვენებითი ნაცვალსახელებად გვხვდება, ის /ეს კი - მხოლოდ პირის ნაცვალსახელებად. მოვლენა მეორეულია, და მას საფუძვლად ფონეტიკური (ინტონაციური) მიზეზი აქვს: ჩვენებითი ნაცვალსახელი და პირის ნაცვალსახელი განსხვავებულ სინტაქსურ კონსტრუქციებში მონაწილეობენ. ჩვენებითი ნაცვალსახე-

148. ამ ტექსტში 6-ჯერ არის გამოყენებული ე ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით.

149. დიალექტი: ინგილოური (კაკური); ჩაწერის ადგილი: ალიბეგლო; გამოცემა: ვასილ აბაშვილი (კუზიბაბაშვილი), ქართული ენის ინგილოური დიალექტი; ჩაწერის წელი: 1987; მთქმელი: სოლომან ბარიხაშვილი. ამ ტექსტში 25-ჯერაა „ეს“ პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით და, გასაკვირია, მაგრამ ზუსტად 25-ჯერ - ე ჩვენებითის ფუნქციით.

ლი სახელურ სინტაგმაში ერთგება, როგორც წესი, მსაზღვრელ-საზღვრულის კონსტრუქციას ქმნის. ეს კონსტრუქცია მიდრეკილია კომპოზიციისკენ, ხოლო როცა მისი ორივე ან ერთ-ერთი კომპონენტი მოკლე სიტყვაა - ენკლიტიკისკენ, რაც რომელიმე კომპონენტის ელიზიას იწვევს.

ეს და ის ნაცვალსახელების შეკვეცილი ფორმები უცხო არ არის ქართული დიალექტებისთვის, თუმცა ნაცვალსახელურ ჯგუფებში შეკვეცილი და შეუკვეცავი ფორმების ამგვარი მკაცრი გადანაწილება, როგორც ინგილოურში გვაქვს, არ არის შენიშნული. მაგალითად, გურულში, ი ნაცვალსახელი ცვლის ის ფორმას როგორც ჩვენებით, ისე პირის ნაცვალსახელის როლში:

პირის: არაა **ი** ჩვენი საქმეო და ძალიანი ეზიზღებოდა.

ჩვენებითი: აბო, არ დეიჯერო, შენი ამხანაგები უმაა, ი ბიჭებიო, არ გაღაზვიდე პარტიაში, კომუნისტურ პარტიაშიო.

ასეთივე ვითარებაა ქვემოიმერულშიც (ი კაცი მევიდა / იგი მევიდა).

მომავალი კვლევის საქმეა ამ საკითხის კომპლექსური აღწერა და ნაცვალსახელური ფორმების ცვეთის პროცესის თვალის გადვენება როგორც ძველ ქართულში, ისე ქართული ენის დიალექტებში. ფაქტია, რომ ინგილოურმა შემოინახა გრამატიკალიზაციის ის საფეხური, როცა ინტონაციურ საფუძველზე წარმოქმნილი სახეცვლილება იქცა მორფოლოგიურ ნიშნად და განასხვავა ორი ნაცვალსახელური ჯგუფი ერთმანეთისგან.

4.1.3. შენიშვნა აჰი, ჰა, აჰი - ელემენტების შესახებ¹⁵⁰

ჩვენებით ნაცვალსახელებში განიხილავს გრიგოლ იმნაიშვილი აჰი და ჰა ჩვენებით (მითითებით) ნაცვალსახელებსაც. კერძოდ, ის წერს: „ალიაბათურში მოიპოვება აჰი და ჰა ჩვენებითი (მითითებითი) ნაცვალსახელებიც: აჰი ბეჭედი იმის ნიშანგამა არის (ალიაბ.)... ბებერო, ჰა, ჰა, ეს ლავაში (ალიაბ.)... (შდრ. „და აჰა ორნი მათ-განნი მივიდოდეს მასვე დღესა შინა დაბასა. ხანმეტი ლექც. 24,13.“ [იმნაიშვილი, 1966:99].

როგნედა ღამბაშიძე აჰი ფორმას განმარტავს როგორც „აი“ ნაწილაკს: [ღამბაშიძე 1988]: აჰი! აჰი! აი (ნაწილაკი).

ნ. როსტიაშვილი განიხილავს აჰი ფორმას, მის აჰი ვარიანტზე ის არ

150. უპირანი იქნებოდა ამ ფრაგმენტის პირდაპირ ნაწილაკების თავში გადატანა, მაგრამ მათთვის, ვინც ნაცვალსახელების საკითხებზე მუშაობისას გამოიყენებს ამ წიგნს სხვა ავტორების ნაშრომებთან ერთად, ალბათ უფრო მოსახერხებელი იქნება ამ ინფორმაციების პარალელური განხილვა სწორედ ნაცვალსახელებისთვის გამოყოფილ სეგმენტში.

მიუთითებს და განმარტავს მას ასე: აი, აგერ.

როგორც ვხედავთ, ლექსიკონები განსახილველ ფორმას ნაწილაკად მიიჩნევენ. ასეთივე მნიშვნელობა უჩანს მას თავად გრ. იმნაიშვილის მიერ მოყვანილ საილუსტრაციო კონტექსტშიც და, მეტიც, ანალოგიისთვის ხანმეტი ლექციონარიდან მოხმობილ ილუსტრაციაშიც „აჰა“ ცალსახად ნაწილაკის მნიშვნელობითაა გამოყენებული.

ქდკ-ში აჰა ფორმის გამოყენების 12 შემთხვევაა დადასტურებული. ყველა ნაწილაკის ფუნქციით:

იმამინ ბარაქა იყო, ბარაქა, ჩალოუქ. ჩალოუქ აჰი, დინგით: დამფა-დუმფ, დამფა-დუმფ! ნაყავლით. /მაშინ ბარაქა იყო, ბრინჯი აი, საცხეველით: დამფა-დუმფ, დამფა-დუმფ! - ვნაყავლით/.

ფიი გუნდაჲს აჰი... ჩათქურელ ჯარ. ბალახ არ, რამ არ წინ, არც წყალი, ამა ფიი გუნდას! /ქონის გუნდა, აი, ჩათქვირებული ხარი... ბალახი, არაფერი წინ, არც წყალი, მაგრამ ქონის გუნდაა!/.

ამბოვს, აჰი, შულ, ამბოვს ერ ჰეჩმინამს არ მისცე, შენ ჯელში გექონას, შენთან იქნეს/ამბობს, აჰა, შეილო.../.

-აჲ ქალო, აჲ ფართო ტოტებ, აჰი, ფართო ტოტებ./აი, ქალო, აი ფართო ტოტები/.

ასევეა სხვა დანარჩენ შემთხვევებში - აჰი ნაწილაკია და, შესაბამისად, ნაწილაკების ჯგუფში უნდა იყოს განხილული. ასევეა ჰა, რომელსაც გრ. იმნაიშვილი აგრეთვე ნაცვალსახელად განიხილავს - არავითარი ნიშანი მისი ნაცვალსახელური ფუნქციით გამოყენებისა ჩვენთვის მისაწვდომ მასალაში არ დასტურდება და არც ენობრივი კონსულტანტები ადასტურებენ ასეთის არსებობას.

4.1.4. ნაცვალსახელები კომპოზიტურ ფუძეებში

ამ /ემ /ეგ /იგ* ნაცვალსახელური ფუძეები, ისევე, როგორც მთელ დანარჩენ ქართულში, ინგილოურშიც წარმოქმნიან კომპოზიტურ ჩვენებით ნაცვალსახელებს სხვადასხვა სიტყვასთან ერთად:

ამ /ემ + ჟურად:

ჟურად - ჯური, გვარი, -ნაირი, -ვით - ასეა განმარტებული ლამბაშიძის ლექსიკონში. ფორმას აზერბაიჯანული აქვს მიწერილი.

ქეგლში სიტყვა ჯური განმარტებული: ჯური - ჯურისა [სპარ. ჯურ]

საუბ. მოდგმა, ჯიში.

ინგილოურის ამ ნაცვალსახელებში ის ზუსტად შეესატყვისება ქართულ გვარ- ძირს: ამგვარი, იმგვარი...

ამჟურა, ემჟურა, იმჟურა, მაგჟურა.

ყველა ამათგანი შეიძლება შეგვხვდეს მისათითებელ ნაწილაკებთან ერ-
თადაც:

ნაწილაკის გარეშე:

საღმოზე შიჭმელ გააკეთევენ. ცხორ, ქათამ, ამჟურა რამს დაჰკლავენ.

ამჟურა კად კაც ყოფილ.

ემჟურა საქმეებ მეტ აღარ გააკეთო, ადე, შინ წაა!

ემჟურა ვაშკაც გადადც სოფელში უნდ.

მაგჟურა ფინ ამე კაც ჰეჩ არ ეყო.

ნაწილაკიანი:

ემჟურა(ა), ადამჟურა(ა), ადემჟურა(ა), ამჟურა(ა) - აი ამგვარი.

ოგემჟურა(ა) // უგემჟურა(ა) (აი ამგვარი), ოგემჟურა(ა) // უგემჟურა-
რა(ა) (აგე იმგვარი).

ემჟურა საქმედ მოძდა ჩემ ქელლაზე პატრა დროზე.

ემაგ ჯელიც არ ესტობი ზედთყენ, უგემჟურა ორმო მომთხრი.

თევზ, ფაყლაფ, ღანზილ. საღმოზეაც კიდე უგემჟურა ხორაგეც, მარხულ
ხორაგეც ეს.

ამ/ემ / ეგ +თონ (ამდენი, ეგოდენი)

ამდენი ნაცვალსახელში -დენ (-ოდენ) ელემენტის ვარიაციულობა ქარ-
თული დიალექტებისთვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისებაა. დიალექ-
ტთა ერთ ნაწილში ო ფუძიანი ვარიანტია გაბატონებული: დონ, თონ: ამდო-
ნი, ამთონი (ძირითადად დასავლურ დიალექტებში), ხოლო მეორე ნაწილი
- ე-ფუძიან ვარიანტს იყენებს: ამთენი, ამტელი, ამდელი... (გვხვდება რო-
გორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ დიალექტებში). ინგილოურში გვხვდე-
ბა -თონ// -თონ, // -დონ და -დენ / -თენ ვარიანტები. ამათგან ზოგი მხოლოდ
ლექსიკონებშია დადასტურებული, უმეტესობა კი ტექსტებითაცაა დოკუ-
მენტირებული:

როგნედა ღამბაშიძე ამდენი, იმდენი; ამდენად, იმდენად - ლექსების შე-
სატყვის ინგილოურ ფორმებად ასახელებს: ამთონ, ამთონ ... ემთონ, ემდენ,
ჰემდენ, ჰემდენ, ჰემთონ... ამ(ქ)თონ, ამ(ქ)თონ, ემ(ქ)თონ... ე(მ)თონ, ა(მ)

ქთონ, ჰა(მ)ქთონ, ჰე(მ)ქთონ... ჰაქთონ, ჰაქთონ, ჰაქთონ... ფორმებს¹⁵¹. იმ-
დენი; იმდენად: იმთონ, იმთონ... ჰიქთონ, იქთონ, ჰიქთონ, იმქთონ, იმქთონ,
იქთონ ...

აქთონ, აქთენ, ჰამთონ, ჰამთენ, ჰემთონ, იმთონ, იქთონ ... ფორმები შეტა-
ნილი აქვს ჰასრათ ჰასრათოვსაც თავის სალექსიკონო მასალებში, ასე რომ ეს
ნაცვალსახელური კომპოზიციები ორივე კილოკავში ერთნაირად აქტიურია.

როსტიაშვილთან ამთონ ნაცვალსახელი და მისი ვარიანტები არ არის გან-
მარტებული, მხოლოდ რამთონ, რამთენ, რაქთონ, რაქთენ ფორმები აქვს და-
მოწმებული (ილუსტრაციების გარეშე).

როგორც ვხედავთ, მაგალითებში ჩანს როგორც ამ // ემ, ისე გ- ნაცვალსა-
ხელური ძირის კვალი. გრ. იმნაიშვილი ამ საკითხზე ცალკე არ მსჯელობს,
მაგრამ გ > ქ ფონეტიკური პროცესის ილუსტრაციისას აჩვენებს ქ-ს შემცველ
ფორმათა ჩამოყალიბების გზას: აქთონ (< აგთონ < აგდონ < აგოდენ), ექთონ
(< ეგთონ < ეგდონ < ეგოდენ < ეგეოდენ) [იმნაიშვილი 1966: 45].

როგორ უნდა აიხსნას ფორმები, რომლებიც ორივე ნაცვალსახელურ ძირს
შეიცავენ - მ-საც და გ-საც? კერძოდ, რ. ღამბაშიძის მიერ დამოწმებული: ამ-
(ქ)თონ, ამ(ქ)თონ, ემ(ქ)თონ... ე(მ)ქთონ, ა(მ)ქთონ, ჰა(მ)ქთონ, ჰე(მ)ქთონ?

ფრჩხილებში ჩასმული მ თანხმოვანი მიუთითებს, რომ ის ხან გვხვდებ-
ა, ხან - არა. ამასთან, როგორც ჩანს, მკვლევარი გულისხმობდა, რომ -მ- აქ
იკარგება, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის დაკმაყოფილებოდა უკვე მ-ს გა-
რეშე დამოწმებული ფორმების (იმთონ, ემთონ...) ილუსტრირებით. ჩვენი
აზრით კი, ამ ფორმებში ან უბრალო კონტამინაციასთან გვაქვს საქმე - მ- და
-გ- ძირის შემცველი წარმოების შერევასთან, ან ისინი ამავე / გმევე / ჰემ-
გე/იმგე/ჰიმგე - „ასეთი, ისეთი“ ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა და „ოდენ“
ფუძის ვარიანტების შეერთებით უნდა იყვნენ მიღებული: ***ამგე +ოდენი**
> *ამგდონი > ამგდონი > *ამქთონი.

ამ ორივე ვარაუდს თანაბრად აქვს არსებობის უფლება და დიალექტის შეს-
წავლის პერაპექტივაში ეს საკითხი შესაძლოა იქცეს ერთ-ერთ საინტერესო
საკვლევ თემადა.

მაგალითები ქდკ-დან:

ამთონ: 41 კონტექსტი

151. სალექსიკონო სტატიებში ეს ფორმები ამ თანმიმდევრობით არაა მოცემული, ჩვენ დავალაგეთ
წარმოების მიხედვით, აღქმის გასაადვილებლად.

ერ გუღლაზ მაქ, ამთონ ოშროვ, არ შრობის – ენაჲს. ერ საბელ არის, ამთონ ოგრუევ, ვერ ოგრუევ – გზაჲს.

ემთონ: 11 კონტექსტი

ემთონ ტყეში მე მიტარნი, ემიგნი წინაც, ემჟურ რამ ექ არ ყოფილ.

ემდენ: 1 კონტექსტი

მაღაზიაში რო გზავნიყ ამას, მე ვებნევ: ემდენ უნდა აილო, შენ თვითონ უკანაყ მოგცას, დაგიბრუნას ფულ.

ჰემთონ: 6 კონტექსტი

ჰეგენ იყიდას, ვაზიროვდნენ: ჰემთონ ყათ ტამსმოზ იყიდას ჩემ ქალიბეთ.

აქთონ: 10 კონტექსტი

მაგი გაზდაში მე აქთონ ჯაფა არ გემეჰწივა, რომ ახლა გავწივე.

ექთონ: 16 კონტექსტი

ჰა ჩედი, ჰათარია შენ ე შიჩმელ ექთონ გაქ, წყალ გაქ, ბითიმრამ გაქ, ამა, შენ ემაგ ჭლე ხარ.

იმქთონ: 1 ერთი კონტექსტი¹⁵²

იმაშინ მუშიობა ბევრი იყო, მუშიობა ბევრი იყო, ამა იმქთონ გოლური არ ეყო, არ ეყო.

იქთონ: 8 კონტექსტი

ე მამად მოკლო, ისენ დავზარდ, იქთონ იშრომ, ზულუმ გავსწივ.

ჰოო, იქსიქე დავჰჩი, ჩხირი დავჰჩი. უქთონ მუშუობით, საქმი.

საინტერესო სურათს გვიჩვენებს ჰაქთონ და ჰექთონ ფორმათა განაწილება მნიშვნელობის გამოხატვის თვალსაზრისით.

თითქოსდა მათი ფონეტიკური ვარიანტები: აქთონ და ექთონ, რომლებიც შესაბამისად, 10 და 16 კონტექსტით არიან წარმოდგენილი ტექსტებში, აბსოლუტური სინონიმებია ამთონ ფორმის მათი შესატყვისია: ამდენი, ამდენად (იხ. აგრეთვე ღამბაშიძე 1988]. ფონეტიკური ვარიანტის კვალობაზე ფშვინ-ვიერშემართვიან ჰაქთონ და ჰექთონსაც სინონიმური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, თუმცა ეს ასე არ არის:

ქდკ-ის ტექსტებში ჰაქთონ (< რაგდონ, რა(ე)გ(ო)დენ) ფორმას ყოველთვის შეესატყვისება რამდენი, ხოლო ჰექთონ-ს (< ჰა(ე)გ(ო)დენ = აი, ეგოდენი) - ამდენი.

152. ეს ერთადერთი ფორმა კორპუსში, რომელიც მ და ქ (<გ) ნაცვალსაზღვრულ ელემენტებს მოიცავს. სხვა ფორმები (ამ(ქ)თონ, ამ(ქ)თონ, ემ(ქ)თონ, ა(მ)ქთონ, ჰა(მ)ქთონ, ჰე(მ)ქთონ) მხოლოდ სალექსიკონო ფორმებით არის დოკუმენტირებული).

ჰაქტონ: 13 კონტექსტი

13 კონტექსტია და ყველა კითხვითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით - რამდენი?¹⁵³:

მოდიოდნენ ნაბადრი თლუდა, ჰაქტონ ტიხა დაირიგია, წერავდა რეულში, კინემ მეორეყათ თლუდა ჰწერავდა.

ოო, ახლა ჟავროვდა: ჰაქტონ ჰჭამენა?!

ოო, ახლა ჟავროვდა: ჰაქტონ ჰჭამენა?! შუდ ბურჯადალ ვერ გ2დახტევო-
და, მითამ ჰექტონ ემმელავ გაიგი?! შუდ ბურჯადალ ვერ გადახტევოდავ, ჰაქ-
ტონ ჰჭამენავ?

ჰექტონ: 9 კონტექსტი

ებნევიან შენბე სადთი იქნა ჰექტონ არ გაქონდა.

ზმევ ებნევიან: ჩონ ჰექტონ ვეტარევიტ რაბე ვერ ვპოვლოვთა, შენ ერდეფა
წოხრლ, როგო იპოვნი.

შენ ჰაბე ჰყური «მამშივებიავ» ჰექტონ პურ არის შენ ქედლზე?

აჲ ჩიტო, ამბოვს, ჰექტონ ჰაბე ჭრიჭილოვთა?

რამდენად მყარია ეს განსხვავება, კარგად ჩანს ამ ერთ ფრაზაშიც:

ოო, ახლა ჟავროვდა: ჰაქტონ ჰჭამენა?! შუდ ბურჯადალ ვერ გგდახტე-
ვოდა, მითამ ჰექტონ ემმელავ გაიგი?! შუდ ბურჯადალ ვერ გადახტევოდავ,
ჰაქტონ ჰჭამენავ? ოო, ახლა ჯავრობდა: რამდენს ჰჭამენ? შვიდი ბურხადალი¹⁵⁴
ვერ გადახტებოდა, ვითომ იმდენი ამელო, გაიგე? - რამდენს ჰჭამენო.

ერთი დადასტურება გვაქვს ამდენ ფორმისა, რაც სალიტერატურო ინოვა-
ცია უნდა იყოს, რადგან იმავე მთქმელის ტექსტში გვაქვს რამდენდა ჰაქტონ
(რამდენი) და ჰექტონ (ამდენი) ფორმებიც¹⁵⁵. ფორმათა ასეთი პარალელიზმი
დიალექტში სალიტერატურო ქართულიდან ან კახურიდან შესული ფორმის
დამკვიდრების ტენდენციაზე მიუთითებს. საინტერესო იქნება სამომავლო
კვლევებში ამ მოვლენაზე დაკვირვება.

მაგალითები:

ამდენ ხალხ ივოცეოდა, ამდენ ხალღ.

153. კითხვითი ნაცვალსახელებზე იხ. ქვემოთ.

154. ასე ეძახიან ინგილოები დაღესტნიდან სამუშაოდ ჩამოსულ ლეკებს.

155. დიალექტი: ინგილოური, ჩაწერის ადგილი: ალათემური, კახი; გამოცემა: მარინა ბერიძე,
მაია ბარიხაშვილი, ინგილოური ტექსტების ხელნაწერი კოლექცია _2005 – 2013; ჩაწერის
წელი: 2005

მთქმელი: იოსებ (პესოკა) ტარტარაშვილი.

მაღაზიაში რო გზავნიყ ამას, მე ვებნევე: ემდენ უნდა აიღო
იმდენ კეჭტეოლა ის ოხერ, ვივოცეოლით მუშუოვი.
მის რამდენ შრომადლე გამუშიულ აქონდა, იმაზე ანაწილევენ.
და მისსავე ტექსტში:
ჰაქთონ წლი? –თერთმეტ წლი.
ჰაქთონ ტიხა დაირიგია, წერავდა რეულში.

-თონ კომპონენტით შედგენილ ნაცვალსახელურ კომპოზიტებში ყურად-
ღებას იქცევს ერქთონ ფორმა, რომელიც, ჩვენი აზრით, განუსაზღვრელი ნაც-
ვალსახელი ერ (<ერთი) და თონ ელემენტის შეერთებითაა მიღებული:

ჩემთან გაფიად არ გათავდება, ოვ ერქთონ ვილაპარაკება, ცოტა მაინც ღრო
მაქოვა არხად ვიყოლე, მოხუდე, დაგესმინა, უჩუმრა აჰკრეფავ.

*/მე სიტყვა არ გამითავდება, (ერთ) იმდენს ვილაპარაკებ, ცოტა ღრო რომ
მქონდეს და არხენად ვიყო, ისე მოხვიდე, მოიხმინო, ჩუმაღ ჩაიწერო/.*

4.1.5. ამგე, ემგე, ჰემგე, იმგე - ასეთი

ეგ // იგი ჩვენებითი ნაცვალსახელის ირიბი ბრუნვების ფუძე მაგ ინგი-
ლოურში ხშირად გამოყენებულია ახალი ჩვენებითი ნაცვალსახელის საწარ-
მოებლად: ***ა+მაგე>ამგე; ე+მაგე>ემგე...** ასე მიღებული ნაცვალსახელები
გვხვდება როგორც მარტივი სახით, ისე გ-ს შემცველი ჩვენებით ნაწილაკებ-
თან (ჰიგე, უგე, ოგე... და მისთ. იხ. ზემოთ) ერთადაღაც:

ამგე -ასეთი:

შენ ჩემთან პაპრუც არ მოჰწევდი, იმ ღროზე, ამგე ღრო ეყო.

არც სინათლე ეჭირევ, არც რამ, ამგე ლამაზ ყოფილ.

ემგე - ასეთი:

ემგე რამევს დედას უხარშავდა, აჭმევდა.

ემგე-ემგე - ასეთი და ასეთი:

ემგე-ემგე ქალ არის.

ჰემგე - ასეთი:

არ წაუდე, ჩემზე ჰემგე დაღშილულ მინ საქნელია?

ბუთუშმს უვდეოლა, ჟაბაბ აზლევა. ჰემგე ფინ კაც ეყო.

ჰემგეთ - ასეთი:
წეს ჰემგეთ ეყო.

ჰიგიჰემგე - აი, ასეთი:
ჰიგიჰემგე ხელსაწყო ეყო ჰეგ.

ჰიგემგე : **აი, ასეთი:**
უგემგე, თუთანაც ამისიქე ად ერ თმა. ჰიგემგე თმებ მაქონდა.

უგემგე: აგე, ასეთი:
იმისთანა თმად ჰქონი, როგორც ოქრო, დელავს. უგემგე თმა ჰქონი, ზედაც
დოვხურავ ფაშ.
უგემგე, თუთანაც ამისიქე ად ერ თმა.

ოგემგე - აგე, ასეთი:
ოგემგე ქალ ვეყავ მე.

ჰეგემგე - აი, ასეთი:
ჰეგ წერავა ჰეგემგე რამ?

იგემგე - **აი, ისეთი:**
ჰად, როგორც ისპალკონი ფეჩათ არ კეჰთება? იგემგე ერ ფეჩათ ჰქონდა
გადას.
ზოგჯერ, გარდა ჩვენებითი ნაწილაკისა, ჩვენებით ნაცვალსახელებს რამ
განუსაზღვრელი ნაცვალსახელი დაერთვის და უცვლის მათ შინაარსს: აქ-
ცევს ჩვენებითს განუსაზღვრელ ნაცვალსახელად:

ჰემგერამ - ასეთი რამ:
გულ აზღვევენ და: ჰემგერამ კეჰთევაყ, ჰემგერამ იქნევაყ.

ჰიგემგერამ - ასეთი რამ:¹⁵⁶

---

156. ტექსტებში ზოგან ჰიგემგე რამ განცალკევებულადაა ჩაწერილი: ჰიგემგე რამ. თუმცა კომ-
პოზიციის ტენდენცია ძალიან მკაფიოა და ეს ვითარება ჩამწერის ლინგვისტური ანალიზის
ჩარევითაა გამოწვეული, თუ გვაქვს ორივეგვარი შემთხვევები, უკვე დეტალურმა კვლევამ
უნდა აჩვენოს აუდიომასალის აკუსტიკური ანალიზის საფუძველზე. ამ კონკრეტულ

– აი ერთმეთთან წაკინაა, ერთმეტ დავოცა, რამ თუ ქნილ, ჰიგემგერამ ჩონებურა ილაპარიკ.

4.1.6. ჩვენებითი ნაცვალსახელი ანს // ანსი -ანსენ

ინგილოურში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მესამე პირის ნაცვალსახელის ერთი ფორმა, რომელიც რატომღაც შენიშნული არ აქვთ ინგილოური დიალექტის მკვლევრებს. მის შესახებ არ საუბრობს არც როგნელა ლამბაშიძე, არც გრიგოლ იმნაიშვილი, არ ახსენებს მას არც ნათელა როსტიშვილი. ის არ გვხვდება მოსე ჯანაშვილის მცირე ლექსიკონში.

ესაა ნაცვალსახელი ანს // ანსი, რომელიც იგივეა, რაც ეს ნაცვალსახელი და მისი მრავლობითის ფორმა ანსენ.

მიჰქემს, ამბოვს: ანს გავეშ, ბუჰტოჰმ დააგრუეველი.

ოიტან ამ ქალის სურათიც, გულოდს, მამ ანს, ანს ანს მამ./ავილე ამ ქალის სურათიც, გულოა, მომეცი ეს, ეს, ეს მომეცი.

პიწაიც რამამ მისცა, თქო: ანს ამაგ ქენ, იმი ყმაწილ ძალეითავ მოკლო, მზვლან ჩემ მოკლო, იქ მოკლო. /ცოტა რალაცეებიც მისცა, თქვა: ეს ასე გააკეთე, იმის ბავშვი ნადრევად გარდაიცვალა, მერე ჩემი მოკვდა, იქ მოკვდა.

მეტირკა არ ეყო, ჰაქიმმა შამახელა, კომისარიატშ წამიყონა, ანს დაუწერეო.

მივდიოდით ემესთან, სადრისთან: სადრი, ფულანქესმა ანს მითხრა, ის მითხრა, ჰოვ.

ჰათარ იყოფაენენა? - ანს გააკეთებე ხარ! - გათავდა!

აი, მარინედ, მეჯვრისხევშ ოვ შენ ქალ რუმ არის, უგექ წასლელი, გაიგი? –თუავ წეველივ, შენ ქალიბე საჩონრბეგარ ანსივ, შენთავ. - ჩემთავ? / ანსივ -ესაო/.

კორპუსში დამოწმებულია მრავლობითის ფორმაც: ანსენ:

თქო წად, წად, წად. ანსენ ოლ, გომრველ, - თქო, ე კაც მებნებ.

ანსენ პირველ პირთან სიახლოვეს აღნიშნავს, ისენ - მესამესთან:

ანს/ანსი და ანსენ ფორმები გვხვდება ფერეიდნულშიც, იმ განსხვავებით, რომ ფერეიდნულში ისინი მესამე პირთან სიახლოვეს აღნიშნავენ და არა პირველ პირთან, როგორც ინგილოურშია:

შემთხვევაში კომპოზიციის ფაქტი უეჭველია და ენის კონსულტანტების ინფორმაციაც უჭერს მხარს ამ ფორმებს.

ამ თარგერდიანთა რგებიანე ანს სახლი და ანს კედელი [ქდკ, ფერეიდნული].
ანს ეგეთილა და გამითხოვია სუ და ბიჭი დამიქორწილავ და, ამმა ექ არა
ექ ხუთ-ექსი ბიჭი [ქდკ, ფერეიდნული].

ანს ხოსრაგი ბევრი ნაყოლა იყო, მოიდენ, თაით საქონელი თახსიმი ქნან
[ქდკ, ფერეიდნული].

თქო, რო ჩონაო ერთ იყოო, მეომარი ანქაო, ციხეშინაო, პარსელიო და თუ
შენაო ანსი აიყვანო და გამოხიდეო, ე, ძალიან კარგიო [ქდკ, ფერეიდნული].

ესე მინდა, რო მომცე, აიყანო და წაიდე და ანსი დაპატიჟალა და მისცალა და
აიყვანა და დაბრუნა [ქდკ, ფერეიდნული].

ფერეიდნულთან მიმართებით გამოთქმულია მოსაზრება ანს(ი) ნაცვალ-
სახელის წარმოშობის შესახებ: ანსი მიღებულია ქართული და სპარსული
ნაცვალსახელების კონტამინაციის შედეგად: ან + ისი → ანსი [მაჭავარიანი,
1985: 177].

ფერეიდნულში ანს(ი) ნაცვალსახელის პარალელურად გვხვდება იმა-
ვე მნიშვნელობით ას ნაცვალსახელი. ეს უკანასკნელი, დ. ჩხუბიანიშვილის
თქმით, მიღებული უნდა იყოს ანს ნაცვალსახელიდან ნ-ს დაკარგვის შედეგად.
მკვლევარი ას ნაცვალსახელს მხოლოდ ბოინ-დაშქესანას წრის სოფლების-
თვის დამახასიათებლად მიიჩნევს, თუმცა, ჩვენ ის მარტყოფის წრის სოფლე-
ბის მეტყველებაშიც დავადასტურეთ.

ინგილოურში ას ნაცვალსახელი არ გვხვდება, ანს ნაცვალსახელის არსე-
ბობა კი ორივე დიალექტში ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენებს, რომ მისი გა-
ჩენა ენის შინაგანი განვითარების ტენდენციის შედეგია და სპარსული ენის
გავლენა ფერეიდნულზე ამ შემთხვევის ასახსნელად არაა დამაჯერებელი ჩანს.
ქართული ენის ამ ორ უძველეს დიალექტში მესამე პირის ნაცვალსახელში
-ა დეიქტური ნაწილაკის გამოყენების ჰიპოთეზა ცალკე უნდა იქნეს გამოკ-
ვლელი. შესაძლოა, ამ ჰიპოთეზის სასარგებლოდ აღმოსავლურ დიალექ-
ტებში (კახური, ქართლური...) დამოწმებული ჩვენებითი ნაწილაკები აგე,
ანდე... მოვიშველიოთ. ისინი უმეტესად მოსაუბრე პირთაგან დაცილებულ
ობიექტზე მიუთითებენ. არაა გამორიცხული, ანს // ას პირის ნაცვალსახელ-
შიც ამოსავალი ჩვენებითობის ფუნქცია იყოს.

4.1.7. მესამე პირის ნაცვალსახელების მრავლობითი რიცხვი

მესამე პირის ნაცვალსახელები მრავლობითში გვხვდება შემდეგი სახით:
ანსენ/ისენ/ისენი, ესენ /ესეენ/ესენი, ჰეგენ/ჰეგენი:

ისენ/ისენი:

ისენ უმ მოვლენ, მე ზურნად დააკრვარ, მე სათქმევარ: გადად იშიფრ! –
შენ კი არ იშიფრო.

ისენ ებნევიან: რა სემა-სემა ლაპარიკოვა?

ისენ ამბოვენ რად ყორევი, ყორევ ღოგიკლავ, ეხლა სადთი გომოიყონოთ
მოგცეთა.

ისენიც ყორევს კლრნ, ხორაგევს აქითევენ.

ესენ/ესენ/ესენი:

ესენ ეშხით უკრავდნენ დარვაზასთან გაწევი დროზე.

ესენი რაზიდ გავდნენ.

ესენიც არც ნანად მკითხავს, არც ოლიჩკად.

ას, ესენიც მაგათუნ ჰემთონი არიანავ, ჰა იქნებისა, ა კამეჩ თუთან მოწ-
რლას, ჭამასავ.

ჰეგენ/ჰეგენი:

ზაგან, თასმალუ, ლალაფაშად, ბუთუშ, ბუთუშ, მარსან, ჰეგ ბუთუშ ქარ-
თულ ეყო. ჰეგენ მაინათლნენ, ლეკევეზე გადავდნენ.

სამ ზმა რყენ ჰეგენ.

ჰეგენი არ აინტერესებს, ზოლ გაფებ აინტერესებს.

ჰეგენიც გამააღუნენი, ზედზენიაც გაჰყდევ, პურიზენიაც.

ჰემ ჰეგენიცავ, მგონიც, ჰემათ ყოუმევ რყენენა.

4.1.8. დეიქსისი პირის და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ირიბ ბრუნვებში

პირის და ჩვენებით ნაცვალსახელების, ირიბი ბრუნვების ფორმები, რო-
გორც ცალკე, ისე ნაწილაკების ან სხვა ნაცვალსახელურ ფუძეებთან ენკლი-
ტიკისას, ისევე, როგორც სახელობითის ფორმები, გვიჩვენებენ იმავე დეიქ-
ტურ მიმართებებს, როგორსაც ქართული ენა და მისი დიალექტები:

ამ, ამა, ამათ/ამათა, ამამ, ამიბე, ამიგნი...

ემ/ჰემ, ემა/ჰემა, ემე, ემათ, ემაგამ, ჰემგან, ჰემგამ, ემაგან...

იმა, იმამ, იმერ, იმთონ, იმი, იმიბე, იმიგნი, იმისად...

მაგათ, მაგამ, მაგიბე, მაგიზენი, მაგიგნი, მაიგნი...

ნაცვალსახელები ე და ა დეიქტური ხმოვნებით პირველ პირთან ახლოს
მყოფ საგანზე მიუთითებენ, ი -თავსართით - მესამე პირთან სიახლოვეს აღ-
ნიშნავს.

რაც შეეხება მაგ ნაცვალსახელური რიგის შემცველ მეოთხე რიგს, ეს ჩვე-

ნებითი ნაცვალსახელები პირველი პირისგან შორს და მეორე პირთან ახლოს მყოფ საგანზე მიუთითებენ. ისევე, როგორც კახურში, ინგილოურშიც ე-ხმოვნის ვარიანტები ჭარბობს, თუმცა არც ა-ხმოვნის ფორმებია უცხო.

4.1.9. ჩვენებითი ნაცვალსახელები ირიბ ბრუნვებში

როგორც მთელ დიასისტემაში, ჩვენებითი ნაცვალსახელი ყველა ირიბ ბრუნვაში უცვლელი ფორმითაა წარმოდგენილი. ინგილოურში ეს, როგორც წესი, ეს არის ემ /ჰემ ფორმები, თუმცა გვაქვს -ამ ვარიანტიც:

ემ /ჰემ:

ემ ფართობს კალოს ვეზახით.

ემ რადმეებს თუ მადლებ, ნიშნობას უქთ.

ემ ქალითუნაც ერ წყულ ბაშმაყებიც გააჰწორას.

ქაჩალმა კედემ უთხრა ეხლა ემ ზმას...

ა ვიცი, მეჟერევე, ჰემ საყდრი ე ამბავ.

აგე ჩაფალ ჟულაბევი გომლანზლიაყ ჩონ ხალლიბე, ჰემ საყდარ ანაშენეებე რამიბე.

ამ:

ამ ხუთ ინსნით ერ ინსან გომოდის.

ამ ხურჟინს უკან ხუთ ინსან კეთტევის.

დასხდებიან, იმაჭაკლებენ იმის ქალს ამ შულისთუნ.

ამ გუბი [გუბით, გუბიდან] ორ თოლ უპოვნი, ესენ შომნახავ.

ძირითადად მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმებია დამოწმებული, თუმცა, თეორიულად ვითარებითისა და მოქმედებითის ფორმებთანაც შეიძლება შეგვხვდეს: ემ თოფი მოკლა / ამ თოფით მოკლა. ემ კაცა / ემ კაცად...

იმ:

იმ სახლი პატრონმა თქო: ჰო, კედემ მძხალი?

იმ ალაჰვერდიას არაფერ არ აკლი.

ერ ტანკ კორცს იქნევის იმ ხურჟინში.

შახი პატრონ ადტანს იმ ფარჩას, შამააკრავს ნეფეს.

ჩვენებითი ნაწილაკები ეს და ის როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, უმეტესად ე და ი ხმოვნითაა წარმოდგენილი ყველა ბრუნვაში: ე კაც წამდა; ე ნიშნოვადც ქნეს; ე პატარა ქაჩალ სიძემაც უთხრა: მეც მამცით ერ ცხენ მეც წამდე.... ი ყონად ილუზევეს; ი წყალში, იქ ქობში, იქ იხარშებ დევრუმ, ჩებ.

4.1.10. პირის ნაცვალსახელების მესამე პირის ფორმების ირიბი ბრუნვები

მესამე პირის ნაცვალსახელების ირიბი ბრუნვები ინგილოურშიც წარმოღ-გენილია იმავე პარადიგმით, რაც მთელ ქართულში გვაქვს - ()მან, ()მას, ()მის, ()მით, ()მად - ფორმათა ფონეტიკური ვარიანტებით¹⁵⁷.

შესაბამისად, ჩვენებითი და პირის ნაცვალსახელები ირიბ ბრუნვებში აქაც მკაფიოდაა გარჩეული. ასე რომ, სისტემა მთლიანად მიჰყვება ქართულს, თუმცა, რასაკვირველია, ფონეტიკური ვარიაციულობა მას როგორც სალიტერატურო ქართულისგან, ისე სხვა დიალექტებისგან, საგრძნობლად განასხვავებს კიდევ:

ემამ // ჰემამ (=ამან):

ნარვალად თქმაში ემამ დადკმინა თითში, თქო: ჰაა, ჩემ შუღ.

ლდელ ჰემამ მაფონაო, ჰემამ ემე ქნა.

ეემამაც ბარით სამარედ მოთხრად დაფყო.

ემა // ჰემა // ემას - ემათ (= ამას, ამათ)

ემას ერ ეკლიან ჟოხიგნი მეტ ჰეჩრამ არ ჰქონი.

ემა წითელ ტამსმოზ ეცო, წითელიც ცხენ ჰქონდა.

ეემაზე ამბოვენე: პატრა შუღს დედ-მამადბეთ გულ ეწრვავ.

თათარ ჳმას ვერ გამაქონდა ემათთან.

აქეთ ომოთხრილია, ეემას აქეთ ჩემია, ეემას აქეთ ემისი.

ემას ერ ეკლიან ჟოხიგნი მეტ ჰეჩრამ არ ჰქონი.

ემასაც თავი ყისმათ, თავი ბედ მააგონდა.

(ი)მან ნაცვალსახელის ნარიანი ვარიანტი არ შერჩა ინგილოურს, რადგან, ემან/ჰემან და მათგან ნაწარმოები ყველა ფორმა „მანდ“ ზმნიზედის ვარიანტებია. ომონიმიის თავიდან ასაცილებლად უფრო მყარად მოხდა იმამ ფორმისა და მისი წარმოებულების უნიფიცირება, რასაც ვერ ვიტყვით მიცემითი ბრუნვის ფორმაზე, რომელმაც ს- თანხმოვნიაანი ვარიანტი, როგორც ვხედავთ, პარალელურ ფორმადაც შეინარჩუნა და ნაწილაკებთანაც აღადგენს დაკარგვის შემთხვევაში.

ასევე **ნ>პ** პროცესის შედეგი გვაქვს მაგამ (მაგან) ფორმაში:

157. ფრჩხილებში დეიქტური ნაწილაკის სახე იგულისხმება.

მაგამ მართლაც არ დადგლიჟა, ხედავა, ძალაუფლება აქ ყოფილ!
ბუთოუმბეაც ნოქროვ აბარევენ, ამბოვს: ოზოდი ძანზე მაგამ ფეყ არ გადა-
ბიჯას.

საგულისხმოა, რომ აქ წინა შემთხვევებისგან განსხვავებით, დასაშვებია
პარალელური მაგან¹⁵⁸ ფორმაც:

მე იმიზე გაზლეე ხუთ წელს უკან: მაგან შუდ ჟიჟიმ უნდა მოქსოვნას.
მაგან არაფერ არ იცის, არ იციან.

ემი//ჰემი//ემის//ჰემის - ემათ (=ამისი, ამათი):

არ ფიქრობდენ რუმ ეს, ესენ, ეემი ტამსმუზი, ე ემაწულებე გაქეთებას.

იმაშინ კაც ემი ყბაში სამდეფა უბერავს, ხედავს, კად ემაწული დაა.

მე ჰემი სათქმელა [სათქმელად] მოსუვარ შენზე.

ადხლა მოკდო, ნახვერ თო არა ჰემი მოკდომაშ.

რად იქნა ემის პატრონი, რად იქნა, რად იქნა ეს კამუნისტები,

ქალს ებნებ: აღარა შულო ჰემის? ამბოვს. არა, მამა, გავაქეთით, შენზე ერ
ჟამ ოდღ, ნარჩოდ ჩონ შვლოდით, აღარ.

ემათ მამად კდრვის.

ჰემათთანავ, ჰემ ჰეგენიცავ, მგონიც, ჰემათ ყოუმეეც ოყვენა, რა ოყნონა
არ ვი,

ჰემათ რადმს არ აჭმევთა, რაბე დამჭლეულანავ.

ე - ხმოვნიანი პირის (ეს) ნაცვალსახელი ჩვენებითისგან განსხვავებას
სახელობით ბრუნვაშიც „ცდილობს“: ის ყოველთვის ინარჩუნებს -ს ძირს,
მაშინ, როცა ჩვენებითი -ეს ნაცვალსახელის -ს თანხმომიანი, როგორც წესი,
იკარგება და ფორმა ე-ს სახითაა წარმოდგენილი: ეს მოვიდ // ე კაც მოვიდ.
ირიბ ბრუნვებში შეკვეცილი ე ნაცვალსახელი უცვლელად გადაყვება ყველა
ბრუნვას: ე კაცი, ე კაცმა, ე კაცს, ე კაცი(თ), ე კაცა(დ). ლეტალურად იხ.
ზემოთ.

როგორც აღინიშნა, გვაქვს ა- და -ი დეიქტური ხმოვნებით ნაწარმოები პი-
რის ნაცვალსახელთა ირიბი ბრუნვების გამოყენების შემთხვევებიც:

158. სულ ორი ფორმაა ასეთი კორპუსში დამოწმებული, თუმცა ერთი 1953, მეორე - 1982
წელს ჩაწერილ ტექსტში. ვფიქრობთ, მაგამ / მაგან ფორმების პარალელური რეალიზაცია
დასაშვებია იმიტომ, რომ ისეთივე ომონიმური შეზღუდვა არ გვაქვს, როგორც ეს ემან, ჰემან
და მისთ. ფორმებთან გვკონდა.

ამამ¹⁵⁹ (=ამან)¹⁶⁰ - ამათ //ამათმა:

ამამ ჩომოვდა, ვარები ლამაზა დაკლა, მასკან დაკუწ, ეზოში გადაყარა, თუთანაც კრი // კარი ზედად გადავდა ეზოში.

ოთხ-ხუთ დეფად ეგრე გააკეთა ამამ: თითო კაპეკიან თითო თუმნიან ყეზელა მააჩრნა.

იმათ გაანებეს თავ. იმათმა მიიღეს მაჰმადიანი ჯულ.

იმათმა ღდელ მოგიკლეს, ჩონ დენგილავმა იმათ მოლლა მოკლეს.

ფაჰრა ამბოვს: იმათმა ჯორც მაღლეს, მე ჰჭომ, რა იქნა, თავ-ფევე რაშ მინ-და?

ამა //ამას - ამათ:

ამა გომონლი ერ ვაშლ, მიეცი ფაჰრადზე.

მივ ისევ, ვითომც ვერ გოფ, მაგრამ გულშ იწერავს, ამა გულშ იწერავს ღა მივ, მიჰყავს.

ამ წიგზე ამას კლავს გააწვევინებდა, ჩადლებდა ჟიბეში, წაწდიოდა.

ამ წიგზე ამას კლავს გააწვევინებდა, ჩადლებდა ჟიბეში, წაწდიოდა.

კელემ კარ აღევენ, ერცხო ბაჟალა აჰყონავს, მივ, ტურად, ამასა (ამასაც) ღრსავს.

ამი (=ამის):

ფაჰრად მაჰტევე ამი ლაპარიკზე, ჩარად უწყედევ.

ამი თქმაში ამბოვს: დამზახით, მოვღეს!

თქო, ეს ამის სახელი ჭირიმენ, - თქო, ეს სა მივდითა.

მეორე ცოლ ვარ ამის.

ერ ღრო იქნა, ამისიც აქ მეშე გადხივა.

ეხლა, ამათიც, თათრებისიც, აი, ქრვით ძალვაბა ეზახიან, ერ ზიარათ არის.

159. ამან ინგილოურში მხოლოდ შორისდებულის მნიშვნელობით გვხვდება, რომელიც გამოხატავს თხოვნას, შებრალებას. ნასესხებია აზერბაიჯანულიდან. ისევე, როგორც ემან/ჰემან შემთხვევაში, აქაც ამ ომონიმურმა ფორმამ გამორიცხა „ამან“ ფორმის ნაცვალსახელური ვარიანტით არსებობა ინგილოურში.

160. ქართული დიალექტური კორპუსის ინგილოურ ტექსტებში ემ და ამ ნაცვალსახელის გამოყენების შემთხვევების სიხშირული სურათი ასეთია: ემ ნაცვალსახელის გამოყენების 327 შემთხვევა გვაქვს, ამ ნაცვალსახელის კი - 774. ამასთან ემ ნაცვალსახელი ძირითადად კაკურიშია, ალიაბათური ტექსტებიდან მხოლოდ ორში დასტურდება. რაც შეეხება ამ ნაცვალსახელის გამოყენების სიხშირეს, აქ, ფაქტობრივად, ოდნავ მეტი შემთხვევაა კაკური ტექსტებში, ვიდრე ალიაბათურის, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ კაკური ტექსტები გაცილებით მეტია კორპუსში, ვიდრე ალიაბათურის, შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ თანაბარი გამოყენების უნდა იყოს ორსავე ტექსტში.

ამათ ლაპარაკს მურმი [ზურგი] ნალალ კაც ვერ იგეგვს¹⁶¹.

ასევეა თანდებულისანი ფორმები: ამიბე, ამიგნი...

იმამ /იმან - იმათ

იმამ თქო: მოლლა ტად, რაჰ ჩელი!

იმამ უთხრა: ხე წააქცეველი, შენ ქრშ დაარჩომიხარ.

იმან ერთი თქო, მე ერთი, იმერთმა დავალამეთ უგექე.

შაქროს ზარბაზანი უყიდეს, გაახარეს გულითაო. მე მითხრა იმან დაა.

ი ქალ მოდის, მოდის იმათა(ც) ახარევენ, კედემ იქ პატად გახარეულან, გალად გაჰჩენიაყ.

მოჰყონს იმათა(ც) ქორწილ საქნელა.

იმა / იმას - იმათ:

ჩონში ინსან რუმ კდრვ, ორმოც დღე იმა თავი ალათ აქ.

ეღგრე ბარავლით, იმაშინ სიფტა-სიფტა ბარავლით, იმაა¹⁶² ჰყრუღუთ, ნახ-ვარ მეტრო სიმღრუშმეზე, რო ზამთარში მალე თბილი იქნოსო.

მუშა ხალლი იმას ამაგრევდა.

ამისთუნ მომზადებული არ მაქო ჟერ, – ეტყუესე ქალის მამა იმათ [მიც. ბრ].

იმათ კითხვასე: ქალებო, სად მიჰდით?

იმათ ფორმა ინგილოურშიც, ისევე, როგორც ქართული ენის სხვა დიალექტებში, გვხვდება კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფუნქციითაც:

ეხლა ფაჰჩადც არისი აქ, ფაჰჩაებიც, იმათ ფაჰჩადც არის, ემათ ფაჰჩადც არის.

იმათ მეთაური დადჭირა, ფაჰჩად, ის მაღყონა უკანაყ.

კელე ახლა პატარზალს გომოდყონდნენ // გომოჰყონიდნენ, იმასაც ჟერგად-თი ღეკაცევეში დააჟდენდნენ.

მაგათ, მაგამ, მაგიბე, მაგიზგნი, მაგიგნი, მაიგნი...

მაგამ /მაგათ - მაგან:

ექთონ ზარალ მოგცა მაგამ.

კაცითავ ჭერზე შანახა მაგამ, ციხეშ მიჰყონენ.

ედ სოფელში ორდენა დედაკაცი მაგათ წინ გადანასული არ ალიო, - ამბოვდა.

161. ამათ შესაძლებელია კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფუნქციითაც შეგვხვდეს: ამათ ზახ-ლობა და ყოუმობა თავდება; ამათ პარტია დაშალა.

162. აქ ღეკარული თანხმონის საკომპენსაციოდ არის ეს -ა ხმოვანი.

მაგიბე - მაგისტვის:

სემა ზმად ამბოვს ჭორო გოვ ზღე მაგიბე მე თამაშას საჩონევარავ.

დიასენ კაცია, რაბე დავიყრია მაგიბე, წად მალე პურ დააგრუე მაიტანივ.

მაგათ ფორმა კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფუნქციითაც გვხვდება, ისევე, როგორც ქართული ენის სხვა დიალექტებში:

იმი კარეგზე, ემე, კუკლას აგორევენ: მაგათ კურტეე გლახტენ, ჭუჭუღლეე ნუ გამადყონანავ, ნუ გამადყონასავ.

მაგათ ლაპარიკში მე თავში ჩოვარდ, რუმ ესენ თათრევი თავთავ მააპარელა მიდიან.

თურმენი მაგათ ზადში ქურდოვად ყოფილ.

მაგათ პაპად უჩინევის, არსენად ეყო.

მაგათ ადათ ყოფილ ჰალვად გაკეთევად კდარ მონაკლომ ადგილში.

რაც შეეხება ემგამ, *ჰემგან, ჰემგამ, ემგან ფორმებს, რომლებიც შეტანილია როგონდა ღამბაშიძის ლექსიკონში მნიშვნელობით აი მაგან, ქდკ-ის ინგილოურ ტექსტებში არ დასტურდება.*

ემე /ემედ:

ნაცვალსახელს თავისებური ფუნქცია აქვს, ის გამოიყენება დამოუკიდებლად ან უფრო ხშირად ჩვენებით ან განსაზღვრებით ნაცვალსახელთა ერთად. ძირითადად პირის ნაცვალსახელის ფუნქცია აქვს. ნათელა როსტიაშვილი ლექსიკონში ასე განმარტავს მის მნიშვნელობას: „ემე - მიმართვა, როცა სახელი არ იციან ვინმესი ან არ უნდათ სახელით მოიხსენიონ“ და იქვე მოჰყავს მაგალითიც: ემე, ჩონსა მოდ.

როგონდა ღამბაშიძე თავის ლექსიკონში ემე ნაცვალსახელს არ განიხილავს. არც დისერტაციაში წერს მის შესახებ, „სახელთნაცვალის“ თავში.

ემე-ს შესახებ არაფერს გვეუბნება არც გრ. იმნაიშვილი.

ემე ნაცვალსახელი ან თავისი პირვანდელი (ნაცვალსახელური) მნიშვნელობით, ან გრამატიზებული და ნაწილაკად /ფილერად ქცეული დასტურდება ქართული ენის ბევრ დიალექტში: ქართლურში, ფერეიდნულში, სამხრულ კილოებში.

ინგილოურში ის უმთავრესად პირის ნაცვალსახელად გვხვდება. არის ფართო გამოყენებისა და, როგორც წესი, თითქმის ყველა ირიბი ბრუნვის, მრავლობითისა და თანდებულიანი ფორმებით არის რეალიზებული:

ერ ემე, ერ კაც ორ შუღ ჰქონდა. / ერთ იმას, ერთ კაცს, ორი შვილი ჰყავდა/.

ერთ ემე, ჩობან ყოფილ. /ერთი ის, ჩობანი იყო/.

ჟორდანია ემე ეყო, მეფე ეყო. /ჟორდანია ის იყო, მეფე იყო/.

დაა ჩონემმაც იმი ჟავრიბე ღღელ, ემე მოკლეს, თათრი მოლლა, თათრი ღღელ.

ამ ემე სახში, დევრუშის სახში მიდიან.

მზვლანი რუს რო ჩომოვდა, ჯერ ემემ, ერეკლე მეფემ მისცა მინ მისცა არ ვიცივარ კარგა, რუსიბე ჩააბარად?

ამ ემეს, არაბოლლი ქალი შჟელ აზლეკს.

ამ ნარვალს ზგავნიან ამ ემესთან, ამ დევრუშთან. დევრუშს მიჰყავს.

ამ ნარვალს ზგავნიან ამ ემესთან, ამ დევრუშთან.

იქ, თითომ თითო ემეზე, კაჭაზე ფეხათ დავჰკრო მოგცეყ ზედ, თუ არ არ!

მზვლანი რუს რო ჩომოვდა, ჯერ ემემ, ერეკლე მეფემ მისცა მინ მისცა არ ვიცივარ კარგა, რუსიბე ჩააბარად?

დოგუზახა მზვლანი ორ წელ, სამ წელ გადვარა არალული, დოგუზახა ემემ.

იქ დაივოცნენ - იმათ ემებ დალუჰნენ.

ოვ, ლამაზა ამაგ ემებიც ვაქეთებდით ბალებ.

წაღან ბზვრ ემები(ს) გოტანებას ეზახოდნენ, კაცები მიჰყვებოდნენ ქალს

აი ემე გაქეთებული ფართი, წყალი ჩამოდის ემეზე, ემე¹⁶³ ქუას ატრია-ლეკს.

გაუწევს, ეტყჳს: აი, შენ კაცი ემეე, ბეჭედ მემეც!

ხშირად ემე ქნა და ჩიღის// ჩიღის (შვრება) ზმნებთან ქმნის კომპოზიტებს:

იმამ გარაქ ბუთუჰმრამში ემექნას, შადრივას ამ ოჟახში. /იმან უნდა ყველა-ფერში ისა ქნას, შეერიოს ამ ოჯახში/.

უკანახენში ჰამთონიც ემექნილ, ნიათ უქნი კდარს, ამთონ ემეშჩიდიან, ლევენ. / ბოლოს რამდენიც ის ქნილა, უსურვია მკვდარს, იმდენ იმას შვრე-ბიან, სვამენ/.

საზორცე რამ აგრუევენ, ემეშჩიდიან. სახორცეს აგროვებენ, იმაშვებიან/.

მევლნი ჰემაგ კად დრო ეს, აი კადგორა ემეჰყოლით. /მერე კარგი დრო იყო, კაი გვარად იმას ვშვრებოლით/.

როგორც აღვნიშნეთ, ემე ნაცვალსახელი მრავალფეროვანი რეალიზაციე-ბით გამოირჩევა. ყველა ტიპის ილუსტრაციას ვერ ვიმოწმებთ მასალის დიდი მოცულობის გამო. წარმოვადგენთ ქდგ-ში დადასტურებულ ყველა ფორმა- და სიტყვაწარმოებითი ვარიანტის სიას. ამათგან ბევრი ათეულობით კონტექ-

163. საგარაუდოდ, აქ ემე ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციითაა ე (<ემ) ნაცვალსახელითან ერთად: ემე ე(მ) - აი ამ.

სტიითა კორპუსში დამოწმებული. ნაცვალსახელური ფუნქცია უმრავლესობას შერჩენილი აქვს, თუმცა ერთგვარი გარდამავალი საფეხური გრამატიკულ ფორმასა და ფილერს შორის ამ სიტყვის სემანტიკის ცვლაში შეინიშნება. ქართულში ზეპირმეტყველების დროს ხშირად გამოვიყენებთ ხოლმე მსგავს კონსტრუქციებს, როცა ნაცვალსახელით წარმოვადგენთ მესამე სულიერ ან უსულო პირს და შემდეგ ვაზუსტებთ: ის იყო, ჩემი მეზობელი; იმან თქვა, მასწავლებელმა... იმას ჰგავდა, გუშინ რომ ვნახეთ...

ემე გაბმული ზეპირი მეტყველებისთვის დამახასიათებელი ელემენტია. მას პაუზის, დავიწყების, საუბრის შეფერხების დროს მიმართავენ ხშირად. ამიტომაც ის გამოიყენება ხოლმე ქეზიტაციის ელემენტად, რაც ხელს უწყობს მისი ლექსიკური და გრამატიკული მნიშვნელობის „ცვეთას“ და ის იქცევა ხოლმე ე.წ. ფილერად - „პარაზიტ სიტყვად“.

მოვლენა დაკვირვებას და სამომავლო მიზანდასახულ კვლევას საჭიროებს. აი ეს ფორმები:

ემე, ემებ, ემები, ემებით, ემებიც, ემებს, ემეე, ემეებ, ემეებზე, ემეებზეც, ემეებზეც, ემეევიც, ემევ, ემევზე, ემევთანაც, ემევი, ემევო, ემევში, ემეზგნი, ემეზე, ემეთ, ემეთი, ემეთიაც, ემეთიც, ემეთით, ემეის, ემეისი, ემეიქნა, ემეკრა, ემეკრას, ემემ, ემეო, ემეს, ემესავი, ემესალი, ემესაც, ემესებურა, ემესთან, ემესთანაც, ემესთან, ემესი, ემესივი, ემესუკან, ემესჩიის, ემექენითავ, ემექნა, ემექნავ, ემექნას, ემექნასუკან, ემექნაში,

ემექნეს, ემექნილ, ემეშ, ემეში, ემეშიაც, ემეშიდა, ემეშიდაა, ემეშიწოთ, ემეშიდიან, ემეშიდილოდით, ემეშიდით, ემეჩედილოდენ, ემეჩის, ემეც, ემეჰედილოდენ, ემეჰედილოდით, ემეჟ, ემეჟბ, ემეჟბე, ემეჟვ, ემეჟვი, ემეჟთი, ემეჟთით, ემეჟს, ემეჟსა, ემეჟსავ, ემეჟც.

ამ კონსტრუქციების გამოყენების მიზეზი შეიძლება სხვადასხვა იყოს, ემოციური ფონი, მართლაც შემთხვევითი დავიწყება და პაუზის დაძლევის სურვილი, ან ლაპარაკის სტილი და ა. შ. ყველა ამ შემთხვევაში ის პირის ნაცვალსახელია და შენარჩუნებული აქვს ფორმა- და სიტყვაწარმოების ყველა უნარი.

მიუხედავად დოკუმენტირებულ ფორმათა მრავალფეროვნებისა, პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების რეალიზაციის გარემო და პირობები სამომავლოდ მაინც საჭიროებს მიზანმიმართულ აღწერას და კვლევას. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, დოკუმენტირების ახალი ეტაპი, რომელიც მოემსახურება დიალექტის კვლევის ახალი რესურსის შექმნას და პროცესების დინამიკაზე დაკვირვების საშუალებას შექმნის.

4.2. კითხვითი ნაცვალსახელები

კითხვითი ნაცვალსახელებია: მინ - ვინ; რა/ რად /ჰა / ჰად; რემენი// ჰემენი - რომელი; რათარ(ი)/ჰათარ(ი) - როგორი, რანაირი; რათა // ჰათა/ ჰათად - რამდენი; რამთონ(ი)/ ჰამთონ(ი); რაქთონ(ი) / ჰაქთონ(ი) - რამდენი; სადავრელ - სადაური.

ვინ ნაცვალსახელი მინ სახით გვხვდება:

მინ გამგიზგავნუა? – ელაქსიდ გამმიზგავნ.

მინ ხარავ? – შინადთი კითხეს.

ჩემზე ქალ მინ მააცემელია?

ვინ-ს დაკარგული აქვს მოთხრობითის გაგება და სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებით მოთხრობითის ბრუნვის -მა ნიშანს დაირთავს:

ე ზედ მინმა დაგასხა ქელლაზე, თუ შენ არ გიქნი?

ე ჰალვად მინმა ჭამა!

ის მინმა ჩამადყონა ერაბ? მინაა ეგ? მინმა ჩამადყონა ერაბ ის?

ეს მინ ჩეერივა, მინმა ქნა?

ვინ ნაცვალსახელის მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნით გაფორმება მთლად უცხო არ უნდა იყოს ქართული ენის დიალექტებისთვის. ქდკ-ში ერთადერთი მაგალითია თუშურიდან დადასტურებული:

სხვაგან კი ვინმა რაიმ ჩაგაწერინაა? /სხვაგან კი ვინ რამე ჩაგაწერინა?/.

ვინმა ფორმა გამოქვეყნებულ ტექსტებში არ გვაქვს დოკუმენტირებული, თუმცა შეგვხვედრია ზემოთხსენებულ ცალკეული და იშვიათი გამოყენებით. თუშურის მაგალითზე ენის კონსულტანტები ამბობენ, რომ არ არის ეს ფორმა თუშურისთვის დამახასიათებელი, თუმცა ფორმა აუდიოჩანაწერს ეყრდნობა და, სულ ცოტა, გადამოწმებას და შემდგომ ძიებას საჭიროებს. შესაძლოა, ეს ენობრივი ინდივიდუალიზმი იყოს, მაგრამ მცდარი ფორმის საფუძველი იქაც ფორმობრივი გადაზრიალებაა. ვფიქრობთ სამომავლო დიალექტოლოგიურ კვლევებში ვინ ნაცვალსახელის მოთხრობითი ბრუნვის ეს თავისებურება, რომელსაც ინგილოური ასე მყარად აჩენს, ელიციტაციისა და დოკუმენტირების მიზანდასახულ მიდგომებს საჭიროებს.

მინ ნაცვალსახელის პარალელურად გამოიყენება ვინ ფორმაც:

ვად, ეგ რა თქმადსა? ვინ დოქჩა, ვინ დოქჩა?!

ძროხა ქონდა მე. დავკალე. ღვინოც იყო. ვინ იყო? *ომიანოვი პერიოდ იყო, ორიოდე კაც.*

ხშირად ერთი და იმავე მთქმელის მეტყველებაში გვხვდება ორივე ფორმა, მაგალითად, სოლომან ბარიხაშვილი აღიბეგლოდან ორივე ფორმას იყენებს:

ვინ	მინ
ჰეგ ვინ გლი, კაცო, სადაურელ ემეისა ღორია, ჰეგ მააშორით	შენ მინ ხარა, ამბოვს
ვინ არისა, სა არისა?	წავეთ, ჰე ცეცხლთან, ნოხო მინაა ჰეგ, სადაური რა არის.
	სიბერე დროზე ჩონთავ მინ საცხოვრებელია?
	მინ მასლია ჩემთან ღამი კედემ?

მინ//ვინ ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა აშკარად კოდური გადართვის შედეგია. მთქმელები სალიტერატურო კოდზე გადადიან თავისდა უნებურად. ხშირად ამ გადართვის პროვოცირებას ჩამწერი ლინგვისტის რეჰლიკა ახდენს. მაგალითად, სოფელ მოსულში ჩაწერილ ტექსტში მთქმელი, მერი შაბანოვა, იმეორებს ჩამწერის კითხვას:

[ჩამწერი: ვინ იყო? გაამეორებინე ვინ იყო?] [მერი შაბანოვა] - ვინ ეყო ის ალიაბათში? –ემე, მაჰმუდ.

დნარჩენ შემთხვევაში იყენებს კითხვითი ნაცვალსახელის ფორმას მინ:

მინ გაგაჩენინაყე?

ეიმა მინ აკეთევდა ღეიდა?

რა/ რად /ჰა / ჰად

მე რა ვქნო.

რა უნდა ვილაპარაკო, კაცო, მე...

რა ეყო კაცო, მე ავაშენ ე სახლ.

ახლა რა ვიცი, კაცო, ჰა ვიცოდი მე, ასე მომივა ცხოვრევაო.

ჰა ვიცი, ნიკალა ფაჰჩა ემექნასუკან აცოტავდა, აცოტავდა და ბალშოდეკ შომოსლაში იქნა, ჩომოვარდა კოლხოზოვა....

სახელ ყარამეშა ჰაბე დაურქმევიყა ჰემ სოფლიბე? ჰა ვიცი?

ჰად//რად გინდა?

ჰაბა, შენ იტყუ, მე გოდებ, რად უთქომ შენ ბიზას.

იც, რად არისა? - ვერ ვიც.

კედემ რად გაკლია?

მამამ ჰად გუთხრაა, არ მიდღი? - წასლვარ.

ჰად იქნავ ჩემ ჟოხ?

-ჰად? სხოდ დოწყევ, ის წაშალ-მეთქ!

როგნედა ღამბაშიძე რა/ღ // ჰა/ღ ფორმების პარალელურად გამოყოფს ცა/ღ ფორმას ამავე მნიშვნელობით და შესაბამისი მაგალითიც მოჰყავს: ცად გინდა შენ ეექ? [ღამბაშიძე, 1949: 132].

მკვლევარი ასევე აღნიშნავს, რომ ეს კითხვითი ნაცვალსახელი მხოლოდით რიცხვში არ იკვეცება: ზმაო, შენ რადთი მოსუხარა? [ღამბაშიძე, 1949: 132].

რემენ/ი//ჰემენ/ი - რომელი

რემენ დღე მაალეხევარა ხურჟინს?

რემენ დღეს დოდწყოთა ქორწილ?

შავ ბოიად რამე, დაა წითელიც, რემენი ფერიც გინდა, ყუდლოვდით, ამი [=ამით] ღებავდით.

ჰემენ აღილია, არ ვი, დამმირწყევი.

ჰემენ ინსნი მასკოლად დიდი, ა ინსან დიდხან ცოცხლოვს, კარგა ცხოვროვს, ჰემენი ყისმათი პატრადს, მოკლედს იმი მასკოლადც ლაფ პატრადს.

რათარ(ი) // ჰათარ(ი) //რათარ(ი) // ჰათარ(ი) - რაგვარი, რანაირი¹⁶⁴

შენ შაჰხედ, რათარ ყისმათ მაქა?

ერ დროზე ექ ემე კდარ დემენახა, ჰეგ ნოხო, დამჰალა, ცოცხალია ჰათარი, ბელა, ჰად ქნილა?

როგნედა ღამბაშიძეს აქაც პარალელურ ფორმად გამოყოფილი ჰათარ/ი - რაგვარი:

ჰათარ ეშმაკია! [ღამბაშიძე, 1949:34]

ქარული დიალექტური კორპუსის ინგილოურ ტექსტებში ეს ფორმები ვერ დავადასტურეთ.

ტექსტებში გვხვდება რათარ // ჰათარ ფორმებიც:

გამბოვდი: თუ არ დადქოქ, რათარ რუმ იმუშაო?! /გამბოვდი, თუ არ დაიქოქა, როგორ უნდა იმუშაო?/.

პატრა და უთქომ: ერ წავდე, ნოხო, რათარ კაციოაო. /...ერთი წავიდე, ვნახო, როგორი კაციოაო/.

164. იგივე ფორმები: რათარ (რათარა), ჰათარ(ჰათარა) და სხვ. ზმნიშედებია და შესაბამის თავში იქნება განხილული.

შენ მინ ხარა, აიქში, შენ ჰათარ კაც ხარა, მინ საით ქნიხარა, მინ ხარა? /
შენ ვინ ხარ, კაცო, შენ როგორი კაცი ხარ, ვინ საიდან მოსულხარ, ვინ ხარ?/.

ვერ იცოდნენ კია, ქალ ჰათარი, გადაჲ ჰათარი? არ იცოდნენ კი, ქალი
როგორაა, ბიჭი როგორაა?/.

რამთონ// ჰამთონ - რამდენი

ე მაგ მასლაათ ქნაში მოლლა ტადმ თქო: მოლლა ტად რამთონ კტარი, რომ
ერ ყაბ ჰალეად ვერ ჭამას!

რამთონ ხან ღავაწუნ აკვანში, „ყადა, ღამარწილა“ - ებნებოდა, რო
ღავარწევდი.

ჰამთონ მაზლ გაქონდა, უთხარ ბუთუშმ.

ჰამთონ წლის წოხრლი სკოლაშ, ჰამთონ წლის შემდეგ ემე ქენი?

—მაა, ჰამთონი გინდა.

ვიცოდნოთ, ბავშ აქავ, ჰამთონს არ აქ.

როგნედა ღამბაშიძე ამ ნაცვალსახელის გაცილებით მეტ ფონეტიკურ
ვარიანტს ჩამოთვლის:

რამთონ// რაქთონ// ჰამთონ // ჰამთონ // ცამთონ// ცამთონ //რაქთონ //
რაქთონ // ჰაქთონ // ჰაქთონ// რაქთონ // რაქთონ...

ამთგან მხოლოდ ნაწილია ქდკ-ს ტექსტებში რეალიზებული. ჩვენებითი
ნაცვალსახელების შესახებ მსჯელობისას ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ -ქ- ძირია-
ნი ფორმები -გ- ძირის შემცველი ჩვენებითი ნაცვალსახელის (ეგ) კვალზე
მიუთითებს: რა+ეგ+ოდენ > რა(ე)გ(ო)დენ // რაგდონ// რაქთონ. ამ პრო-
ცესის ერთი შედეგი: რა+ეგ+ოდენ > რაგდენ > რაქდენ - ფერეიდნულში
გვაქვს დამოწმებული. ინგილოურში, ისევე, როგორც ბევრ სხვა დიალექტში,
ო-ხმოვნინანი ვარიანტი დამკვიდრდა (რაქთონ):

რაქთონ ღაუზახნი - ჩემ თეთრ მამ, - მინამ ჰეჩრამ არ უზრახნი.

წყალში ჩეველ, ად რაქთონა ცხორ იქნა ჩემბე, თქონც ქენით, თქონბეთაც
საქნელი!

ახლა, ეხლა რაუქთონა კეპტებია, არ ვიცი, მე არ მიკითხნია.

არ გინდა, წადლ რაქთონიც გინდავ.

ჰაქთონ წლის ეყავი, ყმაწულ რო გეყოლა პირველ?

ხემწიფეს უთხარ, მაღლას თესლ, ჰაქთონიც საჭიროს ას ჰექტრიბე.

რათა - რამდენი

რათა /ჰათა კითხვითი ნაცვალსახელი რ. ღამბაშიძეს არც ღისერტაციაში
და არც ლექსიკონში მითითებული არა აქვს. ლექსიკონში ის ადასტურებს

რათა ფორმას და მას განმარტავს, როგორც განუსაზღვრელ ნაცვალსახელს - რამდენიმე. ასევე განმარტავს მას ნ. როსტიაშვილი. ლამბაშიძის მიერ საილუსტრაციოდ მოხმობილი მაგალითები ნამდვილად მხარს უჭერს ამ განმარტებას:

რათა დღეს უკან მაასლოვარ./რამდენიმე დღის შემდეგ მოვალ/.

ამათ ამ რათა წელში ყმაწულიც გაჰქენიაყ. /ამათ ამ რამდენიმე წელში ყმაწვილიც გასჩენიათ/.

გრიგოლ იმნაიშვილი რათა ფორმას კითხვით ნაცვალსახელის ფუნქციით განიხილავს და მოჰყავს შესაბამისი მაგალითები:

რათა წელმა გადვარა? /რამდენმა წელმა გაიარა?/; რათა გაქო? /რამდენი გაქვს?/ მოლლა რათა ქალი კყავ? /მოლლა, რამდენი ქალი გყავს?/; რათა კაცი იყო? /რამდენი კაცი იყო?/ [იმნაიშვილი, 1966: 99-100].

ქართულ დიალექტურ კორპუსში დავადასტურეთ რათა ფორმა, ის ორივე მნიშვნელობით დასტურდება: კითხვითი და განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის. მოგვყავს რამდენიმე მაგალითი, როცა რათა - რამდენის მნიშვნელობითაა გამოყენებული:

წაღან, იმ დღე რადიო ამბოვს, რათა მილიარტ ემეო, კაპერატივ გასსნილაო.

რათა წელს კამეჩი მოჰვწელე, ფურები მოჰვწელეთ, კიდე ქონ ჰყიდლოვდით.

ეხლა ჩემ რათა წლისი ვარ, მე, არ ვიცი.

რათა წელია ეხლა მინ იცის ჰა?

შენ ჰათა წლის ხარ ეხლა?

რათა კითხვით ნაცვალსახელის ფუნქციით დამოწმებულია თუშურსა და ხევესურულში კომპოზიტიური ზმნიზედის ნაწილად: რათახანI - რამდენი ხანია, რახანია.

ეს ფორმა გურულის რეთი-საც მოგვაგონებს (რომელიც რა+ერთი-სგან უნდა მოდიოდეს).

სამომავლო დიალექტოლოგიური ძიების ერთ პატარა ნაწილად შეიძლება იქცეს რათა კომპონენტის, როგორც ნაცვალსახელური წარმონაქმნის დიასისტემური კვლევა.

სადავრელ - სადაური

რა ვიცი, სადავრელ ეყო, როგო ეყუა, არ ვიცი.

სადავრელ ხარა?

შეგვხვდა საღაურელ ფორმაც:
ჰეგ ვინ გდი, კაცო, საღაურელ ემეისა ღორია, ჰეგ მააშორით, ჰეგ როგორ
ხემწიფე იქნება?!

4.3. კუთვნილებითი ნაცვადსახელები

კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან მიმართებით როგნდა ღამბაშიძეს შე-
ნიშნული აქვს, რომ მათ ჩამოცლილი აქვთ სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, რო-
გორც ყველა თანხმოვანფუძიან სახელებს, ასე რომ წაშლილია ფორმალური
განსხვავება პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელებს შორის:

წად, შენ ზმევ მაფყონ! / წადი, შენი ძმები მოიყვანე!

მე შენ ქალ ვარ / მე შენი ქალი ვარ/.

იმათ საბარ ვერ ვიცვივარ/ იმათი ამბავი არ ვიცი [ღამბაშიძე, 1949:133].

ქდკ ინგილოური ტექსტებიდან:

იმათ ლაპარიკი ჰავაჰი ჩაალუა // ჩაავლია, შენ ნუ გეშინანვო.

ჩემ ბიზად არის, ჩემ დედად არის.

ჰად იქნავ ჩემ ჟოხ?

შენ უნდა წახუდე, ჩონ საქმედ გაათაო.

რეხედ ჩონ ბიჭი არ მადწონე? მაშ ახლა ჩონ ბიჭი ხალღში როგო გომოვდეს,
არ დარცხონდობა // დაცხონდობა?

თქონ კოლხოზ ძლიერია?

თქონ დედად გათხუევულ.

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ფუძის სახითაა მოთხრობითსა და მიცე-
მით ბრუნვაში.

ჩემ ბიზამ რად თქო?

ჩემ დიდ ქალმა ბეშიმჯი სინიფი მაარჩინა.

ჩემ ქალმა რომ გადგა, ადგრიავ, მე წემეკიდა.

ჟერ ჩემ ქალს არ ვათხუებ, პატრა არის.

თქონ; თქონისად - - თქვენი, თქვენიანი

თქონ არც ქალ მინდ, არც ჰეჩრამ. / თქვენი არც ქალი მინდა და არც არა-
ფერი.

ჩონ თქონ ჟულზე უქნებით, ნუ დოგოცავთ! / ჩვენ თქვენს რჯულზე ვიქ-

ნებით, ნუ დაგვზოცავთ!/
იმი / იმისად - იმისი, მისიანი

იმი სამარედ ბრულ-ბუთქს დომცემი ყოფილ/ იმისი საფლავი ეკალ-ბარდს
ლაუფარავს თურმე.

სემად და იმი ღეკაც ბეჟრ წასულან, ცოტად წასულან, დაღამევიყ.

იმი ცხენ ღეგენახასყ, ორ თოლ უნდოდა შაახედნელავ.

იმი ღეკაცმა გადგა, ქალს ასხნა ყჯზილის იმართევიც, ახალტანსამოზე-
ვიც გაჰვალა, მაგრა დაჟეკა:

ცოტა ხან ჩევის იმი კარზე.

შენისად, ჩემისად, თავისად... - შენიანი, ჩემიანი, მისიანი.

თავი - თავისი

იშვიათად ტექსტებში კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით
გვხვდება თავისი ფორმა, თუმცა ეს უფრო ინოვაცია უნდა იყოს დიალექტის-
თვის. როგორც წესი, კი ეს ნაცვალსახელი ნათესაობითის ბრუნვის -ს ნიშნის
გარეშეა:

თავი:

თუთან ღგევის, თავი ჟანგიან თოფსაც ააქს, მიდის მამად სამარეზე.

დიდ ზმასაც თავი ღეკაც მოჰკლავ, წოჰყონი.

ესენი თავი ახლო ყოჰმეხსაც დოჰზახებენ.

მრავლობითი რიცხვი:

ზლები თავი სახლებში მიდიან.

ზმები ხედენ თავი ზმას ერკლავიან.

თავის:

ერთ ქალს თავის შულისთუნ სათხოვნელა.

დილლას ახლე წავლენ თავის სახში.

თავიან - თავიანთ:

ღარიბ ოჟახი პატრონ თავიან შულებს ერ წლის, ორ წლის, სამ წლის ნათ-
ლავდნენ.

ნათლოვი ღღეს ლეკევესაც დამზახევდნენ თავიან ნაცნოვ ყონალევის ინგი-
ლოევ.

ამმა თავიან ადათევზე დიად მაგარ იყნონ.

გაცილებით ნაკლებად, მაგრამ გვხვდება თავიანთ ფორმაც:

თავიანთ გელდაში, გელდაშებმა მოკლეს.

დაძნიშნეს ღდღებ თავიანთ ტონზულით, აძშენეს საყდრებ.

რა თქმა უნდა, -მ- ძირიანი ნაცვალსახელების ნაწილი კუთვნილებასაც აღნიშნავს. მაგ. რახან მაიცემ ქალს, ემი დროდ დავდოთ. (კუთვნი);

რადგან კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი და ემთხვევა ფორმობრივად პირის ნაცვალსახელებს, მხოლოდ კონტექსტი გა-ნარჩევს მათ ერთმანეთისგან.

4.4. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები

ისევე როგორც სალიტერატურო ქართულსა და მის დიალექტებში, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელების ერთი ჯგუფი მიღებულია კითხვით ნაცვალსახელზე -მე ნაწილაკის დართვით. რაც შეეხება კითხვით ნაცვალსახელებზე -და ნაწილაკდაართულ ფორმებს: ვილაც, რაღაც სადღაც - გვიანდელი შესული უნდა იყოს სალიტერატუროდან.

მიმე//მინმე (ალიაბათურში) // მინამ (კაკურში) - ვინმე

მემრედან რქს ყმაწულ მექნა, რქსდენა ბავშ. სახლში მიმე არ.

დევნი ერ დროზე ცარიელი სახში მოდის, ხედავს, სახში მინმე აღარ არის.

რატო, ყარაული ხარ, მებოსტენ ხარ, უნდა ჰჭამო, მინმე რამე არ გეტყუოს.

ყველა კონტექსტი, რომელშიც მიმე//მინმე ნაცვალსახელია გამოყენებული, ალიაბადურ თქმას ეკუთვნის.

კაკურში კი მინამ ნაცვალსახელი გვხვდება ვინმეს ფუნქციით:

ჰენ მინამ უკითხელა საქმი გაკეთევად არ იქნევ.

რატონ დაუზახნი – ჩემ თეთრ მამ, - მინამ ჰენრამ არ უზრახნი.

იმიზენი ყედრი სხო მინამ არ აქონდა. /მის გარდა სხვა ვინმე არ ჰყავდა/.

რადმ // რამ; რამე//რამი - რამე

გრიგოლ იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ ეს ფორმა მხოლოდ კაკური თქმისთვის არის დამახასიათებელი, თუმცა მასალა საწინააღმდეგოს აჩვენებს. ის გვხვდება როგორც კაკურ, ისე ალიაბადურ კილოკავში. ალიაბადურში ზოგჯერ ერთსა და იმავე ტექსტში გვაქვს რამ // რამე პარალელიზმი.

კაკური:

ფიჩხ დაწოვაში თორნეჲ სიპტა შავდევის, მევლან აჲ ჭორტკლიჟურა რამ გადის.

მოზობლევი უგზავნიდნენ წილს. ფლავით, რამით, თავი ვაშლით, ემედ-
თი რამ.

სად იყო უნდა ბაზარში დაადგე, შაჰარში დაადგე, მაგე რამ არ იყო წაღან.
მაგას რამდ დააკლდებ, ქალ არ მააცემევარ.

რადც მოღებულ რამდ არის, უკან დააბრუნ!

შაჰნდეს, შიგ ორ რამდ აკლი ნათქომს: ერ წყულ ბაშმაყ, ერ თავზე სახურ
არ აღი.

ემ რადმეებს თუ მაღლებ, ნიშნობას უქთ.

აღიბადური:

მე აქ მაძიებენ პურს, ჭამვარ, სხო რამ მე არ ვიცი, მე ვერ ვიცი სხო რამ.

ე სწერავდა რამე, შეშინებისი, საბაბი გამბოვთყე ჩონ, ექწორ რამ ღუას
სწერავდა, კუდეკდით.

ჩონზე განაყოფ, მანაცემ რამე¹⁶⁵ არ ეყო.

ედ პატრა ქალი გათხოობაში ერაგე მავხილე, ნაქნარ რამე არ იყო.

სხო რამი არ მიჭმევნებია.

მიმეც რამეს ვერ ებნებაყე, მე კი მაგი ღანიშნი დროზე ედ ფორმი ჩამახი-
ლეს.

ირიბ ბრუნვებშიც აისახება ეს განსხვავება:

ნათესაობითსა და მოქმედებითში ორივე კილოკავში გვაქვს: რამი // რამის
- რამი(ს), რამი(თ).

მიცემითში კი კაკურში - რამს, აღიბადურში - რამეს.

ღურსას შენ ვერ იცნოვ. მასკად, რამ, ბაცანი რამი მამადს ჰეგ (კაკ.).

ამბოვს, მე ბეგრ კორცხ მაძიპარი, ამბოვს, მოზობლევის, რამის ბუღედთი
(კაკ.).

უგემ ფორმი [=ფორმით] რამი [=რამით] ესიც (აღიბად.).

ერ - ერთი

ისევე, როგორც სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში, ინგი-

---

165. რამე // რამი ფორმა აღიბადურში შედარებით ხშირია, როგორც ჩანს, რამ კაკურიდან შესული
ინოვაციაა. მას ხშირად იმეორებენ ჩამწერი პირები და, შესაძლოა, ეს ფორმები დიალოგის
მსვლელობაშიც კია პროვოცირებული.

ლოურშიც ერ (ერთი) განუსაზღვრელი ნაცვალსახელის ფუნქციითაცა გვხვდება:

ერ კად ნაცნოვ ინსან უნდა გაუგზავნო //გოუგზავნო იქ, ქალი სახში.

შენ უნდ // უმ ერ მაჭაკალ გამიგზავნო // გამმიგზავნო.

ერ ბებერი და ერ ქალ ყოფილ, არ ყოფილ ერ ბებერი და ერ ქალ.

ერ დლე დელას უთხრა: დედა, მე შენთუნ პურ შეჭმევენეკარ // შიჭმევენე-
ვარ, შენ ფიქრი ნუ გაქ.

ერ კაც იყო ალვერ ნაქნარ.

ჩონ დლეში ერთისა წავდეთ! ამათ ჟერგა მააყოლეს, ღამეში ერთისა მი-
დიან. ერ მურუდის დედაკაცმა მურუდს უთხრა: თქონ შედხი ტყუანია! ეს
მურუდი გაჟავრდა, თქო: ჩონ შედხმა ბევრ რამეს იცის! ეს მურუდები ღამეში
ერთისა მიდიან, ჭამენ, ლევენ, ლოციობენ.

ერ განუსაზღვრელი ნაცვალსახელის მონაწილეობით იწარმოება კომპო-
ზიტიური შესიტყვებები. ფაქტობრივად, ესენი უკვე შერწყმული კომპოზი-
ტებია, მაგრამ ტრადიციით ცალ-ცალკეა ტექსტებში წარმოდგენილი. ჩვენ
მიერ მოპოვებულ და დამუშავებულ ტექსტებში ეს ფორმები ისეა ჩაწერილი,
როგორც წარმოითქმის (ერამ, ერამჰვორ...) ვფიქრობთ, სალექსიკონო მასა-
ლაში ზოგი მათგანი ერთად უნდა დაიწეროს:

ერ ცოტა - ცოტაოდენი.

კელე მოგრილევას უკან ერ ცოტა ლავაშ დააკრავ. /კილე გაგრილების შემ-
დეგ ცოტაოდენ ლავაშს დააკრავ/.

ერ რამ // ერ რადმ - ერთი რამე, რაღაც

მოღ, ერ რამ გითხრო! / მოდი, რაღაც გითხრა/.

ერ რამ არის, ოქს ფეყ აქ, ერ წელ, ერთიც კუდ - თარაზოდ.

ერ რამ არის, ოთხ დგას, ერთ უვლის – ჩხირევ.

ერ რამ არის, მე მივდ, თუთანაც მოდის – გრილოდ.

სახლ ან ერ რამ ნუმ იქცევის ი, ააქონ დიდ ხეს, უყუდევენ.

ჩვენს ტექსტებში გვაქვს ერ რამ > ერამ ფორმებიც დადასტურებული:

მე ლეკაც მაქ, სხოდ ჩემ ლეკაც აი ფხანავს, ვერ უზორევ, ვერც ებნევ, ვერც
ერამ. /აი, ცოლი მყავს, სხვა ჩემს ცოლს აი, ფხანს, ვერც ძალას დაატან, ვერც
ეუბნები, ვერც რამე/.

მე ემას ადმაზე სჩოდ, მე მაგა არც კრავ, არც ლანზლავ, არც ერამ.

ჩონთან არაფერი არ მომხდარა, ჰე მოკლად, ჰე დაკლად ერამ! (აღიბად.).

. –სხო დლე სიზმარი ვნახე, მოსულრყნონ, გამავლუზნ, შევხედე, ალლა,
მეჭთქი მინ არიან დერამ-მეთქი! (აღიბად.).

4.5. განსაზღვრებითი ნაცვადისახელები

თუთან - თვითონ; თავითავზე - თვითონ, თავისთვის; ჰარ - ყოველი; ბუთუშ
// სრუ - ყველა; ფულან // ფულანქეს // მუან - მავანი; ერცხო//ერთი სხვა //
სხო//ისერ//ისერთ - სხვა, მეორე; ერ რათა - ერთი რამდენიმე, რამდენიმე;
რათადენად, რათად// რათა//ჰათა - რამდენიმე¹⁶⁶; ზოგიევ/ზოგევ - ზოგი; ერ
რაქთონ - რამდენი, რა ბევრი, იმდენი.

თუთან - თვითონ

მეფემ არ დადჟერა, თუთან წოჲდა სანახელა

ქაჩალ, ატყოვს დიდ ზმას არ წასლრლიავ, თუთან ღგევის, თავი ჟანგიან
თოფსაც ააქს, მიდის მამად სამარეზე.

ჰარ - ყოველი (ნასესხები)

ეზაჩი მოვალეს, ჰარ დლი მომდეს, ერ სუთ, ოქს დლე დეეხმარას // მეეშ-
ოლას ყმაწულ გააბანელა.

ე ყონალ ჰარ დლი მოდიოდა.

ფულან // ფულანქეს // მუან - მავანი

ფულან // ფულანქეს ნასესხებია აზერბაიჯანულიდან (ფილან)

ფულან კაცმა თქო.

ეეს კად ქალ, ამმა ფულანიც ფინ ქალ არა.

წად, ფულან ტყეში დადმალ!

უთხარ, ფულან ადგილში ურმევ მაფონან!

ფულან კაცმა ფულან დროზე ფულან ხაბარ თქო.

// ნ. როსტიაშვილი //

მუან - მავანი

ინსან მოკდომაში ნათესავეს ატყოვინევენ // აგევინევენ, რუმ მუან კაც
მამკდარ, სუალ დაამარხენი.

თავითავზე - თვითონ

ჰალა დედამთილ-მამამთილ მანაგევს შჭამს, ჰაბა თავითავზე დარჩეს, ნო-
ხო, გამადპრანჭევისა? / ჯერ დედამთილ-მამამთილის ნაშოვნს, შეძენილს
ჭამს, აბა თვითონ მარტო დარჩეს, დამოუკიდებლად იყოს, ვნახოთ თუ გაიპ-
რანჭება?

166. ეს ნაცვალსახელი კითხვითი ფუნქციითაც გვხვდება. ლეტალურად იხ. ზემოთ.

ზოგივე / ზოგე - ზოგი

გათხუევენჯახ ქალი და გადა გზაზე დახტომაში არც კი ზრახენე ერთმანეთს, ამა ზოგივე კი იხტილათიც ჩედიანყ. / გათხოვებამდე ქალი და ვაჟი გზაზე შეხვედრისას არც კი ელაპარაკებიან ერთმანეთს, მაგრამ ზოგნი კი საუბრობენ კიდეც.

ჩონ ამას ჭაპად არ ვეზახით, ზოგივე // ზოგე ეზახიან ჭაპად. ჩვენ ამას ჭაპას არ ვეძახით, ზოგი ეძახის ჭიპას.

ეს ილუსტრაციები როგნელა ღამბაშიძის ინგილოურის ლექსიკონიდანაა, ინგილოურ ტექსტებში არ შეგვხვდა ზოგივე ფორმის გამოყენების არცერთი შემთხვევა, ზოგე კი ორი კონტექსტით არის წარმოდგენილი:

ზოგე ხუსისი ეყო. ხუსუსივე ბევრ ნალოკ აღზენენ.

ზოგე ჩადიან, ამა კი წყალში იჭრვიან, ამნასულ ღლეე კი აღარ კეჭტეე იმათ.

სხო -სხვა

ქალს სხო გადა უნდა ყოფილ.

სხო კაციბე მიმცი.

ერცხო/ერცხო - (ერთი სხვა) სხვა, მეორე

კაც სიპტანდელ დეკაც მოჰკლომი, ერცხო დეკაც მომყონი.

ერ კაც ცუტქულში ერ ტუმარა ხორბალ პურ მააქს, ერცხო კაც კი ცხრა ტუმარას მააქს.

მიიხორწევიან, მიდიან ერცხო სოფელში.

მევლანი ერცხო ყასაბებმა გამადვარეს ამ გზაზე.

ერცხო მივ იქ ბალახ მააღელა.

რათა¹⁶⁷//რათად//ჰათა - რამდენიმე

რათა ღლეს უკან მაასლრვარ.

ამათ ამ რათა წელში ყმაწულიც გაჰჩენიაყ.

ე რათა წელ გადასლასუკან სამ-ოთხ წელ, ესენ თურმე დასწავლეულან.

რათადენად - რამდენიმე ცალი

რათადენად მაქ. [როსტიაშვილი 1978].

ერ რათა - ერთი რამდენიმე, რამდენიმე

ე კაც აქ დარჩომილ ერ რათა წელს.

---

167. რათა კითხვითი ნაცვალსახელიცაა.

ემ მინდორში ერ ბალახ ყოფილ კოჭანაზე, რომ ცხროვ ერ რათა დღეში გაასუქეველიყნონ.

ქელლაში ერ რათა ყუტ დაჰკრეს.

ერ რაქთონ // *ერაქთონ* - რამდენი, რა ბევრი, იმდენი

ერ რაქთონ შჭომ, მოვკ.

ერაქთონ აგიკიდევი შიშად?

ერ რაქთონ ხალყ იყოავ, სათოლავ არ აქონდავ.

ქათამს ერ რაქთონ ტილ აქონდა, ომოფუფუნეშლიყო ზედაპირზე.

თექ-თუქ -ზოგ-ზოგი, ზოგიერთი (ნასესხებია აზერბაიჯანულიდან: თექ-ცალი, კენტი).

ისერ / ისერთ - (ის ერთი) სხვა, მეორე

ისერთ ქობ მაძღ.

დიდ ზმად იმაღევის, ისერ ზმევ გადიან, მიდიან.

პატრა ზმად ჟულაბზე ისერ ზმევიც რაზიდ ქნილან.

ისერ ქალევიც გომოუნდენ.

ისერ წიგნ ჩემი.

ჰაა, ამბოვს, აი, კაცო, არად მოვკ ისერთ ფულან!

შენ ტავარ გაწყდა, ჰა ისერთ გაწყდა, ე კაცის ბუთუმრამ გაწყდებ.

უთქომე: ემი ქარამათიც ემაგ იქნეს, ისერთ იქნეს, ამთონ ჩაფალ ჟულაბევ ჰუთქომე, ჰემანთი ვერ აბრუნეველან.

იმერ, იმიერ, იმერთ - ისერთ / ისერ ნაცვალსახელი ირიბი ბრუნვების ფუ-ბე

მინდ ერ რამ გაგაჩაო, ამმა იმერ //იმიერ ზმევს არ უთხრო! / /-მინდა ერთი რამ გაგიმხილო, მაგრამ, მაგრამ სხვა ზმებს არ უთხრა!

იმერ ზმამ მითხრო / მეორე ძმამ მითხრა.

დედაკაცმა იმერ მურუდებისი ჯორცი ტალერკაზე ზედ-ზედ დაალაგა.

ახლა იმერ ხეზე მიდიოდა: არ მოშჭრო, არ მოშჭრო იმამაც დაასხმელი!

ახლა იმერ ხეზე მიდიოდა: არ მოშჭრო, არ მოშჭრო იმამაც დაასხმელი!

მან ერთი თქო, მე ერთი, იმერთმა დავალამეთ უგექე, მეც.

ბუთუმ // *ბუჰთუმ* - მთელი, მთლიანი; ნასესხებია აზერბაიჯანულიდან - **ბუთუნ**

ბუთუმ ფლავ უჭამი.

ადმჟურა მენადირედ ბუთუმ დუნუაზე არ ყოფილ.

ამ ნაცვალსახელს როგნედა ღამბაშიდის ლექსიკონში მეორე მნიშვნელობაც აქვს:

ბუთუმ // *ბუჰთუმ - ყველა უკლებლივ*

ბუთუმმა გაიგას!

ქალ ბუთუმიგნი პატარად ყოფილ.

ბუთუმ მაგიტროყიყ.

ბუთუმ რამ იცის.

სრუ - ყველა უკლებლივ

ქალისთუნ ტანსმოსაც იყიდიან, სრუს ერ ხურჟინში ჩაალაგებენ.

მემრე ხალლი ადგება, სრუ მუა ბიჭის სახში

იქე ნალარას უკრონ შუალამემდინ. სრუ ხალლი მუა.

როგნედა ღამბაშიდე ასევე ასახელებს განსაზღვრებით ნაცვალსახელად ნახესხებ ფორმას ჰარტესან - თითოეული, თუმცა ის არც ლექსიკონში აქვს შეტანილი და ტექსტებშიც ვერ დავადასტურეთ.

ურთიერთობითი ნაცვალსახელები

ერთმერთ/ ერთმერთი - ერთმანეთი

ერთმერთი დანახად დიად გომხარდაყ. / ერთმანეთის დანახვა ძლიერ გაუნარდათ.

ერთმერთს დამჟერით! / ერთმანეთს დაუჯერეთ!

ერთმერთთან ჰარ დლი იკიდნევიან ყოფილ. / ერთმანეთთან ყოველდღე ჩხუბობდნენ თურმე.

დაჰყუჟნეს ერთმერთი თავ. / ერთმანეთს გადაეხვივნენ.

ფორმა მიღებულია ერთმა(ნ)ერთი ფორმის ფონეტიკური გამარტივებით. გამარტივება დიალექტის მორფოლოგიური ყალიბის მიხედვით მოხდა - ბრუნვის ნიშნის მოკვეცის გზით. განსახვავებით სალიტერატურო ქართულიდან: შდრ.: ერთმანეთი < ერთმანერთი.

4.6. მიმართებითი ნაცვადსახელები

მინც (/მინაც) ; ვინც; რათარიც // **ჰათარიც**

ამათ ფაჰჩად ხელავს, თით ასისხლინებულავ, თავიბე ვინც მეეხმარა.

წინდად იმ ქალიბე დაასწავლენ, მინც თხოვდე.

ფაჰაიც ამბოვს: ბრუმად არა, რათარიც უნდ იყოს, მე ჩემ ქალითავ მაგიბე მიატემეკარავ.

ად აქაც ფირი ტყეე არის. ძალიან კადს, რათარიც უნ ავატყოფ იქნეს, კად კეპტევ.

4.7. უარყოფითი ნაცვადისახელები

ჰეჩრამ/ი - არაფერი/; ჰეჩ მინამ/ი - არავინ; ენერთ/ი - სრულებით არავინ/; დენა მინამ - არავინ; დენა რამ - არაფერი; ერ მინამ/მინამ/ - ერდენა მინამ/- არავინ, ვერავინ; ვერადფერ, არადფერ; ერ რამ არ / ერ რამ ვერ - არაფერი, ვერაფერი

დენა მინამ - არავინ

დენა მინამ არ აღის ემ სახლში. /არავინაა ამ სახლში/.

დენა რამ - არაფერი

არც თეთრ მაქ, არც დენა რამ მაქ. /არც ფული მაქვს და არც არაფერი მაქვს/.

ერ მინამ - არავინ, ვერავინ

იგივეა რაც: მინამ, ერდენა მინამ

ერ მინამ არ დამინახი. /არავინ არ დამინახავს/.

ერდენა მინამ - არავინ

იგივეა რაც: ერ მინამ, მინამ

ემ ქალიბეთ თურმენი ბევრ მაჭაკლეე მოდიან, ამმა ქალ ერდენა მინამს არ სწონოვს. / ამ ქალს ბევრი მაჭანკალი მოუდის, მაგრამ ქალი არავის იწონებს.

ერ მინამ; - არავინ, ვერავინ

ერ მინამ არ დამინახი. /არავინ არ დამინახავს/.

განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელი ერ რამ // ერ რამდ მნიშვნელობით ერთი რამე, რაღაც , უარყოფითი ნაწილაკის დართვისას ეცვლება მნიშვნელობა - არაფერი, ვერაფერი:

ჟედლოვაში ერ რამ არ მაქონდა, ბეროვაში რაუმ მქონდესავ? / ახალგაზრდობაში არაფერი მქონდა, სიბერეში რა უნდა მქონდეს?/.

ერ რამ არ მაქ, დეკაც სადთი ვითხოვნო? / არაფერი მაქვს, ცოლი საიდან ვითხოვო?

ჩონ უჟმაჟურ ადგილში ჰცხოვროვო, ერ რამ ვერ ვიგეკო. / ჩვენ მივარდნილ ადგილას ვცხოვრობო, ვერაფერს ვერ ვიგებო/.

4.8. უკუქცევითი ნაცვალსახეი თავი

უკუქცევითი ნაცვალსახელი თავი დაერთვის პირის ნაცვალსახელებს და აწარმოებს პირველი, მეორე და მესამე პირის ნაცვალსახელურ ფორმებს:

ჩემთავ - მე:

ფაჰჩად ქალ ჩემთავ მააწონებელიავ. /მეფის ქალს მე მოვწონებივარ/.

დედაც, თუ ცარიელ წეველ, ჩემთავ დაატოპელი, მააკლრლი. /დედაც, თუ ცარიელი მივედი, მე მცემს, მომლკავს/.

უგე ჩემთავ სადაც თქონ ჩემთავ გიპოვნიაც, უგემ ტყეში ჩემბე ერ სახლ ააშენით. /აი, მე, სადაც მე მიპოვეთ, იმ ტყეში ჩემთვის აერთი სახლი ააშენეთ/.

სურათიც გადაღეს, ჩონთავ ვიდიოშ-მიდიოშ გადაღეს. / სურათიც გადაიღეს, ჩვენ ვიდეო-მიდეოში გადაგვიღეს/.

შენთავ - შენ:

ნარვალა, ჰე დევრუშ შენთავ მააკლელი, შენთავ თორნეშ ჩააგდებელი, შააწოლი, შიჭმელი. /ნარვალა, ეს დევრიში შენ მოგკლავს, შენ თორნეში ჩაგავდებს, შეგწვავს და შეგჭამს/.

მზვლანი მოვდე, შენთავ წაგიყონოთ, მოდლოთ. /მერე მოვალთ, შენ წაგიყვანოთ, მოვიტანოთ/.

გოშნიან, აი, ცხენით მასლელი ეხლა ყარაჩი, თქონთავ წაყონელი. /გვეშინია, აი ცხენით მოვა ეხლა ყარაჩი, თქვენ წაგიყვანოთ/.

იმითავ - ის:

თასმალუში იმითავ შოვნახავყ, თურმე ზმარ ალევნებენ მაგა. /თასმალუში ის შეუნახიათ, თურმე ძმარს ასმევდნენ მაგას/.

არ იცოდნენა იმითავ რუმ გინდოდა, აი გუღბად პატა? /არ იცოდნენ, ის რომ გიყვარდა, ა, გვიღბად ძალო?/.

იმათთავ დავაქორწილავით. /ისინი დავაქორწინეთ/.

უკუქცევითი თავ ნაცვალსახელით ნაწარმოები ახალი პირის ნაცვალსახელები მნიშვნელოვნად ცვლიან ინგილოურში სინტაქსურ მიმართებებს. ამიტომ უფრო დეტალურად მათ სინტაქსის ნაწილში განვიხილავთ.

5
8065

5.1. პირის ნიშნები ინგილოურში

ქართული დიალექტების დიფერენციაციის ერთ-ერთი საფუძველი პირის ნიშანთა ნაირსახეობებია. ქართულ დიალექტოლოგიურ ლიტერატურაში ამა თუ იმ დიალექტში პირის ნიშანთა თავისებურებაზე მსჯელობისას, ძირითადად, მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების გამოხატვის საშუალებებს განიხილავენ. დასავლურ და აღმოსავლურ, მთის და ბარის დიალექტებად განდასების ერთ-ერთ ნიშნადაც, როგორც ცნობილია, ამ პირების გამოხატვის თავისებურებაა მიჩნეული.

ინგილოურის სპეციფიკურობას და განკერძოებას სხვა დიალექტებისგან განსაზღვრავს ის, რომ კბილბაგისმიერი ან წყვილბაგისმიერი თანხმოვნის (**მ** ან **ვ**) შემცველი პრეფიქსების ფუძისეულ ან აფიქსურ ინვენტართან ფონეტიკური ურთიერთქმედების შედეგად აქ მნიშვნელოვანი ფონეტიკური ცვლილებები ხდება როგორც მხოლობითი, ისე მრავლობითი რიცხვის პირველ პირშიც.

საერთოქართული დიალექტური მონაცემებისგან პირის ნიშანთა სისტემა ინგილოურში მხოლოდ ფონეტიკური ვარიაციულობით განსხვავდება, რასაც, როგორც ვთქვით, ერთვის მკვეთრი ფონეტიკური გარდაქმნები ზმნური ძირის შიგნით და ამ ცვლილებათა ძლიერი გავლენა პრეფიქსულ ინვენტარზე, რის შედეგადაც პირის ნიშანი ან ძლიერ სახეცვლილი, ან, ხშირად, სულაც გაუჩინარებულია და მხოლოდ რთული ანალიზის შემდგომია შესაძლებელი მისი აღდგენა.

ინგილოურის პირის ნიშანთა ვარიაციულობა მთლიანად იხსნება ქართული ენის შინაგანი კანონზომიერებით, ამავე დროს, ქმნის სხვა ქართული დიალექტებისგან მკვეთრად განსხვავებულ სურათს, რომელიც დიალექტის ფარგლებშიც არ არის ერთგვაროვანი და შიდადიალექტური დიფერენციაციის მყარ საფუძველსაც კი იძლევა.

5.1. 1. პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი

პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი რამდენიმე სახით შეიძლება შეგვხვდეს სხვადასხვა ფონეტიკურ გარემოცვაში. გრ. იმნაიშვილი გ-, ჟ-, მ- და 0- კერსიებს ასახელებს. როგნედა ღამბაშიძე მათ გარდა განიხილავს ჰჟ, ჰ[ჟ] ვარიანტებსაც. ესენი არ არის სამეცნიერო ლიტერატურაში განხილული - არც

გრ. იმნაიშვილი და არც ვ. აბაშვილი ჰქ, ჰ[ქ] ვარიანტებს არ ადასტურებენ, არ არის ეს მოვლენა აღნიშნული არც ძირითად დიალექტოლოგიურ ლიტერატურაში - არც ინგილოურისა და არც სხვა რომელიმე დიალექტის აღწერისას. თუმცა, როგნედა ღამბაშიდის მიერ ამ ვარიანტების გამოყოფას ნამდვილად აქვს საფუძველი. მსგავსი მოვლენა შენიშნული გვაქვს სამცხურ-ჯავახურში, სადაც პირველის სუბიექტური პირის ნიშნად ჰ-ს მიღების ერთ-ერთ გზად მივიჩნევდით ვ- პრეფიქსისა და მესამე ობიექტური¹⁶⁸ პირის ჰ- პრეფიქსის კომბინაციას: ღავჰკვირდი, ღავჰცილდი... [ბერიძე 1994: 19; 153].

ნიშანდობლივია, რომ სამცხურ-ჯავახურში ჩვენ მიერ ზედაპირულად აღწერილი ეს მოვლენა გამოძახილს პოულობს ინგილოურში. სავარაუდოდ, ის სხვა დიალექტებშიც საგულვებელია. უბრალოდ, აკუსტიკური მსგავსების გამო, ყრუ ბგერების წინ დაყრუებით ვ>ჰ და ფშვინიერი შემართვის ჰ-სთან ვ-ს კომბინაციით (ვ+ჰ) მიღებული ბგერები ერთანეთისგან არ არის გარჩეული.

მით უფრო დასაფასებელია, ახალგაზრდა მკვლევრის ეს ყურადღებიანი დაკვირვება ქართული სამეცნიერო დიალექტოლოგიის ადრეულ ეტაპზე.

როგნედა ღამბაშიძე პირის ნიშნთა განაწილებას კაკურისა და ალიბადურის ერთ-ერთ განმასხვავებელ ნიშნად მიიჩნევს. ამგვარ სადიფერენციაციო ნიშნად ეს მოვლენა სხვა ავტორებთან არ გვხვდება, ამიტომ შედარებით დეტალურად წარმოვადგენთ ღამბაშიდის აღწერას.

მკვლევარი წერს, რომ ჰ თანხმოვანი ყრუ ფუძისეული თანხმოვნების წინ ინგილოურში წმინდა ფონეტიკური წარმონაქმნია და ის ფშვინიერი შემართვის ნიადაგზეა გაჩენილი. ამით ის თან ეთანხმება გრ. იმნაიშვილს, რომელიც აგრეთვე ფონეტიკურ წარმონაქმნად განიხილავს ჰ- ბერას ანალოგიურ შემთხვევებში, თან კი ეწინააღმდეგება, რადგან გრ. იმნაიშვილი ჰ-ს ფშვინიერი დამართვის მაგალითად განიხილავს ზმნისწინების შემდეგ. როგნედა ღამბაშიძე მასალის მოშველიებით ასაბუთებს თავის თვალსაზრისს და იმნაიშვილის მოსაზრების საწინააღმდეგო არგუმენტებად წარმოადგენს იმას, რომ: 1. მოვლენა დასტურდება უზმნისწინო ფორმებშიც და 2. მოვლენა დასტურდება მხოლოდ ყრუ თანხმოვნების წინ. ღამბაშიძე გრ.

168. ეს ვარაუდი, გაცილებით ადრე, სადიპლომონაშრომზე მუშაობისას გამოვთქვით, სამწუხაროდ, მასალის სიმცირისა და ექსპერიმენტული კვლევის შესაძლებლობის არქონის გამო, ვარაუდი ვარაუდად დარჩა. როგნედა ღამბაშიდის დისერტაციის „გამოჩენამ“ დაადასტურა ამ ვარაუდის სისწორე და ქართულ დიალექტოლოგიაში ამ საკითხის უფრო გამოწვლილვით კვლევის საჭიროება.

იმნაიშვილის დისერტაციას ეყრდნობა, როცა ამას წერს [იმნაიშვილი 1947: 157], თუმცა უნდა ითქვას, რომ დისერტაციის დაცვიდან 18 წლის შემდეგ გამოქვეყნებულ ნაშრომშიც გრ. იმნაიშვილი ოდნავი რედაქტირებით იმეორებს დისერტაციის ამ პარაგრაფს და იმავე მაგალითებით წარმოადგენს ამ -ჰ ბერას, რომელიც მისი აზრით, არის პრევერბიანი ზმნური ფორმების თავისებურება და ჩნდება პრევერბის შემდეგ ფშვინიერი დამართვის შედეგად (**დაჰ-ჩებიან / დაჰ-რჩებიან; დოჰ-ჩ (//დავჩ), დაჰ-ვწევ // დოჰ-წევ // დოჰ-ფწევ, მოჰჰკ ...**)¹⁶⁹ [იმნაიშვილი 1966: 78].

დამბაშიძე აღნიშნავს: მიუხედავად იმისა, რომ იმნაიშვილს გამორჩენია ჰ-ს გამოვლენის შემთხვევები უზმნისწინო ფორმებში, აგრეთვე მისი გამოვლენის ფონეტიკური გარემო, მისი მასალა მთლიანად უჭერს მხარს გამოთქმულ თვალსაზრისს¹⁷⁰.

პირის ნიშნების ვარიაციულობას ინგილოურში განსაზღვრავს ისიც, ზმნისწინიანია თუ უზმნისწინო ზმნური ფორმა.

საბოლოოდ, სამეცნიერო წყაროებისა და ქდკ-ის მონაცემების საფუძველზე ინგილოურში პირველი სუბიექტური პირის ნიშნების გამოყენების ასეთი სურათი იკვეთება:

1. მჟღერი თანხმოვნების წინ ყოველთვის გვაქვს -ვ, რომელიც დამბაშიძის დაკვირვებით, „ფონეტიკურად დასუსტებულ, ბილაბიალურ ბერას წარმოადგენს“. ამ პოზიციაში, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ზმნისწინისეული ხმოვანი ჯერ ვ-ს გავლენით ო-ს გვაძლევს, ის (**ვ-**) ბაგისმიერი ხმოვნის მეზობლობაში „სავსებით“ ლაბიალური ხდება და **მ-ს** სახეს იღებს [დამბაშიძე 1949: 151];
2. ყრუ ბგერების წინ გვაქვს პირის ნიშნის **ფ-**, **ჰფ-** ან **ჰ-** ვარიანტები¹⁷¹; აქვე დავამატებთ ჰვ- ვარიანტს, რომელიც დასტურდება ყველა არსებულ ტექსტში, მათ შორის როგონდა დამბაშიძის მიერ ჩაწერილ და გამოსაცემად მომზადებულ ტექსტებშიც. ცალკე კვლევის საგანია, ჰვ- და ჰფ- ვარიანტების პარალელური არსებობა უბრალოდ, სარედაქციო

169. ამ მაგალითების მინიშნებებიდან ჩანს, რომ მოვლენა დამახასიათებელია როგორც კაკური, ისე ალიაბალური თქმისთვის.

170. ამ თვალსაზრისს მხარს მთლიანად უჭერს მოგვიანებით, როგორც ვასილ აბაშვილის, ისე ჩვენი სამუშაო ჯგუფის მიერ ჩაწერილი ტექსტებიც.

171. აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ ყრუ ბგერებთან კბილბაგისმიერი ვ-ს უცვლელი ვარიანტები საკმაოდ ხშირია არა მხოლოდ ახალ მასალაში, რაც შეიძლება ინოვაციად მიგვეჩნია, არამედ უძველეს ჩანაწერებშიც. ეს იმას მოწმობს, რომ ყრუ თანხმოვნების წინაც ვ- პირის ნიშანს აქვს სხვა ვარიანტებთან პარალელური პოზიცია ინგილოურში.

სტრატეგიის შედეგია თუ რეალური ვითარების ასახვა¹⁷². ფაქტია, რომ პარალელურად დასტურდება როგორც ქალაქებში ხელით დოკუმენტირებულ, ადრეულ ეტაპზე მოპოვებულ მასალაში (იმნაიშვილი, ღამბაშიძე, როსტიაშვილი), ასევე უკანასკნელი 40 წლის განმავლობაში მაგნიტურ და ციფრულ მატარებელზე დაფიქსირებულ ტექსტებში (აბაშვილი, ბარიხაშვილი / ბერიძე). დიალექტის სამომავლო კვლევებში პირის ნიშანთა ფონეტიკური ვარიანტების აკუსტიკური ანალიზი პრიორიტეტად უნდა გამოიყოს.

3. ვ- შეიძლება დაიკარგოს: ა) ხმოვანთა შორის: ოვი > ოი; ოვა > ოა; უვა > უა. ცვლილების ეს სახე დამახასიათებელია ქართული დიალექტების ერთი ნაწილისთვის (**მო-ვ-ი-ტანე > მო-ი-ტანე...**) აღნიშნულია, რომ დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტებისთვის [ჯორბენაძე 1998: 624], თუმცა ეს პროცესი ბუნებრივია დასავლური დიალექტებისთვისაც: მოვა > მოა > მუა; მოვაჭრი > *მოაჭრი > მუაჭრი (გურ.). ბ) პირის ნიშანი იკარგება უზმნისწინო ფორმებში, თანხმოვნების წინაც: ლაპარიკოვ, ლოცოვდით¹⁷³ [ღამბაშიძე 1949: 153];
4. ფუძისეული ან აფიქსური ა-, ე- და ო- ხმოვნების შემცველ ზმნურ ფუძეებთან პირის ნიშანი ვ- შეერწყმის ამ ხმოვნებს, შედეგად ვიღებთ: ვა>ო (ოზღევ...), ვე>ო (ოზახი...) და ვი>უ (**უფიქირ...**) ხმოვნებს, რომლებიც თავის თავში პირის ნიშანსა და ფუძისეულ ან აფიქსისეულ ხმოვანს შეიცავენ¹⁷⁴.
5. ასეთივე ბიფუნქციური კომპონენტები წარმოიქმნება ზმნისწინის ხმო-

172. სამწუხაროდ, ჩვენი სამუშაოს ფარგლებში ამ მონაცემის აკუსტიკური ანალიზი ვერ მოხერხდა.

173. აქვე ავტორი, პირობითად და ჰიპოთეტურად ფორმებსაც ასახელებს ვ-პირის ნიშნის დაკარგვის მაგალითად. ვფიქრობთ, ეს შემთხვევები ჰჰ > ჰ პროცესის მაგალითებად უნდა განვიხილოთ.

174. მსგავსი პროცესები, როდესაც მორფემათა ზღვარი იშლება და მიიღება ორმაგი მორფოლოგიური ამოცანის მქონე „ბიფუნქციური“ კომპონენტები, ხშირია ქართულ დიალექტებში. სამწუხაროდ, მათი ზუსტი პარადიგმული კვალიფიკაცია ჭირს: ხან გრამატიკული პირის (ან სხვა რომელიმე) კატეგორიის შესახებ ინფორმაცია „ინკორპორირებულია“ ძირეულ მორფემაში, ხან კი ის სხვა გრამატიკულ კატეგორიასთან „იყოფნა“ ფორმას: გამოხატავს, მაგალითად, პირსაც და მიმართულებასაც... ზუსტი აღწერისა და ანალიზისათვის საჭიროა ამგვარი „ბიფუნქციური“ ინვენტარის რაც შეიძლება ზუსტი რეესტრის შედგენა და მისი შესაბამისი მარკირების სტანდარტის შემუშავება. ფერეიდნულზე მუშაობამ კიდევ უფრო გამოკვეთა ასეთი „კომპლექსური მორფემების“ უფრო მარჯვე საკვალიფიკაციო ჩარჩოს არსებობის საჭიროება.

კანთა ლაბიალიზაციის თუ უმლაუტის დროს: გავლენის მქონე თანხმო-
ვანი (ვ) აღარ ჩანს ფორმაში, მისი კვალი შემორჩენილია ზმნისწინის
ლაბიალური ხმოვნის სახით, იგივე ხმოვანი საკუთარი გრამატიკული
მნიშვნელობის გარდა ინახავს გამვლენი ხმოვნის (რომელიც უფრო
ხშირად აღარ არის ხოლმე შენახული ზმნაში) გრამატიკულ ინფორმა-
ციას (სახელდობრ, პირის რომელობას).

აღიბადურში ისევე, როგორც კაკურში, მჟღერების წინ გვაქვს ვ- პირის
ნიშანი (მიუხედავად იმისა, ზმნა პრევერბიანია თუ არა), ყრუ თანხმოვნების
წინ აქაც გაჩნდება ფ.

გამონაკლისს შეადგენენ ზმნები, რომლებსაც ი- ზმნური ხმოვანი (სათა-
ვისო ქცევისა ან გვარის მაწარმოებელი) დაკარგული აქვთ. ასეთ შემთხვე-
ვებში ყრუ თანხმოვნის უშუალო მეზობლობაში აღმოჩენილი ვ- პირის ნიშანი
კი არ ყრუვდება, როგორც მოსალოდნელი იყო, არამედ უცვლელი რჩება, ხში-
რად კი ბილაბიალურ მ- ვარიანტი წარმოიქმნება: მაგყონ, ჩავცო, დავკლო...
წომყონო...

აღიბადური, როგორც რ. ღამბაშიძე აღნიშნავს, ხმოვნების წინ არავი-
თარ თავისებურებას არ გვიჩვენებს: არ ხდება არც შერწყმა კაკურის მსგავ-
სად (ვა > ო...) და არც ხმოვანთა შორის მისი გაუჩინარება (ოვა > ოა...).
გამონაკლისს შეადგენენ ისეთი ზმნები, რომლებშიც სათავისო ქცევის ან
ვნებითის ი- პრეფიქსია დაკარგული. ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა აღიბადუ-
რისთვის. ი-ს დაკარგვის შედეგად ყრუ თანხმოვნის მეზობლად აღმოჩენილ
ვ- თანხმოვანი აღარ განიცდის ასიმილაციას და ვ- / მ- ვარიანტებით რჩება
ფორმაში [ღამბაშიძე 1949: 158].

კორპუსის მონაცემების ანალიზის შედეგად აღიბადურის შესახებ შეიძ-
ლება დავამატოთ, რომ აქაც, ისევე, როგორც კაკურში ბუნებრივი და ხშირია
პირველი სუბიექტური პირის ფშვინიერშემართვიანი - ჰვ- ვარიანტი.

პირველი სუბიექტური პირის ნიშანთა ვარიაციების ცხრილი მაგალითებით:

პირის ნიშანი	ფონეტიკური გარემო	ილუსტრაცია
ვ	მჟღერი თანხმ. წინ ყრუ თანხმ. წინ რელუც. ი-ს წინ ხმოვნების წინ	ვღამით ათეამლეკს, ურმი ვზიდავთ კალოში ჰელემლეკს, ვღამით ზნეკს. ქეილას ვერ იბანდა, მე ვბანდი მამამთილს. მერე ვკოპავთ, ვჭრით თახთა-თახთა, ვთესავთ. კოპევში [განუწყვეტლივ] წყალ მიდის. დაათესელ წელს იმა ლამაზა ტაბკით ვწმენდავთ . გაწმენდას უკან ვერუთ , ზედ წყალ ვოსხამთ . არც ვესროვლე ყურდღელ, დიდი ყურდღელ მავ(ი) ყონე. მაღლი ტანსმუსი, მე ჩავ(ი)ცო. პურ დავდაი დასწვენას უკან პურევს ვაციევთ , მერე ვარცხლში ვაწყევთ ; თუ ცხელ-ცხელა ჩავაწყევით , პურ დაფორეველი. მერე მივაქთ შინ.
მ	ვ-ს პარალელურ ვარიანტად რელუც. -ი პრეფიქსის წინ ალიაბულურში; ზმნისწინისეული (მერეული) ო-ს შემდეგ.	წავალთ, ბაღლს დამჭერთო, სისხლ მამლევთო [ღამბ]. მე ერ ბერ ღეკაც ვარ, ჰახანაც დამბერდეკ, მე გარაქ საცხოვრებელა ცალკ უმ დონჟდე. ჩემ შმლევივე ცალკ სახლ დონდგამ, მე კი ჩემბე უქნევ, ჩემბე დოუჩე ხავ, ჩომგუ, შონდლობავ.
ფ	ყრუ თანხმოვნების წინ	იმ კაცს თავი გამჭირა: მე რახან მოქადრბ, შენ საცოდნეხარავ. ერ ყივ გამაღდეკს თუ არ, მინდორში მიტტანთ // მიტტანთ. იმ დროს შაქხდი, მამა მამკადრა, ხაზნაც დაფანტულა.
ჰფ	ყრუ თანხმოვნების წინ, ფშვინიერი შემართვით	ზედ ზგნიაკ გაჰჰჰდეკ, პური ზგნიაკ. ჩონ ხუთ ბატი გოქო, დაჰჰკლოთ, წავიყონოთ ფაჰჩასთან, მაგიზგან ბევრ თეთრი მოვტანოთ! ადმაშინ კი შიში ფერ-მერ დაჰჰკარგ, მეთქი ეეხლა ჩემ თავ საცნოველი, მაკლოლი ერ დროზე მაღლა ნოს ერ კოჭოპ, თით ჩაჰჰყოფ შიგ, ჰხრადვ ზედს. ჰვნავდი, ემე ჰჰთესავდი, ბაღას კიდი [=ემკიდი], კალხოზისი.

პე-	ფშვინიერი შემართვა ვ-პირის ნიშნის წინ ყრუ თანხმონებთან მეზობლობაში	წყალით მოკვწყავდით. მე ვერ პეტყუი, ტყუილ არ ვიცი მე. მე ზეინაბას ზალიან კარგა პეცნოვ. მე რო პეკვამ, შენც უნდა გაჭამო. გადაპეტენ უკანაყ. ასე არხს გაპკეთხრიდით. ყაფით გაპკერენხავდით. ჩაპეწყალდ ბითოვა, ღვესეკლდ.
პ0- ¹⁷⁵	1. ფშვინიერი შემართვა ვ-პირის ნიშნის წინ ყრუ თანხმონებთან, ღაკარგული ან ფუძისეულ ხმოვანთან შერწყმული ვ-ს წინ; 2. ფშვინიერი შემართვა უ / უ ხმოვნების წინ	პხრღავ ზეის. /ვხეღავ, რძეა/. პვნავდი, ემე პტეთსავდი. / ვხნავდი, ვთესავდი/. ფეყ რამ არ ამტკივდა, წომოპტენ და იალაა! / ... წამოვ ხტი და იალაა!. აპკალავდით ღამაზა ეჩოფით, თოხაფით. აპკალავდით იმას გადაპყრუღუთ, წყალით მოკვწყავდით /ავკვალავდით, მოვრწყავდით/. ტყუილა პწვალავდით, ტყუილა /ვწვალავდით/. ჩხილ ვერ პპოვლოზ, ღამიკარგი /ვპოვლოზ/. წავალთ, მოპმკუთ. მე პუთხარე: კარგად ღამისმინ-მეთქ, - პუთხარე, - მე მოსულვარ, ჩემთან ღოუშენიაყე - მეთქ - პუთხარე. არ პუსმენ. საყტარზე მივდიოდით, სანთელს პუღევდით, პუნთევდით. ამაგრ ჩვეულებრივა პუვლით ყმაწულებს. კრამეტ ნაყავდით მაგრა, მურში რრვდით, კარაქში, პუსომდით ქეილაზე. ჴელს ვერ პუსტენდით, ეგრე. ღელას პუტირებ, ჩემთვის ფიქრობ დაა. მურში რრვდით, კარაქში, პუსომდით ქეილაზე. კრამეტ ნაყავდით კბილი უსომდით¹⁷⁶, ფხეკავდა.

175. ეს შემთხვევა შეიძლება აღიწეროს, როგორც ფშვინიერი შემართვა ნულოვანი პრეფიქსაციის დროს.

176. ერთსა და იმავე ტექსტშია პ- თი და პ-ს გარეშე.

0	1. ვ- პირის ნიშანი დაკარგულია თანხმობის წინ, მაგრამ ფშვინიერი შემართვა არ გვაქვს. 2. ზმნისწინიან ფორმებში უ- პრეფიქსის წინ დაკარგულია ვ- პირის ნიშანი 3. იკარგება ხმოვნებს შუა ვ- პირის ნიშანი: ოვი > ოვ; ოვა > ოა / უა; უვა > უა; 4. მესამე სერიის მეშველზმნიან ფორმებში ვ- პირის ნიშანი არ გვაქვს.	1. ჩონ ლოცოვლით (ღამბ.). მე ლაპარიკოვ (ღამბ.). პიგმაგრა თამაშოვლით, ღროს ვატარევლით დაა. საყდარზე გასლა არ გიშომნენ, მივდილით - ბრუნდევლით. დილაზე დგებოდი, ცეცხლ ვანთევდი, ვაჭმედიყ, ვალევენებდი, ყანაში წავდოდი ყანას მაამკელა ესე ლულითი. მე რამეს ვერ ზრახულოვდი. ხელ ვაზლევლით, ბრუნდევლით, ტირილით. მე რუმ ლაპარიკობდი, გაიგია, იმი ენაზე რუმ ლაპარიკოვდი. გეველ, ნახე ერ კაც ტირის, მარისა ჰქვია. 2. ჩონ გავანებით ჩონ სახლ-კარ, არ დოევლით ყურ ჰეჩბეთ. ყავარ წოულე, დედას დოევდე, მე ფურცლიზე წეველ. ჩოულეველი შიგ სიფინეი, ქრშაი სიფინეი ჰქონდა. 3. აგე ვიქენივ და მეც მოხუელივ ჩემ დეკაცივ. რქს წყულ ექ მოდ, გამოუზგავენ, ყერ მე არ მოსუვარ ექ, რქსიც მერე უკანი მოდლე. ჰარასი თუთუნ ჰკრჩავლით, მოაქინლით, ვარიგევლით. თოლზე არ ავლი, ეგე ვესროვლე, ვერ მოხნრდრე, გრდდი დემეცილა. დედამთილი შიჭმელს აქეთევდა, მე მუალაგევდი. ამდამაც ეყო თქონსა მუალავ, სადამ-მადამში არ ჰთქო. 4. ჩონ ომგექ ბინა ჩომოსუვართ. ჩონ თქონ ქალ წაყონელა მოსუვართ, ჰე ზნას იწონევთ თუ არავ?
კომპლექსური ძორფემები	ზმნისწინიან ფორმათა მხ. და მრ.რ. ფორმები: ი- და ა- პრეფიქსების წინ ზმნისწინის -ა> -ო//უ¹⁷⁷; ვა>ო, ვე>რ და ვი>ჟ პროცესების შედეგად მიღებული ფორმები.	ძმა და ჩემთავ იქ გოიზარდით. ენერთიც თავში ვერ ჩუავდ. ჩონ ზაღლს რად ოჭამოთა? (ღამბ.) მე ჰათაარ ოცხოვრო ყმაწულევ. (ღამბ.) ჩონ მაგა დუნუაზე ვე ოთავნევთ. (ღამბ.) ჩონ შუდ რყავით. (ღამბ.) მე რტარევ. (ღამბ.) სიხარული რად საქნელ, არ უცოდი. (ღამბ.) ჰერ მინამ ვერ უპოვნით. (ღამბ.) მოდ, მე უნადირო. (ღამბ.) მეც შენ დედად უქნევ. (ღამბ.) მე უფიქრ. (ღამბ.) მე ვუსწარვ. (ღამბ.) მოდ ვულოცო. (ღამბ.) კედემ ყისმათს ვუტყუ, ერ ნადილს. არ ვუც, გამათხოვეს, მომდნენ.

177. პირთა შორის დაპირისპირებას წარმოქმნის ეს მეორეული -ო - ხმოვანი, რომელიც ერთდროულად ზმნისწინის ხმოვანი კომპონენტიცაა და პირის ნიშანიც. უფრო ლეტალურად ამ საკითხზე იხ. ზმნისწინების შესახებ თავში.

5.1. 2. მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნები

მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნების გამოყენების თავისებურება ქართული ენის დიალექტების განდასების ერთ-ერთ საფუძვლად იქცა. ძველი ქართულიდან დღემდე პირის ნიშანთა გამოყენების წესი არსებითადაა შეცვლილი და დიალექტები ამ ცვლილების სხვადასხვა სურათს წარმოაჩენენ. იმის გამო, რომ ორივე ამ პირის ნიშნის გამოხატვის ინვენტარი იდენტურია და მათი გამოვლენაც ერთნაირ ფონეტიკურ წესებს ემორჩილება, როგორც წესი, ისინი ერთად განიხილება.

გრ. იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ, ისევე, როგორც ქართული ენის სხვა ქვესისტემებში, ინგილოურშიც ჰაე არის „ძირითადი პრეფიქსი“, რომელიც მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის აღსანიშნავად გვხვდება, თუმცა განსხვავებაა ის, რომ ინგილოურში მისი გამოყენების არე თითქმის შეუზღუდავია და ის გვხვდება როგორც მჟღერ, ის ყრუ თანხმოვანთა წინ. ჰ-ს ფონეტიკურ ვარიანტებად მკვლევარ ს-(/შ-ს) და დ-ს ასახელებს, თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ „ისინი ახლავს იკიდებენ ფეხს“ და მათ მხოლოდ „ზოგჯერ წავაწყდებით“. ავტორი იქვე აღნიშნავს, რომ ჰ-ს ხმარება ინგილოურში სცილდება მორფოლოგიურ კანონს და ის იქაც გვხვდება, სადაც მისი არსებობა გაუძარტლებელია [იმნაიშვილი 1966: 106].

როგნელა ღამბაშიძე პირის ნიშნების ინვენტარად შემდეგ ვარიანტებს გამოყოფს: ჰ, ს, შ, ჰს, ჰშ, 0. მანამდე სტეფანე მენთეშაშვილისა და გრიგოლ იმნაიშვილის მიერ განხილულ ვარიანტების არსებობას ის კატეგორიულად უარყოფს. მკვლევარი განიხილავს იმნაიშვილის მიერ განხილულ მაგალითებს: თოლევ დაძხუჭ, ცხენმა თავ ადწივა. ორივე ამ მაგალითში ის გამორიცხავს მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნის არსებობას და ასაბუთებს, რომ დ აქ ორივეგან სათავისო ქცევის ნიშანია და არა პირისა. მართლაც, პირველი ფორმა ბრძანებითისაა და არცაა მოსალოდნელი იქ პირის ნიშნის არსებობა, მეორე ფორმას ის „აძხუდა“ ზმნას აღარებს, რომელიც „თვალის ახელის“ მნიშვნელობით იხმარება ინგილოურში: მე უხედავ, შენ იხედავ, ის იხედავს (აწმყ.). შდრ.: მე თოლევ ოძხედ, შენ აძხედ, იმამ აძხედა. ანალოგიური ვითარებაა „ადწივა“ ზმნასთანაც: მე ქელლა ადწივ, შენ ადწივ, იმამ ადწივა. მკვლევარი შენიშნავს, რატომღაც ეს ზმნები ინგილოურში სათავისო ქცევის ფორმით იხმარებიან [ღამბაშიძე 1949: 160].

ამ ბოლო არგუმენტს დაბრკოლებას უქმნის ის, რომ დ-სთან ერთად, ნამდვილი პირის ნიშანიც დასტურდება ილუსტრირებულ ფორმებში: ა-დ-ს-წი-

ვა. თუ დ- ამ ფორმებში სათავისო ქცევის ნიშანია, მისი ადგილი მხოლოდ პირის ნიშნის შემდეგ შეიძლება იყოს ზმნაში და არა მის წინ. მეტათეზისის ფონეტიკური გარემო ამ ფორმაში არ არის, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ადწივა ფორმაში დ შესაძლოა, იოტირებული შემართვის შედეგი იყოს. რაც იშვიათად, მაგრამ მაინც გვაქვს ინგილოურში, მასშტაბური, ჰ- თი გამოხატული ფშვინიერი შემართვის გვერდით.

ასეა თუ ისე, როგნდა ღამბაშიძეს უნდა ღავეთანხმით იმაში, რომ დ- ინგილოურში მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნად არ უნდა განვიხილოთ.

რაც შეეხება ჰს- და ჰშ- ვარიანტებს, აქ ს- და შ-ს ფშვინიერი შემართვის შემთხვევაზე უნდა ვილაპარაკოთ და არა ცალკე ვარიანტებზე. შემართვის მქონე და შეუმართავ ვარიანტებს შორის პოზიციური მიმართება არ დასტურდება.

როგორც ვნახეთ, მეორე სუბიექტურის და მესამე ობიექტური პირის ნიშანი ინგილოურში შეიძლება შეგვხვდეს შემდეგი ვარიანტებით: 0, ჰ, ს, შ, ჰს, ჰშ.

რაც შეეხება პირის ნიშანთა გამოვლენის წესებსა და კანონზომიერებას, ასეთი სურათი იკვეთება:

მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი:

1. ხმოვნებისა და მჟღერი თანხმოვნების წინ პირის ნიშანი იკარგება უზმნისწინო ფორმებში - ეს საყოველთაო მოვლენაა კაკურში, ალიაბაღურში კი მჟღერებთანაც თითქმის ყოველთვისაა დამოწმებული ჰ- პირის ნიშანი, ან მისი რომელიმე ვარიანტი;
2. ზმნისწინიან ფორმებში პირის ნიშანი იკარგება, თუმცა რჩება ე.წ. „სამაგიერო სიგრძე“ - ზმნისწინის ხმოვანი გრძელდება;
3. ყრუ თანხმოვნების წინ პირის ნიშანი თითქმის ყოველთვის დაცულია;
4. ბრძანებითში პირის ნიშნები არც ზმნისწინიან ფორმებში და არც ყრუ თანხმოვნებთან არ ჩანს (გარდა განსაკუთრებული შემთხვევებისა: ბრძანებითში პირის ნიშანს ინარჩუნებენ წარმოშობით სამპირიანი ფორმები.¹⁷⁸

178. ბრძანებითში პირის ნიშნის გამოვლენის შემთხვევები და აღწერილი წესის მოქმედების სტაბილურობა შიდადიფერენციაციული ვარიანტების გათვალისწინებით, დიალექტის სამომავლო კვლევების ერთ-ერთი პრიორიტეტული გამოწვევა უნდა გახდეს, რადგან ტექსტურ მასალაში ჩანს ამ წესის მოშლის თუ არასისტემატურობის ერთგვარი ტენდენცია.

5.1.3. მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები:

1. მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი იკარგება მჟღერი ბგერების წინ. უკვალოდ - უზმნისწინო ფორმებთან, „სამაგიერო“ სიგრძეს¹⁷⁹ ტოვებს ზმნისწინიანებთან; ალიაბაღურში პირის ნიშანი ყველგან დაცულია;
2. ყრუ ბგერების წინ პირის ნიშანი დაცულია (იშვიათად შეიძლება დაიკარგოს).

მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშანთა ვარიაციების ცხრილი მაგალითებით:

ფონეტ. გარემო	პირის ნიშანი	S ₂	O ₃
მჟღერების წინ უზმნისწინო	0	შენ რას ლაპარაკობა¹⁸⁰? შენ ნუ ნაველეოვ. შენ ქალეკს გათხუევა უნდაყ, შენ კი თავში ვერ ვარდევივ. იქნევ [შენ] ვერ ბრუნდეგ ეხლითავმამ? პაბე დინეა არ დგევივ? თუ ვერ ზღევ, წაბ. პაბე არ ზრახულოვა? შენიშენა: ალიაბაღურში ყველგან იქნება პრეფიქსი პ-: პლაპარაკობა, პვარდევივ, პდგევივ, პზღევ, პზრახულოვ...	ის მაღავს, ისენ მაღენ. იმას გონი, იმათ გონიყ. იმას ზინავ, იმათ ზინავე. თქუე: ჩონ პატრონ რა ზინავა? (ქდკ). ოგე ზაგანში ერთ იმათ სიტყვაზე ვერ ზრახულოვინ დაა. (ქდკ). კაცი ენას ველარ ლაპარაკობდა. ბრუნდებიან, მოდიან ისენ სახში. (ქდკ). შენიშენა: ალიაბაღურში აქაც ყველგან იქნება პრეფიქსი პ-.

179. ტერმინი „სამაგიერო სიგრძე“ როგნელა ღამბაშიძეს ეკუთვნის საკომპენსაციო სიგრძის სინონიმად. ამ საკითხს მან ცალკე წერილიც მიუძღვნა და დისერტაციაშიც საკმაო ადგილი დაუთმო (იხ. ბიბლიოგრაფია).

180. ამ ცხრილში რაც შეიძლება სრულად მოგვყავს როგნელა ღამბაშიძის მაგალითები, ქდკ-ის მაგალითებს აქვთ სათანადო მითითება, დანარჩენი არის რ. ღამბაშიძის დისერტაციიდან.

ზმნისწინიანი	0 („სამაგიერო სიგრძე“)	შენ თუ შუალეუ სისხლ არ დააღივ (*დაპლევ), არ გამთელდევივ. რაზე დაბრუნდი (*დაპბრუნდი)? შენ დაბრუნდავდი (*დაპბრმავედი). ვერ დაინახი? ე ქისად თუ დაბლერტ (*დაპბერტყე), მარგალიტი თეთრ ჩამაყუწენელი. შენ ღელად დაბანი (*დაპბანი), რად უყავ, ნუმ არ დაამლურ? წადო, აქ აღარ დაადგო (*დაპდგეო). მოკლეთ ერ შულ გააზარდ (*გაპზარდ) და? (ქდკ). პამთონ წლის ეყავი, რო დაბად? (ქდკ). შენიშვნა: ალიაბადურში ყველგან შენარჩუნებული იქნება პ- პრეფიქსი.	საავამტყოფოშ წაიყონეს, ტყუპეკ დაბადა (*დაპბადა) კდარ, თუთანაც მოკდო. (ქდკ). იმ ზალმაც გარაქ უგემ ქალადა ქრშაითი ბუთუშ ველევ დაბანას (*დაპბანას), პურ მართოს. (ქდკ). ვერ ითმენს დაა, გადა, ვერ მოთმენაშ წავარდე (*წავარდე) გადა. (ქდკ). ამენ წელშ იმლერი, პახან ჩააწერესა (*ჩასწერესა) დაახლოებით? (ქდკ).
ყრუ და მჟღერი თანხმოენების წინ	პ-; ს-/შ- /ჰს-/ჰშ-	გარაქ უმ შენ მოპჰნო¹⁸¹, დაპთესო. შენ გაპცოცხლდ. შენ შაპწუხლევ. ფქ ულსაც შენ გაპსცრი. შენ დაპსრლდე. პაათარ სცხოვროვა? პებე სწევხარა? შჰამი, ქალო, კად ეყოა? პაბე ჰშჰამი? პას ჰშჰედი, ჰოგო ხარა? ნაღილ ჰსწერავა? ზედაც ერ მუჭა ფქულ მაყერი, სუფრა //სუფრაჰ დაპხურავ (ქდკ). თუ არ მოპხარშე ძაფი, ის ბილი არ იქნება. პა ქენი ცხორ? პაბე დაპკარგი ცხორ? (ქდკ). საცერში ოთხ ჟამ ფქულ ჩაპყერი, გაპსცრი. (ქდკ).	იქ მინდორშ ტრაქტორ პუნავდა მიწა-წყალ, ამზადებდა. (ქდკ). შინდი, ველური შინდი პგავს რა ეხლა დაა, აღარ მიპდევენ. ამას მისდევენ, ჟარევ აქონდა ერთიც შესზახეს ამათ: ე რა აქეთებთა თქონ? ხეებ დაპჭრიდნენ, ქსელი ხიევ, გაპთლიდნენ ცულით. გაპკაწრავს გზად რამ, პაზირ იქს, წავ. ღამი წაიყონენ ყოჩ, დაპკლენ. შუადღეზე კიდე გაპლაღავდა კამეჩებ. სამი ღლე მემრე ცოტ-ცოტა დაპმირწყდა ეს გაწყრომა. კაჭად მარჟუნა თოლს გამაიდევს, შეშჰამს. წეველთ, ნაჭამ-დანაღვიც არ იქნა, გასწივა. სოშს ღანა, ჰკლამს ემა. შჰკრის პაპად.

181. იშვიათად გვაქვს შემთხვევები, როცა ყრუ ბგერების წინ მჟღერი პირის ნიშანი დაკარგულია: შენ პატარავდე; პაბე ღგეხარა;

ბრძანებითის ფორმები	0	გრილოში დაუ, წააკითხ. ჭამ, დალივ, იშიშპრ, იქეიფ! ქობ შაღვით! შენ ემ წყალში ჩავარდ! შენ დილივ გამარგლ! ერთ ერ დელაკაცს მეეც, ერთ ერ დელაკაცს მეეც, ერთიც შენ ჭამ, ე ვაშლ (ქლკ). შენიშენა: აქ ზმნისწინიან ფორმებში „მეორეული სიგრძე“ არ გვექნება.	----
ბრძანებითის ფორმები (პირის ნიშნით)	პ-; ს-/შ- /ჰს-/ ჰშ-	ორღბი კარზე საცერ დაჰკიდ! შენ თუ გინდა, ირემ გაჰხად! აჲ ჩინარ მოჰჭერ! ფულან ქვერ აჰხად! თორმეტ ვერსზე ერ სოფელ არის, აქ მისც¹⁸², დაბრუნდ, მოჲ. (ქლკ). რადც გინ ქენ, ჩემ საქმე არა, ერჟე ექათი მოჰშორდივ. (ქლკ).	-----

როგნედა ღამბაშიძე კაკურის, სახელდობრ, მისი ალიბეგლოური ქცევის თავისებურებაზეც წერს: შესადლოა, ხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთანაც შეგ-ვხვდეს ობიექტური პირის ნიშანიო და „ჰუთხრა“, ჰუჭმევნი“. .. ტიპის მაგალითებს ასახელებს.

აქ მკვლევარი „თავის თავს ეწინააღმდეგება“, ის განიხილავს მოსე ჯანაშვილის მიერ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას ინგილოურში ხანმეტობის კვალის შესახებ, ეთანხმება აკაკი შანიძის და სტ. მენტეშაშვილის მოსაზრებას, რომ ამ მოვლენას მორფოლოგიური საფუძველი არა აქვს და წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზეა წარმოქმნილი ეს ფორმები [ღამბაშიძე 1949] ჩვენ არ გავყვებით ხანმეტობა - ჰაემეტობასთან ინგილოურის მონაცემების კავშირის საინტერესო თეორიას, მხოლოდ დავაზუსტებთ, რომ უ- ხმოვანპრეფიქსის წინ ჰ- ბგერა არ უნდა მივიჩნიოთ მორფოლოგიურ ელემენტად და, მაშასადამე

182. ღამბაშიძე ფიქრობს, რომ ზმნები, რომლებიც წართქმით ბრძანებითში ინარჩუნებენ მეორე სუბიექტის ნიშანს, წარმოშობით სამპირიანი ზმნებია (დაჰკიდ, გაჰხად, მოჰჭერ...), თუმცა ქლკ-ის მაგალითებში გვხვდება სხვა ტიპის ზმნებიც (მისც /მიეცი/, მოჰშორდი...).

ის ვერ იქნება ირიბი ობიექტის ნიშანი ამ ფორმებში, როგორც ამას ლამბაშიძე წერს.

როგორც ვხედავთ, პირველი¹⁸³ და მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნებში ინგილოურში ჰ- კომპონენტი მნიშვნელოვნად ღმინირებს. ეს „ველი“ ხმოვანთა ფშვინიერი შემართვის პოზიციური ასპარეზია და იმდენად სისტემურია, რომ დიალექტის ერთ-ერთ ყველაზე მყარ საიდენტიფიკაციო ნიშანს ქმნის.

საყურადღებოა, რომ ქართული დიალექტებისთვის აქა-იქ დამახასიათებელი „მრჩობლი ნიშნები“¹⁸⁴ ინგილოურში ფართოდაა გავრცელებული და ისინი სწორედ ფონეტიკურ ნიადაგზე, ფშვინიერი შემართვის შედეგად არიან წარმოქმნილი. ქართულ დიალექტებში ეს პროცესი ნორმალიზაციის შედეგად აღიკვეთა. ის დამახასიათებელი იყო მე-19 საუკუნის ქართული სამწერლობო ენისთვისაც. აკაკი შანიძე ანტონ კათალიკოსის ენაზე მსჯელობისას წერს: კათალიკოზისათვის ამ პრეფიქსს (ცალად ჰ-ს და ტყუბად ჰს-ს) წმინდა მორფოლოგიური მნიშვნელობა არა აქვს, მისთვის ის არც S_2 -ა და არც O_3 , რომელიც საჭიროა ზმნის ფორმაში აკუსტიკური შთაბეჭდილების გასაზიარებლად“ [შანიძე 1981: 221]. ვაჟა-ფშაველა თურმე მოითხოვდა გამოცემლებისგან ამ ჰ-ს ხელშეუხებლობას, ხოლო ილია ჭავჭავაძე ხან შლიდა ჰ-/ს- პრეფიქსს, ხან - ამატებდა თავის ხელნაწერებში - აშკარა ჩანს, რომ პრეფიქსი პროლექტიული იყო ზეპირ მეტყველებაში [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 159].

ჰ-ს ღმინირება ინგილოურის ზმნურ პრეფიქსაციაში გენეზისითაც და ფუნქციურადაც დიასისტემური მოდელის რეალიზაციაა. ის ქართული ენის არქაულ ფენასთან ავლენს მჭიდრო კავშირს.

5.1.4. მესამე სუბიექტური პირის ნიშნები -ა, -ო, -ეს, -ნენ

მესამე სუბიექტური პირის ნიშნების არსებით ვარიაციულობას არ ავლენენ ინგილოურში, ინვენტარი მთლიანად ემთხვევა ადმოსავლური დიალექტებისას:.

მხ. რ. : ს-, -ა, -ო

მრ. რ.: ნენ-, -ეს

183. იგულისხმება ვპ- ვარიანტი (იხ. ზემოთ).

184. ტერმინისთვის გრ. იმნაიშვილი, 1966, გვ.

-ა: რომ ითამაშეს, ერ სალდათმა აათავა დროდ.

-ო: ურყან ებნევის: ამაღლო, ად ყიზილ შენბეთაც კადს, მეც ნოხო, გოხა-რევა.

-ეს: ამათმა არხად მისცეს სტალინზე, ააგრ-იგრ, ადღეს ოგე სამთაწყარო მიწა.

-ნენ: ერთიც ზოლ ჭიგოდ, დანარჩომ ჭიგოდც, ისიც აგროვენენ, გამაქონენ პირში, ერგან აწყოვდნენ და იქითი მეღან ურმი მიაქონნენ შინ.

პირის ნიშანთა პარადიგმული გადაწელება ზმნური ფორმაწარმოების საკითხების განხილვისას იქნება წარმოდგენილი.

5.1.5. პირველი ობიექტური პირის ნიშანი - მ-, გვ-, გუ-, გო-

პირველი ობიექტური პირის ნიშანი მხოლოდითი რიცხვისა მ- უცვლელია ინგილოურში (*მაქონდა, მამიტანი, მცნოვს...*)

ზმნისწინის ან ფუძისეულ ხმოვანთა ფონეტიკურ გარემოცვაში ობიექტური პირის მრავლობითის ნიშანი გვ- განიცდის სხვადასხვა ხასიათის ცვლილებას.

გვ- გვხვდება ფონეტიკური ნაირსახეობებით: გვ- , გო-, გუ-, გო-, გუ-, გ- (ეს უკანასკნელი შეიძლება „კომპლექსურ მორფემასთან“ შეგვხვდეს - მისი ლაბიალური კომპონენტი წინამავალი ზმნისწინისეული ხმოვნის (გა > გო) - ელემენტში „იკითხება“ ლაბიალობის სახით. ფორმის იდენტიფიცირებაში მონაწილეობს არა მხოლოდ დარჩენილი „მატერიალური“ ნაშთი საწყისი გვ- პრეფიქსისა (გ-), არამედ წინამავალი გალაბილებული ხმოვანი. ამიტომ გვ- პრეფიქსის ვარიანტების ჩამოთვლისას უფრო უპრიანი იქნებოდა ამ შემთხვევისთვის დაგვესახელებინა „კომპლექსური მორფემა“ [ო]გ- (// [უგ-], სადაც ხმოვანი ზმნისწინის გალაბილურებული ხმოვნითი ელემენტია, გ- კი - გვ- პრეფიქსის თანხმოვნითი ნაწილი.

გარდა ამ ვარიანტებისა გრ. იმნაიშვილს დამოწმებული აქვს გვ- > კვ- ვარიანტი: მაგ. *კვტანყავდა*. კორპუსში სხვა კვ- ან ქვ- ვარიანტი ამ ფორმანტიისთვის არ დასტურდება.

გო-: ახლა ჩონ დედა-მამა ჰამეშა გობნებოდა: სიპტა წათ, გაკვეთილებიც ისწავლეთ.

გუ-: და ჩონ გუთხრა: იყავით ექ, მოვდ, თქრნთავ მიჰყონავარავ.

გუ-: ჩონ არ გულაპარიკნია.

[ო]გ-: ისტორიამ არ გოგაგებინოს, საიდან დაიბადა ეს ენა.

ალარ ეყო წყალი ჩონგნი დაა აიტანეს ექ ჩალთუქ, ალარ გოგაკეთებინეს.

ეველი კოლხოზი მოგყრიდნენ, გომოგყრეს, ალიაზე, კულაკშ გოგდებდნენ, კულაკში გოგდებდნენ.

5.1.6. მეორე ობიექტური პირის ნიშანი

აღნიშნულია, რომ გ- თანხმონით დაწყებულ ძირებთან გ- პირის ნიშანი ინ-გილოურში, ისევე, როგორც სხვა ქართულ დიალექტებში, იკარგება: ჰათარ გონია შენ?

ასევე იკარგება ყრუ ფშვინიერ ბგერებთან, ან თავადაც ყრუვდება [იმნაიშ-ვილი 1966: 105].

ზოგადად მეორე პირის მაგალითები იშვიათია დიალექტურ ტექსტებში. კორაჟის გ- პრეფიქსის ვარიანტებიდან მხოლოდ ქ-ს ადასტურებს:

ლოყმანს უთქომ: ჰეჩ რამს არ ქთხოვ.

მელას უთხრა: კად, მოქცემაჲ.

მეორე ობიექტური პირის მრავლობითობა -ყ ნაწილაკით გამოიხატება ინ-გილოურში.

მეორე ობიექტური პირის (მხოლობითი და მრავლობითი) ნიშანი გ- და პირველი ობიექტური მრავლობითი პირის ნიშნისეული გ- (<გვ-) ქართული დიალექტებისათვის უცხო „ლაბილობით“ ხასიათდება მო-ს შემცველი რთული ზმნისწინების მეზობლობაში, როცა ზმნისწინისეული ო- გაუჩინარებულია და ზმნისწინის თანხმოვანი მ- და პრეფიქსისეული გ- უშუალო მეზობლობაში აღმოჩნდება, გ- ტოვებს მისთვის რანგობრივად გამოყოფილ ადგილს და ზმნისწინის შიგნით „გადინაცვლებს“:

გაგმიცხო (გამოგიცხო): მე შენთან ნოქროვან ამიყუნ, პურ გაგმიცხო, შიჭმელ გაგიქეთო.

გაგმაგდესა (გამოგაგდესა): კიდეჲ ჰკითხავს, ამბოვს: კიდეჲ ჰადზე გაგმაგდესა?

მაჲღ, ისერ თოლიც გაგმილო, მემღან შენ პურ მოქცე.

გაგმიღებ (გამოგიღებ): შენ ერ თოლს გაგმიღებ, მემღან შენ პურ მოქცემ.

გოგმართოს (გამოგვართოს): მოველით არტამში ღოგიჭირეს, გოგმართოს

ფურცელიც, ცამ-ცალიელ იგრევ მრველით კელემ.

გოგმიყონი (გამოგვიყვანია): ჰე ქალივ სახშ გოგმიყონი, კადსავ, ჰეჩრამ არავ.

5.2. ზმნისწინები

5.2.1. ზოგადი.

ზმნისწინების თავისებური გამოყენება ინგილოურის ერთ-ერთი მთავარი სპეციფიკური ნიშანია. ამ თავისებურებით ის უახლოვდება ფერეიდნულსა და მოხეურს და, ერთი შეხედვით, ყველა სხვა დიალექტს ემიჯნება, თუმცა ეს მხოლოდ ზედაპირული შთაბეჭდილებაა. ინგილოური ზმნისწინიც, ისევე, როგორც ყველა სხვა დიალექტისა, უმეტესწილად, ყალიბდება მორფემულ მიჯნაზე ქართული ფონემატური სტრუქტურით შეპირობებული ცვლილებების შედეგად.

ქართული ენაში ზმნისწინთა ორ რიგს გამოყოფენ: მარტივი (**მი-**, **ა-**, **და-**, **ჩა**, **შე-**, **გა**, **წა-**, **მო-**) და რთული ზმნისწინები (**გადა-**, **ამო-**, **ჩამო-**, **შემო-**, **გამო-**, **წამო-**, **გადმო-**) რომლებიც (გარდა გადა- ზმნისწინისა) ძირითადად მიღებულია მარტივ ზმნისწინებზე -მო ზმნისწინის დართვით. -მო ზმნისწინის დართვის გამო რთულ ზმნისწინებს ემატება ორიენტაციის სემანტიკა, რომელიც გულისხმობს პირველი ან მეორე პირისაკენ მიმართულ მოქმედებას.

ინგილოური მთლიანად მიჰყვება ზმნისწინთა გამოყენების დიასისტემურ მოდელს - აქაც მარტივი და რთული ზმნისწინების ფუნქციები - მათი სემანტიკური მახასიათებლებისა და ორიენტაციული მიმართებების გამოხატვის საშუალებები სალიტერატურო ქართულისა და მისი ქვესისტემების იდენტურია.

ზმნისწინთა გამოყენების სპეციფიკას ქართულ დიალექტებში განაპირობებს: ა) ზმნისწინთა ფონეტიკური ვარიაციულობა და ბ) ზმნისწინთა ფუნქციური ვარიაციულობა - ზმნისწინების თავისებური გამოყენება ამა თუ იმ ზმნურ ძირთან, მიმართულებისა და ორიენტაციის თავისებური გამოხატვა ცალკეულ შემთხვევებში.

განსაკუთრებულ სხვაობას ქართულ სალიტერატურო ენასთან და სხვა დიალექტებთან ქმნის პირველი - ფონეტიკური ნაირსახეობები, რაც განპი-

რობებულია ზმნისწინთა ფონეტიკური ნაირსახეობების გამოყენების სიხშირითა და სისტემაურობით - ზმნისწინის გამოყენების არეალი მოიცავს ზმნური ფორმათა- და სიტყვათწარმოების ყველა დონეს.

ზმნისწინთა მორფოფონემატური პროცესების მექანიზმი საერთოქართულია და, როგორც ვთქვით, მორფემულ მიჯნაზე წარმოქმნილ ხმოვანთა და თანხმოვანთა კომპლექსების სუპერაციის სხვადასხვა წესითაა განსაზღვრული. ინგილოურში (ისევე, როგორც ფერეიდნულსა და მოხეურში) თავს იჩენს აგრეთვე -ვ- თანხმოვნის გავლენით გამოწვეული თავისებურებები (ლაბიალიზაცია-პალატალიზაციისკენ ძლიერი მიდრეკილება - უმლაუტითა და ბგერათა შერწყმით გამოხატული), რაც საკმაოდ უცვლის იერსახეს და აშორებს მას სხვა დიალექტებს.

5.2.2. ზმნისწინთა ვარიანტები ინგილოურში.

ინგილოურში თანამედროვე ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ყველა ზმნისწინი (ან მათი ფონეტიკური ვარიაცია) დასტურდება. მარტივი ზმნისწინები ხმოვნითი ნაწილის ვარიაციებით გვხვდება:

ა- (ე, ო, უ, რ)

გა- (გე, გო, გუ, გრ, გვ);

წა- (წე, წო, წუ, წრ, წვ);

და- (დე, დო, დუ, დრ, დვ);

ჩა- (ჩე, ჩო, ჩუ, ჩრ, ჩვ)

მი- ზმნისწინი ინგილოურში უცვლელი სახით არის დაცული¹⁸⁵.

185. მი- ზმნისწინი ქართულში ერთადერთ პოზიციას, რომელშიც ის შეიძლება მორფოფონემატური ცვლილების „საფრთხის“ წინაშე შეიძლება დადგეს, ქმნის უ- პრექფიქსის წინ (მი-უ-). იუ კომპლექსი ქართულ დიალექტთა უმეტესობაში, სრული რეგრესული ასიმილაციის გზით იცვლება: იუ > უუ (თითქმის ყველა დასავლური დიალექტი, ქართლური, კახური, სამცხურ-ჯავახური, თუშური...).

ინგილოურში იუ- კომპლექსი ყველაზე ბუნებრივად პირველი თურმეობითების ფორმებში წარმოიქმნება, სადაც ის დისიმილაციის გზით - უ ხმოვნის კიდევ უფრო დავიწროების გზით ვითარდება: იუ > იმ > ივ (მიმყუდევი, მიმცემი, მივცია...). ცალკე შესასწავლია, რატომ ვერ ქმნის მი- ზმნისწინი აწმყოსა და წყვეტილის უ-პრეფიქსიან (სასხვისო ქცევის) ფორმებს (ასეთების დადასტურება გაჭირდა და არც ენობრივი ასისტენტები ადასტურებენ). მი- ზმნისწინი მოსალოდნელ ვარიანტებში ან სხვა ზმნისწინით არის ჩანაცვლებული: მიუყვანა - წაუყვანა... ან უბრალოდ არ გვაქვს იმ ზმნის სასხვისო ქცევის ფორმა ამ მწკრივებში. დიალექტურ კორპუსში ერთი ფორმაა დამოწმებული: მიუვიდა. როგორც ვხედავთ, ზმნისწინისეული

რამდენადმე განსხვავებულია მო- და მა- ზმნისწინების ვარიანტები. ისევე, როგორც ქართული ენის ბევრ სხვა დიალექტში ეს ზმნისწინები ორ-ორი ვარიანტით - მო- //მა- და შე- // შა- არიან წარმოდგენილი. მნიშვნელოვანია მათი განაწილება უღვლილების პარადიგმაში. ვარიანტები არ არიან თავისუფალ მონაცვლეობაში ერთმანეთთან და ისინი, როგორც წესი, დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებას ქმნიან¹⁸⁶.

რთული ზმნისწინები (გადა-, ამო-, ჩამო, შემო-, გამო-, წამო-, გადმო-)

შემდეგი ვარიანტებით დასტურდება დიალექტში:

გადა- : გადა-, გად-, გედე-, გედ-, გგდა-, გგდ-, გოდო-, გოდ-, გუდ-¹⁸⁷;

ამო-: ამო-, ემე-, ემ-, ამა-, ამ-, ომო-;

ჩამო-: ჩამო-, ჩემე-, ჩამ-, ჩმა-, ჩგმა-, ჩგმო-, ჩომო-, ჩმო-, ჩუმო-, ჩუმე-;

შემო-: შემო-, შამო-, შემე-, შგმო-, შამა-, შომო-, შემო-;

გამო-: გამო-, გემე-, გემ-, გგმო-, გმა-, გგმა-, გამე- (ერთი მაგალითია), გომო-, გუმო-; *გუმე-

წამო-: წამო-, წამა-, წგმ-, წომო-, *წუმე-;

გადმო- : გადმა-, გადმ-, გედმე-, გედმ- გადმო-, გადმე-, გდმო-, გგდმო-, გგდმა-, გოდმ-, გოდმო-, გადმო, გუდმო-, *გუდმე-, *გდმო-.

5.2.3. ზმნისწინთა ვარიაციულობის პოზიციური და ფუნქციური ანალიზი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ინგილოური ზმნური პრეფიქსაციის ეს ინვენტარი, მეტ-ნაკლებად, აღწერილია. გრ. იმნაიშვილისა და რ. ლამბაშიძის

ზმოვანი უცვლელია. მი- ზმნისწინიანი სასხვისო ქცევის ფორმების იშვიათი გამოყენება კი ირიბი ობიექტური პირის გამოხატვის თავისებურებას უნდა უკავშირდებოდეს, რაც დამატებით საველე მუშაობას და კვლევას მოითხოვს.

186. როცა ამას ვამბობთ, რასაკვირველია, არ გამოვრიცხავთ, რომ დიალექტურ ტექსტში, განსაკუთრებით, ბოლო დროს ჩაწერილში, შესაძლოა იყოს სალიტერატურო ქართულის გავლენით გაჩენილი ინოვაციური ფორმები.

187. რთულ ზმნისწინთა უ ზმოვანი ვარიანტები კორპუსში ყველა ზმნისწინს არ დაუდასტურდა. რამდენიმე მათგანი მხოლოდგრ. იმნაიშვილის კვლევაში ილუსტრაციის სახით დავადასტურეთ [იმნაიშვილი 1966: 113-114].. ასეთი ვარიანტები ვარსკვლავითაა აღნიშნული. ასეთი ვარიანტების გამოყენების რეალური სურათი მომავალმა კვლევამ უნდა გამოავლინოს, შემდგომი საველე სამუშაოს ერთ-ერთი „საძიებო ველი“ უნდა იყოს ზმნისწინთა სავარაუდო ფორმების შემოწმება: მართლა არ დასტურდება თუ აღწერის ლაფსუსია? და თუ ნამდვილად არ რეალიზდება რომელიმე მოსალოდნელი ფორმა, რა შეიძლება იყოს ამის მიზეზი?.

მიერ განხილული მასალა ერთმანეთს ავსებს. ვასილ აბაშვილი ზმნისწინებს არსებითად და საგანგებოდ არ განიხილავს თავის ნაშრომში. ჩვენი აღწერა ყველა მანამდე არსებულ აღწერასაც აერთიანებს და კორპუსული მონაცემებით სრულყოფს.

ზმნისწინთა ფონეტიკური ვარიაციულობის ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო ქართული ენის დიალექტებში მორფემულ მიჯნაზე ხმოვანთკომპლექსთა ცვლილების მექანიზმით განპირობებული ცვლილებებია.

იმნაიშვილისა და ლამბაშიძის ლისერტაციების დაცვისას უკვე გამოქვეყნებული იყო შ. ძიძიგურის ცნობილი სტატია ამ საკითხზე [ძიძიგური 1946]. ავტორები ფონეტიკური ცვლილების სახეს (ასიმილაცია, დისიმილაცია...), რასაკვირველია, ასახელებენ, თუმცა საერთო კანონზომიერებაზე - არაბუნებრივი კომპლექსის დაძლევის იმ სისტემურ მექანიზმზე, რომელზეც წერდა ძიძიგური, არ მიუთითებენ.¹⁸⁸

ჩამოთვლილი ინვენტარიდან ერთი (უმეტესი) ნაწილი სწორედ იმ ზოგადი კანონზომიერებით იხსნება, რომელიც ძიძიგურმა 1946 წ. აღწერა და რომელიც, ფაქტობრივად, დღემდე მიიჩნევა ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურით განპირობებული მორფოფონემატური ცვლილებების „ამონახსნად“ - ფონემატური სტრუქტურით „აკრძალული“ ხმოვანთკომპლექსების სუპერაციის მკაფიო და საყოველთაო წესებად.

5.2.4. ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინების ფონეტიკური ვარიანტები

ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინები ვარიანტებს იჩენენ, ძირითადად, -ე- და -უ- ზმნური პრეფიქსების წინ, აგრეთვე ფუძისეული ლაბიალური ბგერების (ხმოვნებისა და წყვილბაგისმიერი ან კბილბაგისმიერი ვ-ს) გავლენით. სხვა შემთხვევებში ეს ზმნისწინები უცვლელნი არიან.

5.2.4.1. ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინები ე ხმოვნის წინ

ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინები ე ხმოვნის წინ (უმეტესად ეს ე- ზმნური პრეფიქსია და მხოლოდ თეორიულად შეიძლება ფუძისეული ხმოვანი იყოს), ისევე, როგორც სხვა დიალექტებში, ინგილოურშიც სრული ასიმილაციის გზით იცვლებიან და გვაძლევენ ე-ს. ამასთან, პროცესი დასტურდება

188. გრ. იმნაიშვილი სხვა საკითხებთან დაკავშირებით იმოწმებს ძიძიგურის ნაშრომს [იმნაიშვილი 1966: 144].

როგორც ხმოვანთა უშუალო მეზობლობისას, ისე დისტანციურად:

ე- (<ა-):

ეელა, ეეხივა: წერილიც ეელა ანქ ჩოვდები, უგე სამა ყურ ეექათი ბილ ად-გილ ეეხივა დემაგ ყურ, დექადთიაც შუბლი ეეხივ.

ეგელაპარიკას: ეიმასთან ეგელაპარიკას, ჩონებურა ლამაზა ლაპარიკობდა.

ემელა: აე ჩემთუნ მინ სალოდნელეყუა, მარტოკა ემელა ბავშის ლადლოდ.

გე- (<გა-):

გეექროყ: სამ დლე ბალშოვიკ არ შომოსლეყოს, ჩონ ოჟახ გეექროყ.

გემეველით: ჩეილაღში რო გემეველით, ჰამან ე სანდრო ნათქომ გადამოვდა, ჩემ მამას დეეწივა.

გეგელას: გარაქ ორ კარ გეგელას ამაგ ად, ორ კარ.

დე- (<და-):

დეეზების: მევლან დედამ შუღლევს უთხრაყ: წადთ ემ ქალითავაც წაიყონით, ემი კაც დეეზების მოლაითავ.

დეგეცემო: თხილი გაყეჩე, არ დეგეზინოს, ალი დეგეცემო.

დემენახა: ერ დროზე ექ ემე კდარ დემენახა, ჰეგ ნოხო, დამპალა, ცოცხალია ჰათარი, ბელა, ჰად ქნილა?

ჩე- (<ჩა-):

ჩეებარა: ერ თოლ სახლ, თუთანაც ჩეებარა: კარევიც ღაკლითით, ჰაჩრევ ჰეჩმინამს არ მისცეთ!

ჩეგეყარა: თელ ზამთარში გინდა შიგ ჯმელ ჰური თუ გაქო, შიგ ჩეგეყარა ჯორცი, ზღობი, ჰური მეგეხარშა, გამადლევი, შეჰჰამდი.

ჩემეყრა (ჩემეყარა): იმ დროზე ჩემ ჩანაყარი ჰეგეიც. აემ გზასუკან ემაგ ბითავა ჩემეყრა, ღაჰმა.

წე- (<წა-):

წეეკიდა: დედამ ღიად ბევრ წეეკიდა: შენ რაბე ჩონ თავ ბიაბურ გაჰჰაღია?

წეეეკიდა: ჩემ ქალმა რომ გადგა, ადგრიავ, მე წეეეკიდა: შენ რადბედ გეშნიანვო?¹⁸⁹

როგორც ვხედავთ, ინგილოურში, ა- ზმნისწინი და -ა ხმოვნის შემცველი მარტივი ზმნისწინები -ე ზმნური პრეფიქსის შემცველ ფორმებში (ძალზე იშვიათად ფუძისეული ე-ს წინაც) გვამღევენ -ე ხმოვნიან ფონეტიკურ გა-

189. წეგე- ვარიანტი კორპუსში არ დასტურდება, თუმცა სრულიად ბუნებრივია: წეგეკიდა, წეგელა... ფორმები.

რიანტებს, როგორც უშუალო მეზობლობისას, ისე დისტანციურად.

ამგვარი პოზიცია იქმნება ან წყვეტილის ე-ნიანი ვნებითების, ან მესამე კავშირებითის ფორმებთან. პირველის მაგალითების გაცილებით ნაკლებია ტექსტებში, რადგან, რეზულტატური წარსული ღრის გამოსახატად ინგილოურში, როგორც ფერეიდნულში, პირველი თურმეობითა გაბატონებული.

იშვიათად ა- ხმოვნიანი ზმნისწინის ხმოვნის ცვლილებას (ა- > ე-) იწვევს ფუძისეული ხმოვანიც, სრული ან ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია:

სრული ასიმილაცია (აე > ეე): წავედი > წეველ, დადექი > დედექ

ნაწილობრივი ასიმილაცია (აი > ეი): ჩადის > ჩედის.

დედექ: დედექ, შენ თუ არ მოგკალევო! – დევი გადის აყარზე, კუტუშა ბუხარადთი ჩომოდის.

წეველეთ: ერთხელ წეველე, სხომ წამიყონა, წეველეთ, ნაჭამ-დანაღვეიც არ იქნა, გასწივა.

წეხველი, ეხლა ქალს ებნევ: ეხლა შენ სადთი მეხველი? სა წეხველი? ჰეძენ ადგილში წეხველი?

ჩელიხართა: ე კაცევ დაძნახა ჰამამში, უთხრავ: ექ რად ჩელიხართა?

5.2.4.2. ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები უ- ხმოვნის წინ

ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები უ- ხმოვნის წინ (მეტწილად ეს ზმნური პრეფიქსია, იშვიათად - ფუძისეულიც შეიძლება იყოს), როგორც წესი, ლაბიალიზდება (არასრული ასიმილაცია). შესაბამისად, ვიღებთ ვარიაციებს: ო-, წო-, ჩო-, გო-, დო-:

ო- (< ა-):

ოუკიდევ: ზმად ერ ცოტად არ წასულ, წავყრი ეს ემე ფანჯრევ, კარევ, ოუკიდევო, გა, წასულ.

ოულდევე (=ავულდე): ორი ღორი ოულდევე ურემზე, ურმით წავყონე.

ოუბეურო (=ავუბევრო, გავაბევრო): ჩემზე-მეთქიავ კადგორა პენსია ოუბეურო.

გო- (< გა-):

გოუშოთ (=გავუშვათ): დაშალით, ჰეგ რაისა, დაანგრივით, ისერთ, ხალღ

არ გოუშოთ¹⁹⁰.

წო- (< წა-):

წოუსიო (=წავესვიო): წოუსიო, წოუსი, წოუსიო, საპონი წოუსიო.

დო- (<და-):

დოუგლით (< და(ვ)უგლით) ჩონ გავანებით ჩონ სახლ-კარ, არ დოუგლით ყურ ჰეჩბეთ.

შენიშვნა: ამ ზმნისწინების (ა-, გა-, და-, წა-, ჩა-) -ო ხმოვნიანი ვარიანტები შეიძლება ზმნის ფუძისეული ლაბიალური ბგერების გავლენითაც წარმოიქმნას: წავიდა > წამდა > წოჟდა > წოვდა.

წოჟდა: კედე ქალ წოჟდა მინდორში.

წოვდა: საღმრთე, ბითოვ ე ზალ გათხოვდა, წოვდა დაა.

5.2.4.3. ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები ი- ხმოვნის წინ

(ძირითადად ეს ი- ზმნური ხმოვანპრეფიქსია):

ოიკიღებ (ავიკიღებ): ისე, აპარატით, ხარზე ოიკიღებ, მოჰწამლავ, ოთ-ხმოცდარ წლის ვარ.

ოიტან (ავიტან): იმიზე ერთხელ აიძოთონ თხილ ოიტან, წეველ

ოიყონ (ავიყვან): ამაგ წეველით, დეკაციც ოიყონ, წეველ, ჰუმ დეკაციც ჩემთან ერთა.

გოიბანოთავ (გავიბანოთო): დეკაციც ებნევიან: მოდ გოიბანოთავ!

გოიგით (გავიგეთ): ამბოვს რომა: მაროს ქალ დეებადა, წუხელ ღამე! ჰოვ, ემაგ გოიგით.

დოინახავდი (დავინახავდი): ჰეჩრამ, აი დღე არ დოინახავდი.

დოიჭერდიყეო (დავიჭერდითო): ყოჩ იყო, ვერ დოიჭირ, ყოფილიყავ ორ-ნიმ დოიჭერდიყეო.

ჩოიღინ (ჩავიღინე): სულელოვა ჩოიღინ პროსტო.

წოიღოთ (წავიღოთ): წოვდეთ ტანსმუზ რამ წოიღოთ დაარეცხელა.

წოიქცივივ (წავიქციეო): კაცი ოუახში შასლაშიავ წოიქცივივ.

190. დასავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელი შემდგომი საფეხური აუ > ოუ პროცესისა > უუ ინგილოურის ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში არ დასტურდება.

ლოგულენევი¹⁹¹ (დაგვილენეზია): ე ხარუ, ამთონ ხარუ გოგუწწევი, ხალოზე გუჭმენევი, ღოგულენევი, ე ქალს ჰაბე აბრუნეთავ?

ჩოგუერი (ჩაგვიყრია): უუე, საკმელი ჩაჰყართა, ჟაან?! ჰოვ, ჰოვ, ჩოგუერი!

წოგუყონა (წაგვიყვანა): მომდა ე აღარც წოგუყონა, ე თავი მანაღევ ჩამაღან ალა, წომდა.

5.2.4.4. ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი სხვა ზმნისწინები ა- ხმოვნის წინ

ასეთ კომბინაციაში (კონტაქტური ან დისტანციური აა კომპლექსის წარმოქმნისას) ზმნისწინისეული ხმოვანი იცვლება მხოლოდ მაშინ, როცა ზმნაში პირველი პირის ნიშანია წარმოდგენილი (ვ- ან გვ-¹⁹²). ცვლილების შედეგად ზმნისწინთა ო- ხმოვნიანი ვარიანტები წარმოიქმნება, იშვიათად პროცესი გრძელდება და ვიღებთ უ- ხმოვნიან ვარიანტს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კორპუსული მონაცემების მიხედვით, ო- ხმოვნიანი ვარიანტი უფრო პროდუქტიულია. მომავალ კვლევებში საჭირო იქნება ამ პროცესზე დაკვირვება და ცვლილებისა და პარალელური ვარიაციულობის დინამიკის შესწავლა. ამ ტიპის მაგალითების უმეტესობაში -გ- პირის ნიშანი შენარჩუნებულია, თუმცა გვაქვს მაგალითები, რომლებშიც პირის ნიშანი დაკარგულია. ესეც, როგორც ჩანს დინამიკაში მყოფი პროცესია და მომავალ კვლევებში განსაკუთრებული ყურადღებით უნდა იყოს აღწერილი, საით გადაიხრება სტატისტიკა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ა- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინების უ- ხმოვნიანი ვარიანტები მხოლოდ ამ პოზიციაში შეიძლება შეგვხვდეს. ანუ, გა-// გო-// გუ- ტიპის პარალელიზმი მხოლოდ ავა > ოვა > უვა პროცესის შედეგად, ანუ ზმნისწინისა და ა- ხმოვანი პრეფიქსის შეხვედრისას, ვ- თანხმოვნის მიერ წინამავალი ა- ხმოვნის ლაბიალიზებით შეიძლება წარმოიქმნას¹⁹³.

191. გვ- პრეფიქსისეული ვ- თანხმოვანი მომღვენი ი- პრეფიქსთან შერწყმით ე.წ. „უმლაუტიან“ ხმოვანს წარმოქმნის, ამავე დროს, ლაბიალიზდება ზმნისწინისეული ა-ც.

192. მრავლობითი რიცხვის ობიექტური წყობის მაგალითები თეორიულად ყველა განხილულ ზმნისწინთან ერთნაირ შედეგს მოგვცემს - ზმნისწინის ა- ხმოვანს გაალაბიალურებს. საილუსტრაციოდ მოგვყავს მხოლოდ დადასტურებული მაგალითები.

193. აა ხმოვანთკომპლექსი, პირველადიკა და მეორეულიც უშუალო მეზობლობისას უცვლელი რჩება, როგორც ქართული ენის სხვა დიალექტებში (აღებელი, გაათენან...).

ხშირად მაღაბიალი ზებელი პირის ნიშანი ისევე არის ზმნაში:

გო-/ გუ-:

გოვადლოთავო: დაიზახ, ემითავ გოვადლოთავო.

გოვათხო: არ კეჰთევ, გარაქ უმ გოვათხო.

გოვაქეთოთ: მო, ქომბად გოვაქეთოთ! ქოსადც უთქომ: გოვაქეთოთ!

გოვაგებინოს: ისტორიამ არ გოვაგებინოს, სადღან დადბადა ეს ენა.

ჩო-: ჩუ-

ჩოვბარო: ამბოვს ეს მე მეფეს ჩოვბარო.

ჩუვარდა: ჟანავრის ფეყი ჭკილ თავი ფეყზე ჩუვარდა, გაფხნიჭავ¹⁹⁴.

ჩოვბარა: ზმაო, მამამ რად ჩოვბარა, რად გუთხრაა?

დო- // დუ-

დოვადლოთ: ემ ქალითავაც ჰემან ტყეში დოვადლოთ.

დოვაჟდონავც: ფიქირ არა, მე სკამზეაც დოჰწოვ, ქათამს ფეჩქრ დოვაჟდონავც.

დუვაგ: დოჰჭირ უგე ტუმრევ, ჩემ დანაწოლ ადგილში დუვაგ, ზედ დოჰჰწევ.

დოვაჟდუნა: სიმონიმ მეორე კლასში დოვაჟდუნა.

დოვასხესავ: წოგიყონესავ, დიდ ჭურჭელშიავ წყალ ჩაასხსავ, თავ მოგაკუნტინესავ, სამ მუჭა წყალ დოვასხესავ.

ო-:

ოვაქონდი: ხან კოლმეურნევაში მედ მიწას ოვაქონდი, თამბაქოდ მიწად მედ ოვაქონდი, რასა ბოეშევ ვაცხოვრო¹⁹⁵.

194. აქ პრეფიქსული არაა -ა ხმოვანი, თუმცა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ძირისეული ხმოვნებიც იმავე ეფექტს იწვევენ, რასაც აფიქსური.

195. -ა ხმოვანპრეფიქსიან ზმნათა სუბიექტური წყობის პირველი პირის მხოლოდითი რიცხვის ზმნისწინიან ფორმებში დიდი უპირატესობით ჭარბობს უცვლელი ვარიანტები. მაგალითები ქდკ-დან: ავაგრუჲევი, ავაღლევი, ავაგსევი, ავაზირება, ავათიე, ავალაგევი, ავალაპარიკევათ, ავატალახებ, ავაქ, ავაქთ, ავაქომთ, ავაქონდი, ავაქონდით, ავაშენ, ავატილ, ავაწყევით, გავაგდ, გავადიდუვ, გავაგლევი, გავათიერ, გავათრივე, გავთხელევთ, წავავლ, წავართით, ჩავაბარე, ჩავაგდ, ჩავარდ, ჩავასხ, ჩავატარით, ჩავაწყევით... საინტერესოა, რომ გასული საუკუნის 40-იან წლებში ჩაწერილ ტექსტებშიც ეს პარალელიზმი, როგორც ჩანს, საგრძნობია, ამიტომ გრ. იმნაიშვილს ტექსტში პარალელური ფორმები ერთმანეთის გვერდით მოჰყავს ასეთი სახით:

სიფთა ადგილს გავაკეთებთ // გავაქეთებთ კარგა. სიფთანდელ ადგილს _ ხამს _ ბართ გავაქეთებთ // გუაქეთებთ. მემდან // მემრე საქონლით ავატალახებთ, დაჟფარცხავთ. ჩალთუქს სამ დღე წყალში დავაგდებთ // დუაგდებთ, დავალბობთ // დუალბობთ.

ამ პარალელიზმის მიზეზია ის, რომ ალიბეგლოური ქცევა არ ცნობს ზმნისწინისეული ხმოვნის ამგვარი ცვლილების გზას და თითქმის ყოველთვის უცვლელად წარმოადგენს

ზოგჯერ ვ- პირის ნიშანი დაკარგულია:

გოაზგელო (გავაგრძელო): ერპირი გოაზგელო გარაქ.

გოაქონდი (გამქონდა): გოაქონდი აყარზე ჰფენავდი, აიქ ლამაზა თავიბე პარკს ქსოვნიდა.

ჩოაბარივ (ჩავაბარეო): მეფეს ჩოაბარივ.

ბარით გუაქეთებთ.

ღუაგროვ: მეც უკანი ღუაგროვ, ერ ღიდ ზნად ღაუგროვ, ჩემოველ.

5.2.4.5. ზმნისწინთა ო- ხმოვნის ვარიანტების წარმოქმნის მექანიზმი და მათი ადგილი უღვლილების სისტემაში

როგორც ვხედავთ, ა- ხმოვნის შემცველ ზმნისწინთა ო- ხმოვნის ვარიანტები ინგილოურში ძირითადად სამ შემთხვევაში დაჩნდება:

ა) ზმნური უ- ხმოვანპრეფიქსის უშუალო მეზობლობაში;

ბ) პირველი სუბიექტური პირის -ვ / -გვ პრეფიქსებთან და ზმნის ძირეული ლაბიალური თანხმოვნის (ვ-ს) მეზობლობაში.

ამათგან პირველი შემთხვევა ხმოვანთაკომპლექსების ცვლილების წესების ტრივიალური გამოვლენაა, რომელიც საერთოა ქართული დიალექტებისთვის. ერთი რიგის მაგალითებში (მაგ. პირველი თურმეობითის მესამე პირისა და სხვა მწკრივების მეორე და მესამე პირის ფორმებში (გაუკეთებია, გაუკეთა, გაუკეთე...) ეს პირველადი კომპლექსია, ზმნისწინისა და უ- ხმოვანი პრეფიქსის უშუალო შეხვედრისას წარმოქმნილი, ხოლო პირველი პირის ფორმებში (გავუკეთე, დავუძახე...) ის ვ- პრეფიქსის დაკარგვის შედეგადაა მიღებული. უ- ხმოვნის წინ ვ- პირის ნიშნის დაკარგვაც ქართული დიალექტების საერთო კანონზომიერებაა.

ინგილოურის ეს თავისებურება ზუსტად მისდევს დიასისტემის კანონზომიერებას. აქ უნდა აღინიშნოს ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურებაც - მიჩნეულია, რომ აუ > ოუ პროცესი, ანუ A რიგის (როცა ფართო ხმოვანს ვიწრო ხმოვანი მოსდევს) კომპლექსებში რეგრესული ასიმილაციის გზით კომპლექსის ცვლილება დასავლურ დიალექტებს ახასიათებს, ხოლო აღმო-

---

მას ამ პოზიციაში (გადავამოწმეთ დიალექტის მატარებელთან - მაია ბარიხაშვილთან). ეს ყოველთვის უნდა იყოს გათვალისწინებული ინგილოურის შიდადიფერენციაციის მარკერებზე მსჯელობისას, აგრეთვე პარადიგმული აღწერისას.

მკვლევარი ჯერ შეუცვლელ ზმნისწინიან ფორმას მოიხმობს, მეორე, პარალელურ ფორმად კი ფონეტიკურად სახეცვლილ ვარიანტს მიუწერს. ეს იმას უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ იმ დროისთვისაც ეს ფორმები (უცვლელი) ქმნიდნენ სტატიკურ უძრაველსობას.

სავლურ დიალექტთა უმრავლესობაში აუ კომპლექსი უცვლელი რჩება [მიძი-გური 1946; გოგოლაშვილი 1996]. ინგილოური ამ „განაწესს“ არღვევს და დასავლურ დიალექტებს „ეკედლება“ ამ თავისებურებით. საგულისხმოა, რომ ზუსტად იგივე ვითარება გვაქვს ფერეიდნულში, ჩანს ამ მოვლენის კვალი თუშურშიც [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 324; გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 246].

რაც შეეხება მეორე შემთხვევას - ზმნისწინისეული ა- ხმოვანი ლაბია-ლიზდება:

- ა) პირველი სუბ. პირის ნიშნის, ვ-ს გაგვლენით - პირველი სუბიექტური პირის ფორმებში¹⁹⁶ (როგორც მხოლოდით ისე მრავლობით რიცხვში);
- ბ) მრავლობითი რიცხვის პირველი ობიექტური პირის ფორმებში;
- გ) ძირისეული ლაბიალური კომპონენტის გაგვლენით.

როგორ აისახება თითოეული ეს შემთხვევა ზმნური პარადიგმის ჩამოყალიბების სურათში? იმის გამო, რომ ფონეტიკური პროცესები, უმთავრესად, მორფოლოგიურ ინვენტარს შეეხება (პრეფიქსულ მორფემათა მიჯნაზე მიმდინარეობს), იქმნება პროცესის გრამატიკალიზების საფუძველი - რაც იმას გულისხმობს, რომ ფონეტიკური პროცესის მუდმივი პოზიციური შეპირობებულობისა და პროცესში ჩართული მუდმივი გრამატიკული ინვენტარის გამო ფონეტიკური ვარიანტი ფორმაწარმოების ფუნქციური ელემენტი ხდება. ნათქვამის ნათელსაყოფად, გადავხედოთ -ა ხმოვნის შემცველი ზმნისწინების უღლების პარადიგმებს:

ზმნისწინი + უ- ზმნური პრეფიქსი:

განიჩრევა ორი შემთხვევა:

1. I და II სერიის პირდაპირი წყობის მწკრივები (როცა უ- პრეფიქსი სამივე პირშია წარმოდგენილი);
  2. ინვერსიული წყობის (როცა უ- პრეფიქსი მხოლოდ მხოლობითი რიცხვის მესამე პირში და მრავლობითის პირველ და მესამე პირში გვაქვს).
- შესაბამისად, -ა ხმოვნისა და ზმნისწინების -ო ხმოვნისა და ვერსიების

196. როგორც წესი, ეს არის -ა და -ი პრეფიქსიანი ზმნები. -ა და -ი ხმოვნების წინ ვ- ხმოვნის დაკარგვის ფონეტიკური საფუძველი ქართულში არ არის (მაშინ, როცა -უ და -ო ხმოვნების წინ ის იკარგება ყველა ქართულ დიალექტში), შესაბამისად ამ ფორმებში ფონეტიკურად განსხვავებული პირობები იქმნება, ვიდრე ეს გვაქვს უ-პრეფიქსიან ზმნებთან.

განაწილება უღვლილების პარადიგმაში ასეთი იქნება: მესამე სერიიდან ცვლილების პოზიციას მხოლოდ პირველი თურმეობითი ქმნის, I და II სერიაში კი პირდაპირი წყობის ყველა ზმნისწინიანი მწკრივი, როცა ზმნა -უ პრეფიქსითაა წარმოდგენილი, ან სათავისო ქცევის ზმნისწინიან ზმნათა ყველა მწკრივი. როგორც აღვნიშეთ, ე.წ. „ინვერსული წყობის“ ზმნები ვარიაციულ ზმნისწინს მხოლოდ რამდენიმე პირში დაირთავენ.

თვალსაჩინოებისათვის ეს ფორმები წარმოდგენილია ცხრილის სახით.
 „+“ ზმნისწინების -ო ხმოვნიანი ვარიანტების არსებობას აღნიშნავს, „-“ ნიშნით აღნიშნულია ის შემთვევები, როცა ზმნისწინისეული ხმოვნის შეცვლა დაუშვებელია.

ზმნის უღვლილების პარადიგმის ყველა სხვა ფორმა, რომელიც ცხრილში არ არის აღნიშნული ა- ზმნისწინი და ა- ხმოვნის შემცველი ყველა სხვა ზმნისწინი უცვლელადაა დაცული დაილექტში:

ზმნური ფორმაწარმოების პარადიგმაში ა- ხმოვნიანი ზმნისწინების -ო ხმოვნიანი ვარიანტების განაწილების ცხრილი:

რიცხვი	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) ა- + - უ-	I-II სერია (ირიბი წყ. ზმნები) ა- + - უ-	III სერია (I თურმ.) ა- + - უ-	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) ა- + -ი-	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) ა- + -ა-	I-II სერია (ირიბი წყ. ზმნები) ა- + -ა-
მხ. რ.	+	-	-	+	+	
	+	-	-	-	-	
	+	+	+	-	-	
მაგალითები	1. ჩოუნთ 2. ჩოუნთ 3. ჩოუნთო	1. ამიშენა 2. აგიშენა 3. ოუშენა	1. ჩამინთი 2. ჩაგინთი 3. ჩოუნთი	1. წოდტან // წავიტან 2. წადტან 3. წადტანა	1. ჩუაგდ // ჩავაგდ ¹⁹⁷ 2. ჩააგდა 3. ჩააგდა	1. დამაჟდუნეს 2. დავაჟდუნეს 3. დააჟდუნეს
მრ. რ.	+	+	+	+	+	+
	+	-	-	-	-	-
	+	+	+	-	-	-
მაგალითები	1. ჩოუნთით 2. ჩოუნთით 3. ჩოუნთის	1. ოგიშენა 2. აგიშენა 3. ოუშენა	1. ჩოგინთი 2. ჩაგინთი 2. ჩოუნთი	ჩონ წოდტანით თქენ წადტანით იმათმა წადტანეს	ჩონ ჩუაგდით // ჩავაგდით თქენ ჩააგდით, იმათმა ჩააგდეს	1. დოჟაჟდუნეს 2. დავაჟდუნეს 3. დააჟდუნეს

5.2.4.6. მა- და შა- ზმნისწინები
 197 ეს ზმნისწინები ქართულ ენაში არ არსებობს, მაგრამ ისინი შენაჩვენებელია, რომ როგორც ვთქვით, არ იცვლება ზმნისწინის ხმოვანი.

ციაციულ მახასიათებლად არიან მიჩნეული [ჯორბენაძე 1989: 616-619]. მათი არსებობა და განაწილების წესი დიალექტთა სიშორე-სიახლოვის ერთ-ერთი ღირებული ნიშანია. ქართულ არასამეცნიერო ლისკურსში მა-, შა- ზმნის-წინები აღმოსავლურ კილოთა თავისებურებად არის მიჩნეული და რომელიმე აღმოსავლური კილოს იმიტაციისას ერთ-ერთ ნიშნად სწორედ ამ ზმნისწინს ააქტიურებენ ხოლმე. თუმცა, ასეთი შეფასება მხოლოდ ზედაპირული აღქმის ანაბეჭდია, ფაქტი კი ისაა, რომ მა- და შა- ზმნისწინები პირველი ობიექტური პირის ნიშნის მეზობლობაში, როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ დიალექტებში, გვხვდება, როგორც მო- ზმნისწინის ფონეტიკური (დელაბიალიზებული) ვარიანტი (მამიყვანა, შამოვიარე...).

განსხვავებას დასავლურ და აღმოსავლურ დიალექტებს შორის ქმნის არა ამ ზმნისწინთა არსებობა, არამედ მათი გამოყენების სხვადასხვა წესი¹⁹⁸.

როგორც ვთქვით, ერთი ამ წესთაგან - პირველი ობიექტური პირის ნიშნის წინ მა- ვარიანტი, ინგილოურშიც ჩვეულებრივად მოქმედებს.

გრ. იმნაიშვილი სუბიექტური წყობის ზმნებთან მა- ზმნისწინის გამოვლენაზე წერს, რომ ის სისტემურად ჩნება -ი ქცევის ნიშნიან ზმნებში სამსავე პირში, ხოლო სქოლიოში დაურთავს: „თუ ფონეტიკამ არ შეუშალა ხელიო“. სხვა პრეფიქსებთანო კი, წერს მკვლევარი, დასაშვებია მო-// მა- პარალელური ვარიანტებიო [იმნაიშვილი 1966: 114].

როგნელა ღამბაშიძე აღნიშნავს: მიუხედავად იმისა, რომ მა- და შა- ზმნის-წინებს ფონეტიკურ ნიადაგზე წარმოშობილად მიიჩნევენ, იკვეთება მთელი რიგი შემთხვევებისა, რომლებშიც ფონეტიკური საფუძველი არ ჩანსო.¹⁹⁹

198. ამ საკითხთან დაკავშირებით ვრცელი ბიბლიოგრაფია იხ.: ჯორბენაძე 1989, 1998; გოგოლაშვილი და სხვ. 2016, 2017.

199. ავტორი აქ მხოლოდ უთითებს ვარლამ თოფურიას ნაშრომს [თოფურია 1925: 131]. თუმცა მის მიერ განხილული შემთხვევების ციტირებას არ ახდენს. საგულისხმოა, რომ ვ. თოფურია ასიმილაციის მოვლენის განხილვისას საგანგებოდ ასახელებს შემთხვევებს, როგორიცაა „წინდებულების ხმოვნის დამსგავსება ქცევის მარცხენაზე ან ფუძის ხმოვანთან“. ეს მაგალითებია: მაახსენა, ამამწვა, მამგვარა, მახვედრეს, წამაღდენდა“. როგორც ვხედავთ, ყველა მათგანი არაა დასახელებული შემთხვევის ნიმუში (მამგვარა, ამამწვა...). იქვე მკვლევარი აღნიშნავს, რომ „ზოგჯერ მა- შა-დ ქცევა ყოველგვარი ასიმილაციის გარეშე ღვასო“ და ასახელებს მაგალითებს: „შავიწყოთ, შაიყვარებს, შახურდა, შამოესმათ, შამოგწირეს, მამიც-და, ამაილო...“ იქვე აღნიშნავს: „ამ შემთხვევაში მა- , შა- წინდებულების ხმარებამ ალბათ ხელი შეუწყო მის განმტკიცებას და დღეს გვხვდება იქ, სადაც მას ადგილი არ უნდა ჰქონდეს“. ვ. თოფურიას მიერ საილუსტრაციოდ მოხმობილი მაგალითები არ არის სისტემატიზებული და სრულიად სხვადასხვა, ზოგჯერ ავტორის მსჯელობის საწინააღმდეგო შემთხვევებს ასახავენ. გასაგებიცაა, ეს მხოლოდ დასაწყისი ეტაპია მოვლენის შესწავლისა. უნდა ითქვას, რომ

ღამბაშიძე მა- ზმნისწინის გამოვლენის სამ შემთხვევას გამოყოფს და იმოწმებს გ. დათუკიშვილის სადისერტაციო ნაშრომს „კახური კილო²⁰⁰“. დათუკიშვილიც კახურსა და ქართლურში მა- ზმნისწინის გამოვლენის სამ შემთხვევას განიხილავს:

1. მ- თანხმონის წინ (აქ უმჯობესია, დავაზუსტოთ, რომ ეს არის პირველი ობიექტური პირის ნიშანი მ-);
2. ი- ქცევის ნიშნის წინ;
3. ა- ქცევის ნიშნის წინ [ღამბაშიძე 1949: 144].

როგნედა ღამბაშიძე ქართლურისა და კახურისთვის დათუკიშვილის მიერ გამოყოფილ ამ სამ შემთხვევას უმატებს კიდევ ორს (ინგილოურისთვის):

1. გ- თანხმონის წინ (ამბობს, რომ სპორადულია ასეთი შემთხვევები);
2. მიძლეობის მაწარმოებელ სა-, ნა- პრეფიქსებთან (სისტემურად კაკურში და სპორადულად - ალიაბათურში).

აქ სრულად მოგვყავს როგნედა ღამბაშიძის მიერ აღნიშნული შემთხვევებისთვის მოხმობილი მაგალითები [ღამბაშიძე 1949: 145].

მ- პრეფიქსის წინ:	ი- პრეფიქსის წინ:	ა- პრეფიქსის წინ:	გ-პრეფიქსის წინ: ²⁰¹	სა- (> ა) პრეფიქსის წინ:	ნა- პრეფიქსის წინ:
მამშივე მამლოვე მამშულევი მამცილევი	მაიტან მაიტანა მაჟითხა	მაგრევ მააქს მაასწარ მააღლა	მა/მოგიზელი მა/მოგიყონი მა/მოგიკლავ მა/მოგიშაღლევი	მასაკლომელ მააჭრელ მასატანელ მააყონელ	მანაჭან მანაღვე მანაყონ მანაზონ

ამ ჩამონათვალს აკლია ზმნური ფორმები, რომლებშიც მესამე ობიექტური პირის პრეფიქსის წინ აგრეთვე გამოჩნდება მა- ზმნისწინი. მაგალითები ქლგ-

100 წლის შემდეგაც ეს საკითხი დიდად არ წასულა წინ და კვლავაც მოითხოვს ქართულ დიალექტურ სივრცეში ამ მოვლენის სრულფასოვნად წარმოღვენას, დადგენას იმისას, ფონეტიკური ვარიაციებია თუ თავდაპირველი მონაცემს წარმოადგენს მა-, შა- ვარიანტები, ანალოგიისა და უნიფიცირების შედეგია მათი სხვადასხვა პოზიციაში გამოჩენა თუ სხვადასხვა წარმოშობის არიან სხვადასხვა შემთხვევაში?

200. ვიმოწმებ რ.ღამბაშიძის დისერტაციის მიხედვით. ამ ავტორისა და მისი დისერტაციის შესახებ სხვა ცნობები, ჯერჯერობით არ გვაქვს. დისერტაცია უნივერსიტეტშია შესრულებული კარაგეზ ღონღუას ხელმძღვანელობით და აქვეა დაცული 1941წ. თსუ ბიბლიოთეკაში დისერტაცია არ აღმოჩნდა. ვფიქრობთ, საინტერესო ავტორის საინტერესო გამოკვლევაა, რომლის გათვალისწინება და სამეცნიერო მიმოქცევაში დაბრუნება უდაოდ საინტერესო იქნება, საგულისხმოა, რომ ნაშრომი დასახელებული აქვს მარტროსოვსა და იმნაიშვილს თავის „კახურ დიალექტში [მარტროსოვი, იმნაიშვილი 1956: 10].

201. ავტორი ამბობს, რომ ეს მა- გაჩნდება გ- თანხმონის წინ, თუმცა, ეს როგორც წესი, ხდება პრეფიქსული გ-ს წინ.

ში მცირედ, მაგრამ მაინც მოიპოვება:

მაჰყონესავე: წად, მამიყონ აი გადა! მაჰყონესავე.

გამაჰყონდნენ: ჭიას თუთან თესლ ჰრქმათი ააქონდა, და, თუთან გამაჰყონდნენ. გამაჰყონდნენ.

ამაჰტანს: აქაჲ ამაჰტანს, ამ პატარა ქობშიავ ჰყოფავსავ.

გამაჰსხამდი: ჰო, ტყავები ეყო დიდი, ტყავები. გამაჰსხამდი, ზოლზოხრა.

მო- და მა- ზმნისწინების განაწილება ზმნურ პარადიგმაში

(მო- აღნიშნულია „+“ ნიშნით, მა- „-“)

რიცხვი	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) უ- ს წინ:	I-II სერია (ირიბი წყ. ზმნები)	III სერია (I ურმეობითი)	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) -ი -ს წინ:	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) ა- ს წინ:
მხ. რ.	+	-	-	+	+
	+	-	-	-	-
	+	+	+	-	-
მაგალითები	1. მოუარ 2. მოუარ 3. მოუარა	1. მამატყუა 2. მაგატყუა 3. მაატყუა	1. მამიტყუები 2. მაგიტყუები 3. მაუტყუები	1. მოხედ 2. მახედ 3. მახელა	1. მოაქონდი // მოვაქონდი 2. მაქონდი 3. მაქონდა
მრ. რ.	+	+	+	+	+
	+	-	-	-	-
	+	+	+	-	-
მაგალითები	1. მოუარით 2. მოუარით 3. მოუარეს	1. მამატყუა 2. მაგატყუაჲ 3. მაატყუაჲ	1. მოგიტყუები 2. მაგიტყუებიჲ 3. მაუტყუებიჲ	1. მოხედით 2. მახედით 3. მახედეს	1. მოაქონდით // მოვაქონდით 2. მაქონდით 3. მაქონდათ

შე- ზმნისწინს როგნელა ღამბაშიძე ცალკე განიხილავს და წერს, რომ ის „შა-ს სახით გვხვდება მუდამ, თუ კვლავ ფონეტიკა არ ჩაერია საქმეში, რომლის წყალობით ამ ზმნისწინს შემდეგი სახეები შეიძლება ჰქონდეს: შე, შო, შო, შუ“.

წარმოდგენილი მაგალითებიდან აშკარად ჩანს, რომ შე-/ შა- ვარიანტები, ისევე, როგორც მო- / მა- მკაფიოდ განარჩევენ გამოყენების არეალს:

შა- გვაქვს:

1. მ- პრეფიქსის წინ - პირველი ობიექტური პირისა და მიმღებურ ფორმებთან;
2. ი- და ა- პრეფიქსების წინ (მეორე და მესამე პირის ფორმებთან);
3. გ- პრეფიქსის წინ - მეორე ობიექტური პირის ფორმებთან;
4. მიმღებური პრეფიქსების წინ.

შა- ზმნისწინის გამოვლენის პოზიციები:

მაგალითები კორპუსიდან:

მ- პრეფიქსის წინ (I O; მიმღ.):	ი- და ა- პრეფიქსების წინ, II და III პირის ფორმებთან	გ- პრეფიქსის წინ (II O):	მიმღებური პრეფიქსების - სა- / ნა- ს წინ:
შამიყონეს	შაიკრა	შავაზრახესა	შაზიდელა
შამინახითავ	შაიქდინ	შავიყრიაყ	შადლობელი
შამიყონეს	შაიჭინენ	შავინახავო	შაზრახნელი
შამიქნი	შააზრახას	შავშინევი	შაზრომელი
შამიღები	შაბრალევიყ	შავიხმო	შანაქდომ
შამიწდსჳ	შააგდ	შავიბერეკს	შანასულ
შამიწუხდე	(შდრ. I პირი: შოაკარ, შოაქდინ, შოაჭინდეთ...)	(შდრ.: შოავაზრახესა, შოვიყრია, შოგშინევი, შოგუნახავ...)	
შამიხივ			
შამიხივა			
შამქდარ			

ყველა სხვა შემთხვევაში შე- ვარიანტია წარმოდგენილი, როგორც ვთქვით, რ. ლამბაშიძე მიიჩნევს, რომ შა- ზმნისწინია „ნორმა“, ხოლო შე- იმ შემთხვევაში ჩნდება, „თუ ფონეტიკა ჩაერევა საქმეში“, ანუ შე- ვარიანტს მეორეულად მიიჩნევს, თუმცა ამაზე მსჯელობას ის არ აგრძელებს თავის ნაშრომში. შე- ზმნისწინის (ან მისი ფონეტიკური ვარიანტების: შო, შუ, შრ, შუ) მაგალითებად მკვლევარს მოჰყავს: შემეხრწა, შეგეხრწა, შეეხ-რწა; შორდ // შრველ (შევედ); შრზხრწ // შრვეხრწ; შრგრშინდა... შოდნახ, შოაგრუვ, შომღი; შუალ / შუვალ (შევალ), შუანთ // შუვანთ (შევანთე), შუაზრწნ // შუევაზრწნ. მეტ სისტემატიზაციას ის არ ცდილობს.

ამ მაგალითებიდან, აგრეთვე ქართული დიალექტური კორპუსის

მასალებიდან ჩანს, რომ შე- ზმნისწინი შეუცვლელად გვხვდება:

1. ე- პრეფიქსიან ზმნებთან (მიუხედავად იმისა, ე- უშუალოდ მოსდევს მას თუ დისტანციურად;
2. ძირისეული ე- ხმოვნის მეზობლობაში;
3. ი- ხმოვანი პრეფიქსის წინ;
4. ა- ხმოვანი პრეფიქსის წინ:

შე- ზმნისწინისა და მისი პოზიციური ვარიანტების (შო, შუ, შო) პოზიციები:

ე- პრეფიქსის წინ	ძირისეული ხმოვნის წინ	-ი პრეფიქსის წინ, I პირის ფორმებთან	ა- პრეფიქსის წინ
შეებეზრაყ, შეებრიდოლ, შეეზრახინას, შეეკითხ, შეეკამანა... შემეზლო, შემეკითხ, შემერთო, შემეშინდა, შემეშლა... შეგედლობას, შეგეზრახნას, შეგერყივას, შეგეშინდეს, შეგეწიოს... ²⁰² .	შოზოდ // შოველ (< შე- ველ) შუალ // შუვალ (შე-ვალ)	შოინას შოიმავრ შოინახით შოიჭიდნოთ შოიხედ...	შოაგრუე შომდი შუანთ // შუვანთ (შეევანთე) შუაზრუნ // შუვაზრუნ შოაყრუ შუაერთით შუვამბით შუამბოთ... შუაჟდრდა შუარივეს შუაჭყობინევდნენ შუაქუჩევდა შუაშინა

შენიშვნა: განსაკუთრებით თვალსაჩინოა შე- და შა- ვარიანტების „არათავისუფალი“ პოზიციური სტატუსი შოზოდ // შოველ // შეველ ზმნის მაგალითზე: ყველგან, როცა ზმნა ფუძისეული ე- ხმოვანითაა წარმოდგენილი, შე- ზმნისწინი გვაქვს: შევეთავ, შეველ, შეველეე, შეველეთ, შეველენ, შეველივ, შეველით, შეველნეთ, შოველ (ქდკ). ხოლო, როცა ზმნა სხვა მწკრივის ფორმითაა წარმოდგენილი და ძირისეული ხმოვანი არის -ა- ან -ი-, იქ ზმნისწინი არის -შა- და არა შე-:

ეგვრევ დარუხათ შავალდი, აყოლებდნენ

202. სხვა ქართული დიალექტების ერთ ნაწილში, როგორც დასავლურში, ისე აღმოსავლურში, ამ პოზიციას შა- ზმნისწინი მარტივად იკავებს. ინგილოურში შა- ვარიანტიანი მაგალითები ჩვენს ხელთ არსებულ ტექსტებში არ დასტურდება, თუმცა ენობრივი ასისტენტის თქმით (მაია ბარიხაშვილი), ზეპირ მეტყველებაში ამ ფორმათა შა- ზმნისწინიანი ვარიანტები გაუგონია. განსაკუთრებით ეს სოფელ ქოთოქლოს მეტყველებას ახასიათებსო. საკითხი ველზეა შესასწავლი და ერთი საინტერესო კერძო კვლევის თემა შეიძლება გახდეს.

ემ ტყი თუ გეველ, სოფელ რამ კიპონ, ი სოფელში შავალ.²⁰³
ქალი ემეში, ოზოში შავიდნენ დაა, ცხენებით ღებან.

მაშინაც კი, თუკი ამ ფორმებს დაეძებნება პარალელური შა- ზმნისწინიანი ფორმები, კანონზომიერება მაინც ნათელია: შე- და შა- ზმნისწინებს მკვეთრად გამიჯნული პოზიციები აქვთ ინგილოურში. იშვიათი პარალელიზმი კი კოლური გადართვის შედეგია თუ უნიფიცირების ტენდენცია, ეს საკითხის სავსე პირობებში და დინამიკაში კვლევამ უნდა გამოარკვიოს. ინგილოური მომავალი კვლევებისათვის ეს საკითხიც ერთ-ერთი პრიორიტეტი უნდა გახდეს.

შე- და შა- ზმნისწინების განაწილება ზმნურ პარადიგმაში

რიცხვი	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) -უ- ს წინ:	I-II სერია (ირიბი წყ. ზმნები)	III სერია (I თურმ.)	I-II სერია (პირდაპ. წყ. ზმნები) -ი-ს წინ:	I-II სერია (პირდ. წყ. ზმნები) -ა-ს წინ:
მს. რ.	+	-	-	+	+
	+	-	-	-	-
	+	+	+	-	-
მაგალითები	1. შოუნთ 2. შოუნთ 3. შოუნთო	1. შამჭამს 2. შამჭამს 3. შამჭამს	1. შამინთი 2. შამინთი 3. შოუნთი	1. შოხედ 2. შამხედ 3. შამხელა	1. შუაგდ // შავაგდ 2. შავაგდ 3. შავაგდ
მრ. რ.	+	+	+	+	+
	+	-	-	-	-
	+	+	+	-	-
მაგალითები	1. შოუნთით 2. შოუნთით 3. შოუნთეს	1. შოგჭამს 2. შოგჭამს 3. შამჭამს	1. შოგინთი 2. შოგინთი 3. შოუნთი	1. შოხედით 2. შამხედით 3. შამხელეს	1. ჩუაგდით // ჩავაგდით 2. ჩავაგდით 3. ჩავაგდეს

203. გეველ - შავალ წყვილის გამოყენება ერთ წინადადებაში აშკარად მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ინგილოურში ე- ხმოვნის შემცველი ზმნისწინი (პირველადი თუ მეორადი) ზმნის პრეფიქსის ან ძირისეულ ე- ხმოვანთან მეზობლობაში მყარია და ა- ხმოვნიანი ზმნისწინით ვერ ნაცვლდება. ყოველ შემთხვევაში, არსებული მასალა ამას ადასტურებს. მომავალი სავსე სამუშაოს ერთ-ერთ პრიორიტეტულ საკითხად უნდა იქცეს შე- და შა- ზმნისწინების გამოყენება ამ კონკრეტულ ზმნისათვის.

გოდ-, გუდ-, გოდმო-, გოდმო-, გადმო, გუდმო-, გუდმო-; გდმო- // გგდმო-²⁰⁵,
 ომო-; შომო-, შუმო; გომო-, გუმო-, გუმო-; წომო-, წუმო-), ან ახალ ა- ხმოვ-
 ნიან გარიანტს (ამა-, ჩმა-, შამა-, შემო-; *შემა-; გგმო-, გგმა-, გადმა-, გგდმა-,
 *გგდმო-, წამო-, წგმ-, *წგმო-).

როგორც ვხედავთ, თითქმის ყველა ზმნისწინს აქვს ზმნისწინისეული
 ხმოვნის რედუცირებით მიღებული გარიანტები. ხმოვანი ხან მთლიანად იკარ-
 გვის, ხან კი ნაწილობრივ რედუცირდება და გ - ბგერას ტოვებს სანაცვლოდ.

ამო- (ამო-, ემე-, ემ-, ამა-, ამ-, ომო-)	ღედას ნემს ამოწკოწკო, პატრონს დაა, სახლის, ალიბე, სანჯახ რამ. დაა, ემეერჩივყე შიგაითი, იციან დაა, უჟე მეეცაყ ხალლითავ, მინ დაავრტელ კაცი. მითამ ჰქეთონ ემეელავ გაიგი?! მეკდან ამაგრუეე საჩხრეკელათი ნაღრდლეე, თორნი შუაზე დაავრუეე. ბიჭი ებნეზაყე თუ თქონ მოგიკლავყე წაით ფულან ქუა ქრშ ყურები ამმიყრიყე - გაშილეო. იმა ომოლარავდნე, უგეე მაგაში წყლებით, უგეეი წყალ ზუდავდით.
გადა- (გად-, გედე-, გელ-, გგლა-, გგლ-, გოდო-, გოდო-, გუდ-)	ყონაღმა უთხრა: გადახტენ! სახლი პატრონ გადახტა ჰაფვანში. არ მიცემაშიაც დამიჭირეს ამ ლუთკომ ოჟახში გადმაგელს. გედეველით, იქითიან გედეველ, ამ დეკაცემა მითხრეს: –ჩონ ჩოკცუვდით, შენ ჰაბე არ ჩავარდი? უგი სადრი გედეველია ჩემ მამას, გედეველია. ყარფუზის ერ თად წასულეყო, ეგრის იმან გელსულეყო, იმან ერ დიდ ყარფუზ დასხმოდა. ერთ ვიდი გგდმოსლაშ ჩამივარდა, ერთ ჟიბე გავრეტულ ყოფილ. ხეიზელათი გოდოვდა, ეს ეშშაქი! მეთქი, დეკაცმა თქო, ვერ გოდმოვდით, მოვდეს, გოდგუყონას. მარაქად შუა დროეეზეეე მაშული ბარუთი გუდმოსტა ე ჟანავარიე.
ჩამო- (ჩემე-, ჩამ-, ჩმა-, ჩგმა-, ჩგმო-, ჩომო-, ჩმო-, ჩუდო-, ჩუდო-)	პატარაზღს ცხენით ჩამოჰყონდა მამამთილ. იმ მე ხაზე მოლათავ ჩემეეეჩოყ, ჩემეეეკილაყ. დამაფლუნეს, ჩამმიყონეს, კაცმა თხილიც დაყრა თავზე ამაგ. ჩონ ჰე მაროს ჩმაყონევართ წაყონევართავ აზი ხანაბბეავ. ველი ქათამ გაშმასუკან ე თინად ჩგმამეარდა. ჩგმოლიან, მამას ყელზე ეხევიან. ერ ყადაი დაუკრავ, ერ კოჭოპ ყი ზილ ჩომოარდნილ. შუშუ ჩომოუბავენ? პირდაპირ დაა, სახში ჩუმოჰყონდით. ამდა, ჩუშუარდა ერ ქუად ზირზე.

205. არ არის დამოწმებული, თუმცა გრ. იმნაიშვილის მიერ განხილული გდმო- ფორმა მის
 არსებობას დავგაშვებინებს. მომავალ საველე კვლევებში საგანგებო ყურადღება უნდა
 მიექცეს.

შემო-, შამო-, შემე-, შემო-, შამა-, შომო-, შუმო-)	ისიც იმიზე ეყო, რუმ თათრევი შემოსევათი თავდასაცველ ღერდიბე. იმი შიშით ველარ შამოვიდნენ სოფელშ. დაა, მენ და ჩემ დაქალი შემეველით, ჰუჭინევთ კარ არ ილეე, ჰუჭინევთ კარ არ ილეე. შემოდნენ ისენ შინ. იშა რუმ შმაქენ, აი ჰაბე შამაქენა შიშა? - ცარიად არ შმოდინ. ი პაპამაც შომოყუნა, ეგრე ღაფით, წეველით ეკლე სიაზე. ჰია შუმოაქთ შინ.
გამო- (გემე-, გემე-, გემო-, გემა-, გმა-, გამე-, გომო-, გუმო-)	ორ ქალ იჭერს პატარზალს, შეჰყონენ მამი შინ, ქალი მამი სახში, გამოჰყონენ უკანაყ. ემ თინიკოზ ბულად გემევეონაყ იმ ღროზე, აქ ბულად ეყო. აიქა გემმელუზდავ, ღავად მეც, მეველ შინავ. ემა გააზარდეკარ, ნოხო, ბოლო რა ვაჟკაც გემოისა ეს! ზალიც ცხენით გემაატარეს კარეზე. მე პატრა ბავშვ ვეყავ, მე ქეიფის რა გამეგევა რუმ? მე ჰკაჭავდი, მე ვაბრუნებდი, მე გომოაქინდი, მე ვაყერიდი. გუმოვაქდით ხურყინი წითელ ლავაშ, წითელ პურს. ერთი გმაქ, ფულ აზლეე, ჰაბე აზლეეა? გმააც ხოვენ ლავაშს, დაკკლზნ ზროხას.
წამო-, წამა-, წემ-, წომო-)	აზიზად ჩაქინკადა, შირინად წამოკინკადა - აზიზად არის ზედგარ, შირინად - ქობ. გაჰვადით იმი ტყავ, ეშაქს წამაქით, ზედ დახურით. ჭივოზე წემოუკრის ხახ, ოზოში თიქა დადჭირეს ღარვაზაზე. ფეყე რამ არ ამტკივდა, წომოჰხტენ და დალდა!

მიუხედავად იმისა, რომ ზმნისწინთა ფონეტიკური ვარიანტები ლეტალურად შესწავლილი ქართული ენის დიალექტებში, ვფიქრობთ, საკვლევი კიდეე ბევრია. ინგილოურის მასალაზე მუშაობამ ეს კიდეე ერთხელ გვაჩვენა. მაგალითად, სრულიად შეუსწავლელია ზმნისწინთა ვარიაციულობა ერთი მთქმელის ან ერთი ტექსტის ფარგლებში, ზმნისწინის გამოყენების თავისებურებები დიალექტური და სალიტერატურო კოდების „გადართვისას“, ზმნისწინთა როლი დიალექტური იდენტობის განსაზღვრისას (გამოჯავრებისა და კოდის „გასწორების“ შემთხვევების ანალიზი). ძალიან საინტერესო საკითხი ჩანს ზმნისწინთა ვარიანტების „თემატური“ განპირობებულობა. მაგალითად, ისეთ სიტყვებთან, რომელიც ახალშესულია სალიტერატურო ენიდან, ზმნისწინიც სალიტერატურო ფორმით არის „შემოყოლილი“ (შემოსევა, შემოწმება და ა. შ.).

5.3. თემის ნიშნების გამოყენების ზოგი თავისებურება ინგილოურში

ინგილოურის ზმნური ფორმაწარმოების სისტემაში ერთ-ერთი მთავარი მახასიათებელია თემის ნიშანთა განსხვავებული გამოყენება.

განსაკუთრებულ თავისებურებას სალიტერატურო ქართულთან და სხვა კილოებთან ქმნის:

1. -ებ და -ობ თემის ნიშნის **-ევ/ -ოვ** ვარიანტებით ჩანაცვლება;
2. -ავ თემის ნიშნის უნიფიცირება;

5.3.1. -ებ > -ევ და -ობ > -ოვ თემის ნიშანთა მონაცვლეობისათვის ინგილოურში

მიჩნეულია, რომ ბ > ვ პროცესი მორფოლოგიურ ინვენტარში (მრავლობითი რიცხვის ნიშანსა და თემის ნიშნებში) დამახასიათებელია მთელი კაკურისთვის ალიბეგლოური თქმის გარდა, ალიაბადურში ამ მოვლენას ეპიზოდურად ადასტურებენ [იმნაიშვილი 1966: 31; ლამბაშიძე 1949: 81; აბაშვილი 2009: 104].

მოსე ჯანაშვილთან მოვლენა არ არის დოკუმენტირებული. ერთადერთი ზმნა გვხვდება ვინიანი თემისნიშნით სახეცვლილი, რომელიც მთელ ინგილოურში ამ სახით იხმარება: ამბოვ, ამბოვენ [იმნაიშვილი 1966: 32].

ეს საკითხი უფრო დეტალურად ფონეტიკურ ნაწილში იქნება განხილული, აქ კი აღვნიშნავთ, რომ **-ებ > -ევ, -ობ > -ოვ** თემისნიშანთა მონაცვლეობა ერთ-ერთი მთავარი ნიშანია ინგილოური დიალექტის შიდადიფერენციისათვის:

1. კაკური თქმის სოფლებიდან კახისა და ქოთოქლოს წრის სოფლებში ის ფართოდაა გავრცელებული;
2. კაკურის ალიბეგლოურ ქცევას პრინციპულად არ ახასიათებს ბ > ვ პროცესი არც მრავლობითი რიცხვისა და არც თემის ნიშნებში;
3. ალიაბადურ თქმაში ის გვხვდება მხოლოდ ფონეტიკურად შეპირობებულ პოზიციაში: თანხმოვნების წინ (მიუხედავად იმისა, ეს თანხმოვანი დაკარგულია თუ წარმოდგენილია ფორმაში)²⁰⁶.

206. თუმცა ეს კანონზომიერება დარღვეულია და ხშირად გაჩენილია პარალელური ფორმები: -ევ// -ებ თემისნიშნის წარმოებისა.

კახი:

კდარ ჩადევასუკან ტყელ ქუევეს აწყოვენ ზედით იმჟურადით, რუმ კდარს მიწად არ ეერევ, კდარ ჩევ ცარიალში. / მკვდარს რომ დამარხავენ, ბრტყელ ქვებს აწყოვენ ზევიდან ისე, რომ მკვდარს მიწად არ ეერება, მკვდარი რჩება ცარიელში/.

მარხულოვენ, დიდევ მარხულოვენ. /მარხულობენ, დიდები მარხულობდნენ/.

სამდეფა მუჭუმ ააქს ფქულ, ყმაწულს სამდეფა ქედლაზე ავლევს, აყრის ზედთ. /სამჯერ მუჭუმ იღებს ფქვილს, ბავშვს სამჯერ თავზე აყრის ზევიდან/.

ამბოვს: კდართან ინსან დადგევ, დრო გაატარევ სა? /ამბობს, მკვდართან ადამიანი გაჩერდება, დროს გაატარებს?/.

მასდარებში:

მაყოლა შიპროვად, თმაშოვად, დროდ გატარევად.

მარხულოვა ის აის, სისხ არ ჩამნასულ რამ ჰჭამენ. / მარხვა ისაა, სისხლი რასაც არ გამოისვლია, ისეთ რამეს რომ ჰჭამენ/.

კაკურის კახის წრის სოფლებში ბ>ვ მონაცვლეობა თემის ნიშნებში სისტემურადაა გატარებული როგორც ზმნური პარადიგმის ყველა ფორმაში (ვეტარევ, ეტარევ, ეტარევის; ვეტარევით, ეტარევით, ეტარევიან... ვაკეთევ/, აკეთევ, აკეთევს, ვაკეთევთ, აკეთევთ, აკეთევენ), ისე მასდარებსა და მიმღეობებში: აშენევად, გათეთრევად, გათხუევად, გაჭითევად, გასხნევად, გაჭირევად, ღუშმნოვად, დაზოვად, დაკერულოვად... გათხუევულ, გალაძაზეევულ, გასემიევულ, გაჭირევულ, დამოკიდევულ, დანაღლევულ, დატრიალევულ, იზუღევულ...

ალიაბადი:

შიშად დაგრუები დროზე კუტუმს არ აგრუევს. კუტუმას კითხენ: კუტუმ, რებე შენ შიშას არ აგრუევ?

კიდევ შაჰყონენ ოთახში, ატარებენ დროთიან, ხონითი ატარებენ, მაიზარის კალთას ჰჭრის, მინც კაცი ატარევს.

ალიაბადურის სისტემური თავისებურება - მხოლოდ თანხმონის წინ შეიცვალოს თემისნიშნისეული თანხმოვანი, ამ ორ წინადადებაშიც კარგად ჩანს:

აგრუევს, აგრუევ²⁰⁷ - დაგრუები;

207. აქ ბც (თანხმონისწინა) და ბ# (პაუზისწინა) პოზიციები ერთგვარ მოტივაციას ქმნიან ფონეტიკური ცვლილებისათვის [ბერიძე 1994: 69], ამიტომაც, რომ სადაც პოზიციურად არ არის შეპირობებული (მაგ. ხმონის წინ დაგრუები ფორმაში, ასეთი ცვლილება არ ხდება.

ატარეკს - ატარებენ:

მაგალითად, აწმყოს პარადიგმის ყველა იმ ფორმაში, რომელიც ან თან-ხმოვანი სუფიქსით ბოლოვდება ან პირდაპირ თემის ნიშნით, -ევ / -ოვ თემის ნიშნები გვაქვს, მრავლობითი რიცხვის ფორმაში კი, სადაც პირის ნიშანი ხმოვანი სუფიქსია ან ხმოვანს შეიცავს - თემის ნიშანი, როგორც წესი, არ იცვლება. ზუსტად ასეთი კანონზომიერება ქართული ენის სხვა კილოებშიც შეიმჩნევა. სამაგალითოდ შეიძლება მოვიყვანოთ სამცხურ-ჯავახური, სადაც თემის ნიშანთა მონაცვლეობა სწორედ თანხმოვნის, ან პაუზისწინა პოზიციაშია შეპირობებული. სამცხურ ჯავახურშიც მესამე პირის მრავლობითის ფორმები ინარჩუნებენ საწყის თემის ნიშანს: კრ-ან-ს / კრ-ებ-ენ; ბად-ან-ს / ბად-ებ-ენ [ბერიძე 1994: 160].

ქდკ-ის ტექსტებში არის რამდენიმე გამონაკლისი ფორმა დამოწმებული, როცა ალიაბადურში ხმოვანი სუფიქსის წინ -ევ თემისნიშანი გვაქვს ზმნურ ან სახელზმნურ ფორმაში: იტაცევენ, იცოდინევენ...; გაქეთევა, გაცნოვა...,²⁰⁸ ძირითადად კი, ყველა არამოტივირებულ პოზიციაში თემისნიშნისეული თან-ხმოვანი უცვლელადაა წარმოდგენილი:

მე-3 პირის მრ.რ.: აგდებენ, აგრუებენ, აღულებენ, აკეთებენ, ალაგებენ, ალევნებენ

ანთებენ, აქეთებენ, აპაზირებენ, აკიდევენ, გუკეთებენ, გალაპარიკებენ, გოხედრებენ...

ზოგჯერ ფუძისეული -ევ კომპლექსი თემის ნიშნად არის გაგებული და ისიც -ებ-ს სახითაა წარმოდგენილი: გოჭმებენ.

მასდარები, ვნებითი გვარის ზმნები, მიმღებები: დატარება, დაღარიბება, დაღონება, შეეყვარება, გაცერება, გაცხელება... შეერჭმება, იშლება, ათავდება, დადგება, დაღვება, იყოფება, ჟდება, იქნება... დადებული, გაბიჟებული, გადებული, გაკეთებული...²⁰⁹

ალიბეგლოელთა მეტყველების მაგალითებს ცალკე აღარ განვიხილავთ, კორპუსში ეს მასალა საკმარისად წარმოდგენილი. იქ -ებ და -ობ თემატური ნიშნები ყველა პოზიციაში უცვლელადაა წარმოდგენილი.

208. სამი წერტილით აღვნიშნავთ იმის გამო, რომ შესაძლოა ტექსტების დამატებისას ეს ჩამონათვალი რამდენიმე ფორმით გაიზარდოს, თუმცა მათი გამონაკლისობა ძირითად ფორმებთან პროპორციული შეფარდებისას თვალნათელია.

209. არის აქაც რამდენიმე გამონაკლისი შემთხვევა: ებნევა, იქნევა, იქცევა, ჭირღევა, გაქეთევა. მომავალმა კვლევამ უნდა აჩვენოს, ეს ხუთი ფორმა კერძო შემთხვევაა თუ დაწყებულია კანონზომიერების რღვევა და უნიფიკაცია?

როგორც ვნახეთ, ინგილოურში დღეს -ბ თანხმონის შემცველ თემატურ ნიშანთა გამოყენების თვალსაზრისით სამი სხვადასხვა ფენა გამოიყოფა. ამათგან ყველა დამახასიათებელია ქართული დიასპორისთვის. საყურადღებო ვითარებაა ამ მხრივ სამცხურ-ჯავახურში, სადაც ბაგისმიერი თანხმონის შემცველი თემატური სუფიქსების ცვლილების მიხედვით სწორედ ორი სხვადასხვა თქმა გამოიყოფა: ერთი, უფრო დიდი ნაწილი, ზუსტად ისე, როგორც ალიაბადური, მხოლოდ თანხმონისა და პაუზისწინა პოზიციაში უშვებს ცვლილების შესაძლებლობას და სახელზმნურ ფორმებში ან ვნებითებში მათ უცვლელად ტოვებს; მეორე, შედარებით მცირე ნაწილი (ფაქტობრივად, ორო სოფლის - ზველისა და ჭობარეთის მეტყველება) კი, ისევე, როგორც ინგილოურის კაკის წრის სოფლებში - პოზიციური შეპირობებულობის გარეშე -ევ / -ოვ ვარიანტებს წარმოადგენს ყველგან, სადაც ის დაუშვებელია პირველ შემთხვევაში. სამცხურ-ჯავახურის „ზველ-ჭობარული“ თქმისა და კაკურის ეს თავისებურება ადრევე დავაკავშირეთ ერთმანეთს (ჯერ კიდევ 1982 წ. სადიპლომო ნაშრომზე მუშაობისას და შემდგომ დისერტაციაშიც). მაშინ ვწერდით, რომ შესაძლოა, რომ ამ სამცხურისა და ინგილოურის თქმებში ძველი ვითარებაა შემონახული, რომელიც, შესაძლოა, აკაკი შანიძის მიერ ნავარაუდევ „ევ კილოს“ უკავშირდებოდას [ბერიძე 1994: 156; შანიძე 1981: 438-445].

ვფიქრობთ, თემის ნიშნების საკითხი საგანგებო დაკვირვების საგანი უნდა გახდეს დიალექტის შემდგომ კვლევებში, რათა გამოვლინდეს თქმების ღონეზე არსებულ განსხვავებათა ყველა ნიუანსი, ამავე დროს შესაძლებელი გახდეს ამ მოვლენის, როგორც შიდადიალექტური თვითგამიჯვნის მნიშვნელოვანი მარკერის განვითარების დინამიკა - შენარჩუნდება ეს განსხვავება, თუ უკვე გაჩენილი მცირერიცხოვანი პარალელიზმები უნიფიკაციის საწინდარია?

5.3.2. -ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები

-ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნათა წარმოება ქართული ენისა და მისი დიალექტების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია. ამ ჯგუფის ზმნათა აწმყოსა და მესამე სერიის ფორმათა ვარიაციულობა ბოლო დრომდე რჩებოდა ქართული ენის ნორმალური საკითხად²¹⁰. ასევე, -ავ თემისნიშ-

210. 2023 წ. შეიცვალა ნორმა, რომელიც -ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნათათვის I თურმეობითში სავალდებულოდ აწესებდა -ავ და -ამ ნიშნების გამოყენებას და პარალელურ ფორმად დაშვებულ იქნა -ია დაბოლოებიანი წარმოება.

ნიან ზმნათა მორფოფონემატური თავისებურებები მიჩნეულია დიალექტური დიფერენციაციის ერთ-ერთ მთავარ მახასიათებლად ქართულ დიალექტოლოგიაში. მიუხედავად იმისა, რომ ნორმატიულ ფორმათა რაოდენობა როგორც **-ავ-იანი**, ისე **-ამ-იანი** ზმნებისა სალიტერატურო ქართულში ძალიან შეზღუდულია და ორივე ერთად სულ რამდენიმე ათეულ ზმნურ ფუძეს ითვლის, ძალიან დიდია უნიფიცირების ტენდენცია, რომელიც სხვადასხვა დიალექტში სხვადასხვა ხარისხითა და მასშტაბით არის წარმოდგენილი. მხედველობაში გვაქვს ის, რომ **-ავ** და **-ამ** თემის ნიშნებით ქართული ენის დიალექტებში შეიძლება ჩანაცვლდეს ყველა სხვა თემის ნიშანი. სხვადასხვა დიალექტში ეს პროცესი სხვადასხვა კანონზომიერებითა და მასშტაბით არის წარმოდგენილი, რაც ქმნის კიდევ დიალექტური და შიდადიალექტური დიფერენცირების ერთ-ერთ საფუძველს [ჯორბენაძე 1998: 641]; ბერიძე 1980: 93-104; გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 306-307].

ინგილოურშიც, ისევე, როგორც ქართული ენის დიალექტების უმრავლესობაში, **-ავ** და **-ამ** თემის ნიშნით გაცილებით მეტი ზმნა იწარმოება, ვიდრე სალიტერატურო ქართულში. დიალექტში **-ავ** თემის ნიშნის თავისებურ გამოყენებაზე მოსე ჯანაშვილი ყურადღებას არ ამახვილებს. მომდევნო პერიოდის მკვლევრები კი გვერდს არ უვლიან ამ მოვლენას და აღნიშნავენ, რომ:

- **-ავ** თემის ნიშანი ღაერთვის ერთთემიან (ერთფუძიან)²¹¹ ზმნებს;
- ფუძედრეკად, იგივე ხმოვანმონაცვლე ზმნებს;
- **-ი** თემისნიშნიან ზმნებს;
- იშვიათად ისინი სხვა თემის ნიშნის ნაცვლად შეიძლება შეგვხვდეს;
- ხშირია, **-ავ** და **-ამ** თემის ნიშანთა ურთიერთშენაცვლებაც.
- ამასთან, **-ავ** და **-ამ** თემის ნიშანთა გამოყენების თავისებურებები საერთო ჩანს კაკური და ალიბათური კილოკავებისთვის.

ამასთან, სხვადასხვა მკვლევარი სხვადასხვა დეტალიზაციით აღწერს აღნიშნულ თავისებურებებს, მაგ. ერთთემიან ზმნებთან დაკავშირებით ვასილ აბაშვილი ხაზს გაუსვამს ერთ მნიშვნელოვან დეტალს: **-ავ** არასოდეს ღაერთვის **-ოვ** დაბოლოებიან ერთთემიან ზმნებს. არ გვექნება: ***ზოვ-ავ-ვარ, *ქსოვ-ავ-ვარ, *ესწოვ-ავ-ვარ** [აბაშვილი 2009: 101]. ეს შენიშვნა მნიშვნელოვანია თვით **-ოვ** დაბოლოებიანი ზმნებში ისტორიის კვლევისათვის. როგორც ჩანს, ამ ზმნებში უნიფიკაციის ტენდენციას **-ოვ**-ის უძველესი სუფიქსური წარმომავლობა აკავებს.

211. გრიგოლ იმნაიშვილი ამ ტერმინს იყენებს.

დამბაშიძე და აბაშვილი აღწერენ, რომ ფუძედრეკად ზმნებთან -ავ თემის ნიშანი გამოვლინდება ყოველთვის, გრ. იმნაიშვილი კი ამ მოვლენას „სპორადულს“ უწოდებს [დამბაშიძე 1949: 177; აბაშვილი 2009: 101; იმნაიშვილი 1966: 115].

ძირითადად, ავტორები მესამე პირის ფორმებს იმოწმებენ: იჭირავს, დამიჭირავ, აფრინავს [იმნაიშვილი], ღოკპენავ, ღომგრეხავ, ღომგლეჯავ, გომჟლეტავ, ღომჭყლეტავ, ჰჭრრტავ [დამბაშიძე]. ვასილ აბაშვილი კი მნიშვნელოვან დაზუსტებას იძლევა და წერს, რომ თითქმის ყველა ხმოვანმონაცვლე (იგივე ფუძედრეკად) ზმნას -ავ სუფიქსთან ერთად პირველსა და მეორე პირში ერთვის დამხმარე ზმნა: გროხავვარ // გრუხავვარ, კრრჭავვარ // კრუჭავვარ, სხოპავვარ, ფშრტავვარ, ხრრტავვარ, კმონავვარ, (ვ)უსმენავვარ [აბაშვილი 2009: 101].

სამწუხაროდ, ჩვენი დიალექტური კორპუსის კოლექციაში მსგავსი ფორმები არ დადასტურდა. ენობრივ ასისტენტებთან გადამოწმებამ კი დაადასტურა ჩვენი ვარაუდი, რომ ვასილ აბაშვილის მაგალითებში თემისნიშნისეული და მეშველი ზმნის ორი ვ-ს შეხვედრის ადგილას ერთი -ვ- ისმის: გროხავვარ // გრუხავვარ, კრრჭავვარ // კრუჭავვარ, სხოპავვარ, ფშრტავვარ, ხრრტავვარ, კმონავვარ, (ვ)უსმენავვარ...

ამ საკითხზე მსჯელობისას აუცილებლად აღსანიშნავია ისიც, რომ ისეთი უნიფიკაცია -ავ / -ამ თემის ნიშნებისა, როგორიც ახასიათებს აღმოსავლეთის ბარის დიალექტებს (განსაკუთრებით, ქართლურსა და სამცხურ-ჯავახურს), როცა ნებისმიერი თითქმის ყველა თემის ნიშნის ჩანაცვლება შესაძლებელია -ავ და -ამ თემის ნიშნებით, ინგილოურისთვის უცხოა.

ერთი საერთო თვისება, რაც პირველად -ავ თემის ნიშნიან ზნებს ახასიათებს ძველ და ახალ ქართულში (როგორც სალიტერატურო ენაში, ისე დიალექტებში), არის ფუძის კუმშვა. აღნიშნულია, რომ -ავ თემისნიშნიან მოქმედებითი გვარის ზმნათა ერთი ნაწილი სალიტერატურო ქართულში პირველ სერიაში შეკუმშული ფუძით არის წარმოდგენილი, ეს ზმნებია: ვ-თხზავ – შევ-თხზ (ძვ. ქ.) ვ-კლავ – მოვ-კალ ვ-კრავ – შევ-კარ ვ-სრავ (ძვ. ქ.) – მოვ-სარ ვ-ფლავ – დავ-ფალ ვი-ც(ვ)-ავ – დავი-ცევ ვ-ძრავ – შევ-ძარ ვ-წნავ – დავ-წან ვ-ხნავ – დავ-ხან ვ-ხრავ – დავ-ხარ ვ-ხშავ (კვშავ – დავ-ვაშ) [შანიძე 1980: 394-397]. ასევე შეკუმშული ფუძეა წარმოდგენილი მეორე კავშირებითის ფორმებშიც (მო-ვ-კლ-ა, შე-ვ-კრ-ა...). ამ ზმნათაგან უმეტესობა საერთოდ არ ჩანს ინგილოურში და არც სხვა დიალექტებში: ვთხზავ, ვსრავ, ვხშავ... (ეს ის ზმნებია, რომლებიც სალიტერატურო ქართულისთვისაც არ-

ქაიხმებად მიიჩნევა). ყველა დანარჩენი კი, როგორც ვთქვით, ზუსტად ერთნაირად იკუმშება ქართული ენის ყველა ქვესისტემაში პირველი სერიის ყველა მწკრივსა და მათზე დაყრდნობილ ფორმებსა და მეორე კავშირებში.

ინგილოურიც არ არის გამონაკლისი და აქაც ქართულის ანალოგიური სურათი გვაქვს: აწმყოში და მისგან ნაწარმოებ მწკრივებში ამ ჯგუფის -ავ თემისნიშნიანი ზმნები შეკუმშული ფუძითაა წარმოდგენილი: გკრავ, გვწავ, კკლავ, ვფლავ... შევკარ, დავკან, დავკალ, დავფალ...

როგორც ვასილ კუზიბაბაშვილიც აღნიშნავს, ყოველივე ზემოთქმულის გამო ინგილოურში, ფაქტობრივად, აღარ არსებობს ერთთემიანი ზმნები. ამით დიალექტი მთლიანად მისდევს ქართულ დიალექტთა უმეტესობას.

კიდევ ერთი საერთო ქართული დიალექტური სივრცისთვის დამახასიათებელი თავისებურება: -ავ // -ამ თემისნიშნიანთა აწმყოში მრავლობითი რიცხვის მესამე პირი ქართული ენის დიალექტებში წარმოდგენილია ვარიაციული ფორმებით:

1. როცა ფუძეს დაერთვის თემის ნიშანი უცვლელად;
2. როცა თემის ნიშანი რედუცირდება ხმოვნის შემცველი სუფიქსის (-ენ) დართვის შედეგად;
3. როცა რედუცირებული თემის ნიშნის თანხმონითი ნაწილიც დაკარგულია.

ინგილოურში შენარჩუნებულია დიალექტების ერთი ნაწილისთვის დამახასიათებელი თავისებურება, -ავ თემის ნიშნიანთა პირველი სერიის მწკრივებში, მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში თემის ნიშნის შეკუმშვისა. როგნედა ლამბაშიძე ამ მოვლენას თემის ნიშნის დაკარგვად მიიჩნევს [ლამბაშიძე 1949: 1977], თუმცა ჩვენ ვიზიარებთ აზრს, რომ ეს არის თემის ნიშნის რედუქცია -ენ სუფიქსის დართვის გამო, რომელიც დადასტურებულია გურულში, ხევსურულში, თუშურში, ფერეიდნულში, აჭარულში, იმერხეულსა და სხვ. დიალექტებში [ჯორბენაძე 1998: 645; აბაშვილი 2009: 103].

ინგილოურში გვხვდება თემის ნიშნის შეკუმშვის ორივე შემთხვევა: როცა მხოლოდ ხმოვანია რედუცირებული და როცა თანხმონითი ნაწილიც დაკარგულია.

ინგილოურის მსგავსი ვითარება სხვა დიალექტებისთვისაცაა დამახასიათებელი. ჩვენ ეს საკითხი შევისწავლეთ ფერეიდნულში და აღმოჩნდა, რომ ფერეიდნულისთვის ტიპურია აწმყოს მრავლობითის მესამე პირში რედუცირებული თემის ნიშანი. შედარებით მცირე, თუმცა საკმაოდ სისტემური

პირველი რიგის შემთხვევები და კიდევ უფრო მცირეა მესამე – სრულად გამქრალი თემის ნიშანი. ეს ვითარება აჩვენებს, რომ მორფოფონემატური ცვლილება დიალექტში ჯერ არ არის ბოლომდე მორფოლოგიზებული. ვარიაციულობა ამ ფორმებში ასახავს თემის ნიშნის თანდათანობით გაქრობის პროცესს, თუმცა პარადიგმული „არჩევანი“ ჯერ არ არის დასრულებული. კარგი მაგალითია შესადარებლად იმერულის სათანადო პარადიგმა. იმერულში -ავ თემისნიშნიანთა აწმყოს თავისებურებააა მიჩნეული ის, რომ დიალექტი ერთი პარადიგმის ფარგლებში ორ საყრდენ ფუძეს იყენებს: მხოლობითის ყველა ფორმასა და მრავლობითის პირველი და მეორე პირის ფორმებში – თემისნიშნიან ფუძეს, ხოლო მრავლობითის მესამე პირში – უთემისნიშნოს: ვთესავ, თესავ, თესავს, ვთესავთ, თესავთ, თესენ [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 296]. ფერეიდნულის ვითარებას თუ გავითვალისწინებთ, შეიძლება თამამად გამოვთქვათ ვარაუდი იმის შესახებ, რომ შესაძლოა იმერულში ორი სხვადასხვა საყრდენი ფუძე კი არა გვაქვს, არამედ ფონეტიკურად შეპირობებული პროცესის შედეგად გვაქვს მრავლობითის მესამე პირის ფორმა გამარტივებული: *წერავენ > *წერვენ > წერენ. იმერულში პროცესი ბოლომდე მორფოლოგიზებულია, პარადიგმული „არჩევანი“ ვარიაციული ფორმებიდან გაკეთებულია და „არჩეული“ ფორმის სასარგებლოდ ვარიაციულობაც აღმოფხვრილია. როგორც ვხედავთ, ფერეიდნული დიალექტი „ინახავს“ ქართული დიალექტების მიერ გავლილი მორფოფონემატური ცვლილებების ანაბეჭდს. ის ზუსტად ასახავს ვარიაციული ფორმების ჩამოყალიბებისა და თანაარსებობის ეტაპს [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 518].

სწორედ ასე, ინგილოურის ბარენ, მალენ, ლეჭენ, დაჭჩეჩენ, დაჭხეხენ... ეს და მსგავსი ფორმები მიღებულია რედუქციის გზით: მალ-ავ-ენ > მალვენ > მალენ. რედუქციას განიცდის -ამ თემის ნიშანიც იმავე პოზიციაში: ასხმენ, არჭმენ, ართმენ... თემისნიშნისეული -მ თანხმოვანი გაცილებით სტაბილური ჩანს, ვიდრე -ვ და ის ყოველთვის შენარჩუნდება ფორმაში.

აღნიშნულია, რომ -ავ სუფიქსი, უფრო სწორად, მისი შეკუმშული ვარიანტი, გვხვდება მასდარშიც: წერვა, ყეფვა, ყურვა, ტირვა... [აბაშვილი 2009: 103; იმნაიშვილი 1966: 115...].

ქართული დიალექტური კორპუსისა და ლექსიკონის (რომელიც მოიცავს როგნელა ღამბაშიძისა და ნათელა როსტიაშვილის ლექსიკონებს) მიხედვით -ავ თემისნიშნიან ზმნათა მასდარში -ვ არ არის დადასტურებული. როგორც ჩანს, ტექსტებიცა და ლექსიკონიც საერთო ტენდენციის მიხედვით არის რე-

დაქტირებული და ვარიანტულ შემთხვევებს არ ასახავენ.

უნდა აღინიშნოს, რომ დიალექტთა ერთ ნაწილში -ავ თემის ნიშნის კუმ-შვა მთელ პარადიგმას გასდევს: ვმალვიდი, მალვიდი, მალვიდა...

ნაწილში - ავ > -ევ მონაცვლეობა გვაქვს პირველ-მეორე ბირებში და მხოლოდ მესამე პირშია კუმშვა: ვმალვედი, მალვედი, მალვიდა...

ნაწილში კი -ავ თემის ნიშანი აერთოდ არ იცვლება.

წარმოების ეს მრავალფეროვნება დიალექტთა დიფერენციაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მარკერია. ინგილოური ამ ნიშნითაც ებმის საერთო ქართულ დიასისტემურ მოდელს.

მაგალითები ქდკ-დან:

-ავ თემისნიშნისანი ზმნები აწმყოსა და წყვეტილში (შეკუმშული და შეუკუმშავი ფორმები):

აწმყო:

ჰკრავს: თუქლქუდ ჰკრავს იშპიშკას, ჰეგინ-ჰეგინა ცეცხლს მაარბენავს, უნთევს სათუეს, ყურუეს.

კვნავ: კვნავ, თოხავ, ვშრომოვ, ჩემ ცხოვრევად ჰეჩრადმი.

კლავს: იმ წმინდა გიორგიიბე ერ ყოჩიც კლავს, ექ ჭამენ, ლევენ.

აკრავთ, ხარშავთ: პურსაც აკრავთ, შინმელსაც მიხარშავთ...

წყვეტილი:

მოგკალეთ: ყარაზ ი დათიც ვერ მოგკალეთ, გავდა, წავდა.

გაჰკარ: ერ დროზე მამაგონდა, რუმ ყიბეში შპიშკად მაქ, ომოდთან, გაჰკარ.

მოძვანე: მოძვანე, დაძთესე, მოსულვარ შინ.

-ავ- თემისნიშნისანი ზმნათა მრავლობითის მესამე პირის ფორმები აწმყოს მწკრივებში (თემის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი):

კლეტენ: ეშნიან, სახლი კარევსაც კი კლეტენ.

შდრ.: ქალ კარევს კლეტავს.

პარენ: ცხენევს ხურმევს ჰამეშა პარენ, ჭამენ.

შდრ.: ეხლა აღარ იპარავენ, წაღან იპარავდნენ.

გააბანენ: წყალ გომოვშობდი, წყალში გააბანენ ბავშვებ - წითელა აღარ

ეყო, გადადიოდა.

შდრ.: ხუალ იქ წახოლ, ფეხეკ დააბანავ²¹².

უკრენ: კაცეკ მიდიან შინ, ზურნას უკრენ, ღეკაცეკს ებნევიან: გადადო, იშიფრით! ღეკაცეკ არ შიფროვენ, ესენ კლონ ღეკაცეკს. კელემ უკრენ ზურნას.

შდრ.: დოსტაშნაეხი შეველენ ოთახში, იქ აშილი ღოუკრავს, იმღერებენ, ითამაშებენ.

უკრენ: ერთ ემეს ჩილის დაა, გზად უკრენ, სამ ინსან ერ ინსანს გზა უკრავს.

შდრ.: ეს გამააქს თავი გუღლაზ, აბრაშუმი გუღლაზ, უხრვს თით, უკრავს. ხარშენ: ბრინჟ ხარშენ.

შდრ.: წინასწარ კორცხვო ხარშავთ, კორცხ ხარშავთ ხახი ფოჩში.

(როგორც ზემოთაც ვთქვით, ამ მაგალითებში -ავ თემის ნიშანი ჯერ უნდა შეკუმშულიყო, მერე კი ვ-ც დაკარგულა).

-ავ თემის ნიშანი უთემისნიშნო (ერთთემიან) ზმნებთან:

აჯენს / აჯდენს: ცხენს მიჰყონავს, მივ მეტანესთან, აცმევნეკს, ხურავს, აჟღონავს ცხენზე, მოდიან ფაჰჩაფსა, შადიან შინ.

კენეტს: თუღქუდ მანაყონ კაც ჯორც ჭამს, ზოლს კი ბითავა კნრტავს ყოფილ.

მმოარბენს: თუღქუდ ჰკრავს იშპიშკას, ჰეგინ-ჰეგინა ცეცხლს მაარბენავს, უნთევს სათუეს, ყურუეს.

წერს: -ად გილავარ ღედდა, ი შენ ნამდომ გადა, ჰასა, სოლომან, წერილებ რამ გწერავდაყა ღედდა?

-ავ თემის ნიშანი ფუძედრეკად ზმნებთან:

ჟლეტს: კელემ წინდაწინ იმათ ჟლეტავს სისწრაფეთი, თავის ცხენით ჯოცავსი?

ზერეტს: გუდას არ სხნის ქოშადთი ჯრტავს, გომოჰტანს პურს ჭამს.

წყვეტს: ბებერ იჭერავს, კუდ წყრტავს.

უჭვრეტს: ეს კაცი უჭრტავს, ეს მოლლა ნასრადინა აღარ მოვდა

იფშენეტს: ექ თავ-პირს იფშენეტავს, ტირის, რას ჩიის, ამბოვს: მე მისთან ყოფილ[ვარ].

ფხანს: მე ღეკაც მაქ, სხოო ჩემ ღეკაც აი ფხანავს, კერ უზორევ, კერც ებნევ, კერც ერამ.

212. „ბანს“ ზმნა -ავ თემის ნიშნის გარეშეც ნშირად გვხვდება ტექსტებში.

მიჰყავს ს: ათ თუმან აზლევს, მამალს ყიდულობს, მიჰყონავს თავი დედაკაც-თან, კლავს.

-ავ თემის ნიშანი -ი თემისნიშნიან ზმნებთან:

ზრდ-ი-ს: კუწავდით ფურცელ წრულა, კუყრიდი, ზარდავდით ღაა!

იწიწკნის: ქალ სახში მივ, ამთონ ტირის, ამთონ ტირის, ამთონ თმა იწიწკნავს ამბოვს: შენბე ჰაბე მოგცა, ჩემბე ჰებე არ მამცა?

თოხნის: თოხავდით, კრფავდით, ურმით მოვაქონდით.

რ. ლამბაშიძეს -ი თემისნიშნიანი ზმნების კიდევ ორი მაგალითი აქვს დამოწმებული: ვარცხნავს (შდრ.: ვარცხნის), ზობნავს (შდრ.: ძეხნის) [ლამბაშიძე 1949: 177].

-ავ და -ამ თემის ნიშნების შენაცვლება:

-ამ > -ავ:

გამბავთ: უღელში გამბავთ კამეჩევს, უკანი ვუმბავთ ქოთუქს, ქოთუქ ლევავს ჩალოთუქს.

თუმცა პარალელურად -ამ-იანი ფორმებიც გვაქვს და ისინი ჭარბობენ -ავ-ით ჩანაცვლებულ ფორმებს:

დავაბამდით: მოვაქონდით, ჭიგოს თლუღუთ, დავსომდით, დავაბამდით.

აჰწონავს ერ ქილო ბექმაზსა, ჩაასხამს ამგეთ ჟამში.

მოღს გელ, სომს დანა, ჰკლამს ემა.

-ამ თემის ნიშნინი ზმნები

-ამ თემისნიშნიანი ზმნების რიცხვი საერთოდ მცირეა ქართულში და, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ზეპირ მეტყველებაში არის ტენდენცია -ამ-იანების -ავ- თემის ნიშნით გაფორმებისა. ეს ტენდენცია თავს იჩენს ქართული ენის თითქმის ყველა დიალექტში. ეპიზოდურად ეს მოვლენა ინგილოურშიც დასტურდება, თუმცა ნიშანდობლივია, რომ უმთავრესად, დიალექტის ორივე კილოკავი ინახავს -ამ-იან ფორმებს:

ადგამს: ხორაგ არ აკეთებს, ქობ არ ადგამს, კარც ზე²¹³ არ მიდის, ერჟა სახლ გუქს, ყმაწულებ ტანსმოს უკერავს.

213. ასეა, ვარცლზე > ვარც ზე (ბერის ღაგარვა).

არტყამს: დევი მოდის და ალატს არტყამს ტუმარას.
 ასხამს: ე ერ გადა არ ლევს, მიაქს ორმოში, ასხამს.
 თქამს: ერცხო მივ, იჭერს ერ ბავალადთავ, თქამს. თქამს, ხედავს, დედად
 მოდს ერ ბავალად არა!
 იზამს: გინდა იტანცე, გინდა ახტენ, გინდა ჩამოხტენ, არავინ არაფერს არ იზამს.
 მასხამს: მე უფიქირ ჰე კაც რუმ არ გასემიევეულ, ვარზე უჭეკარ, წყალ მას-
 ხამს ზედ, თუ ჩემეველ ედხან წყალში ღოჯარგევ, ე პაკეტ დასეველევ დაჰა
 რად იქნა ჩემ წასწლად.

სვამს // სომს: ცოცხალი ბალახ ჰჭამს, მოკლო ღუწე სომს, სვამს.
 ფსამს: ფსამს, შიგ ჩება, ზონზევში.
 ხშირად ფონეტიკური ცვლილების შედეგად **-ამ** თემის ნიშანი **-ომ** სახითაა
 წარმოდგენილი:

სომს (*სვამს*): მოდს გელ. სომს დანა, ჰკლამს ემა.
 ჩადცომს: ჰა, დაჟდებ დერალ, წითელ ტონიც ჩადცომს, ყილინჟიც, მათრა-
 ნიც, ბუთუშმრამ, დაჟდებ, ძაღლა!
 ჰსომს: ჩიტ ლამაზა ჰსომს, აჟდენავს თავი ყანადევზე, პატარხალს იპა-
 რავს, მიჰყონავს.

ართომს²¹⁴, **უსხომს**: ბებერი წყალს მოაქსყე ბეხქოშ დაასხმელა, ჰაცაყადა
 დგება ართომს დევს უსხომს ფეყებქოშ.

მართომს: მააქს, მართომს, გჭამ-ლორვ, დარეცხ ზალო, მე ჟივარ.
 -ომ თემის ნიშანი ფონეტიკურ ნიადაგზეა მიღებული -ამ თემის ნიშნისა
 და ფუძისეული წყვილბაგისმიერი გ-ს / ნ -ს (უმარცვლო უ) შერწყმით:

ააქმ-ამ-ს > ააქ-ომ-ს
 ა-რთ- ნ-ამ-ს > ართომს
 ა-ცმ-ამ-ს > აცომს
 გა-გ-ი-შმ-ამ-ს > გაგიშომს და ა.შ.

ქდგ-ის ტექსტებში დამოწმებულია სხვა მაგალითებიც: გადამსომს, გადა-
 ქომს, გავშომს, გართომს, გომომსომს, იცომს, მაღსომს, მიაქომს, მომსომს,
 სომს, ურჭომს, უსომს, უსხომს, უშომს...

214. აქ ამოსავალი უნდა იყოს სწორედ ართმ -ამ-ს ფორმა და არა ართმ-ევ-ს, ისევე, როგორც ასმ-
 ამს > ას-ომ-ს შემთხვევაში. -ევ სუფიქსიან აჭმ-ევ-ს ზმნას აქ სუფიქსი არ შეუცვლია და,
 შესაბამისად, არც **-ამ** > **-ომ** ცვლილება მომხდარა და არც კუმშვა აწმყოს მრავლობითის მესამე
 პირში: აჭმევენ (ქდგ-ის ტექსტები მრავლად წარმოადგენს ამ ზმნის სხვადასხვა პარადიგმულ
 ვარიანტს).

-ამ > -ომ გარდაქმნა -ვ-ს / უმარცვლო უ-ს შემცველ ძირის მქონე ზმნებთან ერთნაირად დამახასათებელია ინგილოურის ორივე კილოკავისთვის.²¹⁵

აწმყოს (და მისგან ნაწარმოები მყოფადის) მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმებში, ამ ზმნებშიც, როგორც -ავ და ამ თემისნიშნისანი ყველა ზმნაში, მრავლობითის -ენ სუფიქსის გავლენით იკუმშება თემის ნიშნის ხმოვანი. **-ავ**-იანებში **-ვ** თანხმოვანიც იკარგება ბოლოს, **-ამ (/ -ომ)** სუფიქსი კი **-მ** თანხმოვანს, როგორც წესი, ინარჩუნებს:

ადემენ: დათი შიშითაც ფეყ ველარ ადემენ, აქ ერგან გაქვაეულან, ღვანან.

ამაქმენ: ბრინჟ ხარშენ, მემრელან უგი რომ მაიხარშება, ცოტა მოქსელდება, ამაქმენ ტარელკევში, ზედე ზროხი ქონ.

ამადრჭმენ: რუსევს ეთქო: ჰეგ ექ ამადრჭმენ, ჰოგო იცომავე.

ართმენ: ეხლანდელ ახალგაზღვრე ერთმერთში ნიშანუს აკოცნევენაც, ხელსაც ართმენ, მარამ არ ჰყვინყ.

ასხმენ: ნეფი დარვაზასთან აკეთევენ დიდ მამხალას ალატზე, ასხმენ ნავოს, უღევენ ცეცხლ, კეთევენ დიდ იშილ.

თქმენ: იქე თქმენ: რახან ნიშანი მევლოთ?

უშმენ: არ უშმენ მააკლჭლა. არ უშმენ; ე ყმაწულს თოლი არ უშმენ.

-ამ / -ომ თემისნიშნიან ზმნათაგან ინგილოურში ერთადერთი **(მა) აქ-ომ-ს** ზმნაა, რომელიც აწმყოს მრავლობითის მესამე პირში თემისნიშნისეულ მ-საც კარგავს (იხე, როგორც ეს გვაქვს -ავ-იან ზმნებში. იხ. ზემოთ)²¹⁶:

გამაქენ: *ჰერაამ, ლამაზა ემ ქალი თოლევ გამაქენ, ტამსმუზ რამსაც ჯლიან*

გმაქენ: გმაქენ კორცხევ, აზლევენ, გმოჰყენ, ყოლთუხ ქრშადთი ერ პატარა კუკლას აჩრნევენ.

მაქენ: ქალიბე ბეჭედ რამ მაქენ, ბუთუშმრამ.

იშვიათად ტექსტებში შეუკუმშავი ფორმებიც გვხდება, რაც სალიტერატურო ენის გავლენა უნდა იყოს:

ატანილ თეთრიც უთავდება, შინა მალა მააქომენ, მალა მაქომენ, შინ ნაქნარ ვარიოხიც მააქომენ. ჰოო, მაწონს ჩაასხამენ შიგ.

კიდეც ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურება, რომელიც დამახასიათებელია

215. აღსანიშნავია, რომ ამ გარდაქმნის შედეგად მიღებული -ომ სუფიქსი ჩვენი თანავტორობით შექმნილ „ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონში არ არის შეტანილი“ (მ.ბ.).

216. ვარიაციულ ფორმათაგან ეს ფორმა უპირატესია.

-ავ / -ამ თემისნიშნის ზმნებისთვის ქართულ ენობრივ სივრცეში და რომელიც ქართული დიალექტების განმსაზღვრელი ერთ-ერთი მახასიათებელიცაა, არის თემის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილის მონაცვლეობა აწმყოსა და უწყვეტლის მწკრივებში. ეს თავისებურება ახასიათებდა ძველ ქართულს (ლენავს - ლენავდ(ა)...) და შემორჩენილია ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტში.

ამ საკითხს ბევრი მკვლევარი შეეხო როგორც ცალკეული დიალექტების აღწერისას, ისე ქართული დიალექტოლოგიის ზოგადთეორიული დახასიათებისას. მასზე ინფორმაცია ადვილად იძებნება ვარლამ თოფურიას, ბესარიონ ჯორბენაძის და სხვათა ფუძემდებლურ ნაშრომებში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აწმყოს წრის მწკრივებში -ავ /-ევ მონაცვლეობასა და თემის ნიშნის კუმშვა-უკუმშველობას შორის არსებობს კანონზომიერი კავშირი. კერძოდ, აღნიშნულია, რომ იმ დიალექტებში, რომლებშიც აწმყოს მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმაში ხმოვანი რედუცირებულია, უწყვეტელში გვაქვს ან -ევ-დ (მაღვედა) დაბლობიანი, ან ვ-იდ დაბლობიანი (მაღვიდა) პარადიგმა. დიალექტებში, რომლებშიც ავ/ამ თემისნიშნისეული ხმოვანი რედუქციას არ განიცდის, გვაქვს ავ-დ დაბლობიანი პარადიგმა (მაღავდა)... „ძნელი სათქმელია, რა მიზეზმედგობრივი კავშირი არის აწმყოში თემისნიშნისეული ხმოვნის რედუქციასა და უწყვეტლის წარმოების ტიპს შორის, თუმცა შესაბამისობა ფაქტია. მაღ-ვ-ენ ტიპის ფორმები სადაც ნორმაა, იქ ეს შესაბამისობა მყარია. სადაც ამ ტიპის ფორმათა გადასვლა ხდება მაღავ ტიპის წარმოებაზე, იქ ეს შესაბამისობა მოხსნილია“ [გოგოლაშვილი და სხვ. 2017: 309].

ამ კანონზომიერების თანახმად ინგილოურში, იმის გათვალისწინებით, რომ აწმყოს მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში თემის ნიშნის კუმშვა დადასტურებული ფაქტია, უწყვეტელში უნდა გვქონოდა -ევ-დ ან -ვ-იდ ტიპის წარმოება (მაღვედ / მაღვიდ) - ასეთი რამ ინგილოურის არცერთ კილოკავს არ ახასიათებს. მსგავსი შემთხვევები არც ტექსტებში დასტურდება, არც მკვლევართაგან არის აღწერილი და არც ენობრივი ასისტენტები დადასტურებენ. გრ. იმნაიშვილის ტექსტებში დამოწმებული ერთადერთი ფორმა „დაინახიდნენ“ [იმნაიშვილი 1966: 116], რომელიც გამეორებული აქვს ვასილ აბაშვილს [აბაშვილი 2009: 107]. თავის მაგალითს მკვლევარი ამ ერთადერთ ნიმუშს ვერ ამატებს, თუმცა ეთანხმება აზრს, რომ დაინახიდნენ < დაინახ-(ვ)იდნენ - ანუ განსახილველი ფორმა უდავოდ -ავ თემისნიშნის ზმნისგან მიღებულად მიაჩნია. ამავე ფორმას და ავტორებს იმოწმებს გ. გოგოლაშვილიც და მიიჩნევს, რომ, ისევე, როგორც სხვა დიალექტებში, ინგილოურშიც

უნდა გვქონოდა მრავლობითის მესამე პირში შეკუმშული -ავ თემისნიშნის შესაბამისი პარადიგმა [გოგოლაშვილი და სხვ. 2017: 307]. ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, „დაინახიდნენ“ ფორმა ინგილოურში ისევე, როგორც სამცხურ-ჯავახურში, -ი თემისნიშნიანი „ინახის“ ზმნის პარადიგმული რეალიზაცია იყოს და -ავ თემისნიშნიანებთან არავითარი კავშირი ჰქონდეს.

ასეა თუ ისე, დღეს ინგილოური დიალექტის -ავ და -ამ თემისნიშნიანი ზმნები ქართული დიალექტებისთვის შენიშნულ ამ კანონზომიერებას არ იცავენ: აწმყოს მესამე პირის მრავლობითის ფორმებში თემისნიშნისეული ხმოვანი შეკუმშულია. ამასთან, -ავ თემისნიშნისა თანხმოვანიც გამქრალია. კუმშვის სურათი მკაფიოდ აქვთ შემონახული -ამ-იან ზმნებს: -ავ: ხარმენ... -ამ: დემენ, ასხმენ...

-ავ და -ამ თემისნიშნიან ზმნათა ეს პარადიგმატული მიმართებები, როგორც სხვა მოვლენებთან დაკავშირებითაც ვნახეთ, „არასტანდარტულად“ არის ინგილოურში გატარებული: აქ აწმყოს მესამე პირის ფორმების კუმშვა დაცულია ისევე, როგორც ხევსურულში, ფშაურში, თუშურში, ქართლურში, ფერეიდნულში, ზემოიმერულში, ქვემოიმერულში, რაჭულში, გურულში, აჭარულში, იმერხეულში²¹⁷, თუმცა ინგილოური ამ დიალექტებს სცილდება უწყვეტლის ფორმათა წარმოებით - ინგილოურში, მათგან განსხვავებით, არ გვაქვს -ავ / -ევ მონაცვლეობა აწმყო-უწყვეტელში: ვნონ - ვნავდი, ვნავდა, ვნავდით. ამით ის უკვე ერთიანდება სხვა წრის დიალექტებთან, როგორიცაა: კახური, ქართლური, მთიულურ-გუდამაყრული, ქვემო იმერული, ლეჩხუმური, სამცხურ-ჯავახური, კლარჯული...

გფიქრობთ, ეს კიდევ ერთი ნიმუშია კუნძულური დიალექტის „ალტერნატიული არჩევანისა“, როცა იზოლირებული არსებობის ვითარებაში დიალექტი „ირჩევს“ განვითარების განსხვავებულ გზას ენაში არსებული მოდელებიდან ისე, რომ რჩება ამ ენის სისტემურ ორბიტაზე.

217. წარმოდგენილია გ. გოგოლაშვილის ცხრილის მიხედვით [გოგოლაშვილი და სხვ. 2017: 313]. ცხრილში ამ გრაფაში შეტანილია აგრეთვე სამცხურ-ჯავახური („მესხურ-ჯავახური“), რაც არ ასახავს რეალურ ვითარებას: არცერთი ფორმა ქდგ-ის ტექსტებში შეკუმშული -ავ თემისნიშნისა არ გვაქვს, არც დიალექტის მატარებელთათვის არის ეს ფორმები ცნობილი და არც დღემდე არსებულ გამოკვლევებშია დაფიქსირებული [მარტიროსოვი 1984; ჯორბენაძე, 1989; ბერიძე 1994...]. ცხრილში იმერხეულია შეტანილი, თუმცა დღეისათვის თურქეთის ქართული დიალექტები არ არის მხოლოდ იმერხეულით წარმოდგენილი და შავშურის, ტაოურისა და კლარჯულის მონაცემები ცალკეა განსახილველი. ამათგან აღწერილი მოვლენა გვაქვს ტაოურსა და შავშურში (ხნავს - ხნვენ - ხნევდნენ); არ გვაქვს კლარჯულში [გოგოლაშვილი და სხვ. 2017: პარადიგმები].

5.4. ზმნის აწმყოს ფორმების წარმოების თავისებურებები ინგილოურში

5.4.1. აწმყოს მეშველზმნიანი წარმოება

აწმყოს ფორმებზე მეშველზმნიანი ფორმების დართვა ინგილოურის ერთ-ერთი მკვეთრად გამოხატული ნიშანია. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს თავისებურება აღწერილია. საილუსტრაციოდ მოყვანილია მაგალითები²¹⁸:

გრ. იმნაიშვილი: ხტებიხარავ, ტირიხარ, ჟავრობხარ, იჭერხარ, ტყუე-
ხარ... პომლოვვარ, ვიცივარ, იციხარ, ვიცივართ, იციხართ... [იმნაიშვილი
1966: 117].

რ. ლამბაშიძე: კკდობივარ, კთბებივარ, ვზგავნივარ, ვბარავვარ, ვბერდ-
ბივარ, ბლტავვარ, ვბრუნდებივარ, ვბრიმავდებივარ, ვგჟანდებივარ, ვგრე-
ხავვარ, ვგორავვარ, გლჟავვარ... ვპონოვვარ, ჰმარხავხარ, ვდგებივარ,
ამბოვხარ... (აღიბადური); ჰტორვარ, ჰყორვარ, ჰომბოვვარ, ზობნივარ, ლაპა-
რაკოვვარ, ვიცივარ, იქებევხარ... [ლამბაშიძე 1949: 178-179].

ვ. აბაშვილი: წორავვარ, თლჟვარ, ბორდობივარ, იმაღევიხარ, ღულვარ,
ღულხარ, ტჟრვარ, ტირიხარ, ჟცუვარ, იციხარ, ყარავლოვვარ, ყარავლო-
ხარ, წევვარ, წევხარ, წორივარ, წერიხარ, ხატავვარ, თამაშოვვარ, ჟცინი-
ვარ, უთბოფვარ, წავლოვვარ, ჩოვიხარ, ხატავხარ, თამაშოვხარ, იცინიხარ,
უთბოვხარ, წავლოვხარ [აბაშვილი 2009: 97; 107].

მიუხედავად იმისა, რომ დიალექტურ ტექსტში ძნელია პირველი და მეო-
რე პირის ფორმათა მოძიება, რადგან ლოკუმენტირების პროცესშივე ძნელად
ხერხდება ამ ფორმათა რეალიზებისათვის საჭირო კომუნიკაციური სიტუა-
ციის პროვოცირება, ქდგ-ის ტექსტებში მაინც საკმაოდ მაგალითები გვაქვს
ჩვენთვის საინტერესო მოვლენის საილუსტრაციოდ:

I პირი:

ჰომბოვვარ: ჰომბოვვარ, ემაგრა ბოდრილოვს.

ზობნივარ: შეველ შიგ შაარში, ზობნივარ, ნოხო, ერ ჰენგილავ დამიხ-
ტრვავ?

ვიცივართ: ჩონ ვერ ვიცივართ, ხაბარ არ გოქავ, სა ეყავი?

თხოვდევარ: მეც ვომბოვ: ჰაშ მინდა შაქნად? დესენ თხოვდევარ?

218. იმის გამო, რომ აწმყოს მეშველზმნიანი ფორმები შედარებით იშვიათად გვხვდება ტექსტებში, ყველა მანამდე დამოწმებული მაგალითი მოგვყავს ნიმუშად.

ვცდევით: რომელ წელი იყო, თუ არ ვცდევით, რომოზდასამში იყო თუ რომოზდორში იყო მე შკოლა დავამთავრე.

I I პირი:

ოსრუხარ, კრავხარ: ჰიგეს ჰათარ თმაშოვასა, ოსრუხარ კრამეტ, აღსალ ერ ფეცი მიდიხარ, კრავხარ.

კითხულოხარ, ავლეხარ: ყურბას კითხულოხარ, ავლეხარ, მაგითი რა ხეირ ეყო.

აკეთეხარ: მოიტანე, ჟან, ჰალა, შენ კარგა აკეთეხარ პარკო, ფერმაში, ჭია მომცეს.

ებნებიხარ: დამარწიე ებნებიხარ.

ჰკიდეხარ, ღებებიხარ, ღლობავხარ: კანაფზე ჰკიდეხარ, ღებებიხარ - ღლობავხარ.

ასტავხარ: იმათ ახლა ახევ, ასტავხარ, როგორც მატყლს ასტავ.

ასტავხარ: ე გორგალ წყალში აგდე, ე დიდ მიწის ყაბი კეპტება, წყალს ასხამ, გორგალ შიგ აგდე. ამაქომ იმა, ასტავხარ.

ჰვიფავხარ: სეველ-სეველ ასტავ ტარზე, კიდემ ჰვიფავხარ შენ, თუ ვიფი გინდა.

ჰკითხულობხარ, იცინართო: ნოხო, როგო ჰკითხულობხარ, ნოხო, როგო იცინართო.

ზრახულოხარ, აღუხეხარ: უგი სადრი გედეეკიდა ჩემ მამას, გედეეკიდა, შენ რეზე ზრახულოხარ, შენ რეზე ხალღ აღუხეხარ.

გოდევხართ, ჰჩიდიხართ: ე კვადრატი კი არა, ექთონ პლანე გოდევხართ, ეხლა ის რეზე ეძე ჰჩიდიხართო?

ეზებხართო, იჭერხართო, ეტარებიხართ: დედამ ჰუთხრა: რა გინდაყე, რეზე ეზებხართო? ამა უთხრა: ჩემ კაცი სიმართლეს ლაპარიკოვს, ჰემიბე იჭერხართო? რა, ქურდობა ჰუქნია, ბანდიტობა ჰუქნია, ინსანი მოუკლავო? რეზე ეტარებიხართ.

ლაპარიკობხარ: შენ ჰეჩბეთ ლამაზა აღარ ლაპარიკობ, დალაგებულა არ ლაპარიკობხარ დეკაცო!

ტყუეხარ!

მიაქხარ, პირდხარ: დაპირებულ, ჩონ ადათ არის მიაქხარ, პირდხარ.

ჩევხართავ: სოფელში ბევრეხს პურ ასესხედა, ხორბალ აზლედა: წადო, დათესოთ, შერ ნუ ჩევხართავ.

შრევხარ: ად, ასე შრევხარ [= შერები].

დევხარ: ეხლა სხნი, ემაგ დევხარ, თავისთავა გომოდის.

იქებევხარ: ეხლა მოსუხარ ჩემთან, იქებევხარ - ებნევის ვასილ

აქეთეხარ, ჩამაქხარ: აიმაგ, აიმაგ ემე კეთევ, შუდივი ქეილა აქეთეხარ, მევლან ამაგ ქოშყენ ჩამაქხარ აიმაგ, აიმაგ, მევლან ყბალია, ზეით აქ ყბალია ჩევ. შუაში აიმაგ რუავი რამ კეპთეოდა. /ევრე, ევრე კეტება, შვიდიანივით თავს აკეთებ, მერე ევრე ქევეითკენ ჩამოგაქვს ევრე, ევრე, მერე ყბალია რჩება ევრე. შუაში რვიანივით კეთდებოდა/.²¹⁹

დგამხარ: მითამ ახლა აქეთევ, დგამხარ სურული აქეთევ, დგამხარ, ჰა კი-ცი, ფლავ აქეთევ. ჰემაგ, ივრევ, ხედავ, ქობში წონიც აქეთევდი, შჰამდი.

როგორც ვხედავთ, ქდკ-ც ადასტურებს, რომ ინგილოურში აწმყოს მწკრივ-ში მეშველი ზმნა შეიძლება დაერთოს ყველა ტიპის (როგორც გარდაუვალი, ისე გარდამავალი) ზმნათა პირიან ფორმებს. თუმცა, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მეშველზმნიანი ფორმები გამოიყენება უმეშველზმნო ფორმათა გვერდით და მათ პარალელურად. ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი და ამის მაგალითები უკვე ზემოთმოტანილ ნიმუშებშიც გვაქვს:

ასტავხარ // ასტავ: იმათ ახლა ახევ, ასტავხარ, როგორც მატყლს ასტავ.

ასტავხარ / აგდევ / ასხამ: ე გორგალ წყალში აგდევ, ე დიდ მიწის ყაბი კეპტება, წყალს ასხამ, გორგალ შიგ აგდევ. ამაქომ იმა, ასტავხარ.

კორპუსული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ უმეშველზმნო წარმოება გაცილებით ხშირია. თითქმის ყველა დადასტურებულ მეშველზმნიან ფორმას ტექსტებში პარალელური უმეშველზმნო წარმოება ეძებნება:

ოსრუხარ // ოსრუ: ვასილ ებნევ: აში, ზაალად ნუ წადდ, თუ ოსრუ, ესროვნ,

აკეთევხარ // აკეთევ: შუშუტი როგო აკეთევ დეიდა, ჰადთი აკეთევდით-ყე?

აქეთევხარ // აქეთევ: სურულის აქეთევ. ია ქონიან, ია წნუან, როგოც ათამნევ. შენ სახში რაც გეშოვნებ, უგრა აქეთევ.

ლაპარიკოვხარ // ლაპარიკოვ: ათას ცხრას თექსმეტი წლი ამბავს ლაპარიკოვ მე.

ტყუვიხარ // ტყუვი: ეს უგე პრაქტიკად არი. ტყუვია?

ადხლა ვა, ფლავი დგამ, ქათამ კლავ, ყლფავ, ქრშ დრვ ლამაზა, მრვლან დემზე აყენევ, გამაქ.

219. მთქმელი ყვება, როგორ ასწავლიდნენ ვ-ის დაწერას: ასე შვიდიანივით იწყებ, მერე ქვევით ჩამოგაქვს რვიანივით, მაგრამ „ყბას“ ანუ პირს არ უკრავო.

ეზებხარ // ეზებ: აქათყენ-იქითყენ დევეზებ, დევეზებ - წეველივ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში საკმაოდ ძუნწი მითითებაა მოვლენაზე: გრ. იმნაიშვილი არაფერს ამბობს მოვლენის განზოგადებულობის შესახებ. არ ეხება კილოკავების მიხედვით მის გავრცელებას. აბაშვილი აწმყოს მწკრივ-ზე საუბრისას მხოლოდ ერთ ზმნურ ფორმას განიხილავს და მხოლოდ ზოგადად მეშველზმნიან ფორმებზე საუბრისას ჩამოთვლის აწმყოში მეშველი ზმნის გამოყენების რამდენიმე შემთხვევას [აბაშვილი 2009: 97]. გრ. იმნაიშვილი წერს, რომ „რიგ ზმნებს“, მათ შორის, გარდამავალსაც და „იცის“ ზმნასაც ახასიათებს ეს თვისება. უფრო თანმიმდევრულია როგნედა ღამბაშიძის აღწერა, რომელიც გვეუბნება, რომ (1) ხშირია აწმყოში მეშველი ზმნის ღართვა, (2) ეს მოვლენა დამახასიათებელია ორივე კილოკავისთვის, თუმცა ალიაბათურისთვის განსაკუთრებით და (3) მეშველი ზმნა ალიაბათურში შეიძლება დაერთოს თითქმის ყველა ზმნას.

ბესარიონ ჯორბენაძეც (წინამორბედ მკვლევართა მოსაზრებაზე დაყრდნობით) აღნიშნავს, რომ დიალექტში როგორც გარდამავალი, ისე გარდაუვალი ზმნები აწმყოს ფორმებში ხშირად დაირთავენ მეშველ ზმნას [ჯორბენაძე 1989: 356].

როგნედა ღამბაშიძე მეშველზმნიანი ფორმების უნიფიცირებას აწმყოში ხუნძური ენის გავლენად მიიჩნევს. გრ. იმნაიშვილი სქოლიოში აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანულში ყველა ტიპის ზმნა მეშველ ზმნას დაირთავს აწმყოში და ალბათ ეს აძლევს ბიძგს ინგილოურსაცო [იმნაიშვილი 1966: 118].

ვენერა ჯანგიძეც იზიარებს ამ თვალსაზრისს და განიხილავს „ვიცივარ“ ზმნის მაგალითს [ჯანგიძე 1976: 80].

როგორც ქდკ-ის ტექსტების შესწავლამ და საველე სამუშაოების დროს ჩვენმა გამოცდილებამაც აჩვენა, რამდენადმე დასაზუსტებელია მეშველზმნიანი აწმყოს წარმოების აღწერის სურათი, სახელდობრ, უნდა გამოკვეთილად ითქვას, რომ ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით:

1. მეშველზმნიანი ფორმები აწმყოში ერთნაირად არის დამახასიათებელი როგორც ალიაბათური, ისე კაკური დიალექტისთვის;
2. მეშველი ზმნა აწმყოში შეიძლება დაერთოს ყველა ტიპის ზმნას - გარდაუვალსაც და გარდამავალსაც;
3. მეშველზმნიანი წარმოება არის სინქრონიულ დონეზე დაშვებული პარალელური წარმოება და ხშირად ერთი მთქმელის მეტყველებაში, მეტიც, ერთ წინადადებაშიც კი, შეიძლება შეგვხვდეს მეშველზმნიანი და

უმეშველზმნო წარმოება ერთი და იმავე ზმნისა.

გასილ აბაშვილი მეშველი ზმნის გაჩენას აწმყოსა და სხვა მწკრივების ფორმებში ფონეტიკურ საფუძველზე ხსნის. სახელდობრ, ის მიიჩნევს, რომ პირის ნიშნის დაკარგვამ გამოიწვია პირველი და მეორე პირის ფორმათა აღრევის საფრთხე და მორფოლოგიური ომონიმის დასაძლევად გახდა საჭირო მეშველი ზმნის დართვა [აბაშვილი 2009: 97]. ფონეტიკური ფაქტორი, რასაკვირველია, გასათვალისწინებელია და ერთი სერიოზული არგუმენტია მოვლენის ავთენტურობის მტკიცებისათვის. ამ საკითხს კვლავ დავუბრუნდებით მიმდებარე ფუძეების მეშველზმნიან ფორმებზე საუბრისას.

რამდენად გასაზიარებელია უცხო ენების (ხუნძურის ან აზერბაიჯანულის) გავლენის შედეგად მოცემული რეალობის განხილვა და როგორ მიემართება ინგილოურის ვითარება ქართულ ენაში მეშველზმნიანი წარმოების ზოგად კანონზომიერებებს?

სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებული აზრია, რომ მეშველზმნიანი ფორმები ქართული ზმნის დრო-კილოთა წარმოებაში გვიან არის გაჩენილი. მარტივი ზმნური ფორმების „გართულება“ მეშველი ზმნით ეტაპობრივად ხდებოდა. როგორც აღნიშნულია, აწმყოში დამხმარე ზმნას დაირთავს ზმნათა მცირე ჯგუფი, ძირითადად ე.წ. სტატიკური და საშუალო გვარის ზმნები [ბარამიძე 1964: 97, შანიძე 1953: 373: 390]. რაც შეეხება I თურმეობითს, ის „მეშველზმნიანია ყველა ტიპის ზმნისთვის“. [ბარამიძე 1964: 105]. ასევე აღნიშნულია, რომ ეს, თითქოსდა, ერთი პრინციპი წარმოებისა აერთიანებს ზმნათა რამდენიმე განსხვავებულ ჯგუფს: ერთპირიანი და ორპირიანი ზმნების აღწერითი ფორმები სრულიად განსხვავებული ხასიათისაა, ამავე დროს ორპირიან ზმნებში გარჩეულია გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები [ბარამიძე 1964: 105]. მკვლევარი არ აზუსტებს, რომ გარდამავალი ზმნებიდან მხოლოდ მანის რიგის, იგივე „ობიექტური წყობის“ ზმნები დაირთავენ მეშველ ზმნას პირველ თურმეობითში, ამიტომ შეფასება „ყველა ტიპის ზმნები“ აქ, შეიძლება ითქვას, გადაჭარბებულია.

რომ დავაზუსტოთ, დღეს ქართულ ენაში მეშველ ზმნას დაირთავენ:

1. მდგომარეობისა და მოძრაობის აღმნიშვნელი ერთპირიანი სტატიკური ვნებითები (ზის, დგას, სხედს, წევს... (და)დის, (და)ხტის, (და)რბის;
2. ე.წ. ინვერსიული (სტატიკური) ზმნები: უყვარს, სძულს, სწყურია, უნდა ... ჰყავს²²⁰

220. ასევე, ჰყავს ზმნაზე ზმნისწინდართული გარდამავალი ფორმები: მიყვავარ, მიჰყავხარ...

3. ღირს, ახლავს, ახსოვს, ჰგავს, წუხს ტიპის სტატიკური ზმნები;
4. -ია დაბოლოებიანი სტატიკური ზმნები (ძველ ქართულში -იეს დაბოლოებას რომ დაირთავდნენ - აგდია, ყრია, აკლია, ჰგონია, ურჩევნია, სწყურია, წერია, აფენია...)
5. ერთპირიანი და ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები - ე.წ. დინამიკური ვნებითები (ჯდება, ეძალება);
6. გარდამავალი (მხოლოდ ე.წ. „მანის რიგის“, იგივე „ობიექტური წყობის“) ზმნები (მკლავს, მიჭერს...).

ამათგან აწმყოს მწკრივის ფორმებს პირველ ოთხი ჯგუფის ზმნები იწარმოებენ მეშველი ზმნის დართვით. რაც შეეხება დინამიკური ვნებითებისა და ობიექტური წყობის გარდამავალ ზმნებს, ისინი მეშველ ზმნას მესამე სერიაში დაირთავენ და წარმოებაც განსხვავებული აქვთ - სახელზმნურ ძირებს იყენებენ, რაც მათ აწმყოს ფორმებისგან არსებითად განასხვავებს.

რა არგუმენტები გვაქვს იმისათვის, რომ აწმყოს მეშველზმნიანი წარმოების გაფართოება და გარდამავალი და გარდაუვალი დინამიკური ზმნების გადასვლა ფორმაწარმოების ამ ტიპზე არ მივიჩნიოთ უცხო ენის (ამ შემთხვევაში ხუნძურის ან აზერბაიჯანულის) გავლენად და ის საკუთრივ ქართული ენის პოტენციური შესაძლებლობის გამოვლინებად ჩავთვალოთ?

პირველ რიგში, ეს არის თანამედროვე ქართულის ვითარება, როცა ხდება ძველ ქართულში ჩასახული ტენდენციის „გაფართოება“ სამეტყველო ქართულსა და დიალექტებში. მაგალითად სპეციალური ნორმატიული შეზღუდვის მიუხედავად თანამედროვე ქართულში მასობრივად დაერთვის მეშველი ზმნა ისეთ სტატიკურ ზმნებს, რომელთაც ის წესით არ უნდა ჰქონდეთ:

აწმყოში ი-ზე ფუძედაბოლებულ სტატიკურ ზმნებს: ვტირი > ვტირივარ / ტირიხარ, მლერი > ვმლერივარ / მლერიხარ, კივი > ვკივივარ / კივიხარ... (ასევე: ვჩივი, ვტყუი, ვწივი).

-ავ თემისნინიან სტატიკურ ზმნებს: ლელავხარ, შფოთავხარ, გორავხარ...

მოვლენის მასშტაბისა და ქრონოლოგიური უწყვეტობის აღსაქმელად იქნებ ჰქონდეს მნიშვნელობა იმას, რომ მსგავსი ფორმები ახალი კი არ არის, მე-20 საუკუნის დასაწყისისა და პირველი ნახევრის პრესტიჟული ენობრივი ჭრილის დამახასიათებელიცაა. მაგალითად ფორმა „ლელავხარ“ გალაკტიონ ტაბიძის დღიურებშია დადასტურებული:

- მაიცა, სუმბათ, მაიცა, ნუ ლელავხარ. (გალაკტიონის დღიურები²²¹).

„შფოთავხარ“ – 1914 წლის რედაქტირებადი მედიის ენაში გვხვდება.

შენ რათ შფოთავხარ მითხარი გულო, რათა ხარ ეგრე გამწარებული?!²²²

მეშველზმნიანი აწმყოს წარმოების ველის „გაფართოება“ კიდევ უფრო იგრძნობა ქართული ენის დიალექტებში. სახელდობრ, -ი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ და -ავ თემისნიშნთან ზმნებზე მეშველი ზმნის დართვა დამახასიათებელია დიალექტთა უმრავლესობისთვის, ხოლო ტაოურში მეშველზმნიანი მოდელი კიდევ უფრო გაფართოებულია და, ისევე, როგორც ინგილოურში, სტატიკურ ზმნათა ყველა ჯგუფსა და გარდამავალ ზმნებთანაც გვხვდება [დადიანი, ჭანტურია 2022: 27-35]. ტაოურ დიალექტში გარდამავალ ზმნათა აწმყოს აღწერითი წარმოების ფაქტები ავტორთა აზრით უნიფორმაციის ტენდენციით უნდა აიხსნას. საყურადღებოა, რომ ისევე, როგორც ინგილოურში, ტაოურშიც პარალელურად გვხვდება ორგანული და მეშველზმნიანი წარმოების ფორმები, ამასთან, პირველი აშკარად სჭარბობს მეორეს [დადიანი, ჭანტურია 2022: 33].

სტატიკურ ზმნებთან მეშველი ზმნის გამოყენების არეალის გაფართოების დინამიკა შენიშნულია და აღწერილი ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში.

სტატიკურ ზმნათა აწმყოს პირველი და მეორე პირის მეშველზმნიან ფორმათა შესახებ საგანგებოდ მსჯელობს გ. გოგოლაშვილი. ის სამი ტიპის სტატიკურ ზმნებს განიხილავს - (1. ვსდგათ, ვსხედთ...; 2. ვტირ, ვყვავი, ვკუნესი...; 3. ვიცი, ვცურავ, ვამპარტავნობ...); ამ ჯგუფების სახელდებას მკვლევარი არ გვაძლევს და არც სტატიკურ ზმნათა ე.წ. „ინვერსიულ“ ფორმებს (მიყვარს, მძულს, მომწონს...) ან გდია, ჰკილია, წერია ტიპის ზმნებს (ზმნებს, რომლებიც -იეს //-იედ დაბოლოებით გვხვდება ძველ ქართულში, არ განიხილავს ამ ჯგუფებში. [გოგოლაშვილი 2010: 337-338] (არადა, ესენიც ზუსტად ისევე გადავიდნენ მეშველზმნიან წარმოებაზე, როგორც დანარჩენი ჯგუფის სტატიკური ზმნები).

შესაბამისად, მკვლევარი აღწერს გამოყოფილი ამ სამი ჯგუფის ზმნებთან მეშველზმნიანი წარმოების ჩასახვისა და განვითარების დინამიკას და გამო-

221. ვიმოწმებთ ინტერნეტრესურსის მიხედვით
<https://www.galaktion.ge/> (დღიური-471-2 - უთარილო).

222. მათრახი, 1914, N7, ა. ხონელი.

ყოფს ამ პროცესის ოთხ საფეხურს:

1. ყველა ამ ჯგუფის ზმნა უმეშველზმნო წარმოებისა;
2. პარალელური მეშველზმნიანი და უმეშველზმნო წარმოება ჩნდება პირველი ჯგუფის ზმნებთან;
3. პირველ ჯგუფში მხოლოდ მეშველზმნიანი ფორმები გვაქვს, მეორე ჯგუფისა კი იჩენენ პარალელურ ფორმებს (ეს არის თანამედროვე ქართულის მდგომარეობა);
4. მეოთხე ეტაპი დადასტურებულია ინგილოურში, სადაც მესამე ჯგუფის ზმნებიც ირთავენ მეშველ ზმნას.

ავტორი შენიშნავს, რომ პირველი ორი ეტაპი ისტორიის საკუთრებაა, ხოლო მესამე და მეოთხე - თანამედროვე ქართულის ვითარებას ასახავს [გოგოლაშვილი 2010: 337-342; გოგოლაშვილი 2013: 185-188]. როგორც ვხედავთ, გ. გოგოლაშვილი ინგილოურის ვითარებას საერთო ქართულის განვითარების ერთიან პროცესად განიხილავს და არ მიიჩნევს ამ მოვლენას უცხოენოვანი გავლენის შედეგად.

წარმოდგენილი თვალსაზრისი კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ ცნობილ ფაქტს, რომ ზმნურ ფორმაწარმოებაში აღწერითი (ანალიზური) ფორმების გამოყენება მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია სინთეზურ ენათა უმეტესობისთვის (ისევე, როგორც სინთეზური ფორმები, ჩვეულებრივ, გვხვდება ანალიზურ ენებშიც). ქართულიც არაა გამონაკლისი ამ მხრივ. თუმცა ნიშანდობლივია ის თავისებურება, რომელსაც ის ავლენს ანალიზური წარმოების მქონე ცნობილ ენებთან შედარებით: ამ ენებში მეშველი ზმნა მხოლოდ სახელურ ან სახელზმნურ ფორმებს დაერთვის (არსებითს, ნაცვალსახელს, ზედსართავს, ინფინიტივს, მიმდღობას) ქართულში კი ის შეიძლება ზმნის პირიან ფორმასაც დაერთოს. სწორედ ასეთი ვითარება გვაქვს აწმყოს მეშველზმნიანი წარმოების დროს - ყველა დასახელებული ჯგუფის ზმნები მეშველ ზმნას უღლების პარადიგმის ფუძეზე დაირთავენ და არა სახელზმნურ ძირზე და ეს გამონაკლისი ან უბრალო ტენდენცია კი არ არის, არამედ თელი ქართველური ზმნური ფორმაწარმოების სისტემური ნიშანია.

ლელი ბარამიძე ამის შესახებ წერს: „... განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ახალი ქართულის ის ფორმები, სადაც სავსებით ჩამოყალიბებულ ზმნურ ფორმას გარკვეულ შემთხვევაში მეშველი (არს) ზმნის პირიელი ფორმები დაერთვის. ანალოგიური მდგომარეობაა სხვა ქართველურ ენებშიც, კოლხურსა (ჭანურ-მეგრულსა) და სხვანურში. სხვა ენებისთვის კი ასეთი რამ თითქმის არ უნდა იყოს დამახასიათებელი. იგი არსებითად განსხვავდება მეშ-

ველი ზმნის გამოყენების სხვა, ფართოდ გავრცელებული, შემთხვევებისგან და ამდენად გარკვეულ ინტერესს იწვევს“ [ბარამიძე 1964: 96].

ისტორიულ ჭრილში საკითხის შესწავლისას ამოსავალი დებულებაა, რომ ძველ ქართულში მეშველზმნიანი წარმოება არ გვქონია. თანამედროვე ქართულში აწმყოში მხოლოდ გარდაუვალ ზმნათა ერთი ჯგუფი - ზოგიერთი საშუალი (ძირითადად მედიოპასივები და იშვიათად, მედიოაქტივები) და ვნებითი გვარის (ძირითადად სტატიკური ვნებითები) ზმნა, მესამე სერიაში კი - ყველა ორპირიანი ზმნა - გარდაუვალიცა და გარდამავალიც მეშველ ზმნას დაირთავს პირველსა და მეორე პირში. ქართველურ ენებში კიდევ უფრო ფართოდაა მეშველზმნიანი წარმოება გამოყენებული და ახალი მწკრივებიც კი წარმოიქმნება მისი მეშველობით. მაგალითად, ნამყო უსრულიდან და აორისტიდან ნაწარმოები თურმეობითები და პირობითები. გაზიარებული თვალსაზრისით, მეშველზმნიანი ფორმების წარმოება ქართულსა და ქართველურ ენებში გვიან არის ჩამოყალიბებული, რაც ბუნებრივია დამატებითი ინტერესის საგანია მონათესავე ენათა ტიპოლოგიის თვალსაზრისითაც [ბარამიძე 1964: 96].

ის, რომ ქართველური ენებისთვის მეშველზმნიანი წარმოება გვიანი, მაგრამ ორგანული პროცესია და ის ენათა კონტაქტის სპონტანური გამოვლინება არ არის, იქიდანაც ჩანს, რომ ეს მოვლენა, რომელიც სტატიკურ ზმნათა აწმყოში უნდა ჩასახულიყო, სარკისებურად არის ასახული მესამე სერიაში, თურმეობითის მწკრივებში, ხოლო მესამე სერია, აგრეთვე გვიან არის სამივე ქართველურ ენაში ჩამოყალიბებული აღნიშნულია, რომ ზმნათა ეს ორი ჯგუფი (სტატიკური ზმნების აწმყო და გარდამავალი ზმნის მესამე სერია ერთი ტენდენციით ვითარდება სამივე ქართველურ ენაში [შანიძე 1980: 434; ნათაძე 1955: 81-99 და სხვ.] და აღწერითი წარმოებაც თითქმის ერთდროულად ჩნდება ორივეგან და წინ უსწრებს ასეთსავე წარმოებას აწმყოს ე.წ. საშუალი გვარის ზმნებში [ბარამიძე 1964: 104].

ქართველური ენებიდან სვანური ზუსტად ქართულისებურ სურათს ინახავს - მეშველი ზმნა სრულად არის შერჩენილი პირველსა და მეორე პირში. რაც შეეხება მეგრულსა და ლაზურს, იქ მეშველი ზმნა „გაცვეთილა“ და სუფიქსად ქცეულა [ლომთათიძე 1946: 131-139; კარტოზია და სხვ. 2010: 163; ჯორბენაძე 1995: 165; ქირია და სხვ. 2015: 263].

საგულისხმოა, რომ მეშველზმნიანი წარმოება სვანურში მხოლოდ ბალსქვემოურს ახასიათებს, რაც შეეხება ბალსზემოურს, მას ქართული ენის უძველესი ვითარება აქვს შემონახული - ყველა ჩვენთვის საინტერესო ფორმა მეშველი ზმნის გარეშეა ნაწარმოები.

კიდევ ერთი საგულისხმო ფაქტი: ქართულისაგან განსხვავებით სვანურსა და მეგრულში მეშველი ზმნა დაერთვის ყველანაირ ზმნას; ამასთან, სვანურში მეშველი ზმნა შესაძლოა ნამცოს ფორმითაც იყოს წარმოდგენილი, რაც უცნოა ქართულისათვის [ბარამიძე 1964: 130].

ყველაფერი ეს მეტყველებს, რომ ქართული და ქართველური ენებისთვის უცხო არ არის მეშველზმნიანი წარმოება. ის ჩაისახა ამ ენათა განვითარების გვიანდელ ეტაპზე და როგორც ჩანს, დამოუკიდებლად განვითარდა. მიუხედავად ამისა, ნათელად ჩანს მოვლენის გაფართოების ერთიანი ტენდენცია.

ვიზიარებთ აზრს, რომ ინგილოურის ვითარება სწორედ საერთო ტენდენციის დამოუკიდებელი განვითარების მაგალითი უნდა იყოს - ის, რასაც ჩვენ პოტენციური შესაძლებლობის არჩევანი ვუწოდეთ. ინგილოურში მეშველზმნიანი აწმყო ბირთვული კულტურული არეალიდან ჩამოშორების შემდეგ უნდა იყოს ჩამოყალიბებული. ქართული ენის ერთიან წიაღში ჩასახული ტენდენცია კუნძულურ განმარტოებაში ფორმაწარმოებითი მოდელის ერთადერთ არჩევანად იქცა. საგულისხმოა, რომ ინგილოურში, ისევე, როგორც ქართველურ ენებში, მეშველი ზმნა შეიძლება დაერთოს ყველა ტიპის ზმნას (და არა მხოლოდ სტატიკურ ზმნათა ნაწილს, როგორც ეს დანარჩენ ქართულსა და მისი დიალექტების დიდ ნაწილში გვაქვს) გარდა ამისა, მეშველი ზმნა, ისევე, როგორც სვანურში, შეიძლება შეგვხვდეს ნამყო დროის ფორმით²²³.

თვალნათელია, რომ ქართველურ ენობრივ სისტემებში მოქმედებს საერთო ტენდენცია მეშველზმნიანი ფორმების ჩასახვისა და დამკვიდრებისა.

ძველ ქართულში ეს პროცესი იწყება სტატიკურ ზმნებში და უკავშირდება უღვლილების მესამე სერიის გაჩენას: მიჩნეულია, რომ თავდაპირველად მეშველზმნიანი ფორმები სწორედ მესამე სერიის ფორმებთან საზიარო ომონიმურ ფორმათა გასარჩევად გაჩნდა პირველ სერიაში. ძველ ქართულში მკაფიოდ არის გამოხატული, რომ მეშველზმნიანი წარმოება მკაფიოდ განარჩევს ზმნათა გარდამავალ და გარდაუვალ, სტატიკურ და დინამიკურ გრამატიკულ შინაარსებს.

მეშველზმნიანი და უმეშველზმნო წარმოება ძველ ქართულში დასტურდება, როგორც ლიაქრონიული პროცესის მაჩვენებელი მონაცემები და მკაფიოდ გამოყოფს ლიაქრონიული ვარიაციულობის სურათს (სწორედ ამის შესახებაა საუბარი გ. გოგოლაშვილის ზემოთგანხილულ ნაშრომში).

სვანური და მეგრულ-ლაზური ამ პროცესის შორს წასულ საფეხურს წარ-

223. ამ საკითხს კვლავ დავუბრუნდებით სათანადო მწკრივებზე მსჯელობისას.

მოადგენენ, აქ მეშველი ზმნა არ განარჩევს ზმნათა სტატიკურ-დინამიკურ ან გარდამავალ-გარდაუვალ ჯგუფებს.

საგულისხმოა, რომ ზემოსვანური (სადაც არ არის მეშველზმნიანი წარმოება) და ქვემოსვანური ერთმანეთის მიმართ ზუსტად ისეთ ვარიაციულობას აჩვენებენ მეშველი ზმნის დართვა-არდართვის გამო, როგორსაც ძველი ქართული თავისი უძველესი პერიოდის მიმართ: უმეშველზმნო წარმოება / მეშველზმნიანი წარმოება. ასე რომ სვანურში ამ მოვლენის სივრცული ვარიაციულობა გვაქვს, რომელიც ზუსტად ასახავს ძველი და ახალი ქართული ენის დიაქრონიულ ვარიაციულობას.

თანამედროვე ქართულ ენაში მეშველზმნიანი აწმყოს „სივრცე“ ნორმირებულია, თუმცა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ის საკმაოდ უფლებამოსილებით დასტურდება ახალი ქართული ენის ადრეულ (მე-19 - მე-20 ს. დასაწყისი) ტექსტებში. თანამედროვე სამეტყველო ენისა და დიალექტებისთვის ის ასევე დამახასიათებელია და უნდა ჩაითვალოს ქართული ენის ნორმატიულ ვარიაციულობად.

როგორც მასალაზე ვნახეთ, ინგილოური, ქართველურ ენათა (სვანურისა და მეგრულ-ლაზურის) მსგავსად აფართოებს მოვლენის გრამატიკულ არეალს და მეშველზმნიანი წარმოების შესაძლებლობას უშვებს ყველა ზმნასთან, თუმცა აქ არ ხდება მოვლენის სრული გრამატიკალიზაცია და მეშველზმნიანი და უმეშველზმნო ფორმები ქმნიან დიალექტის შიგნით თავისუფალ ვარიაციულობას. ამ ვარიაციულობის ერთ მდგომარეობაში შენარჩუნებას და უნიფიცირების პროცესის შეფერხებას (რომელიმე ვარიანტის სასარგებლოდ) კი ხელს უწყობს, ერთი მხრივ, ქართულ ენასთან მჭიდრო კავშირი, მეორე მხრივ, უცხოენობრივი დომინანტური გარემო, რომლისთვისაც მეშველზმნიანი წარმოებაა დამახასიათებელი. ეს უკანასკნელი გარემოება უხსნის დიალექტის მატარებელს „არასტანდარტულობის“ განცდას და ქმნის ხელსაყრელ პირობას მშობლიური ენის შინაგანი ტენდენციის გასაღრმავებლად. ამგვარი ორმაგი „მართვის“ მქონე ტენდენციები განსაკუთრებით საინტერესო კვლევით მოტივაციებს ქმნიან კუნძულოვანი ან საზღვრისპირა დიალექტების შესწავლისას.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო არ მიგვაჩნია მართებულად ინგილოურის აწმყოს ფორმებში მეშველი ზმნის განზოგადების ტენდენციის აზერბაიჯანულის გავლენის შედეგად განხილვა. როგორც ქართველური ენების მაგალითებზე ვნახეთ, ეს ტენდენცია საუკუნეთა განმავლობაში იკვლევს გზას და თანაარსებობს უმეშველზმნო წარმოებასთან არა მხოლოდ ქართულ ენასა და

მის დიალექტებში, არამედ მთელ ქართველურ ენობრივ სივრცეში. აზერბაიჯანულის მეზობლობა კი „ირიბი ენობრივი კონტაქტის“ ეფექტს უქმნიდა დიალექტს და მისი „არჩევანისთვის“ კომფორტულ ლინგვისტურ გავლენას ქმნიდა.

ზმნის ტიპი	მხოლოდითი რიცხვი	მრავლობითი რიცხვი
სტატიკური ვნებითი	1. ღვაგარ 2. ღვახარ 3. ღვა-ს	1. ღვაგარ-თ 2. ღვახარ-თ 3. ღვან-ან
დინამიკური ვნებითი	1. ვ-ე-ტარ-ებ (-ევ) -ი-ვარ // ვეტარებ(-ევ) 2. ე-ტარ-ებ(-ევ)-ი-ხარ // ეტარებ(-ევ) 3. ე-ტარ-ებ (-ევ) // ე-ტარ-ევ-ის	1. ვ-ე-ტარ-ებ (-ევ) -ი-ვარ-თ // ვეტარებ(-ევ)-ი-თ 2. ე-ტარ-ებ(-ევ)-ი-ხარ-თ // ეტარებ(-ევ)-ი-თ 3. ე-ტარ-ებ(-ევ)-ი-ან
საშუალო	1. გორავარ // გორავ 2. გორავხარ // გორავ 3. გორავ-ს	1. გორავარ-თ // გორავ-თ 2. გორავხარ-თ // გორავ-თ 3. გორავ-ენ
იცის	1. ვიცევარ // ვიც 2. იცისხარ // იც 3. იცის	1. ვიცევარ-თ // ვიცი-თ 2. იცისხარ-თ // იცი-თ 3. იციან
მიაქვს	1. მივაქ ²²⁴ 2. მიაქხარ / მიაქ 3. მიაქ-ს	მივაქთ მიაქხართ // მიაქთ მიაქენ
გარდაბეჭადი ზმნა	1. ვ-ა-ქეთ-ევ(-ვ)არ ²²⁵ // ვაქეთევ 2. აქეთევხარ // აქეთევ 3. აქეთევ-ს	1. ვ-ა-ქეთ-ევ(-ვ)არ-თ // ვ-აქეთევ-თ 2. აქეთევხარ-თ // აქეთევ-თ 3. აქეთევ-ენ

5.4.2. დინამიკური ვნებითების აწმყო.

როგორც ცხრილიდან ჩანს, ვარიაციულია დინამიკური ვნებითების აწმყოს წარმოება:

1. ამ ზმნათა პირველი და მეორე პირის ფორმები მწკრივის ნიშნის გარე-

224. ამ ზმნის პირველი პირი მეშველ ზმნას არ ღაირთავს.

225. პირველი პირისა და ქცევის ნიშნის შეხვედრისას შეიძლება ვა>ო ცვლილების შედეგად ო- მივიღოთ პირველი პირის ფორმებში: ოქეთევვარ, ოქეთევ... აღქმის გასამარტივებლად ფონეტიკური ვარიანტები არ მოგვაქვს საილუსტრაციოდ.

შეა წარმოადგენილი: ე-ე-ტარ-ევ; ე-ტარ-ევ...

2. მესამე პირის მხოლოდობითი რიცხვის ფორმები ვარიაციული სახითაა წარმოადგენილი: ა) ყოველგვარი დაბოლოების გარეშე: ე-ტარევ...; ბ) -ის დაბოლოებით: ე-ტარ-ევ-ის...

3. ამ ფორმათა -ებ თემის ნიშანი, უმთავრესად ფონეტიკური ნაირსახეობითაა წარმოადგენილი: -ებ > -ევ

ცნობილია, რომ ვნებითი გვარის ზმნებში, აწმყოსა და მყოფადის მწკრივებში მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირში ძველი ქართულის -ის სუფიქსიანი წარმოება (ე-ვედრ-ებ-ის...) -ა სუფიქსიანმა ფორმებმა ჩაანაცვლა (ე-ვედრ-ებ-ა) თანამედროვე ქართულ ენაში. -ის სუფიქსიანი წარმოება შემოგვინახეს მხოლოდ ქართული ენის მთის კილოებმა და ზოგიერთმა სხვა დიალექტმა (ხევსურული, ფშაური, მოხეური, ფერეიდნული, რაჭული... [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 413-414]. ამ დიალექტების რიგში შემოდის ინგილოურიც.

როგნელა ღამბაშიძე შენიშნავს, რომ კაკური ორივე ამ დაბოლოებას გვიჩვენებს, ალიაბატურში კი სალიტერატურო ქართულის ვითარება გვაქვს. ამავეს წერს გრ. იმნაიშვილი თავის მასალაზე დაყრდნობით. ის იმასაც აღნიშნავს, რომ იშვიათად კაკურში, მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირში, -ა პირის ნიშანზე დაბოლოებული დინამიკური ვნებითიც შეიძლება შეგვხვდეს. ფაქტობრივად, ამავე სურათს წარმოადგენს დინამიკურ ვნებითა წარმოების თავისებურებისას ვ. აბაშვილიც [ღამბაშიძე 1949: 178; იმნაიშვილი 1966: 115-116, აბაშვილი 2009: 108].

როგორც ვხედავთ, დინამიკური ვნებითების განსხვავებული წარმოება ალიაბატურისა და კაკურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყალგამყოფია. ალიაბატურისთვის მკვლევარები რაიმე ვარიაციულ გადახრას სალიტერატურო ქართულისგან კატეგორიულად გამორიცხავენ. გრ. იმნაიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს, „ალიაბატურში ამ არქაიზმის არცერთი მაგალითი არ გვსმენიაო“²²⁶.

კაკურის „დაბოლოებამოკვეცილი“ ფორმები: ვღევ, ჰღევ, ღგევ... მახვილის მოქმედების შედეგადაა მიჩნეული [იმნაიშვილი 1966: 116].

მაგალითები ქღვ-ის ტექსტებიდან:

კაკური:

-0:

იქსოვნევ: ეს იყო ორმაგ რუმ იქსოვნევ.

226. იგულისხმება „ეტარების“ ტიპის ფორმები.

ისხნევ, კეპტევ :ად, ასე შრევხარ [=შერები], ისე მართალ რამი, მერე ეს თავისთავა ისხნევ, კეპტევ ად.

უჟავრდე: ღეკაც უჟავრდე შინ შანახად არ იქნევ.

ებნევ: კაც ებნევ ნუ მივლით, ღეკაც ზორი მიჰყონს.

იკიდნევ: კაც ღეკაცთან იკიდნევ ეს შენ მიყავ.

უწყდე: კაცსაც ჩარად უწყდე ფაჰას მოჰყონს.

ღგევ: კაც კელემ ღგევ, მიდის იმ ხი მააჭრელა. ხედ ებნევ ორჟე ყისმათ მეგევ, კელემ როგო მჭრია.

ვარდე, იწოვ: ემ ღროზე ე ბებერ ერთა თორნეში ვარდე, იწოვ.

ბრუნდე: ემ ღროზე ერ არაბოლლი ბრუნდე ხედავს ორ კაც ჟის იმათ რად-მევს ჭამენ, დაპატრონეულან.

თენდე: თენდე მიდის ბუთუშ იმათ ნათქომს თავიბე მიაქს.

ჟდე: მიდიან. ისერთ კი ღგევ ააქს თოფს მიდის სამარესთან ჟდე.

უწყდე: ჩარად უწყდე ჭკუან ზმასაც მოივ ებნევ.

ასევეა: უხტევ, უჩნდე, იმაღევ, ილოღევ, ამირწყდე, შედზღევ, შეიღევ, თენდე, ჩევ (რჩება)...

-ევის:

ეკარგევის: შინ მოსულაში ერ ტუფელ ეკარგევის, ეჩქარევ²²⁷ ყოფილ.

ვარდევის: მოლლა ჟდე უმ შიგ ვარდევის.

კეთტების // კეთტევის // კეპტევის: კად, ჩემ ბიზად რაზიდ კეთტების // კეთტევის // კეპტევის.

ებნევის: კელემ რად გაკლია? - ებნევის ელაქსიდ ქალი პატრონს.

ღგევის: იმაშინსუკან ღგევის გადად მუჟრუდთი.

ჩევის: შამფურევ ზე აგეულ შახევ ჩევის ნეფეს უდოშმელ.

ადწერევის: ტაბლოვად ადწერევის ემჟურადთი: ტაბლოვი დღე მააქთ მოზრვლევის ზოგს ხორავ, ზოგს ხილ და სხოდ.

იმარხევის: თუ კდარ იმარხევის ოთხშაბათს ან ჯუმას // ჟუმას, მაშინ ის მარხულ იმარხევის.

შაღლევის // შაღლების: თუ შაღლევის // შაღლების, ჩემ ქალ მემეც!

ჟდევის: ერ ღამეს ბებერ ჟდევის ტურად მააკლრლა.

თავდევის: ღაა ჰემაგ ეტარევიან სოფელში, თავდევის კოტიოვად ჩონთან.

227. პარალელურად შეიძლება შეგვხვდეს ეჩქარევის.

ხდევის: ჰუბერავს თოლევს ხდევს მარგალიტი თოლევ.

ისმინევის: ი ტურა ისმინევის ამი ნათქომ.

ასევეა: იკარგევის, იზღევის, თენღევის, ღგევის, იზღევის, ჟოხღევის, მირხორწევის, ზღევის ...

როგორც ვხედავთ, პარალელიზმი საკმაოდ თავისუფალია. პარალელური წარმოება არამცთუ თავისუფლად მონაცვლეობს ერთი მთქმელის ტექსტებში, არამედ ერთ წინადადებაშიც ხშირად გვხვდება:

ღგევ / ვარღევის: მივ, პატა გორც ღგევ, ერცხოვ ვარღევის წყალში.

მაჰტევის / კეჰტე: ღგაც შლის სუფრას სტოლზე მაჰტევის ზედ ბევრჟურა სიჰმელევ კეჰტევ.

მახვილის გავლენა დაბოლოებამოკვეცილი ვნებითის ასახსნელად, რასაკვირველია, მისაღებია. ბოლოკიდური მარცვლის მოკვეცა ღინამიკური ვნებითების (და არა მარტო) აწმყოსა და სხვა მწკრივების ფორმებში დამახასიათებელია ქართული ენის მთის დიალექტებისთვის, კერძოდ, თუშურისა და ხევსურულისთვის²²⁸. ამასთან, ორივე ამ დიალექტში **-ის** და ნულოვან დაბოლოებიანი ვნებითები პარალელური ფორმებია და ზოგჯერ ერთ წინადადებაშიც კი გვხვდება ერთად. ძნელი სათქმელია, კაკურის ბოლომოკვეცილი ფორმები **-ის** დაბოლოებიანი წარმოების ვნებითების ვარიანტებია თუ აღიზაღურისა და სხვა ქართული ქვესისტემებისათვის დამახასიათებელი იმალება-ა ტიპის წარმოებისა, რაც შეიძლება დაგვეშვა ჰიპოთეტურად. მთის კილოები წარმოების ამ პარალელიზმს გვიჩვენებენ. ძნელი სათქმელია, ეს ძველი ვითარების ნაშთია თუ სალიტერატურო ქართულის ახალი გავლენაა.

მთის დიალექტების ვითარება და კაკურისა აბსოლუტურად იდენტურია. **-ის** და **-ი** ალომორფები ღინამიკური ვნებითების აწმყოში ვარიაციულია. როგორც ჩანს, ეს ვარიაციულობა მახვილის მოქმედების ცოცხალ პროცესს წარმოადგენს და მოვლენა ბოლომდე გრამატიკალიზებული არ არის. ვფიქრობ, ეს საკითხი ერთ-ერთი გამორჩეული საკითხია მორფოლოგიური სისტემების ჩამოყალიბებაზე ინტონაციური გავლენების საკვლევად და ინგილოური, მთის კილოებთან ერთად კარგ ექსპერიმენტულ ბაზას იძლევა ასეთი კვლევისათვის.

მაგალითები მთის დიალექტებიდან:

228. ღეტალურად ყველა დიალექტი არ შეგვისწავლია, ვეყრდნობით ქღგ-ის მასალებს და, ნაწილობრივ, არსებულ ლიტერატურას.

თუშური:

წამოარდებ, გარბისა'დ კლდეებს ებლატება'დ იკარგებ, იმალებ. თუშური დიდობ სუ ივოცების, გან დიდოეთ დილო აღარ დარჩებ მაგათ დავოცით?! აბა, ლუდ რაყგვერ იხარშების?

yIყმასაც თურ ლეკ სტუმრად ევალების: ქედაყიზეო, გამოდი თავის სახ-ლითივ, ციხეს გედივ, თვარ დაწვას გიპირობენავ.

საინტერესო სურათი გვაქვს თუშურში: აქ ნულოვანი დაბოლოების ფორ-მები -ა პირის ნიშანს აღიდგენენ ენკლიტიკურად შერწმული და კავშირის წინ, ზუსტად ისე, როგორც ბრუნვის ნიშანი აღდება თანხმოვანფუძიან სახე-ლებთან ასეთივე ენკლიტიკური -და-ს წინ: კაცი'დ ქალ):

ქისტებ იცის, რო იმ ღამეს იქ დარჩებიან, ღამდება'დ ველარასი წავლენ.

სამ-სამ ცხენ ხვდება'დ ერთ ზედმეტქ.

მამთილ კარებზე წვება'დ ძმან კიდე შუაზე იწვენენ იმ ღიაყცს.

ასევეა: წვება'დ, ილოცება'დ, იპარება'დ ...

შეჯდება'დ გამოგიდგებ, თან დაგიწყებს ყვირილს: ძმაოვ, დაიცაღავ!

აჭენდება'დ ყეფას დაგიწყებს.

-ის დაბოლოებიანი ვნებითი ენკლიდიკის დროს კი არ იკვეცება, -ა ელე-მენტს დაირთავს:

ღმერთო, ნუ გეწყინებისა'დ წინ ამათ მიზეს ძალია.

ხევსურულშიც ცოცხალი პარალელიზმი გვაქვს ნულოვანი და -ის დაბო-ლოებიანი დინამიკური ვნებითებისა აწმყოში:

თუ გავიგევ, სამს დაგიღირებავ ჯელსაო-და სამს წაგართომაჲ ე სახლისა-სავ, - ეუბნებ სომეხი. ვერ გაიგება, - ის ეუბნების.

მონას დღეს არ შაიძლებ სათელთ ქნა.

მზადდებ პური სამ საწყვით ოთხ საწყვამდე.

დოღვის ჩაბარების დროს ედებ სახელქ.

ტაბლაზე ენთებ თვრამეტ [18] ფეჲ სათელი, ილოცებ წყალი, თამბაქო, ყალიონი, საბურნითენი. სახელ ერთნაირად ედებ.

შდრ.: ორშიანს ორ შე ედები ს, შამაყრაიც უნდ.

თითო საქიჩურის შუაში ერთ მტკაველ იქსოვების.

კაცის შალვარი იღებების შავად, ლურჯადა'დ ყვითლად ღოლოს ძირში.

კორპუსის მასალების მიხედვით -ა დაბოლოებიანი ვარიანტი ხევსურულ-ში არ დასტურდება. ენკლიტიკური -და-ს წინ აქ მხოლოდ მავრცობიანი -ის დაბოლოება იჩენს თავს:

ქოქლო დაჭრით ფაფანავ სავით იჭრებისა' დ კერვით ჩოვასავით იკერების.

წამაფრინდებისა'დ გამაუღების.

ქდგ-ს მონაცემებისა და ჩვენი ახალი კვლევების საფუძველზე დინამიკურ ვნებითა აწმყოს წარმოებასთან დაკავშირებული კიდევ ერთი საკითხის დაზუსტება ხერხდება: ყველა ავტორი მიიჩნევს, რომ ალიაბადური სალიტერატურო ქართულს მიჰყვება და არავითარ თავისებურებას არ ავლენს ამ ზმნათა აწმყოს ფორმებში. ეს ნამდვილად არ არის ასე. ქდგ-ის მონაცემებით ალიაბათურში **-ის** დაბოლოებიანი ფორმები არ დასტურდება, თუმცა პირისნიშანმოკვეცილი ფორმები აქ უკვე გვხვდება მოგვიანო წლებში აუდიოფირებზე ჩაწერილს ტექსტებში. სამწუხაროდ, არა გვაქვს საშუალება შევამოწმოთ ადრინდელი ტექსტების რედაქტირებამდელი ჩანაწერები. ქართული დიალექტოლოგიური კვლევების ადრინდელ ეტაპზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა „დიალექტური ნორმის“ დაცვას ტექსტის გამოცემისას. არ არის გამორიცხული, რომ ეპიზოდური გამოვლინებები მაშინაც იყო და სარედაქციო ცვლილების შედეგად არ აისახა ტექსტებსა და ანალიზში. არ არის გამორიცხული, რომ ეს პარალელიზმი ცოცხალი ინტონაციური პროცესის შედეგია და, შესაბამისად, ძნელად გამოსავლენია სპონტანურ მეტყველებაში. ასეა თუ ისე, ალიაბადურში უკვე დადასტურებული ფაქტია შეკვეცილი და შეუკვეცავი ფორმების პარალელურად გამოყენება:

ზურ ჟღევ, ფულ ითხოვენ (1988 წ.).

მარტო ერ ბრიგადილ კეპტევ, ერთიც თავჯდომარე (2005 წ.).

პურ იზლევ, ხორბალ იზლევა (!), სიმინდ იყოფება. სრულ ყველაფერ გოზლევს. მა თუ არ მოგცა, რა უნდა ჭომოთ, იზლევა (!) (1988 წ.).

მე შენთუნ არ გებნევ, შენ მებოსტნე ხარ (1988 წ.).

წაჲ, ებნევ, წაჲ ფულან ადგილ, პრაქტიკად უნდ იმუშაო (1988 წ.).

შდრ.:

თითს აყოლებს ზეითყენ, ვერ იჭრუტება.

–ნახოთ: მინ მეტი კეთება, –უთხრა ღელაკაცმა.

წელიწადში, აჲ, ამ თრში, ეგრე ჯდება ჩემ კაცი: ჟინიანდებაყე.

არ გამოდგა, მე ვჟინიანდები. კიდემ მიშოლუ! - უთხრა ღელაკაცს. –რა გაჟინიანებს? რა გაშინებს? დაჟი, გათბი! –არა, ღელაკაცო, მე ვჟინიანდები, მიშოლუ!

დამთილი ამბობდა, ერ წლი წინვო, ჩემ შუღლი დაიბადაო, მიერო წელს – შენვო. ერ წელით შენვო პატრა ხარო, –ამბოვდა. ახლა, ეხლა რაუქთონა კეპტებია, არ ვიცი, მე არ მიკითხნია.

ჰად ჭირდევა თამბაქოში მუშუოვას? (1988 წ.)²²⁹.

პარალელიზმის მაგალითისთვის მოგვაქვს 2005 წელს ჩვენ მიერ ჩაწერილი საკმაოდ ვრცელი ფრაგმენტი, რომელშიც სრულიად ძალადაუტანებლად და ბუნებრივად, მთქმელი იყენებს ბოლომოკვეცილ კეპტევ ფორმას 6 (ექვსი) შეუკვეცავი ფორმის გვერდით.

კეპტებაა? –როგო გითხრო გო, ნემსე ააგებელ ძაფი კეპტება. აქეთევს ხადათ, იმა ხარშავ ახლა რო მოჰჩება? იმა ახლა ხადათევ ვიფევ მიაქომ ხარშავ. ხარშავ აშროოვ. [ესე იგი ჯერ სქელი ძაფი ამოდის, მერე ხაითს აკეთებ ხო?]-ჰოოვ, სიპტა ქსლა ომოლის ცოტა. [ჰმ.] –მემრე, ახლა მემრე წიპლანკდება. ერთობილა რო სრუ პარკები ძაფს გოუშოვს, სქელი კეპტება, ახლა რომ ჩაჰყრავ, ჟოხ შიგ ჩაჰკრავ, ჩააგდევი შიგე, ერთი-ორ პარკი ძაფ ადღევს. ის პარკები შიგ თამაშოვს, თუთან ძაფი ომოლის. მისაც ჯაჰარა აქო, ჯაჰარზე გადაქონს, მისაც არ აქო, მუჰლევეზე. ჩადცომ ზრლ შარვალ, ზედ გადატრიაღევ. რო ათავდება ვიფი, გადააგდევი. იმას მოჰჭრი, გადააგდევი, ახლა ისე. ის რუმ მაგარი კეპტება, ფშრაკი კეპტება. [როგორი?]-ფშრაკი. აი შიშასავი. თუ არ მოჰხარშე ძაფი, ის ბილი არ იქნება. [მერე ძაფი უნდა მოვხარშოთ.] –მემრე ზაფი უნდა მოჰხარშო, ჩაჰყარო ნაცარი, ცეცხლის ნაცარი. [აი რამდენი რამე არ გითქვიათ.] –აი თორნედთ ამაღლევი. კად თორნეშ კად ნაცარი კეპტევი. იმი ნაცარ ამაღლევი, ჩაჰყრი ქობში, იმა ღაღგამ, კარგა მოჰხარშავ, ამაღლევი. როგო აი ტანსმუხს ღაარეცხავ, ღაარეცხავ, ი ქალჯივი თეთრდება. მიაქომ მზი შუკიზა [=შუქზე] ჰფენავ. გაშრება, გინდა ყუთლად შეღებე, გინდა თეთრად შეღებე, გინდა როგორაც, შენ საქმედ არი. ყუთელი გინდა, წად ყუთელშ შეღებ, შავი გინდა შავშ შეღებე, იმათ ახლა ახევ, ასტავხარ, როგორც მატყლს ასტავ. ე გორგალ წყალში აგდევი, ე ღიდ მიწის ყაბი კეპტება, წყალს ასხამ, გორგალ შიგ აგდევი (2005 წ.).

ის, რაც ღინამიკურ ვნებითთა აწმყოზე ითქვა, უკლებლივ ვრცელდება ამ ფორმებისგან ნაწარმოებ პრევერებიან ვნებითებზე:

ნულოვანი სუფიქსით:

იქნევ თელ ვერ ღოვბრუნდევი შინ, ადმ კაცევს ჩემ მოკლად უნდაყ.

ჩემ პურ ღოიჭიროთ ყბაში ღოწიოთ // ღოჰწიოთ, რემენისიანაც ღარჩევ აიმამ ჭომოთ.

ერ ღროზე შენ რახანც დაგჭირდევი აჰვად, შენთუნ რადც გინდ შიგ საქნელი.

კედე მეეკიდევი საცერში ფქულ ჩაყრად.

229. -ევ და -ებ თემის ნიშანთა ეპიზოდურ პარალელიზმზე ალიაბადურში ზემოთ გვქონდა საუბარი.

-ევის:

ის იქნევის ერ საცერ. ორ იმთონსაც გაჰსცრი, იქნევის ერ ცომ ფქულ.

ორმოც დღე ნებაჲ არ აქ ადგომელა, ერთა ნაცხოვრ სახში შაასლრლა ყაი მაზე, რუმ სახლ გაორმოცდების // გაჩაფლდევის.

მრავლობითში ზმნათა ამ ჯგუფს, ისევე, როგორც მთელ ქართულ ენობრივ სისტემაში, **-ი-ან** დაბოლოება აქვთ: იმაღევიან, იპარევიან, რჩევიან...

მხ. რ.

ვჟღევ //ვჟღებ

ჟღევ //ჟღებ)

ჟღევ / ჟღევის // ჟღებ /ჟღების

მრ.რ.

ვჟღევით / ვჟღებით

ჟღევით /ჟღებით

ჟღევიან / ჟღებიან

ან: ვიპარევ, იპარევ, იპარევ / იპარევის; ვიპარევით, იპარევით, იპარევიან (//ვიპარებ...).

5.4.3. სტატიკური ზმნების აწმყოს ფორმათა წარმოების თავისებურებები ინგილოურში

სტატიკურ ზმნათა ჯგუფი საკმაოდ არაერთგვაროვანია როგორც ფორმობრივი, ისე მორფოსინტაქსური რეალიზაციების თვალსაზრისით. ეს მრავალსახოვნება დიალექტშიც ასახულია მათი წარმოების არაერთგვაროვნებით. თავისებურებას ქმნის როგორც სტატიკურ ზმნათა დადასტურებულ ფორმათა სხვაობაც სალიტერატურო ქართულთან და დიალექტებთან (ზოგი ზმნა, უბრალოდ არ დასტურდება დიალექტში), ისე მათი პარადიგმული რეალიზაციების თავისებურება. სტატიკურ ზმნათა საკითხი ინგილოურში საგანგებო კვლევას მოითხოვს, რასაც წინ საფუძვლიანი საველე მუშაობა უნდა უძღოდეს, თუმცა არსებული მასალიდანაც შეიძლება გარკვეული სურათის შექმნა.

5.4.4. ღვას, ზის, წევს... ჯგუფის ზმნების აწმყოს ფორმათა წარმოება

დამანა მელიქიშვილი ამ ფორმებს სისტემის გარეთ დარჩენილ უგვარო ირეგულარულ ზმნებად მოიხსენიებს და წარმოების მიხედვით მათ ათავსებს მე-2 ღიათეზის ერთპირიან ავტოაქტივთა შორის: იმალება ბავშვი, თბება მოხუცი, წყრება, ჯავრდება მამა, წითლდება ცა... აქვე აღნიშნავს, რომ ეს ზმნები ავტოაქტივების მსგავსად, ი- პრეფიქსს ირთავენ მყოფადსა და წყვეტილის ჯგუფში (ღვას ის, ი-ღვება ის, ი-ღვა ის) [მელიქიშვილი 2014: 28, 63, 137].

ეს ზმნები ინგილოურში ისევე იწარმოებენ აწმყოს ფორმებს, როგორც სალიტერატურო ქართულში. ფუძის ხმოვანი არ იცვლება „ღვას“ ზმნის ფორმებში, როგორც ეს მაგ. კახურისთვისაა დამახასიათებელი (ვღვევარ, ღვეხარ, ღვას; ვღვევართ, ღვეხართ, ღვენან // ღვანან).

ინგილოურში თავისებურებას ქმნის პირის ნიშნათა ფონეტიკური პროცესები, სახელდობრ: ზმნებში პირველი პირის ნიშანი იკარგება და პირის გამონათქვამი მთლიანად მეშველ ზმნას ეკისრება: ღვაგარ / ღვაგართ; ჟივარ / ჟივართ; წვევარ / წვევართ

მხ. რ.: ჟივარ, ჟიხარ, ჟის

მრ.რ.: ჟივართ, ჟიხართ, ჟიან;²³⁰

მხ. რ.: ღვაგარ, ღვახარ, ღვას

მრ.რ.: ღვაგართ, ღვახართ, ღვანან

მხ. რ.: წვევარ, წვეხარ, წვეს

მრ.რ.: წვევართ, წვეხართ, წვნან.

5.4.5. „ინვერსიული“ ზმნების აწმყო

ე.წ. ინვერსიულ ზმნათა ნაწილი სალიტერატურო ქართულის ვითარებას მიჰყვება და რაიმე არსებით განსხვავებას არ აჩვენებს. ასეთია, მაგალითად, ზმნა უყვარს, რომელიც მოგვიანებით შესული ჩანს ღიალექტში:

მიყვარს   გვიყვარს

გიყვარს   გიყვარსც

უყვარს   უყვარსც

მაგალითები ქდკ-დან:

230. სხედ ძირი მრავლობით რიცხვში ინგილოურში არ ღვარდება (მ. ბარიშაშვილი).

მე მაგრა მიყვარხარავ. შენც გიყვარვარავ.

ბუთუბ მანასულ-წანასულ ე გერ ქალითავ უყვარს.

როგორც ვთქვით, უყვარს ზმნა მოგვიანებითაა ინგილოურში შესული
სალიტერატურო ქართულის გავლენით. დიალექტში, ისევე, როგორც
ფერეიდნულში, ამ მნიშვნელობით „უნდა“ ზმნა გამოყენებული:

მხ.რ.

მრ. რ.

მინდ(ა)

გუნდ

გინდ (ა)

გინდაყ

უნდ²³¹ // ჰუნდ(ა)

უნდაყ // უნდაყ

უნდა ზმნის უღლების პარადიგმა სრულად არის ქდ-ის ტექსტებში
ასახული:

მე ჯედრანი ჯორც მინდ, ჯორც თუ ჰჯომ, კად საქნევარ.

ფიქირ არა, შენ ჰეჩრამ ნუ გინდ, მე შენ ფაჰჩად ქალ მოგიყონავ.

მივ ერგან, კეჰტევ ემე, წყალ ჰუნდ.

ჰე არმუდინ ფაჰჩა, ნოხო, ჩემთავ ჰუნდა გულით და სულით, ემთონ
სიკეთე გამიკეთევი მაიბე.

დედ-მამას მისთავაც მის ქალიც უნდ, აიმას უნიშნავდა გადას.

ჩონ ქრისტიანებ ვართ, გუნდ ჩონ ჯულზე დავდგეთ.

შუადლი სადილზე რამთონიც გინდაყ, ჰაზირ ვიქ. მოხოლოთ, შეშჰამთ.

ქალითავ უნდაყ რუმა მაღტაცან.

თუკი-მეთქი ჩემთავ არ ჰუნდაყ, აი, აღარ მოვალ-მეთქ.

*მზულს, *გზულს, *ზულს... ფორმები თეორიულად დასაშვებია, თუმცა
დიალექტში მათ ნაცვლად პირველი თურმებითის სათანადო ძირის ფორმები
გამოიყენება:

მხ. რ.: მამზულევი, მოგზულევი, მოსზულევი;

მრ.რ.: მოგზულევი, მოგზულევიყ, მოსზულევიყ...

სძინავს, ღვიძავს, ახსოვს... ზმნები ასევე მეშველი ზმნის გარეშე
იწარმოებენ პირველი და მეორე პირის ფორმებს. ამასთან, დასტურდება

231. უნდ ფორმა იშვიათად გვხვდება მესამე პირის მნიშვნელობით, რაც შეეხება უნდა-ს, ის
გრამატიკალიზებული ფორმაა და უმთავრესად ნაწილაკის ფუნქციით გამოიყენება, ზმნურ
ფორმაწარმოებაში მხოლოდ ჰუნდა-ს სახითაა წარმოდგენილი. უნდა და ჰუნდა ფონეტიკური
ვარიანტებია, ჰუნდა ფსევინიერი შემართვის შედეგადაა მიღებული. ჰ-ს აქ არავითარი
მორფოლოგიური ღირებულება არა აქვს, თუმცა უნდა ფორმის გრამატიკალიზაციის
შემდეგ მან ფორმათგანმასხვავებელი ფუნქცია შეიძინა და ზმნურ ფორმას ნაწილაკისგან
განასხვავებს.

პარალელური წარმოება: -ს პირის ნიშნითა და მის გარეშე. როგორც ჩანს, ინგილოურშიც მოქმედებს ე.წ. ინვერსიულ ზმნათა გრამატიკალიზაციის პროცესი, რომელიც სხვა აღმოსავლური კილოებისთვისაც არის დამახასიათებელი (მათ შორის, უშუალო მეზობელი კახურისთვის). უნდა ითქვას, რომ -ს ფორმანტიანი წარმოება იშვიათია. კორპუსში ის მხოლოდ ერთხელაა დადასტურებული და ისიც -ს სუფიქსიანი ფორმის პარალელურად:

ნაჟაბ გზინავს შენ, ჩემ ყისმათ ხარ?! ხალხ ყისმათ ეტარევ, იმათ დევლათ იცავს, შენ მოსულ, გზინავ!

შეიძლება ეს ერთი შემთხვევა სალიტერატურო ენის გავლენად ჩაგვეთვალოს, მაგრამ ენობრივი ასისტენტების თქმით ისიც ბუნებრივია ინგილოურისთვის. მასალა დამატებით მიზანდასახულ დოკუმენტირებას საჭიროებს იმის სამტკიცებლად, გვაქვს აქ ინვერსიულ ზმნათა გრამატიკალიზაციის შემდგომი საფეხური - კონსტრუქციიდან გამქრალი მესამე სუბიექტის ნიშნის დაკარგვა სემანტიკური „ცვეთის“ გამო, თუ პროცესი ჯერ ისევ მიმდინარეობს და მოვლენა თანაბარუფლებიანი პარალელური ფორმების არსებობით ფიქსირდება.

მზინავ //მზინავს

გზინავ //გზინავს

გზინავ // გზინავს

გზინავყ // გზინავსყ

ზინავ // ზინავს

ზინავსყ

ჩონ პატრონ რა ზინავა?

შავმჩნევიაყ, რუმ ესენ ზინავყავ, თავ დაასხმელა მოდის.

დოდწყევ ფხრუნვაჲ, მითამდა მზინავ.

ხედენ, ერ გრილოში წონან, ზინავყ ბუთუმს.

ასსოვს ზმნა ორივე ფორმით გვხდება²³²: პირის ნიშნის გარეშეც და პირის ნიშნითაც:

სახელევ კარგა არ მახსოვს იმი შუღლევის, არ მახსოვს იმათ სახელევ.

მოვლანიაც ჟორდანია რუმ ბატონობდა ემეში, საქართველოში, გახსოვსყა?

ჩემ პატრობითავ, ჩემ, რაიც რამ მახსოვ, როგორც მახსოვ, მინდ უგი ჰიგ ბითოვ ვილაპარიკო.

232. მახსოვს ფორმაც ინოვაცია ჩანს დიალექტში. მის ნაცვლად გამოიყენება მაგონდევ // მაგონდებ ფორმა.

მეშინია, მწყურია, მშია... ტიპის ფორმები, რომლებიც მეორე ხოლმეობითის მესამე პირის მრავლობითის ფორმათაგან წარმოშობილად მიიჩნევიან [შინჯიაშვილი 1972: 178-190], ძველი ქართულისა და ზოგიერთი აღმოსავლური კილოს მსგავსად ინარჩუნებენ მრავლობითი სუბიექტის მე-3 პირის **-ან** ნიშანს:

ეშინიან - რედუცირებული ეშნიან ფორმით გვხვდება:

თქოს: ნუ გეშნიანყ, თქონ დააცელა შომოსუვართავ.

ერ რამ არის, დეღამიწად ტრიალობს, არ ეშნიან, ერჟა წყლიზგან ეშნიან - ცეცხლ.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ის, რომ ზოგიერთ ასეთ ფორმაში მრავლობითის ოდინდელი **-ან** სუფიქსის შემდეგ შეიძლება შეგვხვდეს უკვე მასზე დართული მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **-ს**. ინგილოური ამ ზმნათა გრამატიკალიზაციის შემდეგ საფეხურზეა გადასული: როცა მთლიანადაა „დავიწყებული“ საწყისი გრამატიკული სტრუქტურა, **-ან** მორფოლოგიური ელემენტი ფუძისეულადაა აღქმული და ფორმას მესამე პირის ნიშანი ხელახლა დაერთვის. ასეთი ფორმები სწყურიან, შიან... ტიპის ზმნებისთვის იშვიათად იხმარება და ის თითქმის მთლიანად ჩაუნაცვლებია პირველი თურმეობითის ფორმებს, ხოლო რცხვენთან ზმნას მხოლოდ მეორე სერიის ყალიბის ფორმა აქვს შენარჩუნებული²³³:

ზმნა	მეორე სერიის ყალიბი	პირველი თურმეობითი
სწყურიან	მხ. რ. I მწყურიან(ს) II გწყურიან(ს) III სწყურიან(ს) მრ. რ. I გწყურიან(ს) II გწყურიან(ს)ყ III სწყურიან(ს)ყ	მხ. რ. I მამაწყურები (//მამწყურევი) II მოგწყურები III მოსწყურები მრ. რ. I მაგწყურები II მოგწყურებიყ III მოსწყურებიყ

233. ეს ფაქტიც გათვალისწინებულ უნდა იქნეს ქართულსა და მის დიალექტებში ამ ტიპის ზმნათა პარადიგმის ჩამოყალიბებისა და განვითარების ისტორიის კვლევისას, თუმცა აქ ამაზე მსჯელობას აღარ გავაგრძელებთ.

შიან	მხ.რ I მშიან(ს) II გშიან(ს) III შიან(ს) მრ. რ I გშიან(ს) II გშიან(ს)ყ III შიან(ს)ყ	მხ. რ I მამშიები (/მამშიევი) II მოგშიები III მოშიები მრ. რ. I მაგშიები II მოგშიებიყ III მოშიებიყ
რცხვენიან	I მცხონიან(ს) II გცხონიან(ს) III (ს)ცხონიან(ს) მრ. რ I გცხონიან II გცხონიან(ს)ყ III (ს)ცხონიან(ს)ყ ²³⁴	---

პარადიგმა ენობრივი ასისტენტების დახმარებითაა შედგენილი. -ს სუფიქსიანი წარმოება ალიაბადურისთვის არ ჩანს ბუნებრივი (ჰასრათ ჰასრათოვი), კორპუსის მონაცემები **-ს** შემცველ ფორმებს არცერთი კილოკავისთვის არ ადასტურებს. მ. ბარიხაშვილი, ვის პასუხებსაც ეყრდნობა „-ს სუფიქსიანი პარადიგმა“, სხვა რესპონდენტებთან გადამოწმების შემდეგ დაბეჯითებით მიუთითებს მათ არსებობაზე. რა უნდა იყოს ამ ფორმათა გაჩენის მიზეზი? ზემოთ ვნახეთ, რომ „სძინავს“ ჯგუფის ინვერსიულ ზმნებში (აწმყოს კონსტრუქციის ზმნები) პირიქით განვითარდა მოვლენა: **-ს** სუფიქსი დაიკარგა ფუნქციური არამოტივირებულობის გამო.

ვფიქრობთ, „შიან“ ტიპის (მეორე ხოლმეობითი კონსტრუქციის) ზმნებთან მოულოდნელი **-ს** სუფიქსი სწორედ აწმყოს კონსტრუქციის ინვერსიულ ზმნათა ანალოგიით უნდა იყოს გაჩენილი ჩვენ მიერ მოხმობილ პარადიგმებში.

როგორც ვთქვით, კორპუსის მასალები ამ საკითხის სიღრმისეული შესწავლის საშუალებას არ იძლევა და საკითხი უფრო დეტალურ დოკუმენტირებას მოითხოვს ორსავე კილოკავში.

მაგალითები კორპუსიდან:

ეხლა სახში არიან ეხლა ზმევი, ზლევი, ბაყაყიგნი ეშინიანყ, კორთეში, რამში ვერ მიდიან.

234. დიალექტის სამომავლო კვლევებში ამ ტიპის ზმნათა ვარიაციული ფორმების, განსაკუთრებით მეორე სერიის ყალიბით (მეშინიანს, მშიანს..) გამოყენების შემთხვევები სავსე პირობებშია მოზანდასახულად აღსაწერი და შესასწავლი.

ჩონ ბაყაყიგნი გრშინიან, ვერ მოვდით იქ.
 ეშინიანყ ეხლა ემათ: ვად თუ დარალუ-მარალუ იქნა, ღოგფათრავ.
 მე მაგით არ მეშინიან, მაგით.
 რაბე გეშინიან, რაბე გცხენიან? –ბიჭო, არ მცხენიან, ვერ გონოვ, ვერ ვამ-
 ბოვ!
 ეხლა შეგიზლიან წასლა.
 ლანგარშიაც კაცევ თეთრ დევენ, მის რადც შეუზლიან.
 ტაბლა ადსი რუმ რაც შეუზლიან, ბუთუშმრამ, სახში რაც შეუზლიან, ადს
 მააქს, ტაბლად კეპთევ.
 მე აღარ შემიზლიან მოჩათაოვა გაიგი, მაგის. ისე, აპარატით, ხარზე ოიკი-
 დებ, მოჰწამლავ, ოთხმოცდარ წლის ვარ. არ შემიზლიან. ვერ მუშუობ.
 ჰეემაგ, მერე თუ არი, შეგიზლიან - კაბასაც ჩრდიოდი.

 ყველა ამ ტიპის ზმნას მრავლობითი რიცხვის ობიექტური პირის ნიშნის,
-თ-ს ნაცვლად ყ (<ყე) ნაწილაკი აქვს დართული:
 ნუ გეშინიანყ, არ მასლელი.
 ე სოფლელებს ერ უხარიანყ, ერ უხარიანყ, ამბოენ: მართლაც ეს ფინ ბა-
 ტონ ყოფილ
 ხეს ჭრიან შროვიან, ჰემაც შიანყ.

5.5. უწყვეტდის ფორმათა წარმოება

უწყვეტლის მწკრივის წარმოებაში რამდენიმე ტიპური თავისებურება იჩენს თავს:

5.5.1. გარდამავალ ზმნათა უწყვეტლის წარმოების თავისებურებები

იმნაიშვილი ინგილოურის ზმნური ფორმაწარმოების ერთ-ერთ თავისე-
 ბურებად აღნიშნავს **-ი-დ** მაწარმოებლის დართვას უწყვეტლის ფორმებზე.
 მკვლევარი მიუთითებს, რომ ეს მოვლენა ძველი ქართულისთვისა და დია-
 ლექტთა ერთი ნაწილისთვის არის დამახასიათებელი, თუმცა არ აზუსტებს
 იმ ზმნათა ჯგუფს, რომელიც ამ თავისებურებას ავლენს. მაგალითად ასახე-
 ლებს დაინახიდნენ ფორმას ინგილოურიდან, ხოლო ძველი ქართულიდან და

დიალექტებიდან იმოწმებს არნ. ჩიქობავასა და აკ. შანიძის ნაშრომებიდან: ვი-
ლოცვლით, ბრწყინვილა, ნახვილა, განრცხილეს... [იმნაიშვილი 1966: 116].

მკვლევარი აღარ აგრძელებს ამ ფორმის ანალიზს, თუმცა საანალოგიოდ მოხმობილი ძვ. ქართულის ციტირებული მაგალითებიდან აშკარაა, რომ ის -ავ თემისნიშნიან ზმნათა უწყვეტელს გულისხმობს, რომელთაც ძველ ქარ-
თულში ახასიათებს თემის ნიშნის ხმოვნის კუმშვა მესამე პირში: დავინა-
ხევდ, დაინახევდ, დაინახ(ე)ვიდა..., ხოლო ქართული ენის დიალექტების ერთ
ნაწილში (მაგალითად, გურულში), კუმშვა სამივე პირში ხდება: დავინახვი-
დი, დაინახვიდი, დაინახვიდა...

სამწუხაროდ **-ი-დ** მაწარმოებლიან ზმნათაგან გრ. იმნაიშვილს მხოლოდ ეს
მაგალითი აქვს დამოწმებული.

ამ აზრს პირდაპირ იმეორებს ვ. კუზიბაბაშვილი. იმოწმებს გრ. იმნაიშ-
ვილს, თუმცა ნიშნულებს არც ის ასახელებს [აბაშვილი 2009: 109].

ეს ფორმა არც ადრე გამოქვეყნებულ, მათ მიერვე ჩაწერილ ტექსტებში არ
დასტურდება, არც ქდკ-ის ინგილოურ ქვეკორპუსში შემდგომი ექსპედიციე-
ბის კოლექციიდან დამატებულ მასალაში.

ინგილოური დიალექტთა იმ რიგს მიეკუთვნება, რომელსაც არ ახასიათებს
-ავ /-ევ მონაცვლეობა უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითში. ამიტომ დაი-
ნახინდენ ფორმა, რომელიც, როგორც ჩანს, ზეპირ მეტყველებაში დაადასტუ-
რა მკვლევარმა, ვერ დაუკავშირდება **-ავ** თემისნიშნიან ზმნების ამ ცნობილ
თავისებურებას. ვფიქრობთ, **-ი-დ** ფრაგმენტში სეგმენტირებული **-ი -ევ > -ივ**
სუფიქსის ნაშთი კი არ არის (როგორც, მაგალითად, ი-ლოცვ-ი-დ-ა ფორმა-
ში), არამედ, ჩვეულებრივი თემის ნიშნის შენაცვლებით (**-ავ /-ი**) მიღებული
ფორმაა.

(და)-ი-ნახავ-ს ზმნა **-ი** თემისნიშნითაა წარმოდგენილი სამცხურ ჯავა-
ხურშიც: ვინახიდი, ინახიდი, ინახიდა; - თემისნიშნიანია ამ ზმნის აწმყოც:
ინახის. ინგილოურში ზმნა ფუძემონაცვლეა, ისევე, როგორც სალიტერატუ-
რო ქართულსა და დიალექტთა უმრავლესობაში:

გოდრბინ, მზველ, ხზდავ, დამწორ, ერჟე ნაცარ დგას.

მე ხზდავ, ის ვერ მხედავს, ჰაჟსა?

ასე, რომ ე.წ.-დ სავრცობიანი ზმნები, მათ შორის, -ავ თემისნიშნიანები,
ინგილოურში უწყვეტელს სტანდარტულად იწარმოებენ და იმნაიშვილის
მიერ განხილული ეს ერთი მაგალითი წარმოების ტიპად ვერ განზოგადდება.

-ი-დ ფრაგმენტი, რომელშიც **-ი** თემისნიშნიანია, ხოლო **-დ** მწკრივის მაკ-

რცობი სუფიქსი, ჩვეულებრივ დასტურდება ინგილოურში -ი თემისნიშნიან ზმნებთან:

აყრის: თავის ქმარი კრიშადთი ფქულს აყრიდა ქეილაზე.

ზოვნის: სადაც ხამი, იქ მიდიოდა ზროხად, ზოვნიდა.

თხრიდა: *რზრში ისე ღუდრუჟან ორმოვე* თხრიდა, დაცემენტეულ ორმოვე-ში ღუნე ასხამდა.

კორპუსში სულ ორი მაგალითი დასტურდება, როცა -ი-დ ფრაგმენტი სხვა ჯგუფის ზმნასთან გამოვლინდება

დაბანიდა: მამლან დაბანიდა²³⁵ თბილ წყლით ფეყეეს მამამთილს.

წოვნიდა: ჰეჩრაამ ის ორ წელს დედად ზუზუს წოვნიდა.

ეს მაგალითები თემისნიშნათა შენაცვლების ჩვეულებრივი ნიმუშებია, რაც დამახასიათებელია ქართული დიალექტებისთვის და მწკრივთა ფორმა-წარმოების სისტემას არ ცვლის.

ასე რომ, მოქმედებითი გვარის ზმნების უწყვეტლის წარმოება, როგორც სამპირიან, ისე ორპირიან ზმნებში, მთლიანად მისდევს სალიტერატურო ქართულს და ვარიაციულობა აქ შეიძლება შექმნას მხოლოდ მორფოფონემატურ-მა ცვლილებებმა.

5.6. გაჩდაუვადი ზმნების უწყვეტელი

5.6.1. თემისნიშნისეული -ვ თანხმოვნის დაკარგვა -ოდ სავრცობის წინ:

როგორც წესი, ესენი -ოდ სავრცობით იწარმოებენ უწყვეტელსა და ყველა სავრცობიან მწკრივს (პირველ ხოლმეობითს, აწმყოსა და მყოფადის კავშირებითებს). შესაბამისად, ყველა ამ მწკრივში -ებ თემისნიშნიან ზმნა, რომლებიც, როგორც უკვე ვიცით, ინგილოურში -ევ-იანებად იქცევიან, კარგავს თემისნიშნისეულ თანხმოვანს:

ვიმალეოდი, იმალეოდი, იმალეოდა; ვიმალეოდით, იმალეოდით, იმალეოდნენ.

ამ თავისებურებით ინგილოური ზუსტად მისდევს სალიტერატურო ქართულის -ევ თემისნიშნიან ზმნათა პარადიგმას. აკ. შანიძე მათ შესახებ წერს:

235. ქღკ-ში ამ ფორმის გვერდით ამ ზმნის -ავ თემისნიშნიანი ვარიანტების მთელი რიცხი წარმოდგენილი: ბანავდა, ბანავდავ, ბანავდი, ბანავდით, ბანავდითყი, ბანავდნენ...

„ერთი ფონეტიკური მოვლენა უნდა აღინიშნოს მაინც: ევთან ზმნებს ვ ეკარგებათ ამ მწკრივებში მომდევნო ონის გამო:

უწყვ.	ვილე(ვ)ოდი	აწმყ. კავშ.	ვილე(ვ)ოდე
I ხოლმ.	დავილე(ვ)ოდი	მყოფ. კავშ.	დავილე(ვ)ოდე“
			[შანიძე 1980: 444].

ინგილოურის ეს თავისებურება აღნიშნული აქვს რ. ლამბაშიძეს [ლამბაშიძე 1946: 180].

5.6.2. უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმათა წარმოების თავისებურებები

უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმებს ინგილოურში **-ნენ** სუფიქსი აწარმოებს. ყურადსაღებია, რომ დიალექტი, რომელსაც, ზოგადად, კონსერვატიზმი ახასიათებს და შემონახული აქვს ზმნური და სახელური ფორმაწარმოების მრავალი არქაული მოდელი, ამ შემთხვევაში შედარებით ინოვაციურ წარმოებას აძლევს უპირატესობას მთის კილოებისა და ფერეიდნის მარტყოფის წრის სოფლების მეტყველებისგან (ქვემოფერეიდნულისაგან) განსხვავებით, სადაც უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში, როგორც წესი, ძველი ქართულის ვითარებაა შემორჩენილი და **-ეს** პირის ნიშანია წარმოდგენილი. ბოინ-მიანდაშტის წრის სოფლებში (ე.წ. ზემოფერეიდნულში -ენ მაწარმოებელია, ისევე, როგორც ქართული ენის დასავლურ კილოებში) [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 490]. ინგილოური ამ მოვლენით გვერდში უდგას სალიტერატურო ქართულსა და ბარის ადმოსავლურ კილოებს: ქართლურს, კახურს, სამცხურ-ჯავახურს...

საყურადღებოა, რომ ინგილოურის მკვლევართაგან არავის არა აქვს შენიშნული დიალექტის ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურება: **-ნენ** სუფიქსის წინ სავრცობის **-დ** თანხმოვნის დაკარგვა უწყვეტელში.

ადრეული პერიოდის ჩანაწერებში ეს მოვლენა არ არის აღნუსხული. ის არ გვხვდება ლამბაშიძის, იმნაიშვილისა და როსტიაშვილის ტექსტებში და, შესაბამისად, არც აღწერილია. უწყვეტლის უსავრცობო ფორმები ინგილოური დიალექტის ერთ-ერთი მკაფიოდ გამოხატული და სპეციფიკური ნიშანია. დიალექტის მატარებლისთვის ეს თავისებურება დიალექტური იდენტიფიკაციის ერთ-ერთი მახასიათებელია.

მოვლენა კარგად არის დოკუმენტირებული მაგნიტურ და ციფრულ მატარებელზე ჩაწერილ მასალაში (1988 და 2005 წლის შემდეგ ჩვენ მიერ ჩაწე-

რილ ტექსტურ მასალაში).

აშკარა ჩანს მოვლენის ფონეტიკური ხასიათი: **-დ** იკარგება **-ნენ** სუფიქსის წინ მხოლოდ გარკვეული თანხმოვნების შემდგომ პოზიციაში. ეს არის, ძირითადად სონორები: ვ, მ, რ... და ბაგისმიერი -ბ.

იმის გამო, რომ ზმნურ სიტყვაფორმაში რანგობრივად თემის ნიშანი უძღვის პირისა და რიცხვის სუფიქსებს, ფაქტობრივად, ჩამოყალიბდა სურათი, რომელიც ფონეტიკური მოვლენის მორფოლოგიზების პროცესს ჰგავს:

-დ ელემენტი ყოველთვის შენარჩუნებულია **-ოდ** სავრცობიან ზმნებში: იმალოდნენ, იპარეოდნენ, ტიროდნენ...

-დ სავრცობი არ იკარგება უთემისნიშნო ზმნებში: წერდნენ.²³⁶..

-დ ელემენტი იკარგება **-ავ /-ამ და -ებ /-ობ** თემისნიშნიან ზმნათა **-დ სავრცობიანი უწყვეტლის** მრავლობითის ფორმებში. პროცესი არ არის ბოლომდე მისული და მორფოლოგიზებული და **-დ** სავრცობიანი და უსავრცობო ფორმები დიალექტში ჯერჯერობით პარალელურად თანაარსებობენ ფონეტიკური ვარიანტების სახით. ხშირად წარმოების ვარიაციულობა ერთსა და იმავე წინადადებაშია წარმოდგენილი:

პაჩეჩათი ვნავდნენ, ფარცხავდნენ, მეღნი აეგ თირევი ზედ თავქო კოპავნენ.

აქადთი ქართულევს იპარავნენ, ჰენგილავევს, მიჰყონავნენ.

ჩვენ მამა-პაპი წვალევად ამჟურა მიდიოდა, იცავნენ სოფელს ხელში იარაღით.

ღამი თავ-ბოლო გუკრავნენ გააქურდელა, გააყრელა ზროხად.

ად, გზას უკრავნენ, კლავნენ კაცს.

ე ჩათუდ მამად რამ ბუნკლევს ყიდიდნენ. სამკალში ისენ თიბავნენ, ესენ ლეწავნენ ერპირ.

პირში დეკაცევ გოდმოსლასუკან ახლა კაცევ აჰყონავნენ ნეფეს ოვ ახტონავნენ მაღლა. ახტონავნენ - იჭერავნენ, ახტონავნენ - იჭერავნენ ახლა გადადთავ.

ნადითი კაჭავნენ მენავევს.

ამროვნენ, მრვლან იმა ჰწეწავნენ ველით. მრვლან იმა ჟოხით ჰტრპავნენ, პიწა ამბილენენ, მრვლან აქეთებნენ საჩეჩელ ეყო, საჩეჩელიბე ჰჩეჩავ-

236. თუმცა, როგორც ზემოთ ითქვა, იშვიათად გვხვდება ინგილოურში უთემისნიშნო ზმნა, რომელიც **-ავ** თემისნიშნით არ იყოს გართულებული. უთემისნიშნოდ გამოყენების შემთხვევები ეპიზოდურია.

ნენ მატყლს, ჩეჩავნენ დეკაცებ, ჩეჩავნენ, ფარაებ აკეთებენ. აკეთებენ ჟაარა ეყო დასტელა, ერთიც ტარ ეყო დასტელა. ასტავნენ ბაწარ, ბაწარ კეჭტებო-
და, მოვლანი აზლებნენ და ემეში, ზახავნენ.

წოულ-წოული ეიგე ტყეპინენ, აგრევენ *[=აგდევნენ]*

აჟინიანებენ, აგდევნენ ქმარ გადიონენ რა ჰჩიდიონენ

მე, დიდ ქობში შაადგამნენ აღხანა წონ.

პოვ თუთან ხედავენ, ლამაზ ქალიავ, ზორით ართომნენ - მოჰყონავნენ.

ზალი უსხამნენ ხელს, აბაზევს ჩაჰყრიდნენ ლაგანში.

კისერზე რას აცომნენ კამეჩე?

ველზე წყალ გისხამნენ.

ყოვილას ჰიგე წამალ, წამალ წოუსომნენ, მიდიონენ, ჰყიდილოვნენ აქა-
-იქი.

თავი ნათესავევ რამ გადიონენ, პატივს ჰცემნენ, სამხტო მიჰყონავნენ
კლავნენ.

აი ემედ კლავი მზივ აქე, ემედ უკეთებენ კლავზე.

გირაო ატრიალებნენ ამაგ ლაგან.

პოვ. რო შაჰკრავნენ დაადობნენ აემხელა აჰსიმაღლეთ აწყობნენ, მოვლან
მოდიოდა მანქანა ჰუდებდა, მააქონდა.

აძმაგ ატრიალებნენ ზედ.

ჩხუბობა არ ეყო, ჩონთან. არ ჩხუბობნენ.

—აი ემედ კლავი მზივ აქე, ემედ უკეთებენ კლავზე.

მიდიონენ ჰამთოხანაც დაახწვენენ, დაამთავრებნენ.

ასევეა: აშროვნენ, იყოფავნენ, აწყობნენ, ნათლავნენ, გრეხავნენ, ამბავნენ,
წყავნენ, აკეთებენ, აცმევნენ, ხურავნენ, იპარავნენ, წურავნენ, ხევენენ,
აყოლებნენ, აფიცინებენ, ატარებენ, ასახლებნენ, გოზლებნენ, მასწავლებ-
ნენ, გოჩებენ, უგდებენ, ამზადებენ, ათამნებენ, აგრიებენ, ამგრებენ,
უსომნენ, ცხოვრობენ, ყიდილობნენ, გოზრახინებენ, უდებენ, ლაპარიობნენ,
მუშულობენ, აწუხებენ...

ზოგჯერ ანალოგიით ფუძისეული დ-ც იკარგება: გავნენ (< გავ(ი)დნენ)
აყარზე, თანთაა დიდარ, მინადორას ჩოწყრი იმიან.

გვაქვს შემთხვევები, როცა -დ სავრცობი იკარგება ფუძისეული თანხმოვ-
ნის მომდევნოდ:

ნიგოზთან ჰჭამნენ პურს.

იმიან ეყო აღდილევი სიბირ ეზახნენ.

ჩავარნენ ჩონ კაკი ენგილავ.
მივარნენ, ჩემ ღელად შომოყუჟლა: ნუ გეშნიან.
ე ქალიც აიყონა, დაჟნენ ცხენებზე თითონაც, ქალიც.
ექ დაჟნენ ლამაზა, ქორცილ დადწყო კედემ, ჭამეს-დალივეს.
ამ ფორმათა უმრავლესობას ქდკ-ის ტექსტებშივე აქვს პარალელური -დ
სავრცობიანი ფორმები.

5.6.3. უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის -ნენ > -ნე სუფიქსები

უწყვეტლის მრავლობითი რიცხვის -ნენ დაბოლოება ზოგჯერ წარმოდგენილია ბოლო -ნ მოკვეცილი სახით - -ნე (ნ). მოვლენა ერთნაირად დამახასიათებელია ორივე კილოკავისთვის.

აღიბათური:

იმას ავსევდნე, ორი-სამი სრუს სახლევში ეყო (იმავე ტექსტშია ავსევდნენ: —აემ-ამ სიმაღლე, ავსევდნენ საჭმელად);

ად ალევენევდნე, ჯარევ მიალევენევდნე, ამბოვდნენ: გუთნი ნუ დადგეს;

ად, ჯარევ შამბავნე, გუთანი ეყო, ერ გუთანი;

ექადთი რაქსიგზე მინდორ გოზლევდნე, გიყოფავენ;

კაკური:

ისენ ჰთიბავნე, შენ მააქონდი, კალოზე ლეწავდი, იმი ჰაჰყ აზლევდი, დანარჩომ მაქონდი შენ აყარზე ჰყრიდი;

ემე ბიჩინჩიებ რუმ თიბავნე, მოვაქონდით კალოზე ვაწყობდით, კალოებ კეჰთებოლა (იმავე ტექსტშია: ემე თიბავნენ, მომკაჭეთი);

ქუთუქევ აკეთებდა რამდენიმე, კაწრავნე, ემე აქეთევენ ვაზით, ულაღ ამბავნენ, ის გორავდა ზელ: გუმფ, გუმფ, გუმფ;

ისენ ჰთიბავნე, შენ მააქონდი, კალოზე ლეწავდი, იმი ჰაჰყ აზლევდი, დანარჩომ მაქონდი შენ აყარზე ჰყრიდი;

გოკიდებოდნე გაღებ უკანიან.

ქართული დიალექტების კორპუსში საკმაოდ ბევრი ასეთი შემთხვევაა დამოწმებული: ავსევდნე, ალევენევდნე, ამბოვდნე, ანთევდნე, აფარევდნე, აჩუქევდნე, გუწაწილევენე, აზლევდნე, გადთბობდნე, გიშოვდნე, გოზლევდნე, იმაგრევდნე, იმაჭაკლევენე, ინახავდნე, პარავდნე, მებრალეობდნე, მიალევენევდნე, მოდიოდნე, მოჰყონდნე, ომოლარავდნე, უსხამდნე, უქეთებდნე, უყრიდნე, ქერქავდნე, ჰუქროვდნე, ჰყიდნე, ჰჩიოდნე, ჰვდიდნე...

უნდა აღინიშნოს, რომ ძირითადად, ჩვენ მიერ ჩაწერილ მასალაშია ეს თავისებურება ასახული (2005-2007 წლის ვიდეოკოლექციაში).

მოვლენა უფრო ხშირად და სისტემურად ალიაბათურში დადასტურდა. სხვადასხვა მთქმელის ტექსტებში.

კაკურშიც და ალიაბათურშიც ერთი და იგივე მთქმელი იყენებს როგორც სრულ (-ნენ), ისე ბოლომოკვეცილ (-ნე) ვარიანტსაც.

ადრე გამოქვეყნებულ ტექსტებში მსგავსი მოვლენა არ არის ასახული. შესაძლოა ეს მასალის ჩაწერის ან გაშიფვრის დროს დაშვებული ტექნიკური უზუსტობის ბრალი იყოს, ან გვიანი ტენდენციაა. ვფიქრობთ, ეს საკითხი დამატებით დაკვირვებას მოითხოვს. შემთხვევით ან ინდივიდუალურ თავისებურებად ამას ვერ ჩავთვლით, რადგან რამდენიმე სხვადასხვა მთქმელის საუბარშია დამოწმებული. მომავლის მკვლევრებმა უწყვეტლის **-ნენ** დაბოლოების საკითხი თავის საკვლევ კითხვარში აუცილებლად უნდა შეიტანონ.

5.6.4. მიცემითში დასმული ობიექტის მრავლობითის ნიშანი ინვერსიულ ზმნათა უწყვეტელში

ინვერსიულ ზმნათა მრავლობითი რიცხვის მესამე ობიექტური პირის ნიშნის -თ ნიშნის ნაცვლად უწყვეტელშიც, ისევე, როგორც აწმყოში, -ყ (<ყე) ნაწილაკი გვაქვს ინგილოურში:

აწმყო:

ქალითავ უნდაყ რუმა მადტაცან.

მოდიან, ხედენ, ქობში შადგმულ, შუაზე კორცხი. შიჭმელი გემოდც იმ-თონ არ უნდაყ.

დაიზდნენ შუღლე, ეხლა შუღლეცაც უნდაყ დაქორწილევად.

უწყვეტელი:

მუსავათოვა ჩუმეარდა. ახლა კაკ-ენგილავითავ წაქცევა უნდოდაყ. და, აქათი რასტ ქნა უნდოდაყ ჩონთავ.

პურ აქონდაყავ, არ უნდოდაყავ ის ჭმად.

ცხენი მოპარა უნდოდაყ, ვერ მამპარეს.

5.6.5. ემინიან... ტიპის ზმნათა წარმოების თავისებურება უწყვეტელში

უწყვეტლის მწკრივის ერთ-ერთ თავისებურებად ასახელებენ ემინიან, ჰრცხენიან... ტიპის ზმნათა თავისებურ წარმოებას. სალიტერატურო

ქართულში ეს ზმნები **-ოდ** სავრცობით იწარმოებენ წყვეტილს: ეშინოდა, პრცხვენოდა, შიოდა...

ინგილოურში ამ ზმნათა უწყვეტლის ფორმები **-დ** სავრცობიანი ზმნათა პარადიგმის მოდელითაა წარმოდგენილი:

ურთიერთობა თქმაში ეხლა ბითიმს ერთმეთს ცხზნიანდა.

ჰამეშა ჩონ გრზნიანდა.

ძალით, ზოგი ძალით, ზოგი მოვყონეთ და, ვერ მოდიოდნენ, ცხენიანდა.

არც მიხარიანდა, არც მეწყინეოდა.

ჰათარიც უმ ქნილეყოლეს, მე წყლიგნი არ მეშნიანდა.

აღს სანჟახ ურჭომდნენ, იმაზე, რუმ აღს სანჟახიგნი ეშინიანდა.

ეშნიანდა აღს იმ სანჟახიზგნი.

ჰოვ, იმი წყყრითავ მიხორწეოდა, აღარ ეშნიანდა.²³⁷

ასევეა ჰქვია (< ჰრქვიან) ზმნაც, რომელიც სალიტერატურო ქართულში ე- პრექფიქსიანი ვნებითის ყალიბით იწარმოებს წარსულის ფორმას: ერქვა.

ინგილოურში, კი ეს ზმნაც -დ სავრცობით იწარმოება:

უგედ იმ კაცსაც რამაზანა ჰქიანდა, ჩემ მამამთილსაც რამაზანა.

მამილა, ეზოში ჩამმიყარა. უგე კაცმა, ორუჟა ჰქიანდა.

ჩემ დედამთილს ზედნაბა ჰქუანდა, ზედნაბაც მოვდესო.

5.7. აწმყოს კავშირებითის წარმოების თავისებურებები

აწმყოს კავშირებითის წარმოებისას ინგილოური მთლიანად მიჰყვება სალიტერატურო ქართულს: მწკრივის ნიშანია -ე, მესამე სუბიექტური პირის მრავლობით რიცხვში გვაქვს -ნენ სუფიქსი. მწკრივის წარმოება ეყრდნობა აწმყოს ფორმებს:

აწმყო	აწმყოს კავშირებითი
მივაქ, მიაქ, მიაქს; მივაქთ, მიაქთ, მიაქენ	მივაქდე, მიაქდე, მიაქდეს; მივაქდეთ, მიაქდეთ, მიაქდენ
ვიცივრ, იციზარ, იცოს; ვიცივართ, იციზართ, იციან	ვიცივდე, იცივდე, იცივდეს; ვიცივდეთ, იცივდეთ, იცივდენ

237. იშვიათად ტექსტები ამ ზმნათა -ოდ სიფიქსიან წარმოებასაც ადასტურებს, რაც, ალბათ, სალიტერატურო ენის გავლენით გაჩენილი ინოვაცია უნდა იყოს.

თბრბივარ, თბებიხარ, თბება; თბრბივართ, თბებიხართ, თბებიან	თბრბოდე, თბებოდე, თბებოდე; თბრბოდე, თბებოდე, თბებოდე
ვაშენებვარ, აშენებხარ, აშენებს; ვაშენებვართ, აშენებხართ, აშენებენ	ვაშენებდე, აშენებდე, აშენებდე; ვაშენებდე, აშენებდე, აშენებდე
მაღვავარ, მაღვავარ, მაღვავ; მაღვავართ, მაღვავართ, მაღვავ	მაღვავდე, მაღვავდე, მაღვავდე; მაღვავდე, მაღვავდე, მაღვავდე

5.8. მყოფადის წარმოების თავისებურება ინგილოურში

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნული და ემპირიული მასალით საკმაოდ კარგად დოკუმენტირებული მოვლენაა ქართული ენის ინგილოურ დიალექტში მყოფადის წარმოების თავისებურება. სახელდობრ, აღნიშნულია, რომ ინგილოურში დასტურდება თხრობითი კილოს მყოფადი დროის გამოხატვის სამი ძირითადი საშუალება:

1. ძველი ქართულის მსგავსად - კავშირებითის ფორმის გამოყენება;
2. თანამედროვე ქართულის მსგავსად - აწმყოს ფორმების ტრანსფორმაციით (ძირითადად ზმნისწინის დართვა);
3. მყოფადის მიმღეობაზე მეშველი ზმნის დართვა.

მყოფადის წარმოების შესამე ტიპი მიჩნეულია ერთ-ერთ ყველაზე სპეციფიკურ მოვლენად, რომელიც ინგილოურს ქართული ენის სისტემაში შემავალი სხვა დიალექტებისგან გამოარჩევს. ეს მოვლენა არის კოდების გადართვისას ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მახასიათებელი: სალიტერატურო კოდზე გადასვლისას ის აუცილებლად ნიველირებულია, ხოლო დიალექტურ კოდზე გადართვის დროს - აუცილებელი კომპონენტია.

მაგალითები:

- (1) მყოფადის წარმოება მეორე კავშირებითის ფორმათა გამოყენებით:

წავდე, ესენ გავალო, ნოხო, რას იქ.

ამბოვს, წავდე, ერ წელ ნაქრობად ქნო, სხოვან, ა კიცი, აქ-იქ გავატარო ერ წელ. ერ წელსუკან მომდე.

ფულ მოცეთ, რად გინდ მოცეთ, მრგაც ჩონც. თქო: კად, მოცეყ. თქონ უკემ გოლნი კაჭებზე ი მეორე ფეხათ არის ჩემ, ისიც დავჰკრო მეორე თარაფში, მოცეყ.

კაცო, მე ზეიპირა მე გითხრო რამდენ მაქ მოსაცემ.

ჩონ ემაგრ არ გომოვდგებიოყე, წავდე მე ლეკაც ვითხოვნო.

ბიჭი ამბოვს მოლლასთან წავდე, სუფრად გომოვართოვო.

(2) მყოფადის წარმოება აწმყოს ფორმებზე ზმნისწინის ღართვით:

ეს წავ, ჰანზე, მობრუნდე, მოვ უკან, კედემ ღევრუმ მიჰყობ.

გადაო, გამიშ, როცა დაგჭირდებ, მე შენ მაშინ ღეგესწრობ, მეგესწრობ.

დაა ეს ადგებ, ღატოვებს აქავრობად, წავ.

ეს ადგებ, წავ. წავ, წავ ბევრ წავ, ცოტა წავ, ერთ ფაჰასთან გომწვეს. გომწვეს, ექ ღოვზახებს, ეტყუს: მე ექ ერ საქმე მამეცით.

თუ ჟედრანი ზედ ღავლივ, კად ვიქნებ, თუ არ ვერ.

ღაჟღების ამ ფაშატზე, წავ ამ ღელეში, ღაამბავს, წითელ ცხენი თმად გაჰტუსავს, მოვ ხუხუნ-ხუხუნ წითელ ცხენ. ჰა, ღაჟღებ ღერალ, წითელ ტონიც ჩადცომ ს, ყილინყიც, მათრახიც, ბუთუჰმრამ, ღაჟღებ, ძალლა! გომოვდგებ ამა. ჰა, გომოვდგებ, წავ, ამ ყოშინ...თავიან ყოშინი შიგად გაზრობ, წავ ახლა იქ იმათთან, დაჰყოცავს ბუთუჰმს. ჰაა, ფაჰას ღადჰერს.

ენლა ბევრ რუ ჰოქოთ, არ ღადჟერებენ შუღ ღლე, შუღ ღამე ქორწილ გააქეთა.

(3) მყოფადის მეშველზმნიანი წარმოება:

1-ელი პირი:

მე მადბე ბუთუჰმ რამში ვაშკაცოვად გამაჩენევარ, თუნდ ღაავად იქნეს, თუნდ თათრევში ცხენევ მოჰარა იქნეს, რადც უნდ იქნეს, ე ვაშკაცოვად მადბე ჩააღენევარ. / მე მაგისტვის ყველაფერში ვაჟკაცობას გამოვიჩენ, თუნდა ჩხუბი იყოს, თუნდა თათრებში ცხენის მოჰარვა იყოს, ამ ვაჟკაცობას ჩავიღენ მაგისტვის.

ამბოვს, მე შენზე ოქროდ თმიან ტყუპ ყმაწულევ ღააბადევარ. / ამბოვს, მე შენთვის ოქროსთმიან ტყუპ ყმაწვილს ღავბადებ (გავაჩენ).

ერ შუღ ღლე გარაქ უმ მოვქსოვნოთ, შუღ ღლესუკან თქონთავ ღააბარევართ. / ერთი შვიდი ღლე უნდა მოვქსოვოთ, შვიდი ღლის შემდეგ თქვენ ღააბარებოთ.

ასეკეა: გადაყრევარ, საყიღევარ, მააღებევარ, მასლეევარ, გააქეთევარ, გალანზღევარ, გაღასლეევართა, ღააბრუნევარ, ღაანახევარ, გაავღევარ, ღაავენევარ, ღატკოფავარ, ამათხრევარ...

მე-2 პირი:

არ დაგკრავ მე, შენ ჩემ ზმაკაც ხარ! ამბოვს: არ, დააკრახარ! თუ არ დააკრახარ, შენ თავ აქ დააგლეჟუარ. / არ დაგკრავ (დაგარტყამ), შენ ჩემი ძმაკაცი ხარ! ამბობს: არა, დამკრავ! თუ არ დამკრავ, დაგგლეჯს.

ე ღეკაც თუ არ მომდა, ჩონ საათი გადასლევართა? / ეს ღელაკაცი თუ არ მოვიდა, ჩვენ საიდან გადავალთ?

ვალა, ღელა, მე მაკლომუარ, ჰიგეს დარჩომელი, ჰიგმიბე შახენეხარავ. ჩემ კოლა ჰიგმიბე შახენეხარავ. ღელა ჟავრობდა: ჰაიცოყო, ნუ ებნებივ, არ მაკლომეხარ. / ვაი, ღელა, მე მოკკვდები, ეგ დარჩება, მაგას შეხედავ. ჩემს მაგივრად მაგას შეხედავ. ღელა ჯავრობდა: კარგი რა, ნუ ამბობ, არ მოკკვდები./

აი შიო ბიზა, ერ რამ გითხრო, გააჟავრებეხარა? / აი, შიო ბიძა, ერთ რამეს გეტყვი, გაჯავრდები?

ას ჰექტრი ადგილ მაჟნახარ, დაათესეხარ, დაფარცხეხარ. / ასი ჰექტრის ადგილს მოხნავთ, დათესავ, დაფარცხავ.

ჩონც უგი ემეს აქა დოგოქადნენ, ველარ შააკრებეხართ, არ გააშობევართ თქონთავო. / ჩვენ აი ამას დაგვემოქონენ, ველარ შეიკრიბებით, არ გაგიშვებთო.

ასევეა: გადახორწნეხარ, შახენეხარავ, მაკლომეხარ, გაათხუბეხართ, საჩონბეხარ, დაარჩომიხარ, დასწავლევეხარ, წასლეხარ, მალევეხარ, მაალეხარ, სათქმეხარ, მიაცემეხარ, გააზლომეხარ, შიჭმეხარ...

მე-3 პირი:

არ მოჰჭრო! წელს ნაყოფ მააცემელი. / არ მოჭრა! წელს ნაყოფს მოგვცემს.

მამალს აბარეხს: შენ იყივლ, ბებერ გმაალუზნელი, ცეცხლი დანთევაში ააფეთქეველი, თოლევში ნაცარ შააყრელი, კარევისყენ გაარბენელი, ვირ წიხლ დააკრალი, მეც მააპარევარ. / მამალს აბარეხს: შენ იყივლე, ბებერს გამოელვიძება, ცეცხლი დანთებისას აფეთქდება, თვალებში ნაცარი შეეყრება, კარებისკენ გაიქცევა, ვირი წიხლს დაკრავს, მეც მოვიპარავ.

გააზღელი გადად, უმაღლეს დაამთავრეველი, ქორწილ საქნელი, ქორწილი ღლე მარაქაში ჟანავარ მასლი, დააგლეჟელი გადითავ. / გაიზრდება ბიჭი, უმაღლესს დაამთავრებს, ქორწილს იზამს, ქორწილის ღლეს მარაქაში (ხალხში, კრებულში) მგელი მოვა, ბიჭს დაგლეჯს.

კი, ნოხოთ, ე ზალ მოდის, თუ კად ზალი, მააკუნტელი, ხეთავ ალელი, პირში გადაადღელი, თუ არეარვ ზალი, თამბალ ზალი, ზედათ გადაასლი, წასლი. / ვნახოთ და ეს რძალი მოდის, თუ კარგი რძალია, მოიკუნტება, ხეს აიღებს,

ნაპირში გადაადგებს, თუ არვარგი რძალია, ზარმაცი რძალია, ზედ გადააბი-
ჯებს, წავა.

შენ ნევეკებ დაანახენი. / შენი შვილიშვილები დაინახვენ/.

ეს თუ ტელევიზორზე გამაყონეს, დაცინევენი ჩემზე. / ეს თუ ტელევიზორ-
ში გამოიყვანეს, დამცინებენ.

კიდე ჯმად მააცემენი რად გინდავ. / ხმასაც მოგცემენ, რა გინდაო/.

ასევეა: დააკლენი, მათხოვნენი, გამაცხოვრებელი, დახმარეველი, გააზღელი,
დააგლეჟელი, გაარეცხელი, საქნელი, შამახედნელი, საცნოველი, გაატყრო-
მელი, გააფხლაკუნელი, ჩაავარდნელი....

მყოფადის წარმოების სამივე ტიპი თანაბრად გამოიყენება ერთი მთქმე-
ლის ტექსტში. ზოგჯერ ერთ წინადადებაში სამივე მოღელი შეიძლება შეგ-
კვდეს. ორი მოღელის გამოყენება კი ხშირზე ხშირია:

ზმნისწინიანი (ჩვეულებრივი) / მეშველზმნიანი:

მაგას რადმ დააკლდებ, ქალ არ მააცემევარ. არ დააკლდებ, მააცემევარ.

გააგლებუარ შენთავ სოფლი! - მინ გამაგლებსავ?! - ბეეხაბარ²³⁸ ეყო, მაა
გონი ჰათარია ერად. - **გაგაგლებენ, გაგაგლებენ.**

ამბოვს, ექ თუთიყუშ გააშობელი, მის ჯარზეაც დაჟდებ, ის უნდა ხემწიფე
იქნეს ფაჰჩად იქნეს.

ფაჰჩას ებნევ, შენ ადს დაავალ, იმა ვერ შაასრულეველი, მოვლანი დაგჰჩევ
შენ იმი დეკაც. ის აქათი ვერც დააბრუნეველი, ამბოვს.

მაშინ შენ მოჰკდობი, ჰეჩ შენთან სულ არ დაარჩომელი.

წასულაში, ცოტა ვირ დაშრომაში, ვირ იკნოსებს, მაშინ შენი სულის სა-
მით ერთ წილ წავა. მევლან ცოტა წინაყ გალლალ! კიდე იქ იკნოსებს მეორე-
ჯერ, მეძრე შენ სულ ორ წილ წავა, ერთ წილ დარჩება. კიდეც ცოტა წინაყ
გალლალ, კიდეც იკნოსებს. მაშინ შენ მოჰკდობი, ჰეჩ შენთან სულ არ დაარჩო-
მელი.

ფქვილით მაადიდევ ხაშს. ხაშ აამჟიეველი. დილლაზე დადწყოვ მოზელად.

ამ გასხნაშ თუ შახოლ, შახოლ, თუ ვერ შახოლ კარქო მეეტან, მააკლომე-
ლი.

თუ ჰე ფურ დაჰკალ, მაგი ვორც ჭომ, თაფარ კად ვიქნევ, თუარდემ მააკ-
ლომევარ.

---

238. ბეეხაბარ იყო - აზრზე არ იყო, წარმოადგენა რა ჰქონდა.

სანდრო შენთავ მააკლელი! ამბოვს: რა ამბოვს შენ? არ მამკლავს, ჰეგ ჩემ ქირვას. ამბოვს: აარ, მააკლელი, აძლამ თქო, რუმა მე აძლამ მაგითავ მაკლევარ!

ამი, შენ რა ჟედრანი ზედ მაალებელია, ქაჩალს მინმისცემსა ჟედრანი ზედ?!

კავშირებითი / მეშველზმნიანი:

ის გაარეცხელი, წავლო, დავლო, დეე, ჩემ ქალმა ადლოსო, – ჰუთქომ.

მეტანედ ფიქიროვს: დავცრო, წაუდე, დააკარგელი, მეკლან ტანევი პატრონიბე ჟულაბ სადთი მიაცემევარა?

გაანალიზებული მასალისა და ენის მატარებელთა კონსულტაციების საფუძველზე შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ მყოფადის სამივე მოდელი მოქმედია და ერთმანეთს ენაცვლება ერთი მოქმედის ტექსტებსა და ხშირად, როგორც ვნახეთ, ერთი წინადადების ფარგლებშიც.

საგანგებო კვლევაა საჭირო ამ მოდელების ფუნქციურ განაწილებაზე. ერთი შეხედვით, ისინი თავისუფლად ცვლიან ერთმანეთს მყოფადი დროის გადმოსაცემად, თუმცა გარკვეული ნიუანსური სხვაობა მაინც იძებნება. გრ. იმნაიშვილი მეშველზმნიან ფორმებს აზერბაიჯანულის „კატეგორიულ მყოფადს“ უკავშირებს. შესაძლოა, ამ ფორმების დანიშნულება მართლაც იყოს კატეგორიულობის სემანტიკის შემცველი, მაშინ, როცა ე.წ. ზმნისწინიან მყოფადს, ანუ თანამედროვე ნორმატიულ ქართულ მყოფადს უმეტეს შემთხვევაში „ნარატიული მყოფადის“ ან „ჩვეულებითი მყოფადის“ ფუნქციით უფრო გვხვდებით.

პირველი (ნარატიული მყოფადი) ნარატიულ ტექსტებში - ძირითადად, ზღაპრებში გვხვდება. ამ ტიპის ტექსტებში, წარსული დროის გარდა (და მასზე ბევრად უფრო ხშირად) აწმყოს ან მყოფადის ფორმები გამოიყენება:

აწმყო:

მეტანედ ფიქიროვს: დავცრო, წაუდე, ტანევ დააკარგელი, მეკლან ტანევი პატრონიბე ჟულაბ სადთი მიაცემევარა? არ წაუდე, ჩემბე ჰემბე ძალშილულ მინ საქნელია?

მეტანეს ჩარად უწყდევ, დგევის, მიჰყვო თუღლქუს. ბეურ მიდიან, ცოტად მიდიან, ერ დროზე ერ დიდ წყალ უხტრვაყ. თუღლქუდ ებნევ.

მყოფადი:

ზოლ დროზე ერ ფაჰჩად ყოფილ. იმის ორ შუღ ქნილ. ერ დდე იდ შუღლებ

მამას ეტყუან: მამა, შენ ჩონ თავ გოგაცალკავ!

დაჟღების ამ ფაშატზე, წავ ამ ლელეში, დაამბავს, წითელ ცხენი თმად გაპტუსაგს, მოვ ხუხუნ-ხუხუნ წითელ ცხენ. ჰა, დაჟღებ დერალ, წითელ ტონიც ჩადცომს, ყილინჟიც, მათრახიც, ბუთუმრამ, დაჟღებ, ძალა! გომოვდგებ ამა. ჰა, გომოვდგებ, წავ, ამ ყოშინ...თავიან ყოშინი შიგად გაზრობ, წავ ახლა იქ იმათთან, დაჰვოცავს ბუთუმს. ჰაა, ფაჰას დაჰჟერს.

„ნარატიული მყოფადის“ ფუნქციით გაცილებით პროდუქტიულია აწმყოს ფორმები, თუმცა მათ თავისუფლად ენაცვლება მყოფადიც. მეშველზმნიანი მყოფადი ასეთ კონტექსტში არ გვხვდება.

მეორეს (ჩვეულებითი მყოფადი) შეიძლება რიტუალური ტექსტიც დავარქვათ, ის განმეორებადი ინსტრუქციული შინაარსის ტექსტია და ზმირად გამოიყენება ამა თუ იმ რიტუალის ან საქმიანობის აღსწერად (ქორწინება, დაკრძალვა, კერძის მომზადება და ა. შ.).

მაგალითისთვის ვრცელ ამონარიდს მოვიტანთ. ამ მონაკვეთში მეშველზმნიანი მყოფადიცაა დამოწმებული, თუმცა გაცილებით ღიღია ზმნისწინიანი ფორმების წილი:

პურ დაკრად

ვარცლ ჩმაღლეკ, პატრა სუფრადთი გადაჰბლერტავ, კელე შიგადთი ომოოგუ. შიგ ყოფ ნაფხნოვს ჟამში ჩაჰყრი. კელე მეეკილეკ საცერში ფქულ ჩაყრად. საცერში ოთხ ჟამ ფქულ ჩაჰყრი, გაჰსცრი. ის იქნევის ერ საცერ. ორ იმთონსაც გაჰსცრი, იქნევის ერ ცომ ფქულ.

სალამოზე ერ ჟამ ფქული // ფქვილით მაადილეკ ხაშს. ხაშ აამჟიეველი.

დილლაზე დადწოვ მოზელაჲ. მარილს წყალში გაადნოვ, ლამაზა ცომს მოჰზელაჲ, გომოჰქნი // გემოჰქნი, დაახწევ, ზედაც ერ მუჭა ფქულ მაყრი, სუფრა // სუფრაჲ დაჰხურავ: თბილა იქნესავ, კადგორა მალე აფუეკდესავ.

მოზელი ცოტა დროდ გავლას უკან ცომს მოუვლი. თუ ფუილ მოჰყოლევი, თორნეს ჩოუნთევ. სამ კონა ფიჩხ თორნეს ათეთრევს. ერთ-ერთა თორნეში ჩააგდეკ. ერთ პიწა დადწოვ, მეორეს ჩააგდეკ, მესამეს. თორნე გათეთრეკად თქმაში მართლა თეთრ კი ნუმ არ კეჰტევ. ფიჩხ დაწოვაში თორნე სიჰტა შავდევის, მეკლან ად ჭორტკლიჟურა რამ გადის. ეემ გასულას გათეთრეკას გოზახნით. მეკლან ამაგარუეკ საჩხრეკელადთი ნაღორდლეკ, თორნი შუაზე დააგრუეკ.

ომოგრუეკაში საჩხრეკელად იწოვის. მალე წყალში ჩაცემაში ქრუჲ მანაღოვ ცეცხლ. ერ-ორ მუჭა მარილ ნახვერ ჟამ წყალში ჩაჰყრი, გაადნოვ,

თორნეზე მასხამ. კედე მოგრილევას უკან ერ ცოტა ლავაშ დააკრავ. პირი პურევ დაკრაში გუნდევ წრულ ადტანავ, წრულ ადმაზე, რუმ პური პურ კად-გორა არ ცხრავყ. კედე სამტკეველიან პურ დააკრავ. პურს დაჰვდი ასტმეკით. ჩანაცუნ პურს კუნტად ვრზახით.

დიდ ასტამ ორი: ერთი ერ მხარედ ტყელი, მეორედ – მოკაკული. მოკაკულ ასტმით პურს ვიჭერთ, ტყელპირიანით კი ვფხეკავთ. ემაგრ ომოვქთ თორნედით პურს.

თორნედ თუ მაგრა ცხელ იქნა, პურ წასვლელე. კედე კუნტა პურს მიადევართ: თუ ცივ იქნა, პურ არ დავლელი თორნედით, თორნეზე დაარჩომელი ფაფაჰყელად.

თორნედ ორნაირ პურს იცხოვს: პირის და ზირის.

პურ დავდად დახწვენას უკან პურევს გაცივეთ, მერე გარცხლში ვაწყოვთ; თუ ცხელ-ცხელა ჩავაწყევით, პურ დაფორეველი. მერე მივაქთ შინ.

როგორც ვხედავთ, ტექსტში დადასტურებულ ზმნურ ფორმათაგან გამოვარჩიეთ მყოფადის ზმნისწინიანი (ბოლდი) და მეშველზმნიანი (გახაზული ბოლდი), აგრეთვე აწმყოს (გახაზული) ფორმები.

ტექსტი „სარეკომენდაციო“ შინაარსისაა. ასეთ ტექსტს პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ „რეცეპტის ენა“.

როგორც ვხედავთ, ზმნისწინიანი მყოფადისა და აწმყოს ფორმებით ამ ტექსტში სარეკომენდაციო / საცნობარო ინფორმაციაა გადმოცემული, ის არ აკონკრეტებს დროს საუბრის მომენტთან მიმართებით.

ამასთან, აწმყოს ფორმები ერთგვარ წინმსწრებ საცნობარო ინფორმაციას გამოანაწევრებენ „ფარდობით დროში“, იმას, რაც წინ უძღვის სარეკომენდაციო ქმედებებს:

სამ კონა ფიჩხ თორნეს ათეთრევ ს. / სამი კონა ფიჩხი თორნეს აცხელებს.

მოკაკულ ასტმით პურს ვიჭერთ, ტყელპირიანით კი ვფხეკავთ. ემაგრ ომოვქთ თორნედით პურს.

ტექსტში წარმოდგენილი ყველა ეს ფორმა (აწმყო) დროული დაკონკრეტების შინაარსისგან დაცლილია და „ზოგად აწმყოს“, ჩვეული მოქმედების განმეორებადობას აღნიშნავს.

მყოფადის ფორმები კი ის რეკომენდაციებია, რომელიც უნდა შესრულდეს ტექსტის შინაარსით გადმოცემული „სამოქმედო გეგმით“. საცნაურია, რომ ამ ტექსტში ყველა ეს რეკომენდაცია მეორე პირის ზმნური ფორმით არის გადმოცემული:

ჩმაღლეგ, გადაჰბლერტავ, ომოოგუ, ჩაჰყრი, მეეკიდეგ, ჩაჰყრი, გაჰსცრი,

იქნევის, მაადიდევ, დადწოვ, გაადნოვ, მოჰზელავ, გომოჰქნი // გემოჰქნი, დაახწევ, მააყრი, დაჰზურავ, მოუვლი, ჩააგდევ, დადწოვ, ჩააგდევ, ამააგრუევ, დააგრუევ, ჩაჰყრი, გაადნოვ, მაასხამ, ადტანავ, დააკრავ, დაჰვლი.

არც აწმყოსა და არც ზმნისწინიანი მყოფადის ფორმებით გადმოცემული ზმნების სუბიექტები რეალური მოქმედი პირები არ არიან. ეს არის „ინსტრუქციის“ პერსონაჟები, რომლებიც ერთგვარად დეპერსონალიზაციას განიცდიან ტექსტის „ჟანრის“ (ტიპის) გამო. ამგვარ ტექსტში შესაძლოა პირველ პირში ილაპარაკოს პირმა, რომელსაც არასოდეს გამოუცხვია პური, ხოლო მეორე პირად (ამ შემთხვევაში) ივარაუდებოდეს პირი, რომელიც არ აპირებს ამ რეკომენდაციების შესრულებას.

რაც შეეხება მეშველზმნიან ფორმებს, სულ სამი წინადადება გვაქვს, რომელშიც ეს ფორმები იჩენს თავს. სამივე შემთხვევაში ეს ფორმები გამოხატავენ რეალურ მომავალ დროს და რეალურ სუბიექტს. შეიძლება ითქვას, რომ ისინი ნამდვილი „კატეგორიული მომავლის“ ფორმებია:

სალამოზე ერ ჟამ ფქუღი // ფქვილით მაადიდევ ხაშს. ხაშ ამჟივეელი.

თორნედ თუ მაგრა ცხელ იქნა, პურ წასვლელი, კედე კუნტა პურს მიადევართ: თუ ცივ იქნა, პურ არ დაავლელი თორნედთი, თორნეზე დაარჩომელი ფაფაჰყელად.

თუ ცხელ-ცხელა ჩავაწყევით, პურ დააფორეველი.

ნიმუშად კიდევ მოგვყავს სარეკომენდაციო ტექსტის ფრაგმენტი. ამჯერად ესაა ქორწინების წესის აღწერა:

ესენი ეტყუანყე: მაშ, იმასლაათეთ, როგო იქნებო.

მეძრე ადგებიან, გამოვლენ, მოვლენ თავის სახში. მეგრედეფა ეს შულის მამა აღარ წავა. ქალის ყოუმი რომ იყო, ის კაცი წავა იმასთან. საქმეს რომ გაასწორებენ, ქართულს რომ მისცემენ, მაშინ ერ მანათ ბეჰს მისცემს. იქე თქმენ: რახან ნიშანი მევლოთ?

ქალი მამა იტყუჰს: ხუალ ღამ მაეტანეთ!

ის კაცი, მაჭაკალი, მუა ბიჭის სახში. ერთი მაგარიშსაც გამაართომსყე, ეტყუჰსყე: ხუალ ღამ ნიშანს მივაქომთ, დააჰაზირეთ!

ესენი თავი ახლო ყოუძებესაც დოუზახებენ, თავის სახში გამააცხოზენ პურ, ქაღას, ნაზუქს, კორცხებ მოხარშენ, დაჭრეველებენ, ჰალვასაც გააქეთებენ, ცოტა შაქარსაც, ჩეისაც იყიდიან, ქალისთუნ ტანსმოსაც იყიდიან, სრუს ერ ხურჟინში ჩაალაგებენ.

ხუალ ღამე რომ იქნება, იმ კაცს, მაჭაკალს, ებნებიან. მაჭაკალი ამ ხურჟინს ადკიდებს, იმ ბიჭის ახლო ყოუძებთან ერთა წავლენ ქალის სახში. ქალის

ეზოში რომ გაუწევენ, ერ თოფ ესრუან, მემრე შედიან სახში. ქალის სახში ჭამენ, ლევენ, მემრე ამ ხურეინს ომოჰშლიან ვარცში, გაშლიან. ვარცს მად-ტანენ ხალხს წინ. ერ კაცი ადგება ფეყზე. ის კაცი იტყუს: ეს ხონი ამ ქალის ყუდადბის მოღებულია.

ის ბუთუჲმ ხალღი იტყუს: ღმერთმა მუბარაქა გაჰვადოს, ბახტიანი // ბახ-თიანი იქნოს.

ამ ვარცს ატანენ, წაღლებენ. მემრე ხალღი ადგება, სრუ მუა ბიჭის სახში. ბიჭის სახში აშიღი იქნება: იქე ღოუკრონ, იმღერებენ, იშიპრებენ დილღამ-დინ. დილღაზე ჰარასი თავის სახში წავლენ. ნიშანიც მორჩა.

რასაკვირველია, არის შემთხვევები, როცა ზმნისწინიანი მყოფადი კატეგორიული მყოფადის ფუნქციითაც იხმარება, თუმცა ფუნქციური ღიფერენციაციის აშკარა ნიშნები მაინც ანგარიშგასაწევია. ძნელი სათქმელია, პარალელური წარმოება სალიტერატურო ენის გავლენის შედეგია თუ ძველი სურათის ანარეკლი. საკითხი ლეტალურადაა შესასწავლი და, რასაკვირველია, ამისთვის არ არის არსებული ტექსტური მასალა საკმარისი. საჭიროა საგანგებო კვლევა ახალ მასალაზე, ენის დოკუმენტირების ახალი მეთოდებითა და საკითხზე ორიენტირებული ჩაღრმავებული კვლევით, რათა გამოწვლილვით იქნეს აღწერილი და ნაკვლევი მყოფადის წარმოების სამივე მოდელის ფუნქციური სტატუსი, განისაზღვროს მათი მიმართება ქართული და ქართველური ენობრივი სივრცის სხვა ერთეულებთან.

მოკვლეული მასალით კი ნათლად ჩანს, რომ ამ თვისებითაც - გამოხატოს „ნარატიული“, დაუკონკრეტებელი დრო, ინგილოური გვერდში უდგას სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებს. მყოფადის სემანტიკური ღიფერენციების ეს ტენდენცია უცხო არ არის ქართველური ენებისთვისაც.

ინგილოურში მყოფადის თავისებურების საკითხს პირველად გრ. იმნაიშვილი შეეხო. სწორედ მან გამოყო თავიდანვე მყოფადის წარმოების სამი ძირითადი ტიპი და აღნიშნა, რომ „მესამეგვარი წარმოება“ მყოფადისა ჩრდილავს დანარჩენ ორს. ამ ტიპის მყოფადის სტრუქტურა მან ასე აღწერა:

„მყოფადის მიმღეობა, ჰლუს მეშველი ზმნა: ვარ... ხარ... III პირში კი - ი.“ (იმნაიშვილი, 1954:157).

ინგილოურის ამ სპეციფიკური ფორმების აღსანიშნავად მკვლევარი რაიმე განსაკუთრებულ ტერმინს არ ქმნის და მოიხსენიებს მას, როგორც „მესამენაირ ან მესამე სახის მყოფადს“. ავტორი აღნიშნავს, რომ ინგილოურის მესამე სახის მყოფადს პარალელი მოედებნება აზერბაიჯანულში. ესაა განსაზღვრული, ანუ „კატეგორიული“ მყოფადი, რომელიც აგრეთვე იწარმოება

მყოფადის მიმღეობაზე მეშველი ზმნის (შემასმენლობითი აფიქსების) დართვით.

გარდა იმისა, რომ მყოფადის ამ მესამე ტიპს მომავალი დროის გამოხატვაში დომინანტურ ადგილს მიაკუთვნებს, ავტორი იმასაც აღნიშნავს, რომ ინგილოურში მყოფადი დროის ამგვარ წარმოებაში მეტი უეჭველობა და კატეგორიულობაა გადმოცემული და ამგვარად, მყოფადის განსხვავებულ წარმოებაში სემანტიკურ დიფერენციაციაზეც მიანიშნებს. საკითხზე მსჯელობისას ავტორი ახსენებს ჭანურის ანალოგიურ მოვლენას და არნ. ჩიქობავას ნაშრომზე მითითებით (ჩიქობავა, 1944: 114-115) აღნიშნავს, რომ ჭანურში მყოფადის საწარმოებლად გამოიყენება მე-2 კავშირებითი ყველა კილოში, ხოფურში ის ირთავს „მინონ“ ზმნას (მინდა), ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში - ერე მეშველ სიტყვას. ჩიქობავა ჭანურის ამ ვითარებას ბერძნულის გავლენით ხსნის: „ახალი ბერძნულის მყოფადში „მინდა“ ზმნაც მონაწილეობს და კავშირებითიც ამოსავლადაა გამოყენებული“ (ჩიქობავა, 1944:115).

იმნაიშვილი არ აგრძელებს მსჯელობას ინგილოურისა და ჭანურის ვითარების შესაძლო კავშირზე ან საერთო საფუძველზე. აღნიშნავს, რომ ჭანურის წარმოება განსხვავდება ინგილოურის მყოფადისაგან: ინგილოურში არც „მინდა“ მეშველი ზმნაა გამოყენებული და არც „ერე“ მეშველი სიტყვა. ამ ორ მოვლენას შორის ავტორის აზრით საერთოა მხოლოდ ის, რომ: 1. ორივე რთული შედგენილობისაა; 2. ორივეგან მეორეული წარმოშობისაა წარმოება; 3. ორივე მიღებულია სხვა ენის გავლენით.

როგორც ვხედავთ, ჭანურთან ანალოგიას ავტორი მოიხმობს ანალიზურ ფორმათა ნასესხობის თეორიის გასამაგრებლად და დაასკვნის კიდეც: „მყოფადის მესამეგვარი წარმოება ფართოდაა გავრცელებული მთელ ინგილოურში. იგი წარმოშობით ახალია შედარებით და გაჩენილია აზერბაიჯანული ენის გავლენით“. მყოფადის წარმოების ამ ტიპს ავტორი მთლიანად ენათა კონტაქტების შედეგად განიხილავს (იმნაიშვილი, 1954: 158).

იმავე მოსაზრებას ადასტურებს ავტორი მოგვიანებით გამოცემულ მონოგრაფიაში. ის რამდენიმე აბზაცს უთმობს მყოფადის წარმოების თავისებურებას და მესამე ტიპად გამოყოფს წარმოებას „მიმღეობაზე მეშველი ზმნის დართვით (დააჭერევარ, დააჭერეხარ, დააჭერელი(ა), სადაც სუბიექტური პირი გამოხატულია მეშველი ზმნით“, ხოლო ობიექტური პირი (პირდაპირიცა და ირიბიც) წარმოდგენილია უნიშნოდ. პირთა მიმართების გარკვევა შეიძლება მხოლოდ კონტექსტში (დააჭერევარ მე იმი თავ „დავიჭერ“, დააჭერეხარ შენ ჩემ თავ „დამიჭერ“, ის დააჭერელი(ა) შენ თავ „დავიჭერს“, ისენ შენზე კაი

ყოჩ მაცემენნი(ა) < | მაცემელნი (ა) „ისინი შენ კარგ ყოჩს მოცემენ“. მყოფადის სპეციფიკის აღწერა მონოგრაფიაში რამდენიმე აბზაცით ამოიწურება და განხილული მაგალითებიც სულ ისაა, რაც მოყვანილ ფრაგმენტშია ასახული. ამ მსჯელობის სქოლიოში ავტორი აღნიშნავს: „ზერბაიჯანულში ყველა ტიპის ზმნას პირის ნიშნებად მეშველი ზმნიეული წარმოების აფიქსები ერთვის, ალბათ, ესეც ბიძგს აძლევს ინგილოურს, ხშირად იხმაროს მეშველი ზმნა“ (იმნაიშვილი, 1966: 117-118). სხვაგან, ენათა კონტაქტებზე ზოგადი მსჯელობისას ავტორი უცხო ენის გავლენის ერთ-ერთ მაგალითად ასახელებს „მყოფადის წარმოებას მიმდებარის საშუალებით“ (იმნაიშვილი, 1966: 155).

მყოფადის წარმოების თავისებურებები შედარებით ფართო ილუსტრირებით განიხილა როგნედა ღამბაშიძემაც თავის სადისერტაციო ნაშრომში, მოგვიანებით კი ცალკე სტატიაც მიუძღვნა ამ საკითხს (ღამბაშიძე, 1949; 1956). ისიც მყოფადის სამ ტიპს გამოყოფს. ე.წ. მესამე ტიპისთვის შემოაქვს ტერმინი „მეშველზმნიანი“ მყოფადი და ამ წარმოებას ისიც ცალსახად აზერბაიჯანულის გავლენად მიიჩნევს: „ასეთი წარმოება მყოფადის მწრივისა აზერბაიჯანულის გავლენით აიხსნება. აზერბაიჯანულშიც აღებულია მომავალი დროის მიმდებარე და ერთვის მას შემასმენლობითი აფიქსები, რომლის როლს ქართულ ენაში მეშველი ზმნა ასრულებს“ (ღამბაშიძე, 1949: 182).

მოგვიანებით გამოქვეყნებულ სტატიაში, რომელიც სპეციალურად ეხება მყოფადის მწკრივთა წარმოების საკითხებს, ავტორი იმეორებს გამოთქმულ აზრს, რომ ინგილოურში სამი მყოფადია: ძველი ქართულისებრი, ახალი ქართულისებრი და მეშველზმნიანი, რომლის მსგავსი არც ძველმა ქართულმა იცის და არც ახალმა და რომელიც საკუთრივ ინგილოურისთვისაა დამახასიათებელი (ღამბაშიძე, 1957: 249). იქვე სქოლიოში მკვლევარი აღნიშნავს, რომ მართალია ეს წარმოება ორივე კილოკავში (კაკურსა და ალიაბადურში) გვხვდება, მაგრამ მოპოვებულ ტექსტებზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ ალიაბადური მას შედარებით შვიათად მიმართავსო. როგნედა ღამბაშიძის ორივე ნაშრომში უხვად არის წარმოდგენილი ემპირიული მასალა, მოცემულია მისი სისტემატიზაციისა და აღწერის ცდა. მასალა ძირითადად ეყრდნობა ავტორის მიერ ჩაწერილ ტექსტებს, რომელთა მხოლოდ ნაწილია გამოქვეყნებული, ამიტომ სტატიაში მოცემული მდიდარი მასალა მეორეული კვლევის დიდ პოტენციალს შეიცავს. დისერტაციის დაცვიდან 10 წლის შემდეგ გამოქვეყნებულ ამ სტატიაში მკვლევარი აღარ არის ისე დარწმუნებული, რომ აღწერილი მოვლენა ცალსახად ენათა კონტაქტების შედეგია და წერს, რომ

ძნელი სათქმელია, როგორი წარმოშობისაა მყოფადისა და მყოფადის წრის სხვა ნაკვთების წარმოება, თუ გავითვალისწინებთ ძველ ქართულში აღწერითი წარმოების ადგილს ზოგადად და მყოფადის წარმოებაშიც, შესაძლოა, ინგილოურში ამ მოვლენის ქართულ წარმოშობაზეც ვიფიქროთო და მიუთითებს ივ. ქავთარაძის მოსაზრებასაც (ლამბაშიძე, 1957: 264), თუმცა იქვე აგრძელებს მსჯელობას სრულიად საპირისპირო მიმართულებით და წერს, რომ „მეორე მხრივ, ძნელი გამოსარიცხია აზერბაიჯანულის გავლენა. აზერბაიჯანულში საკვებით ანალოგიური ვითარება დასტურდება: მყოფადის მწკრივის საწარმოებლად აღებულია მომავალი ღროის მიმღეობა და მას ერთვის პირის გამომხატველი აფიქსები, რომელთა მაგივრობას ინგილოურში მეშველი ზმნა ეწევა. „...მწკრივთა წარმოების აღნიშნული თავისებურებები, რომლებიც საკვებით ერთნაირ სურათს ადასტურებს აზერბაიჯანულსა და ინგილოურში, ძალაუვნებურად აზერბაიჯანულის გავლენაზე გვაფიქრებინებს“, ამავე აზრის სქოლიოში მკვლევარი ფრთხილად შენიშნავს, ხუნძურის გავლენაც არ არის გამორიცხული, თუმცა თავადვე ამბობს, ეს ვარაუდი სათუთაო (ლამბაშიძე, 1957: 264-265).

მყოფადის სამი სახეობის განხილვისას მკვლევარი მეშველზმნიანი წარმოების დომინანტურობას კი აღნიშნავს, მაგრამ ამ ფორმათა დიფერენცირებულ გამოყენებაზე არაფერს ამბობს. როგორც აღინიშნა, მეშველზმნიანი წარმოების გამოყენების მიხედვით ის კაკურსა და ალიაბათურს განასხვავებს და მიიჩნევს, რომ ამათგან მეორეს ეს მოვლენა შედარებით ნაკლებად ახასიათებს.

მოგვიანებით ამ საკითხს შეეხო ვენერა ჯანგიძე, რომელიც ენათა კონტაქტების თვალსაზრისით იკვლევდა ინგილოურ დიალექტს. მკვლევარი, როგორც ბევრ სხვა მოვლენას, მეშველზმნიან მყოფადსაც აზერბაიჯანულის გავლენად მიიჩნევს. მისი აზრით, მყოფადის ამ ტიპის გაჩენა ინგილოურში ქართული ზმნის პოლიპერსონალობის რღვევას უკავშირდება. როგორც ცნობილია, ინგილოურის უცხოენოვან გარემოში ცვალებადობის დინამიკას ის სამ სინქრონიულ ჭრილში განიხილავს. პირველი, ეს არის მე-19 საუკუნის ტექსტები, მეორე – 40-60-იანი წლებისა და მესამე – თანამედროვე ინგილოური (70-80-იანი წლები) [ჯანგიძე, 1976: 26; 59].

ჯანგიძეც მყოფადის წარმოების სამ ტიპს განიხილავს (1. ახალი ქართული-სეპური (ზმნისწინიანი); 2. II კავშირებითის ფორმით; 3. მეშველზმნიანი). ამათგან ორ უკანასკნელს აზერბაიჯანულის გავლენით ჩამოყალიბებულ ღროის ფორმებად მიიჩნევს.

ავტორის აზრით, ზმნის პოლიპერსონალობა, როგორც ქართული ზმნის მთავარი ნიშანი, სრულად იყო შენარჩუნებული პირველ სინქრონიულ ჭრილში, მეორეში აზერბაიჯანული ზმნის მონოპერსონალური ზმნის გავლენით, რომელსაც მხოლოდ აბსოლუტური წყობა მოეპოვება, იწყება პოლიპერსონალობის რღვევა ინგილოურში. ავტორს მეშველზმნიანი მყოფადის მაგალითები მოჰყავს საილუსტრაციოდ (ქალ მააცემელზარ ჩემზე / ქალს მომცემ; თმა ჩონბეაც გაათეთრეველ / თმა გაგვითეთრდება; შენზე მე მაამოლრველვარ / მე მოგეშველები; მამადა ჟულაბ მიაცემევარ / მამას მე ვუპასუხებ), ეს სინტაქსური კონსტრუქცია უცხოა ქართულისთვის, რადგან ზმნაში აღარაა ასახული სუბიექტურ-ობიექტური პირები. ამ თავისებურებას მკვლევარი კაკურის დამახასიათებლად თვლის და ასე აზუსტებს: „ინგილოურში, უფრო ზუსტად, კაკურში (!)“ [ჯანგიძე, 1976: 71-72].

მესამე სინქრონიულ ჭრილში, მკვლევრის აზრით, ეს მოვლენა შესუსტებულია და მეორე კავშირებითისაგან ნაწარმოები მყოფადის მსგავსად, ადგილს უთმობს პირველ (ზმნისწინიან) წარმოებას: თმად ჩონც გოგითეთრდევ; შენ მე მრგომოლრვ; მამას ჟულაბს მე მივცემ (ჯანგიძე, 1976: 161).

აზერბაიჯანულის გავლენის შედეგად გაჩენილი უნდა იყოსო ასევე მეორე კავშირებითის ფორმით გამოხატული მყოფადი. გრ. იმნაიშვილი და რ. ღამბაშიძე ასეთ ფორმებს ძველი ქართულის იდენტურ მონაცემად აღწერენ, ვ. ჯანგიძე კი მას ცალსახად აზერბაიჯანულის სასურველობის კილოს გავლენით გაჩენილად მიიჩნევს. არგუმენტად მოიხმობს ე.წ. პირველი სინქრონიული ჭრილის მონაცემებს, რომლებიც არ ადასტურებენ მეორე კავშირებითის ფორმით გამოხატულ მყოფადს [ჯანგიძე, 1876: 82].

მკვლევარი მიიჩნევს, კავშირებითის ფორმების მყოფადის ფუნქციით გამოყენება დომინანტურია მეორე სინქრონიული ჭრილისთვის, მესამეში კი მას, როგორც მესამე სახეობის მყოფადს (მეშველზმნიანს), ჩაანაცვლებს „პირველი სახის“, ანუ ზმნისწინიანი მყოფადი [ჯანგიძე, 176: 161].

მაშასადამე: 1. მყოფადის ფორმათა სიმრავლეს ვ. ჯანგიძე მთლიანად ენათა კონტაქტების შედეგად მიიჩნევს; 2. განიხილავს მათ მხოლოდ გვიანდელ მოვლენად (მე-20 საუკუნის 40-60-იანი წლების) და 3. საკუთარი მასალის საფუძველზე (სხვა, სამეცნიერო მეთოდოლოგიით მოპოვებული მასალა ამის დასასაბუთებლად არ არსებობს), დაასკვნის, რომ მყოფადის ფორმათა მრავალფეროვნება მესამე სინქრონიულ ჭრილში ანუ 70-იანი წლებისთვის იზღუდება ზმნისწინიანი მყოფადის სასარგებლოდ; 4. მყოფადის ფორმათა ფუნქციურ-სემანტიკურ განხილვას არ ახდენს და არც მიუთითებს რაიმე სახის

დიფერენცირებაზე.

ვასილ აბაშვილი (კუზიბაბაშვილი) შეეხო ამ საკითხს თავის სადისერტაციო ნაშრომში, რომელიც მოგვანებით წიგნად გამოიცა (აბაშვილი, 2009: 95-100) ნაშრომში საკითხი საკმაოდ ძუნწად არის წარმოდგენილი. ძირითადი დასკვნები ასეთია:

1. მეშველზმნიანი მყოფადი ალიაბათურს არ ახასიათებს;
2. მეშველზმნიანი მყოფადი არ ახასიათებს ე.წ. პირველ სინქრონიულ ჭრილს – მოსე ჯანაშვილის მასალის მიხედვით.
3. მეშველზმნიანი მყოფადის ფორმები ძირითადად გვხვდება კახის რაიონის სოფლების (ქოთოქლოს, ალიბეგლოს...) მეტყველებაში.
4. ზოგიერთ სოფელში, რომლებშიც ადრე ჩაწერილი ტექსტებით დამოწმებულია მეშველზმნიანი წარმოება, სამწუხაროდ, ქართულად აღარ ლაპარაკობენ;
5. მეშველი ზმნა მყოფადის ფორმებშიც პირთა გასარჩევად უნდა იყოს გაჩენილი;
6. შესაძლოა, ეს ფორმები დიალექტის შინაგანი პოტენციითაც იყოს განპირობებული;
7. ინგილოურში მეშველზმნიან ფორმათა წარმოშობის მიზეზების რკვევისას არ შეიძლება არ გავითვალისწინოთ უცხო ენის - აზერბაიჯანულის მონაცემები.

როგორც ვხედავთ, მკვლევრები ან უცხო ენის ცალსახა გავლენად მიიჩნევენ ზმნისწინიანი მყოფადის (ვ. ჯანგიძე - მეორე კავშირებითი ფორმით ნაწარმოები მყოფადისაც) არსებობას ინგილოურში, ან უშეგებენ მის საკუთრივ ქართულის ნიადაგზე წარმოქმნის შესაძლებლობას, თუმცა მაინც დაბეჯითებით ამბობენ, რომ აზერბაიჯანულის გავლენის გამორიცხვა ამ ფორმათა განხილვის დროს არ შეიძლება და, რომ ეს გავლენა თვალნათელია.

როგორი ვითარებაა მყოფადის წარმოების თვალსაზრისით ქართულ და ქართველურ ენობრივ სისტემებში?

მეგრულში აწმყოსა და მყოფადის გასარჩევად მტკიცებითი ნაწილაკები და მოქმედების უსასრულობის აღმნიშვნელი ნაწილაკები გამოიყენება და ეს გზა არც ლაზურისთვისაა უცხო [ქირია და სხვ. 2015: 466-467]. ის, რომ ფორმათა დიფერენცირებისთვის მეგრულს აქვს დამატებითი მორფოლოგიური რესურსი, ნიშნავს იმას, რომ ენა ეძებს ფორმათა სისტემატიზების, კლასიფიკაციის ახალ გზებს [ქირია და სხვ. 2015: 479].

როგორც ზემოთაც ითქვა, ლაზურისთვის არნ. ჩიქობავა მყოფადის წარ-

მოების სამ საშუალებას გამოყოფს: „მყოფადისთვის ჭანური იყენებს: 1. პრევერბიან აწმყოს; 2. კავშირებით მეორეს და 3. კავშირებითი მეორისაგან ნაწარმოებ თავისებურ ნაკვთს. პირველი ორი შედარებით იშვიათია, მესამე ტიპი – ღამანასიათებელი თანამედროვე ჭანურისათვის“ [ჩიქობავა 1944: 113].

ლაზურის მყოფადთან დაკავშირებით მეცნიერი სხვაგან წერს: „მყოფადი იწარმოება კავშირებითი მეორისგან სხვადასხვაგვარად. ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში კავშირებით მეორეს დაერთვის -ერე||-რე||-ე: ხმოვნების შემდეგ -რე (ელიზია!), თანხმოვნების შემდეგ - -ერე||-ე... ხოფურში მყოფადის საწარმოებლად გამოყენებულია მინონ მეშველი ზმნა; ის იცვლის პირსა და რიცხვს, ზმნა კი მხოლოდობითში რჩება. როგორც პროფ. ი. ყიფშიძე განმარტავს, ჩხალურში - უნონ უცვლელად რჩება მესამე პირში, ზმნა კი პირსაც იცვლის და რიცხვსაც“ [ჩიქობავა 1936: 148].

როგორც ვხედავთ, მყოფადის წარმოების პრევერბიანი, კავშირებითზე დაყრდნობილი და მეშველზმნიანი წარმოება უცხო არ არის არც ქართველური ენებისთვის. მკვლევრები ლაზურშიც ენათა კონტაქტის გავლენაზე მიანიშნებენ, თუმცა ეს თვალსაზრისი თანდათან ღებუა ეჭვქვეშ.

პირველი მკვლევარი, ვინც ეჭვქვეშ დააყენა მეშველზმნიანი მყოფადის არაქართული წარმომავლობა, იყო ივ. ქავთარაძე. მან ვრცელი მასალის ანალიზის საფუძველზე აჩვენა ამ წარმოების ორგანულობა ქართული და ქართველური ენებისათვის და ინგილოურსაც ამ საერთო ენობრივ წრეში მიუჩინა ადგილი [ქავთარაძე 1960] .

ი. ქავთარაძე აღნიშნავს, რომ ძველი ქართულის მასდარული ანუ ე.წ. აღწერილობითი წარმოება *მიცემად* არს გარდაიქმნა და „მეშველი ზმნის უღვლილებადი ფორმები თავის ადგილას დარჩა, სახელზმნის ვითარებითბრუნვიანი ფორმები კი შეიცვალა სხვადასხვა გვარის (მოქმედებითი, ვნებითი, საშუალი) მიმღებობებით“ (ქავთარაძე 1960, 200). ეს ფორმები გაჩნდა ძველ ქართულში და სრული პარადიგმებითაც ჩამოყალიბდა. მათ მკვლევარი კატეგორიულს ანუ აუცილებლობითს უწოდებს და წერს, რომ ამ ფუნქციით გვაქვს ისინი დიალექტებშიც, კერძოდ ინგილოურში. მეშველზმნიანი, მიმღებობური მყოფადის ფორმები სისტემატურად გამოიყენება ქართულ ისტორიულ საბუთებში, ჩანს დიალექტებშიც და გამოიყენება როგორც წართქმითი, ისე უკუთქმითი შინაარსით (*ვიყვნეთ მიმღებნი, მომცემი ვარ, წამსვლელი არ ვარ, მომვლელი არ ვარ*) [ქავთარაძე 1960, 201]. გარდა ამისა, სტატიაში განხილულია მყოფადის კიდევ ერთი სახეობა - ვნებითი გვარის

მომავალი დროის მიმდებარე და დამხმარე ზმნის კომბინაცია - *მისცემს ვარ / არის / ვიყავ...* (ქავთარაძე 1960, 203), რაც ამგვარად შეიძლება გადმოიცეს: = *მისცემი მაქვს*, აუცილებლად უნდა მივცე²³⁹. სტატიის ავტორი აღნიშნულია, რომ „ვნებითი გვარის მიმდებარე გარდაუვალი. სტატიკურ შინაარსის აწმყო-მყოფადსა და ნამყოფს გადმოსცემს, მოქმედებითი მიმდებარე კი - გარდამავალ დინამიკურს“ (ქავთარაძე 1960, 204), თანამედროვე ქართულში „*მისცემს ვარ*“ შეიცვალა „*მისცემი მაქვს*“ გამოთქმით. სტატიის ბოლოს ავტორი მსჯელობს ინგილოურში მეშველზმნიანი მყოფადის არსებობის შესახებაც და უარყოფს აზერბაიჯანულის გავლენას იმ არგუმენტის გათვალისწინებითაც, რომ თურქული ენის ამგვარი გავლენა არ გავრცელებულა აჭარულსა და იმერხეულ დიალექტებზე. ავტორის დასკვნა ამგვარია: „აზერბაიჯანულმა იქონია ერთგვარი კატალიზატორის როლი ქართულის აღწერითი მყოფადის კონსერვაციისათვის ინგილოურში. ტიპობრივად მსგავსი წარმოებას ორენოვანმა დიალექტმა საკუთარი წარმოება შეუფარდა და შემოინახა“ (ქავთარაძე 1960, 208).

დროის კატეგორიის შესახებ ქართულ ენათმეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობაა, თუმცა იმის გამო, რომ მას გამოკვეთილი გრამატიკული მარკერი არ აქვს, ის უფრო სემანტიკურ კატეგორიად გამოიყოფა. ქართული მყოფადის სემანტიკური მრავალფეროვნება კომპლექსურად არ გამოკვლეულა, რის გამოც მყოფადის სემანტიკის გამომხატველი არაერთი ფორმა ზმნური ფორმალწარმოების (უღვლილების) სისტემის გარეშე დარჩა და მხოლოდ პრაგმატიკული მოდალობის სტატუსით თუ შეიძლება შეგვხვდეს ცალკეულ მკვლევართა შრომებსა თუ ენის სასწავლო რესურსებში. შესაბამისად, გაიყო მყოფადის გამომხატვის „გრამატიკული“ და „პრაგმატიკული“ პარადიგმების მოდელები. პირველს მყოფადის მორფოლოგიურ მოდელებად განვიხილავთ ტრადიციით, მეორეს - სემანტიკურად. მყოფადის ტიპოლოგია უშვებს გამოხატვის საშუალებათა მრავალფეროვნებას.

მყოფადის სემანტიკური მახასიათებლების დეტალური კვლევა ქართულ და ქართველურ ენობრივ სისტემებში მომავლის საქმეა, თუმცა მომავალი დროის გამომხატვის მთავარ საკლასიფიკაციო კრიტერიუმად ქართულში შეიძლება ჩაითვალოს მოქმედის დამოკიდებულება მომავალში მოსახდენი

239. სხვათა შორის ეს კონსტრუქცია შემორჩა გამოთქმას: მაგას არ ვართ, ხელის მოკიდებას არ ვართ, დაძინებას არ ვართ, კარნახს არ ვართ... – ძირითადად თამაშში გარიგებისას გამოიყენება.

მოქმედების მიმართ²⁴⁰. ამდენად, ქართულში შეიძლება გამოიყოს მომავალი დროის შემდეგი ტიპები და სემანტიკური მახასიათებლები:

1. სურვილის მომავალი - გამოხატული კავშირებითი კილოს ფორმებით; სემანტიკური მახასიათებლები: სურვილი და აუცილებლობა (უნდა წავიდე); სურვილი და შესაძლებლობა (შეიძლება წავიდე); სურვილი და კარაული (იქნებ / ეგებ წავიდე).

2. გადაწყვეტილების ნეიტრალური მომავალი - გამოხატული ზმნისწინიანი აწმყოს ფორმებით. ეს არის მომავალი დროის გამოხატვის შედარებით ახალი გზა, რომელსაც საფუძველი ძველსავე ქართულში ჩაეყარა და შემდგომ მომავლის გამოხატვის მთავარ საშუალებად იქცა. სემანტიკურად, ეს შეიძლება განვიხილოთ, როგორც **გადაწყვეტილების** მომავალი, რომელიც გამოხატავს ლაპარაკის მომენტის შემდგომ მოსახდენ მოქმედებას.

3. კატეგორიული მომავალი - გამოხატული მომავალი დროის მიმღეობითა და მეშველი ზმნით.

ძველ ქართულში მასდარის ვითარებითი ბრუნვისა და არს მეშველი ზმნით შედგენილი კონსტრუქციის ცვლილება, როგორც ზემოთაც ითქვა, ძველსავე ქართულში დაიწყო და ვითარებითბრუნვიანი მასდარი სხვადასხვა გვარის მიმღეობით ჩანაცვლდა. ეს კონსტრუქცია თანამედროვე ქართულში აქტიურად გამოიყენება: **წასასვლელი ვარ, გასაკეთებელი მაქვს... ან უკუთქმითი კონსტრუქციები: არა ვარ გამკეთებელი, არა ვარ მთქმელი...**

ამ ტიპის კონსტრუქციები დრო-კილოთა მიხედვითაც იცვლებიან და სრულ გრამატიკულ პარადიგმას ქმნიან. აღსანიშნავია, რომ კონსტრუქციის პირიანობას მეშველი ზმნა განსაზღვრავს: ერთპირიანი კონსტრუქცია იყენებს არის მეშველ ზმნას, ორპირიანი კი - მაქვს მეშველ ზმნას. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამგვარ კონსტრუქციათა საკითხი სისტემურად არ არის შესწავლილი. მომავალი დროის გადმოცემის საშუალებებზე საუბრისას ის, როგორც წესი, განხილული არ არის.

კატეგორიული მომავლის სემანტიკურ მახასიათებლებად შესაძლოა განვიხილოთ: „საჭირო აუცილებლობა“ (ძვ. ქართულის ე. წ. „უნდაობითი“ ფორმები: მოსვლად არს); კატეგორიული აუცილებლობა (ერთპირიანი: წასასვლელი ვარ... ორპირიანი: გასაკეთებელი მაქვს).

240. ქართულში არ ჩანს განსხვავება ახლო თუ შორეულ მომავალში განსახორციელებელ მოქმედებებს შორის და ამიტომ ამ ენისათვის ეს ვერ იქნება საკლასიფიკაციო ნიშანი.

4. ნატვრის მომავალი - ზმნის კაუზატიური მესამე პირის ფორმით გადმოცემული მომავალი: *(ნეტავ) გამაკეთებინა, მანახა, მოძასწრო...* ეს ფორმები ნაწილაკის გარეშეც გამოიყენება მომავლის ფუნქციით.

როგორც ვნახეთ, კატეგორიული მომავლის სემანტიკის რთული (მასდარული ან მიმღეობური) კონსტრუქციით გადმოცემა ქართულში სისტემური ხასიათისაა. ის პროლუქტიულია ენის როგორც სინქრონიულ, ისე, დიაქრონულ დონეზე.

მიმღეობურმა კონსტრუქციამ ცალკე მწკრივად ჩამოყალიბება ვერ მოახერხა ვერც ძველსა და ვერც თანამედროვე ქართულში. სამაგიეროდ, ინგილოურმა ის აქცია კატეგორიული მომავლის გამოხატვის მთავარ საშუალებად.

ყოველივე ამის გამო ვფიქრობთ, რომ სწორია ივანე ქავთარაძის თვალსაზრისი ინგილოურის მეშველზმნიანი მყოფადის საერთო ქართველური ენობრივი წრიდან წარმომავლობაზე. ისიც სწორია, რომ აზერბაიჯანული ენობრივი გარემო ამ პოტენციური შესაძლებლობის დომინირებისთვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. ასეთ „გავლენას“, როცა ენას აქვს საკუთარი ენობრივი მოვლენა ან ინსტრუმენტი და ინარჩუნებს მას (მაშინ, როცა მშობლიურ ენობრივ სისტემაში ეს თავისებურება დაიკარგა) ან არსებული რამდენიმე შესაძლებლობიდან ირჩევს ერთ-ერთ ისეთს, რომელიც კონტაქტურ უცხო ენასაც ახასიათებს, შესაძლოა განვიხილოთ, როგორც „ენობრივი კონტაქტის ირიბი შედეგი“. „ირიბი გავლენის“ ასეთი მაგალითია, მაგალითად, უძლავტიანი ბევრების შენარჩუნება ინგილოურში და ამ წიგნში განხილული ბევრი მსგავსი შემთხვევა. ასეთივეა მყოფადის მეშველზმნიანი წარმოებაც.

ჩვენი კვლევის ფარგლებში არაერთხელ გამოიკვეთა, რომ იზოლაციის შემდგომ კუნძულოვანი დიალექტი აგრძელებს განვითარებას და ცვლას არა მხოლოდ კონსერვაციის ან უცხო ენიდან სესხების, არამედ შინაგანი განვითარების კანონზომიერებითაც. სტანდარტულ ენასთან რაიმე სისტემური ენობრივი კონტაქტის არარსებობის გამო (საგანმანათლებლო, საინფორმაციო, საყოფაცხოვრებო არსების არარსებობის გამო) ის მოკლებულია ენაში პარალელურად არსებული ენობრივი ინსტრუმენტების იერარქიული კვალიფიკაციის მზა მოდელებს ან გრამატიკალიზაციის პროცესების იდიოთნიკურ დონეზე აღიარებულ შედეგებს.

ზემოთ აღწერილი ვითარებიდან ჩანს, რომ ინგილოური დიალექტი ინარჩუნებს მყოფადის გამოხატვის ძველ ქართულში არსებულ ყველა საშუალებას, თუმცა შესაძლებლობათა იმ „არსენალიდან“, რაც მას ჩამოშორების მო-

მენტიდან ჰქონდა ხელთ, ირჩევს ბირთვული კოდისთვის შედარებით პერიფერიულ, ფაკულტატიურ წარმოებას და მას აქცევს მყოფადის გამოხატვის დომინანტურ ფორმად. ამავდროულად, ის ინარჩუნებს მყოფადის „კანონიკურ ფორმებს“ – კავშირებით მეორესა და ზმნისწინიან წარმოებას, მაგრამ გრამატიკალიზაციის შედარებით „დაბალი“ სტატუსით. კუნძულური მასალების კვლევისას ბევრი სხვა მაგალითიცაა, რომლებიდანაც კარგად ჩანს ენობრივი კუნძულის ეს განსაკუთრებულ თავისებურება - ბირთვულ ენობრივ არეალიდან ჩამოშორების პირობებში, უცხოენოვან გარემოში, ენის შინაგანი პოტენციის განვითარების საკუთარი ალტერნატიული გზის არჩევანით „განაგრძოს ცხოვრება“.

5.9. ხოლმეობითი და მრავადგზისობის გამოხატვა ინგილოურში

5.9.1. ყე ნაწილაკი და ხოლმეობითობის გამოხატვა ინგილოურში

ინგილოურში, ისევე, როგორც ყველა ქართულ დიალექტში, გამქრალია ძველი ქართულისთვის დამახასიათებელი „აწმყოს ხოლმეობითი“.

აწმყოს ფორმებს მრავალგზისობის, უფრო ზუსტად, „ჩვეულობითობის“ გამოსახატად ემატება **-ყე /-ყ** ნაწილაკი²⁴¹. აწმყოს ფორმებთან ეს ნაწილაკი ორი ფუნქციით გვხვდება: ის გამოხატავს მრავლობითობას (სუბიექტის ან ობიექტის) და მრავალგზის ან ჩვეულებით მოქმედებას. მასალობრივად და წარმომავლობითაც ერთი და იმავე ნაწილაკის მნიშვნელობის გარჩევა მხოლოდ წინადადების კონსტრუქციითა და კონტექსტითაა შესაძლებელი.

241. **-ყე /ყ** ნაწილაკი ინგილოურში ხოლმეობითის (მრავალგზისობა / ჩვეულებითობის) ფუნქციით დაერთვის მხოლოდ (!) აწმყოსა და უწყვეტლის მწკრივებს. ამას ხაზგასმით აღნიშნავს როგნედა ღამბაშიძე [ღამბაშიძე 1949: 175] და ამას ადასტურებს ქდგ-ის ტექსტური მასალაც. ქართული ენის სხვა დიალექტებში, რომელთაც -ყე ნაწილაკით მრავალგზისობის გამოხატვა ახასიათებთ, როგორც წესი, ის დაერთვის მყოფადის ფორმასაც. ასეა ეს მოხეურში [კობიაშვილი 2003: 72], კახურში...

მრავალგზისი / ჩვეულებითი მოქმედება	მრავლობითობა
• ერ ტკეველივ ამბოვენ, ერ ცილა ამბოვენც; • ვასილ ეეზლაჲ ლაპარიკოვსე – ერ მაგრა მიჭირევლა, ჰა-ჰა-ჰაჲ ეეო, წელი ზოლ მიწყდოლავ; • ავანტყოფ, საავანტყოფომ წეველ დაჰვეწე, აჲ დეკაცურ ამბოენც და...; • ნემს დანაკარგარ. ერ დეკაც ჰამეშა ჩონსა მოდისე ნემს დააკრელა; • საღმოზე სანთელ უღრვდენ განაბან ადგილში. სამ ღამე უღრვენე არ ვია? დამარინეჲს უღრვენე; • გასხნილევაში კეპთეჲეჲ ემე...; • დაა. ისიც ასალიც ბიჲ კეპთეჲეჲ დაა, პიწა თეთრ აზლევენ; • ჩონც ჰაზირ კეპთეთეჲ დაა. გასხნილევი დლეჲ, ხალხ მოდიანაჲ, ქათამ ჰკლავთ, ჰა ვიცი, სტოლ ომზადევთ, პურ ოკრავთ, ბუთუმრამ ისენიც მოდიან, თუ მაგალითად, საყდარზე განასულნი; • მალაზიამი რი გზენიჲ ამას, მე ვებნე: ემდენ უნდა აიღო, შენ თვითონ უკანაჲ მოგცას, დაგიბრუნას ფულ; • ემ ყუმში და ჩინარუში ჰენგილავთაფაჲჰამეშა ნადიროვან მიდიანე; • ფაიზი ყურზენ-მურზენ დაკრეფას ქურმუხი საყდარზე გადიანე; • უკან ზაფხული და ბემრ მუშუოვთე; • ზამთრიბე ოგრუებთე. კელე ზამთრი შჭომთე; • ფაიზზე საქმე-ყოფაჲ არ კეპტეჲეჲ, ესმ დროზე ქორწილზე კეპტეჲეჲ; • ჰენგილავეჲსა სხოჲურ ქორწილ იციანე; • თავს რადთი იბანავეა? • ჭიადთესლი გომოსმლაში ჭიას მორიზაჲ ებნეჲიანე. • ბიჭი ცოტას ჯნავსეჲ იმთონს ვერა - პურსაც ვერ ჭამსეჲ; • ეს მივა თულას ფეჲს ვერავსეჲ; • ქოსა ამას ხედავს ეშინიანეჲ, მირხორწეჲა შინადთი; • ეიგრე რაღაცა არ ისხამთეჲ წითელ რამე; • რაჲ ჰჩიდითეჲ აიმაშინ? • აბა როგო ჩედიანე, ნამღელი გასკდება, რა კეპტეჲა ამბოვდენ?	• ეს ებნევისე, ჰიგეჲმ კაცმა ჭამა; / ეუზნება მათ/ • შულო, ნუ გეშინიანე ვაჲლა, ჰესადამ არ წაყონელი თქონთაჲ, ნუ გეშინიანე! • ასკარშ წავლა, ჰა, ჰა, ჰიგმაჲ, ჰიგმაჲ გებნეჲიჲ მე, მა? (გეუზნებით მე თქვენ); • ე ზოლზბურ ლეგენდებ რამ ნუმარ გაგონდებაჲ²⁴² ჩონ კუთხეზე? • შულეზს არ უჭირსეჲ ეხლა; • ფეჲებ ჰუჭეჲიაჲ აიმაჲ. ჰეჲმაჲ დაჭერულ, ჰემაჲ მიჰყონენ დაი, ი გადი კარებთან. გადი კარებთან მიჰყონენ, იქაც ჰუჭეჲიაჲ მაჲშხალაჲ; • თუთათი აკეთეჲთე? რას აკეთეჲთე თუთათი? • ქოსატყუილაჲ ებნევისე კაცეჲს: თუ გინდაჲ ე ყურდელ გოგზავნო შინ, დეკაცს უთხრას, კად ზორაგეჲ გააქეთასაჲ; • კაც ამათ აჰყონსე,²⁴³ მიდის თავი ეშაქ ნაქნარ კაცთან; • გადაჲ სიბატა შულს უკლავსე წინ, მეგლან დას კლავს, კელე არაბოლის (უკლავს მათ); • მიდის თავი ბერ მამას და დელასაც მოჰყონსე და კადგორა ცხვოვოენ; • კაც ამათ აჰყონსე, მიდის თავი ეშაქ ნაქნარ კაცთან; • ახლა ფაჰჩასთან მიჰყონაჲსე - იმათაც აი დლეს აყრისეჲ ველ ცუცქულს იბრუნეს მოდის; • ებნეჲეჲ, თუ თქონც ქენთი თქონებთაც ბერ საქნელი; • ესენ აჭმევენ გადას. გადაც მეგლან ელაპარიკევისე - კიდე ებნევისე იმ ღწნუაში წამიყონითაჲ; • მამაჲ მოკლმაში ე არვარგისტანაჲ ებნევისე ისერ ზმეჲს; • ისერთეჲსაც ამამარ ატყუეჲსეჲ უზირო ორმოში ყრისე. • ერთ არ უყერეჲსეჲ შინ მოდის, • ამბოვს გამაყონით ქალეჲ, თუ გაქოჲ ე ტუფლ ნოხო მის ფეჲზე მოდისაჲ. • ლევ ამათთაჲ შაჰყონსეჲ პადვალში • ბუთუმრამის იყოფენ ბარაბრა, ჩეჲეჲ გააყოფელ ხანჲალ. • ადგება, ადგება, ღერდი ნუ გაქეჲ თქონ, ადგება. • ეხლა ვეჲქეჲეჲეჲ ბეშეჲს. • ჰემაჲ შიანე, ზმას ებნეჲიან: მოგშიევი, წად შინადთი პურ მაილ მოვი.

242. ეს ინტერვიუერის შკითხვაა. წარმოშობით ინგილოსი. საყურადღებოა, რომ „თქვენობითი“ ფორმისთვისაც -ყ ნაწილაკს იყენებს მრავლობითის ნიშნად.

243. აჰყონს ზმნა ობიექტს მიცემითში შეიწყოზს.

როგორც ვხედავთ, **-ყ /-ყე** ნაწილაკი მრავალგზისობის / ჩვეულებითობის ფუნქციით სამივე პირის ფორმებს დაერთვის როგორც მხოლოდით, ისე მრავლობით რიცხვში. შეიძლება ითქვას, რომ ინგილოურში ძველი აწმყოს ხოლმეობითის ბადალი ორგანული წარმოების მწკრივია ჩამოყალიბებული. ისევე, როგორც უწყვეტლისა (იხ. ქვემოთ).

აღნიშნულია, რომ მრავალგზისობის (ხოლმეობითობის) ორგანული წარმოებიდან არაორგანულზე (აღწერითზე) გადასვლამ რთული გზა გაიარა. ჯერ საჭირო გახდა ხოლმეობითის ფორმებზე დამატებითი დამაზუსტებელი / დამაკონკრეტებელი საშუალების დამატება. ასეთი იყო დროის ზმნიზედა, კავშირი, ნაწილაკები... ხოლმეობითის გამოსახატავად / „ამოსაცნობად“ ხშირად საკმარისი იყო კონტექსტიც... [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 339; შარაშენიძე 2010: 56-57]. საბოლოოდ, სალიტერატურო ქართულში ხოლმე ნაწილაკის დამკვიდრებამ დაასრულა ეს ხანგრძლივი პროცესი.

ჩვენთვის საინტერესოა ხოლმე ნაწილაკის დაკავშირება ყოლ / ყოლა/ ყოლე - სთან [შარაშენიძე 2010: 69-70]. მივიჩნევთ ამ ნაწილაკებს ფონეტიკურ ვარიანტებად, როგორც ამას ავტორი ფიქრობს [შარაშენიძე 2010: 73], თუ განვიხილავთ ცალკე ლექსიკურ ერთეულებად (ნაწილაკებად), რომლებიც ერთგვარი ფუნქციით იყო გამოყენებული, ჩვენი მსჯელობის გზა მაინც ნაკარნახევია ამ კონტექსტში ყოლ / ყოლა/ ყოლე ფორმების შემოტანით: ხომ არ არის -ყე /-ყ ნაწილაკი, რომელიც ქართული დიალექტების დიდ ნაწილში ხოლმეობითობას (მრავალგზისობას) აღნიშნავს, ყოლ- ნაწილაკის ცვეთით მიღებული ფონეტიკური ნაშთი და გრამატიკალიზაციის კიდევ უფრო შორს წასული პროცესის შედეგი?²⁴⁴. ის, რომ ეს ფორმანტი (-ყე // -ყ) სხვადასხვა ფუნქციით გვხვდება, არ ეწინააღმდეგება ამ მოსაზრებას. სავსებით შესაძლებელია (და, ალბათ, უფრო მოსალოდნელიც), რომ თანდებულის ფუნქციით გამოყენებულ -ყე ნაწილაკი სხვა წარმომავლობისა იყოს. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ხოლმეობითების ყოლ / ყოლა/ ყოლე ნაწილაკით ნაწარმოებ აღწერითი ხოლმეობითის ფორმებში ნაწილაკი ჯერ ენკლექტიკურად მიება ზმნურ ფუძეს, შემდომ კი განიცადა ბოლოკიდურის ცვეთა, ისევე, როგორც, მაგალითად, მეშველი ზმნის ფორმამ მესამე პირში (კაცი არს > კაცია, ან ნაცვალსახელურმა ელემენტმა მოთხრობით ბრუნვამი

244. უნდა ითქვას, რომ არც ფონეტიკურ ვარიანტებად განხილვაა ჩვენთვის საფუძველს მოკლებული, ავტორს მოჰყავს ყ > ხ გადასვლის შემთხვევები ქართული ენის დიალექტებიდან. განსაკუთრებულ საყრდენს ამ თვალსაზრისისთვის თვით ინგილოური დიალექტი იძლევა, სადაც ხშირია ხ (ჰ) > ყ გადასვლა: ფეყი, დაყოცეს...

მეგრულში: კორი-ქ...) . თუ ამ თვალსაზრისს მივყევით, -ყე /-ყ ნაწილაკიანი ხოლმეობითი ინგილოური ზმნის უღვლილების აწმყოს წრეში გრამატიკალიზაციის შემთხვევად შეიძლება განვიხილოთ.

-ყ/-ყე ნაწილაკი აწმყოსა და უწყვეტლის ფორმას დაერთვის ყველა პირისა და რიცხვის ფორმასთან და, ფაქტობრივად, შეიძლება ითქვას, რომ ხოლმეობითის „ახალ“ ორგანულ ფორმებს ქმნის.

კითხვებზე, „რას შერება ხოლმე?“ და „რას შერებოდა ხოლმე?“ - სწორედ ეს ნაწილაკიანი ფორმები უპასუხებენ და, როგორც ვთქვით, შეუზღუდავად გამოიყენებიან იმავე ფუნქციით, რაც ჰქონდა აწმყოს ხოლმეობითის ძველ ქართულში და როგორითაც გვაქვს უწყვეტლის ხოლმეობითი ძველ ქართულსა და ზოგიერთ არქაულ დიალექტში.

ე.წ. უწყვეტლის ხოლმეობითი, რომელიც ზოგ ავტორთან პირველ ხოლმეობითადაც იწოდება,²⁴⁵ დამახასიათებელია ძველი ქართულისა და აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებისთვის. ამათგან იშვიათადაა გვხვდება ბარის დიალექტებში და მყარად არის დაცული შედარებით იზოლირებულ მთის დიალექტებსა და ფერეიდნულში.

უწყვეტლის ხოლმეობითი უძველესი მწკრივია ქართული ზმნური ფორმალწარმოების სისტემაში.

ინგილოურში, ეს მწკრივი, შეიძლება ითქვას, რომ აღარ არის პროდუქტიული. ასისტენტები ამ მწკრივის არსებობას არ ადასტურებენ, ან ამბობენ, რომ გამოიყენებოდა იშვიათად, მაგრამ ახლა არ გვხვდება არცერთ კილოკავში.

ქდგ-ის კორპუსში ორად-ორი მაგალითია დამოწმებული ძველი ხოლმეობითისა. ამათგან ერთი კაკურის, ერთი ალიაბაღურის ტექტურ ნიმუშში. ამათგან ერთი უწყვეტლის ხოლმეობითია, მეორე კი - მეორე ხოლმეობითისა.²⁴⁶

ორივე ტექსტი აუდიო / ვიდეომატარებელზეა ჩაწერილი და შეცდომა გამორიცხულია. ძველი ქართულისთვის დამახასიათებელი პირველი ხოლმეობითისა (უწყვეტლის ხოლმეობითის) და მეორე ხოლმეობითის ფორმები დადასტურებულია დიალექტში, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ინგილოურშიც ისევე, როგორც ძველ ქართულსა და აღმოსავლურ დიალექტებში, ეს მწკრივები აქტუალური იყო:

245. არ უნდა აგვერიოს თანამედროვე ქართულის პირველ ხოლმეობითში.

246. ალიაბაღურის ნიმუში მეორე ხოლმეობითის ფორმას შეიცავს, თუმცა მაინც განვიხილავთ აქ, რადგან ამ ორი მწკრივის არსებობა ურთიერთგანმპირობებულია და თუ ერთი იყო დიალექტში, ეს მიუთითებს იმაზე, რომ მეორეც იყო).

უწყვეტლის ხოლმებითი: ჰკითხავდის: მეზროხეს ჰკითხავდის, მის ოჯახზე რომელ ქალ კასთანადას? (შაშა ბაბაჯანაშვილი, ქოთოქლო, 1982).

მეორე ხოლმეობითი: ამოვიდის: ამოდოდა პური მერე, პური ამოვიდის (ბა-
ლაშა შაბანოვი, აღიბაბი, 2005).

საგულისხმოა, რომ ფერეიდნულში, რომელიც, სავარაუდოდ, ინგილოუ-
რის განაყოფიც შეიძლება იყოს (ყოველ შემთხვევაში, მისი დიდი ნაწილი)
და კახურშიც, რომელიც ასევე ინგილოურისა და ფერეიდნულის საყრდენ
დიალექტად მიიჩნევა, ეს მწკრივი დადასტურებულია [ბერიძე, ბაკურაძე
2020; ჯორბენაძე 1989; 1998; ყანდაშვილი 2024 და სხვ.].

მიუხედავად იმისა, რომ ძველი ქართულისებური ორგანული წარმოების
ის პარადიგმა, რომელიც თითქმის ყველა არქაულმა დიალექტმა შემოგვინახა,
ინგილოურში გამქრალია, დიალექტში მის ფუნქციას ასრულებს უწყვეტლის
ნაწილაკიანი ფორმები. ნაწილაკიანმა წარმოებამ, როგორც ჩანს, ჩაანაცვლა
ორგანული წარმოების ხოლმეობითი, რომელიც, როგორც ჩანს, ბოლო დრომ-
დე არსებობდა დიალექტში და ამის დადასტურება საკმაოდ გაჭირდებოდა, რომ
არა ზემოთ მოხმობილი მაგალითები.

ინგილოურში უწყვეტლის ხოლმეობითის ფუნქციას მთლიანად ითავსებს
უწყვეტლის უზმნისწინო ფორმებზე -ყე /-ყ ნაწილაკის დართვით მიღებული
მრავალგზისი ფორმები:

ჰიი ალებზე, შენ იცოდიყ, ოვ ძალე ჰყობოდიყ ჩონ, პატრად ქნაშ. / ალებზე
შენ იცოდი, ადრე ყვებოდი, ჩვენს პატარობაში/.

მეც მივდიოდიყ ქალთან /მეც მივდიოდი ხოლმე ქალთან/.

მე ტყეში ხალხთან არ ღვობიდიყ / მე ტყეში ხალხთან არ ვღვებოდი (გჩერ-
დებოდი) ხოლმე/.

რას მასწავლიდა: დილაზე ღვებოდი, ცეცხლ ვანთევდი, ვაჭმევდიყ, ვა-
ლევნებდი, ყანაში წავდოდი ყანას მაამკელა ესე ღუღითი.

შკოლაში დავუდებოდი, წაღან შემოწმებაზე მოდიოდნენ, ანეგდოტებ
ვებნებოდიყ, შემოწმებაზე, ჰარბი რამ ვებნებოდი, ჰარბი რამ ვებნებოდი, ივო-
ცებოდნენ, ჰეჩბეთ არ ემედ ჰჩელიოდნენ, აგლებდნენ, გადიოდნენ. მე ჰიმაგ ხუ-
მარა ვეყავ.

თუთუნშ მივდიოდიყ, ქალ მივყონდი, გადგი, ყმაწულ, ვაჟდონდი, მოდიოდა
ყმაწულთან თმაშობდა.

აიქ ვოქეთევიწევიდიყ. ჭამდნენ, ლევდნენ, ღუნედი ღუნედი. თუთანავ მო-
დიოდნენ, მუშუოვდნენ აი ხალხ, მეც უგე ეს კრფავდიყ ღმერთისმა.

ის იქი ღვობდაყ, მე ჩონ ეზოდთი ყურდიყ, ღვობდოდი.

შიგ შალი მოქსოვნილეყო, ჰეგ ჩონ ოჟახში ქსოვნიდიყ, ცხორ გოქონდა ჩონ, ორას ცხორ გოქონდა, წელან.

აკვან დარწებაში ჰათარ იავნანა ექცეოდიყა?

ერთა, მოსულამ ხრდავდიყ, აე გომოდიოდა.

მოდიოდა, აკვანთან ჟდებოდაყ.

მევლან თუთან აზრახევდენყ ერ დროზე.

ჰად ვიცი მე? ეგრე ამბოვდენყ, მაგას მალიჟა არ აქონდა.

—ასკარშ ბევრ იკარგებოდენყა?

—ფაიტონებ ყიდლობდენყა თუ ქირაობდენა?

ჰე, ჰაჰა, გათხუბაში მაჭანკლობი თხოვდებოდენყ თუ სიყვარულით?

ბალას ჩაღლუდთ თიბავნენყე, გაიგი. ჩაღლუდთ თიბავნენყე, ფუთრით ას-
რიაღევდენ, გაავმოვდენ, კოტმათ გააკეთევდენ, ახლა ზიდავდენ ურმით.
ურმით ზიდავდენ, მამ ე ჩონ სოფელში დევებ კეჰთებოდენყა? — ექ მოდიო-
დაყ დევები. ნავთებ მააქონდა, მარილ მააქონდა, გაიგია?

როგორც ვხედავთ, უწყვეტლის ხოლმეობითს მთლიანად ანაცვლებს **-ყ/-ყე** ნაწილაკიანი უწყვეტლის ფორმები. **-ყ/-ყე** ნაწილაკის ფუნქცია, გამოხატოს მოქმედების მრავალგზისობა, არაერთ მკვლევართან არის განხილული. მოვლენა დადასტურებულია როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ დიალექტებში. ყველაზე სისტემურად ის მაინც იზოლირებულ დიალექტებში / დიალექტურ კუნძულებში - ფერეიდნულსა და ინგილოურში არის შემონახული.

5.10. პირველი ხოდმეობითი (პირობითი)

თანამედროვე ქართულში პირველი სერიის მწკრივებს შორის ხოლმეობითის სახელით მოიხსენიებენ მწკრივს, რომელიც ე.წ. მყოფადის წრის მწკრივებში შედის და წარსული დროის თხრობითი კილოს მრავალგზის მოქმედებას გამოხატავს [შანიძე 1980: 219]. კითხვად ამ მწკრივის ფორმებს დაესმის: რას ვიზამდი? ფორმალურ კავშირს ამ მწკრივის ფორმები თანამედროვე ქართულის უწყვეტლისა და მყოფადის მწკრივებთან ავლენენ (ვხატავ – ვხატავდი // დავხატავდი; ვტირი – ვიტირებ // ვიტირებდი).

ამ მწკრივის სპეციფიკურ ფუნქციად „ნამყოფადარი ნამყოს“ გამოხატვას ასახელებენ და აღნიშნავენ, რომ რადგან ამ მწკრივის გამოყენება ხოლმეობითის ფუნქციით მხოლოდ ხოლმე ნაწილაკთან ერთადაა შესაძლებელი, უფრო მართებულია, ის პირობითის ან ნამყოფადარი ნამყოს სახელით მოიხსენიებოდეს [პაპიძე 1988, 185].

მწკრივის სახელდება ქართულ სამეცნიერო სივრცეში არაერთგვაროვანია და ის ნამდვილად მოითხოვს დაზუსტებას. ამ საკითხს ვრცლად შევეხეთ ადრე გამოცემულ წიგნში. ამ მწკრივს მას ზოგი ავტორი უწყვეტელ-ხოლმეობითადაც მოიხსენიებს. მის გვერდით მეორე სერიაშივე, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, არსებობს ძველ ქართულსა და დიალექტთა არქაულ ნაწილში მწკრივი, რომელსაც უწყვეტლის ხოლმეობითსაც უწოდებენ. სხვადასხვა ავტორი ამ ორი მწკრივიდან ერთ-ერთს პირველ ხოლმეობითად მოიხსენიებს, რაც კიდევ უფრო აბუნდოვანებს სურათს [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 492-497]. ტერმინოლოგიური დუბლიკატებისა და ტერმინოლოგიური ომონიმის თავიდან ასაცილებლად, ქართული დიალექტური კორპუსის ანოტირების სისტემაში ამ მწკრივს, რომელსაც აკაკი შანიძემ I ხოლმეობითი დაარქვა, ვუწოდეთ ხოლმეობითი (პირობითი - **Conditional**)²⁴⁷ და მოვნიშნეთ ტეგით: **Cond**²⁴⁸. ხოლო, პირველი სერიის სხვა ხოლმეობითს - ძველი ქართულისა და ზოგიერთი ქართული დიალექტის კუთვნილებას, რომელსაც უწყვეტლის ხოლმეობითადაც ვიცნობთ, ვუწოდეთ **I ხოლმეობითი (I Iterative) – I Iter**.

ხოლმეობითი (Cond.) ფორმალურად ხშირად ემთხვევა უწყვეტლის მწკრივის ფორმებს, თუმცა მიჩნეულია, რომ -ი სუფიქსი, რომელიც უწყვეტელში მხოლოდ ფონეტიკურ ნიადაგზეა გაჩენილი მრავლობითი რიცხვის ფორმებში და მერეა განზოგადებული სხვა მწკრივებში, ხოლმეობითებში მორფოლოგიური ელემენტია და მწკრივის ნიშნის ფუნქციითაა წარმოდგენილი.

ქდგ-ის ინგილოური ტექსტების კოლექციაში ხოლმეობითის მწკრივის პარადიგმა სრულყოფილად არის წარმოდგენილი:

მურყან გაცქნუნენ, მაგას აადულებდენ, წყალ გომოვშობდი, წყალში გააბანენ²⁴⁹ ბავშვებ – წითელა აღარ ეყო, გადადიოდა.

–ჰაა, ლულს გადავლებდა, წყალ დალევნებდი.

247. ხოლმეობითი აქ ტრადიციის მიმართ ანგარიშგაწევია, თორემ ალბათ ჯობს, ამ მწკრივს პირდაპირ პირობითი ვუწოდოთ და ქართული და ინგლისური ტერმინი შევათანადოთ.

248. დეტალური ანალიზი ტერმინოლოგიური ვარიაციულობისა მოცემულია დასახელებულ ნაშრომში და აქ აღარ გავიმეორებთ.

249. ეს ფორმა ფონეტიკური ვარიანტია გააბანდენ (> გააბანენ > გააბანენ) ზმნისა. ენობრივი ასისტენტების თქმით, ის ხშირად ორი -ნ-თიც გვხვდება. სავარაუდოდ, ეს არის გემინირებული თანხმოვანი. თანხოვანთა გემინირება დიალექტის ერთ-ერთი სპეციფიკური ნიშანია.

მანანგალ ლული არი – გაავალევდით, უგემა ვალევნევდით, კად კეჰტე-ბოლა.

ღებავდი, ლაფან მოვაქონდი, ხარშავდი, ვადულევდი, ბაწრი ვიფებ შიგ ჩავყრიდი, ვაშიევდი. ჩაშავდებოდა, მასუკან წინდევ ქნუდი.

– წუმწუმადით ცხელ წყალ ავადულევდით, შოუბერავდი – შხუუ, – მი-დიოდა ყურში.

რას მასწავლიდა: დილაზე ღებოდი, ცეცხლ ვანთევდი, ვაჭმევდიყ, ვა-ლევნებდი, ყანაში წავდოდი ყანას მაამკელა ესე ლულითი.

I პირი: შოუბერავდი, ავადულევდით...

II პირი: ღალევნებდი²⁵⁰...

III პირი: გადავლებდა, ადულეზდენ, გაცქნუნდენ, გააბანენ...

ხოლმეობითის ფორმები, უფრო ხშირად ე.წ. „ჩვეულებითი“²⁵¹ მოქმედებების გამომხატველია. როგორც აღნიშნავენ ამ მწკრივმა ახალ ქართულში II ხოლმეობითის ფუნქცია შეითავსა. აღნიშნულია ისიც, რომ ხოლმეობითის მწკრივთა გამოყენება მჭიდროდ უკავშირდება უწყვეტლის მწკრივის გამოყენებას წინადადებაში. II ხოლმეობითის შესახებ წერს აკ. შანიძე: „ამ მწკრივს მნიშვნელობით რამდენადმე უწყვეტელი უახლოვდებოდა და ეს-ლაც უახლოვდება. ხშირად ფრაზაში ერთიმეორის გვერდით უწყვეტლისა და ხოლმეობითის ფორმები იხმარებოდა“ [შანიძე 1980: 221]. ეს დაკვირვება სრულიად მიესადაგება ხოლმეობით - პირობითის მწკრივსაც. ზემოთ-მოყვანილი მაგალითებიდანაც კარგად ჩანს, რომ ის ხშირად გამოვლინდება უწყვეტლის ფორმით გადმოცემულ ზმნათა რიგში:

ღებოდი, ვანთევდი, ვაჭმევდიყ, ვალევნებდი, წავდოდი.

ღებავდი, მოვაქონდი, ხარშავდი, ვადულევდი, ჩავყრიდი, ვაშიევდი, ჩაშავ-დებოდა, ქნუდი.

როგორც ვხედავთ, ინგილოურში ახალი ქართულის მსგავსად იწარმოება ხოლმეობითის (პირობითის) მწკრივი.

250. მრავლობითი რიცხვის მეორე პირის ფორმების რეალიზაცია ნაკლებადაა ხოლმე მოსალოდ-ნელი ჩაწერის სპეციფიკის გამო - ბუნებრივია, ძნელია ისეთი კომუნიკაციური სიტუაციის პროვოცირება, რომ მოქმედმა ეს ფორმები ჩამწერის მიმართ გამოიყენოს. ენობრივი ასისტენ-ტები ამ პარადიგმაში უყოყმანოდ ასახელებენ სათანადო ფორმებს: ღალევნებდით, გააქეთებ-დით...

251. ტერმინისათვის: შანიძე 1930: 123; შანიძე 1953: 280; შანიძე 1080: 221.

პირველი ხოლმებითი სახელით როგნედა ღამბაშიძე განიხილავს აღწერითი წარმოების ფორმებს, რომლებიც ზუსტად ისე იწარმოება, როგორც მეშველზმნიანი (აღწერითი) მყოფადი, იმ განსხვავებით, რომ აქ მეშველი ზმნა წყვეტილშია. მკვლევარი ამ ფორმებსაც აზერბაიჯანული ენის გავლენად მიიჩნევს.

მეშველზმნიანი ფორმები -ყ/-ყე ნაწილაკიანი ხოლმეობითი ფორმების პარალელურად ისევე აქტიურად გამოიყენება ინგილოურში, როგორც მყოფადის აღწერითი (მეშველზმნიანი) ფორმები - ზმნისწინიან და კავშირებითი ფორმით გამოხატულ მყოფადის ფორმებთან (იხ. ზემოთ).

ეს ფორმები უპასუხებენ კითხვას: რას იზამდა, რას იზამდა ხოლმე?

როგორც ითქვამს, მყოფადის წრის მეშველზმნიანი ხოლმეობითი მეშველი ზმნის წყვეტილითა და მომავალი დროის საობიექტო მიმდებარეობითაა გადმოცემული. აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია, ტერმინოლოგიური დაზუსტება: რადგანაც პირველი ხოლმეობითი ინგილოურში აქტიურია და სრულიად ემთხვევა სალიტერატურო ქართულისა და დიალექტების პირველ ხოლმეობითს²⁵², როგნედა ღამბაშიძის მიერ შემოთავაზებული ტერმინი დაბნეულობას გამოიწვევს უღლების სისტემის აღწერისას. ამიტომ, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, მყოფადის წრის მეშველზმნიან ფორმებს შესაბამისად ეწოდოს: მეშველზმნიანი მყოფადი და მეშველზმნიანი ხოლმეობითი (პირობითი).

მეშველზმნიანი ხოლმეობითი ფორმები ქდკ-ის ტექსტებშიც დასტურდება.

როგნედა ღამბაშიძეს საკამოდ ნიმუშები აქვს თავის დისერტაციაში. მკვლევარი მიუთითებს იმაზეც, რომ ხოლმეობითი წარმოების ეს თავისებურება შეუმჩნეველად დარჩენია გრ. იმნაიშვილს. გასაკვირია, რომ ამ მოვლენაზე არც შემდგომ კვლევებში გამახვილებულა ყურადღება (ჯანგიძე, ჯორბენაძე, აბაშვილი...).

მაგალითები ქდკ-დან:

შენ უმ ცოცხალ ხარ, იმათეთავ მიპატიევი, თუარდემ ორნიმ დაკუწელ-ტყავ ექ / შენ რომ ცოცხალი ხარ, იმათთვის მიპატიებია, თორემ ორივეს დაკუწავდი.

ეხლა ჰეჩმინამ არ ალიან, ჩემ შუღლიშუღლებ ქნილრყენენ, მე უპურო არ გააცილებელეყავ / ახლა არავინ არ არიან, ჩემი შვილიშვილები რომ ყოფილიყენენ, მე უპუროდ არ გაგაცილებდით.

252. იმავე ხოლმეობით-შედევობითს, ხოლმეობით პირობითს... (იხ. ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 492-497).

ხალღ სათქმელეყო ჰეგ მოღის-მიღისავ. იქნებ ბოზობა ჰუქნი... / ხალხი
იტყოდა, ეგ მიღი-მოღის, იქნება ბოზობა უქნია...

თუთანავ ამბოვს: ად ღედა, შენ არ ქნილეყავ მინ გააზარდელეყო ჩემ თა-
ვივ / თვითონვე ამბობს: ღედა, შენ რომ არ ყოფილაყავი, ვინ გამზრდიდაო.

წასულიყავ, დაჭერელეყო ჩონთავ / რომ წასულიყავი, დაგვიჭერდნენ.

აიმი გულზე, თორე შიოს დააჟეკელეყავ მე / იმის გულისთვის, თორემ
შიოს ვცემდი (დაჟეკავდი).

ულოცავდნენ ახალ წელს, თითო ესტაქან ღუნედ დააღეველზენენ / ულო-
ცავდნენ ახალ წელს, თითო ჭიქა ღვინოს დააღევიზებდნენ.

ზოღ კაცევ, ბერ კაცევ დააგრუეველზენენ, დილაზე, ლამაზა... / ძველი
კაცები, ბერი კაცები დაგროვდებოდნენ, დილით, ლამაზად...

დილაზე შაჭმელ საჭმელზენენ, შუადღეზეაც კედემ გააკეთეველზენენ
კად ფაყლი წონ /დილით საჭმელს ჭამდნენ, შუადღეზეც კიდევ გააკეთებდნენ
კარგ ლობიოს წვენს.

ტყავებ ააკიდებელზენენ, ახლა ჩემთავ წაყონელზენენ, ვოვ / ტყავებს
ამკიდებდნენ, ახლა წამიყვანდნენ.

დაჭერელზენენ / დაიჭერდნენ.

ეხლა, მალე სომეხს არ ღეეზრას, კედემ ჩონთავ დააწუხებელზენენ მაგ-
რა. მაგრა დააწუხებელეყონ. გაყარელზენენ. სომეხები ფორმა გაყარელზენენ.
სომეხს ჰათარ გაყარეს, ჩონთავაც გაყარელზენენ / ეხლა, სომეხს რო ადრე არ
დაეწყო, ჩვენ შეგვავიწროვებდნენ, ძალიან შეგვავიწროვებდნენ. გაგყარიდ-
ნენ. სომეხების მსგავსად გაგყარიდნენ. სომეხები როგორც გაყარეს, ჩვენც გაგ-
ყარიდნენ.

სომეხმა მალე ომ დაიწყო, თუარ ჩონზეც შააჟდომელზენენ. ჩონთავაც
გაყარელზენენ / სომეხმა ადრე დაიწყო ომი, თორემ ჩვენც შეგვჯდებოდნენ,
გაგყარიდნენ.

როგნედა ღამბაშიდის მაგალითები [ღამბაშიდე 1949: 185-187]

თეთრ მაქონდეს, ბაზარში წაასლულუყავ, პურ, ბრინჯ საყიდლულუყავ, ყო-
ნადევ დაზანხელუყავ. / ფული რომ მქონოდა, ბაზარში წავიდოდი, პურს,
ბრინჯს ვიყიდდი, სტუმრებს დავუძახებდი.

ე ხაბარ ეცოდნას, ჩემზე სათქმელეყო, არ დააფიცელეყო, ამა ხაბარ არ
აქონდა, რუმ ეთქოს. / ეს ამბავი რომ ცოდნოდა, მე მეტყოდა, არ დაფიცავდა,
მაგრამ ამბავი არ ჰქონდა, რომ ეთქვა.

შენ მუშუოვად გეთავნას, სამუშევენელიყავ, თეთრ მაგევეელიყავ, შიჭმე-

ლიყავ, ემაგრ დილანჩისააღი არ სატარელიყავ. / მეშაობა რომ მოგენდომები-
ნა, იმუშაგებდი, ფულს მოიგებდი, შეჭამდი, ეგრე დილანჩით არ ივლიდი.

მე ემაგრ არ საქნელუყავ / საქნელვიყავ, იმ ცხრა ტუმარად ბარაქათ ტალ-
რიბე მიაცემელუყავ, ტალრი ბარაქათ კი – იმ ცხრა ტუმარადბე. / მე ეგრე
არ ვიზამდი, იმ ცხრა ტომარა ბარაქათს (დოვლათს) ტალრისთვის მივცემდი,
ტალრის ბარაქათს კი - იმ ცხრა ტომარისთვის.

არ წევველ (თიფლიზში)... ჩემ გერ მამად მოკდომად ვერ დაანახელუყავ. /
მე არ წავედი... ჩემი მამინაცვლის სიკვდილს ვერ დავინახავდი.

დედად ზუზუდ მოსხლეტას უკან არსენად ნადიროვან ყოფილ, ადრუწყახ
შინ ხათასზუზ მასლრყო. / დედის ძუძუდან მოწყვეტის შემდეგ არსენა სანა-
ღიროდ ყოფილა, სახლში ადრევე მოვიდა ხიფათსგადაყრილი /.

თუ უნდოდა, გააჩივეელიყო. / თუ უნდოდა, გაამჟღავნებდა (გამხელდა).

მიდის, თითო-თითო აღევს, ამმა ოთაღევში რად საპოვნელიყო? / მიდის,
თითო-თითოს აღებს, მაგრამ ოთახებში რას იპოვიდა?

თუ მეეთმინნას, გადას მააკლრლეყო. / თუ მოითმენდა, ბიჭს მოკლავდა.

ეს მაგალითები ყველა კაკური კილოკავის ნიმუშია.

ალიაბათურის მაგალითად ერთი კონტექსტი მოაქვს:

ედ კაცი რომ არ მიჭრრტლეს, მე დააკლებივიყავე / ეს კაცი რომ არ მიყუ-
რებლეს, დავაკლებდი.

რამდენიმე მაგალითი მეშველზმნიანი ხოლმეობითისა ალიაბათურში ქლგ-
ის მასალაშიც დასტურდება:

დააჟიჟგნელეყო. –პოვ, გააჟიჟგნელეყო. –ამხანავ მააკლელეყო / დაჯიჯგ-
გნიდა. - პო, დაჯიჯგგნიდა, მოკლავდა ამხანავს.

წასულიყავ, დაჭერელეყო ჩონთავ / (რომ) წავსულიყავი, დაგვიჭერდა.

ასე რო, მეშველზმნიანი ხოლმეობითიც, ისევე, როგორც მეშველზმნიანი
მყოფადი ინგილოურის ორივე კილოკავის ფაქტია.

როგნელა ღამბაშიძე ამ ერთ კონტექსტთან ერთად ალიაბადურის მეშველ-
ზმნიანი ხოლმეობითის პარადიგმის აღწერასაც იძლევა:

პარადიგმები -მეშველზმნიანი ხოლმეობითი (პირობითი):
მივცემ

მხ.რ	მრ.რ.
მიაცემივთქვ (მივცემდი)	მიაცემივთქვენთ
მიაცემივთქვ	მიაცემივთქვენთ
მიაცემივთქვ	მიაცემივთქვენთ

(გაღ)ვყრი:

მხ.რ	მრ.რ.
გადაყრივთქვ (გაღვყრიდი)	გადაყრივთქვენთ
გადაყრივთქვ	გადაყრივთქვენთ
გადაყრივთქვ	გადაყრივთქვენთ

ვიძინებ:

მხ.რ	მრ.რ.
დააზინებთქვ (დავიძინებდი)	დააზინებთქვენთ
დააზინებთქვ	დააზინებთქვენთ
დააზინებთქვ	დააზინებთქვენთ

[ლამბაშიძე 1949: 180].

მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რომ მეშველზმნიან მწკრივებში, როგორც მუოფადში, ისე ხოლმეობითში, მიმღეობური -ელ სუფიქსი კაკურში ხან შეიძლება დაკარგული იყოს. რაც შეეხება ალიაბაღურს, ის მუდამ დაკარგულიაო, წერს ავტორი ხაზგასმით [ლამბაშიძე 1949: 209]. ღირსსაცნობია, რომ ჩვენს მასალაში ალიაბაღურში უკვე -ელ სუფიქსიანი ფორმებია დამოწმებული.

როგორც ვნახეთ, გარდა -ყ/-ყე ნაწილაკიანი ხოლმეობითებისა, რომლებიც, როგორც აღინიშნა, აწმყოსა და უწყვეტლის ფორმებიდან იწარმოება²⁵³, პირველ სერიაში გვაქვს აგრეთვე:

- „ჩვეულებრივი“ ხოლმეობითი (პირობითი), რომელიც უფრო ხშირად უწყვეტლის ფორმებთან ერთად გამოიყენება წინადადებაში (იხ. მაგალითები ზემოთ: დგებოდი, ვანთევდი, ვაჭმევდიყ, ვალევენბდი, წავდოდი).

253. სხვა მწკრივებთან -ყ /-ყე ობიექტობის მრავლობითობის აღსანიშნავად გვხვდება და ამან არ უნდა დავგაბნიოს!

- მეშველზმნიანი ხოლმეობითი (პირობითი), რომელიც უპირატესად კავშირებითის ფორმებთან გვხვდება წინადადებაში (იხ. მაგალითები ზემოთ).

ეს ფუნქციური დიფერენცირება შეიძლება არ იყოს მკაცრი და ზოგჯერ ირღვეოდეს, მაგრამ ტექსტური მასალაც და ენობრივ ასისტენტთა პასუხებიც ამ ტენდენციას ადასტურებს.

5.11. პირველი სერიის მიმღეობურ (მეშველზმნიან) ფორმათა სინტაქსური ფუნქცია

პირველი სერიის ორი მეშველზმნიანი მწკრივი: მეშველზმნიანი მყოფადი (გამკეთებელი ვარ) და მეშველზმნიანი ხოლმეობითი, იგივე პირობითი (გამკეთებელი ვიყავი), ინგილოური ზმნური ფორმაწარმოების განსაკუთრებული თავისებურებაა.

ეს მწკრივები მხოლოდ ფორმაწარმოების თვალსაზრისით არ გამოარჩევს ინგილოურს სხვა დიალექტებისგან. ისინი კმნიან დიალექტის მორფოსინტაქსის ერთ-ერთ მთავარ თავისებურებას. ინგილოური დიალექტის მკვლევართაგან ამ მოვლენას მხოლოდ როგნედა ღამბაშიძემ მიაქცია ყურადღება და რაკილა მისი სადისერტაციო ნაშრომი 75 წლის განმავლობაში, გაურკვეველი მიზეზების გამო, სამეცნიერო წრეებისთვის შეუმჩნეველი დარჩა, მისი ეს შენიშვნაც აღარავის განუხილავს. სახელდობრ, რ. ღამბაშიძემ მიუთითა, რომ მყოფადის წრის მეშველზმნიანი ფორმები „მიუმართავი ფორმებია. მათ მხოლოდ სუბიექტი აქვთ“ [ღამბაშიძე 1949: 186].

იმის გამო, რომ ეს წარმოება ტიპურია და ზმნის უღვლილების სისტემაში სტაბილური და შეუცვლელი ადგილი უჭირავს, ჩვენ ამ ფორმებს ცალკე მწკრივებად განვიხილავთ. მეშველზმნიანი მყოფადისა და მეშველზმნიანი ხოლმეობითის მწკრივებს, ისევე, როგორც მესამე სერიის მწკრივებს სხვა მწკრივებისაგან გამოარჩევს საუღლებელი ზმნის საწყისი სინტაქსური კონსტრუქციის „რღვევა“ და აქტანტების კარგვა ან როლების ცვლა. გავიხსენოთ, მაგალითად, სამპირიანი ზმნის აქტანტური „ეკოლეცია“ მესამე სერიაში (უშენებს ის მას სახლს - აუშენებია მას მისთვის სახლი), სადაც ე.წ. ირიბი, ბრუნვაუცვლელი ობიექტი „გადის“ აქტანტური წრიდან და უბრალოდამატებად იქცევა.

აქტანტების როლის გადააზრებით არის ჩამოყალიბებული მესამე სერიის სხვა ფორმებიც (ემალეზა: ღაქმალა ბავშვი ღეღას - წყვეტილი, მალავს: ღაქმალა ღეღას ბავშვი - II თურმეობითი).

როგორია აქტანტთა მიმართება აწმყოს მიმღეობურ-მეშველზმნიან ფორმებში²⁵⁴? – პირველმა როგნელა ღამბაშიძემ შენიშნა (ღა მერე აღარავის მიუქცევია ამისთვის ყურადღება), რომ ეს ფორმები მხოლოდ სუბიექტს შეიცავენ ღა ობიექტური პირები არა აქვთ. ორგანული ფორმების პირმიმართი ობიექტებიღან ირიბი ობიექტი თანღებუღიანი ღამატება ხღება, ხოლო პირღაპირი ობიექტი „თავი“ ნაცვალსახელისა ღა კუთვნიღებითი ნაცვალსახელის კომბინაციით გაღმოიცემა წინაღღებაში, როგორც მესამე პირი („თავი“). ასე რომ, პირველ ღა მეორე პირში ღამჰული ობიექტი ზმნურ ფორმაში ვერ აისახება. როგნელა ღამბაშიძე ამის შესახებ წერს: „პირღაპირი ობიექტი, თუ ასეთაღ პირველი ღა მეორე პირი იგუღისხმება, შემღვეი სახითაა წარმოღვენიღი: აღებულია პირის ნაცვალსახეღების ნაცვალღ კუთვნიღებითი ნაცვალსახეღები + თავი[i] უკუქცევითი ნაცვალსახელი: ჩემი²⁵⁵ თავ[i] ღა შენი თავ[i]. ამით პირველი ღა მეორე პირი მესამე პირაღა ქცეული, მესამე პირს კი თავ ნაცვალსახელის ღართვა არ სჭირღება, რამღენაღც პირღაპირ ობიექტს / მესამე პირს ნიშანი არა აქვს ზმნაში. თუღცა, არაა იშვიათი მესამე პირის ფორმებშიც „თავ“ ნაცვალსახელის ხმარება ინგილოურში, აღბათ, პირველი ღა მეორე პირის ანალოგიით“ [ღამბაშიძე 1949: 187].

მაღალითები:

ირიბი ობიექტი:

აწმყო: *ის მე ნაღიღ მეზნევის; ის შენ ნაღიღს გეზნევის; ის იმა ნაღიღ ეზნევის.*

მეშველზმნიანი მყოფაღი: *ის ჩემზე / შენზე/ იმიზე ნაღიღ სათქმელი;*

მე შენზე, იმიზე ნაღიღ სათქმეარ;

შენ ჩემზე, იმიზე ნაღიღ სათქმეხარ;

მეშველზმნიანი ხოღმეობითი: *ის ჩემზე / შენზე/ იმიზე ნაღიღ სათქმელეყო.*²⁵⁶

254. საგანგებოღ ვმიჯნავთ ამ „ღრმაგი“ ტერმინით სახელზმნურ ღა ზმნურ ფუღეთაღან ნაწარმოებ მეშველზმნიან ფორმებს (სათქმეარ, გააკეთებეარ... ვაშენებეარ, ვიცევარ...).

255. აქ კუთვნიღებითი ნაცვალსახელის სახ. ბრუნვის ნიშანი, როგორც წესი მოკვეციღია, ამიტომ უმჯობესია, ჩაწერიღიყო, როგორც ჩემ[i], შენ[i] - მ.ბ.

256. აღიაბათურში მოსალოღნელი იქნებოღა სათქმეყო.

ამ წინადადებებში აწმყოში პირმომართი ირიბი ობიექტი მეშველზმნიან ფორმებთან მიუმართავი წევრია და თანდებულისან დამატებადაა წარმოღვენილი.

პირდაპირი ობიექტი:

აწმყო: ის მე მკლავს

მეშველზმნიანი მყოფადი:

ის ჩემთავ²⁵⁷ მააკლრლი; შენ ჩემთავ მააკლრლი, ის იმა //იმითავ მააკლრლი.

მეშველზმნიანი ხოლმეობითი (პირობითი):

ის ჩემთავ მააკლრლიყო; შენ ჩემთავ მააკლრლიყავ, ის იმა //იმითავ მააკლრლიყო.

როგორც ცნობილია, მესამე სერია გვიანაა ჩამოყალიბებული ენაში უკვე არსებული სემანტიკური მნიშვნელობების გრამატიკალიზაციის გზით. სწორედ ასეთივე პროცესი უნდა იყოს მყოფადისა და ხოლმეობითის (პირობითის) მეშველზმნიანი ფორმების ჩამოყალიბება პირველი სერიის მყოფადის წრეში.

როგორც მყოფადის მეშველზმნიანი ფორმების შესახებ აღვნიშნავდით, ხოლმეობითესაც ენაში არსებული სემანტიკური საშუალებები უნდა გამოეყენებინა ამ ფორმათა საწარმოებლად. სახელდობრ, წარსული მოქმედების ის მოღალური შინაარსი, რომელიც მოქმედების შესაძლებლობას, მზაობას გამოხატავდა - წამსვლელი ვიყავი - ამ ტიპის შესიტყვება დღესაც აქტიურია და აღნიშნავს მოქმედებას, რომელიც შემემძლო გამეკეთებინა, რომლის გასაკეთებლადაც მზად ვიყავი. შდრ.: წამსვლელი ვარ, მზად ვარ წავიდე.

ამ სემანტიკურ მნიშვნელობათაგან პირველის (გამკეთებელი ვიყავი, გააკეთებდი) გრამატიკალიზაციამ მოგვცა მეშველზმნიანი ხოლმეობითი, ხოლო მეორისამ (გამკეთებელი ვარ, გააკეთებ) - მყოფადი (იხ. ზემოთ).

ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში, როგორც ვთქვით ამგვარი, კონსტრუქციულად გარდაქმნილი, ზმნური ფორმების ახალ მწკრივებად ჩამოყალიბება უცხო არაა. მესამე სერიის ფორმებზე არაერთხელაა ხაზგასმული, რომ ისინი აქტიური ზმნის სხვადასხვა სერიის ფორმათა კონსტრუქციას შეცვლილი ანაბეჭდებია. ასევეა მეორე სერიის „ჰრქვიან, ეშინიან, რცხენიან...“ ტიპის ზმნათა აწმყოს ფორმებად ჩამოყალიბების ისტორია, რაზეც

257. როგორც წესი, ცალ-ცალკე წერენ: ჩემ თავ. ვფიქრობთ, რომ „ჩემთავ“, „შენთავ“, „იმითავ“ ინგილოურში უკვე პირის ნაცვალსახელებადაა ქცეული და, შესაბამისად, ერთადეც უნდა დაიწეროს. მ.ბ.

არაერთხელ ჩვენს ნაშრომებშიც გვაქვს ნათქვამი და აქ აღარ განვავრცობთ მსჯელობას.

მყოფადის წრის მეშველზმნიანი ფორმები შინაარსობრივად ამ წრის პარადიგმის სრულფასოვანი წევრებია, თუმცა სტრუქტურულად ისინი გადიან პირველი სერიის მოდელური ჩარჩოდან და უფრო მესამე სერიას უახლოვდებიან.

5.12. მეორე სერიის მწკრივთა წარმოება ინგიდოურ დიალექტში

5.12.1. წყვეტილის წარმოების ძირითადი განსხვავება კაკურსა და ალიაბათურში

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ კაკურში წყვეტილის ფორმებს პირველსა და მეორე პირში მწკრივის ნიშანი არა აქვთ და ზმნა მხოლოდ პრეფიქსული მორფემებითა და ფუძის სახითაა წარმოდგენილი მხოლობით რიცხვში. ეს შეეხება ყველა ტიპის ზმნის წყვეტილის ფორმებს.

მრავლობითში -თ სუფიქსის წინ -ი ხმოვანი ჩნდება. მას მწკრივის ნიშნად არ მოიხსენიებს ვასილ აბაშვილი მხოლოდ ფაქტს აღნიშნავს, რომ ჩნდება -ი [აბაშვილი 2009: 109]. გრ. იმნაიშვილს ეს -ი მწკრივის ნიშნად არ მიაჩნია. მკვლევარი მწკრივის ნიშან -ე-ს დაკარგულად მიიჩნევს. აღნიშნავს, რომ სალიტერატურო ქართულში -ე მწკრივის ნიშნის დაკარგვა (მოკვეცა) მხოლოდ მესამე პირში ახასიათებს ზმნას, კაკურში კი ის პირველ-მეორე პირებშიც იკვეცება: „კაკურში კი ეს -ე იკარგვის მხოლობითი რიცხვის ყველა პირში“, როგორც თხრობითი, ისე ბრძანებითი კილოს ფორმებში. იქვე შენიშნავს, რომ მრავლობითის ფორმებში პირველსა და მეორე პირში ყველგან „-ი გვაქვს“ [იმნაიშვილი 1954: 158-159]. ამავე ნაშრომში ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ეს -ი ხმოვანი არ უნდა მივიჩნიოთ წყვეტილის მაწარმოებლად. ის არც -ე სუფიქსის დავიწროების შედეგი არ არის, რადგან ასეთი ფონეტიკური ცვლილების საფუძველი არ არსებობს. მკვლევარი დაასკვნის, რომ -ი სუფიქსი კაკური კილოკავის წყვეტილის მრავლობითის ფორმებთან პერმანსივის ოდინდელი ნიშანი უნდა იყოს, რომელიც წყვეტილის ფორმებს უნ-

და დაკავშირებულა მას შემდეგ, რაც პერმანსივის (ხოლმეობითობის, მრავალ-გზისობის) გამოხატვა -ყე ნაწილაკმა იტვირთა [იმნაიშვილი 1954: 161].

განსხვავებული თვალსაზრისი აქვს როგნელა ღამბაშიძეს, რომელიც დაბე-ჯითებით აღნიშნავს, რომ კაკურში ყველა ზმნა, გარდაუვალიცა და გარდამავა-ლიც -ი-ს ღაღრთავს, რომელიც მხოლობითი რიცხვის პირველსა და მეორე პირ-ში დაკარგულია და ის მხოლოდ კითხვით ფორმებში აღდგება. მრავლობითის ფორმებზე ის აღარაფერს წერს, თუმცა იგულისხმება და ეს პარადიგმებშიც ჩანს, რომ მრავლობითში -ი ფორმანტი²⁵⁸, რომელსაც ის მწკრივის დაკარგულ ნიშნად მიიჩნევს, -თ პირის ნიშნის წინ ყოველთვის წარმოადგენილია.

ანუ მკვლევარი -ე მწკრივის ნიშანს კი არ მიიჩნევს დაკარგულად, არა-მედ -ი-ს და თან მხოლოდ მრავლობითში კი არა, მხოლობითშიც -ი ნიშანს მიიჩნევს ამოსავლად. მკვლევარი საგანგებოდ არ მსჯელობს ამაზე, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანს, რომ მრავლობითში -თ სუფიქსის წინ -ი-ს ფუნქციურ ფორმანტად - მწკრივის ნიშნად განიხილავს. პარადიგმას წარმოადგენს სამი ზმნის მაგალითზე:

	ღაღანა -იმაღება	გაღარიბება - ღარიბდება	ღაღანა - იბანს
მე	ღომმაღ	გომღარიბღ	ღომბან
შენ	ღაამაღ ²⁵⁹	გააღარიბღ	ღააბან
იმაღ	ღამაღა	გაღარიბღა	ღაბანა
ჩონ	ღომმაღით	გომღარიბღით	ღომბანით
თქონ	ღომმაღით	გააღარიბღით	ღააბანით
იმათმა	ღამაღეს	გაღარიბღენ	ღაბანეს ²⁶⁰

[ღამბაშიძე 1949: 188-189].

-ი ელემენტი, როგორც ითქვა, კაკურში მრავლობითი რიცხვის პირველ-მეორე პირებში გვაქვს სისტემურად. აღნიშნულია, რომ -ი მხოლობითი რიც-

258. აღსანიშნავია, რომ „მწკრივის ნიშნის“ ნაცვლად ავტორი იყენებს სხვა ტერმინებს: ფორმანტი, დაბოლოება...

259. აქ ივარაუდება დაჰმალ > ღაამაღ პროცესი, რასაც როგნელა ღამბაშიძე „სამაგიერო სიგრძეს“ უწოდებს.

260. ღისერტაციის ტექსტში აქ მექანიკური შეცდომა (ღაბანა წერია). ჩავანაცვლეთ სწორი ფორმით.

ხვის პირველ-მეორე პირთა ფორმებში მხოლოდ კითხვით ნაწილაკის ფუნქციით გვხვდება. წარმომავლობით ის შეიძლება იყოს: ან ე.წ. „ნართაული -ი“ (ქენ - ქენი), ან ფუძისეული (მიიდი), ან -ი თემისნიშანი (იყიდი)... [კონიშვილი 2003: 55-58].²⁶¹

წყვეტილის ფორმათა წარმოება კაკურისა და ალიაბათურის კილოკავებად გამოსაყოფად ერთ-ერთი წყალგამყოფია. კაკურისაგან განსხვავებით ალიაბათური არა მარტო ინარჩუნებს, არამედ იქაც, სადაც ეს მოსალოდნელი არ არის სალიტერატურო ქართულისა და სხვა დიალექტების მიხედვით, გამოაჩენს მწკრივის ნიშნად **-ე-ს**. მიუხედავად მოვლენის უნიფიცირებისა, გრ. იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ წყვეტილის მრავლობითის ფორმებში დამოწმებული „ი-ნი ალიაბათურშიც გვევლინება“. მკვლევარი არ აზუსტებს, რა შემთხვევაში „გვევლინება“ **-ი** ალიაბათურის წყვეტილის ფორმებში და არც საილუსტრაციო მასალას არ გვთავაზობს.

ამის შესახებ დეტალურ ინფორმაციას გვაწვდის როგნედა ღამბაშიძე. ისიც წერს, რომ ალიაბათურში მწკრივის ნიშნად **-ე** გვაქვს განზოგადებული: დატკარე, დატკარე; ვიცანე, იცანე; ეყავე, ეყავე; დავთორე, დატთორე²⁶²; გავზორე, გატზორე; ჩავგავე, ჩატგავე; გატთებე, გატთებე; გატცქენე, გატცქენე; გატშერე, გატშერე; გატქერე, გატქერე; გატცერე, გატცერე, დავაკარე, დააკარე; გატწყზრე, გატწყვერე..., თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ ე.წ. ღონიანი ვნებითები -ი სუფიქსით იწარმოებენ წყვეტილის ფორმებს: დამბრუნდი; დაფიქრდი; გომჯავრდი; შეტწუხდი; დამბერდი; დამბრძავდი; გატთხოვდი; დატტსოვდი; გატჩდი; მოტშორდი; დატტპატარავდი... [ღამბაშიძე 1949: 191].

გარდა ღონიანი ვნებითებისა, ალიაბათურში არსებობს კიდევ ერთი ჯგუფი ზმნებისა, რომლებიც წყვეტილში -ი ფორმანტს დაირთავენ. მაგალითებად მოხმობილია ფორმები: დამდგი, მოტკდი, გომოართი, ჩამვარდი, შეტფთხი, მოტჩი, დატფქი, დატწი, მოტრწყი, დავასხი, გოდმოტხტი, გადავადი... (დავდექი, მოვკვდი, გამოვართვი, ჩავვარდი, შევფრთხი, მოვრჩი, დავფქვი, მოვრწყე, დავასხი, გადმოვხტი, გადავადე...)

261. აქ -ი ელემენტი, რომელიც, ჩვეულებრივ იკარგება ამგვარ პოზიციაში, შენარჩუნებულია მის შემდეგ დაკარგული -ა კითხვითი ნაწილაკის საკომპენსაციოდ. ისევე, როგორც ეს ხდება თანხმოანფუძიან სახელეთა სახელობით ბრუნვაში მეშველი ზმნის დაკარგვისას: კაცი, ქალი... (კაცია, ქალია).

262. დათორად - აბრეშუმის ჭიის მიერ ძაფის ქსელვა, თორის გაკეთება.

5.12.2. წყვეტილის -ე და -ი ფორმანტებისა და მხ. რ. მესამე პირის ნიშნების (-ა, -ო) განაწილების თავისებურებისათვის

განსაკუთრებით ფასეულია როგნედა ღამბაშიძის დაკვირვება წყვეტილში -ე და -ი ფორმანტების განაწილების ფონეტიკურ მახასიათებელზე. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ -ე უგამონაკლისოდ გვაქვს ზმნებთან, რომელთა ფუძეც ერთ თანხმოვანზე მეტს არ შეიცავს ბოლოკიდურად, ხოლო -ი გვაქვს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ზმნის ფუძე ერთზე მეტი თანხმოვნით ბოლოვდება. ღონიანი ვნებითები და ჩამოთვლილი გამონაკლისები მართლაც აკმაყოფილებენ მკვლევრის მიერ დადგენილ წესს - ყველა ამ ფორმას აერთიანებს ის, რომ ერთზე მეტი თანხმოვანი აქვს ზმნური ფუძის ბოლოს. საცნაურია, რომ ზმნები, რომლებიც, როგორც წესი, იკუმშებიან მეორე სერიაში, ალიაბათურში -ე ნიშნის წინ უკუმშველად არიან წარმოდგენილი: ვიცანე (ქართულ ქვესისტემებში: ვიცან //ვიცან-ი //ვიცნ-ე), გაპთებე (ძვ. ქართ. გან-ვ-ტეფ; ახ. ქართ.: გა-ვ-თბ-ი), გაპშერე (ძვ. ქართ. გა-შერ; ახ. ქართ. გა-შრ-ი). ეს ზმნები ასევე უკუმშველი იყო ძველ ქართულშიც. ასე რომ, -ე სუფიქსიან წყვეტილში ზმნის უძველესი ფუძეები აქვს ალიაბათურს შემონახული.

ის, რომ წყვეტილის წარმოებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება საყრდენი მორფემის სტრუქტურას, დღეს გაზიარებული თვალსაზრისია, თუმცა იმ დროს, როცა როგნედა ღამბაშიძე ამ მნიშვნელოვან დაკვირვებას მოკრძალებული სისადავით აღნიშნავდა თავის ნაშრომში, ეს თვალსაზრისი ასე მკაფიოდ არ იყო ჩამოყალიბებული. ამ საკითხებს განსაკუთრებული ყურადღება გიორგი გოგოლაშვილმა მიაქცია [გოგოლაშვილი 1984: 42].

ეს აზრი, რომ -ე და -ი მაწარმოებლების განაწილება უძველეს, უმარცვლო ძირის შემცველ ზმნებთან გარკვეულ კანონზომიერებას ქმნის ძველსა და ახალ ქართულში, შემდგომაც არაერთგზის იქნა საზგასმული.

აღნიშნულია, რომ წყვეტილის წარმოების ტიპების გამოყოფისას არსებითია პირველი და მეორე სუბიექტური პირის ფორმები, რადგან მესამე პირის ფორმებში მომხდარი ფონეტიკური პროცესების გამო წარმოების ტიპის გარჩევა აღარ ხერხდება. მკვლევარი წყვეტილის წარმოების ოთხ მორფოლოგიურ ყალიბს გამოყოფს:

1. პირველი ყალიბი: ნულთან მონაცვლე²⁶³ ხმოვნის შემცველი საყრდენი მორფემა + -ი// -ო (მოვკალ (ი) - მოკლა);

263. ავტორი განიხილავს მხოლოს წყვეტილის ფორმების ნულთან მონაცვლე ძირებს და არა ზმნური პარადიგმის სხვა მწკრივებს შორის წარმოქმნილ მონაცვლეობას.

2. მეორე ყალიბი: ზმნათა იმ ჯგუფს, რომელთა წყვეტილში გამოვლენილი **-ი** არ მონაცვლეობს ნულთან, აერთიანებენ მე-2 ყალიბში: გავთბი - გათბა (არა გვაქვს: *გათბ). ამ ჯგუფში ერთიანდებიან: **-ამ** თემისნიშნიანი ზმნები, ღონიანი ვნებითები და ე.წ. უნიშნო ვნებითების ნაწილი²⁶⁴: ღა-ვ-ა-ბ-ი (ვ-ა-ბ-ამ), ღა-ვ-ღ-ი (ვ-ღ-ამ), გა-ვ-ა-რთხ-ი (ვ-ა-რთხ-ამ), გა-ვ-თქ-ი (გა-ვ-თქ-ამ), შე-ვ-სვ-ი (შე-ვ-სვ-ამ), ღა-ვ-ა-სხ-ი (ვ-ა-სხ-ამ), შემო-ვ-ი-რტყ-ი (შემო-ვ-ი-რტყ-ამ), ღავა-რქ-ი (ღა-ვ-ა-რქ-ამ // ღა-ვ-ა-რქმ-ევ), ჩა-ვ-ცვ-ი (ჩა-ვ-ი-ცვ-ამ)²⁶⁵... მესამე პირის ნიშანი - ა (ღაბ-ა, ღაარქ-ა...).

3. მესამე ყალიბი: მარცვლოვანი უკუმშველი საყრდენი მორფემა + -ე (მე-3 პირის ნიშანი მხოლოდითში -ა; (ა-ვ-ა შენ-ე, გა-ვ-შალ-ე...), მესამე პირის ნიშანი - ა (ააშენ-ა...).

4. მეოთხე ყალიბი: უმარცვლო საყრდენი მორფემა + -ე (ა-ვ-ა-გ-ე, გა-ვ-ა-თბ-ე, ღა-ვ-ა-ფრთხ-ე...), მესამე პირის ნიშანი -ო (ააგ-ო...). [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 697-702].

აღნიშნულია ისიც, რომ პირველი და მეორე ყალიბის ზმნებში **-ი** ელემენტი სხვადასხვა წარმოშობისა უნდა იყოს, რადგან პირველ ყალიბში მას თავისუფალი მონაცვლეობა შეუძლია ნულთან (მოვკალი // მოვკალ), ამასთან, ვერავითარ გავლენას ვერ ახდენს ძირისეულ ხმოვანზე, მაშინ, როცა მეორე ყალიბის **-ი** არასოდეს იძლევა ნულოვან ვარიანტს და, როგორც წესი, კუმშავს ზმნის საყრდენ მორფემას (გან-ვ-ტეფ - გავთბ-ი...) [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 363-364].

ინგილოურის შესახებ ლიტერატურაში ასეთი დეტალური დაკვირვება წყვეტილის ფორმათა წარმოებაზე არ არის წარმოდგენილი, თუმცა როგნელა ღამბაშიძის მოკლე, მაგრამ სხარტი აღწერა საკმაო ბიძგს იძლევა უფრო მკაფიო სურათის შესაქმნელად.

მკვლევრის მიერ ჩამოთვლილი „გამონაკლისი“ ზმნები, რომლებიც, ისევე, როგორც ღონიანი ვნებითები, **-ი** ფორმანტს დაირთავენ წყვეტილში, ფაქტობრივად, წარმოადგენენ იმ მორფოლოგიურ ჯგუფებს, რომლებიც ე.წ. „მეორე ყალიბის“ წყვეტილის ფორმებს იწარმოებენ ქართულში (-ამ თემისნიშნიანი ზმნები, ღონიანი ვნებითები და „უნიშნო ვნებითები [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 363]): ღამღი (ღგ-ამ-ს), მოჰკდი (კვდ-ებ-ა), გომოართი (ა-რთმ-ევ-ს); ჩამწარდი; შეფფთხი (ფ/რ/თხ-ებ-ა), მოჰჩი (/რ/ჩ-ებ-ა), ღაჰფქი (ფქვ-

264. უნიშნო ვნებითების მეორე ნაწილი პირველი ყალიბის მიხედვით იწარმოებს წყვეტილს [იქვე: 363].

265. ასევე იუღელის: გავხბი, გავღნი, გავთბი...

ავ-ს), ღაჟწი (წვ-ავ-ს), მოჰრწყი (რწყ-ავ-ს), ღავასხი (ა-სხ-ამ-ს), გოდმოჰ-ხტი (ხტ-ებ-ა), გადავადღი (ა-გდ-ებ-ს)... [ღამბაშიძე 1949: 191].

წყვეტილის წარმოების მოდელების ეს განაწილება უკავშირდება კიდევ ერთ საკითხს: მხოლოდითი რიცხვის მესამე პირის ნიშანს. როგორც ცნობილია, ძირითადად ეს ნიშანი არის ხოლმე **-ა სუფიქსი**, ხოლო განსაკუთრებულ შემთხვევებში (და ეს შემთხვევებიც ზმნური ფუძის სტრუქტურის თავისებურებითაა განსაზღვრული), **-ო**.

ინგილოურის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ერთხმადაა აღნიშნული, რომ მე-3 სუბიექტური პირის ნიშნად მხოლოდით რიცხვში მხოლოდ **-ა** გვაქვს. გარდა იმ ფორმებისა, რომლებშიც სალიტერატურო ქართულიც **-ა** ნიშანს გამოავლენს პირის ნიშნად, აქ **-ა** ნიშნითაა წარმოდგენილი ყველა სხვა ფორმაც, რომლებიც როგორც წესი, **-ო-ს** დაირთავენ ქართულში და მის ბევრ დიალექტში: აილ-ა (შდრ.: აილ-ო), გაიგ-ა (შდრ.: გაიგ-ო), გადაგდ-ა (შდრ.: გადაგდ-ო)²⁶⁶... იმ ფორმებში, რომლებშიც **-ო** გვხვდება ინგილოურში, ის მხოლოდ ფონეტიკური პროცესების შედეგად მიღებულადაა მიჩნეული (გა->ო): თქო, ჩადცო, წამართო, ღამხტო, ამადზრო, გაჰმო, ღაიწყო, ჩააქრო, ღეელ-რჩო... [იმნაიშვილი 1966: 118, ღამბაშიძე 1949: 194, აბაშვილი 2009: 109].

5.12.3. „პირველი ყალიბის“ ზმნები

ინგილოურის წყვეტილის წარმოების პანორამული სურათი ამ მწკრივის წარმოების საერთოქართული მოდელების მიხედვით, ასეთი ჩანს:

(1) პირველი ყალიბის ზმნები: **მოგკალ (ი)**

კაკური	აღიბათური
მოგკკალ	მო-ვ-კალ-ე
მოკკალ	მოკ-კალ-ე
მოკლა	მოკლა
მოგკკალ-ით	მო-ვ-კალ-ე-თ
მოკკალ-ით	მო-კ-კალ-ე-თ
მოკლეს	მო-კლ-ეს

266. „უმარცვლო საყრდენი მორფემა და I და II პირში წყვეტილის -ე მაწარმოებელი არის აუცილებელი პირობა იმისათვის, რომ სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად -ო გამოვლინდეს“ [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 366].

როგორც ვხედავთ, ალიაბათურში ამ ყალიბშიც განზოგადებულია -ე მა-წარმოებელი, კაკურში კი მხოლოდითი რიცხვი ინახავს ძველი ქართულის სურათს - ხმოვნიან (შეუკუმშავ) ძირს (ე.წ. „საყრდენ მორფემას“) და -ა პირის ნიშანს მესამე პირში, მრავლობითში კი დაურთავს -ი ე.წ. „ნართაულ ხმოვანს“. ახალ ქართულსა და სხვა დიალექტებში, როგორც ზემოთაც იყო ნათქვამი, მხოლოდით რიცხვშიც გვაქვს ალტერნატივა: -ი //-0, თუმცა პირველი ვარიანტი ნორმატიულადაა მიჩნეული და ესეც უწყობს ხელს ამ ალტერნაციის თანდათან მოშლას ახალ ქართულში.

გფიქრობთ, რომ კაკურის ამ ფორმებში (იხ. ცხრილი: პირველი ყალიბის ზმნები) -ი მაწარმოებელი დაკარგული კი არ არის, როგორც ამას როგნელა ღამბაშიძე მიიჩნევს, არამედ ის არასოდეს ყოფილა ამ ფორმებში.

5.12.4. „უნიშნო ვნებითების“ და უმარცვლოფუძიანი ზმნების წყვეტილი კაკურსა და ალიაბადურში

როგორც ცნობილია და ზემოთაც ითქვა, ე.წ. უნიშნო ვნებითები ქართულში პირველსა და მეორე ყალიბში არიან გადანაწილებული²⁶⁷: მათი ნაწილი -ი/-0 ბოლოსართებს დაირთავს პირველ-მეორე პირში და მესამე პირში -ა პირის ნიშანს (მოვკალ(ი)-მოკლა), ნაწილი კი - პირველ-მეორე პირში უალტერნატივო -ი ნიშანს გამოავლენს და მესამე პირში აქაც -ა გვაქვს (გავთბი-გათბა).

კაკური ამ ტიპის ყველა ზმნას პირველი ყალიბით იწარმოებს. ამიტომაც არის, რომ „საყრდენი მორფემა“ ე.წ. ფუძეკუმშვად ზმნებში ისევე შეუკუმშავად არის შენახული, როგორ სალიტერატურო ქართულის პირველი ყალიბის წარმოებაში. მესამე პირის ნიშანი აქაც სისტემურად არის - ა სუფიქსი და მხოლოდ ფონეტიკური გარემო განაპირობებს -ო-ს გამოვლენას ზოგიერთ ზმნასთან.

უფრო ნათელი რომ იყოს სურათი წარმოვადგენთ ცხრილს, რომელშიც უმარცვლოფუძიან ზმნათა წყვეტილის ფორმებია წარმოდგენილი კაკური და ალიაბადური კილოკავების მიხედვით. აქ შემოდის, ძირითადად, ე.წ. „უნიშნო ვნებითები“, ზოგიერთი პრეფიქსული წარმოების ვნებითი, -ამ და -ავ უმარცვლოფუძიანი ზმნები:

267. ვარაუდობენ, რომ ისტორიულად ყველა ზმნა პირველი ყალიბისა უნდა ყოფილიყო. დიფერენცირება ღონიან ვნებითებში უნდა დაწყებულიყო და განზოგადებულიყო [გოგლაშვილი და სხვ. 2016: 354].

(2) უმარცვლოფუძიანი ზმნების წყვეტილის ფორმები კაკურსა და ალიაბადურში:

აწმყოს ფორმა სალიტ. ქართულში	წყვეტილი მხ.რ. სალიტერატურო ქართული	წყვეტილი მხ.რ. კაკური	წყვეტილი მხ.რ. ალიაბადური	შენიშვნა
დნება	გაუდნი - გადნა	გაუდენ გასდენ გაღნ-ა	გაუდენე გასდენე გაღნ-ა	
შრება	გაუშრი - გაშრა	გაუშერ გაჰშერ გაშრ-ა	გაუშერე გაჰშერე გაშრ-ა	
თბება	გაუთბი - გათბა	გაუთებ გასთებ გათბ-ა	გაუთებე გაჰთებე გათბ-ა	
ხტება	შეუხტი - შეხტა	შაუხტ-ენ შაჰხტ-ენ შახტ-ა		
ხვდება	შეუხვდი - შეხვდა	----	შეუხდ-ი შეჰხდ-ი შეჰხდა	კაკურში ეს ფორმა არ გამოიყენება, ჩანაცვლებულია ფორმით ნონ = ვნახე
ლბება	დაულობი - დალბა	დაულობ დალობ დალბ-ა	-	
ლჰება	დაულობი - დალჰა	დაულობ დაჰლობ დალჰ-ა	დაუჰჰ-ი დაჰჰ-ი დალჰ-ა	
ტებება	დაუტკები - დატკება	დაუტკებევ დაჰტკებევ დატკებ-ა	დაუჰტკებ-ი დაჰტკებ-ი დატკებ-ა	
ფრთხება	დაუფრთხი - დაფრთხა	შაუფრტ-ენ შაჰფრტ-ენ შაფრტ-ა	შეუფრთხ-ი შეჰფრთხ-ი შეფრთხ-ა	
ქრება	გაუქრი - გაქრა	გაუქერ გაჰქერ გაქრ-ა	გაუჰქერე გაჰქერე გაქრ-ა	

ცხეება	გამოცხევი - გამოცხეა	*გომოცხე *გომოცხე გომოცხე-ო	*გომოცხეხი *გომოცხეხი გომოცხე-ო	პირველი და მეორე პირის ბუნებრივი ფორმები არ ეწარმოება
ძერება	გავძერვი - გაძერა	გავზორ გაზორ გაზრ-ო	გავზორ-ე გაპზორ-ე გაზრ-ო	
ჭკნება	ღვეჭკნი - ღაჭკნა	ღვეჭკენ ღასჭკენ ღაჭკნ-ა	---	
ხმება	გავხმი - გახმა	გავვემ გავევემ გავმ-ა	გავვემ-ე გაპვემ-ე გავმ-ა	
ცღება	გავცღი - გაცლა	გავცღენ გასცღენ გაცღ-ა	გაღვეცღი გაღპცღი გაღპცღ-ა	
ღება	ღვეღექ - ღაღა	ღვეღექ ღაღექ / ღეღექ ღაღ-ა	ღვეღექ-ე ღაპღექ-ე ღაღ-ა	
წყრება	გავწყვი - გაწყრა	გავწყვერ გა(ს)წყვერ გაწყრა	გავწყვერ-ე გაპწყვერ-ე გაწყრა-ა	
ჯღება	ღვეჯექ - ღაჯლა	ღვეჟ ღაჟ ღაჟლა	ღვეჟ-ი ღაპჟ-ი ღაჟლა	
ტყდება	გავტყდი - გატყლა	გომტყვი გავერ გაძვერ	მამტყვი-ე ²⁶⁸ მაძვერ-ე მაძვერ-ა	
სკლება	გავსკლი - გასკლა	-	-	არ გამოიყენება
იხრება	ღვეიხრვი - ღაიხრო	ღაიხრ ღაიხრ ღაიხრ-ო	ღამხრ-ი // ღაიხრ-ი ღაიხრ-ი ღაიხრ-ო	
იწება	ღვეიწვი - ღაიწვა	ღაიწ ღაიწ ღაიწო	ღამწ-ი // ღაიწ-ი ღაიწ-ი ღაიწ-ო	

ირთავს	შევირთე - შეიერთო	-	-	კაკურში ჩანაცვლებულია მოძეონ ფორმით
მისცემს	მივეცი - მისცა	მივსც მისც მისც-ა	მივეც-ე მიეც-ე მისც-ა	დადასტურებულია მიეცი, მივეცი ფორმებიც. ეს შესაძლოა, გავლენის შედეგია, თუმცა პარალელური წარმოებაც შეიძლება დავეუშვათ.
იცვამს	ჩავიცვი - ჩაიცვა	ჩოიც ჩაიც ჩაიცო	ჩამც-ი // ჩავც-ი ჩაძც-ი ჩაძც-ო	
აბამს	ღვაბი - ღაბა	ღვაბმ ღაბმ ღაბმ-ა	ღვაბმ-ი ღაბმ-ი ღაბმ-ა// ღაბმ-ო	
იქამს	ვქენი -ქნა	ვქენ / ქონ ჰქენ / ქენ ქნ-ა	ვქენ-ე ჰქენ-ე ქნ-ა	
შვრება	ღვშერი - ღშვრა	ღვჰშერ ღაჰშერ ღაშრო	-	

(3) უმარცვლოფუძიან ზმნათა წყვეტილის წარმოება ალიაბადურში:

ე + მე-3 პირის ნიშანი -ა	-ი + მე-3 პირის ნიშანი -ა	-ი + მე-3 პირის ნიშანი -ო
გაღენ-ე - გაღნ-ა (გაღნა)	შევეხდ-ი - შეხდ-ა (შეხვდა)	*გომოცხ-ი -გომოცხ-ო (გამოცხვა)
გავჰშერ-ე - გაჰრა	ღევჰი - ღალა (ღელა, ღელა)	ღავჰი - ღაჰო (ღავიხრე)
გათეხ-ე - გათხ-ა	ღეტეხ-ი - ღატეხ-ა	ღამწი - ღაწო (ღავიწვი)
გაჰქერ-ე - გაქრა	შევეფთხ-ი - შეფთხ-ა	ჩამცი - ჩაძო (ჩავიცი)
გაჰზრ-ე - გაზრო* (გაძრა)	ღავამბი-ი - ღაამბ-ა // ღაამბ-ო	ღავამბ-ი - ღაამბო // ღაამბ-ა (ღავაბი)
გავვემ-ე - გავმ-ა (გავნმი)	ღავჟი - ღაჟა	
გავწყერ-ე - გაწყრა		
გავვერ-ე - გავერა (გავტყლი, გატყლა)		
მივეც-ე - მისც-ა		
ვქენ-ე - ქნ-ა		

როგორც ვხედავთ, კილოკაური განსხვავებები წყვეტილის წარმოების საერთო ქართულ სისტემაში ჩამოყალიბებულ მოდელებს არ სცილდება: ის ზმნები, რომლებიც სალიტერატურო ქართულში მეორე ყალიბით იწარმოებენ წყვეტილის ფორმებს, ალიაბათურში, უმეტესად, გადანაწილებულია მეორე (პირველ და მეორე პირში -ი, მესამე პირის ნიშნად -ა: მე შეფთხ-ი, შენ შეფთხ-ი, ის შეფთხ-ა...) და მესამე (მწკრივის ნიშნად -ე, მე-3 პირში -ა: მე გავთებ-ე, შენ გაჰთებ-ე, ის გათბ-ა...) ყალიბებში. ერთი შეხედვით, გვაქვს ყალიბების „აღრევის“ შემთხვევებიც: *გომოცხი - გომცხო; დავჭი - დაძჭი-ო; დამწი - დაძწო; ჩამცი - ჩაძცო-ო; დავამბი - დაამბო... ამ ფორმებში მოსალოდნელი -ა პირს ნიშნის ნაცვლად -ო გვაქვს. ყველა ჩამოთვლილ მაგალითში -ო ნიშანი ფონეტიკურად არის შეპირობებული და -ა სუფიქსის ლაბიალიზაციით არის მიღებული. ყველა ამ ძირთან -ვ- ლაბიალური ელემენტი საგულებელია სალიტერატურო ქართულშიც. ის ხან ზეპირ მეტყველებაში, ხან კი ნორმირებულ ინვენტარშიც იჩენს თავს: შდრ.: გამოცხვა, გამოვაცხ(ვ)ე, გამოძიხ(ვ)ია ნამძიხვარი... დავახრჩ(ვ)ე, დავიხრჩვი, დამიხრჩ(ვ)ია, დამხრჩვალი...; დავწვი, დაწვა...; ჩავიცვი - ჩაიცვა; უკანასკნელ მაგალითში ლაბიალური ელემენტი ძირისეული -ბ თანხმოვანია. საგულისხმოა, რომ ენის ასისტენტები ამ ზმნის მესამე პირში პარალელურ ფორმებს ასახელებენ: დაამბ-ო // დაამბ-ა.

რაც შეეხება კაკურს, ის წყვეტილის წარმოების ჩამოყალიბების ადრეულ ეტაპზე მიუთითებს და ქართული ენის ისტორიის იმ საფეხურს აღბეჭდავს, როდესაც პირველი ყალიბი ჯერ მხოლოდ იწყებდა თანამედროვე სახით ჩამოყალიბებას - -ი ხმოვნის დამკვიდრებას მხოლოდითი რიცხვის პირველსა და მეორე პირებში. კაკურში რომ -ი დაკარგული იყოს, მაშინ კუმშვადი ფუძეები უკუმშველად არ გვექნებოდა შემონახული ამ ფორმებში. ეს -ი ხმოვანი ფუძეს ვერ კუმშავს ვერც მრავლობითში (დოვშერი-ი-თ) და ვერც ნაწილაკების დართვისას (სემაძ ჭკაუანს ებნევ: დოვშერივ - კარევს ზეითი ყრის / სულელი ჭკვიანს ეუბნება, დავილალო - კარებს ზემოდან ყრის).

უკუმშველი ფუძეები: თებ (<ტეფ), ზორ (<ძვერ), ქერ, ვემ... კაკურს პირდაპირ აკავშირებს ძველ ქართულთან. მას ალიაბათურისაგან გამოარჩევს და ძველ ქართულთან აახლოებს კიდევ ის, რომ ამ ზმნათა ერთ ნაწილს წყვეტილში ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსები გამოუჩნდებათ: შავხტ-ენ, ღავტკბ-ევ, შავფხტ-ენ...

-ი ხმოვანი რომ კაკურში ისევ ინტონაციური ფუნქციისად რჩება და არ

არის ბოლომდე მორფოლოგიზებული, იქიდანაც ჩანს, რომ, როგორც ითქვა უკვე, ის კითხვით და ბრძანებით ფორმებში გამოჩნდება კაკურში:

პოვ, ჰათარ ოჯახშ ჩავარდი? კად ოჯახ.

შდრ.: დეთიმ დავჰჩ, ჩავვარდ ზალად ველში.

ტად ქალი და მამილი ქალ ვართ, გაიგი? (შდრ.: გაიგ)

გერმამა მონადირე რუმ ეყო, ტყავებ ჰათარ გადაჰყარი? (შდრ.: გადაჰყარ)

ჰიგესენ ბჟთჟმრამ უთხარ შენ, უთხარ!

ჰამთონ წლის წოხზლი (წოხზლ) სკოლაშ, ჰამთონ წლის შემდეგ ემე ქენი (ქენ)?

—აი, შენ რუმა შენ დად რუმ გათხოვდა, ოგი სახლ ჰათარ შაინარჩენი?

—ჩონ ჩოჰცჟუვლით, შენ ჰაბე არ ჩავარდი?

—აი დამისმინი!

კითხვით წინადადებაში -ი აუცილებელი დანართია, ბრძანებითში შეიძლება -ი-ს გარეშეც იყოს წარმოდგენილი: გერმამა მონადირე რუმ ეყო, ტყავებ ჰათარ გადაჰყარი? (შდრ.: გადაჰყარ) ჰიგესენ ბჟთჟმრამ უთხარ შენ, უთხარ!

ამ წინადადებაში კითხვითი ფორმაცაა და ბრძანებითებიც. საუკეთესო მაგალითია ნათქვამის ილუსტრაციისთვის.

ასევეა: ერ ალაპარიკ, ნოხო, მაგი შინაარს რადს, გაიგ ლამაზა, ტოჩნა, მევლან ჩამაჰჩეგ.

კითხვითი ნაწილაკი -ი და წყვეტილის ფორმებში გაჩენილი ე.წ. „ნართაული ხმოვანი“ -ი მხოლოდ ემთხვევა ერთმანეთს და სხვადასხვა წარმოშობისაა. კითხვითი -ი შეიძლება მესამე პირის ფორმაშიც გაჩნდეს, თანხმოვან სუფიქსთან:

ო, თაში ლეკებ ჟდებოდნენი?

აი ბალშოვე მოსლაში, ბგლა ინსან დავოცესი?

ეს მოვლენა ზოგადია და სხვა მწკრივის ზმნებთანაც ჩვეულებრივ გვხვდება:

—ჩომოვოლ ქოშ, ნოხოშ, ტირისი ქალიბე, ბელა რამ ტირისი?

თქონ ჰათარ ეზახითყა? აი, მაგრა ქჟლაგ რუმ კეჰთებისი?

კელემ წინდწინ იმათ ვოცავს, ჟლეტავს სისწრაფედთი, თავის ცხენით ვოცავსი?²⁶⁹

269. ფაქტობრივად, კითხვის ინტონაცია აქ ქვეწყობის (ჰიპოტაქსის) ინტონაციური გამოხატვის ფუნქციით გამოდის. ამ მოვლენაზე ცალკე გვექნება მსჯელობა.

შესაბამისად, კითხვით ფორმებში გამოვლენილი -ი ნართაულ, შემდგომში კი მწკრივის მაწარმოებლად ჩამოყალიბებულ -ი ხმოვანს ვერ გაუტოლდება ფუნქციურად. ისინი მხოლოდ ფორმალურად ემთხვევიან ერთმანეთს.

წყვეტილის მხოლოდითი რიცხვის მესამე პირის ფორმასთან -ი არ შეგვხვდება, რადგან აქ ყოველთვის ხმოვანი მაწარმოებელი გვაქვს. კითხვის ინტონაციას აქ სხვა ნაწილაკი გამოხატავს:

კიდე ურუსევმა დაგიხწივეს *ნა*?

ჰემენ წელს მოვდა *უა*?

იქა ზრლ ცხოვრევა მაგარ ეყო *უა*? ²⁷⁰

კაკურში -ი ხმოვანი წყვეტილის ფორმებში გაჩნდება -ყ(-ყე) და სხვათა სიტყვის -ვ (<ო) ნაწილაკების წინაც:

დაგინახ: გულში ეყო ღერდები, მეთქი. ბაღში ეყო ვარდები მეთქი. როდეს თქრნთავ დაგინახიყ-მეთქი, გაშლი კიკო ვარდივით.

წეველ, შეველ, ღონდექ: წეველივ ამ ქორწილ სადაც არის, აქ. შიგ არ შეველივ, გარეთ ღონდექივ.

გავაკეთ: *ეშნიანდა, ცხრნიან არმუდინ ფაჰჩას, ჰაბე გავაკეთივ ე საქციელივ.*

ვიქენ: აგე ვიქენივ და მეც მოფუელივ ჩემ დეკაცივ.

ჩვენ გავეცანით უმარცვლოფუძიან პასიურ ზმნებს ინგილოურში. ვნახეთ, რომ, ერთი შეხედვით, მკვეთრი განსხვავება კილოკავებს შორის ან ინგილოურსა და ქართული ენის სხვა ქვესისტემებს შორის გამოწვეულია არა სისტემური ცვლილებით, სესხებით, სხვა ენის გავლენით ან ბირთვულ ენობრივ არეალთან სხვა რაიმე მიზეზით დაშორებით, არამედ, ეს ლინგვისტური ეპიზოდი კიდეც ერთი მაგალითია იმისა, რომ ენაში მოქმედი დინამიური პროცესები ერთგვარი „ტენილებით“ წარიმართება კუნძულურ დიალექტებში:

- დიალექტი არსებული ალტერნატიული ყალიბებიდან ირჩევს და მაქსიმალურად განაზოგადებს მისთვის სასურველ ყალიბს (მაგალითად ალიაბადურის წყვეტილში -ე მაწარმოებლის მაქსიმალური განზოგადება);
- დიალექტი ინარჩუნებს არსებულ ყალიბებს, მაგრამ ზმნათა ჯგუფებს თავისებურად ანაწილებს ამ ყალიბებში (ალიაბადური);

270. დაწვრილებით მსჯელობას ამ საკითხის შესახებ ნაშრომის მეორე ტომში, „ნაწილაკების“ თავში იხილავთ.

- დიალექტი ინარჩუნებს არქაულ ვითარებას ნაწილობრივ, თუმცა გლობალურ სისტემურ ცვლილებებსაც ნაწილობრივ მიჰყვება (კაკური).
- და ა.შ.

ამდენად, კაკურსა და ალიაბათურს შორის სხვაობა და ინგილოურის სხვაობა დანარჩენ ქართულთან სწორედ სისტემური ერთიანობის მაჩვენებელია.

განსაკუთრებულად საინტერესოა, რომ კაკური ინარჩუნებს ძველი ქართულის ვითარებას - უკუმშველ ფუძეებს წყვეტილში და ამით ყველაზე არქაული ტრადიციების დიალექტებს უახლოვდება.

ინგილოურის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არ გვხვდება ამავე უმარცვლო ძირებიდან ნაწარმოებ აქტიურ ზმნათა შესახებ მსჯელობა. ეს ზმნები მხოლოდითი რიცხვის მესამე პირში მხოლოდ -ო ხმოვანს გაიჩენენ. მაშასადამე, თვალსაზრისი, რომ -ა ფორმანტი მესამე პირის ნიშნად მაქსიმალურად უნიფიცირებულია, არცთუ ზუსტია: -ო ნიშნით მესამე პირს იფორმებს გაცილებით მეტი ზმნა იწარმოებს, ვიდრე ეს აღწერილია ლიტერატურაში.

ამ ზმნათა წყვეტილის ფუძე შეკუმშულია უგამონაკლისოდ ორსავე კილოკავში. განსხვავება კაკურსა და ალიაბათურს შორის ისაა, რომ კაკურში ამ ზმნათა ერთი ნაწილი წყვეტილში გამოავლენს ფუძის მაწარმოებელ სუფიქსებს, ძირითადად: **-ევ** (გავაშრევ, გავათბევ, დავათრევ...); იშვიათად, **-ენ**: (შავაფხტ-ენ.²⁷¹..).

უმარცვლოფუძიანი ძირებიდან ნაწარმოები აქტიური ზმნების უღლება კაკურსა და ალიაბათურში ასეთ სხვაობას გვიჩვენებს²⁷²:

სალიტერატურო ქართული	კაკური	ალიაბათური
დავადნე - დაადნო	დავადნევ - დაადნო	დავადნე - დაადნო
გავაშრე - გააშრო	გავაშრევ - გააშრო	გავაშრე - გააშრო
გავათბე - გაათბო	გავათბევ - გაათბო	გავათბე - გაათბო
დავათრე - დაათრო	დავათრევ - დაათრო	დავათრე - დაათრო
შეკაკრეთე - შეკაკრთო	შავაფხტენ - შაფხტო	დავაფთხე - დააფთხო
დავაღბე - დააღბო	დავაღბევ - დააღბო	დავაღბე - დააღბო

271. მსგავსი წარმოება -ევ ან -ენ მაწარმოებელი სუფიქსის დართვა წყვეტილში უცხო არ არის სხვა ქართული დიალექტებისთვისაც. მაგ., სამცხურ-ჯავახური: გავაშრევი, გავაკეთევი... იმერული: გადავხტენდი...

272. წარმოვადგენთ პირველი და მესამე პირის ფორმებს.

დავალზე - დააღზო	დავალზევ - დააღზო	დავალზე -დააღზო
დავატკე - დაატკზო	დავატკეზევ - დაატკზო	დავატკეზე - დაატკზო
გავაქრე - გააქრო	გავაქრეზევ - გააქრო	გავაქრე - გააქრო
გამოვაცხე - გამოაცხზო	გომოვაცხეზევ - გამააცხზო	გომოვაცხე -გამააცხზო
გამოვადრე - გამოადრო	გომოვადრეზევ - გამაადრო	
გავაზმე - გააზმო	გავაზმეზევ - გააზმო	გავაზმე - გააზმო
დავანრევე - დაანრწო	დავანრევეზევ - დაანრწო	დავანრე - დაანრწო
ღვწვი - ღწვა	ღვწვ / ღვკწ - ღწო	ღვწვი -ღწო ²⁷³

-ო პირის ნიშნის გამოვლენისათვის სალიტერატურო ქართულში „ორი პირობაა აუცილებელი: ა) საყრდენი მორფემა (ამ შემთხვევაში მარტივი ფუძე) უნდა იყოს უმარცვლო და ბ) წყვეტილის მაწარმოებელი უნდა იყოს -ე სუფიქსი. თუ ამ პირობათაგან ერთ-ერთი არ არის დაცული, მაშინ სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად ნამყო ძირითადში -ა სუფიქსი იქნება“ გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 705].

ინგილოურში უმარცვლოფუძიან ზმნათა უღლების ჩამოყალიბების პროცესი იზოლაციის პირობებში წარიმართა, ამიტომ სისტემურ ცვლილებათა სხვადასხვა პარამეტრი სხვადასხვაგვარად ჩამოყალიბდა: ფუძის კუმშვა-უკუმშველობა წყვეტილში; ფუძის განვრცობილი ვარიანტი; -ე მაწარმოებლის სფეროს გაფართოება ალიაბათურში; -ი მაწარმოებლის გამოვლენის პირობები ალიაბათურში; -ი ხმოვნის მხოლოდ ნართაული ხმოვნის (ინტონაციური დანიშნულებით) შენარჩუნება კაკურში...

ფაქტობრივად, ინგილოური გვიჩვენებს მორფოლოგიური სისტემის ჩამოყალიბების ისტორიულ სურათს.

ერთი საკითხიც: არის მოსაზრება, რომ იმ ზმნებში, რომლებიც მე-3 პირში -ო-ს დაირთავენ წყვეტილში და -ე გვაქვს მწკრივის ნიშნად, ამ -ე-ს პირველსაზე -ევ სუფიქსი უნდა ყოფილიყო [გოგოლაშვილი 1984: 43]. არსებობს სხვა თვალსაზრისებიც [გიგინეიშვილი, სარჯველაძე 1973; ბერიძე 1994: 163], თუმცა კაკურის ჩვენება პირდაპირ მიანიშნებს გოგოლაშვილის მოსაზრების რეალურობაზე: განხილულ ზმნათა უმრავლესობა მართლაც ავლენს წყვეტილის ფუძეში -ევ (ან სხვა ამავე სტრუქტურის) სუფიქსს: გაგათბევ, გავაშრევ...

273. უმარცვლოფუძიანი დავფქვი ზმნა წყვეტილის მესამე პირში -ა სუფიქსს გვიჩვენებს კაკურში.

ჩვენ მიერ -ევ კაუზაციის სუფიქსის მონაწილეობაზე ზოგიერთი სტატიკური ზმნის ჩამოყალიბების პროცესში და წყვეტილის აქტიური ფორმების პასივებად ტრანსფორმაციის მორფოსინტაქსურ მექანიზმზე გამოთქმული მოსაზრებაც ემყარებოდა სწორედ იმ დაშვებას, რომ ყველა განსახილველ ზმნაში გვევარაუდა -ევ სუფიქსის არსებობა. ჩვენი თვალსაზრისით, ე.წ. „ჰიეს“ ტიპის სტატიკური ზმნები და მათ მოდელზე აგებული პირველი თურმეობითები სწორედ კაუზაციის -ევ სუფიქსის შემცველი ზმნებია, რომელთა მესამე პირის (მხოლოდითი ან მრავლობითი) ფორმების სინტაქსური „გადააზრების“ შედეგად მივიღეთ დღევანდელი სურათი: ახალი გრამატიკულ-სემანტიკური ჯგუფები - სტატიკური ზმნები და მესამე სერიის ერთ-ერთი მწკრივის პარადიგმა. სხვაგვარად რომ ვთავათ, ჰიეს < ჰ-გ-ევ-ეს ისეთივე წარმოების ზმნაა, როგორისაც ჰქვია < ჰ-რქვ-ი-ან, იმ განსხვავებით, რომ პირველი აქტიური ზმნის წყვეტილის მესამე მრავლობითი პირის ფორმაა, მეორე კი ზუსტად იმ მონაცემების, ოლონდ - მეორე ხოლმეობითისა [ბერიძე 1994; ბერიძე 2005; ბერიძე 2004; ბერიძე 2016]. ინგილოურის კაკურ კილოკავში, ფუძემდარცვლო ზმნათა ერთი წყების წყვეტილის მწკრივში სისტემურად გამოვლენილი -ევ, -ენ სუფიქსები კიდევ უფრო ამყარებს ჩვენს ამ ვარაუდს.

5.12.5. მრავლობითი რიცხვის წარმოების თავისებურება წყვეტილში

მრავლობითში პირველსა და მეორე პირებში -თ სუფიქსი გვაქვს ორსავე კილოკავში. როგორც უკვე ითქვა, ორივეგან -თ-ს წინ უძღვის ან მწკრივის ნიშანი -ე (ალიაბადური), ან ე.წ. „ნართაული -ი ხმოვანი“ (კაკური, ალიაბადური).

მე-3 პირში არ არის სხვა დიალექტებისათვის დამახასიათებელი უნიფიცირება როგორც ეს გვაქვს აღმოსავლური დიალექტების ნაწილში: წავიდეს, გააკეთეს... ან დასავლურ დიალექტებში: წევიდენ, გააკეთენ... ინგილოურში, ისევე, როგორც სალიტერატურო ქართულში, წყვეტილის მრავლობითის მესამე პირში ორივე სუფიქსი მოქმედია: -ეს (აქტივებში) და -ნენ (პასივებში):

დაკლეს ზროხად, ქობებ შადგეს, რა ვიც, ჭმა, დალევა.

აწყალდი არ გოგანადგურეს, გოგათათრეს დაა.

ცოტადც ის გააბრაზაყ, მერე გაუშო, წავიდნენ ისენ.

გავიდნენ საშველად, რო: დაგვეცნენ თავზე თათრევ, ჩვენ ზროხას რეკენ, მიჰყონენ. გავნენ, ბუთუშმ წავნენ, გომომუნდნენ იქ აზნაურის და საკანის არაში,

მთაზე, იმ ჟილირზე გააძნენ, გზა შაჰკრეს ლეკვეს, დააყრევინეს ი ზროხევიც დაა. მოაყოლეს იმათი დახოცა, გრძნუგელევის. ლეშ-ლეშზე მიაყრეს.

-ეს და -(6²⁷⁴)ენ სუფიქსების განაწილების ისტორია ასეთია: „**-ეს** სუფიქსი ძველად ფართოდ იყო გამოყენებული. იგი თანაბრად იხმარებოდა წყვეტილშიცა და უწყვეტელშიც, როგორც გარდამავალს, ისე გარდაუვალ ზმნებში. თანამედროვე სალიტერატურო ენაში კი ეს დაბოლოება გარდამავალ ზმნებს შეჰრჩათ (ან კიდევ გარდამავალთაგან გამოსულ გარდაუვალ ზმნებს ცელქობს – იცელქებს ტიპისას) და ისიც მარტოოდენ წყვეტილში: გააკეთ-ეს, დაავ-ეს, გაათბ-ეს, დაიბარ-ეს, იცელქ-ეს და მისთ., ხოლო მისი ადგილი **(6)ენ** დაბოლოებამ დაიჭირა წყვეტილში გარდაუვალ ზმნებში (საშუალსა და ვნებითში), უწყვეტელში კი საზოგადოდ ყოველგვარ ზმნაში (გარდამავალშიცა და გარდაუვალშიც): იყვ-**(6)-ენ**, გაემართ-**(6)-ენ**, აკეთებლ-**(6)-ენ**, წერლ-**(6)-ენ**, აშენებლ-**(6)-ენ** და მისთ“ [შანიძე 1980: 178].

5.12.6. მრავლობითობის ჩანართი -ნ სუფიქსი ალიაბადურში:

ალიაბაურის კაკურისგან განმასხვავებელ ნიშნად იმასაც მოიხმობენ, რომ ე.წ. პრეფიქსიანი (ინიანი და ენიანი) და უნიშნო ვნებითები მრავლობით რიცხვში ჩაირთავენ **-ნ** (-ენ) სუფიქსს, როგორც ეს ძველი ქართულისა და ზოგიერთი აღმოსავლური დიალექტისთვისაა დამახასიათებელი: ღაველაპარიენთ, ღევეხწიენთ... [ღამბაშიძე 1949: 191].

ქღკ-ის ალიაბათური ტექსტები საკმაოდ იძლევა მაგალითებს ამ მოვლენის საილუსტრაციოდ:

გრდმეველნეთ, გადაველნეთ, გედველნეთ, დალუპელავნეთ, ეყავნეთ, ვეტევნეთ, ვეყავნეთ, ვიყავნეთ, ვიწვენეთ, მიველნეთ, მიჰყევნეთ, უყავნეთ, შეველნეთ, წავკიდნეთ, წეველნეთ.

მემრელან რუმ სკოლაში რუმ დავამთავრეთყე, ჰარასი სრუ საქმეევში შეველნეთ, მასწავლებელი გაზდნენ, სრუ საქმეევში შეველნეთ.

274. აკ. შანიძე წერს: „ნენ დაბოლოება ასე დაიშლება: ნ-ენ, რომელთაგანაც ენ პირის ნიშანია მრ. რიცხვისა. ეს ის ენ არის, რომელიც აწმყოშიც გვხვდება (წერ-ენ, აქებ-ენ და სხვ.). რაც შეეხება ნ-ს, იგი მოქმ. გვარის ზმნაში პირდაპირი ობიექტის მარჯვენებელი იყო II სერიის მწკრივებში [შანიძე 1980: 451-452]. -ნ ჩვენთვის საინტერესო ფორმებში სუფიქსური ჩანართია, აბიტომაც წერსაკ. შანიძე, რომ -ნენ სუფიქსად მხოლოდ მაშინ შეიძლება გამოიყოს მესამე პირში, როცა პირველსა და მეორე პირში ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელი -ენ სუფიქსი არ გვაქვს, მაგრამ თუ გვაქვს: ვ-ი-ყვ-ენ-ით, ი-ყვ-ენ-ით, ი-ყვ-ნ-ენ, მაშინ აქ მრავლობითის ნიშანი -ენ იქნებაო [შანიძე 1980: 178 (4)].

გრძევენ, სადაც ვიკრიბებოდით ემე ჩონ ზმისა. ზმი ოჯახში ვიკრიბებოდით ღამე. ერ წელს ჩონ ღამე წევდნეთ, ვიკრიბებოდით ლოცვიოდით, ქრისტეზე ქადაგება კუთხულოდით.

ჩემ პატარაობაში მახსონს ღამფევზე ვეყავნეთ.

ჩონ წევდნეთ. ჩონ წევდნეთ, როსტოვით გავდა, წავდა.

მე მუვდივარ დაა, ვეღარ მასულივარო, და თქენ თუ გინდაყეო, თქენ მიჰყვენეთ, თქენ შეიკრიბნეთო.

ბითოვ ჩონ ცხრა და-ზმანი გაწოლილნი ვიწვენეთ უგიმ ოთახში, პატრა ოთახში ვიწვენეთ, ერცხო შუაღამე არი, მე მახსონს რუმ მეოთხე კლასში ჰწავლობდი.

კაკურისთვის ეს მოვლენა არ არის აღწერილი, თუმცა ერთი შემთხვევა კორპუსის მიხედვით კაკურშიც დასტურდება:

ჩვენც, ერთობა ყეო მა, ერთობა. მერე გავიყარნე, გავიყარნეთ ექ ჩონ მეველით, ისენ იქ დაჰჩა.

ეს ტექსტი ჩვენი ჩაწერილია (მაია ბარიხაშვილი, მარინა ბერიძე), მთქმელი, შაქრო გაჯიშვილი, დიალექტის კარგი მატარებელია. სხვაობას ალიაბადურსა და კაკურს შორის კარგად გრძნობს (ტექსტშიც მოხვდა მისი დამოკიდებულება დიალექტური დიფერენციაციის შესახებ), არ გვგონია, რომ მისმეტყველებლებში -ნ ჩანართი სუფიქსი წყვეტილის ფორმაში შემთხვევითია. ვფიქრობთ, მოვლენა დამატებითაა შესასწავლი ადგილზე. ჯერჯერობით კი შეიძლება ითქვას, რომ ინგილოურში -ენ > -ნ მრავლობითობის ინფიქსი²⁷⁵ დადასტურებულია. მრავლობითობის -ენ სუფიქსის კუმშვის შედეგად მიღებული -ნ- ჩანართის შესახებ წყვეტილის მრავლობითის მესამე პირის -ნენ ფორმანტში ცნობილია. ინგილოური, როგორც ვხედავთ, ინარჩუნებს იმ სურათს, რაც სალიტერატურო ქართულმა მხოლოდ ნაწილობრივ იმემაკვიდრა აღმოსავლური კილოებიდან:

პირი	სალიტერატურო ქართული	აღმოსავლური (კახური)	დასავლური (იმერული)
1	და-ვ-ი-მალ-ე-თ	და-ვ-ი-მალ-ენ-ი-თ	და-ვ-ი-მალ-ე-თ
2	და-ი-მალ-ე-თ	და-ი-მალ-ენ-ი-თ	და-ი-მალ-ე-თ
3	და-ი-მალ-ნენ	ისინი და-ი-მალ-ნენ	და-ი-მალ-ენ

275. თამაზად შეიძლება მას ვუწოდოთ ინფიქსი. მართალია, მესამე პირის -ნენ ნიშანში ის აღარ დიფერენცირდება ცალკე აფიქსად, მაგრამ მრავლობითი რიცხვის პირველსა და მეორე პირში დღესაც საკმაოდ აქტიურად გვხვდება ქართული ენის ზოგიერთ აღმოსავლურ დიალექტში.

ბესარიონ ჯორბენაძე აღნიშნავს რომ „სისტემის შესაბამისად სავსებით გამართლებულია -ნ-ენ ქართულში (*-ენ-ენ →-ნ-ენ), -ენ იმერულში. რაც შეეხება სალიტერატურო ენას, აქ ორი დამოუკიდებელი სისტემის კონტამინირებასთან (შერწყმასთან) გვაქვს საქმე, რამაც ხელოვნურად მოგვცა -ნენ პირის ნიშანი“ [ჯორბენაძე 1989: 13].

საყურადღებოა, რომ ამ ნიშნითაც ინგილოური უფრო ძველ, ისტორიულ ვითარებას და აღმოსავლურ, ამ შემთხვევაში კახურ დიალექტურ წრესთან ორგანულ კავშირს ინარჩუნებს.

როგორც ალიაბადურში, ისე კაკურში გვხვდება მრავლობითის ფორმები პირველ-მეორე პირში -ენ /-ნ სუფიქსით, მრავლობითის -თ სუფიქსის გარეშე.

კორპუსში ეს მოვლენა ხშირი რეალიზაციებით არ არის დადასტურებული, თუმცა ალიაბათურისა და კაკურის ტექსტებში დამოწმებულმა თითო შემთხვევამ გვიკარნახა, რომ დაგვეზუსტებინა კონსულტანტებთან. როგორც აღმოჩნდა, მოვლენა საკმაოდ გავრცელებულია. კონსულტანტები ამბობენ, რომ „ასეც ამბობენ“ და პარალელური ფორმები -თ სუფიქსითა და მის გარეშე ერთი და იმავე მთქმელის მეტყველებაში შეიძლება შეგვხვდეს.

შეველენ: მემრედან რუმ სკოლაში რუმ დავამთავრეთყე, ჰარასი სრუ საქმეევში შეველენ, მასწავლებელი გავდნენ, სრუ საქმეევში შეველნეთ (ალიაბად.). / მერე, სკოლა რომ დავამთავრეთ, ყველანი სულ საქმეებში შევედით, მასწავლებელი გახდნენ, სულ საქმეებში შევედით.

მე დავნახი, ზაღლებიც მაქო, წეეყარნე, შენ რა ჰჩიდი-მეთქი (ალიაბად.). / მე დავინახე, ძაღლებიც მყავს, მოშორდით (დაიკარგეთ, მოუსვით...), შენ რას შევები-მეთქი²⁷⁶.

გავიყარნე: ჩვენც, ერთობა ეყო მა, ერთობა. მერე გავიყარნე, გავიყარნეთ ექ ჩონ მეველით, ისენ იქ დაჰჩა.

წვევტილის მრ.რიცხვის პირველი და მეორე პირის ამ ფორმათა წარმოების გამოწველილვით შესწავლა, ვარიაციულობის პირობებზე და განვითარების დინამიკაზე დაკვირვება ინგილოური დიალექტის შესწავლის ერთ-ერთ მომავალ ამოცანად გვესახება.

შესაძლოა, ინგილოურის ვითარება გვინახავდეს ქართული ენის განვითარების იმ ეტაპს, როცა მრავლობითობის გამოსახატავად ამ ფორმებში საკმა-

276. მერე გრძელდება თხრობა და ჩანს, რომ ქურდებზეა (მრავლობითში) საუბარი: ცხენი მოჰარა უნდოდაყ, ვერ მამჰარეს.

რისი იყო -ენ სუფიქსის დართვა.

მესამე პირის ფორმაში **-ნ-ს** დაკარგვის შემთხვევები, ისეთი, როგორიც გვაქვს უწყვეტლის მწკრივში (შდრ.: ავსევდნე, ალენენდნე, ამბოვდნე, ანთევდნე, აფარევდნე, აჩუქევდნე, გრკიდებოდნე...) ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში არ შეგვხვედრია. კონსულტანტების პასუხები არ არის დამაჯერებელი, ამიტომ საკითხი ადგილზეა შესასწავლი. ვფიქრობთ, თუ დადასტურდება, რომ მესამე პირში **-(ნ)ენ** პირისა და რიცხვის ფორმანტის ბოლოკიდური **-ნ** ყოველთვის დაცულია წყვეტილში, შესაძლოა ვიფიქროთ, ინგილოურის წყვეტილის პირველი და მეორე პირის ფორმებში **-ენ /-ნ** გვაქვს მრავლობითის გამოხატვის ფუნქციით შემორჩენილი - მრავლობითის -თ სუფიქსის დართვის გარეშე.

5.12.7. -ევ სუფიქსიან ზმნათა წყვეტილის წარმოება

ისევე, როგორც ძველ ქართულსა და ზოგიერთ აღმოსავლურ დიალექტში -ევ სუფიქსი განიცდის ნაწილობრივ კუმშვას წყვეტილში: -ევ > -ივ. ეს ნიშანი არქაულ ვითარებას ასახავს დიალექტებში და ძირითადად მთის აღმოსავლური დიალექტებისთვისა და ფერეიდნულისთვისაა დამახასიათებელი. მისი მქონებლობა კიდევ უფრო აახლოვებს ინგილოურს ქართული დიალექტების არქაულ ჯგუფთან და ძველ ქართულთან. ეს მოვლენა ერთნაირად დასტურდება კაკურსა და ალიაბათურში

შიგ იქითი აარჩივა, მაგარ ბიჭებიც ადყონა (კაკ.).

დაბრუნდა, მოვდ აქათიან, ასწივა შაჰხედა, ბავალად მამკდარ (კაკ.).

დედამ დალივა, შუღმა არწყივა – ჰაფთუფად (კაკ.).

შიგ იქითი აარჩივა, მაგარ ბიჭებიც ადყონა (კაკ.).

შავჟ აქათ ოქქ ღორზე დამჟდარვარ, ამითრია ოქქრამდინ (კაკ.).

აი წამაქცივა, მომდა სადრის მოადგილე: ეყოფა, ეყოფა, კმარაო!(ა).

ღმერთ ლოცავთო, ღმერთმა ამავე დრომდით მოგაწივა (ა.).

სხომ წამიყონა, წეველეთ, ნაჭამ-დანალევიც არ იქნა, გასწივა (ა.).

საყდარი ჰო, ფერბიხას ყალას ეყო, დადნგრივა, აღარ არი (ა.).

აი წამაქცივა, მომდა სადრის მოადგილე: ეყოფა, ეყოფა, კმარაო! –თქო (ა.).

ქართულ დიალექტურ კორპუსში საკმაოდ კარგადაა დოკუმენტირებული

წყვეტილის წარმოების აღწერილი მოდელები ინგილოურის ორივე კილოკავისათვის.

საკითხზე სრული წარმოდგენის შესაქმნელად მოგვყავს ქღკ-ის საილუსტრაციო მასალა:

კაკური, წყვეტილი, თხრობითი კილო:

ღაჟუ აძქ, ხეზე გეველ, ღაჟუ, ღაუცად. (ღაჟუ- ღაჟ -ღაჟდ-ა - ღაჟუ-ი-თ- ღაჟ-ი-თ -ღაჟდ-ნენ / ღაჟ-ნენ; ღა(ვ)უცად -ღაუცად, -ღაუცად-ა, ღა(ვუ)ცად-ი-თ, ღაუცად-ი-თ, ღაუცად-ეს);

გავზარდ ე ლია, ემედ, ლამარ დედად.

გავჟავრდ, ჰურ ოდტან, გავ, წიველ, არ ღავდექ შინ ჰეჩბეთ.

გავჰთხოვდ კად, ლამაზა.

მერე ექ რო პირველა გამოვთხოვდ, იმას წინ მაქონდა, მე გვეყავ იქ.

წავდა დაა, ის ღროდ, იმანაც ცოლ შადრთო, მეც გავჰთხოვდ, ბავშებიც მეყოლა.

ღამიჭირა ველი, გააღა კარ წამიყონა, პადლჟ კარ გააღა, უკანი ფეჟ ღამკრა, გოდოჟვარდ შიგ, კარ ღაკლიტა, წამდა.

შოვჟ მამალზე, წრველ ევლახში, იქადთი ერ თონ მარილ მოდღ, სოფელში გოჰყიდ.

თოფ რამ აღარ ოსროვნ ამა, აღარ შავაწუხ, პაშტა თამაშად ქონ, ღავად აიქა, მეველ სახში.

ჩაჰვწყალდ ბითოვა, ღავსეველდ.

ორ მრზორ ღოჰპირდ.

ცოტად ღარჩა, არ ჩამოწვარდ.

მოკლეთ ერ შუღლ გააზარდ, დაა? - ბავშ აღარ იქნა.

თუნდ მექონას, თუნდ ნუ მექნას მეთქი, ქალიზე გავზიდ, მე რად ვიცოდია-მეთქი.

გალაქტიონი წიგნი, პირველად ვერ მიხვდ კარგ, მევერე რო წოდკითხ, ბჟთჟმ მივხდ.²⁷⁷

277. მი-ხვდ / მი-ვ-ხდ ფორმების პარალელურად გამოყენება მიგვანიშნებს, რომ ფუძისეული ვ-პირველ ფორმაში პირის ნიშნადა გაგებული. ეს ფორმა არ არის ორგანული ინგილოურისთვის, მიხვედრა აქ გამოიხატება კალკირებული შესიტყვებით: თავში ჩავარდნა / ჩავარნა. მთქმელი სალიტერატურო ფორმას იყენებს, მაგრამ პირველ შემთხვევაში მას პირის ნიშანს აკლებს; მისთვის ფუძისეული ვ-ა პირის ნიშანი, რადგან ვ- პრეფიქსის „მოძრაობა“ ფუძეში ან მისი შერწყმა ფუძისეულ ან სხვა აფიქსურ ხმოვანთან, ჩვეულებრივი ამბავია.

კაკური, II ბრძანებითი

უთქომ: არ, შენ გათათრდ²⁷⁸, ჩონბე მოჯლაჲ საქნე ხარ!

ნანა, თქო, გათხოვდ, ჰაბე ღებახარა, თქო: ეხლა კაცეკ ნაპოვნ დრო არა, თქო, დაავა დროჲს, თქო, შენბე პური ლუკმა ვინ მაცემელია?

შენთავ კულაკშ აგდებენ, თავს გოვფრთხილდ, ცხორ მააშორით, ცხენ მააშორით!

აი, მამაზაღლო, დაბრუნდ, წა, თუარ, აი შენ ქუდ რუმ გომოჩანდ, სასროვნუარ, მასაკლუარ შენთავ!

ემათ თავ, ბუთუში თავ გოჰყიდით, დოჰკალით, ჭომით.

ერ დროზე შენ რახანც დაგჭირდეკ, აჰჰად²⁷⁹, შენთუნ რადც გინდ შიგ საქნელი.

ბებერი ებნება: შაჰ-აბაზივი რაბე დაჟი შუაზე ცეცხთან?

ღედაკაცო, მოდ, ჩემ ზირზე დაჟი, ებნევა ღედაკაცს.

ალიაბათური, წყვეტილი, თხრობითი კილო:

ფურიც გაეყიდე, კრამიტ ვიყიდ²⁸⁰ მერე, რო გადავაგდი თოფი.

თოფიც ავლე, გადავაგდი, ერ ზაღლ ეყო, ზაღლიც სხოს მივეცე.

დავჭირე, ბალახი გადავაგდი.

აქ დავბერდი. მაშ, ორნიმ ერთა დავბერდით ერთი ქმარი, ერთი ცოლი მორჩა, გათავდა!

მამშორდი, კაცო, ერთი-მეთქი, - ჰუთხარე.

მეც ღამე ავდექე, ეს ზროხა დავამბი. ჰუთხარე: შენ დაწანე, ე ემე დაწანე, ყავარი დაწანე-მეთქი.

278. კაკურისათვის ყველა აღწერის მიხედვით ბრძანებითში -ი სუფიქსის დართვაა დამახასიათებელი. როგორც ჩანს, ეს წესი სულაც არ არის ცალსახა. ბრძანებითის ფორმები კაკურში -ი ხმოვნის გარეშე შეიძლება შეგვხვდეს. ეს კონკრეტული მაგალითები ამ ფაქტის უტყუარი მაგალითებია. რაც შეეხება, -ი-ს გამოვლენის პირობებსა და კანონზომიერებებს, ეს უფრო ფართო, საგანგებოდ ამ საკითხისადმი მიძღვნილი კვლევის საგანია და ამ ნაშრომის წერისას გამოვლენილი ერთ-ერთი ამოცანაა მომავალი მკვლევარებისთვის.

279. წესით აქაც უნდა გვქონდეს -ი ხმოვანი. რატომ არ ჩნდება? - ესეც ჰიპოთეზის საკითხებს შეიძლება უკავშირდებოდეს.

280. თითქოს ალიაბაღურში მოულოდნელია ეს ფორმა, არსებული აღწერების მიხედვით აქ უნდა იყოს „ვიყიდ“, თუმცა მსგავსი შემთხვევები არ ჩანს უცხო კილოკავისთვის. ყველაფრიდან ჩანს, რომ მორფოლოგიური ფუნქციის ხმოვანი ინვენტარი ინგილოურშიც, ისევე, როგორც მთელ ქართულ ქვესისტემებში, ფრაზის ინტონაციური სტრუქტურირების ინსტრუმენტია.

წევლე, ფოთოლი მავლე, ნაისა, მოჰჩი.
 დ ოლულ, მე ალთმიშ წლის სადთი ვიქენე.
 ცოტა თათრულ ლაპარიკ პაშტა სობათი ვქენე, რას ამბოვ შენ? კმარა,
 ბიჭო, ნაარაზი ნუ ხართ.
 მე რო ქორწილი ვქენე, შიშა ბევრი ეყო, ცეცხლი დაანთეს ოქწორა.
 მოძვანე, დაძთესე, მოსულვარ შინ.ა.
 ახლა დამიზახა, ავდექე - მოსულხართ.
 ავდექე, შენ გინდა მამეცე, გინდა ნუ-მეთქი, ჰუთხარი²⁸¹. მე ავდექე,
 ყავარიც ავკიდე...
 მე დილაზე ავდექე, მალე წევლე მინდორში.
 იმ დროს შაქხდი²⁸², მამა მამკლარა, ხაზნაც დაფანტულა.
 ქორწილ ხო გადავხად? (!) ჰო! ერთი ზროხა დაკალე, არაყიც დადევე, ლუწე
 დალიონ-ჭამონ, მორჩა!

5.12.8. მეორე კავშირებითი წარმოება ინგილოურში

მეორე კავშირებითში ქართულ ენასა და მის ქვესისტემებში -ა, -ე და -ო სუფიქსები ინაწილებენ მწკრივის მაწარმოებლის ფუნქციას. ამასთან, საკმაოდ მკაცრადაა განსაზღვრული მათი გამოყენების წესი. -ა და -ო სუფიქსების განაწილების ეს წესი განსხვავებულია ძველსა და ახლა ქართულში, კიდეც უფრო მეტი მრავალფეროვნებაა დიალექტებში. შეიძლება ითქვას, რომ მეორე კავშირებითი წარმოება დიალექტური დიფერენციაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მახასიათებელია და სხვა ნიშნებთან ერთად შეადგენს ქართული დიალექტების დასავლურ და აღმოსავლურ ზონებად დაყოფის საფუძველს: -ო სუფიქსი შეიძლება მხოლოდ დასავლურ დიალექტებში შეგვხვდეს უნიფიცირებული სახით, -ა კი - მხოლოდ აღმოსავლურში. ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ყველა დასავლურ ან ყველა აღმოსავლურ დიალექტში შეიძლება მოხდეს ამგვარ განზოგადება, მაგრამ ის ნამდვილად შეუძლებელია, რომ აღმოსავლურ დიალექტში შეგვხვდეს -ო სხვა სუფიქსების (-ა, -ე) ნაცვლად და პირიქით, დასავლურში შეგვხვდეს -ა -ო-სა და -ე-ს ნაცვლად.

ძველ ქართულში მეორე კავშირებითი კარგად ჩამოყალიბებული მწკრივია. მწკრივის ნიშნებად აქაც -ა, -ე, -ო გვაქვს. აკ. შანიძე ასე წარმოადგენს

281. წესით აქაც „ჰუთხარი“ უნდა ყოფილიყო. ასეთი ვარიაციები კილოკავის შიგნით შესასწავლია.

282. შესაძლოა, აქ -ი ხმოვანი ჰიპოტაქსური პაუზის გამო გაჩნდა.

მეორე კავშირებითის²⁸³ მწკრივის ნიშანთა განაწილების წესს: -ა გვაქვს, თუ ზმნა წყვეტილში მწკრივის ნიშანს არ დაირთავს (მოვკალ - მოვკლ-ა; შევკარ - შევკარ...); ც ძირის შემცველი და კიდეც რამდენიმე ზმნა -ე-ს დაირთავს: „მივსცე, დავსცე და მისთ. აგრეთვე ვშვე და დავიცვე ზმნები“, ²⁸⁴ დანარჩენ ზმნებს -ო მოუდით, წერს შანიძე და იქვე დაურთავს, რომ მრავლობითში დასმული პირდაპირი ობიექტის შემცველი ზმნები მრავლობითობის -ნ სუფიქსის შემდეგ აუცილებლად -ე მწკრივის ნიშანს დაირთავენ ძველ ქართულში (აღვზარდო - აღვზარდენ...) [შანიძე 1976: 99].

ახალ ქართულში, როგორც ვთქვით, იგივე მაწარმოებლობა, რაც ძველში. აკ, შანიძე წერს, რომ ახალ ქართულშიც „ამ მწკრივის წარმოებას მჭიდრო კავშირი აქვს წყვეტილის წარმოებასთან. ის ზმნები, რომელთაც ნიშანი არა აქვთ წყვეტილში, ან თუ აქვთ, ნართაული ი, აქ ნიშნად მიიღებენ ა-ს (ოფიანებს გარდა), ყველა დანარჩენები კი (ემიანებს გარდა) მიიღებენ ო-ს, მათ შორის ოფიანებიც“, მესამე სუბ. პირის ნიშანია მხოლოდითში ს, მრავლობითში ნ (შეკვეცილი ენ). ერთადერთი მოქმ. გვარის ზმნა, რომელსაც II კავშირებითი ენით აქვს ნაწარმოები, არის ცემა (მი-, გა-, და- და სხვ.): მივსცე, მისცე, მისცეს [შანიძე 1980: 433]. სხვაგან მკვლევარი იმავე საკითხზე წერს: „რაც შეეხება II კავშირებითს, სუფიქსიან და უნიშნო ვნებითებს ყველას ე აქვს, მოქმედებითი ზმნების უმეტესობას (და მათთან ერთად პრეფიქსიანი ვნებითისა) – ო ან ა. უკანასკნელი (ა) მოულის შედარებით მცირეოდენ ზმნებს, რომელთაც ნართაული ი აქვთ (ან შეუძლიათ მიიღონ) წყვეტილში [შანიძე 1980: 491].

მწკრივის მაწარმოებელ პირველად ფორმანტად -ე არის მიჩნეული (თოფურია, ჩიქობავა), -ე და -ა სუფიქსების მიმართებაზე ჩამოყალიბებული აზრი არ არსებობს და არაა გამოკვლეული, -ა -ე-ს ფონეტიკური ვარიანტია თუ დამოუკიდებელი სუფიქსი, შემდგომ გადააზრიანებული კავშირებითის მაწარმოებლად. რაც შეეხება -ო-ს, მას მკვლევართა უმეტესობა ფონეტიკურ ნიადაგზე წარმოქმნილად მიიჩნევს (მარი, დეეტერსი...), არის სხვა თვალსაზრისებიც [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 383-384]. როგორც ითქვა, კავშირებითში ამა თუ იმ ნიშნის გამოვლენა მჭიდროდ უკავშირდება წყვეტილის ჩვენებას. მაგალითად, შენიშნულია რომ თუ წყვეტილში -ე გვაქვს მწკრი-

283. მკვლევარი ამ მწკრივს პარალელური ტერმინით მოიხსენიებს: II კავშირებითი // II მყოფადი.

284. სინამდვილეში -ე-ს გაცელებით მეტი ზმნა დაირთავს ძველ ქართულში: მაგ., ე.წ. დონიანი ვნებითები, „უნიშნო ვნებითები“, ზოგიერთი სტატიკური ზმნა და სხვ. [იმნაიშვილი 1971: 241 დაწ].

ვის ნიშნად, მეორე კავშირებითში -ო გვექნება აუცილებლად. თუმცა კავშირებითში -ო-ს გამოვლენა არ გულისხმობს აუცილებლად -ე-ს მქონებლობას წყვეტილში. ასეთ შემთხვევებში (წყვეტილში -ე არ გვაქვს, კავშირებითში გვაქვს -ო), კავშირებითში გვაქვს პარალელური წარმოება: შეიპყრას // შეიპყროს; დარგოს // დარგას... [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 386-387]. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში -ე სუფიქსის გამოვლენა მეორე კავშირებითის ნიშნად ფუძის ფონეტიკურ სტრუქტურას უკავშირდება. ის თავს იჩენს ზმნებში, „რომელთა საყრდენი მორფემისეული ე ხმოვანია გაუჩინარებული; ყველა სხვა შემთხვევაში - უნიშნო და -ი ელემენტიანი წყვეტილის მქონე ზმნებში ამ მწკრივის მაწარმოებლად -ა სუფიქსი გვექნება“ [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 394].

ქართული ენის დიალექტების ნაწილი პირდაპირ მიჰყვება და იმეორებს სალიტერატურო ქართულის ვითარებას და -ე, -ა, -ო ფორმანტებს ძირითადად ისე ანაწილებს ზმნური ფორმაცვალების მოდელებში, როგორც ეს სალიტერატურო ქართულშია. ზოგი დიალექტი კი, როგორც აღვნიშნეთ, უნიფიცირების გზით მიდის და რომელიმე სუფიქსს, ძირითადად, -ო-ს ან -ა-ს განავრცობს ზმნათა დიდ ჯგუფებზე, თუმცა სამივე სუფიქსი შემორჩენილი და აქტიურია. დიალექტურ თავისებურებებს კავშირებითის ფორმანტთა სრული ამოღება კი არ იწვევს, არამედ მათი გამოყენება სალიტერატურო ენისაგან განსხვავებულ მოდელებში.

ინგილოურის მეორე კავშირებითზე მსჯელობისას გრ. იმნაიშვილი მხოლოდ -ა და -ო სუფიქსებს განიხილავს და საერთოდ არ ახსენებს -ე-ს. მკვლევარი მიუთითებს, რომ -ა და -ო მაწარმოებლებიდან -ა არის უნიფიცირებული კაკურში სისტემურად, ხოლო ალიაბათურში უნიფიცირების ფაქტები გვხვდება შედარებით ფრაგმენტულად. მნიშვნელოვანია მკვლევრის დაკვირვება, რომ -ა სუფიქსი მხოლოდ მესამე პირის ფორმებშია დადასტურებული, ხოლო პირველსა და მეორე პირის ფორმებში ამგვარი განზოგადება არ მომხდარა. პირველსა და მეორე პირში ზოგჯერ პირიქითაც ხდება: -ო გვაქვს იქ, სადაც -ა უნდა გვექნოდა: ერ რამ გითხრო, აქე დიდრუან სახლები დავდგო (ალიაბ.) [იმნაიშვილი 1966: 199].

როგნელა ღამბაშიძე ინგილოურის მეორე კავშირებითის ორ თავისებურებას განიხილავს: პირველია ის, რომ კაკურში მესამე პირში კავშირებითის მაწარმოებელ -ო-ს ნაცვლად ყველგან -ა გვაქვს (გააქეთას, ჭამას, იალპარიკან, დაჰკმინან, იყიდას, დამმარხას, შაჰხედას, გექონას, მიცნასავ...); მეორე - ალიაბათურში კავშირებითის მრავლობით ფორმებში, ისევე, როგორც ეს

წყვეტილშია, პირის ნიშნის წინ შენარჩუნებული გვაქვს მრავლობითობის -ენ // -ნ სუფიქსი: დეველაპარიკო, დეელაპარიკო, დეელაპარიკოს; დეველაპარიკოთ, დეელაპარიკოთ, დეელაპარიკ-ნ-ონ ... [დამბაშიძე 1947: 195].

ვასილ აბაშვილიც წერს, რომ კაკურ კილოკავში გვაქვს -ა სუფიქსი -ო-ს ნაცვლად: წაიფონას, დადკარგას, იცხოვრას, მაიღას... ჭამან, წაიფონან, მაიღან... ამასთან, I და II პირებში -ო გვაქვს, მესამეში, როგორც მხოლობით, ისე მრავლობით რიცხვში კი -ა: მოდკლ-ო, მაიკლ-ო, მაიკლ-ა-ს; მოდკლ-ო-თ, მაიკლ-ო-თ, მაიკლ-ა-ნ; მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ალიაბათურში სამივე პირში -ო-ს ენიჭება უპირატესობა [აბაშვილი 2009: 109-110].

როგორც ვხედავთ, ინგილოურის მკვლევართა ყურადღების სფეროში საერთოდ არ ხვდება მეორე კავშირებითის მაწარმოებელი -ე, რომელიც აგრეთვე საკმაოდ პროდუქტიულია დიალექტში.

-ე მეორე კავშირებითის მწკრივის ნიშნად გვაქვს ინგილოურის ორსავე კილოკავში, მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვის სამივე პირში. შესაძლოა, რომელიმე ცალკეული ფორმა გადიოდეს წარმოების ყალიბიდან, მაგრამ ძირითადად ე-ს დაირთავენ იმ მორფოლოგიური ჯგუფების ზმნები, რომლებიც სალიტერატურო ენაშია გამოყოფილი: ე.წ. „უნიშნო ვნებითები“ და დონიანი ვნებითები [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 388-389]:

აჟიი, ჰიგეს მე ვიც-მეთქი, წავალ-მეთქ, ვაი თუ კაცმა გაიგა-მეთქი. არ მეტყუას: შენ რა დავჩოძია კითხავთან, ან მოლასთან, მისზე რა აქეთება?

კაც გარაქ კაცთან გარაქ მასლათ ქნო, ილაპარიკო, გაიგო, მრღან აადგე, შენ საქმედ გააქეთო.

რა ქნასა, რა უშ გააკეთას?

ინსანმა გარაქ დანახტომ რამს არ დაჰცილდეს, ად მაშინავ გააქეთას, მევლან იმას კარგავს, ნავლულოვს.

შენ უნდა აადგე, ცეცხლი დაანთო უნდა, დედამთილი ადგეს.

ვოცვა ცოტა არი. ხალხი აბევრებულა. დე, აბევრდეს. ღმერთმა სუყველას ჟამთელობა მისცეს!

არ დაადგე უკან.

დეკაციბე ყმაწულ ყოლვაში თავი კაცს ნებად არ აქ გორც დადგეს.

თუთან ნებად აქ, ადგეს იმუშავას ცად მაზე, რუმ ოჟახ ნუ დეელუპას.

მად სახელის ჭირიმენ, მად ქარამათის ჭირიმენ, ჰაამეშა გულში თუ დერდ მაქ, რაღაც აი, მოგონევად მინდ, ნიათ ამითავდეს პირდევ, მად სახელის ჭირიმე.

სამ დღიბე ამჟავდეს, მრღან თუთუნზე ვასხამდით, ამაგ იზღებოდა.

თითს იჭრის, ამტკივდეს, ნუ დავიზინოვ.

ჰოვ ატალახდეს უგამგა.

მოე ჰე ზედთ გამდეთ, ზედთი ვესროვნოთ, ჰე უკანაყ შინ დომბრუნდეთავ.

სახლი პატრონმა უთხრა ყონალს: მოე, ყონალო, გადავხტეთ! // გოღოხტეთ!. ყონოლმაც თქო: გადავხტეთ!

თითო თექ-თექ აღვილში ვერ გოქთხოვდებით, სამ ზმასთან გარაქ ჩონ გოქთხოვდეთ.

მე რო ვირჩევ, რასაც ვირჩევ, შენ რატომ უნდა გაბრაზდე, რატო ბრაზდება?

უყანაყ დამბრუნდე, იდარაში დაატრპელნი, ჯევში ჩამდე, დააჭრუვარ.

სიმართლე ჩემ გითხრო, წაღანაც თქუ, დრო უნდა ბოვრი, ააჟგან დააჟდე, ჭამო, დაჰლივო, გაატარ დრო, ალია.

შენ გათხოვება ეხლა აღარ გაშნი, არ უნდა გაჰთხოვდე, ზმებთან მოსუხარა.

მიწად გასკდეს, მიწაში ჩამატან, ე მაგათ ჯელში არ ჩამავდოვ.

რაც შეეხება იმ მცირერიცხოვან -ი და -ე პრეფიქსიან ვნებითებს, რომლებიც აგრეთვე -ე სუფიქსით იწარმოებენ მეორე კავშირებითს სალიტერატურო ქართულში (იბნევა - დაიბნეს, ინგრევა - დაინგრეს, იქნება - იქნეს... [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 389], მათი ნაწილი (მარტივფუძიანი) დიალექტში ჩვეულებრივად -ე სუფიქსით იწარმოებს მეორე კავშირებითს:

ერთა ვიქნეთ დღისითი, ღამი კი შენ პადვალში დაიმაღ.

ერ ტკეველ ერ კოჭვი ამბოვენ, ესი რო ქნე, ესი ერ ტკეველ ერ კოჭი.

მტრი რამ მოსლაში მაგი ყივაში გარაქ უმ ფხი ზელ იქნე.

სანამ ჩონსა იქნე, ახლა დედამთილმა თქო: დავაქორწილავო!

ხოლო -ევ სუფიქსიანი ზმნები -ევ სუფიქსს -ივ ვარიანტით ინარჩუნებენ და მწკრივის ნიშნად დაირთავენ -ო-ს პირველ-მეორე პირებში, -ა-ს - მესამე პირში:

ვინგრევ(ი): ღოინგრივო, დაინგრივო, დაინგრივას; ღოინგრივოთ, დაინგრივოთ, დაინგრივან.

ვირჩევ: ოირჩივო, აირჩიო, აირჩივას;

ვიქცევ(ი): წავიქცივო, წაიქცივო, წაიქცივას; წავიქცივო(თ), წაიქცივო(თ), წაიქცივან;

აღწერების მიხედვით, ალიაბათურისა და კაკურის მეორე კავშირებითის ფორმები მესამე პირში უნდა განსხვავდებოდეს ერთმანეთისგან: ალიაბათურში უნდა იყოს -ო და კაკურში -ა (იხ. ზემოთ), თუმცა კორპუსული მონაცემები, მათ შორის ძველი ჩანაწერები, გვიჩვენებენ, რომ -ა სუფიქსი მესამე

პირში ალიაბათურისთვისაც ბუნებრივია, თუმცა პარალელური ფორმებიც გვაქვს:

კაკური: ასწივას, გოგიჰწივას, დაახწივას, დალივას, დამიმტრივას, დეეტივას, დეეწივას, დემეხივას, შადრივას, შეგერყივას...

ალიაბათური:

მაგრა მიიხორწებიან, - თა ჩონზე არ გადმადნგრივას.

ფორმა „გადმადნგრივას“ გრიგოლ იმნაიშვილის მიერ 1945წ. ჩაწერილ ტექსტშია დამოწმებული. მას შემთხვევითად ვერ ჩავთვლით. როგორც ჩანს, ეს წარმოება პარალელურად თუ დომინანტურად სულ იყო ალიაბათურში. ასევე ძველ ჩანაწერებში, გრიგოლ იმნაიშვილისავე მიერ 1940 წელს ჩაწერილ ტექსტში დასტურდება ფორმა „წაიქცივოს“:

ი კაცი მაგრა მეეყუდა დამაჯს, რომ არ წაიქცივოს.

კორპუსში გვაქვს კიდევ ერთი ფორმა 1988 წელს ჩაწერილი აუდიომასალიდან: მოვწივოს:

სუ, გადანაბ, ეხლა პაპად მოდის, ეხლა მოვწივოს უნდა ყადაბ.

კორპუსის მასალები მცირე მაგრამ უტყუარი საბუთებია იმისა, რომ -ა მაწარმოებელი მეორე კავშირებითის მესამე პირს ფორმებში ერთნაირად ახასიათებდა კაკურსა და ალიაბათურს.

მამასადაბე, -ე მწკრივის ნიშნის გამოყენებისას ინგილოურის ორივე კილოკავი მიჰყვება სალიტერატურო ქართულს და უნიშნო და დონიან ვნებითებთან ყველგან (მხოლოდითი და მრავლობითი რიცხვის სამსავე პირში) წარმოადგენს -ე მწკრივის ნიშანს.

მეორე კავშირებითის -ო მაწარმოებელი ინგილოურში ასევე პროდუქტიულია. ის გვხვდება იმავე მორფოლოგიურ ჯგუფებთან, რაც სალიტერატურო ქართულშია გამოყოფილი: პრეფიქსიან ვნებითებთან და მოქმედებითი გვარის ზმნათა უმეტეს ნაწილთან. ზემოთ ითქვა, რომ აღწერების მიხედვით ალიაბათურში -ო ძირითადად შენარჩუნებულია, ხოლო კაკურში -ო-ს ყველგან ჩაანაცვლებს -ა სუფიქსი. კორპუსული სურათი რამდენადმე აზუსტებს ამ აღწერას, სახელდობრ:

- -ო სუფიქსი კავშირებითის ნიშნად გვაქვს როგორც ალიაბათურში, ისე კაკურში. კაკურში ნამდვილად იკვეთება -ა-სთან მისი პარალელური გამოყენების ტენდენცია, -ა-ს დომინირებით. ზოგჯერ ერთი და იგივე ზმნა ერთ წინადადებაშიც კი შეიძლება შეგვხვდეს სხვადასხვა სუფიქსით.
- კაკურში გარკვეული ჯგუფის ზმნებთან გვაქვს -ო სუფიქსი, რომელიც

არ მონაცვლეობს -ა-სთან, მაგალითად ასეთია ე.წ. უნიშნო ვნებითების („თბება“ ტიპის ზმნების) კონვერსიული მოქმედებები: ათბობს, აღბობს, აშრობს, აცხობს და სხვ. ასევე ზოგიერთი უმარცვლოფუძიანი ზმნა მოქმედებითი გვარისა: დებს - დადოს... ასე რომ -ა სუფიქსის უნიფიკაციაზე მსჯელობა, რამდენადმე გადაჭარბებულია.

- **-ო-ს -ა-თი** ჩანაცვლების მორფოლოგიური სივრცე შემოიფარგლება მოქმედებითი გვარის დანარჩენი ზმნებით (უნიშნო ვნებითების გამოკლებით), რომლებსაც სალიტერატურო ქართულში -ო აქვს (მათ შორის, ზოგი უმარცვლოფუძიანი ზმნის): გააკეთას, ააშენას... აიღას, გაიგას, აავსას, აალაგას...
- ალიაბათურში მეორე კავშირებითში **-ო-ს** დაირთავს ზოგიერთი ისეთი ზმნაც, რომელთაც სალიტერატურო ქართულში -ა აქვთ. ასეთია, მაგალითად, ნულთან მონაცვლე ფუძისეული ხმოვნის შემცველი ზმნები: მოვკალ / მოკლა, შევკარ / შეკრა...²⁸⁵ (მოვჰკლო...)

მაგალითები

ალიაბათური:

-ო:

ჰაალიძობა აღოს, *მაქთაბში* წავდეს, მოვდეს, ისერთებ ღერსში მისცეს-ყე²⁸⁶.

ბებერი ებნება: ერ, პირით შომომდეს შუალამში, ფერბიჩა ყალა ატანოს!

მამამ და შუღევმა უყუროს, მამამ შუღლოვ... თავი მოწევამდინ, დრომდინ. თავრობამაც ჩონ უნდა გუყუროს, რო გომუშუებს შუღლობი ფორმაზე, ნოქრობი ფორმაზე.

ქოსა დაჰა მაგი ველში მობეზრდა, უნდა როგორმე გაავდოს.

ღევს ჩარა უწყდება, უნდა ერჟა კუტუშაც დაზინოს და სრუენი ერთა ჭამოს.

რომ ცორიან ბალახი უნდა მოზოვნოს ზროხამ, იმა ზედ გააქეთოს.

285. დადასტურებული მასალა გვაძლევს ამის თქმის უფლებას. ამომწურავი სიის გაკეთება და ასეთ „გადახრათა“ სამი წერტილის გარეშე აღწერა დიალექტის შესწავლის შემდეგი ეტაპია, მართალია, დავვიანებული, მაგრამ აუცილებელი. წინასიტყვაობაში უნდა გამახსენდეს ამაზე დაწერა: დიალექტოლოგიური კვლევის დაგეგმვაზე და ადმინისტრირებაზე. სპეც კითხვარებზე და ა. შ.

286. ერთ წინადადებაში გამოყენებული სხვადასხვა ყალიბი ზუსტად მიუთითებს მწკრივის ნიშანთა სისტემურ და კანონზომიერ განაწილებაზე.

პატარა ბავში გაიზარდოს, დიდ კაც იქნეს, ისწავლოს, *შუღობიანა* დაამთავროს.

მაღლათი კიდეებს, უნდა კუტუშა მოკლოს და მასკან ჭამოს. ადლებს ცულოს, ამბობს: ეს რომ დაჰკროს კაცს, ამით არ მოკდობა.

შენ გინდა რუმ დილით-საღმომდინ ილაპარიკო, მოგინდება საღმომთი-დილაშინ ვილაპარიკო, მოგინდება მე ვიცი, რომ ქითაბი გადადვსოს.

კაკური²⁸⁷:

-ო:

ახალ ბიჭს, ახალგაზდა გოგოს დავლოცავ: თავი მომავალ ბედნიერ ეყოს, რაც წავლოვს, *შუღობიანა* დაამთავრას²⁸⁸, მუშაოვს – გაგ ზელას თავის ნამ-დომოჟურადთი, გაგ ზელოს, ღმერთმა გააბედნიეროს (*// გაბედნიერას*). ღმერთმა ხელ შომწყოს, ჩემ ლოცვათი რამ არა – ღმერთმა დალოცას. ჩემ ლოცვაც ლოცვას, ანუაზ ღმერთმა დალოცას.

ისიც ამბოვს: ჩონ საქმედ გაათაოს (*// გაათავას*), რად უნდა *//უნდ*, რად არ უნდა *//უნდ*. (1953²⁸⁹)

გაგ ზელას თავის ნამდომოჟურადთი, გაგ ზელოს (*// გაგ ზელას*)²⁹⁰, ღმერთმა გააბედნიეროს. ღმერთმა ხელ შომწყოს, ჩემ ლოცვათი რამ არა – ღმერთმა დალოცას.

წყალიც უმ დადღოს, ღუწეც დაა, მაგალითად, ჰარ ხილ რამამ არის.

ჩემ ყოშინევით, ჩემ ხალხ ბითიმ დეედოს, ერ დღე დაკრეფად ვერ მოვ-სტნენ.

მამამთილ-დედამთილ გარაქ არ დეენახოს (*// დეენახას*): *სურც ხუღ იყო*.

კაიც უნ თქოს ფინთი, დედამთილის თავისა წასულ წარსულში.

ბავალა მაგიკდოს, ღმერთმა ყისმათ ნუ გიყოს, მოკ, დეეხწივ, ჰაბე თელ ხარა?

იმ ზალმაც გარაქ უგემ ქალაღად ქრშადთი ბუთუშმ ველევ დაბანას, პურ

287. იმ ფორმებთან, რომელთანაც დასაშვებია -ა სუფიქსი, ის მითითებულია პარალელურ ფორმად.

288. ამ წინადადებაში ყალიბების განაწილება კი არა, ყალიბების მონაცვლეობაა აღბეჭდილი. კაკურში მოსალოდნელი -ა-ს ნაცვლად ერთსა და იმავე მორფოლოგიურ ჯგუფში და ერთ ზმნაშიც კი, ხან -ა გვაქვს, ხან -ო.

289. კაკურის მერყეობა -ა და -ო ნიშნების განაწილებაში ადრეულ ტექსტებშიც არის ასახული და მხოლოდ გვიან გავლენად ვერ განიხილება.

290. ერთ წინადადებაში აქცევს ერთი და იმავე ზმნის სხვადასხვა სუფიქსით ნაწარმოებ ფორმას, თუმცა კაკურიისთვის „ნორმა“ მაინც -ა სუფიქსია ამ ფორმებში, როგორც ენობრივი ასისტენტებიც აღასტურებენ.

მართოს.

წინ გომოდის, გამარჯოვა ებნევის, გაგიმარჯოს!

-ა:

კაკური:

სამსახურში ჩადგეს, ლამაზა იმუშავას, მომავალი ღმერთმა დალოცას.

შუალამში თუ მოკდო, კდარ ოსათ უმ გადბანას.

ყოლვასუკან დეკაც ბევრს არ ამუშეევდნენ ცად მაზე, რუმ ყმაწულ კადგორა გადზარდას, მალე მეესწროს, სავაზიროდ გავდეს.

ღმერთმა ყოჩად გაჰადას, ღმერთმა გაზარდას, დუშმანი თოლ გამოჰთხარას.

უკანა გარაქ ბუთუმა ფეყ ასწივას კდარსუკან.

ალიაბათური:

მაგას უგე ექიმბეც ღმერთმა ჟამთელობა მისცეს, კარგათ გაიარას.

ისენი რუმ გავდეს, ასჟე იქი ალა-თალამ გზა მისცეს, ისე ყაბული გაჰ-
ვდას, მომდეს, ჩომომდეს, წუჰმა ჩომოვდეს.

მე ექ რქიმათ უნდა მავლო, ტრუბე ჩოვყარო, შაქირა მოსულა უნდა გა-
ხარას.

დამარწას, დაო, დგასო – ამბოვდა.

მე ზალსა ვიცავ, ზალლი მე მიცავს. არ შეიზლება რო თავრობამ თავის, რო-
გორც როგორც ეხლა, ზალლისავით დამიცას, რო ჰური მამცეს.

დასკვნის სახით მეორე კავშირებითის წარმოებაზე შეიძლება ითქვას:

1. მეორე კავშირებითში, ისევე, როგორც ძველ ქართულში, მწკრივის მაწარმოებლებად დასტურდება -ე, -ა, -ო სუფიქსები;
2. პირის ნიშნებად მესამე პირში გვაქვს -ა მხოლობითში, ხოლო -ენ -მრავლობით რიცხვში.
3. -ე სუფიქსი დაერთვის ძირითადად ე.წ. „უნიშნო“ და „დონიანი“ ვნებითი გვარის ზმნების ფორმებს.
4. -ე სუფიქსი არ დაერთვის სხვა ზმნებს, რომლებიც, როგორც წესი, სალიტერატურო ქართულში ამ სუფიქსს გამოავლენენ (წაქცევა, ღანგრევა...)
5. -ა სუფიქსი განზოგადებულია მხოლოდ მესამე პირის ფორმებში, როგორც მხოლობით, ისე მრავლობით რიცხვში.
6. კაკურში -ა სუფიქსი ანაცვლებს -ო-ს გარდამავალი ზმნების დიდ ნაწილში მაგრამ არა ყველგან.

7. ალიაბადურში -ა სუფიქსით -ო-ს ჩანაცვლების შემთხვევები გვაქვს მაგრამ, კაკურთან შედარებით, ფრაგმენტულად.
8. ალიაბათურში ზოგი ისეთი ზმნა დაირთავს -ო-ს, რომელიც სალიტერატურო ქართულში და კაკურშიც -ა-ს გვიჩვენებს: მოკლოს, დაპკროს...
9. კაკურში პირველსა და მეორე პირში -ო განზოგადებულია იქაც, სადაც -ა სუფიქსია მოსალოდნელი და მესამე პირში -ა გვაქვს: მოკგლო - მოკლას.

-ა სუფიქსის გამოყენება სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტთა ერთ ნაწილში -ო-სთვის განსაზღვრულ მორფოლოგიურ ჯგუფებში ქართული ენის აღმოსავლურ, კერძოდ, მთის დიალექტებს ახასიათებს (ხევსურულს, მოხეურს...), თუმცა ინგილოური მთლად არ მიჰყვება ამ დიალექტების ჩვენებას: აქ -ა სუფიქსი, როგორც ითქვამს, მხოლოდ მესამე პირში იჩენს თავს:

მოვჰკლ-ო გააკეთ-ო

მოჰკლო-ო გააკეთ-ო

მოკლ-ა-ს გააკეთ-ა-ს...

შდრ.: ხევსურული: გავლევ(ა), გალლევ-ა, გალევ-ა-ს [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 531], ასევეა მოხეურში: მწკრივის ნიშანი წარმოდგენილია სამსავე პირში ერთნაირად: ჩავიც-ო, ჩაიც-ო, ჩაიც-ო-ს; დავრეკ-ა, დარეკ-ა, დარეკ-ას [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 599; 611].

როგორც ვნახეთ, ინგილოურის მეორე კავშირებითის წარმოება მორფოლოგიური ინვენტარით კი არ არის განსხვავებული ძველი და ახალი ქართულის ქვესისტემებისგან, არამედ ამ ინვენტარის განაწილების თავისებურებით. ამასთან შემთხვევათა მთელ რიგში ინგილოური მიჰყვება საერთო სისტემას და მხოლოდ მარგინალურ ზმნურ ჯგუფებთან ავლენს თავისებურებას.

მთავარი თავისებურება, რომელიც აუცილებლად მოითხოვს დამატებით კვლევას და ახსნას, არის მწკრივის ნიშნის პირების მიხედვით გადანაწილება: რატომ გვაქვს პირველსა და მეორე პირში ყველგან (გარდა -ე სუფიქსიანი წარმოებისა) -ო სუფიქსი მეორე კავშირებითის ფორმებში?

-ო-სუფიქსის ფონეტიკურ წარმომავლობაზე არაერთი თვალსაზრისია გამოთქმული, რაზეც აქ არ შევჩერდებით. ხომ არ არის ინგილოურის ვითარებაც ფონეტიკური პროცესის შედეგი? სახელდობრ, -ვ თანხმონის შემცველი კომპონენტის კვალი, რომელმაც პირველსა და მეორე პირში ვა>ო პროცესის წინაპირობა შექმნა? ხომ არ შეიძლება ეს ყოფილიყო -ევ სუფიქსი, რომელიც ახლაც არის აღმოსავლურ დიალექტთა უმრავლესობაში შემორჩენილი წყვეტილის ფორმების პირველსა და მეორე პირში: გავაკეთ-ევ-ი, გააკეთ-ევ-ი,

გააკეთ-ა...? ვფიქრობთ, რომ ამ ვარაუდს აქვს საფუძველი და ინგილოურმა შემოგვინახა -ო სუფიქსის ჩამოყალიბებისა და გრამატიკალიზაციის წინა საფეხური, როცა -ო / -ა სუფიქსები ჯერ კიდევ „ითვალისწინებენ“ ფონეტიკურ „წარსულს“. -ო სუფიქსი არ ტოვებს პირველსა და მეორე პირებს (იმ ფონეტიკურ პოზიციებს, რომელშიც წარმოიშვა) და -ა სუფიქსის უნიფიცირებაც არის ფრაგმენტული და არა სრული, როგორც ვნახეთ.

ეს ყოველივე კიდევ ერთხელ გვიჩვენებს კუნძულოვანი განვითარების იმ ხაზს, როცა დიალექტის საგრძნობი დაშორება ბირთვული არეალთან განსაზღვრულია მთლიანად საერთო ეროვნული ენის პოტენციური შესაძლებლობებით, მისი მორფოლოგიური და ფონოლოგიური ინვენტარით, ცვლილებისა და წარმოების შინაგანი კანონზომიერებით. ამ დაშორების „მანძილი“ კი იზოლაციისა და ნორმატიული „თავისუფლების“ ხარისხითაა განპირობებული.

5.12.9. მეორე ბრძანებითის წარმოების თავისებურება ინგილოურში

მეორე ბრძანებითის აღწერა ინგილოურის არცერთ მკვლევარს არ მოუცია. გრ. იმნაიშვილი მხოლოდ წყვეტილის მწკრივის ფორმების განხილვისას ამბობს, რომ კითხვით და ბრძანებით ფორმებში -ი ხმოვანი გაჩნდება. ამაზე ზემოთ იყო საუბარი. როგნედა ღამბაშიძე წერს, რომ „ჩვეულებრივი“ ბრძანებითის გვერდით არსებობს „თხოვნითი“ ბრძანებითი და შემდეგ თხოვნით ბრძანებითს აღწერს. ასევე მხოლოდ თხოვნით ბრძანებითს განიხილავს, როგორც დიალექტის სპეციფიკურ ნიშანს, ვასილ აბაშვილიც.

უკვე აღვნიშნეთ, რომ -ი ხმოვნიანი ბრძანებითის გვერდით გვაქვს -ი-ს გარეშე, ფუძის სახით წარმოდგენილი ფორმები. -ი, ისევე როგორც კითხვით ფორმებშიც, აქ ინტონაციური ელემენტია და არა მწკრივის ნიშანი. ის ჩნდება უმეტესად ნაწილაკების (სხვათა სიტყვის -ვ-) ან სუფიქსების დართვისას (მრავლობითის ნიშანი -თ). შეიძლება შეგვხვდეს ცალკეც, გაძლიერებული ბრძანებითი ინტონაციის დროს.

როგორც ძველ ქართულსა და თანამედროვე ქართულის ქვესისტემებში წართქმითი ბრძანებითის ფორმები წყვეტილის ფორმებს იმეორებენ. ალიაბადურსა და კაკურს შორის ამ მხრივ განსხვავება არ ჩანს, გარდა იმისა, რომ ალიაბადური, ბუნებრივია, იყენებს წყვეტილის საკუთარ ფორმებს, რომლებშიც -ე სუფიქსიანი წარმოება ჭარბობს.

კაკური:

ამბოვს: ჩემ ფართალ ალაგ, აკეც, ამბოვს, წა²⁹¹, კარში დაბღერტ.
ამბოვს: ა ეს გარეცხ მაგრრა, მამაღ ლესმალი, კლავ შამიხივა, გარეცხ
მაგრრა, ემან გარე დაჰკიდ, გჟღავნთან.
ეთქო: წაღ, იყიდ, მაღღ, ათავი²⁹².
თხილი ნორმა შაასრულ, ათავ, მიჰცივ!
ამბოვს, წაღ, შენ ყისმათ თუ დაინახ, გამაღუშ! მოჰკითხ, თქუ...
ჰოვ, ილაპარიკ, კორკოტოვად...
ამბოვს: არ, ჰემან ეგღ, ჰემან მოკ²⁹³!
აარ, მრვლან სათქმევარ, შენ გააგრძელ (გააგზელ).
სემას ებნევიან: რათარაც ჩაგიგდი, ამაიყონივ, ისიც კიბეთით ჩადის
ომოჰყონს.
ამას კი შინ აგღევს. ებნევ: სახლ-კარ ალაგვი.
აი, ადამ-ინსანო, ექ მინ ხართა, მოდთ, წამიყონით.
ჩემ სახლივი სახლებ აშენით, მევლან მოქცემე.
თქო: აიღით ჰეოს, შჟლდ-ისარ, გადთ, ესროგნით.
დამიჟერ, მე ვიცივარ ნადირი ყადღად.

ალიაბადური:

ყაღა მოღის, გაინაბ! რა გატირევს? სუ, გაინაბ... ღრღზე გაღ, მოვწყუტე,
ლოკერიფე, აჭამე. წაღ, გაღ, დაკრიფ, ჭამე ჩონ ღრღი ჭამე.
ჰოვ, ერ მეტრო, ხუთ მეტრო გააგზელ ექათ ოვქამდისინ.
შენ წაღ ცუცქჟულუთ, ცუცქჟული ქუვა მაღლო, კისერზე დადღევ და
შამფურიც მაღლა, ის კი ფევქრშ ამადყუღ, ომოღო.
მოღის შინ, ღელაკაცს ებნება, ღელაკაცო, ჰა, დამიგ ფართალივ, ებნება,

-
291. წასვლა ზმნის ბრძანებითი ძველ ქართულში ველ ძირით გადმოიცემოდა: მოვეღ! წარვეღ!
თანამედროვე ქართული -ღ- ძირიან ფუძეს ეყრდნობა: მო-ღ-ი! წა-ღ-ი!. ქართული
დიალექტებიც ამ ფორმას უჭერენ მხარს მისი სხვადასხვა ვარიანტით: მოღი, მოი, მოდ, მო;
წაღი, წაი, წაღ, წა... ეს გადასვლა, ადრევე დაწყებული და ვეფხისტყაოსანი უკვე ამ ფორმებს
აძლევს უპირატესობას. ინგილოურიც ამ კონკრეტული ზმნის ბრძანებითის წარმოებისას
საერთო ქართულ ტენდენციას უჭერს მხარს.
292. საუკეთესო მაგალითია -ი-ს ინტონაციური წონის საჩვენებლად: ყველა ბრძანებითის ფორმა
ფუძის სახითაა, მათგან მხოლოდ უკანასკნელს დაერთვის სხვათა სიტყვის ვ<ო ნაწილაკი
(რაც აგრეთვე საერთო ქართული მოვლენაა: საკმარისია ერთგვარ წევრთაგან მხოლოდ ერთს
დაერთოს, თუმცა შესაძლოა სხვა ვარიანტებისც: ყველას, შერჩევით...)
293. ზმნა კვდება წყვეტილში ხშირად არის ბოლომოკვეცილი ფორმით: მოვკ, მოკ, მოკლო.

მეც დავწე, დავზინო, არ მაქო თავიო.

ცუდ კაცი იქნა, გამოსწივ, გაავონ, უთხარ, გაავონ, უთხრო ეგრეა საქმე!
მერე უთხრა, თქო, შენ ჩემ შუღლ იქენ, ჩემ ფაჰჩაობა შენ ქენ, *მე შენ კეზირ ვიქნე*.

თუ აქო, ვებნებოდით, ეას გააქეთით, ეის ევგრე ქენე, ის ევგრე ქენეო.

ებნებოდა, ხან: ემე ქენეთ!

კაცმა ამ ღელაკაცს უთხრა: - ჰალვა გააკეთე და ჭჭამოთ!

ჰი როგო თამაშოვდით, ჰიგეს ილაპარაკ, ღაა.

შენ დაწერე, შენ ერ ინგილო სახელი დაწერე, თათარი სახელი აარ.

ინგილოურში, ისევე, როგორც ქართული ენის ბევრ დიალექტში ბრძანებითში გვაქვს შემოკლებული ფორმები: წაა (წადი!), მოა, გაა ... მოკ (მოკვდი), დაუ (დაჯექ)...

უნიშნო ვნებითები, რომლებიც, როგორც ზემოთ ითქვა, წყვეტილის ფორმებში ფუძისეულ ხმოვანს არ კარგავენ, ბრძანებითშიც შეინარჩუნებენ მას: გაშერ, გათებ, გაქერ, გაზორ, გავემ, დადექ /ღედექ, გაწყერ...

ამავე ძირებიდან ნაწარმოებ მოქმედებითი გვარის ზმნებში კი, ისევე, როგორც წყვეტილში, ბრძანებითშიც შენარჩუნდება **-ევ** სუფიქსი: გააშრევ, გაათბევ, დათრევ (დათრობა), დაალებევ, დაალებევ, დაატკბევ, გააქრევ, გაავუმევ, გამააცხევ, დააჯრევ...

ბრძანებითის წარმოებითაც ინგილოური მთლიანად დიასისტემურ მოდელში რჩება.

5.13. მესამე სერიის ფორმათა წარმოება ინგილოურში

5.13.1. პირველი თურმეობითის წარმოების თავისებურებების შესახებ არსებული მოსაზრებების მიმოხილვა

სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველი თურმეობითის შესახებ აღნიშნულია, რომ ის ფართოდ გამოყენებული მწკრივია ინგილოურში და ხშირად ენაცვლება ნამყო წყვეტილს. ამასთან, **-ი-ა** დაბოლოება, ისევე, როგორც სტატიკურ ზმნებში ან შედგენილ შემასმენელში, მოკვეცილია: დამიჭერი, უჭამი, უპოვნი, ყოფილ, წასულ [იმნაიშვილი 1946: 122]. **-ავ-იან** ზმნათა

პირველი თურმეობითების პარალელური წარმოება გვაქვს დადასტურებული, თუმცა -ავ, შედარებით იშვიათია და -ი-ა უფრო გავრცელებულია. ზოგჯერ -ი-ა დაბოლობიანი პირველი თურმეობითის ფორმებში -ნ სუფიქსია ჩართული [აბაშვილი 2009: 113].

გარდა ამისა, აღნიშნულია, რომ მხოლოდ ნაწილი ზმნებისა იწარმოებს პირველ თურმეობითის თანამედროვე ქართულის მსგავსად. სახელდობრ, როცა გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი მესამე პირია, ის სალიტერატურო ქართულის მსგავსად ქმნის ორგანულ ინვერსიულ ფორმას: ვაშენებ (მას) - ამიშენები(ი), გამიკეთები, ამიღი... მაგრამ თუ პირდაპირი ობიექტი პირველი ან მეორე პირია (მიჭერს - დაუჭერივარ), ინგილოური, სალიტერატურო ქართულისა და, სხვა ქართული დიალექტებისაგან განსხვავებით, არ დაირთავს მეშველ ზმნას. ზმნა, ფაქტობრივად, ერთპირიანია²⁹⁴ და პირდაპირი ობიექტი აღწერითადაა გადმოცემული უკუქცევითი ნაცვალსახელით: იმას ჩემთავ დოუჭერი [ლამბაშიძე 1949: 198].

გარდა ზემოთქმულისა, თურმეობითის წარმოების თავისებურებათა განხილვისას აღნიშნავენ თურმეობითის აღწერით ფორმებს, რომელიც დამახასიათებელია ინგილოურის ორივე კილოკავისათვის. თურმეობითის აღწერითი ფორმები იწარმოება ზმნის ამა თუ იმ დროის პირიანი ფორმაზე „ყოფილ“ < ყოფილა ფორმის დამატებით.

გრ. იმნაიშვილი წერს, რომ ამ ტიპის თურმეობითისთვის საბაზისო ფორმა არის „ზმნის რომელსამე დროში დაყენებული პირიანი ფორმა“ [იმნაიშვილი 1955: 122], ხოლო როგნედა ლამბაშიძე აზუსტებს: „აღებულია ზმნა რომელსამე დროში, უმთავრესად აწმყოსა და თურმეობითში“ [ლამბაშიძე 1949: 197]. როგნედა ლამბაშიძე ამ ტიპის თურმეობითების ფორმებს პირველ თურმეობითებთან განიხილავს. მკვლევარი ამ მოვლენაზე მსჯელობას აღარ აგრძელებს და მხოლოდ მაგალითების დასახელებით კმაყოფილდება, გრ. იმნაიშვილი კი დიალექტის ამ თავისებურებას აზერბაიჯანულის გავლენად მიიჩნევს და წერს, რომ თურმეობითის აღწერითი წარმოება ემთხვევა თურქულ ენებში ძლიერ გავრცელებულ ე.წ. თურმეობითის მოდლობას და ამ წარმოების ზმნები აზერბაიჯანული ენის კალკია“.

294. გაუგებარია, რატომ მიიჩნევს პირველი-მეორე პირის ფორმებს ერთპირიანად, ისინი ჩვეულებრივ შეიწყობენ უკუქცევით ნაცვალსახელებს: შეგიმინები ჩემთავი (იხ. ქვემოთ). ამ ფორმათა ერთპირიანად მიჩნევა კატეგორიულად დაუშვებელია.

ესაა მთელი ინფორმაცია, რაც ინგილოურ დიალექტში I თურმეობითის წარმოების თავისებურებათა შესახებ გვხვდება სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ცნობილია, რომ ქართული ზმნის უღვლილების მესამე სერია გვიანაა ჩამოყალიბებული, ძველი ქართულიდან დღემდე ამ გრამატიკულ-სემანტიკურმა ჯგუფმა მორფოსინტაქსურ ცვლილებათა და გარდაქმნათა საინტერესო გზა გაიარა. სახელდობრ, ერთ-ერთი ასეთი გარდაქმნაა ის, რომ ბრუნვაცვალებადი სუბიექტის შემცველ ზმნურ „ფუძეთა ერთგვაროვნების ჰორიზონტალური პრინციპი შეიცვალა ფუძეთა ერთგვაროვნების „ვერტიკალური“ პრინციპით, რაც იმაში გამოიხატა, რომ თუ ძველ ქართულში ეს „ფუძეთა ერთგვაროვნება“ მდგომარეობდა იმაში რომ I თურმეობითისთვის საუღლებელი ზმნის პირველი სერიის თემა იყო აღებული, ხოლო II თურმეობითისთვის (და მესამე სერიის დანარჩენი მწკრივებისთვის) - იმავე ზმნის მეორე სერიის თემა, ახალ ქართულში ერთი ზმნის მესამე სერიის პარადიგმაში ერთი თემა განზოგადდა: „ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან ზმნათა III სერიის მწკრივებში მომხდარი ფორმობრივი ცვლილებების შედეგად საუღლებელი ფუძის პრინციპი გატარდა დრო-კოლოთა ამ ჯგუფშიც. ეს პრინციპი დაემყარა რთულ და მარტივ თემათა დაპირისპირების ფაქტორს: სამივე მწკრივში ბრუნვაცვალებადობიექტიან ზმნებს ან რთული თემა აქვთ, ან - მარტივი თემა“. [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 745].

მესამე სერიაში ფორმაწარმოების რამდენიმე შემთხვევა განირჩევა: (1) გარდამავალი, (2) გარდაუვალი ორპირიანი და (3) გარდაუვალი ერთპირიანი ზმნებისათვის.

5.13.2. გარდამავალი ზმნების პირველი თურმეობითების წარმოების თავისებურება

გარდამავალი, ანუ ბრუნვამონაცვლე სუბიექტიანი ზმნები ინვერსიული სახით გვაქვს პირველ თურმეობითში, როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში. მათ დაბოლოება გამოარჩევს (-ი-ეს ძველ ქართულში და -ი-ა - ახალში). ამ დაბოლოების საკითხზე მრავალი თვალსაზრისია გამოთქმული [არაბული 1980, 1983, 1984; გოგოლაშვილი 2011; ბერიძე 1994, 1998, 2010, 2017 და სხვ.]. ამიტომ ამაზე მსჯელობას აქ აღარ გავაგრძელებთ. ინგილოურში ინვერსიული თურმეობითების ბოლოკიდური ხმოვანი მოკვეცილია, ისევე, როგორც სხვა ხმოვანი სუფიქსები სახელური და ზმნუ-

რი ფორმაწარმოების მოდელებში. ამავე დროს, აშკარაა, რომ ინგილოური უკვე ახალ წარმოებას იყენებს, ანუ -ი-ა დაბოლოებას: დაკარგული -ა ხმოვანი აღდება ნაწილაკების დართვისას. -ავ და -ამ თემისნიშნის ზმნები ხშირად გადადიან -ი-ა დაბოლოებიან წარმოებაზე, თუმცა პარალელურად -ავ / -ამ თემისნიშნის წარმოებაც გვაქვს ზოგჯერ, სათანადო ფონეტიკური ცვლილებით: უთქომ (უთქვამს), გაუსომ (გაუსვამს // გაუსვია), ჩაუცომ (ჩაუცვამს)...

როგორც ზემოთ ითქვა, ინგილოურის მესამე სერიის ფორმები თანამედროვე ქართულის ვითარებას მისდევენ მხოლოდ მაშინ, როცა პირდაპირი ობიექტი მესამე პირშია: დამიჭერი მე იგი, შამიშინევი მე იგი, მამიკლავ მე იგი, მოგიკლავ შენ იგი...

როცა პირდაპირი ობიექტი I ან II პირია, პირველი თურმეობითის წარმოებისას (იხევე, როგორც ეს აწმყოს მწკრივების წარმოებისას გვქონდა, იხ. ზემოთ) ინგილოური არ მიჰყვება სალიტერატურო ქართულს და არ იწარმოებს მეშველზმნიან ფორმებს. აქ პირდაპირი ობიექტი ჩანაცვლებულია უკუქცევითი ნაცვალსახელით: ჩემთავი, შენთავი. მესამე პირში პარალელური წარმოება გვაქვს:

იმას ჩემთავ²⁹⁵ შაუშინები

იმას შენთავ შაუშინები

იმას ის / იმითავ / ქალითავ / ქალი შაუშინები

შენ ჩემთავ შაგიშინები

შენ იმითავ / ქალითავ / ის / ქალი შაგიშინები.

იმათ ჩემთავ, შენთავ, ის / იმითავ შომშინებიყ.

ამ ფორმათა წარმოებაში ერთგვარი სურათია ორსავე კილოკავში. მაგალითები:

პირდაპირი ობიექტი III პირია:

ფანჯარაზე დილით გოუკეთები ქსელ - ფარდაო (გაუკეთებია).

ხარ-კამეჩები კალო ეყო, ე დიდი აჰკალავდენ, მე არ ამიკალავ (ამიკალოებია).

შიგ თეთრი დამძალავ. გაქცემლა, თეთრი იქ დარჩომია (დაუმალავს).

ყორეკ ღოგიკლავ, ეხლა სადით გომოიყონოთ მოცეთა (დაგვიკლავს).

295. უკუქცევითნაცვალსახელიან ფორმებს ერთად ვწერთ (ქალითავ), თუმცა ტექსტებსა და საუბრო ციტატებში, ვტოვებთ ცალკე დაწერილობას (ქალი თავ).

უთხრეს: შენ მაგისი ხაზინაც დაგიფანტავ, მამაც მაგიკლავ, ე დანაც შენი ყოფილა (დაგიფანტავს, მაგიკლავს).

უთქომ. ამ კაცს ნადიდ უქნი: *უსტად ღომჭერი, კირ ღომწოვ, თირ, შიშად ღომჭრი, მატყელ მომღი ხუთმეტ ურემ. ამ გუბი ორ თოლ უპოვნი, ესენ შონნახავ, ყალან აღვილში შიშად ჩომყრი, თირ ჩომყრი, მატყელ ჩომყრი. იმი ზედათი ქუეხ ღომყრი. მემღან კირ ღომსხამ, ღომბრმიები (უთქვამს, უქნია, დაუჭერია, დაუწვავს, დაუჭერია, მოუღია, უპოვნია, შეუნახავს, ჩაუყერია, დაუყერია, დაუსხამს, დაუბრმავებია).*

პირდაპირი ობიექტი I ან II პირია:

პი დედამთილს რამ გომმწარები, მოჰყევო დედა? / დედამთილს გაუმწარებიხარ (მას შენ), მოჰყევი, დედა?

პეჩ ერთიც ცხენი ბრიგადირ მოვდა, თქო: დაგზახნიაყ შენთავ კაკშ. / ერთიც ცხენით ბრიგადირი მოვიდა, თქვა: დაუძახიხარ კაკში.

კედე მითხრა: შენთავ მის დაგჭერია სადრი? / მითხრა, ვის დაუჭერიხარ, სადრი?

თურმენი, ანქ ბალინციაშ ჩემთავ ღომნახი, ოგე აქ ღომნახი, მაგა მოჰწონები. / თურმე იქ, საავადმყოფოში დაგუნახივარ, აი იქ დაგუნახივარ, მაგას მოვწონებივარ.

მე არ ვიც, მის შუღლ ნაქნარ, ²⁹⁶ჩემთავ ჟანავარს წომყონი, მონადირეს ღომგდებინები, მე მონადირე შუღლ ვარავ. / მე არ ვიცი, ვისი შვილი ვყოფილვარ, მგელს წავუყვანივარ, მონადირებს დაუგდებინებივარ, მე მონადირის შვილი ვარ.

ამბოვს, უგე ჩემთავ... სადაც თქონ ჩემთავ გიპოვნიაყ, უგემ ტყეში ჩემბე ერ სახლ ააშენით. / ამბობს, აი სადაც მე... სადაც მე გიპოვნივართ, აი იმ ტყეში ჩემთავის სახლი ააშენეთ.

მეც ვუთხარივ: შენ თუ დეკაც მოგკლომი ჩემთავ ჰაბე მაგიყონია? / მე ვუთხარიო: შენ თუ ცოლი მოგკვლომია, მე რატომ მოგიყვანივარ?

დერჰალ დედამთილს ჩედ ღოვდები, ჩემთავ ღოუნახი, რუმ ჩედ ღოუდები. / ორთეფა გათხზბულ, იმითავაც გომმწარებიყ (გაუმწარებიათ მათ ის).

ის ნაცარ ღომგრუბიყ, წომღიყ, ღომმარხავყ (დაუგროვებიათ, წაუღიათ, დაუმარხავთ).

296. ვის შვილ ნაქნარ = ვისი შვილი ყოფილა. არის ზმნის პირველი თურმეობითია.

ამბოვს, ეხლაც ექვსი ზულუმში ჩავგდია ჩემთავ. ჰემაზე ჭლედი ვარ. / ამბობს ახლაც ტანჯვაში ჩავუგდია, ამიტომ ვარ გამხდარი.

ერთპირიანი (გარდაუვალი ზმნები):

ერთპირიანი ზმნები მიმღეობური ფუძისა და დამხმარე ზმნის საშუალებით იწარმოებენ პირველ თურმეობითს. ამასთან, ე.წ. „უნიშნო ვნებითები“ მოქმედებითი გვარის მიმღეობას იყენებენ: გაემთბარვარ, მოვმკვდარვარ, გავმშრალვარ, გავხმარვარ, ავმდგარვარ... სხვა ერთპირიანები კი - ვნებითი გვარის წარსული დროის მიმღეობას: წავსულვარ, დავმალულვარ...

ინგილოური ამ მხრივაც მთლიანად თანამედროვე ქართულ სისტემას მიჰყვება. ეს ქდკ-ში დამოწმებული ფორმებია „უნიშნო ვნებითების“ მიმღეობური ფორმებისა: ამდგარვარ, დამდგარვარ, დამჟღარვარ, მამკდარვარ, შამსტარვარ, ამდგარვარ, წამკდარხარავ, გამხდარხარ, ამდგარ.

ჰალა, მე კიარ მამკდარვარ, ადმაზე მოვდივარავ. / მე კი არ მოვმკვდარვარ, იმისთვის მოვდივარ.

ზმევ კითხენ რაი ქნიხარა - რაზე წამკდარხარავ, ქალიც ებნევისყ. / ძმები კითხვენ, რა ქნილხარ (რა მოვ სვლია) - რატომ წამხდარხარო. ქალიც ეუბნება (მათ).

დეკაც დასიბულ, მამკდარ. / დედაკაცი დასიბულა, მომკვდარა.

ჰემთოხან ფერმაშ დამჟღარვარ, იქითი მოსუვართ, ექ დაწოლივართ. / ამდენხანს ფერმაში დავმკვდარვარ, იქიდან მოვსულვართ, აქ დავწოლილვართ.

კად დლით მოსულხართ, ღმერთმა კად დლე მოგცესყე. / კარგი დლით მოსულხართ, ღმერთმა კარგი დლე მოგცეთ.

ბუნებრივია, გაცილებით მეტია ვნებითი გვარის მიმღეობით ნაწარმოები ფორმები: გაჟიანენებულხარ²⁹⁷, დაბადეულხარა, დამბულხარ, მოსულხარ, გაზდილხარ, დარდილხარ, ქნილხარა, ყოფილხარ, გოდმოსორწნილვარ, დარჩმილვარ, დარჩომილვარ, დაწოლილვართ, გადათათრებულვართ, გადარჟულელვართ, გამათებულვარ, გამწარებულვარ, გატარებულვართ, დარჩეულვარ, მოკუნტულვარ... გაცხელებულ, აშენეულ, ალაგეულ...

მე რათარ ქალ ყოფივარა, მე ჰოგო დგავარა, მე გამათებულვარ, როგო

297. ასეა ტექსტში, ვფიქრობთ, კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს (< გაჟიანენებულხარ) [იმნაიშვილი 1966: 205].

დგავარა. / მე როგორი ქალი ვყოფილვარ, როგორ ვდგავარ (=როგორ ვარ ცოცხალი), გავკვირვებულვარ, როგორ ვდგავარ.

ამბოვსავ, აქში შენ ექსიმადლე ძონჟაში დამბულხარ, ეს ემეში დამბულ. / ამბობსო, აქ შენ ამსიმადლე იონჟაში დამბულხარ, ეს ამაში (ცუდ ადგილას) დამბულა.

ზმეკ მოდიან, ხედენ ალაგეულ სახლ-კარ, მინამ კი არ არის. / ძმები მოდიან, ხედავენ ალაგებულია სახლ-კარი, არავინ (ვინმე) კი არ არის.

ჩონ ვართ ლეკები, გადარჟულელუვართ / ჩვენ ვართ ლეკები, გადავრჯულელებუვართ.

უნდა ითქვას, რომ ერთპირიანი ვნებითები, ისევე, როგორც ფერეიდნულში, ინგილოურშიც ბოლომდე ძველი ქართულის ვითარებას მიჰყვება: აწმყოში გამოიყოფა მწკრივის ნიშანი -ი-, აწმყოს ფუძისგან ნაწარმოებ მწკრივებში – სავრცობი -ოდ, მესამე მწკრივის ფორმები იწარმოება მიმდებარე ფუძეზე მეშველი ზმნის დართვით [შანიძე 1980: 124-131; სარჯველაძე 1997: 122; ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 508].

ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები:

რა ვითარება გვაქვს ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა I თურმეობითის წარმოებაში?

სალიტერატურო ქართულში ყველა ტიპის ვნებითისთვის ჩამოყალიბებულია წარმოების ერთგვარი მოდელი: გამოყენებულია შესაბამისი აქტიური (მოქმედებითი გვარის) ზმნის პირველი სერიის თემა [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 423]:

- ა) სუფიქსიანი (დონიანი) ვნებითი: (ვ-ი-ვიწყ-ებ) ვა-ვიწყ-დ-ებ-ი - დავ-ვიწყ-ებ-ი-ვარ;
- ბ) პრეფიქსიანი (ენიანი) ვნებითი (-ავ თემისნიშნისანი ზმნებისა): (ვ-მალ-ავ) ვ-ე-მალ-ებ-ი - დავ-მალ-ვ-ი-ვარ;
- გ) სხვა პრეფიქსიანი (ენიანი) ვნებითები: ვ-ე-ზრდ-ებ-ი - გავზრდივარ; ვეფერები - მოვფერებივარ; ვემტერები - გადა-ვ-მტერ-ებ-ი-ვარ...
- დ) უნიშნო (თება ტიპის) ვნებითები: ვუთბები - გავთბობივარ; ვუკვდები - მოვკვდომივარ;

აღნიშნულია, რომ ეს სისტემა ჩამოყალიბების სტადიაშია და პროცესი ბოლომდე არ არის დამთავრებული [გოგოლაშვილი, არაბული 2016: 423].

კუნძულურ დიალექტებში განსაკუთრებით იგრძნობა ამ პროცესის არათანაბარი მიმდინარეობა. ჩვენ ადრე აღვნიშნავდით, რომ ფერეიდნულში

ორპირიანი ვნებითების ჯგუფმა ვერ შეძლო ორგანული ფორმაწარმოების ბოლომდე ჩამოყალიბება, ამიტომ იქ არ შეგვხვდება ფორმები: დავმალვივარ, დავხვედრივარ, გავეპარვივარ და ა. შ. პირველი თურმებითის ეს შინაარსი ან ერთპირიანი დამალულვარ, გაპარულვარ... ფორმებით გადმოიცემა, ან ორპირიანი წყვეტილით: გავეპარე, დავემალე... [ბერიძე, ბაკურაძე 2020: 508].

ინგილოურიც ასეთსავე სურათს გვიჩვენებს: **-ავ** თემისნიშნიან ზმნათა კონვერსიულ ორპირიან ვნებითთა პირველი თურმეობითი აქაც არ ჩანს ჩამოყალიბებული დამას ერთპირიან ზმნათა წარმოების მოდელი - მიმღებური წარმოება ცვლის: დამალულვარ (მე იმიზგნი);

ერ ქალ კი ჰამმეშა დამალულ, კაციგნი დამალულ. ერთი ქალი კი სულ დამალულა, კაცს დაჰმალვია.

ორპირიან ვნებითთა პარადიგმა რომ არასიმეტრიულად არის ჩამოყალიბებული ამაზე მიუთითებს სხვა ჯგუფის ზმნების ჩვენება, მაგალითად: ხვდება, კვდება... ტიპის რამდენიმე ზმნა:

თუმცა, კორპუსში გვაქვს **-ომ** სუფიქსიან ზმნათაგან ნაწარმოები ფორმები²⁹⁸:

უხვდება: ჰაზირ შენ დამხტომიხარ, მოდ მითხოვენ! / ბარემ შენ დამხვდომიხარ (/ დამხვედრიხარ), მოდი, მითხოვე.

გამოუდგება: გომოდგომი, ვარი სახელიც ყოფილ წიქარად. / გამოსდგომია (გამოჰკიდებია), ხარის სახელი ყოფილა წიქარა.

უვდება: ორ კაპეკ მიძოვნი, სავრედთი გმამვდომი!

უკვდება: ჩემ დედამთილი მამადთავ ჰერ არ უნდოდა, თურმენი ჩემ დედამთილიგნი წინ მოჰკლომი კაც.

ჰალა დეკაც მოჰკლომი ყოფილ, ორმოც არ გასულ ყოფილ.

კაც მოჰკლომი. ლამაზა ემ ემედ დედას კაც მოჰკლომი.

ემტერება: უგიმას აქა ჩონ გოდოტერებიან. ჩონ მამას, ჩემ, ჩონ ოჯახს საერთოდ.

უჰყვება: ჰათარ მოჰყოლი, ჰათარ ემე ქნილ, აღარ ვიც.

როგორც ჩანს, ორპირიან გარდაუვალ ზმნათა პირველ თურმეობითს ორგანულადიწარმოებენ მხოლოდ „უნიშნოვნებითების“ ორპირიანი ფორმები.

298. ფერეიდნულშიც აღმოვაჩინეთ, -ომ-იანი ზმნები მეორე თურმეობითის ორგანული წარმოებით: ახალგაზდა მაჰკლომია, მაგის დედას, ვეფხის დედასაცაო. -ომ სუფიქსიანი ორგანული ფორმები ვნახეთ მესამე კავშირებითშიც: და ძაყირს გამადგომიყო.

სხვა ორპირიანი ვნებითები, ისევე როგორც ფერეიდნულში, ინგილოურშიც „გვერდს უვლიან“ ფორმაწარმოების ამ ნიშას და ან ერთპირიანი ზმნებით მიმღეობით იწარმოებენ თურმეობითს: დამალულვარ, დამალულხარ, დამალულ; **გაშიებუვარ, გაშიებულხარ, გაშიებულ...** ან წყვეტილს იყენებენ: ღოღმალ, დაღმალ, დაიმალ...

პირველი თურმეობითის აღწერითი ფორმები:

როგორც ითქვა, ინგილოურის ორსავე კილოკავში გვაქვს პირველი თურმეობითის აღწერითი ფორმები, როცა ზმნის აწმყოს ან თურმეობითის ფორმას (იშვიათად უწყვეტლისასაც) დაერთვის დამხმარე ზმნა ყოფილ(ა)²⁹⁹. წარმოება საკმაოდ პროდუქტიულია.

რთული ზმნის საბაზისო (ზმნურ) ნაწილს შერჩენილი აქვს ყველა ნიშანი - პირისა და რიცხვის ფორმანტები. საგულისხმო ფაქტია ისიც, რომ მრავლობითის გადმოსაცემად ზმნური ნაწილია მრავლობითში და არა მეშველი ზმნა.

ამით პირველი თურმეობითის „ყოფილ“ მეშველზმნიანი ფორმები სრულიად განსხვავებულ პარადიგმებს ქმნიან, ვიდრე ეს „ვარ, ხარ“ ზმნიან წარმოებისას გვაქვს:

განსხვავება არსებითია:

1. მეშველი ზმნა პირველ შემთხვევაში დაერთვის ზმნის პირიან ფორმას (დგავარ ყოფილ = ვმდგარვარ), მეორეში - მიმღეობურ ფუძეს: წასულვარ, დამალულვარ...;
2. მეშველი ზმნა მეორე შემთხვევაში იცვლება როგორც პირის (ვ-არ, ხარ). ისე რიცხვის (ვარ-, ხარ-თ); **ყოფილელემენტი** (რომელიც, თავის-თავად არის ზმნის პირველი თურმეობითის ფორმა), აბსოლუტურად „უგრძნობელია“ პირისა და რიცხვის ცვლასთან მიმართებით. ის ყველა პირსა და ორივე რიცხვში უცვლელია;
3. ყოფილ მეშველი ზმნით ნაწარმოებ თურმეობითებში პირისა და რიცხვის ცვლა აისახებ საბაზისო კომპონენტში და არა მეშველ ზმნაში.

იხ. ცხრილი ამ ორი ტიპის თურმეობითის პარადიგმების შესადარებლად:

299. ჩვენს კორპუსში დამხმარე ზმნა ყოფილა ხმოვანმოუკვეცელი სახით ერთადერთხელ შეგვხვდა, თუმცა როგნელა ღამბაშიძის მაგალითებში გვაქვს რამდენიმე ასეთი შემთხვევაც დადასტურებული [ღამბაშიძე 1949: 198].

ვარ, ხარ მეშველზმნიანი თურმეობითი	ყოფილ მეშველზმნიანი თურმეობითი
(ვ)ყოფილ-ვარ	ვაკეთებ ყოფილ
ყოფილ-ხარ	აკეთებ ყოფილ
ყოფილ-ა	აკეთებს ყოფილ
(ვ)ყოფილ-ვარ-თ	ვაკეთებ-თ ყოფილ
ყოფილ-ხარ-თ	აკეთებ-თ ყოფილ
ყოფილ-ან	აკეთებ-ენ ყოფილ

ყოფილ ელემენტით ნაწარმოებ თურმეობითთა საბაზისო კომპონენტი აწმყოს გარდა სხვა მწკრივის ფორმებიც შეიძლება იყოს წარმოდგენილი, კერძოდ, უწყვეტელი და პირველი თურმეობითი³⁰⁰. წარმოვადგენთ კორპუსში დადასტურებულ მაგალითებს:

აწმყო:

აქაძრობა ბეგებს და ხანებს უჭერია ყოფილა. / აქაურობა ბეგებს და ხანებს სჭერიათ.

საღმოდთავ უცხადებს ყოფილ: ხუალ სირად თქონი, დილლაზე მუალთ შიჭმელა, ჰაზირ ქენით, თუ არ იქთ, ვად თქონ დღეს. / საღამოს გამოუცხადებია...

გუთან ვნავს ყოფილ. ორ თავ გომოსულ – ერთ შავ, ერთ თეთრ. / გუთნით უხნავს, ორი თავგი გამოსულა, ერთი შავი, ერთი თეთრი.

ერ კაც ცხოვრობს ყოფილ ორანაებშ. აექ, თავში, ფერმას აქათიან. ჰეემანდ ცხოვრობს ყოფილ. ზოგიც ცხოვრობს ყოფილ ოვ, ქათმიხეებშ. / ერთ კაცს უცხოვრია ვერანაებში. აქ, თავში, ფერმის აქეთ. ზოგსაც უცხოვრია ქათმისხეებში.

დაა ჩობან თურმენი ქალბებს ქნის ყოფილ. / მწყემსს თურმე ქალაქმნები უქნია.

ჰოვ, მერე არცერთიბე ბავშვ არ კეჰტებ ყოფილ. / მერე არცერთს ბავშვი არ ჰყოლია.

დღე არ აზლევს ყოფილ.

ეხლა ღეკაც არ უშობს ყოფილ. / დღისით არ გაუშვია.

კაც და ღეკაც მიდიოდნენ გზაზე. გზაზედ, მიდიან ყოფილ. / ... გზაზე

300. სამომავლო კვლევებისათვის აუცილებლად მიგვაჩნია ამ მოვლენის მიზანდასახული დოკუმენტირება და კვლევა, შესაძლოა თუ არა სხვა მწკრივის ფორმაც ამ კონსტრუქციაში.

წასულან.

კაც-დეკაც ერთა ცხოვროვენ ყოფილ. /ერთად უცხოვრიათ...

ჰა ყოფილა ყარაზ, პურ აკრავს ყოფილ დეკაც.

კაც ენა იცის ყოფილ. /პური უკრავს დედაკაცს. კაცის ენა სცოდნია.

მიდის ყოფილ, ფრინდე ყოფილ, ჰყრიან ყოფილ, ღვევ ყოფილ, ეშრლევ ყოფილ, მიდიან ყოფილ, ჩევიან ყოფილ, კეჭთევიან ყოფილ, ღვას ყოფილ, იზოგავს ყოფილ, ყიდის ყოფილ, ეზახიან ყოფილ და სხვა.

უწყვეტელი:

კევრით კალუებს ლეწავდნენ ყოფილ. /კევრით კალოები უღეწიათ/.

პირველი თურმეობითი:

ჩობან ყოფილ, იქ ჩომოსულან ყოფილ, საყდართან, აი, ქრვით, ჩეღლალში. /
მწყემსი ყოფილა, იქ ჩამოსულან, საყდართან, აი, ქვევით, ჩეღლალში/.

მაქს, ჰემაგ ველევ იმასაც უქნი ყოფილ კაცს. /მოაქვს, ხელები იმასაც
ეგრე უქნია კაცს/.

ესიც ენაჲ სცოდნი ყოფილ კაცს. /ეს ენაც სცოდია კაცს/.

ე მაგ სილამაზედთი სოფელს ბუთუშ თოლ დაჰჩომიაყ ყოფილ. /ე მაგ
სილამაზის გამო მთელ სოფელს თვალი დარჩენია/.

ყიზილბეჩამნაყარ ქალიბე, ზივ დომკიდევი ყოფილ ყელზე. /ოქროებს რომ
ყრიდა, იმ ქალისტვის მძივი დაუკიდია ყელზე/.

აკვანი გაულ ყოფილ იქ, თავისთან, აკვანიც წამლი ყოფილ. ბიჭი
გაკჩენიაყ. /აკვანი გაუტანია იქ, თავისთან, აკვანიც წაუღია/.

ყოფილ ელემენტი ასევე გამოიყოფა „არის“ ზმნით ნაწარმოები შედგე-
ნილი შემასმენლის პირველი თურმეობითის ფორმებში (პური(ა) - პურ
ყოფილ).

შედგენილი შემასმენლისა და განსახილველ ფორმათა შორის არსებითი
განსხვავებაა:

- პირველში რთული ზმნური ერთეულის საბაზისო კომპონენტი სახელი
ან სახელზმნაჲ, ხოლო მეორე შემთხვევაში სრული ზმნური ფორმა
- განსხვავებულია მათი აწმყოს მწკრივის ფორმები.

ასევე განსხვავებულია ერთპირიან ზმნათა პირველი თურმეობითის
ანალიზური წარმოება - როგორც ზემოთ ვწერდით, ისინი მიმღეობური
ფუძითა და დამხმარე ზმნის აწმყოს (ვარ, ხარ...) ფორმით იწარმოებენ მესამე
სერიის მწკრივებს (დამჟღარვარ, დამალულვარ...)

მეტი თვალსაჩინოებისათვის ქვემოთ მოყვანილ ცხრილში წარმოვადგენთ პირველი თურმეობითის ყველა ამ განსხვავებულ ყალიბს:

რთული ზმნური ფორმა	აწმყო	I თურმეობითი ანალიზური (მიმლეობა + მეშველი ზმნა)	I თურმეობითი ორგანული	I თურმეობითი (ზმნა + ყოფილ)
შედგენილი შემასმენელი	პური (<პურია) ³⁰¹	კაც ყოფილვარ კაც ყოფილხარ კაც ყოფილ	---	---
ერთპირიანი ზმნები	ჟღევ ჟღევ ჟღევ	და(ვ)მჟღავარ დამჟღახარ დამჟღადარ	----	ჟღევ ყოფილ ჟღევ ყოფილ ჟღევ ყოფილ
აწმყო + ყოფილ	აკეთებს	---	გამიკეთები გაგიკეთები გომიკეთები	ვაკეთებ ყოფილ აკეთებ ყოფილ აკეთებს ყოფილ
უწყვეტელი + ყოფილ	აკეთებს	----	გამიკეთები გაგიკეთები გომიკეთები	ვაკეთებდი ყოფილ აკეთებდი ყოფილ აკეთებდა ყოფილ
I თურმეობითი + ყოფილ	აკეთებს	---	გამიკეთები გაგიკეთები გომიკეთები	გამიკეთები ყოფილ გაგიკეთები ყოფილ გოუკეთები ყოფილ

როგორც ვხედავთ, ცხრილში წარმოდგენილი რთული ზმნური ფორმები არსებითად განსხვავებულია ერთმანეთისგან - შინაარსითაც და ფორმითაც.

შედგენილი შემასმენელი საერთოდ სხვა სინტაქსური ოდენობაა, ხოლო ე.წ. რთულ ზმნებში იკვეთება ორი ხაზი პირველი თურმეობითის წარმოების: ერთი იყენებს არის ზმნის აწმყოს ფორმას, მეორე - პირველი თურმეობითისას.

ის, რომ ყოფილ ფორმა პირველი თურმეობითის აღწერილ შინაარსს აწარმოებს, სრულიად განაცალკევებს ინგილოურს ქართული ენის სხვა დიალექტებისაგან.

301. შედგენილ შემასმენელში ბრუნვის ნიშნის საკომპენსაციო შენარჩუნებაზე სახელური ფორმაწარმოების ნაკვეთში გვაქვს მსჯელობა.

როგორც ითქვა, გრიგოლ იმნაიშვილმა ერთ-ერთ ადრეულ წერილში ეს მოვლენა აზერბაიჯანულის გავლენად მიიჩნია [იმნაიშვილი 1955]. წიგნში ცალკე ამ საკითხს აღარ შეხებია, თუმცა დასკვნაში ერთ-ერთ ნიმუშად ასეთი გავლენისა, მოიხსენია „რომელსამე დროში დასმული ზმნითა და ყოფილ[ა]-ს საშუალებით“ პირველი თურმეხითის წარმოება [იმნაიშვილი 1966: 155].

გრიგოლ იმნაიშვილის თვალსაზრისს მოგვიანებით იმეორებს კენერა ჯანგიძე და წინამორბედზე დაყრდნობით ისიც წერს, რომ ინგილოურმა კალკის სახით გადმოიღო აზერბაიჯანული -miş ელემენტით ნაწარმოები მოდალობა. აქვე ახასიათებს შესაბამის აზერბაიჯანულ მოდელს: დროის ფორმას მიერთვის საუღლებელი ზმნა i- წარსულ თხრობით დროში. იქვე მკვლევარი აღნიშნავს: „აშკარაა, რომ აზერბაიჯანულიდან კალკირებულია მხოლოდ მნიშვნელობა (ხაზი ჩვენია მ.ბ.), ანუ ქართული კონსტრუქცია ანალოგიურია აზერბაიჯანული -miş ელემენტთან მოდალობისა მნიშვნელობითა და კომპონენტებით, თუმცა წარმოების საშუალება, უფრო ზუსტად, კომპონენტების თანმიმდევრობა სხვადასხვაა - ინგილოურში იუღვლის არა დამხმარე ზმნა „ყოფილ[ა]“, რომელიც აზერბაიჯანული წარსული დროის თხრობით რიგის საუღლებელი (i) ზმნის შინაარსს გადმოსცემს, არამედ ძირითადი ზმნა“.

როგორც ვხედავთ, ეს მოვლენაც, როგორც ბევრი სხვა, მხოლოდ და მხოლოდ იმის გამოა მიჩნეული არაქართულ მოვლენად და ენობრივი კონტაქტის შედეგად, სახელდობრ, კალკად, რომ ქართულში მსგავსი წარმოება არ გვაქვს. არ გვაქვს ის არც აზერბაიჯანულში, თუმცა გვაქვს მსგავსი შინაარსი, უფრო სწორად, სემანტიკური მოდალობა, რომელიც შეიძლება გამხდარიყო ამ ფორმათა წარმოქმნის მიზეზი. ასეთი „ირიბი კალკირება“ შესაძლოა იყოს გამოყენებული ამა თუ იმ კატეგორიის გადმოსაცემად, რომელიც არის ერთ მოკონტაქტე ენაში, ხოლო მეორეში არ არსებობს იმავე შინაარსის გადმოცემის არც ტრადიცია და არც ინვენტარი.

რატომ უნდა მომხდარიყო ამგვარი კალკირება ინგილოურ დიალექტში წარსული დროის უნახავი მოქმედების აღმნიშვნელ ზმნურ ფორმათა წარმოებისათვის, როცა ბირთვული ენობრივი არეალიდან იზოლაციის მომენტიანთა თითქმის ჩამოყალიბებული ჰქონდა მესამე სერიის მწკრივები? რამდენად შეიძლება ჩაითვალოს აღწერილი მოვლენა უცხო ენის გავლენად და გვაქვს თუ არა საფუძველი, მოვიძიოთ ქართულ ან ქართველურ სივრცეში მსგავსი წარმოების ნიშნები?

პირველ რიგში, რაც ამ დროს შეიძლება გაგვახსენდეს, არის სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილი მეოთხე სერიის ფორმები, რომელთა

წარმოებაც ახასიათებს მეგრულსა და დასავლურ დიალექტებს (იმერულს, გურულს, რაჭულსა და ლეჩხუმურს), აგრეთვე ე.წ. „ნანამყოსრულარი“ და „ნაორისტალი“ თურმეობითები ლაზურში და „აწმყოს ჯგუფის თურმეობითები“ სვანურში [როგავა 1953; ქობალავა 2001; ჯორბენაძე 1989; შარაშენიძე 2015; ქირია და სხვ. 2015; მარგიაი და სხვ. 2019; გოგოლაშვილი და სხვ. 2016].

როგორც ვხედავთ, საკვლევი მოვლენის გეოგრაფია ვრცელია და მოიცავს არა მხოლოდ დასავლურ (ინგილოურისგან დიდად დაშორებულ) დიალექტებს, არამედ მთელ ქართველურ ენობრივ სივრცეს.

ის, რომ მესამე სერიის ჩამოყალიბების შემდეგ (და ალბათ მის პარალელურადაც) საჭირო გახდა დამატებითი ევიდენციალური მოძალდებების გრამატიკალიზაცია და მათი ცალკე მწკრივებად წარმოდგენა, რასაკვირველია, არ შეიძლება მთელ ამ ენობრივ ლანდშაფტზე უცხო ენობრივ გარემოსთან კონტაქტით აიხსნას, სამაგიეროდ, ბუნებრივია, ვიფიქროთ ერთიან ენობრივ პოტენციაზე, რომელიც სხვადასხვა ქართველურ სისტემასა და ქვესისტემაში სხვადასხვარად რეალიზდა. ამაზე წერს კიდევ გიორგი როგავა: „აწმყოს თურმეობითის ჩამოყალიბება ქართველურ ენებში შედეგია ენათა მორფოლოგიის შინაგანი კანონისა. მეოთხე ჯგუფის ნაკვთთა გამოყოფის საჭიროება შეპირობებულია ამ ენათა ძირითად დრო-კილოთა სისტემით, სახელდობრ: ხილულ დრო-კილოთა პირველი ჯგუფის ნაკვთებს ისევე გაუჩნდა შესაბამისი უხილავ დრო-კილოთა ნაკვთები (მეოთხე ჯგუფისა), როგორც ხილული დრო-კილოთა მეორე ჯგუფის ნაკვთებს ჰქონდათ შესაბამისი „უხილავ დრო-კილოთა“ ნაკვთები (მესამე ჯგუფის ნაკვთები)“ [როგავა 1953: 30].

მეგრულია და ქართულ დასავლურ კილოთა „მეოთხე ჯგუფის“, იგივე მეოთხე სერიის ნაკვთები, რომლებიც ნო- (/ ნა-) პრეფიქსით ნაწარმოები მიმღეობით იწარმოება, საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი. წარმოების ეს ტიპი უცხოა ლაზურისთვის, თუმცა მასაც, ისევე, როგორც მეგრულს, აქვს აწმყოს თურმეობითის გამოხატვის საშუალება.

გ. როგავა განიხილავს ლაზურის ნამყო უსრულის თურმეობითის ორ დიალექტურ ვარიანტს: ვიწურ-არქაბულში „დორენ“ და ხოფურში „ერე“ ელემენტებს, რომლებიც დაერთვიან უწყვეტლის (ნამყო უსრულის) ფუძეს: ბზუმუტი-დორენ / ბზიმუტი ერე – „მე ვზომავედი თურმე მას“. აქვე მკვლევარი შენიშნავს, რომ გარდა ე.წ. ნანამყოსრულარი, იგივე აწმყოს თურმეობითისა, ლაზურში გვაქვს ნაორისტალი პირველი თურმეობითიც, რომელიც მიიღება აორისტის ფუძეზე იმავე დორენ და ერე ელემენტების დართვით:

ბზუმი-დორეჰ ჰეა / ბზიმი-ერე ჰეა – „მე მიზომავს ის“. აწმყოს ჯგუფის თურმეობითი ახასიათებს სვანურ ენასაც [როგავა 1953: 27]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ, უძველესია, არ დაირღვეს მწკრივებისა და სერიების გამოყოფის პრინციპი და ამ ტიპის თურმეობითების ადგილი სათანადო სერიებში (I და II) განისაზღვროს [მარგიანი და სხვ. 113].

აწმყოს თურმეობითების ჩამოყალიბება მთელ ქართველურ ენობრივ სივრცეში გვიანდელ მოვლენად განიხილება. კითხვა, რატომ არ გაჩნდა ის სალიტერატურო ქართულში, ჯერ კიდევ 1953 წ. დასვა გიორგი როგავამ, რადგან სამივე ქართველურ ენაში საკითხის შესწავლამ მას დაანახვა „კოჭლი“ სისტემა. უნახაობის (ევიდენციალობის) გრამატიკალიზებული სისტემის ჩამოყალიბებისა და განვითარების ტენდენცია და მასშტაბი იმდენად ნათელი იყო, რომ ეს „ამოვარდნა“ საერთო სისტემიდან ახსნას ითხოვდა. ევიდენციალობის კატეგორიის კვლევა მას შემდეგ წინ წავიდა და საერთო ქართველური სისტემის კონტურები კიდევ უფრო დეტალურად და ფოკუსირებულად იქნა შესწავლილი. მოცემული ნაშრომის ფორმატი არ ითვალისწინებს საკითხის უფრო ფართოდ კვლევას, თუმცა ვფიქრობთ, რომ ინგილოურის ზემოთგანხილული კონსტრუქციები ვერ დასცილდება ქართველური ევიდენციალობის ორბიტას და ის სწორედ ქართულის, მეგრულ-ლაზურისა და სვანურის აწმყოს თურმეობითების³⁰² კალეიდოსკოპში უნდა იყოს განხილული.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, შეიძლება ითქვას, რომ „ყოფილ[ა]“ დამხმარე ზმნით ნაწარმოები თურმეობითები გაცილებით ახლოს დგას ლაზურ ყალიბთან, სადაც ასევე პირიან ზმნურ ფორმას დაერთვის ფორმაუცვლელი ელემენტი (ამ შემთხვევაში, მესამე პირში დასმული შედგენილი შემასმენელი, მესამე თურმეობითის ფორმა „არის“ ზმნისა - „ყოფილ“).

საუღლებელი ზმნა ინგილოურში იცვლება პირისა და რიცხვის მიხედვით, თუმცა პირველი და მეორე პირის ფორმები გაცილებით ნაკლებად გვხვდება, ვიდრე მესამისა³⁰³.

ლაზურისაგან განსხვავებით, სადაც უწყვეტლისა და წყვეტილის ფუძეს

302. დასახელებულ ბიბლიოგრაფიულ წყაროებში მოვლენა ერთობ ჭრელი ტერმინოლოგიით არის სახელდებული. ტერმინთა იდენტიფიკაციას და განხილვას, აქ არ შევუძლებით.

303. ტექსტებში ეს ფორმები ვერ ვნახეთ, თუმცა ენობრივი ასისტენტები დაბეჯითებით ადასტურებენ მათ არსებობას (მ. ბარისაშვილი). ეს მოვლენა სამომავლოდ სავსე პირობებში მიზანდასახულ, ელიციტაციის სპეციალური კონცეფციით შესწავლას მოითხოვს.

დაერთვის -დორენ/ -ერე ელემენტები, ინგილოურში ყოფილ ფორმიანი წარმოება გვაქვს აწმყოსა და პირველი თურმეობითის ფორმებთან უფრო ხშირად და იშვიათად უწყვეტელთან.

ეს განსხვავება არ არის დამაბრკოლებელი ჩვენი თვალსაზრისისთვის - სამაგიეროდ, მეგრულის ნო- პრეფიქსიანი ფორმებია ზუსტად იმ შინაარსისა, რასაც, მაგალითად, ინგილოური „აწმყო + ყოფილ“ ყალიბი გამოხატავს. სწორედ ამიტომ უწოდეს ამ ფორმებს (ნო- პრეფიქსიანს) **„აწმყოს თურმეობითი“** [ქობალავა 2005, მარგიანი და სხვ. 2019].

ასე რომ, ინგილოურის ყოფილ ელემენტიანი აღწერითი თურმეობითები, ქართული (ქართველური) ენობრივი სისტემისათვის დამახასიათებელი ტენდენციებითაა განსაზღვრული. ეს თავისებური, ბოლომდე ჩამოუყალიბებული წარმოება დიალექტმა იზოლაციის პირობებში განავითარა. რაც შეეხება აზერბაიჯანულს: აქაც, ისევე, როგორც რამდენიმე სხვა შემთხვევაში, შესაძლოა ვილაპარაკოთ ენათა კონტაქტის „ირიბ“ გავლენაზე, როცა კუნძულური ან მოსაზღვრე დიალექტი საკუთარ თავისებურებას ინარჩუნებს (და ამით საკუთარ „ბირთვულ“ ენობრივ გარემოს სცილდება) მაშინ, როცა დომინანტურ ენობრივ გარემოსაც ახასიათებს ესა თუ ის სპეციფიკური მოვლენა, ხოლო ბირთვულ არეალში ეს მოვლენა არ / აღარ არის ან შემორჩენილია სხვა ენობრივ იერარქიაში (სემანტიკური, ლექსიკური და სხვ.), სხვა მონათესავე ენობრივ ქვესისტემაში.

ინგილოურის განსახილველ ფორმათა (ყოფილ ელემენტით ნაწარმოებ თურმეობითების, როგორც აღვნიშნეთ, ე.წ აწმყოს თურმეობითების ანალოგების) შესახებ სიტყვასიტყვით შეიძლება გავიმეოროთ 72 წლის წინ ნათქვამი სიტყვები: „აწმყოს თურმეობითის ნაკვთა ჩამოყალიბება ქართველურ ენებში შედეგია ენათა მორფოლოგიის განვითარების შინაგანი კანონისა. მეოთხე ჯგუფის ნაკვთთა გამოყოფის საჭიროება შეპირობებულია ამ ენათა ძირითად დრო-კილოთა სისტემით, სახელდობრ: ხილულ დრო-კილოთა პირველი ჯგუფის ნაკვთებს ისევე გაუჩნდა შესაბამისი უხილავ დრო-კილოთა ნაკვთები (მეოთხე ჯგუფისა), როგორც ხილული დრო-კილოთა მეორე ჯგუფის ნაკვთებს ჰქონდათ შესაბამისი უხილავ დრო-კილოთა ნაკვთები (მესამე ჯგუფის ნაკვთები)“ [როგავა 1953: 30].

საგულისხმოა, რომ ისევე, როგორც „აწმყოს თურმეობითები“ ქართველურ ენებსა და ქართული დიალექტების ნაწილში, ჩვენ მიერ აღწერილი ეს ფორმებიც აქტიურად მხოლოდ მესამე პირისათვის გვხვდება. მიჩნეულია, რომ პირველი და მეორე პირის ფორმები, რომლებიც ნაკლებადაა დო-

კუმენტირებული, გვიანაა გაჩენილი. გიორგი როგავა ამის შესახებ წერს: „ქართულის კილოებში მეოთხე ჯგუფის ნაკვთები ჩვეულებრივ მესამე პირის ფორმით გვხვდება: ნაწერა, მინავალა, მინავალიყო, ნაზოგავა, განარება და სხვ... პირველ და მეორე პირთა ფორმებში იგი იშვიათად გვხვდება. ეს ნაკვთები, როგორც ჩანს, მესამე პირის საფუძველზეა ჩამოყალიბებული. ქართულში პირველი და მეორე პირების (როგორც სუბიექტურის, ისე ობიექტურის) პრეფიქსები ჯერ კიდევ არ არის მტკიცედ ლოკალიზებული“.

გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ე.წ. აწმყოს თურმეობითებში პირველი და მეორე პირების არარსებობის მიზეზი უნდა იყოს პირველი პირის განსაკუთრებული დამოკიდებულება ინფორმაციისადმი, სახელდობრ, აღნიშნულია, რომ ამ მოვლენის „მიზეზი უნდა იყოს ის, რომ პირველი პირი დაკავებულია როგორც შემგრძნობი, მიმღები, აღმქმელი ინფორმაციისა. იგი ერთგვარად დისტანცირებულია ფაქტისა და მოვლენისაგან, და ფაქტობრივად, ინფორმაციის მიმღები ან გამტარებელი ხდება“ [შარაშენიძე 2015: 257].

დავუმატებდით, რომ პირველი და მეორე პირი, როგორც ინფორმაციით გადმოცემული მოქმედების პოტენციური მონაწილენი, „თურმე“ ნაწილაკით გადმოცემული სემანტიკისგან ბუნებრივად არის დაცლილი და მათი მოქმედება „უნახავი“ ლოგიკურად ვერ იქნება, რადგან ისინი არიან ამ მოქმედების მოქმედნიც და მნახველნიც (რადგანაც ევიდენციალობის არსი სწორედ მესამე პირის უნახავი მოქმედების გადმოცემაა). მხოლოდ გრამატიკალიზაციის პროცესმა გახადა შესაძლებელი მესამე სერიის თურმეობითებში სრული პარადიგმის ჩამოყალიბება და თუ ე.წ. „აწმყოს თურმეობითების“ გრამატიკალიზაციაც იმავე გზით - სინტაქსური და სემანტიკური სტრუქტურის „გადაწყობით“ განვითარდება, ისინიც შესაძლოა ჩამოყალიბდნენ დამოუკიდებელ მწკრივებად, როგორც ეს ახასიათებს „ანომალიურ“ (არასრული სინტაქსური, გრამატიკული, სემანტიკური პარადიგმების მქონე) ფორმებს.

ინგილოურში ყოფილ ელემენტური თურმეობითის დამკვიდრებისთვის ხელი უნდა შეეწყოს იმას, რომ „ნამდვილი“ პირველი თურმეობითის ფორმები აქ, ისევე, როგორც ფერეიდნულში, ძირითადად წყვეტილის (ნამყო ძირითადის) ფუნქციით გამოიყენებიან. ამ მოვლენას როგნედა ღამბაშიძეც აღნიშნავს: „მეტისმეტადაა გავრცელებული საუბრის დროს პირველი თურმეობითის ხმარება ნამყო წყვეტილის ნაცვლად. ამ ფორმით (ე.ი. პირველი თურმეობითით) გადმოცემულია მოუბრის მიერ ნახული მოქ-

მედება“. ავტორს აქვე მოჰყავს ერთი მაგალითი: „დილლით საღამომდინ უდასუდომელა მაგრა წასუვარ“³⁰⁴ [ლამბაშიძე 1949: 197].

ქართული დიალექტური კორპუსის მასალებში ეს მოვლენა საკმაოდ კარგადაა დოკუმენტირებული. პირველი თურმეობითის ორგანული ფორმები აქ უმთავრესად მართლაც წყვეტილის მნიშვნელობითაა გამოყენებული. ნიმუშად ეს პატარა მონაკვეთიც გამოდგება:

ათას ცხრას ორმოცდარ წელშ, სექტემბერში წასუვარ (**=წაველი**) ფრონტზე, ორმოცდაექვსის მაიში დაბრუნეუვარ (**=დავბრუნდი**), სახში მოსუვარ (**მოველი**). იმის შემდეგ ცოლ-შულიან ქნივარ (**=დაცოლშვილდი**), ოუახიან ქნივარ (დავოჯახდი). **მიმუშავნი** (**=ვიმუშავე**) მასწავლებლა, ომიზგნი წინ მიმუშავნი (**ვიმუშავე**) მეშაბაშ, ერ წელ. მეღან მიმუშავნი ქოთუქლოში. ე ოთხ-ხუთ წელ ქოთუქლუში მიმუშავნი (**=ვიმუშავე**), იმის მერე ერ წელ თოჰფაღში მიმუშავნი (**=ვიმუშავე**). თოჰფაღის შუდწლიან სკოლაში ონორ ოსაძე დირექტორ ეყლ ამაშინ, იქითი გოდმოსუვარ (**=გადმოვედი**) კაკი საშუალო სკოლაში, კაკი საშუალო სკოლაფთიაც გასუვარ (**=გავედი**) სამოცდათქსმეტ წელშ... წლით პენსიაზე ვარ. ვარ სამოცდაათ წლის დიანოზ მასიკოს ზე ნადირაშვილი!

როგორც ვხედავთ, ამ მცირე ტექსტში პირველი თურმეობითის ყველა ფორმა მხოლოდ წყვეტილის მნიშვნელობითაა გამოყენებულ, ხოლო „ნამდვილი“ წყვეტილის ფორმით ერთადერთი ზმნა - ეყო (**=იყო**) დასტურდება.

როგორც ითქვა, ზუსტად იგივე ვითარება გვაქვს ფერეიდნულში³⁰⁵. ფერეიდნულში პირველი თურმეობითის ფორმები პარალელურად ითავსებენ თურმეობითისა და წყვეტილის მნიშვნელობათა გამოხატვის ფუნქციას. ინგილოურში კი ყოფილ ელემენტებიანი თურმეობითი მხოლოდ თურმეობითის ფუნქციას გამოხატავს, წყვეტილის ფორმა კი თითქმის განდევნილი აქვს „ნამდვილ“ თურმეობითს.

ეს მოვლენა - წყვეტილის ფორმათა თურმეობითებით ჩანაცვლება და თურმეობითის ფუნქციის გამოსახატად დამატებითი მწკრივის გაჩენისა და დამკვიდრების პროცესი განსაკუთრებულ კვლევას მოითხოვს. საჭიროა

304. დილიდან საღამომდე დაუჯდომლად მაგრად ვიარე (წაველი).

305. ჩვენს წიგნში ფერეიდნულის შესახებ ამ მოვლენის შესახებ აღნიშნული არა გვაქვს. ეს არ ნიშნავს, რომ მოვლენა შენიშნული და დოკუმენტირებული არ გვქონდა. წიგნის მოცულობამ და მკაცრმა ვადებმა არ მოგვცა ამ საკითხის დეტალურად განხილვის საშუალება. ფერეიდნული პარალელურად ითავსებს თურმეობითისა და წყვეტილის მნიშვნელობათა გამოხატვის ფუნქციას.

წყვეტილისა და თურმეობითის ფორმათა გამოყენების სიზშირული და კონტექსტური ანალიზი, რისთვისაც მიზანდასახული სამომავლო კვლევაა დასაგეგმი - როგორც საგანგებო ელიციტაციური კონცეფციით დოკუმენტირების მიმართულებით, ისე კორპუსული და კომპიუტერული ტექნოლოგიების გამოყენებით.

5.13.3. II თურმეობითის წარმოება

ზოგიერთი აღმოსავლური დიალექტის მსგავსად, მეორე თურმეობითში ყველა ორგანული წარმოების ფორმაში -ა სუფიქსია უნიფიცირებული (III სუბიექტური პირის ნიშანი), იმ ფორმებშიც, რომლებშიც სალიტერატურო ქართულსა და სხვა დიალექტების უმეტეს ნაწილში -ო გვაქვს:

წამოელო: *შუღლიშუღლიშუღლ რუმ იქ ეყო, იქ წეშელა, ბუთუშმრამ იქა, ქალთან.*

მოგველო: *ამთონ თაფლ მრგოლა, ადმთონიგნიაც ბევრ.*

გამოელო: *მაჟბუნ რამი ქოშადთი თოფეც გეშეელა.*

გამეგო: *ჰეგ ვერ გეშეგა.*

გაეგო: *პატრა ზმას იმათ ნალაპარიკ ბუთუშ გეეგა.*

დასტურდება პარალელური ფორმაც: *დეეწყოყ, მეეწყოყ, დემეწყოყ...*

აკაკი შანიძე ერთი ტიპის (ძირითადად, გარდამავალი -ებ თემისნიშნისანი) ზმნებისთვის ქართულში მეორე და მესამე თურმეობითის წარმოების ორ ფორმას - „გრძელსა“ და „მოკლეს“ გამოყოფს [შანიძე 1980: 440]. ინგილოური დიალექტი სალიტერატურო ქართულისგან გამოირჩევა იმით, რომ ის უპირატესობას აძლევს მოკლე ფორმებს ამ მწკრივების წარმოებისას. ამით ის უახლოვდება ქართული ენის სხვა დიალექტებს, რომლებიც იმავე ვითარებას აჩვენებენ. ასეთი თავისებურება აღმოსავლურ დიალექტთა დიდ ნაწილს ახასიათებს.

მაგალითები:

მე ერ უპატრონო ბებერ ვარ, ზლივჰალი თეთრ დემეგროვა;

სხალ დემექანა;

იმათ გეექეთაყ სადმოზე ფლაყ, ემეეყოფაყ, დეეწყოყ [ლამბაშიძე 1947: 200].

შდრ.: გრძელი ფორმები - დამეგროვებინა, დამექანებინა, გაეკეთებინათ...

5.13.4. მესამე კავშირებითი

ეს მწკრივი ორი პარალელური წარმოებით გვხვდება:

ა) ეყრდნობა მეორე თურმეობითის ფუძეს: ღემეგროვას, გემექეთას, ემე-ლას...

ბ) ფუძე გავრცობილი აქვს -ოდ სუფიქსით. -ოდ სუფიქსიანი წარმოება გვხვდება როგორც გარდაუვალ, ისე გარდამავალ ზმნებთან და რ.ლამბაში-ძის დაკვირვებით უფრო დამახასიათებელია ალიაბადურისთვის. გარდაუვალ ზმნებთან ის მეშველ ზმნას ერთვის, იშვიათად - ფუძესაც. ამ დროს მეშველი ზმნის დართვა საჭირო აღარ არის. ამასთან ორგანული წარმოების გარდაუვალ ზმნებში მრავლობით რიცხვში გაჩნდება -ნ ფორმანტი, ისევე, როგორც ვნებითი გვარის ზმნების მეორე სერიაში [ლამბაშიძე 1947: 200-201].

გარდამავალი ზმნა	გარდაუვალი მეშველზმნიანი	გარდაუვალი უმეშველზმნო
გემეთალოდეს	დამწორიყოდე	მოჰკიდებოდეს
გემეთალოდეს	დამწორიყოდე	მოჰკიდებოდეს
გემეთალოდეს	დამწორიყოდეს	მოჰკიდებოდეს
გემეთალოდეს	დამწორიყოდნეთ	მოჰკიდებოდნეთ
გემეთალოდეს	დამწორიყოდნეთ	მოჰკიდებოდნეთ
გემეთალოდეს	დამწორიყოდნენ	მოჰკიდებოდნენ

ისევე, როგორც ძველ ქართულსა და ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტში, ინგილოურშიც მესამე კავშირებითის ფორმები ხშირად გამოიყენება იმ შემთხვევებში, რომლებშიც თანამედროვე სალიტერატურო ქართული პირველ თურმეობითს იყენებს:

მე თუ ქობით შეჭმელი ემმელოდეს, დავმაღავდი და არ შენ დავანახებდი;

მე უნდა სხოთა ყმაწული გემე ზარდოს.

როგნედა ლამბაშიძე აღნიშნავს, რომ ხშირად -ებ სუფიქსიან ვნებითებს მესამე სერიაში შერჩენილი აქვთ ეს სუფიქსი: დავმაღლებივარ... დავმაღლებიყავ... დავმაღლებოდეს... [ლამბაშიძე 1947: 202].

ჩვენი ნაშრომის ფარგლებში მესამე სერიის ზმნათა ფორმაწარმოების საკითხების განხილვას აქ ვამთავრებთ იმედით, რომ მომავალში მოგვეცემა საკვლე პირობებში მასალის დოკუმენტირებისა და სრული პარადიგმების შედგენისა და გადმოწმების შესაძლებლობა.

5.14. აქვს და ჰყავს ზმნების თავისებურებები ინგილოურში

როგნედა ღამბაშიძეს თავის ნაშრომში განხილული აქვს რამდენიმე „თავისებური ზმნა“.

ესაა „მაქვს“ ზმნისგან ნაწარმოები ზმნისწინიანი ფორმები; „მეშინიან“ ტიპის ზმნები და „ვიცი“ [ღამბაშიძე 1947: 202-დან].

ძირითადად მკვლევარის მიერ განხილული თავისებურება მორფოლოგიის საკითხებს ეხება. დიალექტის სინტაქსურ თავისებურებებს, როგორც აღვნიშნეთ წინასიტყვაობაში, „ეტიუდების“ მეორე ტომში განვიხილავთ, მაგრამ აქვს და ჰყავს ზმნათა შესახებ მცირე შენიშვნის გაკეთება ამ ტომშიც ჩავთვალოთ საჭიროდ, რადგან გარდა სინტაქსურისა, ისინი მორფოლოგიური და ფონეტიკური თვალსაზრისითაც მნიშვნელოვან სისტემურ მიმართებებს წარმოაჩენენ როგორც ძველ ქართულთან, ისე მის დიალექტებთან და ქართველურ ენებთან.

5.14.1. აქვს (მაქვს, გაქვს) ზმნა

აქვს ზმნა განსაკუთრებულ პარადიგმებს ქმნის ინგილოურში.

ყველაზე მნიშვნელოვან თავისებურებას მისი აწმყოს ფორმები ქმნიან, რომლებიც -ან სუფიქსისეულ თანხმოვანს დღემდე ინარჩუნებენ ფუძეში:

პირი, რიცხვი	ახალი ქართული	ინგილოური	მაგალითი
I მხ.	მაქვს	მაქო // მაქონ	• <i>ჟერ ჩემ ქალს არ ვათხუებ, პატრა არის, ამისთუნ მომზადებული არ მაქო ჟერ.</i> • <i>თუნგიც მაქონ ქოშ.</i>
II მხ.	გაქვს	გაქო // გაქონ	<i>შენ კიდემ ჟიხარ მაგ კუნზე, წინ მორთხმული გაქო, საწოლ ადგილიც განზე ქოხში გაქო.</i>
III მხ.	აქვს	აქო // აქონ	<i>ქეთხუღაჲ, ვისაც ცხოვრება კაჲ აქო, კარგა ცხოვროვს, ფული აქონ, რა ვიცი ზროხა აქო რამე ქეთხუღა არიან. ღარიბ არაფერი არ აქონ ღაჲ.</i>

I მრ.	გვაქვს	გოქო // გოქონ	რაც მართალი-მართალი, ეხლა ლაპარაკში ჩონებული ვარ, დედა ენა რაც გოქო , ეს გოქო ენა; ეხლა აღარ გოქონ კამეჩი.
II მრ.	გაქვთ	გაქოყ	ამბოვს, გამაიყონით ქალევ, თუ გაქოყ , ე ტუფელ ნოხო, მის ფევეზე მოდისავ.
III მრ.	აქვთ	აქოყ	დეკაციბე ყმაწულ გაჩენაში // ყოლვაში ახალგაზრდა ქალწულ ქალევს ნებად არ აქოყ , რუმ შაჰხედან.

თანამედროვე ქართულში აქვს ზმნა მხოლოდ უსულო საგნებს მიემართება. ა. შანიძე აღნიშნავს, რომ ძველ ქართულში გვაქვს იშვიათი შემთხვევები, როცა ის სულიერის მქონებლობასაც შეიძლება აღნიშნავდეს: „კაცი არა მ ა ქ უ ს“ (იო. 5, 7) = კაცი არ მყავს; „რომელსა აქუ ს სძალი, სიძმ არს“ (იო. 3, 29) = რომელსაც ჰყავს რძალი, სიძეა“. [შანიძე 1980: 194].

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია სხვა მოსაზრებაც: ადამიანის კუთვნილება (ყოლა) ძველ ქართულში მდგომარეობისა და მოძრაობის ზმნებით გამოიხატებოდა (**უვის, უზის / ესუა...**), ხოლო **აქუს** ზმნის პარადიგმის ფორმები გამოხატავდა როგორც სულიერი, ისე უსულო საგნების ქონა-ყოლას: კაცი არა მაქუს (ი. 3, 7); გაქუს თქუენ დასისაგანი (მ. 27, 65); რომელსა აქუს სძალი, სიძე არს (ი. 3, 29)... აღნიშნულია ისიც, რომ „ქართულმა შემდეგში აქაც გაატარა განმაზოგადებელი ხაზი: აქვს ფუძე ნივთის კატეგორიის საგნებისთვის დატოვა. ხოლო ადამიანთათვის მივის ზმნის მემკვიდრედ მყავს დააკანონა“ [იმნაიშვილები 1996: 503].

ისევე, როგორც ძველ ქართულში, **აქო // აქონ** ზმნა ინგილოურშიც ერთნაირად გამოიყენება როგორც სულიერი, ისე უსულო ობიექტების აღმნიშვნელ სახელებთან. კორპუსში დამოწმებულია **ჰყავს** ზმნის მაგალითებიც: **მყავს, გყავს, ჰყავს; გყავს, გყავ, *ჰყავთ**. ვარსკვლავიანი ფორმის გარდა კორპუსში ყველაა დამოწმებული. ინგილოურისა და ძველი ქართულის ვითარებას მხარს უჭერს ქართული ენის ზოგი დიალექტიც. კერძოდ, ასახელებენ ფშაურს, ქიზიყურსა და სამცხურ-ჯავახურს [ქავთარაძე 1954: 161]. შესაძლოა, მიზანდასახულმა კვლევამ სხვა ქვესისტემებსა და ქართველურ ენებში მეტი მასალა მოგვცეს ამ საკითხის ირგვლივ.

თუ შევადარებთ ქვესისტემების მონაცემებს, ასეთი სურათი გვექნება:

ქვესისტემა	ნორმა: უსულო	ნორმა: სულიერი	ეპიზოდური პარალელიზმი: სულიერი
ინგილოური	აქო // აქონ ³⁰⁶ (= აქვს)	აქო // აქონ (= აქვს)	აქო (ნ) // *(ჰ)ყავს
ძველი ქართული	აქუს (აქუნ, აქუ...)	ჰყვანს	აქუს // ჰყავს
თანამედროვე ქართული	აქვს	ჰყავს	-----

როგორც ვხედავთ, ინგილოურში სულიერი არსების კუთვნილების გამო-სახატად გაბატონებულია ზმნა, რომელიც ჩვეულებრივია ძველ ქართულში და სრულიად გამორიცხულია თანამედროვე ქართულში (**აქვს**) და ამავე დროს, დიალექტში ეპიზოდურად გვაქვს ზმნა, რომელიც ნორმაა თანამედროვე ქარ-თულში (**ჰყავს**) და რომელმაც, როგორც აღნიშნულია ლიტერატურაში, ჩაან-ცვლა **უვის** ზმნა და განზოგადდა ადამიანის (და შემდეგ უკვე სულიერი ობიექ-ტების) კუთვნილების გამოსახატავად.

სამოძავლო მიზანდასახულმა კვლევამ უნდა წარმოაჩინოს, რა მიმართებაა ამ ფორმებს შორის ინგილოურში: **ყავ**- ძირის შემცველი ფორმები ინოვაციაა თუ მანამდეც არსებობდა? სულიერის გამოსახატად აქვს ზმნის გამოყენება ახალი მოვლენაა თუ ძველი ქართულის მსგავს ფორმებთან ერთად ენის უძვე-ლეს ვითარებას ასახავს?

როგნედა ღამბაშიძე აქვს ზმნის ამ თავისებურებას (სულიერ ობიექტთან მიმართებით მის გამოყენებას) მხოლოდ კაკურის დამახასიათებლად მიიჩნევს და წერს, რომ „ალიაბათური ამ მხრივ სალიტერატურო ქართულის მიჰყვება [ღამბაშიძე 1946: 225], თუმცა საწინააღმდეგოს ამბობს კორპუსი, რომელიც **აქვს** ზმნის სულიერთან გამოყენებას ადასტურებს როგორც ახალ, ისე დოკუ-მენტირების ადრეულ ეტაპზე ჩაწერილ ტექსტებში:

*ჟერ ჩემ ქალს არ ვათხუებ, პატრა არის, ამისთუნ მომზადებული არ მაქო
ჟერ (ალიაბად., 1944 წ.)*

306. ერთადერთი შემთხვევა გვაქვს კორპუსში, როცა ამ ზმნას მესამე სუბიექტური პირის ნიშანიც აქვს შერჩენილი: მაქოს (არ მაქოს, ფულ მაზლევს - ბაღაი შაბანოვი, ალიაბადი, 2005 წ.). ენობრივი ასისტენტები მსგავს ფორმებს გამორიცხავენ. აქო// აქონ// აქოს ვარიანტების მიმართებისა და გამოყენების ინტენსივობის დოკუმენტირება და კვლევა ადგილზე საველე პირობებში მოპოვებული ახალი მასალის მიხედვით უნდა წარიმართოს მომავალში.

მე ჩარა გამწვრტია, სახლი რომ მინმე არ მაქო, უგე იმაზე ამდგარვარო (ალიაბად., 1945წ.)

ორი ქალი მაქო გათხუებული (ალიაბად., 1988წ.)

ვფიქრობთ, **აქვს** და **ჰყავს** ზმნების გამოყენების თავისებურების კაკუროსა და ალიაბადურის სადიფერენციაციოდ მოხმობა არ არის სათანადოდ დასაბუთებული. საკითხი მოითხოვს საგანგებო ლეტალიზაციით დოკუმენტირებასა და კვლევას.

აქვს ზმნა მრავალი თვალსაზრისითაა საინტერესო, ამიტომ, საჭიროდ მივიჩნიეთ მასზე საგანგებო მსჯელობა.

ეს ზმნა ერთ-ერთი უძველესია ქართულში, ისევე, როგორც მრავალ სხვა ენაში [იმნაიშვილები 1996: 731]. ძველ ქართულში ის რამდენიმე სხვადასხვა ფუძითაა დადასტურებული: -აქუ-, აქუნ-, ქონ-.

პირველად ამ ფუძეს (ქვნ, ყვნ ფუძეებს) ყურადღება მიაქცია ნ. მარმა, რომელმაც ის სამთანხმონიან ძირად განიხილა [მარი 1925: 179-182].

ამ ფუძისთვის ყურადღება მიუქცევია ლეეტერსს, რომელმაც ამოსავლად მიიჩნია **ქონ** ძირი, ხოლო **ქვ** // **ქუ** ფონეტიკური პროცესის (მაქცევის გავლენით **ო**-ს დასუსტება) შედეგად ჩათვალა [ლეეტერსი 1930: 117].

ა. შანიძემ ამ ფუძეში **-ნ** სუფისქსისეულად მიიჩნია, კერძოდ, **-ან თემის ნიშნის** ნაშთად. ის წერდა, რომ თემის ნიშანი **-ან** ნაშთის სახით არის შემონახული რამდენიმე ზმნაში, რომლებიც მას (თემის ნიშანს) საერცობიან მწკრივებში გამოავლენენ (ჰყავს, აქვს, ჰგავს... ჰ-ყვ-ან-და, ჰ-გვ-ან-და...) [შანიძე 1980: 416, 259].

ამ ზმნის შესახებ წერდნენ: ვ. თოფური, ლ. კიკნაძე, არნ. ჩიქობავა ივ. ქავთარაძე...

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო არნოლდ ჩიქობავას სტატია, „აქუს ფუძის უცნობი ვარიანტებისათვის ძველ ქართულში“, რომელიც 1947 წ. გამოქვეყნდა და, ფაქტობრივად, მოგვცა **აქვს** ზმნის უღლების პარადიგმის პირველი ნიმუში. მკვლევარი დაეყრდნო მე-10 საუკუნის ხელნაწერს, რომელშიც მან დაადასტურა ამ ზმნის მანამდე ცნობილ ფუძეთაგან განსხვავებული ფუძეები: **აქუა** და **აქუნა**.

და რ~ლთა ველმწიფებად **აქუას** მათ ზ~ა ქველის მოქმედ ჰრქვნ (ხელნაწერი N 107) ლუკა, 14.28. .

შდრ.:

ჰადიშ.: და რ~ლთა კელმწიფება **აქუნს** ქველის მოქმედ ჰრქუნ.

ვიდრე ამ ახალი ფორმების განხილვაზე გადავიდოდეს, არნ. ჩიქობავა

წარმოადგენს აქვს ზმნის მანამდე ცნობილი ფუძეების - აქუ- და -აქონ- პარადიგმას (აწმყოსა და უწყვეტლის ფორმებს). როგორც ცხრილიდანაც ჩანს, პირველი რეალური ობიექტის მხოლოდობით ფორმებს შეიწყობს, მეორე - მრავლობითისას. გრამატიკული ობიექტის მრავლობითობა პირველ პირთან არის ნაჩვენები (მაქუს ჩვენ იგი, გუაქუს ჩვენ იგი).

ზმნის ფუძე	აწმყო	უწყვეტელი
-აქუ-	I. მ-აქუ-ს მე იგი // ჩვენ იგი ³⁰⁷	მ-აქუნ-ღ-ა მე იგი // ჩვენ იგი
	II. გ-აქუ-ს შენ იგი	გ-აქუნ-ღ-ა შენ იგი
	III. აქუ-ს ³⁰⁸ მას იგი	ა-ქუნ-ღ-ა მას იგი
	I მრ. რ. გუ-აქუ-ს ჩვენ იგი	გუ-აქუნ-ღ-ა ჩვენ იგი
-აქონ-	მ-ქონ-ან მე იგინი // ჩვენ იგინი	მ-ქონ-ღ-ეს მე იგი
	გ-ქონ-ან შენ იგინი	გ-ქონ-ღ-ეს შენ იგი
	პ-ქონ-ან მას იგინი	პ-ქონ-ღ-ეს მას იგი
	გუ-ქონ-ან ჩვენ იგინი	გუ-ქონ-ღ-ეს ჩვენ იგი ³⁰⁹
		....

ასეთია პარადიგმა „უცნობი ფუძეების“ აღმოჩენამდე. მკვლევარს მოჰყავს ახალი ფუძეების გამოყენების თითოეული შემთხვევა და აღნიშნავს, რომ სულ 18 შემთხვევაა მათი გამოყენების: აქუას (10), გაქუას (3), მაქუას (3), აქუანდეს (1), გაქუანდეს (1).

ავტორი მე-10 საუკუნის ამ ხელნაწერში დადასტურებული ამ ფუძეების მიხედვით აღადგენს ასეთ პარადიგმას:

307. ინკლუზიური ფორმის მრავლობითობა აქვს აღნიშნული.

308. ავტორს მოჰყავს აგრეთვე მაგალითები შუალედური „აქუნს“ ფორმის გამოყენებისა (აქუნს > აქუს) [ჩიქობავა 1947: 388].

309. ავტორი უწყვეტლის (ნამყო უსრულის) მხოლოდობით მხოლოდ ორ ფორმას ასახელებს სამი წერტილით. ივარაუდება, რომ უღლება სტანდარტულად გრძელდება და არ იმსახურებს დეტალურ აღწერას.

პირი	აწმყო	უწყვეტელი (ნაწმყო ძირითადი)	I კავშირებითი
I	მ-აქუ-ან-ნ ³¹⁰ // *მ-აქუ-ს მე იგი	მ-აქუ-ან-დ-ა (//ის) მე იგინი	მ-აქუ-ან-დ-ეს
II	გ-აქუ-ან-ნ // *გ-აქუ-ს შენ იგი	გ-აქუ-ან-დ-ა (//ის)	გ-აქუ-ან-დ-ეს
III	აქუ-ან-ნ // *აქუ-ს (> აქუნ-ნ > აქუნ) მას იგი	აქუ-ან-დ-ა (//ის)	აქუ-ან-დ-ეს
I	გუ-აქუ-ან-ნ ჩვენ იგი	გუ-აქუ-ან-დ-ა (//ის)	გუ-აქუ-ან-დ-ეს
I	მ-აქუ-ან-ან მე იგინი	მ-აქუ-ან-დ-ეს (//ი-ან)	მ-აქუ-ან-დ-ენ
II	გ-აქუ-ან-ან შენ იგინი	გ-აქუ-ან-დ-ეს (//ი-ან)	გ-აქუ-ან-დ-ენ
III	აქუ-ან-ან (> ჰქუ-ან-ან > ჰქონ-ან) მას იგინი	აქუ-ან-დ-ეს (//ი-ან)	აქუ-ან-დ-ენ
I	გუ-აქუ-ან-ან ჩვენ იგინი	გუ-აქუ-ან-დ-ეს (//ი-ან)	გუ-აქუ-ან-დ-ენ

თუ შევადარებთ უძველესი, ძველი და თანამედროვე ქართულის ვითარებას დავინახავთ, რომ:

1. -ან სუფიქსი **აქეს** ზმნაში უძველეს ქართულში შენარჩუნებულია როგორც აწმყოში, ისე დ-სავრცობიან მწკრივებში (უწყვეტელი, I კავშირებითი)
2. შემდგომ ეტაპზე აწმყოს ფორმებში -ან სუფიქსი მთელ პარადიგმას არ გასდევს: ის თავს იჩენს მრავლობითში - **აქუს - ჰქონან (< ჰქუ-ან-ან)**, და სავრცობიან მწკრივებში: **აქუნ-და (< ა-ქუ-ან-და)**

ზმნის ფუძის მრავალფეროვნება უძველესი ქართულიდან დღემდე ფონეტიკური პროცესებითაა განპირობებული: **უა> ვა> ო** პროცესი დღესაც მოქმედია ქართული ენის დიალექტებში (შდრ.: თუალი > თვალი > თოლი).

პარადიგმის ჩამოყალიბებაში პირის ნიშანთა ისტორიულმა მონაცვლეობამაც შეასრულა თავისი როლი: მესამე სუბიექტური პირის უძველესი -ნ სუფიქსის -ს-თი ჩანაცვლება მთავარი „გარდატეხა“ უძველეს და კლასიკურ ძველ ქართულს შორის (**მაქუან-ნ - მაქუ-ს (< მაქუ(ან)-ს)**).

თუ შევადარებთ სხვადასხვა ენობრივი საფეხურის მონაცემებს, ყველაზე

310. ჩვენ დავამატეთ პარალელური „აქუ- ფუძიანი ფორმები, რომლებიც რატომღაც ავტორს არ შეუტანია პარადიგმაში, თუმცა საილუსტრაციო მაგალითებიც თავადვე აქვს დამოწმებული და საგანგებოდ განხილული. ამ პარადიგმაში პარალელური ფორმები ჩვენი დამატებულია.

დიდ მსგავსებას ინგილოური დიალექტი სწორედ უძველეს ქართულთან ავლენს: ის -ან სუფიქსს (მის თანხმონით ნაწილს) ინარჩუნებს როგორც აწმყოს ორსავე რიცხვში, ისე უწყვეტელსა და I კავშირებითში; თუმცა, ინგილოურშიც, ისევე, როგორც ძველ ქართულში, **უა > ვა > ო** პროცესის საფუძველზე უძველესი ქართულის აქონ ფუძე გვაქვს: **აქუნ > აქონ**.

ინგილოურისა და უძველესი ქართულის მსგავსება კარგად ჩანს ამ ცხრილში:

³¹¹ მე-10 ს.-მდე	ძვ. ქართული	თანამედროვე ქართული	ინგილოური
აწმყო	აწმყო	აწმყო	აწმყო
მხ. რ.	მხ. რ.	მხ. რ.	მხ. რ.
მ-აქუ-ან-ნ // *მ-აქუა-ს მე იგი	მ-აქუ-ს	მაქვს	მაქონ (> მაქო // ³¹² მაქოს)
გ-აქუ-ან-ნ // *გ-აქუა-ს შენ იგი	გ-აქუ-ს	გაქვს	გაქონ //გაქო
აქუ-ან-ნ // *აქუა-ს (> აქუნ-ნ > აქუნ) მას იგი	აქუ-ს	აქვს	აქონ // აქო
გუ-აქუ-ან-ნ ჩვენ იგი	გუ-აქუ-ს	გვაქვს	გოქონ
მრ.რ.	მრ.რ.	მრ.რ.	მრ.რ.
მ-აქუ-ან-ან ჩვენ იგინი	მ-ქონ-ან მე იგინი // ჩვენ იგინი	გვაქვს	გოქონ //გოქო
გ-აქუ-ან-ან თქვენ იგინი	გ-ქონ-ან შენ იგინი	გაქვთ	გაქონყ // გაქოყ ³¹³
აქუ-ან-ან (> ჰქუნ-ან > ჰქონ-ან) მათ იგინი	ჰ-ქონ-ან მას იგინი	აქვთ	აქონყ // აქოყ
გუ-აქუ-ან-ან ჩვენ იგინი	გუ-ქონ-ან ჩვენ იგინი	გვაქვს	
უწყვეტელი	უწყვეტელი	უწყვეტელი	უწყვეტელი
მხ.რ.	მხ.რ.	მხ.რ.	მხ.რ.
მ-აქუ-ან-დაა (//ის) მე ის, იგინი	მ-აქუნ-დაა	მ-ქონ-დაა	მ-აქონ-დაა (<მ-აქუ-ან-დაა)

311. პირობითია დათარიღება იმ დოკუმენტის მიხედვით, რომელსაც ეყრდნობა პარადიგმა.

312. ასეთი ერთადერთი ფორმაა კორპუსში. თეორიულად მას აქვს არსებობის უფლება.

313. ინგილოურში ობიექტის მრავლობითობა -ყ ნაწილაკით გამოიხატა. ზოგიერთმა ქართულმა დიალექტმა კი ძველი ქართულის ვითარება აქაც შემოინახა: *შენ ჩემთან არა გაგივა, ღიდ-ღიდნი მქონან რქანია* (ქდკ- ფშაური); *რაცხა საქმე გაქვანან, თელი გავარიგავ* (ქდკ - ჩვენებურების ქართული, ლივანური); *პური ამათ უთვალავი აქვანან* (ქდკ - სამცხურ-ჯავახური).

გ-აქუ-ან-ღ-ა (/ის) შენ ის, იგინი	გ-აქუნ-ღ-ა	გ-ქონ-ღ-ა	გ-ა-ქონ-ღ-ა
აქუ-ან-ღ-ა (/ის) მას ის, იგინი	ა-ქუნ-ღ-ა	ჰ-ქონ-ღ-ა	ა-ქონ-ღ-ა
გუ-აქუ-ან-ღ-ა (/ის) ჩვენ ის, იგინი	გუ-აქუნ-ღ-ა	გვ-ქონ-ღ-ა	გოქონ-ღ-ა
გ-აქუ-ან-ღ-ა თქვენ ის, იგინი	გ-აქუნ-ღ-ა	გ-ქონ-ღ-ა-თ	გ-აქონ-ღ-ა-ყ
აქუ-ან-ღ-ა მათ ის, იგინი	ა-ქუნ-ღ-ა	ჰ-ქონ-ღ-ა-თ	აქონ-ღ-ა-ყ

როგორც ვხედავთ, უძველესი **აქვს** ზმნის რეფლექსები ინგილოურში მეტად მჭიდრო სიახლოვეს აჩვენებს როგორც ქართული ენის დიალექტებთან, ისე მის უძველეს საფეხურთან. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ზმნის უღლები პარადიგმა თავისი სიძველით ქართული ენის შორეულ შრეებს უკავშირდება.

5.14.2. აქვს ზმნიდან ნაწარმოები დინამიკური ფორმების თავისებურება ინგილოურში

ცნობილია, რომ ზმნისწინის ღართვით სტატიკური **აქვს** და **ჰყავს** ზმნები დინამიკურად მოიქცევა [შანიძე, ქავთარაძე, ჩიქობავა და სხვ.]. ამ ზმნათა განსაკუთრებული თავისებურებაა ისიც, რომ ისინი მწკრივებს სხვა ფუძეებით ინაცვლებენ. ჩანაცვლება ხდება არა მხოლოდ ფორმოზოგრაფიულ და ლექსიკურად განსხვავებული ფუძისა, არამედ კონსტრუქციისა. ამაზე გაამახვილა ყურადღება ბესარიონ ჯორბენაძემ: „მი-ჰ-ყავ-ს, მი-ა-ქვ-ს აქტიური სემანტიკის გამომხატველი ზმნებია, თუმცა წყობა ინვერსიული აქვთ. მყოფად-სა და აორისტში მათ ეცვლება ფორმოზოგრაფიული სტრუქტურაც და სინტაქსური წყობაც“³¹⁴ (III სერიაში კვლავ ინვერსია დაჩნდება უკვე გარდამავალ ზმნათა წესის მიღვევებით: წა-უ-ყვან-ი-ა, წა-უ-ღ-ი-ა მას ის) [ჯორბენაძე 1995: 423].

ისევე, როგორც **აქუ-ს** ზმნას, ზმნისწინიან **მი-აქუ-ს** „ფორმასაც თავისი ფუძით მარტო პირველი სერიის ნაკვეთები მოეპოვება. აორისტის ჯგუფში ღებ // ხუ-ამ ფუძეები ენაცვლება. ამ მნიშვნელობით შეიძლება ქუ ძირიც იხმარებოდეს, მაგრამ აწმყოში იგი -ამ სუფიქსიანია და მოქმედებითი გვარი-საა: აღ-ი-ქუ-ამ-ს, აღ-ი-ქუ-ა“ [ქავთარაძე 1954: 161].

314. ხაზგასმია ჩვენია.

ინგილოურში ამ ზმნათა ზმნისწინიანი ფორმები გამოირჩევა სინტაქსური კონსტრუქციის მკვეთრი ცვლილებით - ისინი ობიექტს მიცემით ბრუნვაში დაირთავენ.

ეს მოვლენა გრ. იმნაიშვილს დამოწმებული აქვს და აღნიშნავს: „აქვს-ს ზმნა, რომელიც ზმნისწინის დართვით დინამიკურ შინაარსს ღებულობს (მი-ა-ქვს-ს), ინგილოურში სხვა აქტიური ზმნების მსგავსად გვევლინება სუბიექტური წყობით, სადაც სუბიექტის მოქმედება გამოხატულია პირდაპირ თავისი ნიშნით; მაგ.: ერ ვაშლ მუაქდი (< მოვაქდი „მომქონდა“, კაკი). ოთხ აბაზა აქიი მოვაქომდით | მუაქომდით (ითითალა), მივაქომ, მიაქომ, მიაქომს (მდრ. ძვ. ქართ. აღმოაქუამს)

მივაქომდით, იქიითი აქ „მომქონდა“, კაკი), ოთხ აბაზა აქიი მოვაქომდით, იქიითი აქ მოვაქომდით // მუაქომდით (ითითალა), მივაქომ, მიაქომ, მიაქომს (შდრ. ძვ. ქართ. აღმოაქუამს) და სხვ“. იმნაიშვილი 1966: 124].

როგნელა ღამბაშიძეს ეს მოვლენა აღწერილი აქვს. ის აქვს და ჰყავს ზმნებს თავისებურ ზმნებში განიხილავს. მთავარ თავისებურებად ისიც ზმნისწინიან ფორმათა სუბიექტურ წყობას მიუთითებს. მკვლევარი გვთავაზობს უღლები ს პარადიგმას:

მე მოვაქ ჩონ მოვაქთ

შენ მააქ თქონ მააქთ

ის მააქს ისენ მააქონ [ღამბაშიძე 1949: 230].

მკვლევარს პარადიგმაში არ აუხსავს პარალელური, **-ომ** და **-ონ** ღაბო-ლოებიანი ფორმები, რომლებიც აქტიურად დასტურდება ღლესაც და ღოკუ-მენტირებულიცაა პირველივე მეცნიერულად ჩაწერილ და გამოქვეყნებულ ტექსტებში:

მოვაქ // მოვაქონ // მოვაქომ

მოაქ // მოაქონ // მოაქომ

მოაქს // მოაქონ // მოაქომს...

ეს ფორმები ინახავენ უძველესი ქართულის **-ან** სუფიქსს ამ ზმნებში: ***მო-აქე-ან > *მოაქუნ (/ს) > მოაქვს > მოაქს //მოაქ**. ცვლილების ეს გზა ქართულმა ენამ და მისმა ღიალექტებმა სხვადასხვა საფეხურამდე გაიარეს. ინგილოური მათგან ყველაზე ძველ ვითარებას ინახავს.

ქდვ-ის ტექსტური კოლექცია საკმაოდ მკაფიოდ ასახავს ამ მოვლენას. წარმოვადგენთ მაგალითებს პირების მიხედვით:

I პირი:

სადრიოვასაც არ ავაქ: ვერ ოღ, კაცო. [სადრიობას (თავმჯდომარეობას) არ ვიღებ: ვერ ავიღებ, კაცო/.

ქათამ დანადრე კორც // კორც ხ ვაგრუევდით, მივაქ, ვაზლევდით. ქონს დაღავდით, მივაქდით კოლექტივს ვაზლევდით. /ქათმის დაღებულ კვერცხს ვაგროვებდით, მიგვაქვს, ვაძლევდით. მიგვექონდა, კოლექტივს ვაძლევდით/.

ნაარამას დღობავ, კარაქ ავაქ, სუზმა ჰჭრუ, ვასხამ, ჰკუდევ. /საღლე-ბელს ვდღებავ, კარაქს ვიღებ, სუზმას ვჭრი, ვასხამ, ვკიღებ/.

II პირი:

იმა ახლა ხადათევ, ჯიფევ მიაქომ³¹⁵ ხარშავ. ხარშავ, აშროვ.

III პირი.მხ.რ.

აქონს // აქომს ის მას:

ღევს ჩარა უწყდება, საცერს აქონს, მივა წყლი მააღებლა.

შედის შიგ, დანას აქონს.

გადად შამფურს აქონს, მივ.

ახლა ჰცახეენ, ცახს მაქენენ, მისაც ცახი ეყო, ცახს მაქონს.

მოღის, შუალამში შედის, აქომს იმ ყალას.

ახლა აკუან გააქომს გარე, იმი აკუანს შლის დანზე. ერ ქობ წყალ აცხე-ლევს, შიგ ნაცარსაც უყრის, გააქომს, ლამაზა ნაცარწყლით აკუან ხეხავს.

ღელაკაცი აღვამს დიდ ქობით წყალ, მიაქომს ქონში, ბანაოვს.

III პირი.მრ.რ.

მააქონ ქაფქირს ე ორ ქალ.

მიდიან ორნიმ აქტნ ყიზილ - ერ მეშუკი ერთს, მოდიან შინ.

315. ეს მაგალითი მეორე პირის ფორმაა. მისი შინაარსი „ინსტრუქციის მეორე პირის ფორმითაა“ გადმოცემული: ახლა იმ ხადათებს, ხიფებს იღებ, ხარშავ. ხარშავ, აშრობ. მაგალითი ქდ-ის ალიაბადური ტექსტიდანაა. როგორც სახელთაბრუნების შესახებ ნაწილში იყო აღნიშნული, ბრუნვის ნიშნის გარეშე წარმოდგენილი მიცემითი კაკურში მხოლოდ პირდაპირი ობიექტი შეიძლება იყოს, ალიაბადურში კი ეს გარჩევა არ გვაქვს. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ აქ სწორედ მიცემითის ფორმებია და არა სახელობითისა.

დეკაც და კაც წევრენ კიდბანს, **გაქონ**, ფადტონზე ღრვენ. კაც მილლავს ფადტონ, მოლლაფც შიგ. ბაზარში ემ **კიდბანს ჩამაქს**, აგღევს.

სიბტა ერ დიიდ **ქოთუქ შაქონდნენ**, ფეჩევ არ ეყო წაღან. ეყო მინც ვაშ-კაც კაც ეყო, იმას აქონდა. ჰამმა ცეცხლ ეყო. **შაქონდნენ**, კად ღუდრუჟან შიშას შაქდნენ. ჰალა, მე ავალი, შანაღევ ვერ ვიცვიარ. ზროზადთი **შაქონ** ყოფილ უწინდელ სახლეცში. ქოთუქს გმათრევდნენავ, უღელი ექ შიგ უჭინევდნენ კარს, შაქონდნენავ. ქოთუქს შუაზე, სახლი შუაზე ღევდნენავ. მე ის არ ღამინახი. ჩონ, ჩემ მამად **შმაქდაყ ერ დიდ ქოთუქს**³¹⁶, ღევდაყ. ახალ წლი ემედაც, ზაკუნიაყ. მეკლნი ვოკეთევდით ხალვას, გოზინაყს, მეორე ღლე ღავაწყოვდით კოროთეში ღამაზა. ღგეოდნენ, გადიოდნენ კარში ერთ-ერთ წყალ მაქდნენ. იმაშინ **შიშას არ შმაქდნენ. წყალ მაქდნენ**.

ქაფქირზე ან ჩომჩაში **ნაღორდალს აქონ**.

ეხლა დეკაცევ **ფულს მიაჰქონ**.

კლარს გაჰყუნენ, სიფტა **ღუალ მიაჰქენ**, კელე კლარ მიაქონ. ოთხ კაც იჭერავს, **მიაჰქონ**.

ექ **შესაწირ მიაქენ** ჰემან.

მარილ ატრიალევენ. თავი **მარილ** ატრიალევენ მუჭაში, **მიაქენ**, ცეცხლში ყრიან

გმაქენ კორცხევ, აზლევენ

ღამაზა **ფლავ გმაქენ** დიდ ღანგარში.

აჰყონენ კად დიდ **საკლავ**, ცხორს, ძღვენს **აქენ**.

შენიშვნა: ქდგ-ში რამდენიმე ზმნისწინიანი ფორმა სახელობითბრუნვიანი კონსტრუქციითაც შეგვხვდა:

ჰიმაყ, **გადაქომ თესლი** ბიჭოო, რა ვიცი კაცო აბა. /ასე გადავაქვს თესლი, ბიჭო.

5.14.3. ჰყავს ზმნის ზმნისწინიანი ფორმები

მიცემითბრუნვიანი კონსტრუქციით ინგილოურში შეიძლება შეგვხვდეს ჰყავს ზმნის ზმნისწინიანი დინამიკური ფორმებიც, თუმცა აქ მიცემითბრუნვიანზე უფრო ხშირად სახელობითიანი კონსტრუქციები გვხვდება.

როგნელა ღამაშიძეს ამ ზმნის აწმყოს პარადიგმაც აქვს აღწერილი:

316. როგორც ვხედავთ, სახელური სინტაგმის სინტაქსიც შესაბამისად არის აგებული.

მე მიყვით ჩონ მიყვით

შენ მიყვით თქონ მიყვით

ის მიყვით ისენ მიყვით [ლაბაშიძე 1949: 230].

როგორც ვხედავთ, ჰყავს ზმნას მთლიანად შემონახული აქვს -ან სუფიქსი (ფონეტიკურად ცვლილი -ონ სახით).

უძველესი -ან სუფიქსის კვალი ამ ზმნაში დღემდე შემონახავთ ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტებს: მყვანს, გყვანს, ჰყვანს; გყვეანს, გყვანთ, ჰყვეანან (კახური, ქართლური...); მყანს, გყანს... (სამცხურ-ჯავახური).

ექ იჭერს ე კაც, იჭერს ემ დეკაცს, აქ კლავს, გომოჰყონს ის ინქ ქალს, ამ თავის სიფტანდელ ქალს, აჟღერს ცხენზე, აქ ათხუევს.

იქე ზალს ჩომოჰყონენ - ბიჭის მამა ჩამადყონს დავამ-დავამ ზალს.

კაც ამათ აჰყონსე მიდის თავი ეშაქ ნაქნარ კაცთან.

აჰყონენ კად დიდ საკლავ.

წარმოდგენილ მაგალითებშიც ჩანს, რომ ზოგჯერ, პირდაპირი ობიექტი უშუალოდ არ არის წინადადებაში წარმოდგენილი. ის ან შერწყმული წინადადების სხვა ნაწილშია მოხსენიებული, ხან ანაფორულად იგულისხმება წინა კონტექსტიდან, ამიტომ ჭირს ზმნის კონსტრუქციის დადგენა, თუმცა, ალბათ, ანაფორულ დონეზეც უნდა ვიგულისხმოთ, რომ კონსტრუქცია მიცემითბრუნვიანია, რადგან ამავე კონტექსტში არაანაფორული გამოყენებისას სწორედ ეს კონსტრუქციაა რეალიზებული:

დედაკაცი აღდამს დიდ ქობით წყალ, მიაქომს ქონში, ბანაოვს, იცლუჲს ლამაზა ტანსმოს, იღრუჭება, დესტამაზ ააქომს, მოდის შინ. ახლა აყენევს ყმაწულ, ყმაწულსაც თბილ წყლით გეჟაში ლამაზა საპნით ბანს. მოჰყონს ყმაწულს, ლამაზ ჩარჩავში ხოვს, ქოშად დრშავ უგევს, აწონს. ახლა აკუან გააქომს გარე, იმი აკუანს შლის ძანზე. ერ ქობ წყალ აცხელევს, შიგ ნაცარსაც უყრის, გააქომს, ლამაზა ნაცარწყლით აკუან ხეხავს (ალიაბად.).

ამ აბზაცში სამი წყვილი: დესტამაზ ააქომს, აკუან გააქომს, მოჰყონს ყმაწულს - ნამდვილად აქტიური ზმნის მიცემითბრუნვიანი კონსტრუქციაა. ასეთივე კონსტრუქცია ივარაუდება ზემოთ მოყვანილ ხაზგასმულ ფორმებში.

შენიშვნა: როგორც ვთქვით, ქდგ-ის ტექსტური მონაცემების მიხედვით ყავს ზმნის ზმნისწინიანი ფორმების სახელობითბრუნვიანი კონსტრუქციები ჭარბობს. სამომავლო მიზანდასახული კვლევის საგანი უნდა გახდეს ამ მოვლენის დეტალური დოკუმენტირება და პარალელური წარმოების ბუნების

გარკვევა:

ზალი გომოჰყონს ეხლა მიჰყონს აჟღონს.

ქალი მამად აჰყონს ყუჟახში, აჟღონს ცხენზე.

ბესარიონ ჯორბენადე

5.14.4.

როგორც ვნახეთ, ინგილოურში **აქვს** და **ჰყავს** **სტატიკურ** ზმნათაგან ზმნისწინის დართვით ნაწარმოებ დინამიკურ ფორმებს ქართული ენის ყველა ქვესისტემისგან განასხვავებს ის, რომ ეს ფორმები ა) სუბიექტური წყობისა-ნი არიან ამოსავალი ინვერსიული ზმნებისგან განსხვავებით; ბ) შესაბამისად, ისინი ქმნიან დინამიკური, აქტიური (გარდამავალი) ზმნის კონსტრუქციას: სუბიექტი სახელობით ბრუნვაში - ის (S Nom) – პირდაპირი ობიექტი მიცე-მით ბრუნვაში -მას (OD – Dat).

მოვლენა აღწერილია სამეცნიერო ლიტერატურაში. ბესარიონ ჯორბენა-ძეს მოჰყავს მაგალითები ჭანურიდან:

სტატიკური (მყავს):

მ-ი-ცონ-უ-ნ „მყავს“ (ზედმიწ.: „მყვანს“)

გ-ი-ცონ-უ-ნ „გყავს“ (= „გყვანს“)

უ-ცონ-უ-ნ „ჰყავს“ (= „ჰყვანს“)

დინამიკური (მიმყავს):

გ-ი-ცონ-ამ „მიმყავს“ (ზედმიწ.: „ვიყვანებ“)

ი-ცონ-ამ „მიგყავს“ (= იყვანებ“)

ი-ცონ-ამ-ს „მიჰყავს“ (= „იყვანებ“)

ი-ცონ-ამ-ს „მიჰყავს“ (= „იყვანებს“)

როგორც ვხედავთ, ჭანურის მონაცემი მთლიანად ინგილოურისას ემთხვევა.

ორივე ენობრივი მონაცემი ქართულის (და ქართველურის) უძველეს შრესთან კავშირზე მიუთითებენ.

ბესარიონ ჯორბენადე ამის შესახებ აღნიშნავს: რომ ინვერსიულ ფორმა-თა შენაცვლება პირდაპირი წყობის ფორმებით საერთო-ქართული მოვლენაა, რაც თავს იჩენს ძველი ქართულშივე, ხოლო ამჟამად სპორადულად გვხვდება ქართული ენის სხვადასხვა დიალექტში (უპირატესად დასავლურ დიალექ-ტებში). დანარჩენ ქართველურ ენათაგან ეგევე ტენდენცია დამახასიათებე-ლია ჭანურისათვის [ჯორბენადე 1995: 424].

აღწერილ მოვლენას გ. გოგოლაშვილი ე.წ. ინვერსიულ ზმნებში რეალურ და მორფოლოგიურ -სუბიექტ-ობიექტებს შორის „დარღვეული თანაფარდობის“ აღდგენის მცდელობად მიიჩნევს.

ავტორი იმასაც აღნიშნავს, რომ ქართული ენის დიალექტებს ახასიათებს ინვერსიული ზმნის პირდაპირი წყობისად გააზრება და ამის ერთ-ერთ ნიმუშად დასავლური დიალექტების ფორმები მოჰყავს, რომლებშიც „რეალურ სუბიექტს მრავლობითობის გამომხატველად მორფოლოგიური სუბიექტის ნიშნები უჩნდება: აჭარული აქვ-ენ // აქვ-ან (=აქვთ), ყავ-ენ // ყავ-ან (ყავთ), გონი-ენ // გონი-ან(ჰგონიათ), მოსწონ-ენ // მოსწონ-ან (მოსწონთ).

გურული: ქონდ-ეს // ქონდ-ენ (ქონდათ), მიეწონე-ეს // მიეწონ-ენ (მოეწონათ)...

იმერული: აქვ-ენ, მიაქვ-ენ, მიყავ-ენ...“ [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 284]. დავამატებთ, რომ ინვერსიულ ზმნათა რეალური სუბიექტი -ან სუფიქსითაა გამოხატული სამცხურ-ჯავახურის უღე-არალურ თქმაში [ბერიძე 1994].

აღწერილ მოვლენებს გ. გოგოლაშვილი უწოდებს „ინვერსიულ ზმნათა „გასწორებას“.

აღბათ უპრიანი იქნებოდა, ამ პროცესებისთვის გრამატიკალიზაციის ჩარჩოში მიგვეჩინა ადგილი: თავად „ინვერსიულობა“ - რეალური და მორფოლოგიური სუბიექტ-ობიექტის გადანაცვლება და კონსტრუქციის შესაბამისი ცვლილებებიც ხომ გრამატიკალიზაციის შედეგია.

ბუნებრივად დაისმის კითხვა: არის ჩვენთვის საინტერესო ფორმები ინგილოურში ნამდვილად ზემოთაღნიშნული „გასწორების“ შედეგი თუ შესაძლოა მათთვის სხვა ახსნაც მოიძებნოს?

აღნიშნულია, რომ ძველსავე ქართულში „აქუს“ ზმნის ზმნისწინიან ფორმებს უზმნისწინო ფორმასთან აღარავითარი ლექსიკური კავშირი არ რჩება: „ა-ქუ-ს < - ა-ქუ-ან-ს გარდაუვალი სტატიკური ზმნაა, არ ირთავს ზმნისწინს, მაგრამ თუ მიიღო, მაშინ სრულებით სხვა მნიშვნელობისა“ [ქავთარაძე 1954: 158] .

რაც შეეხება **მი-აქუ-ს** ზმნას, ის ძველ ქართულშიც, ისევე, როგორც ახალ ქართულში, მწკრივნაკლია. ძველ ქართულში აორისთვის ჯგუფში მას **ღ-ებ** // **ხუამ** ფუძეები ენაცვლება. **-ღ-** ძირისაგან ნაწარმოები ფორმების პერმანსივს შეუძლია აქუან ფუძის აწმყოს მაგიერიც იყოს [ქავთარაძე 1954: 161].

ახალ ქართულშიც, ისევე, როგორც ძველ ქართულში ზმნისწინიან დი-

ნამიკურ ფორმებს: მი-აქვ-ს, გა-აქვ-ს, მო-აქვ-ს... აორისტის ჯგუფში სხვა ფუძეები ენაცვლება:

მიაქვს - წაიღო; გააქვს -გაიტანა; მოაქვს- მოიტანა...

როგორია ამ ფორმათა კონსტრუქციათა მიმართება?

აწმყო	წყვეტილი
მი-მ-აქვს მე იგი	წა-ვ-ი-ღ-ე მე იგი
მი-გ-აქვს შენ იგი	წა-ი-ღ-ე შენ იგი
მი-აქვს-ს მას იგი	წა-ი-ღ-ო მან იგი
მო-მ-აქვს მე იგი	მო-ვ-ი-ტან-ე მე იგი
მო-გ-აქვს შენ იგი	მო-ი-ტან-ე შენ იგი
მო-აქვს-ს მას იგი	მო-ი-ტან-ა მან იგი

მაგრამ როგორია ამ შენაცვლებული ზმნების სინტაქსური კონსტრუქციების მიმართება აწმყოსა და წყვეტილის ჯგუფში?

აწმყო	წყვეტილი
(ა)-ვ-ი-ღებ მე მას	ა-ვ-ი-ღ-ე მე იგი
(ა)-ი-ღ-ებ შენ მას	ა-ი-ღ-ე შენ იგი
(ა)-ი-ღ-ებ-ს ის მას	ა-ი-ღ-ო მან იგი
(ა)-ვ-ი-ტან მე მას	მი-ვ-ი-ტან-ე მე იგი
(ა)-ი-ტან შენ მას	მი-ი-ტან-ე შენ იგი
(ა)-ი-ტან-ს ის მას	მი-ი-ტან-ა მან იგი

როგორც ვხედავთ, **მი-აქვს-ს** ტიპის ზმნათა მწკრივში მონაცვლეობა არ არის მარტივი ჩანაცვლება ერთი ფუძისა მეორეთი. ის, რომ კონსტრუქცია პირველ პარადიგმაში უცვლელია აწმყოსა და წყვეტილის ჯგუფში (ბრუნვაუცვლელი რეალური ობიექტი), მხოლოდ მოჩვენებითად ქმნის ამ ზმნათა მორფოსინტაქსური მოდუსის ილენტურობის განცდას. სინამდვილეში კი ამ

მწკრივნაკლი ზმნის პარადიგმული „შევსება“ საკმაოდ რთულ ტეხილებს შეიცავს:

1. აწმყოს ფორმები ინვერსიულია, წყვეტილისა - **პირდაპირი (სუბიექტური) წყობის**;
2. საუღლებელი ზმნის აწმყოს ფორმები **ობიექტს შეიწყობენ სახელობით ბრუნვაში**;

3. „მონაცვლე“ ზმნის უზმნისწინო (ან სხვა ზმნისწინით ნაწარმოები) აწმყოს ფორმები **ობიექტს შეიწყობენ მიცემით ბრუნვაში**.

ახლა შევადართო ინგილოურის განსახილველ ფორმათა თავისებურებები:

1. საუღლებელის აწმყოს ფორმები, ისევე, როგორც „ჩანაცვლებული“ წყვეტილისა, **პირდაპირი (სუბიექტური) წყობისაა**;
2. საუღლებელი ზმნის აწმყოს ფორმები (ისევე, როგორც „ჩანაცვლებული“ ზმნის აწმყოს ფორმები) **ობიექტს შეიწყობენ მიცემით ბრუნვაში**.

ვფიქრობთ, ინგილოურის აღწერილი თავისებურების განხილვისას პარადიგმის „გასწორების“ ეს მიმართულება არ უნდა გამოვრიცხოთ, სახელდობრ, ვარაუდი იმისა, რომ ინვერსიულ ზმნათაგან ზმნისწინის დართვით მიღებული დინამიკური ფორმა სუბიექტურ წყობაზე გადასულიყო და, რაც მთავარია, სინტაქსური კონსტრუქციაც „გაეწყო“ წყვეტილის ჯგუფის პარადიგმულ მოდელზე.

რაც შეეხება ქართული ენის დიალექტებში **-ან // -ენ** სუბიექტური პირის ნიშნებით მორფოლოგიური ობიექტის ნიშნების ჩანაცვლებას, უნდა ითქვას, რომ ძველსავე ქართულში **-აქუ-**ს ზმნის უღლების პარადიგმაში მრავლობითობის მესამე პირში **-ან** გვაქვს [იხ. ზემოთ და ჩიქობავა 1947: 386].

თავად ინვერსიულ ზმნათა „გასწორების“ შესახებ შენიშვნის ავტორი აღნიშნავს, რომ საკითხი არ არის საგანგებოდ შესწავლილი და დამატებით კვლევას საჭიროებს [გოგოლაშვილი და სხვ. 2016: 284]. ვფიქრობთ, პარადიგმის „გასწორების“ ორივე განხილული გზა საკმაოდ ლოგიკურია და მათ სისწორეს მხოლოდ ღრმა და მიზანდასახული კვლევა გამოავლენს. ინგილოურის ვითარება ამ საკითხის სისტემური კვლევისთვის უძვირფასესი მონაცემია.

დასკვნის მაგიერ

წინამდებარე ნაშრომის მიზანი იყო საინგილოს, როგორც ტიპური ენობრივი კუნძულის, ზოგადი ისტორიული და ლინგვისტური კონტურის გამოკვეთა ერთიან ქართულ ენობრივ სურათში. იმ ზღვა ისტორიოგრაფიული და საარქივო მასალიდან, რომლის დამუშავებაც ჩვენ მოგვიხდა პროექტზე მუშაობის პერიოდში, გამოყვავით ჩვენი მთავარი მიზნისთვის ყველაზე მნიშვნელოვანი, რაც დაგვანახებდა ტერმინების: საინგილოს - როგორც კუთხის, ინგილოს - როგორც ამ კუთხის ავტონტონი მაცხოვრებლისა და ინგილოურის - როგორც ამ კუთხის სამეტყველო კოდის ჩამოყალიბების ისტორიულ ზიგზაგს, გამოკვეთდა აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში ქართული ენობრივი კუნძულის დღევანდელ მდგომარეობას.

როგორც ნაშრომის არალინგვისტურ, ისტორიულ ნაწილში გამოჩნდა, ეს ფუნდამენტური ტერმინები (**ინგილო, საინგილო, ინგილოური**) შეიქმნა და ახალ ეთნოსოციალურ და ლინგვისტურ ცნებებად „გამოიჭედა“ კუნძულური ცხოვრების მიმღე ასწლეულში და სამუდამოდ დამკვიდრდა ეთნიკური, სოციალური და ლინგვისტური ტერმინების შეგნებული თუ ინერციული „აღრევისა“ და ამ ტერმინებით პოლიტიკური „ჟონგლიორობის“ წყალობით.

ჩვენი ნაშრომის ისტორიული ნაწილი ერთგვარი „კოლაჟი“ ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგად დოკუმენტირებული და აღწერილი მოვლენებისა, თუმცა ეს მოვლენები ჩვენთვის არ არის კუთხის ისტორიის უბრალო თხრობა - ამ მოვლენათა ფონზე ვეძებთ ზემოთ აღნიშნულ ტერმინთა გაჩენის, „მიმაგრების“, პარალელურად გამოყენებისა და დამკვიდრების ქრონოლოგიური ხაზი. ამავე დროს, ეს არის „კუნძულამდელი“ ეთნოსოციალური მარკერების ამნეზიის დროითი ხაზიც: როგორ „დაივიწყა“ კუნძულის მოსახლეობამაც და ისტორიულმა „მეტროპოლიამაც“³¹⁷ მხარის ეთნოსოციალური და ლინგვისტური სინამდვილის აღმნიშვნელი საუკუნოვანი სახელწოდებები.

ნაშრომის ერთ-ერთ ღირსებად სწორედ ის მიგვაჩნია, რომ შევძელით დიდძალი მასალის ფონზე გვენახებინა, როგორ „გადის“ კუნძულური ერთეულის ისტორიულად ჩამოყალიბებული წოდებები მიმოქცევიდან და როგორ იკავებს მათ ადგილს სრულიად სხვა კონტექსტსა და გარემოში წარმოქმნილი ახალი ტერმინები. ვფიქრობთ, ნაშრომში ამ კუთხით დასმული კითხვები მომავალში მიიღებს პასუხს და ჩვენი მცირედი წვლილი ამ საქმეში სამომავლო კვლე-

317. ასე უწოდებს კუნძულელთა ისტორიულ სამშობლოს ვ. ჟირმუნსკი.

ვების წარმატებისთვის ერთი საფეხური იქნება.

„ინგილოური ეტიუდების“ ამ ტომში მხოლოდ სახელური და ზმნური ფორმაწარმოების საკითხები შევიდა.

ნაშრომი ითვალისწინებს ყველა მანამდე არსებულ ასე თუ ისე მნიშვნელოვან კვლევას დიალექტის შესახებ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რომ პირველად ამ წიგნში არის განხილული როგნედა ღამბაშიძის საღისერტაციო ნაშრომის ძირითადი დებულებები. როგორც ითქვა, ველოდით, რომ წიგნის გამოსვლამდე მისი ღისერტაციაც გამოიცემოდა, მაგრამ მოხდა ისე, რომ 75 წლის წინ შესრულებული მისი ნაშრომი, რალაც მიზეზის გამო თვით ავტორისგანაც და სამეცნიერო წრეებისგანაც უსამართლოდ „დავიწყებული, ჩვენი ამ წიგნით უბრუნდება საენათმეცნიერო სივრცეს.“³¹⁸

„ინგილოური ეტიუდები“ არის მცდელობა, უფრო დეტალურად აღწეროს და ახალი ფოკუსით წარმოადგინოს სხვა მკვლევართაგან უკვე განხილული ენობრივი თავისებურებები. ზოგჯერ ტრადიციული დებულებები განსხვავებული რაკურსითაა წარმოდგენილი. ასეთია, თუნდაც რამდენიმე ისეთი მოვლენის ინტერპრეტაცია, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ენათა კონტაქტის შედეგად გაჩენილად მიიჩნევა. მაგალითად, ესაა რთული ზმნიწინების საკითხი, მეშველზმნიან ფორმათა სიმრავლე ზმნური პარადიგმის აგებისას, მყოფადის წარმოების თავისებურება, ე.წ. აწმყოს თურმეობითების რთული ფორმები, ნაცვალსახელთა დეიქტური მიმართებები და ა.შ.

ნაშრომში განხილულია არაერთი საკითხი, რომელიც აქამდე არ იყო შენიშნული ან მხოლოდ ზედაპირულად და ნაწილობრივ იყო აღწერილი. არაერთ შემთხვევაში ტექსტური მონაცემებისა და ენობრივი ასისტენტების ინფორმაციაზე დაყრდნობით კრიტიკულად შეფასდა წინამორბედ მკვლევართა დებულებები.

საკითხების უმრავლესობა ნაშრომში განხილულია დიასისტემური პანორამული ხედით - როგორც ქართული ენის ქვესისტემების (სალიტერატურო და ძველი ქართულის, დიალექტების), ისე ქართველური ენების მონაცემების გათვალისწინებით. ნაჩვენებია, რომ ხშირად ეს თავისებურებები ენის შინაგანი პოტენციითაა განპირობებული. ნაშრომში კუნძულური ენობრივი ერთობის ერთ-ერთ ნიშნად გამოყოფილია ენის პოტენციურ შესაძლებლობათა „არჩევანის“ ცნება, რომელიც გულისხმობს ენობრივ სისტემაში არსებულ ამა

318. დეტალურად იხ.: მ. ბერიძე, ლ. ბაკურაძე, ნ. შარაშენიძე, ინგილოური ქრონიკები, 2025 (ელექტრონული გამოცემა).

თუ იმ კატეგორიის გამოხატვის გრამატიკულ, სემანტიკურ თუ პრაგმატულ საშუალებათაგან მშობლიური ენობრივი გარემოდან იზოლაციის პირობებში გაკეთებულ არჩევანს, რომელიც არ ემთხვევა „ბირთვული არეალის“ ქვესისტემების გზას, თუმცა ეყრდნობა სწორედ ამ ქვესისტემებისთვის საერთო ტიპოლოგიურ მოდელებს. ნაშრომში ასევე არის მინიშნება უცხო ენის ე.წ. „ირიბი“ გავლენაზე, როცა კუნძულის გარემომცველ დომინანტურ ენაში ამა თუ იმ ენობრივი მოვლენის არსებობა, განაპირობებს კუნძულში მისთვის დამახასიათებელი მსგავსი მოვლენის გამყარებას და შენარჩუნებას.

მაგალითად, ინგილოურში უმლაუტიანი ხმოვნების არსებობა წმინდა ქართული მოვლენის - კბილბაგისმიერი -ვ-სა და წყვილბაგისმიერი -მ-ს შემცველ სიტყვებში პალატალიზაციით ან დელაბიალიზაციით იხსნება, ისევე, როგორც ქართული ენის რამდენიმე სხვა დიალექტში. ქართულმა დიალექტებმა ეს თვისება თითქმის დაკარგეს. უმლაუტის არსებობას ცალსახად აზერბაიჯანულის გავლენად მიიჩნევს ბევრი მკვლევარი, რაც მიუღებელი თვალსაზრისია, რადგან აზერბაიჯანულში უმლაუტიანი ხმოვნებს ფონოლოგიური ფუნქცია აქვთ, ისინი დამოუკიდებელი ბგერებია ამ ენაში, ინგილოურში კი, ისევე, როგორც სხვა ქართულ დიალექტებში, რომლებშიც შემორჩენილია უმლაუტის კვალი, როგორც ვთქვით, უმლაუტიანი ბგერები ყოველთვის პოზიციურადაა მიღებული. აზერბაიჯანულის „ირიბი“ გავლენა ინგილოურზე გამოიხატება მხოლოდ იმაში, რომ მსგავსი ბგერების არსებობამ მეზობელ სამეცხველო კოდში გაამყარა დიალექტის თავისებურება და უმლაუტის პროცესი არ წავიდა ისეთივე „მიღების“, სრული დელაბიალიზაციის ან პალატალიზაციის გზით, როგორც მოხდა ეს მაგალითად, ფერეიდნულში. ინგილოურის ბგერით შედგენილობაზე მომდევნო ტომში გვექნება საუბარი, აქ ეს მოვლენა მხოლოდ იმის საილუსტრაციოდ მოვიყვანეთ, როგორ ხდება კუნძულურ ენობრივ გარემოში ავთენტური თავისებურების შენარჩუნება მეზობელ კოდში მსგავსი მოვლენის არსებობის „ირიბი“ გავლენით. წინამდებარე წიგნში ასეთი „ირიბი“ გავლენის მაგალითებად შეიძლება ჩაითვალოს სწორედ მეშველხმნიანი წარმოების მოდელების გამყარება.

დასასრულს დავძენთ, რომ წიგნში განსაკუთრებულადაა გამოკვეთილი და ხაზგასმული დიალექტის დოკუმენტირებისა და აღწერის ხარვეზები და სუსტი ადგილები, რაც მუშაობის დროს აღმოჩნდა. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენს ხელთ იყო საკმარისი მონაცემები ძველი და ახალი ტექსტური მასალა, ლექსიკოგრაფიული და ლინგვისტური კითხვარებით მოპოვებული ინფორმაცია, ენობრივი ასისტენტებისგან მიღებული ცალკეული ცნობები, მაინც გამოიკ-

ვეთა უამრავი საკითხი, რომელსაც სქოლიოში ან ტექსტში მივაწერეთ: სამომავლოდ საჭიროებს მიზანდასახულ დოკუმენტირებას და კვლევას!

ვფიქრობთ, სწორედ ეს იქნება ჩვენი მოკრძალებული ნაშრომის ყველაზე არსებითი ღირსება - ის, ფაქტობრივად, უნდა იქცეს სახელმძღვანელოდ და გზამკვლევად დიალექტის მომავალი კვლევებისათვის.

წიგნის ავტორებს უახლოეს ხანში „ინგილოური ეტიუდების“ მეორე ტომზე მოუწევთ მუშაობა. ამით გასრულდება ინგილოური დიალექტის შესწავლის ისტორიის ერთი საუკუნე და დაიწყება ახალი.

6

ზაქათადის, ბედაქანის,
კახის, შარ/ჭარისა და
სანიგბილმოს შესახებ
ახსებუდი რუკების
(1572–1945)
ისტორიულ-კრიტიკული
ანალიზი

6.1. შესავალი. ტოპონიმები სასაზღვრო სივრცეებში - ჩოგორც ისტორიული წყაროები

ტოპონიმები სასაზღვრო სივრცეებში წარმოადგენენ პოლიტიკური კუთვნილების, ადმინისტრაციული სტრუქტურის, ენობრივი ნორმირებისა და კულტურული კონკურენციის ინდიკატორებს. ქვემოთ განხილული კარტოგრაფიული კონტექსტი ეხება გარდამავალ ზონას აღმოსავლეთ საქართველოს (კახეთის) და ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანს შორის. ამ რეგიონში ერთმანეთს ფენებად ედება ისტორიული, სივრცითი განზომილებები: ქართული მმართველობითი ტრადიციები, სპარსულ-ოსმალური გავლენები, ადგილობრივი ძალაუფლების ფორმაციები (მათ შორის დაღესტნის სასაზღვრო სივრცეში) და, საბოლოოდ, რუსეთის იმპერიასა და საბჭოთა სტრუქტურებში ადმინისტრაციული ინტეგრაცია.

ამ ქვეთავში³¹⁹ განიხილება, თუ როგორ აისახება ეს მრავალშრიანობა რუკებზე - არა როგორც „ობიექტური“ ასახვა, არამედ როგორც კარტოგრაფიული სელექციის შედეგი. ყურადღების ცენტრშია ხუთი ტოპონიმური ჯგუფი და მათი ვარიანტები სხვადასხვა ანბანურ და ტრანსკრიპციულ სისტემაში:

- **Zaqatala** (Закатала / Sakataly / Zakatala / Zakatali)
- **Belakan** (Белоканы / Belokan / Belokany / Belakan)
- **Kakh** (Хахи / Kakhi / Kakh / Kakhski)
- **Tschar** / Džar / Čar (Jar; ქართულად ჯარ / ჯარი)
- **Saingilo** (Саингило / საინგილო)

მთავარი კითხვა მხოლოდ ის კი არ არის, როდის ჩნდება ეს სახელები, არამედ ისიც, რა ფუნქციით არიან ისინი რუკებზე დატანილი: როგორც სამხედრო ორიენტირების პუნქტები, როგორც ადმინისტრაციული ერთეულები, როგორც ინფრასტრუქტურული სივრცის შემადგენელი ნაწილები ან როგორც ეთნოგრაფიული/რეგიონული დასახელებები. შესაბამისად, ამ რუკებს განვიხილავთ, როგორც პოლიტიკური სივრცის შექმნის მცდელობის დოკუმენტურ არქივებს.

319. მეთოდოლოგიურად ამ თავში თითოეული რუკა განიხილება ერთიანი, ფიქსირებული სქემით: (1) რუკის პროფილი (სათაური, წელი, მასშტაბი, შექმნელი) > (2) ტოპონიმების აღმოჩენის ადგილები > (3) საზღვრები/ ადმინისტრაციული ერთეულები > (4) ეკოლოგიური ნიშნები > (5) წყაროთმცოდნეობრივი კრიტიკა > (6) შედარება > (7) შუალედური დასკვნა.

(2) **ისტორიული ღონე (კონტექსტი და მიზანი):** ნებისმიერი რუკა იბადება მისი დამკვეთის ინტერესების საფუძველზე: სამხედრო, ადმინისტრაციული, საგანმანათლებლო და კომერციული მიზნების გათვალისწინებით. მე-19 საუკუნის ატლასის ფურცელი სხვა სელექციის პრინციპებს ემორჩილება, ვიდრე ადრეული ახალი ხანის ხის გრავიურა. ამიტომ ტოპონიმების „არარსებობა“, რუკაზე აღუნიშნაობა, ავტომატურად არ ნიშნავს მათ დეფიციტს; ხშირად ეს არის მნიშვნელობის იერარქიების მაჩვენებელი - ანუ იმის, რა მიიჩნევა კონკრეტულ ეპოქაში რუკაზე გამოტანის ღირსად და ამ სელექციის შედეგია არა მარტო ამა თუ იმ ტოპონიმის დატანა, არამედ სხვა ტოპონიმის არდატანასაც გულისხმობს.

(3) **ეპისტემური ღონე (ცოდნის რეჟიმები):** რუკების საშუალებით სივრცე ხდება „წაკითხვადი“. ისინი არეგულირებენ სახელებს, ქმნიან მათგან სტანდარტს, აფიქსირებენ საზღვრებს და ქმნიან შედარებადობას. განსაკუთრებით კავკასიაში კარტოგრაფია მჭიდროდ არის დაკავშირებული იმპერიულ „შელწევასთან“: სივრცე ზუსტდება იმ მომენტში, როდესაც იგი ადმინისტრაციულად იმართება, კონტროლდება ან ინფრასტრუქტურულად ერთიანდება.

6.3. ფაზა I: ადრეული ახალი ხანის მეცნიერული კარტოგრაფია და ანტიკურობისკენ მიდრეკილი სივრცეები (1572)

6.3.1 მიუნსტერი 1572: „იბერია—კოლხეთი—ალბანია“. 1572 წლის ეს რუკა წარმოადგენს იმ ტიპის გეოგრაფიულ სისტემას, რომელიც კავკასიას პირველრიგში ანტიკური „დიდი სივრცეების“ მიხედვით აწესრიგებს: იბერია, კოლხეთი, ალბანია. მოგვიანებით ჩვენთვის საინტერესო „საინგილოს“ სივრცედ მოხსენიებული არეალის მიკროტოპოგრაფიული დასახლებული პუნქტების სახელები აქ არ ჩანს. ეს „არარსებობა“ სისტემურია: მასშტაბი და წყაროების მდგომარეობა ხელს უწყობს „კლასიკური“ რეგიონების წარმოჩენას და არა ადგილობრივი დასახლებების დეტალურ ასახვას. რუკა უფრო ჰუმანისტური ტრადიციული კარტოგრაფიის პროლექტია, ვიდრე ემპირიული გაზომვის შედეგი.

6.3.2 მნიშვნელობა ტოპონიმების საკითხისთვის. მიუხედავად ამისა,

საძიებო სახელებისთვის ეს რუკა მაინც მნიშვნელოვანია: ის აღნიშნავს კარტოგრაფიული „უხილავობის“ საწყის წერტილს. სივრცე არსებობს როგორც სემანტიკური ზონა (ანტიკურ პროვინციებს შორის), მაგრამ არ არის წარმოდგენილი როგორც ადმინისტრაციულად დიფერენცირებული სასაზღვრო სივრცე.

ტოპონიმების არყოფნა შემთხვევითი არ არის - ეს იმ ცოდნის რეჟიმის გამოხატულებაა, რომელიც კავკასიის ანტიკური მაკრორეგიონების საშუალებით აორგანიზებს.

6.4. ფაზა II: ადრეული მოდერნი და ფართომასშტაბიანი რუკები საზღვრების ზუსტი განსაზღვრის გარეშე (მე-18 საუკუნე)

6.4.1 სპარსეთის იმპერიის რუკა (მე-18 ს.): პოლიტიკური ჩარჩო ადგილობრივი მიკროგეოგრაფიის ნაცვლად. ფრანგული რუკა „*Carte de l'Empire de Perse*“ წარმოადგენს კარტოგრაფიის ისეთ ტიპს, რომელიც დომინანტურ ჩარჩოდ პოლიტიკურ მაკრორეგიონებს აყენებს (სპარსეთი, ოსმალეთის იმპერია, რუსეთი). საზღვრის ხაზები ჩანს, თუმცა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში დეტალიზაციის დონე შეზღუდულია. ტოპონიმების საკითხისთვის გადამწყვეტია შემდეგი პრინციპი: რაც უფრო მეტად ასრულებს რუკა ფართომასშტაბიანი ორიენტირების ფუნქციას, მით უფრო ნაკლებად ხვდება ყურადღების ცენტრში ადგილობრივი სასაზღვრო დასახლებები.

6.4.2 შედეგი: „საინგილო“ როგორც „თეთრი ლაქა“ ფართომასშტაბიან გამოსახულებაში. ზაქათალა/ბელაქანი/კახი აქ არ ჩნდება როგორც სტაბილური ლოკალური ნიშნულები, რადგან რუკა მიზნად არ ისახავს კავკასიაში ადმინისტრაციული ერთეულების დეტალურ ჩვენებას, არამედ კონცენტრირებულია იმპერიულ მთლიან სივრცეებზე. მე-18 საუკუნის ფართომასშტაბიანი რუკები გვამღევს მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ჩარჩოსა და ზოგად სივრცით ორიენტირებას, თუმცა ტოპონიმების რეკონსტრუქციისთვის მხოლოდ შეზღუდულად არის გამოსაღები. მათი მთავარი ინტერესის სფერო იმპერიებია და არა სასაზღვრო სივრცეების მიკროდეტალები.

6.5. ფაზა III: რუსული ექსპანსია, სამხედრო კარტოგრაფია და პირველი საზღვრის ხაზები (1813–1860)

6.5.1 კავკასია როგორც იმპერიული ოპერაციული სივრცე. მე-19 საუკუნის დასაწყისში კარტოგრაფიული ვითარება ფუნდამენტურად იცვლება. კავკასია გადაიქცევა იმპერიული ექსპანსიისა და სამხედრო დაპირისპირებების ცენტრალურ სივრცედ. ამასთან ერთად კარტოგრაფია ხდება კონტროლის, მომარაგებისა და ადმინისტრირების ინსტრუმენტი. ეს პროცესი აისახება რუკებზე ტოპონიმების მზარდი სიმჭიდროვით და საზღვრის ხაზების უფრო მკაფიო გამოჩენით.

6.5.2 SDUK 1835: ბელაქანი და ჭარი როგორც ადმინისტრაციული დიფერენცირების ადრეული ნიშნულები. 1835 წლის SDUK-ის რუკა გადამწყვეტ ნაბიჯს წარმოადგენს: ბელაქანი მკაფიოდ ჩანს, ასევე ჭარი (როგორც ჭარ/დუარის ერთ-ერთი ფორმა). განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ფერად საზღვრის ხაზს ბელაქანსა და ჭარს შორის: იგი აღნიშნავს ადმინისტრაციულ განსხვავებას და რეგიონს პირველად აქცევს პოლიტიკურად „წაკითხვად“ სასაზღვრო სივრცედ.

6.5.3 კახი 1847: წერტილოვანი დასახლებებისგან საზღვრის ლოგიკამდე. კახის (1847) ხილვადობით დასავლეთ-აღმოსავლეთის სასაზღვრო სივრცე (ტიფლისი – დაღესტანი/აზერბაიჯანი) კარტოგრაფიულად უფრო მკვერივდება. ამგვარად კახი აღარ არის მხოლოდ დასახლებული პუნქტი, არამედ უფრო დამაჯერებლად იკითხება როგორც კვანძი აღმოსავლეთ საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის საზღვრისპირა არეალს შორის. 1835–1847 წლებში „საინგილოს“ სივრცე პირველად აღიბეჭდება რუკაზე, როგორც საზღვრის სტრუქტურა: ბელაქანი - ჭარი - კახი ჩნდება როგორც იმპერიული წესრიგის „კონტაქტური პუნქტები“. ამ ეტაპზე ჯერ კიდევ აკლია ზაქათალა როგორც ადმინისტრაციული ცენტრი - რუკა აჩვენებს სივრცეს როგორც ზონას და არა როგორც მკაფიოდ განსაზღვრულ ოლქს.

6.6. ფაზა IV: ზაქათაღის ოკრუგი და სასაზღვრო სივრცის ფიქსაცია (1860-1864)

6.6.1 1860 წელი როგორც გარდამტეხი მომენტი: ადმინისტრაცია ქმნის კარტოგრაფირების საფუძველს. ზაქათაღის ოკრუგის (1860) დაარსება ადმინისტრაციული გარდატეხის წერტილს წარმოადგენს. სივრცე იქცევა სპეციალურ ოლქად, რაც მას განსაზღვრავს ხდის და, შესაბამისად, კარტოგრაფიულადაც სტაბილიზებას უზრუნველყოფს. საზღვრები უკვე აღარ ჩანს მხოლოდ როგორც „დაახლოებით“ მონიშნული ფრონტის ხაზები, არამედ, იკვეთება, როგორც მკაფიო ადმინისტრაციული საზღვრები.

6.6.2 Johnston 1861 და Weller 1863: ზაქათაღა/ზაქათაღი როგორც ცენტრი

Johnston-ის რუკაზე (1861) **ZAKATALA** ჩნდება როგორც სახელდებული ადგილი, ბელაქანსა და კახთან ერთად. Weller-ის რუკა (1863) კი გეთავაზობს ვარიანტებს, როგორიცაა **ZAKATALI** და **KAKHSKI**, რაც ადმინისტრაციული ენობრივი ფორმების გადმოტანაზე მიუთითებს. ამით ნათელი ხდება: რუკები იწყებენ არა მხოლოდ ადგილების აღნიშვნას, არამედ ადმინისტრაციული ენის (ტერმინებისა და ფორმების) რეპროდუცირებასაც.

6.6.3 ეკოლოგიური და ტოპოგრაფიული ჩარჩო

რუკები სივრცეს წარმოაჩენენ როგორც გარდამავალ ზონას მთასა და ველს შორის. დიდი კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე მდებარეობა ხსნის როგორც დასახლების შედარებით მაღალ სიმჭიდროვეს, ასევე მის სტრატეგიულ მნიშვნელობას: უღელტეხილები, მდინარეთა დინებები და ხეობები განსაზღვრავს როგორც საზღვრის კონტურებს, ისე ადმინისტრაციული გადაწყვეტილებების ლოგიკას.

1860 წლიდან ყალიბდება კარტირების ახალი ლოგიკა: სივრცე ფიქსირდება როგორც ადმინისტრაციული ერთეული. ზაქათაღა კარტოგრაფიულად ხილვადი ხდება იმიტომ, რომ იგი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად ჩამოყალიბდა ცენტრად.

6.7. ფაზა V: ატდასური სტანდარტიზაცია გვიან მე-19 საუკუნეში (1887)

6.7.1 Kiepert 1887 (Vorder-Asien): ფართომასშტაბიანი ჩარჩო და ადგილსახელების კანონიზაცია. ჰაინრიხ კიპერტის რუკა **Vorder-Asien** (1887) კავკასიას ფართო ახლოაღმოსავლურ ჩარჩოში ათავსებს. მასშტაბი (1:8.000.000) იძულებით განაპირობებს ძლიერ განზოგადებას: ყველა დასახლებული პუნქტის ჩვენება შეუძლებელია. სწორედ ამიტომ კიპერტის რუკა წარმოადგენს ტესტს „კანონიკური“ ტოპონიმებისთვის. რაც ამ მასშტაბშიც კი სახელდება, უკვე ატლასისათვის „ღირსეულ“ (კანონიზებულ) ტოპონიმად შეიძლება ჩაითვალოს.

6.7.2 საზღვრები როგორც პოლიტიკური და არა მიკროადმინისტრაციული საზღვრები

1860-იანი წლების რუკებთან შედარებით, აქ მიკროადმინისტრაციული საზღვრის დეტალები უკანა პლანზე გადადის. ამის ნაცვლად დომინირებს ფართო პოლიტიკური გამიჯვნები. ამგვარად „საინგილოს“ სივრცე ნაკლებად იკითხება როგორც განსაკუთრებული ოლქი, ხოლო უფრო მეტად - როგორც უფრო ფართო იმპერიული სისტემის ნაწილი.

კიპერტი აღნიშნავს მეორე ტრანსფორმაციას: სივრცე აღარ არის მხოლოდ „მართული“, არამედ ხდება ატლასისთვის შესაფერისად სტანდარტიზებული. კარტოგრაფიული ხილვადობა ამ ეტაპზე უკვე დამოკიდებულია კანონიზაციაზე და მასშტაბის ლოგიკაზე.

6.8. ფაზა VI: ინფრასტრუქტურა, ინდექსირებადობა და სახელების სიმჭიდროვე 1900 წლისთვის

6.8.1 Times/Andree 1900: კავკასია როგორც ურთიერთდაკავშირებული სივრცე

რუკა **The Caucasus** (1900) გამოირჩევა ინფორმაციის მაღალი სიმჭიდროვით. იგი სივრცეს აჩვენებს არა მხოლოდ როგორც რელიეფისა და საზღვრების ლანდშაფტს, არამედ როგორც ადგილებისა და კავშირების ქსელს. ამით იცვლება კარტოგრაფიული სემანტიკა: დასახლებული პუნქტები

აღარ არის მხოლოდ „საზღვრის ნიშნულები“, არამედ კომუნიკაციისა და ტრანსპორტის სივრცეში არსებული კვანძები.

6.8.2 „Zakatala“ როგორც სტაბილური სახელი დასავლურ ტრანსკრიპციაში. ამ კონტექსტში „Zakatala“ ჩნდება როგორც მკაფიოდ წაკითხვადი ადგილსახელი. მართლწერა უკვე სტაბილურად გამოიყურება: სახელწოდება დამკვიდრებულია ლათინური ფორმით და ამგვარად ინტეგრირებულია საერთაშორისო კარტოგრაფიაში. 1900 წლისთვის სივრცე კარტოგრაფიულად აღარ არის პერიფერიული. ზაქათალა/ბელაქანი/კახი შედის მჭიდრო ტოპონიმურ რეესტრში. ხილვადობა ახლა უკვე იქმნება არა მხოლოდ საზღვრის, არამედ ინფრასტრუქტურისა და ინდექსირების ლოგიკის მეშვეობითაც.

6.9. ფაზა VII: მაღალი იმპერიული ატდასური ნორმირება [1904/05]

6.9.1 Stieler 1904/05: ნორმის ჩამოყალიბება. შტილერის **Handatlas** წარმოადგენს მაღალსტანდარტიზებულ კარტოგრაფიას. ანალიზისთვის იგი მნიშვნელოვანია იმიტომ, რომ სახელდებებს ექსპერიმენტულად არ ცვლის, არამედ რედაქციულად ამყარებს და აყალიბებს ნორმას. ტოპონიმები, რომლებიც აქ ჩანს, არის შერჩევითი და ნორმირებული გადმოტანის შედეგი.

6.9.2 ადმინისტრაციული და საზღვრის ლოგიკა დამკვიდრებულ შაბლონში

შტილერი იძლევა შესაძლებლობას ტრანსკრიპციის ვარიანტები სისტემურად შემოწმდეს: მაგალითად, გამოჩნდება თუ არა კახი როგორც „Kakhi“ ან როგორც რაიმე ადმინისტრაციულ-ენობრივი ფორმა. ამით რუკა იქცევა სტანდარტიზაციის შედარებით საზომად.

შტილერი აჩვენებს, რომ დაახლოებით 1905 წლისთვის ტოპონიმები აღარ არის მხოლოდ ადგილობრივი ან სამხედრო მნიშვნელობის მქონე; ისინი უკვე შედის დამკვიდრებულ ევროპულ ატლასურ ნორმაში.

6.10. ფაზა VIII: მდგრადობა (პერსისტენტობა) მე-20 საუკუნეში (1944/45)

10.1 Stieler/Haack 1944/45: ტრადიციული კარტოგრაფია გარდამტეხ ეპოქაში

რუკა კავკასია (1944/45) შეიქმნა მასშტაბური პოლიტიკური რყევებისა და გარდაქმნების პერიოდში. მიუხედავად ამისა, ტოპონიმთა საოცრად სტაბილურად გამოიყურება. „**Kakhi**“ მკაფიოდ ჩანს; სახელდებები მისდევს ატლასური ტრადიციის დამკვიდრებულ „გრამატიკას“. სწორედ ეს სტაბილურობაა ანალიტიკურად მნიშვნელოვანი: ტოპონიმები ხშირად უფრო ხანგრძლივად ინარჩუნებს სიცოცხლეს, ვიდრე საზღვრები - ისინი პოლიტიკური ზღვრის ცვლილებებს უფრო იოლად უძლებენ.

6.10.2 „საინგილო“ როგორც განსაკუთრებული შემთხვევა: ეთნოგრაფიული ტერმინი vs. ატლასური სახელდებები. შესამჩნევია, რომ „საინგილო“ როგორც ეთნოგრაფიულ-რეგიონული ტერმინი ბევრ ატლასში ნაკლებად ჩანს, ვიდრე ისეთი დასახლებული პუნქტების სახელები, როგორიცაა ზაქათალა ან ბელაქანი. ეს მიუთითებს ფუნდამენტურ განსხვავებაზე: ატლასები უპირატესობას ანიჭებს ადმინისტრაციულად ან დასახლების გეოგრაფიით მკაფიოდ ფიქსირებულ სახელებს, მაშინ როდესაც ეთნოგრაფიული რეგიონული ტერმინები ხშირად დომინირებს სპეციალიზებულ ლიტერატურაში (ეთნოგრაფიულ რუკებში, ადმინისტრაციულ ტექსტებში და ა.შ.).

მე-20 საუკუნეში ნათლად ჩანს კარტოგრაფიული ნორმირების გრძელვადიანი ეფექტი: ძირითადი ადგილსახელები სტაბილურად ინარჩუნებს არსებობას, მაშინ როდესაც ეთნოგრაფიული სივრცითი ცნებები, როგორიცაა „საინგილო“, ატლასურ ფორმატში ხშირად **მეორეხარისხოვანი** რჩება.

6.11. კარტოგრაფიული ხილვადობის ღოგიკა (ადგილი - საზღვარი - ქსელი)

მთელი კარტოგრაფიული კორპუსიდან შეიძლება გამოიყოს ხილვადობის სამი ისტორიული ლოგიკა: **1. ადგილობრივი ხილვადობა** (ტოპონიმი როგორც წერტილი): ბელაქანი, კახი, ზაქათალა პირველად ჩნდება როგორც ცალკეული დასახლებული პუნქტების ნიშნულები. **2. საზღვრის ხილვადობა**

(ტოპონიმი როგორც ადმინისტრაციული მიმართება): ბელაქანი-ჭარის ფერადი გამიჯვნა (1835) და ოკრუგის საზღვრები (1860 წლიდან) სივრცეს პოლიტიკურად „წაკითხვადს“ ხდის. **3. ქსელური ხილვადობა** (ტოპონიმი როგორც სისტემის კვანძი): დაახლოებით 1900 წლიდან ახალ ფაქტორებად გამოდის ინფრასტრუქტურა და ინდექსირებადობა.

ეს ლოგიკები ერთმანეთს გადაფარავს, თუმცა ისტორიულად ეტაპობრივად ვითარდება. აქედან გამომდინარეობს ცენტრალური თეზისი: ტოპონიმები კარტოგრაფიულად ხილვადი ხდება მაშინ, როდესაც ისინი შედის იმ ძალაუფლების ან ცოდნის სისტემაში, რომელსაც ისინი სჭირდება - სამხედრო, ადმინისტრაციული ან ინფრასტრუქტურული თვალსაზრისით.

6.12. დასკვნა: რუკები როგორც იმპერიული სივრცის ნაჩმოვების წყაროები

1572 წლიდან 1945 წლამდე „საინგილოს“ სივრცის კარტოგრაფიული განვითარება მკაფიო ტენდენციას აჩვენებს: რეგიონი თავდაპირველად აღიქმება როგორც ანტიკურობისკენ მიდრეკილი ფართო მაკრორეგიონი, შემდეგ როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციული სასაზღვრო ზონა, ხოლო საბოლოოდ როგორც სტანდარტიზებული ატლასური სივრცე და ინფრასტრუქტურულად ურთიერთდაკავშირებული ტერიტორია. ამ პროცესში ტოპონიმების მნიშვნელობაც იცვლება: შემთხვევითი არყოფნიდან სტრატეგიულ მონიშვნამდე და შემდეგ ნორმირებულ მდგრადობამდე.

განსაკუთრებით ნაყოფიერია ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით განსხვავება სტაბილურ ადგილსახელებს (ზაქათალა/ბელაქანი/კახი) და შედარებით სუსტად ხილვად რეგიონულ ცნებებს შორის (საინგილო). ეს განსხვავება მიუთითებს, რომ ატლასები პირველ რიგში უპირატესობას ანიჭებს ადმინისტრაციულად ან დასახლების გეოგრაფიით მკაფიოდ დაფიქსირებულ კატეგორიებს, მაშინ როდესაც ეთნოგრაფიული სივრცითი ცნებები უფრო მეტად ცირკულირებს სპეციალიზებულ დისკურსებში (ეთნოგრაფიულ რუკებში, ადმინისტრაციულ ტექსტებში და ა.შ.).

ამით დასტურდება მეთოდოლოგიური ძირითადი დასკვნა: რუკები არ არის ლანდშაფტის ნეიტრალური „სარკე“, არამედ არის სივრცის „წაკითხვადობის“ შექმნის ინსტრუმენტები - ხოლო ტოპონიმები მათი ყველაზე მნიშვნელოვანი ლექსიკური ერთეულებია პოლიტიკური გეოგრაფიის ლექსიკონში.

ცხრილების დანართი

ცხრილი A: „პირველი ხილვადობის“ ქრონოლოგია

წელი	რუკა	ბელაქანი	ჯარ/ჭარ	კახი	ზაქათალა	საინგილო
1572	მიუნსტერი	–	–	–	–	–
1835	SDUK	✓	✓ („Jar“)	–	–	–
1847	ჰანდტკე	(✓/ არაზუსტი)	(✓/ არაზუსტი)	✓	–	–
1861	ვონსტონი	✓	(ირიბად)	✓	✓	–
1863	უელერი	✓	(ირიბად)	✓ („Kakhski“)	✓ („Zakatali“)	–
1887	კიპერტი	(მასშტაბით შერჩევითი)	(იშვიათად)	(შერჩევითი)	(შერჩევითი)	–
1900	Times/ Andree	✓	✓/ცვალებადი	✓	✓	იშვიათად
1904/05	შტილერი	✓	✓/ცვალებადი	✓	✓	იშვიათად
1944/45	შტილერი/ ჰააკი	✓	✓/ცვალებადი	✓ („Kakhi“)	✓	იშვიათად

შენიშვნა: „იშვიათად“ = ატლასებში ხშირად არ გამოიყენება როგორც რეგიონული ტერმინი; უფრო ხშირად გვხვდება სპეციალიზებულ წყაროებში (ეთნოგრაფიული რუკები, ადმინისტრაციული ტექსტები).

ცხრილი B: ტრანსკრიპციის/ენის ვარიანტები როგორც მმართველობისა და რედაქციული პრაქტიკის ინდიკატორი

კლასტერი	რუსულად	ქართულად	ლათინურად (ინგლ./გერმ.)	შენიშვნა
Zaqatala	Закатала	–	Zakatala / Zakatali / Zakataly	ნორმირება მე-19 ს-ში; ვარიანტები რედაქციით
Belakan	Белоканы	–	Belakan / Belokany	რუსული დაბოლოებები გავლენას ახდენს დასავლურ წერაზე
Kakh	Кахи	-	Kakh / Kakhi / Kakhski	„-ski“ მიუთითებს ადმინისტრაციულ ზედსართავ ფორმაზე
Tschar/ Jar	-	ჭარ / ჭარი	Jar / Tschar / Džar / Čar	ხმოვანთა გადმოცემა + დამწერლობის ცვლილება
Saingilo	Саингило	საინგილო	Saingilo	უფრო ეთნოგრაფიულ- რეგიონულია, ვიდრე კონკრეტული დასახლების სახელწოდება

ადმინისტრაციული იერარქია 1864

რუქების წყაროები:

1. Sebastian Münster, *De Terris Asiae Minoris* (Basel, 1572), Kartenblatt (Digitalisatnachweis im Arbeitskorporus).
2. Society for the Diffusion of Useful Knowledge (SDUK), *The Countries between the Caucasus and Euphrates* (London, 1835), Kartenblatt (Digitalisatnachweis im Arbeitskorporus).
3. Friedrich Handtke, *Karte vom Kaukasus* (Glogau: C. Flemming, 1847), Kartenblatt (Digitalisatnachweis im Arbeitskorporus).
4. Keith Johnston, *Turkey in Asia, Asia Minor and Transcaucasia* (London, 1861), Kartenblatt (Digitalisatnachweis im Arbeitskorporus).
5. Edward Weller, *The Caucasus (Circassia, Georgia & Armenia)* (London, 1863), Kartenblatt (Digitalisatnachweis im Arbeitskorporus).
6. Heinrich Kiepert, *Vorder-Asien*, H. Kiepert's neuer Hand-Atlas, Nr. 28 (Berlin: Dietrich Reimer, 1887), Karte, Maßstab 1:8.000.000 (Digitalisatnachweis nach Katalogmetadaten).
7. Richard Andree und *The Times*, *The Caucasus* (London: The Office of The Times, 1900), Karte, Maßstab 1:3.500.000 (Digitalisatnachweis nach Katalogmetadaten).
8. Adolf Stieler, H. Kehnert und H. Habenicht, *Russland*, Bl. 6, Stielers Hand-Atlas, Nr. 49 (Gotha: Justus Perthes, 1904/1905), Karte, Maßstab 1:3.700.000 (Digitalisatnachweis nach Katalogmetadaten).
9. Adolf Stieler und H. Haack (Leitung), *Kaukasien*, Stielers Handatlas 59 (Gotha: Justus Perthes, 1944/1945), Karte, Maßstab 1:3.700.000 (Digitalisatnachweis nach Katalogmetadaten).
10. Eigene Sichtung des Kartenkorporus: wiederholte Nennung der Toponyme „Zakatala“, „Belakan“ und „Kakhi/Kakh“ in Atlanten um 1900–1945; Abgleich der Schreibvarianten in den Digitalisaten.

დანართი. გამოყენებული რუკები

სებასტიან მიუნსტერი „Sarmatia Asiatica“ (1572)

წყარო: *Cosmographiae Universalis*, Lib. VI, ბაზელი: ჰენრიკ პეტრინა, 1572, გვ. 1152

რუკის სათაური: „Sarmatia Asiatica“ (გვერდის სათაური: „De Terris Asiae Minoris“, Liber V)

ფორმატი: ხის გრავიურა, დაახ. 31 × 39 სმ

მასშტაბი: მითითებული არ არის.

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, შავი ზღვის რეგიონი, კასპიის ზღვა; ნაჩვენებია ანტიკური რეგიონები: იბერია, კოლხეთი, ალბანია, სომხეთი,

ტარტარია და სარმატია აზიატიკა.

კავკასიის არეალში წარმოდგენილი ტოპონიმები: იბერია, კოლხეთი, ალბანია (მაკრორეგიონების სახით); მიკროტოპონიმები არის აღნიშნული.

წყალსატევები: Pontus Euxin (შავი ზღვა), Mare Caspium (კასპიის ზღვა), Volga fl., Moscha fl.

თავისებურებები: თანმხლები ტექსტური გვერდი ეთნოგრაფიული აღწერილობებით; ხის გრაფიურის ილუსტრაცია (მშვილდოსანი) მარჯვენა გვერდზე.

რიგობერ ბონი „Carte de l'Empire de Perse” (1787)

წყარო: Atlas moderne ou collection de cartes sur toutes les parties du globe terrestre, პარიზი: Lattre & Delalain, 1791, გვ. B 25

რუკის სათაური: „Carte de l'Empire de Perse. Progettée et assujettie aux observations astron. par Mr. Bonne, Hydrographe du Roi”

ფორმატი: გრავიურა, საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 32 × 43 სმ

მასშტაბი: 1:7,600,000

პრაიმ მერიდიანები: ფერო და პარიზი

გეოგრაფიული არეალი: სპარსეთის იმპერია, ერაყი, კავკასია, ახლო აღმოსავლეთი

კავკასიის არეალში წარმოდგენილი რეგიონები: Géorgie (საქართველო), Daghestan (დაღესტანი), Chirvan (შირვანი), Arménie (სომხეთი); ნაჩვენებია შავი ზღვა (Mer Noire) და კასპიის ზღვა (Mer Caspienne).

საძიებო ტოპონიმები: საქათალა, ბელაქანი, კახი, ჭარი ან საინგილო — არ არის აღნიშნული.

რელიეფი: გამოსახულია პიქტორულად (მთები სიმბოლურად)

თავისებურებები: დეკორატიული კარტუში სათაურით; გრავიორი: J. Ar-rivet

აარონ აროუსმითი უმც., „The countries between the Caucasus and Euphrates” (1828)

წყარო: *Orbis Terrarum Veteribus Noti Descriptio. A Comparative Atlas of Ancient And Modern Geography*, ლონდონი: A. Arrowsmith, 1828, გვ. 21

რუკის სათაური: „The countries between the Caucasus and Euphrates. Colchis, Iberia, Armenia, Mesopotamia, Assyria cum parte Mediae, Sive Regiones inter Pontum Euxinum, Caucasum Montem, Mare Caspium et Euphratem fl. sitae”

ფორმატი: გრავიურა, ორი რუკა (თანამედროვე და ანტიკური გეოგრაფია), საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 31 × 23 სმ

მასშტაბი: 1:4,300,000

პრაიმ მერიდიანი: გრინვიჩი

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, სომხეთი, მესოპოტამია, ასურეთი; შავი ზღვა (Black Sea / Pontus Euxinus), კასპიის ზღვა.

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Bielacan (ბელაქანი) — აღნიშნულია; ზაქათალა, კახი, ჭარი, საინგილო — არ ჩანს.

თავისებურებები: შედარებითი ატლასი სასკოლო გამოყენებისთვის; მარცხენა რუკა — თანამედროვე გეოგრაფია, მარჯვენა რუკა — ანტიკური გეოგრაფია (კოლხეთი, იბერია, სომხეთი).

Society for the Diffusion of Useful Knowledge (SDUK), „Russia in Europe Part IX and Georgia” (1835)

წყარო: *Maps of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, Vol. 1, ლონდონი: Chapman and Hall, 1844, გვ. (72)

რუკის სათაური: „Russia in Europe Part IX and Georgia. Caucasus, Circassia, Astrakhan, Georgia”

ფორმატი: გრავიურა, პროვინციათა საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 32 × 41 სმ

მასშტაბი: 1:3,500,000

გრაფიკორი: J. & C. Walker

წყაროები: რუსეთის იმპერიული ატლასი, მონტეითი, ყირიმის აგეგმვა

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, ჩერქეზეთი, ასტრახანი, საქართველო,

სომხეთი; შავი ზღვა (Tchernago More / Black Sea / Pontus Euxinus), კასპიის ზღვა

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: **Belakan** (ბელაქანი) — აღნიშნულია; **Jar** (ჯარი) — აღნიშნულია; ბელაქანსა და ჯარს შორის **ფერადი საზღვრის ხაზი** ჩანს; ზაქათალა, კახი, საინგილო — არ ჩანს.

თავისებურებები: საგანმანათლებლო ატლასი იაფფასიანი რუკებით; ლეგენდა განმარტავს საზღვრების ტიპებს (ევროპა-აზიის საზღვარი, რუსეთის იმპერიის საზღვარი, პროვინციათა საზღვრები).

ფ. ჰანდლტკე, „Karte vom Kaukasus“ (1847)

წყარო: Vollständiger Universal-Handatlas der neueren Erdbeschreibung, გლოგაუ/ლაიფციგი: Carl Flemming, 1846, ფურცელი 64

რუკის სათაური: „Karte vom Kaukasus nach der russischen General-Stabs-Karte in 4 Bl. und andern guten Materialien entworfen und

gezeichnet von F. Handtke“

ფორმატი: ლითოგრაფია, გასაშლელი რუკა, საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 42 × 63 სმ

მასშტაბი: 1:2,050,000

პრაიმ მერიდიანი: ფერო

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი, სპარსეთი; შავი ზღვა (Schwarzes Meer), კასპიის ზღვა (Caspisches Meer).

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: **Belakan** (ბელაქანი) — აღნიშნულია; **Tschar** (ჭარი) — აღნიშნულია; **Kach** (კახი) — აღნიშნულია; ზაქათალა, საინგილო — არ ჩანს.

თავისებურებები: დეტალური ლეგენდა მარჯვენა მხარეს, რომელიც განმარტავს რუსეთის სრულად დაქვემდებარებულ ტერიტორიებს, რუსეთის მფარველობის ქვეშ მყოფ მიწებს და კავკასიის სხვადასხვა მთიელ ხალხებს (ჩერქეზები, აფხაზები, ოსები, მეგრელები და სხვ.); წყარო: რუსეთის გენერალური შტაბის რუკა.

ალექსანდერ კიტ ჯონსტონი, „Turkey in Asia, Asia Minor, and Transcaucasia“ (1861)

წყარო: The Royal Atlas of Modern Geography, ედინბურგი/ლონდონი: William Blackwood & Sons, 1861, გვ. 29

რუკის სათაური: „Turkey in Asia, Asia Minor, and Transcaucasia. By Keith Johnston, F.R.S.E.“

ფორმატი: გრავიურა, საზღვრები ხელით შეფერილი, ჰიდროგრაფია ლურჯად დაბეჭდილი, დაახ. 47 × 58 სმ.

მასშტაბი: 1:4,007,520

გრავიორი/მბეჭდავი: W. & A.K. Johnston, ედინბურგი

გეოგრაფიული არეალი: აზიური თურქეთი, მცირე აზია, ამიერკავკასია, ერაყი; შავი ზღვა (Black Sea), კასპიის ზღვა (Caspian Sea), ხმელთაშუა ზღვა.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakatala (ზაქათალა) — აღნიშნულია; Belakan (ბელაქანი) — აღნიშნულია; Kakh (კახი) — აღნიშნულია; ადმინისტრაციული საზღვრის ხაზები ჩანს; ჭარი, საინგილო — არ ჩანს.

თავისებურებები: პირველი გამოცემა; მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ერთ-ერთი საუკეთესო ინგლისური მსოფლიო ატლასი; ლეგენდა მოიცავს მასშტაბებს (ინგლისური, თურქული, სპარსული მიწები).

ედვარდ უელერი, „The Caucasus (Circassia, Georgia &c) and Armenia” (1863)

წყარო: The Dispatch Atlas, Vol. II: Foreign, ლონდონი: Weekly Dispatch, 1863, გვ. 37

რუკის სათაური: „The Caucasus (Circassia, Georgia &c) and Armenia. By Edwd. Weller F.R.G.S.”

ფორმატი: ხელით შეფერილი ლითოგრაფია, დაახ. 32 × 42 სმ (ფურცელზე 33 × 48 სმ)

მასშტაბი: 1:2,750,000

მასშტაბის ზოლები: გეოგრაფიული მიწები, ბრიტანული მიწები, რუსული ვერსტები.

გრავიორი/ლითოგრაფი: Edward Weller, Duke Street, Bloomsbury
გეოგრაფიული არეალი: კავკასია (ჩერქეზეთი, საქართველო), სომხეთი; შავი ზღვა (Black Sea), კასპიის ზღვა (Caspian Sea).

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakatali (ზაქათალი) — აღნიშნულია; Kakhski (კახსკი) — აღნიშნულია ადმინისტრაციული ფორმით; ადმინისტრაციული საზღვრის საზღვარი ჩანს; ბელაქანი, ჭარი, საინგილო — არ ჩანს.

თავისებურებები: აჩვენებს პოლიტიკურ საზღვრებს, ქალაქებს, რკინიგზას, გზებს, არხებს; ატლასი შეიცავს სულ 300 რუკას ორ ტომად.

უილიამ ჰიუზი, „Turkey in Asia with Russian Armenia and the countries on the Caucasus” (1864)

წყარო: Philips' General Atlas of the World, ლონდონი/ლივერპული: George Philip & Son, 1864, გვ. 23

რუკის სათაური: „Turkey in Asia with Russian Armenia and the countries on the Caucasus. By W. Hughes, F.R.G.S.“

ფორმატი: ფერადი ლითოგრაფია, დაახ. 51 × 64 სმ (ორმაგ ფურცელზე 56 × 70 სმ)

მასშტაბი: 1:1,400,000

მასშტაბის ზოლები: ინგლისური მილები, კილომეტრები

გამომცემელი: George Philip & Son, ლონდონი და ლივერპული

გეოგრაფიული არეალი: აზიური თურქეთი, რუსული სომხეთი, კავკასია, საქართველო; შავი ზღვა (Black Sea), კასპიის ზღვა (Caspian Sea), ხმელთაშუა ზღვა.

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakhatali (ზაქათალი) — აღნიშნულია; Kakh (კახი) — აღნიშნულია; ადმინისტრაციული საზღვრის საზღვები ჩანს; ბელაქანი, ჭარი, საინგილო — არ ჩანს.

თავისებურებები: შეიცავს ტერმინთა განმარტებას (Explanation of terms); აჩვენებს პოლიტიკურ საზღვრებს, ქალაქებს, რკინიგზას, გზებს; ჯორჯ ფილიპი იყო ერთ-ერთი პირველი გამომცემელი, რომელმაც ლითოგრაფია გამოიყენა რუკების მასობრივი წარმოებისთვის.

ჰაინრიხ კიპერტი, „Vorder-Asien“ (1887)

წყარო: Neuer Hand-Atlas über alle Theile der Erde, ბერლინი: Dietrich Reimer, 1891 (რუკა შესწორებულია 1887 წელს), გვ. 28

რუკის სათაური: „Vorder-Asien“ (წინა აზია / ახლო აღმოსავლეთი)

ფორმატი: გრავიურა, საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 44 × 55 სმ

მასშტაბი: 1:8,000,000

პრაიმ მერიდიანები: ფერო (ზედა), პარიზი (ქვედა)

გრავიორი: J. Sulzer; მბეჭდავი: L. Kraatz

გეოგრაფიული არეალი: ახლო აღმოსავლეთი, ირანი, თურქესტანი, კავკასია, ანატოლია; შავი ზღვა (Schwarzes Meer / Pontus Euxinus), კასპიის ზღვა, სპარსეთის ყურე, არალის ზღვა, ინდოეთის ოკეანე.

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakhatali (ზაქათალი) — აღნიშნულია; ადმინისტრაციული საზღვრის საზი ჩანს; ბელაქანი, კახი, ჭარი, საინგილო — მასშტაბის გამო შერჩევითად/არ ჩანს.

თავისებურებები: ორი ცხრილი — გეოგრაფიული ტერმინების განმარტება თურქულ, არაბულ და სპარსულ ენებზე; ლეგენდა საზღვრებისა და რკინიგზის აღნიშვნებით; ჰაინრიხ კიპერტი მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სამეცნიერო კარტოგრაფია.

რიჩარდ ანდრე / The Times „The Caucasus” (1900)

წყარო: The Times Atlas (New Edition), ლონდონი: The Office of The Times, 1900, გვ. 75

რუკის სათაური: „The Caucasus”

ფორმატი: გრავიურა, საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 24 × 38 სმ

მასშტაბი: 1:3,500,000

პრაიმ მერიდიანი: გრინვიჩი

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, რუსეთი, მცირე აზია, სპარსეთი; შავი ზღვა (Black Sea), კასპიის ზღვა (Caspian Sea).

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებითა და სიმაღლის ნიშნულებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakatala (ზაქათალა) — აღნიშნულია; Kakh (კახი) — აღნიშნულია; ადმინისტრაციული საზღვრის ხაზები ჩანს; ბელაქანი, ჭარი, საინგილო — არ ჩანს/ცვალებადი.

თავისებურებები: ლეგენდა განმარტავს ფერებს (რუსეთი, მცირე აზია, სპარსეთი), ქლაქების კატეგორიებს მოსახლეობის მიხედვით, რკინიგზას, სატელეგრაფო კაბელებს; ატლასი წარმოადგენს გერმანული Andrees Handatlas-ის ინგლისურ ვერსიას; 1900 წლის გამოცემა გამოიცა 24 ყოველკვირეული ნაწილის სახით.

**ადოლფ შტილერი / პ. კენერტი / პ. ჰაბენიზტი
„Russland, Bl. 6“ (1904/05)**

წყარო: Stieler's Hand-Atlas, მეცხრე გამოცემა, გოტა: Justus Perthes, 1905, გვ. 49

რუკის სათაური: „49. Russland, Bl. 6. Europäisches Russland und Nord-Skandinavien in 6 Blättern“

ფორმატი: სპილენძის გრავიურა, საზღვრები ხელით შეფერილი, ღებ. 38 × 45 სმ.

მასშტაბი: 1:3,700,000

პრაიმ მერიდიანი: გრინვიჩი

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი, ყაზახეთი, თურქმენეთი, სპარსეთი; შავი ზღვა, კასპიის ზღვა.

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakataly (ზაქათალი) — აღნიშნულია; Belokany (ბელაქანი) — აღნიშნულია; Kakh (კახი) — აღნიშნულია; ადმინისტრაციული საზღვრის ხაზები ჩანს; ჭარი, საინგილო — ცვალებადი/არ ჩანს.

თავისებურებები: შტილერის ხელატლასი XIX-XX საუკუნეების ერთ-ერთი ყველაზე ავტორიტეტული გერმანული ატლასია; მეცხრე გამოცემა სრულად გადამუშავებული და ხელახლა გრავირებულია; ატლასი შეიცავს 100 რუკას 162 დამატებითი რუკით.

ადოლფ შტილერი / პროფ. დოქტ. ჰ. ჰააკი „Kaukasien“ (1944/45)

წყარო: Stieler's Hand-Atlas, მეათე გამოცემა (ასწლიანი იუბილე),
გოტა: Justus Perthes, 1945, გვ. 59

რუკის სათაური: „59. Kaukasien“

ფორმატი: სპილენძის გრავიურა, საზღვრები ხელით შეფერილი, დაახ. 46
× 36 სმ

მასშტაბი: 1:3,700,000

პრაიმ მერიდიანი: გრინვიჩი

გრავიორები: Habenicht, Hiller, Kehnert, Kern, Kramer, Judae

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია, რუსეთი, საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი, ირანი, თურქეთი; შავი ზღვა, კასპიის ზღვა.

რელიეფი: გამოსახულია ჰაშურებით.

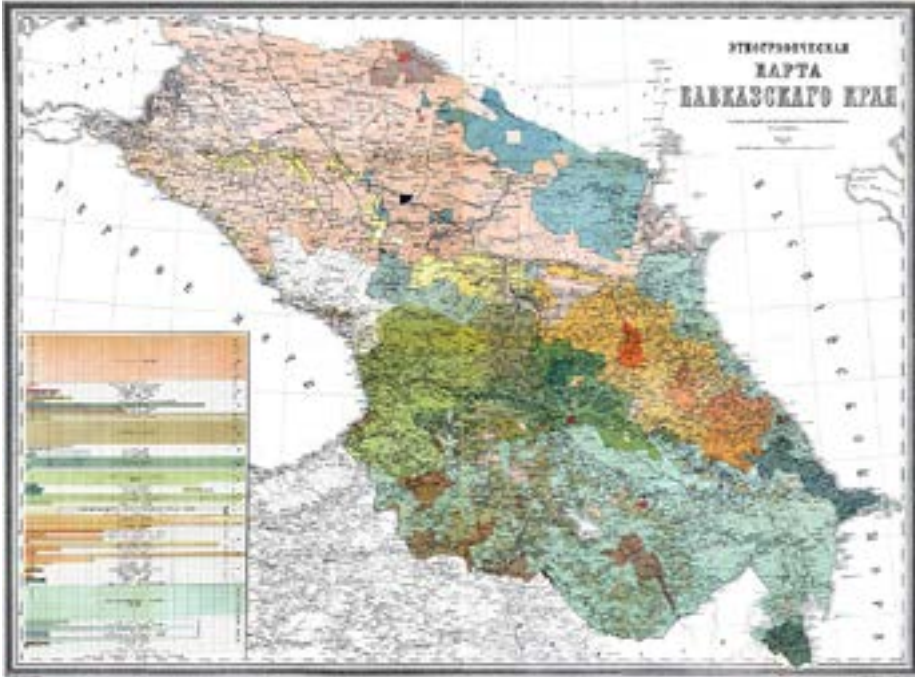
საძიებო ტოპონიმები კავკასიის არეალში: Zakataly (ზაქათალი) — აღნიშნულია; Belokany (ბელაქანი) — აღნიშნულია; Kakh (კახი) — აღნიშნულია; ადმინისტრაციული საზღვრის ხაზები ჩანს; ჭარი — ცვალებადი; საინგილო — იშვიათად/არ ჩანს.

თავისებურებები: შტილერის ხელატლასის ბოლო, მეათე გამოცემა; ძალიან იშვიათი — ცნობილია მხოლოდ რამდენიმე ეგზემპლარი; დაიბეჭდა მეორე მსოფლიო ომის ბოლო თვეებში (სავარაუდოდ 1945 წლის აპრილი ან მაისი); დეტალური ლეგენდა მარცხენა ქვედა კუთხეში განმარტავს ქალაქების კატეგორიებს, რკინიგზას, საზღვრებს და სახელმწიფოთა ფერებს.

Этнографическая карта Кавказского края (კავკასიის მხარის ეთნოგრაფიული რუკა)

სათაური: „Этнографическая карта Кавказского края» (კავკასიის მხარის ეთნოგრაფიული რუკა)

თარიღი: სავარაუდოდ 1880–1890-იანი წლები (რუსეთის იმპერიის პერიოდი)

ენა: რუსული (კირილიცა), ინგლისური ანოტაციებით.

ფორმატი: დიდი ზომის გასაშლელი რუკა, ფერადი ლითოგრაფია ეთნიკური ზონების აღნიშვნით.

გეოგრაფიული არეალი: კავკასია და ამიერკავკასია; შავი ზღვა, კასპიის ზღვა

ეთნოგრაფიული სტატისტიკური ცხრილი (მოსახლეობის მონაცემები):

ეთნიკური ჯგუფი	რაოდენობა
რუსები (Русские)	1,353,449
სომხები (Армяне)	721,241
აზერბაიჯანელი თათრები (Азербейджанские Татары)	975,788
ქართველები (Грузины)	304,537
ქართველები/იმერელები და გურულები	379,112
ოსები (Осетины)	116,914
ჩეჩნები (Чеченцы)	164,615
ავარები (Аварцы)	155,194
ლეზგინები (Кюринцы)	136,873
დარგინელები (Даргинцы)	88,045
ლაკები (Лаки/Казикумухцы)	35,139
თალიშები (Талышины)	42,999
ქურთები (Курды)	44,485
მეგრელები (Мингрельцы)	197,228
სვანები (Сванеты)	12,069
აფხაზები და აბაზინები	22,576
თუშები (Тушины)	5,033
ფშავლები (Пшавы)	8,144
ხევსურები (Хевсуры)	6,902
უდინები (Удины)	9,668
ებრაელები (Евреи)	28,697
ბერძნები (Греки)	20,293
გერმანელები (Немцы)	15,357
სპარსელები (Персияне)	7,779
სულ კავკასია და ამიერკავკასია	5,370,481

საძიებო ტოპონიმები რუკის კარტოგრაფიულ ნაწილზე:

- **Закаталы** (ზაქათალი) — აღნიშნულია როგორც ადმინისტრაციული ცენტრი
- **Белоканы** (ბელოქანი) — აღნიშნულია
- **Катехи** (კატეხი/ყათეხი) — აღნიშნულია
- **Джары** (ჯარი/ჭარი) — აღნიშნულია
- **Мацехи** (მაწეხი) — აღნიშნულია
- **Кахи** (კახი) — აღნიშნულია
- **Сигнахъ** (სიღნაღი) — აღნიშნულია

თავისებურებები:

- ეთნიკური ზონები აღნიშნულია სხვადასხვა ფერითა და ჰაშურით.
- მარცხენა მხარეს დეტალური სტატისტიკური ცხრილი ეთნიკური ჯგუფების მოსახლეობით.
- ენობრივი ოჯახების კლასიფიკაცია: სლავური, გერმანული, რომანული, პელასგიური, ირანული, ქართული (კარტველური), სემიტური, თურქული, მონღოლური, ლეზგინური და სხვ.
- შენიშვნა: „War Office disposal 1921“ — ბრიტანეთის სამხედრო უწყების შტამპი

წყაროები

Andree, Richard, und *The Times. The Caucasus*. London: The Office of The Times, 1900.

Handtke, Friedrich. *Karte vom Kaukasus*. Glogau: C. Flemming, 1847.

Johnston, Keith. *Turkey in Asia, Asia Minor and Transcaucasia*. London, 1861.

Kiepert, Heinrich. *Vorder-Asien*. H. Kiepert's neuer Hand-Atlas, Nr. 28. Berlin: Dietrich Reimer, 1887.

Münster, Sebastian. *De Terris Asiae Minoris*. Basel, 1572.

Society for the Diffusion of Useful Knowledge (SDUK). *The Countries between the Caucasus and Euphrates*. London, 1835.

Stieler, Adolf, H. Kehnert und H. Habenicht. *Russland, Bl. 6*. Stielers Hand-Atlas, Nr. 49. Gotha: Justus Perthes, 1904/1905.

Stieler, Adolf, und H. Haack (Leitung). *Kaukasien*. Stielers Handatlas 59. Gotha: Justus Perthes, 1944/1945.

Weller, Edward. *The Caucasus (Circassia, Georgia & Armenia)*. London, 1863.

პირთა სახელების საძიებელი

ა

აბაშელი, კუზიბაბაშელი 11, 12, 14, 100,
125, 129, 141, 146, 150, 154, 155, 156,
158, 172, 173, 174, 188, 191, 192, 194,
196, 197, 199, 200, 201, 204, 205, 223,
238, 240, 281, 280, 282, 297, 316, 320,
321, 322, 323, 329, 331, 334, 343, 345,
356, 390, 377, 397, 402, 422, 429, 432
ასრათოვი აბდულ 153
აბდულ ასრათოვი-ალავერდიოლი 152
აგოზნოვი 54
ავალიშვილი 40, 41, 42, 46
ალექსანდრე I 83
ალექსანდრე მეფე, ალექსანდრე II, ალექსანდრე
ხანი 24, 25, 31, 76
ალი-ბეგი 57, 58
ალიევა 72
ალიევი 72
ალიშამელოვი მურადა 154
ანდრე რიჩარდ 497
ანტონ კათალიკოსი 32, 38, 292
არაბული 149, 401, 409, 421, 422, 428, 423,
433, 437
აროუსმითი აარონ უმც. 488
აფაქიძე 69
ახმედოვა გოგაგარჩინა 153
ახმედ სულთან 58

ბ

ბაბაჯანაშვილი მასიკო 215
ბაბაჯანაშვილი შაშა 385
ბაგრატ მეფე 24
ბაგრატონი ვახუშტი 74
ბაგრატონი იოანე 74
ბაკურაძე 14, 15, 23, 31, 48, 104, 109, 114,
121, 124, 147, 149, 153, 158, 166, 184,
190, 305, 323, 358
ბარამიძე ლელი 335, 338, 339, 340
ბარისაშვილი მაია 15
ბაქრაძე დიმიტრი 98
ბალიშვილი 106
ბერიძე 14, 15, 23, 31, 48, 104, 109, 114, 121,
124, 147, 149, 153, 158, 166, 184, 190,
305, 323, 358
ბერძენიშვილი 22, 23, 35, 64, 70, 71, 72, 80,
81, 82, 100, 101, 103, 105, 108
ბონი რიგობერ 487

გ

გაჯიალი 72
გეგენევი 27
გეიბულაევი 101
გიორგი მეცამეტე 13, 45, 46, 84
გიულდენშტედტი 47, 73, 74
გიორგი ხანი 57
გიორგი VIII 57
გმელინი 47
გოგოლაშვილი 140, 141, 143, 147, 150, 188,
292, 305, 307, 313, 320, 323, 329, 330,
337, 338, 340, 343, 384, 400, 401, 402,
403, 411, 421, 422, 423, 428, 433, 434,
437, 443, 464, 466.
გორბაჩოვი ივან 54
გორგიჯანიძე ფარსადან 11, 114
გუდლოვინი ივანე 87
გურამიშვილი დავით 82

დ

დადიანი 337
დავით II (იმამყულიხანი) კახეთის მეფე 35
დავით რექტორი 77
დანიელ ბეგი 57, 59, 96
დვალიშვილი 48
დოდაშვილი სოლომონ 91, 92
დუმბაძე 22, 23, 36, 65, 72, 97, 100, 103, 108

ე

ედელი ზაქარია 11, 97
ეკატერინე II 38, 39, 40
ერეკლე მეფე / ერეკლე II / ირაკლი 16, 31, 33,
37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 79,
84, 103, 258
ერკერტი 11
ესაძე სიმონ სპრიდონის ძე 56

ვ

ვაკულსკი პეტრე 54
ვახტანგ VI 35, 36
ვახუშტი, ვახუშტი ბატონიშვილი 33, 34, 73,
74, 75, 76, 77, 82, 98, 103
ვეროვკინი 7
ვოლკონსკი 27
ვორნცოვი 95

ზ

ზებელე 29
ზისერმანი არნოლდ 61, 62
ზუბარევი 49
ზურაბაშვილი 31

თ

თარაგაი 57
თეიმურაზი 24, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 37
თოფურია ვარლამ 13, 14, 124, 125, 139, 142,
205, 221, 226, 307, 308, 329, 420, 454
თოფურიძე 75

ი

იბრაჰიმ ალა ირაფი ოღლი 54
იმნაიშვილი გრიგოლ 11, 14, 100, 114, 116, 117,
118, 119, 123, 128, 137, 138, 143, 144,
150, 156, 157, 159, 169, 172, 174, 184,
188, 194, 196, 198, 199, 211, 212, 213,
218, 219, 223, 232, 233, 234, 241, 242,
244, 249, 257, 264, 267, 279, 280, 281,
287, 292, 293, 294, 297, 298, 303, 307,
308, 313, 316, 320, 321, 323, 329, 331,
334, 343, 355, 356, 358, 368, 372, 373,
374, 376, 390, 397, 398, 399, 402, 421,
424, 429, 432, 433, 436, 442, 443, 459
იმნაიშვილი ივანე 420
იმნაიშვილები 452, 454
იოსელიანი პლატონ 45, 46

კ

კარგონოვი 50, 51
კარტოზია 176, 339
კაჭარავა 106
კეკელიძე კორნელი 69
კენერტი პ. 498
კიპერტი ჰაინრიხ 479, 483, 495, 496
კნორინგი გენერალი 83
კობიაშვილი 382
კოლობაკინი 51
კონსტანტინე ხანი 24
კოცეხუ 48, 49, 90, 105

ლ

ლევან მეფე 24, 25, 26, 33, 34,
ლეონ ბატონიშვილი 38
ლეონ მეფე 22
ლინევიჩი 53, 57, 58, 59, 60, 61

მ

მამედ ხან მურზა 29
მამედ ხასან-ხანი 84
მარგიანი 443, 444, 446
მარტიროსოვი 221, 308, 330
მიუნსტერი სებასტიან
მაჭავარიანი 250
მაჭარაძე 250
მახოვსკი კარლ 54
მელეშკო ტიმოფეი 54
მელიქიშვილი დამანა 125, 350
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ 76, 77, 78
მროველი ლეონტი 68
მუნში ისქანდერ 23, 24, 25, 74
მურთაზაევი 72, 101
მუსხელიშვილი 68, 69, 70, 71
მუნხანბატონ- ბაგრატიონი 42

ნ

ნახუცრიშვილი 15
ნაპირელი 15
ნიკიფორა 27
ნიკოლოზ კათალიკოსი 31

ო

ორბელიანი გრიგოლ 94, 95, 96, 108
ორბელიანი დიმიტრი 87, 89, 105, 106
ორბელიანი ილიკო 62
ორბელიანი პაპუნა 82
ოქროპირიძე ზურაბ 187
ორბელიანი სულხან-საბა 82
ოქრუაშვილი 100
ოცო-ოღლი 54

პ

პალასი 47
პანინი ნიკიტა ივანეს ძე 38, 40
პაპიძე 387
პაპუაშვილი 23, 30, 66, 68, 69, 72, 100, 103
პასკევიჩი 52, 92, 93
პეტრუშევსკი 108
პოდარსკი 54
პოლიევკტოვი 27, 28, 29, 30
პოსერბსკი 56, 64, 65, 98, 99
პოტიომკინი პავლე 42

რ

რაინესი 41
რამაზ ბეი, რუსთველი ეპისკოპოსი 29

რამაზან ალა ალი ოღლი 54
რამზე ხანი 29
როგავა 443, 444, 446
როსტიაშვილი ნათელა 11, 12, 14, 125, 134,
167, 182, 189, 233, 238, 241, 244, 249,
257, 264, 270, 272, 282, 323, 358
რუმელუ ამირ-სულთან 26
რუმელუ პასან 26

ს

სარჯველაძე 411, 437
სულეიმანოვა 36

ტ

ტარტარაშვილი იოსებ (პესოკა) 246

უ

უელერი ედვარდ
უთურგაძე 141, 142

ფ

ფ.ფონ კლიმანი 50
ფეოდოსია 27
ფეჩევი იბრაჰიმ 25, 26
ფოჩსუა 221
ფუთურიძე 24, 25

ქ

ქავთარაძე ივანე 11, 14, 100, 226, 375, 378,
379, 381, 452, 454, 458, 459, 464
ქერიშანი 37
ქირია 174, 176, 339, 377, 378, 443
ქობალავა 443, 446
ქობულავი გრიგოლ 38, 40

ღ

ღამბაშიძე როგნელა 11, 12, 14, 119, 123, 124,
129, 134, 138, 143, 144, 150, 156, 157,
159, 160, 170, 172, 173, 174, 177, 178,
182, 184, 185, 188, 189, 192, 194, 195,
196, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 211,
212, 222, 223, 226, 229, 232, 233, 234,
237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 249,
257, 262, 263, 264, 265, 271, 273, 279,
280, 281, 282, 283, 287, 288, 289, 291,
292, 297, 298, 307, 308, 309, 310, 313,
316, 320, 321, 322, 323, 326, 331, 334,

343, 358, 374, 375, 376, 382, 389, 390,
391, 393, 394, 395, 398, 399, 400, 401,
402, 403, 413, 422, 429, 432, 439, 447,
449, 450, 451, 453, 459, 462, 468

შ

შაბაზ, შაკბაზ, შაკ-აბას პირველი 73, 74, 76,
77, 78, 156, 157
შაკ-თამაზ I 26
შაბანოვა მერი 152, 261
შაბანოვი ბალაღ 153, 386, 453
შაბანოვი ზაურ 153
შაბანოვი შორენა 18, 237
შანიძე აკაკი 11, 119, 123, 138, 140, 176, 202,
205, 213, 217, 221, 292, 319, 321, 335,
339, 357, 358, 387, 389, 413, 420, 437,
449, 452, 454, 458
შარაშენიძე 31, 48, 109, 114, 124
შაკ-ყული 26
შიოშვილი მარიამ 18
შტილერი ადოლფ

ჩ

ჩანგაშვილი 100
ჩართოლანი 221, 222, 223, 226, 227, 231, 233
ჩარკვიანი კანდიდ 124
ჩერნიავესკი 54
ჩერნიშევი 53
ჩიქობავა არნ. 11, 116, 119, 139, 140, 174,
176, 213, 221, 373, 378, 420, 454, 455,
458, 466
ჩხეიძე სეზნია 36

ც

ცაგარელი 38, 39, 42, 43, 44, 46, 77, 83
ციციანოვი 83, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 93, 103,
105

ძ

ძიმიგური 100, 116, 186, 195, 298, 305

წ

წვერავა 48
წიწა 123

ჭ

ჭავეჭავაძე გარსევან 42
ჭანტურია 337

ზ

ზალავეი 72, 101

ზაპიზოვი 50, 78

ზარიტოვი 27

ზახანაშვილი ალექსანდრე 80, 99, 116

ზელაშვილი იოანე, იოანე ბერი 91, 92, 108

ჯ

ჯავახიშვილი ივანე 37, 38, 42, 51, 55, 79

ჯანაშვილი არჩილ 124

ჯანაშვილი დიმიტრი 31, 70, 76, 97, 98, 121, 122, 123, 17

ჯანაშვილი მოსე 11, 14, 17, 65, 79, 97, 99, 107, 114, 115, 124, 143, 168, 174, 211, 213, 221, 222, 249, 291, 316, 320, 377,

ჯანგიძე ვენერა 11, 12, 100, 125, 334, 375, 376, 377, 390, 443

ჯაფარიძე 23, 35, 104

ჯიქია 25, 26

ჯონსტონი ალექსანდერ კიტ 483, 492

ჯორბენაძე ბესარიონ 11, 100, 140, 142, 143, 158, 159, 165, 167, 168, 175, 176, 184, 188, 189, 200, 201, 282, 307, 320, 322, 329, 330, 334, 339, 386, 390, 415, 443, 458, 463, 464

ჯორჯაძე დიმიტრი 96

პ

პააკი პ. 483, 499

პაბენიხტი პ. 498,

პანდტკე ფ. 483, 490

პასრათოვი პასრათ, ომარაშვილი ასრათ 11, 12, 14, 18, 100, 134, 238, 244, 254

პიუზი უილიამ 494

А

Andree Richard 479, 483, 485, 504

С

Chapman 489

Н

Haack Н. (Leitung) 481, 485

Hall 489

Handtke Friedrich 491

Ј

Johnston Keith 478, 492

К

Kiepert Heinrich 479

М

Münster Sebastian 504

St

Stieler Adolf 480, 481, 485, 504

W

Weller Edward 478, 485, 493, 495

А

Али султан 86

Аргутинский Долгорукий 96

В

Вольф Николай Иванович 95

Воронцов 95, 96

Г

Гудович 83, 86

Д

Даніель-Бек 96

К

Кнорринг 83, 86

М

Мирза-Хусейн оглу 86

Молла юзбаши 86

Т

Тарагай 57

Ц

Цицианов 83, 86

Ш

Шокалы-юзбаши оглы 86

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

ა

აგრი წყალი, მდინარე აგრი 65, 99
აზერბაიჯანი 9, 13, 22, 23, 44, 63, 64, 66, 68,
101, 113, 125, 467, 498, 499
აზიატიკა 487
ალაზანი 46, 61, 62, 65, 73, 74, 75, 172
ალათეშური 113, 114, 118, 169, 246
ალბანეთი, ალბანია, ალვანია 67, 68, 69, 70, 71,
72, 101, 475, 486, 487
ალვანი 92
ალი-აბადი, ალიაბადი, ალიაბათი, ალაბათი 49,
50, 59, 85, 86, 89, 91, 92, 95, 103, 78, 87,
88, 94, 105, 108, 113, 114, 116, 117, 118,
119, 130, 150, 151, 152, 153, 154, 172,
223, 232, 262, 317, 386, 399, 453
ალბეგლო 57, 58, 76, 113, 114, 117, 118, 119,
120, 121, 150, 237, 239, 240, 261, 291,
377,
ალის სასულთნო, ალის-სულთანი, ალის
სულტანი, ალისსულტანი 30, 54, 55, 76, 77,
80
ალმალო 50, 57, 59
ამანლო 59
ამიერკავკასია 492, 501
ასურეთი 489
ასტრახანი 489,
აღმოსავლეთ კახეთი 22, 23, 24, 27, 28, 31, 32,
33, 41, 63, 66, 72, 73, 82, 104, 108
ახლო აღმოსავლეთი 488, 495

ბ

ბაბალო 50, 57, 59
ბაზარი 28, 32, 49, 71, 92, 96
ბაიმატლო 50
ბაში-აჩუკი 24, 26
ბეიდარლო 59,
ბელაქანი 9, 34, 49, 51, 53, 54, 55, 63, 64, 65,
66, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 84, 95, 113, 114,
477, 480, 481, 482, 483, 489 490, 491,
492, 494, 495, 496, 497, 499
ბელაქნის ბილიკი 65
ბელაქნის წყალი 75
ბელაქნის ხეობა 77
ბეჟიტების ოლქი 75
ბერსიანი 50

ბეუქ-ქოთოქლუ 59
ბოთანი, ბოეთანი 76
ბორჩალო 45
ბოჭორმა 32

გ

გაგაზის წყალი 65, 80
განუხი 76
განჯა 92
განჯა-ერევნის სახანო 37
გალმა მხარე, გაღმა მუარი, გაღმამხარი 23, 33,
34, 50, 63, 66, 69, 72, 73, 74, 82, 83
გიორგიევსკი 41, 45
გიშ-არიში 70, 71
გიშის წყალი 73, 75
გოგამი, გუგამი 49, 50
გოგლარი 50
გოღბარანი 49
გრემი 24, 26, 28, 92
გუდოვ-ყარა 49
გურიის მიწები 29
გურჯაანი 54

დ

დაბლა ჭარი 76
დარდაკარი 49
დარტუკაზი 50
დასავლეთ ალბანეთი 70
დაღესტანი 25, 47, 65, 69, 78, 95, 477, 488
დეგმა-დაგელდი 59
დიდი ლაიჯი 50

ე

ელისენი, ენისელი 24, 32, 51, 53, 54, 55, 63,
73, 74, 75, 78, 79, 98, 100, 114
ელისუ 31, 34, 63, 73, 78
ელისუს ბილიკი 65
ელისუს სასულთნო, ილისოს სასულთნო 31, 37,
45, 51, 52, 57, 64, 66, 76
ენგიანი /ჰენგიანი 49, 87, 88, 99, 100, 103, 113,
114, 118
ენგილიისკი 54
ერაყი 488, 492
ერევანი 37, 45, 76
ერუშეთი 72

პ

ვარდიანი 32, 76
ვართაშენი 91, 92
ვაჟირი 91
ვერხაია 88

ზ

ზაგამი, ზაგანი, ზაგემი 76, 95, 113, 114, 118,
ზაქათალა, ზაქათალი 9, 14, 17, 44, 49, 53, 54,
55, 56, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 78, 97, 98,
120, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 489,
490, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 499

ც

ცერეთ 73

თ

თალა 34, 49, 76
თასმალო, თასმალუ 50, 87, 88, 95, 113, 114,
118, 121, 251, 275
თეიმურაზის მიწა, თეიმურაზის მიწები 28, 29,
30
თელავი 54, 65, 73, 179
თისმალო 49
თრიალეთი 92
თოლა 74
თურდოს ხევი 68
თურქეთი 13, 22, 38, 57, 330, 499
თურქმენეთი 498

ი

იბახლო 59
იბერია 67, 68, 69, 70, 71, 471, 475, 486, 487,
489
იერუსალიმი 28
ითითალა 113, 119, 459
იმერეთი 24, 26, 40, 53, 57
იმერეთის მიწები 29
ინგეანი 50
ირანი 26, 499
ისმაღალური 87, 88

კ

კაბადარა, კაბზიდარა 49
კავკასი 75
კავკასია 22, 25, 26, 42, 47, 51, 53, 55, 56, 57,
64, 65, 66, 77, 87, 90, 101, 475, 476, 486,
488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496,

497, 498, 499, 501

კავკასიონი 65, 66, 68

კაისარლო 59

კაკ-ელისენი, კაკ-ენისელი 32, 43, 53, 64, 66,
72, 73, 74, 78, 82, 103, 104, 107, 108, 115,
123, 143

კაკი, კახი 31, 44, 63, 73, 74, 107, 114, 116,
123, 232, 361, 448, 459, 477, 480, 482,
483, 489, 490, 491, 492, 495, 496, 497,
499

კანდახი 49

კანნი-კუბიზი 64

კაპანახჩი 49

კაპის-ღარის ბილიკი 65

კასპიის ზღვა 47, 61, 486, 488, 489, 490, 491,
492, 494, 495, 497, 499, 501, 498, 499,
501

კასპიისპირეთი 48

კატეხი 22, 34, 49, 66, 73, 75

კახეთი 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 50, 51, 54, 56, 57, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78,
82, 83, 86, 104, 105, 108, 118

კახეთ-ჰერეთის მიწები 55

კახოვანი 96

კებეც-ღარა 50

კვერნაქი 65

კინდერგალა 50

კიპჩაღი 59

კირგილი 49

კიჩკ-ქოთოქლუ 59

კლარჯეთი 72

კოლხეთი 475, 486, 487, 489

კონდახი 87, 88

კოსორი 76

კულმუხი 73, 75

ლ

ლაგოდეხი 32, 73

ლაიჯი 50

ლაღალღო 50

ლაღაპამა 49

ლაღა-ფაშა, ლაღაფაშა 87, 88, 251

ლინევიჩი 53, 57, 58, 59, 60, 61

ლუჩეკი 65

მ

მაკაბანი 75

მაკაბელი 75

მამრეკი 49
 მარსიანი 49
 მაწეხი, მაწიხი, 49, 50, 76
 მაწის წყალი 74
 მაჭი 74
 მაჭის ხეობა 74
 მესოპოტამია 489
 მესაბაში 57, 58, 59, 113, 114, 118, 448
 მთიანი მაჰალი 61
 მოსაბრუნი 73, 76
 მოსული, მასული 49, 50, 88, 113, 119, 151, 159
 მტკვარი 25, 62, 68
 მუხახი, მუხანი 34, 49, 65, 66
 მუხახის ბილიკი 65
 მუხრახი 76
 მცხეთა 31, 32

ნ

ნოვოზაქათალი 54, 55
 ნოზპატო 75
 ნუხი 99
 ნუხის მაზრა 65

ო

ონჯალო 57, 59,
 ოსმალეთი 9, 22, 25, 26, 36, 37, 38, 39, 40, 42,
 45, 51, 52, 80, 476

პ

პადარი 50
 პატარა ჭარი 76, 107
 პატარა 50
 პეტერბურგი 47, 83, 91
 პოსტაჰინის ტყეები 75

რ

რანი 68, 69
 რია 29
 რიხოტალა 49
 რუსეთი 26, 30, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45,
 46, 47, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 73, 65, 80,
 82, 83, 84, 86, 101, 103, 104, 106, 107,
 476, 499
 რუსთავი 68

ს

საინგილო 11, 12, 14, 16, 17, 43, 44, 45, 53, 54,
 55, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 78, 79, 21, 23,

24, 27, 28, 33, 34, 41, 44, 51, 62, 63, 64,
 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 79, 80,
 81, 82, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
 103, 104, 105, 107, 108, 109, 113, 114,
 116, 123, 124, 125, 149, 467, 479, 482,
 483, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495,
 496, 497, 499

საკუთრივ საქართველო 71

საკუთრივ ჰერეთი 69

სამების ხევი 68

სამეგრელო 29, 99

სამთაწყარო 113, 118, 293

სამური 61, 65

სამცხე 72

სამცხე-საათაბაგო 42, 45

სამხრეთ დაღესტანი 65

საპენჩი 49

სარმატია 487

საქართველო 9, 11, 22, 23, 25, 26, 27, 36, 37,
 40, 41, 42, 43, 45, 47, 51, 53, 55, 71, 16,
 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 38,
 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 56,
 57, 61, 64, 66, 67, 68, 71, 73, 74, 77, 79,
 82, 83, 84, 85, 88, 89, 91, 92, 99, 101, 106,
 107, 113, 108, 109, 114, 116, 118, 352,
 125, 126, 142, 205, 213, 216, 221, 282,
 385, 489, 498, 499

სიღნაღი 91

სიღნაღის მაზრა 65

სომხეთი 486, 489, 498, 490, 491, 494, 495,
 498, 499

სპარსეთი 22, 23, 26, 27, 34, 36, 37, 39, 40, 42,
 45, 52, 77, 476, 488, 491, 497, 498

სპარსეთის ყურე 495

სპერი 72

სუვაგილი 34

სუმაილი 49

სუმაილი 50

სუსკენტი 57, 59

ტ

ტაო 72

ტარტარია 487

ტუბ-ნურუჩი 49

ტფილისი 91, 25, 92

უ

უზუნ-თალა 59

უჯარმა 68

ფ

ფადარი 32, 76
ფესტიველი 59
ფიფინეთი 22, 33, 34, 73, 76

ქ

ქათალფარები 50
ქართლ-კახეთი 32, 37, 38, 42, 45, 47, 51, 74, 75, 86,
ქართლი 23, 31, 36, 30, 31, 35, 36, 42, 45, 68, 69, 70, 74, 175
ქემური 50
ქერდემური 50
ქიზიყი 46, 73, 107
ქიში 29
ქოთოქლო, ქოთუქლო, ქოთოქლე 59, 113, 114, 118, 150, 215, 311, 316, 377, 385

ლ

ლანუხი, განუხი, ღანუვი 32, 74, 76

ყ

ყაზახი 45
ყაზახეთი 498
ყაზმაღიარი 59
ყანა 64
ყანი-ყობი 65
ყარაბარდური 50
ყარაბაღი 70
ყარაღულაკი 34
ყარა-თაღა 59
ყარა-თუბან-ჩაი 64, 65
ყარა-სამური 65
ყარაღაჯი 73
ყარა-ჩაი 64
ყარახაყიანი 50
ყარაჯილი 49
ყაფურწყალი 25
ყაფუჩაი 80
ყორღანი, ყორაგენი (ასეა!) 49, 50, 57, 59, 113, 118

შ

შაქი ზღვა 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 497, 498, 499, 501
შაკიხი 73, 114
შამახია 78
შამშადილი 45, 76

შაქი, შაქის ქვეყანა, შაქის სახანო 45, 70, 71, 77
შახლიარი 60
შაჰის მიწა, შაჰის მიწები 29, 30
შირაზის ველი 64
შირაზის ფერდობი 65
შირვანი 45, 70, 488
შოთავარი 50, 57, 59
შოშევანი 49
შტორის სევი 68
შუღულულო 49

ჩ

ჩარდახი 49, 76
ჩერქეზეთი 489, 494
ჩობანქალი 50

ც

ციც-გომბორი 65

ძ

ძაგანი 50

წ

წაბლუანი 49
წახური 34, 57, 58, 62, 65
წახურის მაჰალი 65
წინუბანი, წილუბანი 76
წუქეთი 73, 76, 114

ჭ

ჭანდრისხევი 49, 50
ჭარანი 32
ჭარ-ბელაქანი 31, 32, 37, 38, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 63, 64, 65, 66, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 94, 95, 97, 105, 106, 107
ჭარი 34, 36, 49, 50, 52, 76, 79, 107, 178, 473, 477, 482, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 499
ჭარის ბილიკი 65

ხ

ხიცი 57
ხორავის მთაგრეხილი 65
ხორანთა 73
ხუნანი 68
ხუნჯახი 74, 75
ხუნძეთი 69

ჯ

ჯავახეთი 72
ჯალაირი 59
ჯინიზი 34, 49, 76
ჯიჟაბაზი 49

ჰ

ჰერეთი 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 82, 101

А

Arménie 488

В

Belakan, Belokany, Bielacan 473, 483, 485,
489, 490, 491
Black Sea 489, 490, 492, 494, 495, 497

С

Chirvan 488

Д

Daghestan 488

К

Kakh, Kakhi, Kakhski 473, 482, 483, 485,
492, 495, 497, 499

М

Mer Caspienne 488
Mer Noire 488

Р

Pontus Euxinus 489, 490, 495

ს

Saingilo 473, 483

Т

Tschar/Jar, Džar/ Čar 473, 483, 491

З

Zaqatala, Zakatala, Zakatali, Zakataly 473,
478, 480, 483, 485, 492, 494, 497, 499

А

Алазани 56
Али-Абад 88
Али-Абадския Грузинскія деревни 92, 93
Алибегло 57
Алмало 56

Б

Бабало 57
Башачинские земли 29
Белоканы 473, 483

В

Верхая 88

Г

Грузия 86
Грузинская Албанія 70
Грузинская земля 29
Грузинское царство 29
Гурельские земли 29

Д

Дадьян 29

З

Загани 88
Закатала 473, 483

И

Исмалаури 88

К

Караганъ 57
Карталея 29
Карталиния 30
Ках, Кахъ Кахи, 39, 57, 96, 473, 483
Кახетია 53, 56, 70
Кондахи 88
Кохогане 96
Курагани 56

Л

Лала-паша 88

М

Мешабашъ 57

Мосули 88

О

Онджало 57

Р

Россия 86

С

Саингило 66, 473, 483

Сускентъ 57

Т

Тасмало 88

Ш

Шатоваръ 57

Э

Энгіани 88

Эретія 70

ბიბლიოგრაფია

- არაბული 1980 - იე დაბოლოების საკითხი I თურმეობითში, სმამ 97, N 3, თბილისი, 1980.
- არაბული 1981 – ავთანდილ არაბული, მასვილი ხევსურულ დიალექტში, ქესს, V, თბილისი, 1981.
- არაბული 1983 - ავთანდილ არაბული, ია დაბოლოებისა და მეშველზმნიან ფორმათა საკითხი პირველ თურმეობითში, საენათმეცნიერო ძიებანი, თბილისი, 1983.
- არაბული 1984 - მესამე სერიის ნაკვეთულთა წარმოება და მნიშვნელობა ძველ ქართულში, თბილისი 1984.
- აფაქიძე 1959 - ანდრია აფაქიძე, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, II, თბილისი, 1959.
- ბაგრატიონი 1941 - ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერა სამეფოსა საქართველოს (საქართველოს გეოგრაფია), ნ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941.
- ბაგრატიონი 1986 - იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, საქართველოს ისტორიის წყაროები 41, თბილისი, მეცნიერება 1986.
- ბაკურაძე 2024 - ლ. ბაკურაძე, ხარისხის ფორმები ინგილოურში, XLIV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბილისი, 2024.
- ბაკურაძე, ბერიძე 2025 - ლია ბაკურაძე, მარინა ბერიძე, ერთი პოლემიკის შესახებ ინგილოურის თაობაზე (XIX საუკუნის 90-იანი წლების პრესის მასალების მიხედვით), XLV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2025.
- ბარამიძე 1964 - ლელი ბარამიძე, ზოგიერთი ტიპის მეშველ-ზმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ძველ ქართულში, თსუ ძველი კათედრის შრომები, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ტ.9, 1964, გვ. 95-151.
- ბარიხაშვილი, ნაპირელი 2022 - მაია ბარიხაშვილი, ელენე ნაპირელი, ახალი მასალები ქდკ-ის ინგილოური ლექსიკონისთვის, XLII რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2022.
- ბატონიშვილი 1854 - ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისა, ქართლის ცხოვრება, ნაწილი II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, 1854.
- ბატონიშვილი 1973 – ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება IV, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ. 1973.
- ბატონიშვილი იოანე 1986 - იოანე ბატონიშვილი ქართლ-კახეთის აღწერა წელსა 1794-1799-ში, ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები V, 1986.
- ბაღიშვილი, კაჭარავა 2024 - აღინა ბაღიშვილი, ნანული კაჭარავა, ტერმინ ინგილოს ეტიმოლოგიისათვის, თსუ, 2024.
- ბახია - ოქრუაშვილი 2014 - სალომე ბახია-ოქრუაშვილი, Этнососоциальные проблемы грузинского населения в современном Азербайджане, კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, N15, 2014.
- ბერიძე 1994 – მარინა ბერიძე, სამცხურის ძირითადი თავისებურებანი, დისერტაცია, თბილისი, 1994.
- ბერიძე 1994 - მარინე ბერიძე, “ გიეს » ტიპის ზმნათა დაბოლოების საკითხისათვის ქართულში, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1994, გვ.157-164.
- ბერიძე 1998: მარინე ბერიძე, სტატიკურ ზმნათა ერთი ჯგუფისა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის წარმოების საკითხისათვის, საენათმეცნიერო ძიებანი, VII, 1998, გვ.68-74.

ბერიძე 2010 - მარინე ბერიძე, პერფექტულობის გამოხატვისათვის ქართულში, გურამ კარტოზიას 75 წლის იუბილესადმი მიძღვნილი კრებული, თბილისი, 2009, 93-105.

ბერიძე 2019 - მარინა ბერიძე, პარადიგმული სტერეოტიპი და ლინგვისტური რეალობა (ფერეიდნული სახელური ფორმაწარმოების ზოგი საკითხისათვის – ხმოვანფუძიანი სახელების ბრუნება), XXXIX რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2019.

ბერიძე 2023 - მარინა ბერიძე, ნინო შარაშენიძე, ენობრივი ცვლილება და კუნძულური დიალექტის არჩევანი (მოძავალი დროის გამოხატვა ინგილოურში), რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, XLIII, 2019.

ბერიძე, ბაკურაძე, შარაშენიძე 2024 - მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ნინო შარაშენიძე, საბჭოთა პოლიტიკის ინგილოური კულისები (საარქივო მასალების მიხედვით), ქართველური ენობრივი მრავალფეროვნება, მოხსენება, 2024.

ბერიძე 2024 - მარინა ბერიძე, როგნდა ღამბაშიძე – ინგილოური დიალექტის მკვლევარი (დაბრუნება 75 წლის შემდეგ), XLIV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2024.

ბერიძე 2025 - მარინა ბერიძე, პოტენციური შესაძლებლობის არჩევანი თუ ენათა კონტაქტის შედეგი? – აწყობის მეშველზმნიანი წარმოება ქართული ენის ინგილოურ დიალექტში, XLV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2025.

ბერიძე და სხვ. 2018 - მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ნიკოლოზ ნახუცრიშვილი, ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტის კოპუზული ლექსიკონი, 2018.

ბერიძე და სხვ. 2025 -მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ნინო შარაშენიძე, ინგილოური ქრონიკები, 2025.

ბერიძე, ბაკურაძე 2020 - ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტი, მერიდიანი, თბ., 2020.

ბერიძე, ბაკურაძე 2025 - მარინა ბერიძე, ლია ბაკურაძე, ნაცვალსახელის წარმოების ზოგი საკითხისათვის ინგილოურში, თსუ არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 84-ე სამეცნიერო სესია (თეზისები), 2025.

ბერიძე, შარაშენიძე, ნადარაია 2022 - მ. ბერიძე, ნ. შარაშენიძე, დ. ნადარაია, ქდკ-ის ონლინლექსიკონები, VI საერთაშორისო კონფერენცია: ენა და თანამედროვე ტექნოლოგიები -ტექნოლოგიები მრავალენოვანი ინტერნეტისათვის, მასალები, 2022.

ბერძენიშვილი 1944 - ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბილისი, 1944, გვ.173.

ბერძენიშვილი 1951 - Н. Бердзенишвили, Историческая справка о Саингило, შსს არქივის მასალები, 28 თებერვალი, 1951 წელი, ფონდი 14, აღწერა 24, საქმე 296, გვ.118-137.

ბერძენიშვილი 1966 - ნიკო ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან (მოკლე ისტორიული ცნობა), საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. 3, თბ., 1966.

ბერძენიშვილი 1990 - ნიკო ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, მეორე გამოცემა, 1990. <https://iverieli.nplg.gov.ge/bitstream/1234/56166/5/Saqartvelos-Istoriis-Sakitxebi-1990-Gateqstebuli.pdf>

ბოცვაძე 1968 - თ. ბოცვაძე, საქართველო - დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან XV-XVIII სს., თბ., 1968.

გაბუნია 1989 - კახა გაბუნია, როული თანდებულების საკითხისათვის ქართულსა და სვანურში; იკე, XXVIII ტ.; თბ., 1989.

გაბუნია 1990 - კახა გაბუნია, მა- / მო-, შა- / შე-ზმნისწინთა განაწილებისათვის ქართული ენის დიალექტებში; დიალექტოლოგიური კრებული; თბ., 1990.

გაბუნია კახა 1993 - კახა გაბუნია, ზმნისართის წარმოება და ფუნქციები ქართველურ ენებში, 1993.

გამრეკელი 1858 - ნიკოლოზ გამრეკელი, სულგრძელობა საქართველოს მეფის ირაკლი მეორისა,

ცისკარი, 1858.

გამყრელიძე და სხვ. 2013 - გ. გამყრელიძე, დ. მინდორაშვილი, ზ. ბრაგვაძე, მ. კვაჭაძე და სხვ., ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი 2013.

გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961 – ივანე გიგინეიშვილი, ვარლამ თოფურია, ივანე ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია I, 1961.

გიულდენშტედტი 1962 - იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის „მოგზაურობა საქართველოში, 1962.

გოგოლაშვილი 1984 - დრო-კილოთა მეორე სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბილისი, 1984.

გოგოლაშვილი 1996 - გიორგი გოგოლაშვილი, ხმოვანთა ცვლის ერთი თავისებური შემთხვევა აჭარულში; ბ. ჯორბენაძის საზოგ. III სამეცნ. კონფ.; თეზ.; თბილისი, 1996.

გოგოლაშვილი 2010 - გიორგი გოგოლაშვილი, ქართული ზმნა (ფორმაწარმოების საკითხები), მერდიანი, თბილისი, 2010.

გოგოლაშვილი და სხვ. 2011 – გიორგი გოგოლაშვილი, ავთანდილ არაბული, მურმან სუხიშვილი, მარიამ მანჯგალაძე, ნინო ჭუმბურიძე, ნინო ჯორბენაძე, თანამედროვე ქართული ენის მორფოლოგია, სალიტერატურო ენა, 2011, გიორგი გოგოლაშვილის საერთო რედაქციით, თბილისი, 2011.

გოგოლაშვილი 2013 - გიორგი გოგოლაშვილი, სისტემური ენობრივი ცვლილებები და ნორმატიული რეკომენდაციები, კრებულში: ქართული სალიტერატურო ენა (ნარკვევები), 2013.

გოგოლაშვილი და სხვ. 2016 – გიორგი გოგოლაშვილი, ნინო შარაშენიძე, გიორგი ცოცანიძე, ნინო ჭუმბურიძე, თანამედროვე ქართული ენის მორფოლოგია, II. დიალექტები, გ. გოგოლაშვილის რედაქციით, თბილისი, 2016.

გოგოლაშვილი, არაბული 2016 - ახალი ქართული ენა, სალიტერატურო ენის მორფოლოგია, ზმნა, გიორგი გოგოლაშვილისა და ავთანდილ არაბულის რედაქციით, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 2016.

გოგოლაშვილი და სხვ. 2017 – გიორგი გოგოლაშვილი – იდეის ავტორი და პროექტის ხელმძღვანელი, ახალი ქართული ენა. წ. III, დიალექტების მორფოლოგია: კრებსითი ანალიზი, ავთანდილ არაბულის რედაქციით, 2017.

გოგოლაშვილი 2017 - გიორგი გოგოლაშვილი, ზმნისწინთა მონაწილეობის საკითხისათვის ქართული ენის დიალექტებში, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია `ენა და კულტურა, III, 2017.

გურული 2007- ვახტანგ გურული, ერთმორწმუნე რუსეთი მითი და რეალობა, 2007.

გურული 2013 - ვახტანგ გურული, გეორგიევსკის ტრაქტატი, უნივერსალი, თბილისი. 2013.

გურული 2016 - ვახტანგ გურული, გეორგიევსკის ტრაქტატი, ჟურნალი ჩემი სამყარო N12, 2016.

დადიანი, ჭანტურია 2022 - ეკა დადიანი, ფიქრია ჭანტურია, მეშველზმნიანი წარმოებისათვის ტაოელ ქართველთა მეტყველებაში, 2022.

დათუკიშვილი 1944 - გ. დათუკიშვილი, კახური კილო, საკანდიდატო დისერტაცია (დამოწმებულია როგორც დაზამბიძის შრომის მიხედვით).

დათუკიშვილი 2024 - ქეთევან დათუკიშვილი, ნაცვალსახელთა კლასიფიკაციისთვის თანამედროვე ქართულში (პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები) ქართველური ენათმეცნიერება თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 2024.

დედაბრიშვილი 2000 - გულნარა დედაბრიშვილი, იონა ხელაშვილის ეპისტოლური არქივი (1809-1835 წ.წ.) შეადგინა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და შენიშვნები დაურთო გულნარა დედაბრიშვილმა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000.

დროება 1866 - გაზეთი დროება N43,44, 1866.

დროება 1866 - გაზეთი დროება N39-42, 1866.

დროება 1867 - გაზეთი დროება N47, 1867.

დროება 1867 - გაზეთი დროება N48, 1867.

დროება 1867 - დროება N49, 1867.

დროება 1868 - გაზეთი დროება N21, 1868.

დროება 1883 - წიწა, კაკილამ, გაზეთი დროება N138.

ლუმბაძე 1948 - მამია ლუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, ისტ. მოამბე 481-482, საისტორიო მოამბე 4, თბ. 1948.

ლუმბაძე 1953 – მამია ლუმბაძე, აღმოსავლეთ კახეთის საინგილოს ისტორიიდან, თბ., 1953.

თეთრაძე 2022 - მაკა თეთრაძე, შირინბეი ჰაჯიევის „ინგილოები“ – ინგილოთა ეთნოგენეზის საკითხები აზერბაიჯანულენოვან სამეცნიერო ღისკურსში, არნ. ჩიქობავას საკითხავები XXXIII, 2022.

თეთრაძე 2024 - მაკა თეთრაძე, დაკვირვებანი სოფელ სამთაწყაროს ინგილოურზე, XLIV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2024.

თოფურია 1925 - ვარლამ თოფურია, ქართლური, არილი : ტფილისის უნივერსიტეტის რექტორის პროფესორ ივანე ჯავახიშვილისადმი მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის 25 წლის თავზე (1900-1925) მიძღვნილი კრებული, 1925.

თოფურია 1979 - პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ქართველურ ენებში, შრომები III, თბ., 1979.

ცინცაძე 1783 - იასე ცინცაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, (ЦВИА, პოლიომკინის ფონდი, კონა N3, საქმეN 6, ფურც. 27).

ივერია 1882 - გაზეთი ივერია N11, 1882.

იოსელიანი 1917 - პლატონ იოსელიანი, ტრაქტატი ანუ პირობები მის, თუ საქართველო რა დაპირებით შეუერთდა რუსეთის იმპერიას, მეფე გიორგის ცხოვრებიდან, თბილისი, გამოცემული ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ 1917 წელს.

იმნაიშვილი 1966 - გრიგოლ იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, 1896.

იმნაიშვილი 1947- გრიგოლ იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, I, გამოკვლევა, თბილისი, 1947 (საქანდიდატო დისერტაცია).

იმნაიშვილი 1954 - გრიგოლ იმნაიშვილი, ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში, იკე, VI, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954.

იმნაიშვილი 1966 - გრიგოლ იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბილისი, „მეცნიერება“, 1966.

იმნაიშვილი 1971 - ივანე იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ.1. ნაწილი II, თბილისი, 1971.

იმნაიშვილი, იმნაიშვილი 1996 - ი. იმნაიშვილი, ვ. იმნაიშვილი, ზმნა ძველ ქართულში, ნაწილი I, მაინის ფრანკფურტი 1996.

იოსელიანი 1893 - პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება მეფე გიორგი მეცამეტისა და საქართველოს რუსეთთან შეერთება - აღწერილი პლატონ ეგნატეს ძის იოსელიანის მიერ - მეორედ გამოცემული ზ. ჭიჭინაძისგან - თფილისი - 1893.

იოსელიანი 1917 - პლატონ იოსელიანი, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, ტრაქტატი ანუ პირობები მის, თუ საქართველო რა დაპირებით შეუერთდა რუსეთის იმპერიას“, 1917.

იოსელიანი 1936 - პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა (აკაკი გაწერელიას გამოცემა), თბილისი, 1936.

კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, N15, 2014.

კაკაბაძე 1913 – ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები ტ. II, ტფილისი, 1913.

კაკაბაძე 1920 - სარგის კაკაბაძე, მოსახლეობის რიცხვი საქართველოში XVI-XVIII საუკ. სივრცეზე, კვლევა-ძიებანი, 1920.

კალანკატუაცი 1985 - მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია (ძველი სომხურიდან თარგმნილი ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილის მიერ), 1985.

კარტოზია და სხვ. 2010 - გურამ კარტოზია, რუსუდან გერსამია, მაია ლომია, თაია ცხადაია, მეგრულის გრამატიკული ანალიზი, მერიდიანი, თბილისი, 2010.

კეკელიძე 1926 - კორნელი კეკელიძე, ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები, მიმოხილველი, 1, 1926.

კვჭანტირაძე და სხვ. 2012 - ეკა კვჭანტირაძე, ქეთევან ნადირაძე, გიორგი ოთხმეზური, თამარ ქორიძე, კავკასია ქართულ წყაროებში, ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 2012.

კიკინიშვილი 2003 - მარინე კიკინიშვილი, -ი ელემენტის ერთი ფუნქციისათვის ინგილოური დიალექტის კაკურ კილოკავში, კრებულში: ბესარიონ ჯორბენაძეს, „ქართული ენა“, თბილისი 2003, გვ. 55-58.

კობიაშვილი 2003 - მაია კობიაშვილი, მრავალზნისობის გამოხატვა მოხეურ დიალექტში, კრებულში: ბესარიონ ჯორბენაძეს, „ქართული ენა“, თბილისი, 2003, გვ. 67-73.

კოჭლამაზაშვილი 2003 - ე. კოჭლამაზაშვილი, სამეცნიერო ექსპედიცია საინგილოში,

კოხი 1981 - კარლ კოხი, ბროლიის ველზე გასვლა, 1981.

ლენტი მროველი 1942 - ლენტი მროველი, ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა. . . ანასეული ქართლის ცხოვრება, 1942.

ლომთათიძე 1946 - ქეთევან ლომთათიძე, -ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში, იკე, I, 1946.

მარგიანი და სხვ. 2015 - ქეთევან მარგიანი, რუსუდან იოსელიანი, კვლავ „მოყოფადღესრულის“ შესახებ სვანურში, საენათმეცნიერო საკითხები, 2015.

მარგიანი-სუბარი და სხვ. 2019 - ქეთევან მარგიანი-სუბარი, რამაზ ქურდაძე, მაია ლომია, ევიდენციალობის კატეგორია ქართველურ ენებში, თბილისი, 2019.

მარტიროსოვი 1964 - არამ მარტიროსოვი, ნაცვალსახელები ქართველურ ენებში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1964.

მაჭავარიანი 1985 - მაია მაჭავარიანი, მაჭავარიანი, ფერეიდნულის ზოგი თავისებურება, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XXIII, 1985.

მაჭარაძე 1983 - მაჭარაძე ვ., გეორგიევსკის ტრაქტატი, თბ., 1983, ხელოვნება, 1983.

მეგრელიძე 1960 - დ. მეგრელიძე, მასალები XVIII ს. ოციანი წლების ქართლ-კახეთის ისტორიისათვის, 1960.

მელიქიშვილი 2014 - დამანა მელიქიშვილი, ქართული ზმნის სისტემური მორფო- სინტაქსური ანალიზი, თსუ გამომცემლობა, 2014.

მელიქიშვილი 2015 - მელიქიშვილი დამანა, დროის სამწევრა სისტემის ჩამოყალიბების ისტორიისათვის ქართულში, თსუ ქართული ენის ინსტიტუტი, სამეცნიერო შრომების კრებული ქართველური ენათმეცნიერება III, ეძვნება პროფესორ ჰაინც ფენრიხს, თბ. 2015, გვ. 11-26.

მელიქიშვილი 1935 - ლეონ მელიქიშვილი, საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა, როგორც მასალა ამიერ-კავკასიის საისტორიო გეოგრაფიისათვის : (რუკით) 1935.

მენტეშაშვილი 1940 -პამეტობა ინგილოურში, საქ. სახ. მუზ. მოამბე, ტ. X-B, 1940.

მუსხელიშვილი 1966 - დავით მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, 1966

მუსხელიშვილი 1967 - დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, ტ.3, 1967.

მუსხელიშვილი 1967- დავით მუსხელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში, ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ.3.1967.

ნათაძე 1955 - ნოდარ ნათაძე, მესამე სერიის დრო-კილოთა წარმოების შესახებ ქართულში, იკე, VII, 1955.

ნაპირელი, ბარიშაშვილი 2025 - ელენე ნაპირელი, მაია ბარიშაშვილი, ინგილოური დიალექტის კორპუსული ლექსიკონი, XLV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2025.

ომარაშვილი 1972 -ასრათ ომარაშვილი, საინგილო ქართულ მწერლობაში, ცისკარი N6, 1972.

ორბელიანი 1959 - გრიგოლ ორბელიანი, თხუთმეტა სრული კრებული, 1959.

ორბელიანი 2013 - გრიგოლ ორბელიანი, XIX-XX საუკუნეების ქართველ მწერალთა ეპისტოლარული მეტყველება, ტომი IV, გრიგოლ ორბელიანი (ნაწილი III), გამომც. უნივერსალი, 2013.

ორბელიანი 2014 - XIX-XX საუკუნეების ქართველ მწერალთა ეპისტოლარული მეტყველება, ტომი V გრიგოლ ორბელიანი (ნაწილი IV), გამომც. უნივერსალი, 2014

პაპიძე 1981 - ასმათ პაპიძე, II კავშირებითის ნაკვთის ფუნქციები და გამოყენება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები IV, 1981, გვ. 146-182.

პაპიძე 1988 - ასმათ პაპიძე, მყოფადის ხოლმეობითი თანამედროვე ქართულში, ქსკს, წ. VIII, 1988.

პაპუაშვილი 1959 - თენგიზ პაპუაშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან (მე-18 საუკუნე და მე-19 საუკუნის I მესამედი), თელავის პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, 1959.

პაპუაშვილი 1970 - თენგიზ პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, ნარკვევები სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიიდან, უძველესი დროიდან XII ს. I მეოთხედამდე), მეცნიერება, 1970.

პაპუაშვილი 1972 - თენგიზ პაპუაშვილი, ჭარ-ბელაქანი: ისტორიული ნარკვევი. თბ. საბჭოთა საქართველო, 1972.

პაპუაშვილი 1982 - თენგიზ პაპუაშვილი, კახთა და რანთა სამეფო (VIII—XI სს), თბილისი, 1982.

პაპუაშვილი 2008 - თენგიზ პაპუაშვილი, საინგილოს ისტორიის ნარკვევები : საქართველოს აღდგომისა და გამოსწისათვის ბრძოლა კაკ-ელისენის გამო, თბილისი, არტანუჯი, 2008.

პაპუაშვილი 2013 - თენგიზ პაპუაშვილი, საინგილო, 2013.

ჟორდანი 1963 - გივი ჟორდანი, ქართული აბრეშუმის კულტურის განადგურების ერთი ცდის შესახებ, ცისკარი, 1963 N5, გვ.140-151.

როგავა 1953 - გიორგი როგავა, დრო-კილოთა მეოთხე ჯგუფის ნაკვთები ქართვ. ენებში, იკე V, თბ., 1953.

როსტიაშვილი 1958 - ნ.როსტიაშვილი, ინგილოურის ძირითადი თავისებურებანი სოფ. კაკის მეტყველების მიხედვით, თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, N8, 1978.

როსტიაშვილი 1978 - ნათელა როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი, თბ., 1978.

საბაშვილი 2017 - გვანცა საბაშვილი, მე-19 საუკუნის სამუსლიმანო საქართველო ქართულ ლოკუმენტურ-მხატვრულ პროზასა და პუბლიცისტიკაში, ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსალოდებლად წარმოდგენილი ნაშრომი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო

უნივერსიტეტი, 2017 <https://www.bsu.edu.ge/text-files/ge-file-8391-1.pdf>

სარჯველაძე 1997 - ზურაბ სარჯველაძე, ძველი ქართული ენა, ქართული ენის კათედრის შრომები, 1997.

საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში I, 2010.

საღინაძე 2008 - რუსულ-საღინაძე, ძველი ქართული ენა (V- XI საუკუნეები), თბილისი, 2008.

სიღამონიძე 1966 - ვახტანგ სიღამონიძე, ტასო ვაქირელი, საქართველოს ქალი, N12, 1966.

სკინერი 2018 - პიტერ ფ. სკინერი, არნოლდ ლ ზისერმანის წიგნი „ოცდახუთი წელიკაკასიაში — 1842-1867“, ქართველოლოგი, № 27; 2018.

ფეიქიშვილი 2018 - ქართული ენის მორფოლოგია, თბილისი 2018.

უთურგაძე 1966 - თედორე უთურგაძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, მეცნიერება, 1966.

ფოჩხუა 1958 - ბიძინა ფოჩხუა, ხმოვანთავსართული ზმნისართები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები I, 1958.

ფუთურიძე 1966 - ვლადიმერ ფუთურიძე, პასან რუმელს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძე, 1966.

ფუთურიძე 1969 - ვლადიმერ ფუთურიძე, ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, 1969.

ქავთარაძე 1954 - ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიებისათვის ძველ ქართულში, თბილისი 1954.

ქავთარაძე 1974 - ივანე ქავთარაძე, მიცემითის მრავლობითში დასმული სახელის გამოსატყვის ისტორიისათვის ზმნაში, საიუბილეო კრებული, ეძღვნება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ალექსანდრე გიორგის ძე ბარამიძეს, დაბადების სამოცდაათი და სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობის ორმოცდაათი წლისთავზე / შოთა რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ-რის ისტორიის ინ-ტი. - თბილისი, 1974.

ქავთარაძე 1960 - ი. ქავთარაძე, მყოფადის ერთი სახეობის ისტორიისათვის ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XII, თბილისი 1960, გვ. 199-209.

ქართული დიალექტური კორპუსი <http://corpora.co/#/dictionaries>

ქირია და სხვ. 2015 – ჭაბუკი ქირია, ლალი ეზუგბაია, ომარ მემეშიძე, მერაბ ჩუხუა, ლაზურ-მეგრული გრამატიკა. ტ. 1, მორფოლოგია, 2015

ქობალავა 2001 - იზაბელა ქობალავა, კავშირებითი კილო მეგრულში, ენათმ. საკ., 4, თბ., 2001.

ქობალავა 2015 – იზაბელა ქობალავა, ულა-„სვლა“ ზმნის სემანტიკა მეგრულში, ტიპოლოგიური ძიებანი, N7, 2015.

ლამბაშიძე 1949 - რ. ლამბაშიძე, ინგილოური კილო, გრამატიკული მიმოხილვა და ლექსიკონი, თბილისი 1949 (საკანდიდატო დისერტაცია).

ლამბაშიძე 1947: რ. ლამბაშიძე, ინგილოური კილო, თსუ შრომები XXX-XXXIb, 1947.

ლამბაშიძე 1988 - ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკონი, თბ., 1988.

შალამბერიძე 1958 - გ. შალამბერიძე, ზმნისართი ძველ ქართულში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, 1958.

შანიძე 1915 - აკაკი შანიძე, რეცენზია მ. ჯანაშვილის ნაშრომზე „საინგილო“, ZVORAO, XXII, 1915.

შანიძე 1922-23 (1981) - ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პირის პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების

წინ ქართულ ზმნებში, უნივერსიტეტის მოამბე, II. (გადმოზეჭდილია: აკ. შანიძე, თხზულებანი ტ.2), 1981.

შანიძე 1930 - აკაკი შანიძე, ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია. ტფ., ტფილ. უნტის გამ-ბა, 1930. VIII.

შანიძე 1953 - აკაკი შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, თბილისი, 1953.

შანიძე 1976 - აკაკი შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბილისი, 1976.

შანიძე 1980 – აკაკი შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი III, 1980.

შანიძე 1981- სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თხზულებანი, ტ. 2. თბილისი, 1981.

შანიძე 1984 - აკაკი შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი I, მეცნიერება, თბილისი, 1984.

შანიძე 1913 - აკაკი შანიძე, მ.გ. ჯანაშვილი, საინგილო. М. Г. Джанашивили. Саингило. Записки восточного отделения императорского Русского археологического общества, т. 22, 1913-1914 г. (344-357).

შარაშენიძე 2015 - ნინო შარაშენიძე, ევიდენციალობის (უნახაობის) კატეგორია ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში: ნა- პრეფიქსიანი ფორმების ფუნქციურ-სემანტიკური ანალიზისათვის, ენათმეცნიერების საკითხები, 2015.

შარაშენიძე 2010 - ნინო შარაშენიძე, ზმნის ფორმობრივი და ფუნქციური ცვლილება ქართულში, უნივერსალი, 2010.

ჩართოლანი 1978 – ნელი ჩართოლანი, ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემები, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1978, N2.

ჩართოლანი 1985 - ნელი ჩართოლანი, ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემები ქართულში სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით, თბილისი, მეცნიერება, 1985.

ჩიქობავა 1925 - არნოლდ ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, არილი, 1925.

ჩიქობავა 1927- არნოლდ ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, თფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927.

ჩიქობავა 1936 - არნოლდ ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, 1936.

ჩიქობავა 1937- არნოლდ ჩიქობავა, ისტორიული-შედარებითი ნარკვევები ქართველური ენებიდან: I. მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობის, წარმოებისა და ისტორიისათვის (ქართვ. ენებისა და ხალხურის ურთიერთობისათვის), ენმკი-ს მოამბე, ტ. I, თბ., 1937.

ჩიქობავა 1947 - არნ. ჩიქობავა აქუს- ფუძის უცნობი ვარიანტებისათვის ძველ ქართულში, თსუ შრომები XXX-XXXIb, 1947.

ჩიქობავა 1966 -არნოლდ ჩიქობავა, ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები ძველი ქართულის ძეგლთა ჩვენებაში; კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.

ჩხეიძე 1854 - სენია ჩხეიძე, ქართლის ცხოვრება, დასაბამითან მეათცხრამეტე საუკუნემდის. ნაწ. მეორე, ახალი მოთხრობა 1469 წლითგან, ვიდრე 1800 წლამდე, გამოცემული ჩუბინოვისაგან, 1854 წ.

ჩხეიძე 1854 - სენია ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, ცხოვრება მეფეთა, ქართლის ცხოვრება დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა. ნაწ. 2. სპბ, 1854.

ცინცაძე 1960 -, იასე ცინცაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, საბჭოთა საქართველო, თბილისი, 1960.

ციხელაშვილი - ლ. ციხელაშვილი, ძველი ქართული ენა, სალექციო კურსი ბაკალავრიატის საფეხურის სტუდენტებისთვის (თსუ ელექტრონული სწავლების პორტალი: www.e-learning.tsu.ge).

ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი, 236, აღწერა 2 საქაღალდე 4.ფ.113-129.

ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 254, N 2123, 1844 წლის კამერალური აღწერები.

ძეგლები 1965 - სათხოვრის წიგნი მრეკლე II-ისა ეკატერინე II-სადმი | (1782 წ.), ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბილისი, „მეცნიერება“, 1965.

ძეგლები 1965 - ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბილისი, „მეცნიერება“, 1965.

ძიძიგური 1946 - შოთა ძიძიგური, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საერთო საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში, იკე, I, თბილისი, 1946.

ძიძიგური 1970 - შოთა ძიძიგური, ქართული დიალექტური ძიებანი, განათლება, თბილისი, 1970.

წვერავა, დვალისეილი 2008 - ვლადიმერ წვერავა, ლუკა დვალისეილი, ეგნატაშვილი (იგნატიევი) სიმონ იაგორის-ძე, ქართველური მემკვიდრეობა, XII, 2008.

ჭიჭინაძე 1013 - ზაქარია ჭიჭინაძე, საქართველოს ცხოვრება ახალი მოთხრობა 1469 წლიდან, ვიდრე 1800 წლამდე ორ წიგნად აღწერილი: 1 სეხნია ჩხეიძის მიერ, 2 - პაპუნა ორბელიანისა, 3 - ომან ხერხეულიძისა, 4 - შედეგი კახეთის ცხოვრებისა და 5 - ფარსადან გორგიჯანიძისა - გამოცემული ზ. ჭიჭინაძე, თბილისი - 1913.

ჭუმბურიძე 1968 - ზურაბ ჭუმბურიძე, მყოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები 11.

ჯავახიშვილი 1919 - ივანე ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის მე-XVIII-ე საუკუნეში, 1919.

ჯავახიშვილი 1919 - ივანე ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ.24

ჯავახიშვილი 1919 - ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, თბილისი, 1919.

ჯანაშვილი 1924 - მოსე ჯანაშვილი, ინგილოური ჰაე და ჰაემეტი ტექსტები ადიშისა და ხანმეტურთან დაკავშირებით, (წაკითხულია მ. ჯანაშვილის მიერ 1024 წლის 10 თებერვალს ქართული სამეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე (წყარო: გრ.

ჯანაშვილი 1896 - მოსე ჯანაშვილი, საინგილოს ლექსიკონი, კაკ-ელისენის სიტყვები [საინგილოს სოფლებიდან], ამოღებულია მოსე ჯანაშვილის გამოცემული წიგნიდან „ფარსადან გორგიჯანიძე და მისი შრომანი“, თბილისი, 1896.

ჯანაშვილი 1901 - დიმიტრი ჯანაშვილი, ისტორიული და გეოგრაფიული აღწერა ჰერეთისა, ჟურნ. მოგზაური, N4. 1901.

ჯანაშვილი 1868 - დიმიტრი ჯანაშვილი (ინგილო), გუჯარი, გაზეთი ღრეობა N20, 1868.

ჯანაშვილი 2000 - დიმიტრი ჯანაშვილი, ჯანაშვილი, ისტორიული და გეოგრაფიული აღწერა ჰერეთისა, თბილისი, თბილ. უნ-ტის გამ-ბა, 2000.

ჯანაშვილი 1913 - მოსე ჯანაშვილი, ინგილოური, ძველი საქართველო, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, რედ. ე. თაყაიშვილი, ტფილისი, 1913 (გვ.51- 276).

ჯანაშვილი 1913 - მოსე ჯანაშვილი, საინგილო, 1913.

ჯანაშვილი 1913 - მოსე ჯანაშვილი, საინგილო, წიგნ. ძველი საქართველო, ტ. 2, ტფ. 1913.

ჯაფარიძე 1998 - მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე 1998, საინგილო, ქართველების გალექება, სერია: ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისგან განშორებული ქართველებისა, საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წალკის ეპარქია, 1998 წ.

ჯვარი ვაზისა 2003 - ჟურნალი ჯვარი ვაზისა N1, 2003.

ჯიქია 1964 - სერგი ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა და შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია, საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია, 1964.

ჯორბენაძე 1989 - ბესარიონ ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია I, მეცნიერება, 1989.

ჯორბენაძე 1995 - ბ. ჯორბენაძე, ქართველურ ენათა დიალექტები, თბილისი, 1995.

ჯორბენაძე 1998 - ბესარიონ ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია II, 1998.

პასრათოვი 1972 - პასრათ პასრათოვი, საინგილო ქართულ მწერლობაში, „ცისკარი“, N 6, 1972 წ.

პასრათოვი 2021 - ასრათ პასრათოვი-ომარაშვილი, ჰერეთის სოფელი მოსული, 2021.

Авалов 1901 – Авалов Зураб, присоединение Грузии к России, СПб, 1901

Айтверов, Хапизов 2011- Т.М. Айтверов Ш.М. Хапизов, Елису и горный магал в XII-XIX вв., 2011.

АКАК 1866 - - Акты собранные Кавказской археографической комиссией: Том I, 1866.

АКАК 1868 - Акты собранные Кавказской археографической комиссией: Том II, 1868.

АКАК 1878 – Акты собранные Кавказской археографической комиссией: Том VII.1878.

АКАК 1869 - АКАК- Акты собранные Кавказской археографической комиссией: Том III, 1869.

АКАК 1884 - Акты собранные Кавказской археографической комиссией: Том IX, 1884.

Алиев 2007 - Алиев Ш. Северо-западный Азербайджан: ингилойцы. – Баку, 2007. (на азерб. яз.).

Алиев 2021 - Алиев Б.Г., Историческая география Дагестана первой половины XIX в., Махачкала, 2021.

Алиева 2019 - С.И. Алиева, Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX – нач. XXI вв.). Баку, 2019.

Бакрадзе 1890 –Д, З. Бакрадзе Заметки о Закатальском округе // Записки Кавказского отделения императорского Русского географического общества. 1890. Кн. 14. Вып. 1. 1890.

Бутков 1869 - П. Бутков, Матерялы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть II, стр. 119, Санкт-Петербург. 1869 г.

Гаджиали 2007 -Ширинбей Гаджиали, Северо-западный Азербайджан – нгилойцы Баку, Тяхсил, 2007 (на азербайджанском языке); <https://www.arxiv.ethnoglobus.az/index.php/vse-novosti/item/516-%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81-%D1%81-%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%BC-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC> 2015. 08 Январь.

Гаджиев 1979 – В.Г. Гаджиев, Сочинение И. Гербера «Описание стран и народов между Астраханью и рекой Курой находящихся, М. 1979.

Гань 1909 – К.О. Гань, Опыт объяснения кавказских географических названий, Тифлиси, 1909.
<file:///C:/Users/User/Desktop/%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%98%E1%83%9C%E1%83%92%E1%83%98%E1%83%9A%E1%83%9D/ingilo/Opit-Obiasnenia-Kavkazskix-Geograficheskix-Nazvanii-1909.pdf>

- Гейбуллаев 1991 - Г.Гейбуллаев К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку, 1991.
- Гейбуллаев 1986 - Г.А. Гейбуллаев, Топонимия Азербайджана, Баку: Элм, 1986.
- Дубровин 1866 - Н. Ф. Дубровин, Закавказье от 1803-1806 года : [историческое исследование]. - СПб., 1866.
- Дубровин 1871 - Николай Федорович Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, Том I. Книга 1, СПб, (1871-1888)б 1871.
- Зиссерман 1879 - Арнольд Львович Зиссерман, Двадцать пять лет на Кавказе : (1842-1867) / [соч.] А.Л. Зиссермана : ч. 1-2. Ч. 2 : 1851-1856. — Санкт-Петербург : тип. А.С. Суворина, 1879.
- Ингилойцы - Этно-культурное разнообразие, 24-09-2019 10:00, აზერბაიჯანის რესპუბლიკის პაქოს საერთაშორისო მულტიკულტურალიზმის ცენტრის ვებგვერდი <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/1649/ingiloysy.html>
- История география и Этнография Дагестана XVIII-XIXвв. Москва 1958.
Источник: <https://travelask.ru/articles/ingiloysy-tayna-proishozhdeniya-naroda>
- Кавказский календарь, Тифлисъ, 1894.
- Линевич 1873 – И. Линевич, Бывшее Елисуиское султанство, Сборник сведений о лавлвзских горах, выпуск VII, гю Тифлис, 1873.
- Марр 1906 – А.Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах. – Византийский временник, XII. СПб, 1906.
- Марр 1925: Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925.
- Петрушевский 1934 –И.П. Петрушевский, Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия, Тифлиси,1934.
- Полиевктов 1937 – М. А. Полиевктов, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640 (Посольства : Веревкина, Харитона, Феодосия, Никифора, Гегенева и Волконского) -Документы к печати подготовил и предисловием снабдил М. Полиевктов, Тбилисский Государственный Университет, Кабинет Истории Грузии - Тбилиси – 1937.
- Посербский 1866 - А. Посербский, Очерк Закатальского округа, Kavkaz–1866–N67; Caucasus–calendar–1866–for–1867.
- Потто 1899 – А.В. Потто, Кавказская война (в 5-ти томах). Том I, 1899.
- Пахомов 1938 - Е. А. Пахомов. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II. Баку, 1938.
- Сборник сведения о кавказских горах VI. Тифлисъ,1881.
- Семенова - Анна Семенова Ингилойцы: тайна происхождения народа, © 2009-2025 TravelAsk. Источник: <https://travelask.ru/articles/ingiloysy-tayna-proishozhdeniya-naroda>
- Сулейманова 2009 - С.А, Сулейманова. Институт «хранителей границ» на Кавказе по местным археографическим материалам. 10 с. Институт восточных рукописей РАН (не издано). 2009 <http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/a-suleymanova-unpubl.pdf>
- Утверждение русского владычества на Кавказе. К столетию присоединения Грузии к России. Время Кнорринга, Цицианова и Гудовича. 1801—1809 ; Тип. Я. И. Либермана,1801-1901; Тифлис,1901 <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004413815?page=97&rotate=0&theme=white>

Фон Климан 1894 - Ф. фон Климан, Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 г. в связи с мюридизмом // Кавказский сборник, Том 15. 1894.

Фон-Климан 1896 - Ф. Фон-Климан, Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 год в связи с мюридизмом // Кавказский сборник. – Тифлис, 1896. Том XVII, 1896.

Халаев, Муртазаев 2021 - З.А., Халаев, А.О. Муртазаев, Взаимоотношения Джаро-Белоканских обществ и администрации Российской империи на Кавказе в 1783–1860 годах, Махачкала, 2021, <https://www.allgeo.org/index.php/ru/638-5-i-vi-1>

Хапизов 2011- Хапизов, Ш.М.ж Поселения Джарского Общества (историко-географическое и этнографическое описание микрорегиона в Восточном Закавказье), 2011.

Хаханов 1898 – Хаханов А.С., Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества... Вып. 7, 1898.

Цагарели 1891 – А. Цагарели Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии / под ред. А. А. Цагарели, орд. проф. Т. 1 Т. 1. Санкт-Петербург, 1891.

Цагарели 1898 - А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии : Том II, Выпуск 1 : Грузинские тексты с 1768 по 1801 год. Санкт-Петербург, 1898.

Цагарели 1898 А. Цагарели, Представленные гр. Н.И. Панину царевмчем Леоном и катол. Антонием условия, на каких царь Ираклий желал поступить под покровительство России, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии - Том II - вып. 1, 1898.

Эсадзе 1907 - Семень Эсадзе, Историческая записка объ управленіи правленіи Кавказомъ. Томъ I. Составилъ Редакторъ Военно-Историческаго Отдѣла Окружнаго штаба Семень Эсадзе. 1907.

Bakuradze, Beridze 2022 – L. Bakuradze, M. Beridze, Inclusion and Exclusion Movements in and around Language Island, The Second International Conference ANATOLIA-THE CAUCASUS-IRAN, 2022.

Beridze 2017: Marina Beridze, On some Issues of Verbal Inflection: At the Origins of the Georgian Perfect, HISTORICAL LINGUISTICS OF THE CAUCASUS, Makhachkala: IYaLI DNC RAN, 2017, 43-48.

Beridze, Pourtskhvanidze 2022 – M. Beridze, Z. Pourtskhvanidze, On Comparison of Georgian Language Islands, The Second International Conference ANATOLIA-THE CAUCASUS-IRAN, 2022.

Beridze, Tetradze, Pourtskhvanidze 2023 – M. Beridze, M. Tetradze, Z. Pourtskhvanidze, Ingilo Georgian. Preserving, Losing, Recovering: Linguistic Aspects of Cross-Border Language Contact Situations, Tehlikedeki Diller Dergisi, 13(22), 11-25, 2023.

Bybee, Perkins, Pagliuca 1994, 243 – Bybee J., Perkins R., Pagliuca W., The Evolution of Grammar, Tense, Aspect, and Modality in the languages of the World, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Deeters 1930: G. Deeters, Das Kartvelische verbum, Laipzig, 1930.

Gerber Lea Gerber, “Minorities in Azerbaijan: The Sociolinguistic Situation of Lezgis, Udis, Georgians (Ingiloyes) and Talyshs in Azerbaijan- with a Particular Focus on Education“, CIMERA, Geneva, (2007).

Erkert 1895 - R. Erkert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895.

John M Glifon John M Clifton, The sociolinguistic situation of the Inghiloi of Azerbaijan, 2005. <https://www.researchgate.net/publication/228720187-The-sociolinguistic-situation-of-the-Inghiloi-of-Azerbaijan>

Pourtskhvanidze, Beridze 2025 – Z.Pourtskhvanidze, M.Beridze, Script and identity Alphabets, amulets, and anchors, Forthcoming. Identity formation, language and migration dynamics: Minorities in the MENA region and the German diaspora, Language Science Press, 2025.

Pourtskhvanidze, Beridze, Bakuradze 2023 – Z.Pourtskhvanidze, M.Beridze, L.Bakuradze, Dynamics of Religious Identity Change in the Context of Georgian Crypto-Orthodoxy, Journal of Religious Minorities under Muslim Rule 1(2) 113-141, Brill, <https://doi.org/10.1163/27732142-bja00005> <https://brill.com/view/journals/rmmr/1/2/article-p113-1.xml>

Sysser E. M. Oral or written? Language attitudes in three Inghiloi villages in Azerbaijan, <https://rodyaz.ru/arhiv/6-2017#syusser-e-m-ustnyj-ili-pismennyj-yazykovaya-situatsiya-v-trekh-ingilojskikh-derevnyakh-v-azerbajdzhane-na-angl-yazyke>

What Languages Are Spoken In Azerbaijan? - <https://www.worldatlas.com/articles/what-languages-are-spoken-in-azerbaijan.html>